پرۆفیسۆر مستەفا زەلمی

گوزارشتی دەقەکان و شێوازی هەڵهێنجانی حوکمەکان

لەبەر ڕۆشنایی زانستی ئوصولی فیقهی ئیسلامیدا

وەرگێڕانی: عەبدوڵڵا مەلا ئەحمەد، ئەحمەدئاوایی

گوزارشتی دەقەکان و شێوازی هەڵهێنجانی

حوکمەکان لەبەر ڕۆشنایی زانستی

ئوصولی فیقهی ئیسلامیدا

گوزارشتی دەقەکان و
شێوازی هەڵهێنجانی حوکمەکان
لەبەر ڕۆشنایی زانستی ئوصولی فیقهی ئیسلامیدا

نووسینی
دکتۆر مصطفی زەڵمی

وەرگێڕانی
عەبدوڵڵا مەلا ئەحمەد، ئەحمەدئاوایی

سەرپەرشتیاری پرۆژە
ڕێدار ڕەئوف ئەحمەد

دلالات النصوص و طرق أستنباط الأحكام
فِي ضوء أصول الفقه الإسلامي

گوزارشتی دەقەکان و شێوازی هەڵهێنجانی حوکمەکان
لەبەر ڕۆشنایی زانستی ئوصولی فیقهی ئیسلامیدا

نووسینی : دکتۆر مصطفی زەڵمی
وەرگێرانی : عەبـــدوڵلا مـــەلا ئەحمـــەد، ئەحمەدئاوایی
پێداچوونەوەی : تۆفیق کریم
نەخشەسازی : جمعه صدیق کاکه
نۆرەی چاپ : چاپی یەکەم ۲۰۱۷

نرخی هەر بیست و شەش بەرگ
۲٥٠،٠٠٠ دینار

پرۆژەی وەرگێرانی
کۆبەرهەمی دکتۆر مستەفا زەڵمی لە شەریعەت و یاسادا

لە بەڕێوەبەرایەتی گشتی کتێبخانە گشتییەکان ژمارەی سپاردنی (٧٤٤) ساڵی ۲٠١٦ی پێدراوە

﴿ إِنَّ ٱللَّهَ يَأۡمُرُكُمۡ أَن تُؤَدُّواْ ٱلۡأَمَٰنَٰتِ إِلَىٰٓ أَهۡلِهَا
وَإِذَا حَكَمۡتُم بَيۡنَ ٱلنَّاسِ أَن تَحۡكُمُواْ بِٱلۡعَدۡلِۚ إِنَّ ٱللَّهَ
نِعِمَّا يَعِظُكُم بِهِۦٓۗ إِنَّ ٱللَّهَ كَانَ سَمِيعَۢا بَصِيرٗا ﴾

سورة النساء/٥٨

(إِذَا حَكَمَ الْحَاكِمُ فَاجْتَهَدَ ثُمَّ أَصَابَ، فَلَهُ أَجْرَانِ،
وَإِذَا حَكَمَ فَاجْتَهَدَ ثُمَّ أَخْطَأَ، فَلَهُ أَجْرٌ)

رواه مسلم،(١٧١٦)

ناوەڕۆك

(بەشی هەشتەم)

پێشەکی

الحمد لله الذي علّم الإنسان ما لم يعلم، والصلاة والسلام على سيد المرسلين، المعلم الأول للأسرة البشرية، وعلى آله وأصحابه الذين نشأوا في مدرسة الرَّسول، (صلى الله عليه وسلم)، خيْر نشأة لخير أمة أُخرجت للناس، يأمرون بالمعروف، وَ ينهون عن المنكر.

پاشان: سەردەمێك كە لە كۆلێژی یاسای زانكۆی بەغدا لە ساڵی (١٩٧٦) دامەزرام، ئەركی گوتنەوەی وانەی زانستی ئوصولی فیقهم بۆ قۆناغی چوارەم خرایە سەرشان، جا لە نێو سەرچاوە كۆن ونوێكانی زانستی ئوصولی فیقهدا، پەرتوكێكی گشتگیرو چڕو تەواوی وام دەستگیر نەبوو، كە گونجاوبێت، بۆ قوتابییەكانی كۆلێژی یاسا، هەروەها دوور بێت لەو مەتەڵانەی كە پەی پێ بردنیان مەحاڵە و كۆنترۆڵ ناكرێن، مەگەر لە لایەن كەسێكەوە كە شارەزایی زۆر بێت، لە زانستەكانی لۆژیك (منطق) و فەلسەفە، هەروەك پەرتووكە كۆنەكان لەم شێوازەن، هەروەها پەرتوكێكی وایش فەراهەم نەبوو، كە نمونە سوولوەكان (التقليديّة)ی، تیادا نەبێت، ئەو نموونانەی كە تەنها سودیان بۆ ئەو سەردەمە هەبووە، كە تیایدا روویانداوە و، ئەفرێندراون، بۆیە بەم هۆیەوە دەستم دایە دانانی ئەم پەرتووكە، بەڵام لە كاتی گوتنەوەیدا بۆم دەركەوت، كە ناكامڵە و چەندەها هەڵەی چاپو هەڵەی زانستی تیادایە، چونكە پەرتووكەكەم بە پەلە دانا و، هەروەها زۆریش وابەستەبووم بە ئوصولی فیقهـ بە پێی مەزهەبی ئیمامی شافعی، و سەرەرای ئەمەیش ئاگادار نەبووم، بە سەر زانستی ئوصولی فیقهدا، بە پێی مەزهەبە جیاوازەكانی تر، و ئەمەیش بووە هۆكاری ئەوەی كە پێداچوونەوەی پیادا بكەم، و چاكی بكەم، لەگەڵ زیادكردنی هەندێ لە بابەتەكانی ناو پەرتووكەكەی ترم (أصول الفقه في نسيجه الجَديد)، لە گەڵ هێنانی بابەتگەلێكی نوێی گرنگ كە بە گشتی لە بەشەكانی شەشەم، و حەوتەم وهەشتەمدا هێناومن، جا داواكارم لە خوای پەروەردگار، كە ئەم پەرتووكە بكاتە سەرچاوەیەك بۆ سوود و قازانجی قوتابییە بەرێزەكانمان، و هەروەها ببێتە كردەوەیەكی خێرو چاكە بۆ دواڕۆژی ڕەستاخێز، و هەروەها بانگەشەی سەركەوتنی تەواو لەم كارەمدا، و تەنانەت لەم هەموارو چاك كردنەوەیەی ئەمجارەمیشدا ناكەم، چونكە كامڵی تەواو، تەنها بۆ زاتی پەروەردگارە، وَالله وليّ التوفيق

پێناسەکردن:

زانستی ئوصوڵی فیقه: ئەم زانستە کۆمەڵە یاسا و ڕێسایەکە کە ڕەچاوکردنیان ئاوەز (عەقل)ـی، مرۆڤ دەپارێزێت لە هەڵە، لە کاتی هەڵهێنجانی حوکمەکان، لە بەڵگەکانەوە، واتە: کۆمەڵێك یاساو ڕێسای گشتین، کە دەکرێت پشتیان پێ ببەسترێت، لە دەرهێنان و هەڵهێنجانی حوکمە کردارییەکان (الأحكام العمليّة)، لە بەڵگە لاوەکییە تەفصیلییەکانەوە[1]، و هەروەها ڕەچاوکردنیان عەقڵی ئەوکەسە دەپارێزێت لە هەڵە، کە هەڵهێنجانەکە ئەنجام دەدات.

سەرهەڵدان و ڕێکخستن و کۆکردنەوەو نوسینەوەی زانستی ئوصوڵی فیقه:

ئەم زانستە لە هزری موجتەهیدەکاندا، شان بەشانی گەشە سەندنی دەقەکان، سەری هەڵداو پێگەیشت، بەڵام لە سەرەتای هاتنی ئاینی پیرۆزی ئیسلامدا، ڕێکخستن و کۆکردنەوەو نووسینەوەی بۆ نەکرا بوو، چونکە ئەحکامەکان لە سەردەمی پێغەمبەردا ﷺ لە سروشی ڕاستەوخۆ (الوحي) کە قورئانی پیرۆز و سوننەتی پێغەمبەرەوە ﷺ وەردەگیرا، و پێغەمبەریش ﷺ سەرچاوەی شرۆڤە و ڕاڤەکردنی دەقەکانی قورئان بوو، و هەروەها مەبەست و ئامانجەکانی شەرعی خوای گەورەی ڕوون دەکردەوە، بە پێی ئەو شێوازەی کە خوای مەزن سەرپشکی کردبوو، وەك لەم ئایەتە پیرۆزەدا هاتوە کە دەفەرموێت: ﴿وَأَنزَلۡنَآ إِلَيۡكَ ٱلذِّكۡرَ لِتُبَيِّنَ لِلنَّاسِ مَا نُزِّلَ إِلَيۡهِمۡ وَلَعَلَّهُمۡ يَتَفَكَّرُونَ﴾[2].

---

[1]. بەڵگە (دلیل) یان گشتییە، وەك ئەوەی کە هەموو فەرمانێك بۆ (واجب) بوونە، و هەموو ڕێگری لێکردن (نَهي)ێك بۆ حەرامێتییە، مەگەر بەڵگە پەیدا ببێت و پێچەوانەی بکاتەوە، و یان (بەڵگە) لاوەکی (جُزئي: تفصيلي)یە، وەك فەرمانکردن بە پابەند بوون بە ئەرکەکانی مامەڵە و گرێبەستەکانەوە، وەك لە ئایەتی: ﴿يَٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُوٓاْ أَوۡفُواْ بِٱلۡعُقُودِ﴾ المائدة: ١، و هەروەها وەك ڕێگری کردن لە تێپەڕاندنی مافی کەسانی تر، هەروەك لە ئایەتی ﴿وَلَا تَأۡكُلُوٓاْ أَمۡوَٰلَكُم بَيۡنَكُم بِٱلۡبَٰطِلِ﴾ البقرة: ١٨٨، لێرەدا بەڵگەیەکی لۆژیکی (منطقي) دروست دەبێت بەوەی کە بگوترێت، (پابەندبن بە گرێبەستەکانەوە، فەرمانە و ئەمرە، و هەموو فەرمان و ئەمرێکیش بۆ واجبێتییە)، لێرەوە ئەوە بەرهەم دێت، کە (پابەندبن بە گرێبەستەکانەوە، بۆ واجبێتییە) و هەر لێرەشەوە بەڵگە تەفصیلییەکە، بە (پێشەکی: مقدّمە) دادەنرێت، و بەڵگە گشتی(الأجمالي)یەکە، بە (مقدّمة كبرى: پێشەکی گەورە) ناوزەد دەکرێت.

[2]. سورة النحل: ٤٤.

دوای ئەمەیش پۆستی دادوەری ژمارەیەکی هەڵبژاردە لە شەرعزانەکانی هاوەڵان و شـوێنکەوتووان (خوا لێیان ڕازی بێت) دەدرانــە بەرێوە، کە ئەم دوو چینە ئاگاداری و شارەزاییەکی تەواویان هەبوو، لە زمانی قورئانی پیرۆزدا، و هەروەها زانیاری تەواویان هەبوو بـە هۆکـاری هاتنـە خـوارەوەی ئایەتـەکانی قورئانی پیـرۆز، و نهێنی و ئامانجەکانی شەریعەت، سەرەڕای ئەوەی کە خاوەنی هزرێکی خاوێن و زوو تێگەیشتن و سروشت پاکی و زیرەکی و بیـرتیژی بوون، و هەروەها توانایەکی خوارسکی شـەرعزانییان هەبووە، کە بـە هـۆی هـاوەڵێتی دوور و درێـژیان لـە گـەڵ پێغەمبـەر ﷺ دەسـتیان کـەوتبوو، و بۆیـە پێویستیان بە کۆکردنـەوە و نووسـینەوەی ئـەم زانسـتە نـەبوو، و لـە ڕاسـتیدا دابـڕاویش نـەبوون، لـە پڕاکتیزەکردنی میتۆدەکانی ئـەم زانسـتە و ناولخنەکـەی و ڕەچـاوکردنی یاسـا و ڕێسـاکانی لـە کـاتی بڕیاردانیاندا، و لە تێگەیشتنیاندا، و ئیتـر لە دوای ئەوەی کە خەڵکی گـروپ گـروپ دەهاتنـە نـاو ئـاینی پیرۆزی ئیسلامەوە، زاراوە عەرەبییەکان کەوتنە ژێر کاریگەری غەیری خۆیان، و ئەمەیش بووە هۆکاری کردنەوەی دەرگای کێشمە کێشم، و چەلەحانێ و ڕاجیایی، بۆیـە زمانەوانـەکان ناچـاربوون، بـە دانـانی یاساو ڕێساکانی زمانی عەرەبی، تا زمان بپارێزن لە هەڵە لە کاتی دەربڕیندا، و زانایانی زانستی ئوصوڵی فیقهیش دیسان ناچار بوون، بە دانان و ڕێکخستنی یاساو ڕێساکانی زانستی ئوصولی فیقه، تـا عـەقڵ (ئاوەز) بپارێزن لە هەڵەکردن، لە کاتی هەڵهێنجانی حوکمەکاندا.

بۆیە (ئەبو حەنیفە)[1] و هەر دوو هاوڕێکەی (ئەبو یوسف)[2] و (موحەممەد)[3]، (ڕەحمەتی خوایان لێبێت)، لە پێشەنگی ئەو زانایانە بوون کە ڕێـوازی ئـەم ڕەوگەیـە بـوون، بـەڵام (پێشـەوا شـافیعی)[4] (ڕەحمەتی خوای لێبێت) بە دامەزرێنەری ڕاستەقینەی ئەم زانسـتی ئوصـوڵی فیقهـە دادەنرێـت، ئـەو

---

١. ناوی نوعمانی کوڕی ثابتە، ساڵی (٨٠)ـی، کۆچی لـە دایـك بـووە، و لـە سـاڵی (١٥٠)دا، کۆچی دوایـی کـردووە، و بـە شوێنکەوتەی شوێنکەوتووان دادەنرێت.

٢. ناوی یەعقوبی کوڕی ئیبراهیمی کوڕی ئەبو لەیلایە، بە ڕەچەڵەك ئەنصارییە، و لە شاری (کوفە) گەورە بووە، و لە ساڵی (١١٣)ـی، کۆچی لە دایك بووە، و لە ساڵی (١٨٣)دا، کۆچی دوایی کردووە.

٣. ناوی موحەممەدی کوڕی حەسەنی شەیبانییە، و ساڵی (١٣٢)ـی، کۆچی، لە دایك بووە، و لـە سـاڵی (١٩٨)دا، وەفـاتی کردووە.

٤. نازناوەکەی (أبو عبدالله)یـە، و ناوی موحەممەدی کوڕی ئیدریسی کوڕی عەبباسی کوڕی عوسمانی کـوڕی (شافع)ـی، شافعییە، و لە ساڵی (١٥٠)ـی، کۆچی لە دایك بووە، و لە ساڵ (٢٠٢) کۆچی دوایی کردووە.

یەکەم زانابوو، کە یاسا و ڕێساکانی ئەم زانستەی لە پەڕتووکی (الرّسالة)[1]دا، کۆکردەوە و ڕێکیخستن و نووسینییەوە، کە (الربیع المرادی) هاوەڵی لێیەوە گێڕابوونییەوە[2].

- گەشەسەندنی زانستی ئوصولی فیقه

زانستی ئوصوڵی فیقه لەو سنور و ئاستەیدا کە ئیمامی شافیعی نەخشەی بۆ کێشاو نووسییەوە و کۆی کردەوە، و بنەماکانی داڕشت نەوەستا، و بەڵکو زانایان لە دوای ئەو، ئەو کارەیان کرد و بەردەوامییان پێدا، لەسەر بەرەو پێشبردنی و گەشەپێدانی و پەڕتووک نوسین تیایدا.

ئینجا گونجاوی ئەم زانستە و شیاوبوونی بۆ فراوان بوون و تەشەنەسەندن لە گرنگترین ئەو فاکتەرانەن، کە هاوکار بوون بۆ گەشە پێدان و بەرەو پێشبردنی ئەم زانستە، و لە پاڵ ئەمەیشدا زانایانی زانستی ئوصوڵی فیقه بە هۆی ئەم زانستەوە توانییان قەرەبووی ئەو دەرگا داخستنەی ئیجتیهاد لە فیقهی ئیسلامیدا بکەنەوە، کە ماوەیەك بوو داخرا بوو، کە لێرەدا بواری باسکردنیمان نییە، و بە هۆیەوە پەیڕەوی پێشەوایانی خۆیانیان ئاشکرا کرد، و هەستان بە جێگیرکردنی یاسا و ڕێسا گەلێکی نوێ، کە

---

١. بەڵام هەندێك ڕایان وایە کە یەکەم زانایەك ئەم زانستی ئوصوڵی فیقهەی کۆکردووەتەوە و نوسییەوە، پێشەوا (ئەبو حەنیفە) بووە، (ڕەحمەتی خوای لێ بێت)، (أبو الوفاء الأفغاني) لە (مقدّمة أصول السرخسي، ٣/١)دا، دەڵێت: ئەوەی کە ئێمە دەیزانین، ئەوەیە کە یەکەم کەسێك لە زانستی ئوصوڵی فیقهدا پەڕتووکی نووسیوە، پێشەوای پێشەوایان (أبوحنيفة النعمان) بووە، (ڕەحمەتی خوای لێ بێت)، کە لە پەڕتووکی (الرأي)دا، ڕێگاکانی هەڵهێنجانی ڕوون کردۆتەوە، و لە دوای ئەویش هەردوو هاوڕێکەی (القاضي الإمام أبو يوسف) و (الإمام محمدّ بن الحسن الشيباني) بە دوایدا هاتوون، و کاریان لەسەر کردووە، و پاشان (پێشەوا موحەممەدی کوڕی ئیدریسی شافیعی) (ڕەحمەتی خوای لێ بێت) پەڕتووکی (الرّسالة)ی، داناوە!

٢. زانا ئیبن خەلدون، لە پەڕتوکەکەیدا (المقدمّة) لاپەڕە (٤٥)، نووسیویەتی: بزانە ئەم زانستە لەو زانستانەیە کە لە ناو گەلی ئیسلامدا ئەفرێندراون و پێشینان پێویستیان پێی نەبووە، لەبەر ئەوەی کە دەستکەوتنی ماناکان لە دەربڕینەکانەوە پێویستی بە زیاتر لەو توانا زمانەوانییەی ئەوان نەبووە، کە لە ڕاستیدا توانایەکی زمانەزانی خواڕسکی بێ وێنەیان هەبووە، جا کە پێشینان کۆتاییان هات، و ئەو چینەی یەکەم لە دنیا دەرچوون و کۆچی دواییان کرد، سەرجەمی زانستەکان لە ڕووی بنیاتنانەوە ئاوەژوو بوونەوە، و پێویستیان بە هەموارکردنەوە هەبوو، بۆیە شەرعزان و موجتەهیدەکان پێویستیان بەمە هەبوو، کە ئەم یاسا گەلە و ڕێسایانە بێنن و کۆیان بکەنەوە و ڕێکیان بخەن و بیاننووسنەوە، تا بە هۆیانەوە حوکمەکان لە بەڵگەکانەوە وەربگرن، بۆیە وەك زانستێکی سەربەخۆ نووسینیانەوە، و ئەم پرۆسەیەیان ناونا بە (زانستی ئوصوڵی فیقه)، و یەکەم کەسێك کە پەڕتوکی تیادا نووسی، ئیمامی شافیعی بوو، کە پەڕتووکی (الرّسالة)ی، لەم زانستەدا بە سەر قوتابییەکانیدا خوێندەوە، و هەروەها ئەوەیش گێڕدراوەتەوە کە یەکەم کەسێك لەم زانستەدا پەڕتووکی نووسیوە (الإمام جعفر الصادق) (ڕەحمەتی خوای لێبێت) بووە.

زیاتر تەشەنەیاندا بە گەشەی ئەم زانستی ئوصوڵی فیقهە، و ڕێساکانیان پێشخستن، و لەم نێوەندەیشدا سێ ئاڕاستەو ڕەوگەی میتۆدی سەرەکی لە ئارادا هەن، کە بریتین لە:

١. میتۆدی ئەهلی کەلام (موتەکەللیمین):[١]

ئەم میتۆدەیش بەوە جیادەکرێتەوە و دەناسرێتەوە، کە هەوڵی جێگیرکردنی یاسا و ڕێساکانی زانستی ئوصوڵی فیقهی دەدات، بە شێوەیەکی لۆژیکی ئیستیدلالی و تیۆری، لە سەر بنەمای بەڵگەو دۆکیۆمێنت، و پەسەندکردنی لە لایەن عەقڵەوە، بە بێ ئەوەی کە گوێ بدەنە ڕێکەوتن لە گەڵ بابەتە فەرعیی و لاوەکییە فیقهییەکاندا[٢]، بەم پێیە بێت، یاساو ڕێسا ئوصوڵییەکان، زاڵن و بڕیاردەرن بەسەر

---

١. بۆیە بە میتۆد و پەیڕەوی (موتەکەللیمین) ناسراوە، چونکە زۆرینەی نووسەرانی ئەم ڕەوت و شێوازە لە زانایانی ئەهلی کەلام و (موعتەزیلە) بوون.

٢. بۆ نموونە: پێشەوا غەزالی (ڕەحمەتی خوای لێ بێت) یاسایەکی گشتی لە یاساکانی زانستی ئوصوڵی فیقهدا ئەفراندووە، و لە پەڕتوکەکەیدا (المستصفى) لاپەڕە (٢٤٣): ئەویش ئەوەیە کە فەرمایشتی صەحابە (ڕەزای خوایان لێ بێت) بەڵگە نییە، واتە: بە سەرچاوەیەك لە سەرچاوەکانی فیقهی ئیسلامی دانانرێت، و بۆ ئەم ڕایەیش بەڵگەی عەقڵی و مەنطیقی هێناوەتەوە، کە دەڵێت: گروپێك بە لای ئەوەدا چوون، کە فەرمایشی صەحابە(ڕەزای خوایان لێ بێت) بە ڕەهایی دەبێتە بەڵگە، و گروپێکیش ڕایان لەسەر ئەوەیە کە ئەگەر پێچەوانەی (بەبەراوردکردن: قیاس) بوو، ئینجا بەڵگەیە، و گروپێکی تریش لەسەر ئەوەن کە فەرمایشتی پێشەوایان ئەبوبەکر و عومەر (خوایان لێ ڕازی بێت) بەڵگەیە، و هەندێکیش ڕایان وایە کە فەرمایشتی خەلیفە ڕاشیدینەکان (ڕەزای خوایان لێ بێت) بەڵگەیە، ئەگەر لەسەر پرسێك کۆك و تەبا بوون، و سەرجەمی ئەم ڕایانە لە لای ئێمە بەتاڵن، و بێگومان هەرکەسێك کە دەکرا هەڵە و لێ تێکچوون بەسەریدا ڕوو بدات و پارێزراو نەبوو، ئەوە قسەی نابێتە بەڵگە، جا ئیتر چۆن قسەی ئەمانیش دەبێتە بەڵگە، لە کاتێکدا کە دەکرێت هەڵە بکەن؟! و پاشان چۆن پارێزراوی (عصمة)ی، کۆمەڵێك جێگیر و بەرجەستە دەبێت، و گومان دەکرێت کە پارێزراوبن، لە کاتێکدا کە دەکرێت و کراوە کە ڕاجیایی و کێشمە کێشم لە نێوانیاندا ڕوو بدات، و پاشان چۆن کەسانی پارێزراو (معصوم) ڕاجیایی دەکەن، و پاشان چۆن شتی وا دەبێت، لە کاتێکدا کە هاوەڵان (خوایان لێ ڕازی بێت) کۆکن لە سەر ئەوەی کە دەکرێت ڕاجیایی لە نێوان هاوەڵاندا هەبێت و ڕوو بدات، و بۆ نموونە: پێشەوا ئەبوبەکر (خوای لێ ڕازی بێت) نکوڵی لە کەسێك نەکردووە کە لە ئیجتیهادکردندا جیاواز لەو بیربکاتەوە و ئیجتیهاد بکات، بۆیە نەبوونی بەڵگە لەسەر پارێزراوی (عصمة)ی، ئەم هاوەڵە بەڕێزانە(ڕەزای خوایان لێ بێت)، و ڕوودانی ڕاجیایی لە نێوانیاندا و دەرکاندیان لەوەیدا کە دروستە و دەکرێت ڕاجیایی لە نێوانیاندا هەبێت، سێ بەڵگەی بەهێز و یەکلاکەرەوەن لەسەر بە بەڵگەنەبوونی فەرمایشی هاوەڵان (خوایان لێ ڕازی بێت)، جا لەم ڕایەوە ئەوە بەرهەم دێت، کە ڕەوت (مذهب) لە هەرکوێوە سەرچاوەی گرتبێت، نابێتە چاوگەی حوکمی شەرعی، چونکە ئەگەر مەزهەبی خەلیفە ڕاشیدینەکان (خوایان لێ ڕازی بێت) نەبێتە سەرچاوە، ئەوە بێگومان مەزهەبی غەیری ئەوان چاکتر نابێتە سەرچاوە.

بابەتە فەرعییەکاندا، و مل کەچ نین بۆیان، بۆیە بابەتە فیقهییەکان، (کە لاوەکین) زۆر بە کەمی لە پەرتوکی زانایانی ئەم ڕەوت و ڕێبازەدا هاتوون[1].

٢- میتۆدی فەقیهە حەنەفییەکان[2]:

زانایانی ئوصوڵی سەر بە ڕەوتی حەنەفییەکان، دەهاتن لە پرسە جۆراوجۆرە فیقهییەکانەوە، کە لە پێشەوایانی مەزهەبەکەیان بەجێمابوون، ژمارەیەك یاسا و ڕێسای ئوصوڵییان دادەڕشت، بە جۆرێك کە ئەو یاسا و ڕێسایانە ملکەچی ئەو بابەتە لاوەکییە فیقهییانە بن و ڕەچاوی فتوا و بۆچوونە مەزهەبییەکان تیایاندا دەکرا، تەنانەت ئەگەر یاسایەکی ئوصوڵی لەگەڵ گێڕانەوەیەکی فیقهیدا نەگونجایە، ئەوا یاساکەیان دەسکاری دەکرد، و وازیان لەو گێڕانەوەیە نەدەهێنا[3]، و هەموارکردنەوەی پرسە فیقهییەکان

١- لە ناسراوترین پەرتووکەکانی ئەم ڕەوتە ئەمانەن:

أ- پەرتوکی (العمدة) دانراوی قاضي عبد الجباری موعتەزیلە کە لە ساڵی (٤٥٠)ی کۆچیدا وەفاتی کردووە، لەگەڵ شرۆڤەکەیدا (المعتمد) دانراوی موحەممەدی کوڕی عەلی ناسراو بە (أبو الحسین) ی بەصرەیی موعتەزیلە، کە لەساڵی (٤٦٣)ی کۆچیدا دنیای بە جێهێشتووە.

ب- پەرتوکی (البرهان)ی، ئیمامی حەرەمەینی جوەینی، کە کونیەکەی (أبو المعالي) بووە، و ناوی (عبدالملك) بووە، وە خەڵکی (جوەین)ی ناوچەی (نیسابور) بووە، کە لەساڵی (٤٧٨)ی، کۆچی وەفاتی کردووە.

ج- پەرتووکی (المستصفی)ی، ئیمام موحەممەدی غەزالی، کە لەساڵی (٥٠٥)ی، کۆچی وەفاتی کردووە.

پاشان پەرتوکەکانی تر کە لەسەرمیتۆدی موتەکالیمین دانراون، کورتە و پوختەی ئەم دانراوانەی سەرەوەن، و هەر لەسەرو بەندی ئەماندا دەسوڕێنەوە.

٢- ئەم ڕەوتە بۆیە بە (میتۆدی حەنەفییەکان) ناونراوە، چونکە زانایانی زانستی ئوصوڵی فیقهی سەر بە ڕەوتی حەنەفییەکان خۆیان ئەم ناونانەیان هەڵبژاردووە.

٣- بۆ نموونە: (الأستحسان) کە بریتییە لە لادان و بواردنی حاڵەتێکی تایبەت لەیاسایەکی گشتی، بەهۆی بوونی یاساو بەڵگەوە، واتە: کارکردن بە بەڵگەی تایبەت وێڕای بوونی یاسای گشتی، و ئیستیحسان یەکێکە لە سەرچاوە ناشکراکارەکان، لەناو سەرچاوەکانی فیقهی ئیسلامیدا، کە زانایانی ئوصوڵی سەربە مەزهەبی حەنەفی لە پرۆسەی پراکتیزە کردنی بابەتە فیقهییە مەزهەبییەکاندا دۆزیویانەتەوە، بۆ وێنە لەو یاساو ڕێسایانە، وەك ئەوەی کە دەڵێت: ئەگەر کەسێ شایەت بوو لەسەر ماڵ و سامانێك و بە بینین ئەو موڵکەی دیبوو، بەڵام کابرای خاوەن موڵك تەنها بیستبووی کە هی ئەمە، و نەیدیبوو، ئەوا دروستە بۆی، کە بەپێی (ئیستحسان) شایەتی بۆ بدات، و قیاسکردنی لەم بابەتەدا دروست نییە، بڕوانە (فتح القدیر: ٧/ ٣٩٥)، و هەروەها وەك ئەو یاسایەی کە دایاناوە، و دەڵێت، بۆ کەسی شایەت دروست نییە، کە شایەتی بدات، لە سەر شتێك کە نەیبینێت، تەنها لە پرسی ڕەچەڵەك و مەرگ و هاوسەرگیری، و چوونە لای ژن و بریکارێتی دادوەری (قاضي) نەبێت، کە لەم حاڵەتانەدا دەتوانرێت، کە شایەتی لەم پرسانەدا بدات، ئەگەر کەسێکی متمانە پێکراو هەواڵی دابوو پێی، دەربارەی ئەم پرسانە و ئەمەیش ئیستیحسانە، و (قیاس) کردن دروست
←

له مەزهەبی پێشەوا ئەبو حەنیفەدا (ڕەحمەتی خوای لێ بێت) و شیکردنەوەیان بە شێوەیەکی زانستیانە و ئەکادیمی بۆ ئەم ڕەوت و ڕێبازە دەگەڕێتەوە[1].

٣- میتۆدی دواییینەکان (المتأخرین):

ئەم میتۆدە سێیەمینە کۆکەرەوە و ڕێکخەری نێوان ئەو دو میتۆدەی پێشووە، ئەویش بە خستنەگەڕ و بەکارهێنانی عەقڵ و لۆژیك (منطق)ەوە، لە کاتی جێگیرکردن و هێنانەدی یاسا و ڕێساکانی زانستی ئوصوڵی فیقهدا، ئەمە لە لایەك و لە لایەکی تریشەوە، پراکتیزەکردنی ئەو یاسا و ڕێسایانەیە بەسەر بابەتە لاوەکییە فیقهییەکاندا[2]، و ئەم ڕێبازە نوێیە لە زانستی ئوصوڵی فیقهدا سوودی زۆر گرنگی

نییە، تیایاندا، چونکە ووشەی (شهادة: شایەتی دان) لە (مُشاهدة: بینین) بەچاو وەرگیراوە، و ئەمەیش بە بوونی زانیاری بەوکارە دێتەدی، و لەم حاڵەتەدا ئەم بوونی زانیارییە نەهاتووەتەدی، و ڕەهەندی ئیستیحسان لەم بابەتەدا ئەوەیە کە ئەم پێنج پرسەی باسمانکرد، ئەگەر شایەتیدان تیایاندا بەبیستن دروست نەبێت، دەبێتە هۆکاری ڕوودانی گرفت و کێشە و لەکارکەوتنی ئەحکامەکان، بڕوانە (بدایة المبتدئ و شرحه الهدایة) مع فتح القدیر (٣٨٩/٧).

٢- گرنگترین پەرتوکەکانی سەربەم میتۆدە ئەمانەن:

أ- پەرتوکی (الأصول) دانراوی (أبوبکر أحمد بن علي) ی، ناسراو بە (جصاص)، کە لە ساڵی (٣٧٠) ی کۆچی وەفاتی کردووە.

ب- پەرتوکی (تقویم الأدلة) دانراوی: (أبو زید عبدالله الدبوسي) کە لەساڵی (٤٣٠)ی، کۆچی، کۆچی دوایی کردووە.

ج- پەرتوکی (الأصول)ی، دانراوی: (فخر الاسلام، علي بن محمد البزدوي) کە لەساڵی (٤٨٣)ی کۆچی وەفاتی کردووە، لەگەڵ شرۆڤەکەیدا (کشف الأسرار) کە دانراوی (عبدالعزیز البخاري) یە، لەسەری و ئەم زانایەش لەساڵی (٧٣٠)ی، کۆچی وەفاتی کردووە.

٢- لەو پەرتووکانەی کە کۆکەرەوەی نێوان یاسا ئوصوڵییەکان و جێبەجێکردن و پراکتیزە فیقهییەکانن، وەك پەرتوکی (تخریج الفروع علی الأصول)، دانراوی (شهاب الدین محمّد بن أحمد الزنجاني)، کە لە ڕاستیدا، بە هەوڵ و کۆششێکی نموونەیی و جوان دادەنرێت، بۆ دەخشەکێشانی پەیوەندی نێوان بابەتە لاوەکیی و لق و چڵەکان لە ئەحکامە فیقهییەکاندا، لەگەڵ بنەماکانیان و یاسا و ڕێسا گشتییەکانیان، و گێڕانەوەی لق و چڵەکان (الجزئیات) بۆلای سەرچاوە گشتییەکەیان (الکلّیات)، بۆ نموونە: لە لاپەڕە (١٧٥ - ١٧٦) دا دەڵێت: تایبەتکردن (تخصیص)ی، دەقێکی گشتی قورئان، بەپێی (قیاس) لە لای شافعییەکان کارێکی دروستە، چونکە قیاسکردن بەڵگەیەکی شەرعییە، و دورستە کاری (تخصیص) کردنی پێ بکرێت، ئەمەش بە (بەربلاوکردن: قیاسکردن) لەسەر پرسی فەرمودەی (آحاد: تاکەکەسی)، چونکە لەم تەخصیص کردنەدا کار بە دوو بەڵگە کراوە، و لە نەکردنی تەخصیصەکەدا کار بە یەك بەڵگە کراوە، و ئەو بەڵگەیەی تریان لەکار خراوە، و حەنەفییەکان نکوڵی لەم کارە دەکەن، و ڕایان وایە کە تەخصیص وەك (نەسخ: سڕینەوە) وایە، و دەقی قورئانیش بە (قیاس) نەسخ ناکرێتەوە، و ناسڕێتەوە، و لەم بنەما ڕەسەنەوە، ئەم بڕیارە لاوەکییە وەردەگرن، کە کەسێك خوێنی حەڵاڵ بێت، (وەك ئەوەی کە کەسێکی بە تایبەتی کوشتبێت و کوشتنەوەی لەسەر بێت)، و پەنای بردبێتە بەر ماڵی پیرۆزی پەروەردگار لە شاری (مەککە)، ئەمە لەلای شافعییەکان

←

هەبووە لەوەیدا کە یاسا و رێساکانی ئوصوڵی فیقهی هێنان و جێبەجێ و پراکتیزەی کردن بەسەر بابەتە لاوەکییە فیقهییەکاندا، بۆیە لێرەوە نموونەی پراکتیکی فیقهی زیادیان کرد و زۆر بوون، کە یاسا و رێساکانی ئوصوڵی فیقهیان بەسەردا جێبەجێ کرابوو[1].

- گرنگی و بایەخی زانستی ئوصولی فیقه، و پەیوەندیی و کۆنتاکتی بە (یاسا)وە:

سوود و گرنگی و بایەخی زانستی ئوصوڵی فیقه تەنها کورت نەکراوەتەوە لە سەر ئەوانەی کە وابەستەن و بایەخ دەدەن بە توێژینەوەی ئەحکامەکانی شەریعەتی ئیسلامییەوە، بەڵکو هەموو کەسێکی یاسایی و یاسا ناس لە فێربوونی یاساو گوتنەوەی، و لە یاسادانان و جێبەجێ کردنی یاسادا پێویستی پێی هەیە، لە چەندەها روانگەوە کە گرنگترینیان، بریتین لە:

أ- دەقەکان: ئیتر چونیەکە دەقی ئاسمانی بن، یان مرۆڤکرد بن (وَضْعي) کە دەقیان هەیە، (عام: گشتی) و (خاص: تایبەت)ە، و هەیانە (المطلق: رەها) و هەیانە (المُقَيَّد: وابەستەکراوە) و هەیانە (الظاهر: ئاشکرا) و هەیانە (المؤول: مانا لادراو)ە، و هەیانە (المجمل: ناروون) و هەیانە (المبيَّن: روونکراوە)یە، و هەیانە (الناسخ: سڕیار)، و هەیانە (المنسوخ: سڕاوە)یە، و چەندەها خەسڵەت و سیفەتی تریش کە بەدەقەکانەوە دەردەکەوێت،و پێوەی دەناسرێنەوە.

ئەم پەنابردنەی لێ وەرناگیرێت، بە پێی (قیاسکردن) لەسەر کەسێك کە دەستدرێژی کردبێت، لەسەر غەیری گیانیش، وەك کوێر کردن و شکاندنی ئەندامەکانی لەش وهتد .... و بەڵام کوشتنی لە سەر واجب بووبێت، کە بەهاوڕێی و کۆکی تێوان سەرجەمی زانایان تۆڵەی لێ دەکرێتەوە، و یاخود بە (قیاسکردن) لەسەر حاڵەتی تاوانکردن لەناو ماڵێ پیرۆزی پەروەردگاردا، لە (بلاد الحرمين) کە هەر تۆڵەی لێ دەکرێتەوە، کە لە لای حەنەفییەکان، ئەم پەنابردنەی بۆ ماڵی خودای مەزن، دەپارێزێت، بەپێی دەربڕینە گشتییەکەی ئایەتی ﴿وَمَن دَخَلَهُۥ كَانَ ءَامِنًا﴾ آل عمران: ٩٧ واتە: هەرکەس بە ئیمان و بیروباوەڕی ئیسلامەتییەوە بچێتە ئەو ماڵە، ئەوە لە دونیاو قیامەتدا ئەمین ئەبێ، چونکە (قیاس) لای ئەمان، ئایەتەکە تەخصیص ناکات.

[1] لە بەناو بانگترین پەرتوکەکانی ئەم میتۆدە، ئەمانەن:

أ- پەرتووکی (بديع النظام) کە کۆکەرەوەی نێوان پەرتوکەکەی (البزدوي) و (الأحكام)ی، (مظفر الدين أحمد بن علي)یە، کە بە (ابن الساعاتي) ناسراوە، و لە ساڵی (٦٩٤)، کۆچیدا، دنیای بە جێهێشتووە.

ب- پەرتووکی (الشفيع) و راڤەکەی (التوضيح) دانراوی (صدر الشريعه عبدالله بن مسعود الحنفي) کە لەساڵی (٧٤٧)ی، کۆچی، کۆچی دوایی کردووە.

ج- پەرتووکی (التحرير)، دانراوی: (كمال محمَد بن عبدالواحد) کەناسراوە بە (ابن الهمَام) کە لەساڵی (٨٦١)ی، کۆچی وەفاتی کردووە، و قوتابییەکەی (محمَد بن أحمد ابن الحاج الحلبي الحنفي) شرۆڤە و راڤەی لەسەر نووسیوە، و ناوی ناوەتەوە (التقريب والتحبير) کە لەساڵی (٨٧٥)ی، کۆچی دنیای بەجێهێشتووە.

کەواتە: دەرهێنانی حوکم لە دەقەکانەوە، لەکاتی ناڕوونی و پڕ لە گرێ و گۆڵیاندا، و یاخود لەکاتی هاوتا کردنیاندا، کە دژیەتی لە نێوانیاندا هەبوو، کارێکی سەختە، مەگەر لە رێی ئەم یاساو رێسایانەی زانستی ئوصولی فیقهەوە، کە کارەکە ئاسان و فەراهەم دەکات.

ب- (الفقیه: شەرعزان) یاخود (القانوني: یاسا ناس): کاتێك کەسێك لەمانە دەست دەداتە توێژینەوەو راڤەی هەندێ لە دەقەکان ناتوانێت پەی ببات بە روانگەکانی مەبەست و ئامانجەکانی، و لەگەڵ کۆنترۆڵ کردنی سەرجەمی ئەگەرەکانی گوزارشت کردنی ئەو دەقانە، ئەگەر پشت نەبەستێت بە بنەماو یاساو رێساکانی زانستی ئوصولی فیقه.

ج- ناتوانرێت داڕشتنێکی هونەری ورد دابنرێت، بۆ دەقە یاساییەکان بە زمانی عەرەبی، ئەگەر رەچاوی پێوانگ و یاساو رێساکانی زانستی ئوصولی فیقه نەکرێت.

د- لەرێگای زانستی ئوصولی فیقهەوە، دەتوانرێت پرۆسەی بەراوردکاری و هاوتاکاری لە نێوان مەزهەبە فیقهییەکاندا تەواو بکرێت، کە ئەم کارە لە نێوان بابەتە خیلافییەکاندا، (ئەوانەی کە راجیایان لەسەرە) ئەنجام دەدرێت، تا نزیکبوونەوە لە نێوانیاندا بکرێت، و رای گونجاوویشیان پێش بخرێت، بەسەر ئەوی تریاندا، کە بگونجێت لەگەڵ جیهانبینی (واقیع)ـی، ژیانی ئێستاماندا، و هەموو لایەك پابەند بکرێن بە بڕیارە شیاوەکەوە، لە رێگای بە یاسا و دەستوورکردنییەوە، و بەمەیش دەتوانین ئاستی راجیایی مەزهەبی بەرتەسك و کەمتر بکەینەوە.

جا لەبەر ئەم راستی گەلەو ئەم سوودانەو هی تریش، ناکرێت ئەو کەسانەی کە بایەخ دەدەن بە توێژینەوەی شەریعەتی ئیسلامی و یاسا، دەسبەرداری زانستی ئوصولی فیقه بن.

- (الوضع: دانان) و (الدلالة: گوزارشت کردن) و بەشەکانیان:

(**الوَضْع**): بریتییە لەدانانی شتێك وەك بەڵگە لەسەر بوونی مانایەك، ئیتر ئەوشتە (بێژە: لفظ)ـی، بێت، یان نا.. چونیەکە، و ئەم دانانە خەسڵەتە بۆ ئەو کەسەی کە ئەو شتە دادەنێت، و ئیتر ئەمیش چونیەکە کەسێکی زمانەوان بێت، یان شەرعزان، و یان یاسا ناس و هەرچی تربێت.

(**الدَلالَة**): بریتییە لەوەی کە شتێك لە سەر حاڵەتێك بێت، کە لەدوای بوونی زانیاری بەم حاڵەتە، ببێتە هۆکار بۆ بوونی زانیاری بە شتێکی تر، کە یەکەمیان (گوزارشتکارەکەیە: الدالّ)، وە دووەمیان: (گوزارشت لەسەر کراوەکەیە: المَدلوُل)، و ئەو حاڵەتەی کە لەنێوانیاندا هەیە، بنەمای ئەو ئالودە بوونەیانە پێکەوە، جا ئەگەر هاتوو ئەو حاڵەتە (وَضعي: دانراو) بوو، ئەوە دەلالەت کردنەکەیش

وەضعیە، و ئەگەر دەلالەتکردنەکە زگماکی و سروشتی (طَبْعِي) بوو، ئەوە دەلالـەت کردنەکـە (طبـع) یە، و ئەگەر دەلالەتکردنەکە لە ڕێی عەقڵەوە بوو، ئەوا دەلالەت کردنەکە عەقڵییە، و بەم پێیەش بێت، دەلالەت کردن دابەش دەبێت بۆ ئەم شەش بەشەی لای خوارەوە:

١- دەلالەتی لەفزی وەضعي: بریتییە لەوەی کە لەفزێك دەلالەت (گوزارشت) بکات، لەسەر مانایەك کە بۆی دانرابێت، لە ڕووی زمانەوە بێت، یان لە ڕووی نەریت (عُرْفْ) یان شەرع یان یاسا، و یاخود هەر زاراوەیەکی ترەوە بێت، وەك دەلالەتکردنی لەفزی (قَتْل: کوشتـن) لەسەر کوشتن و گیان لێسەندنەوەی مرۆڤێك کە لە ژیاندا بێت.

٢- دەلالەتی لەفزی سروشتی (الطبعیة): بریتییە لەوەی کە لەفزێك دەلالەت بکات، لە سەر مانایەك کە بۆ ئەو مانایە دانەنراوە، بـەڵام بـەپێی زگمـاك و سروشت ئـەو دەلالـەت کردنـە هـاتبووەدی، وەك گوزارشت و دەلالەت کردنی ناڵە ناڵی نەخۆش، یاخود کەسی بریندار، و توو شبوو بەکارەساتێك، لەسەر ئەو ئازارە خودی و ڕۆحیانەی کە لەناخەوە تووشی بووە.

٣- دەلالەتی لەفزی عەقڵی: بریتییە لەوەی کە لـەفزێك یـان گوتەیـەك دەلالـەت بکـات، لـە سـەر مانایەك، بەڵام بە هۆی (وَضع: دانان) یاخود (سروشت: طبع)ـەوە، نەبێت و بـەڵکو لـەڕێگای عەقڵـەوە بێت، جا عەقڵی مرۆڤ وا بڕیاردەدات کە بوونی گوڕانکاری و دژیەتی لەنێوان گوتەکانی کەسی شـایەتدا، دەلالەت و گوزارشتە لە سەر ناڕاستگۆیی ئەو کەسەو هەروەها لە سەر ناپاکی کردنی لەشایەتی دانیـدا، لەبەر دەم دادگادا، بەڵام ئەوەندە هەیە، کـە ئـەم دەلالـەت کردنـە (ظـنيّ: گوماناوی)یـە، و دەکرێـت پێچەوانەکەشی ڕاست بێت.

٤- دەلالەتی وەضعی نا لە فزی: وەك دەلالەت کردنی ئامارەکانی هاتو چۆی ناو خۆو نێو دەوڵەتی لەڕێگاو بانە گشتییەکان و شەقامەکاندا، کە هەڵواسراون، کە دەلالەت دەکەن لەسەر مانا گەلێك، کە بـە پێی یاساکانی هاتوچۆ بۆیان دانراوە.

٥- دەلالـەتی سروشـتی (طبعـي) نالـەفزی: وەك دەلالـەت کردنـی گوڕانکاریـە جەسـتەیی و ڕوڵەتییەکان لە کەسی تۆمەتباردا، و لـە کـاتی وەڵامدانـەوەو پرسـیارلێکردنیدا لەسـەر جێگیرکـردن و سەپاندنی ئەو تۆمەتەیدا کە ئاڕاستەی کراوە، و ئەمەیش دەلالـەت کردنێکـی (ظـني: گوماناوی)یـە، و دەکرێت پێچەوانەکەی ڕاست بێت، و جێگیـر بکرێت، وەك بەپەلـە لێـدانی دڵـی، و تێکچـوونی ڕەنگـی ڕوڵـەتی لـەکاتی لێکۆڵینـەوەکردن لـە گەڵیـدا، و ئێسـتایش ئامێرێك دروسـت کـراوە کـە بـە (ئـامێری

ئاشـكرلكردنی درۆ) نـاوزەدی دەكـەن، بـەكار دەهێنرێـت بـۆ ئەندازەگیـری هەناسـەدانەكانی كەسـی تۆمەتبار، و یاخود پێوانەی ئاستی فشاری خوێنی لە كاتی لێكۆڵینەوە لەگەڵیدا و لەكاتی قسەكردنیدا[1].

٦– دەلالەتی[2] عەقڵی نالەفزی: كە ئەمیش بریتییە لە دەلالەت كردنی شوێنەوارێك لەسەر بـوونی شوێنەواركارەكە، وەك گوزارشت و دەلالەتكردنی ئەم بوونەوەرە مەزنە لەسەر بوونی دروستكەرەكەی، و دەلالەتكردنی دووكەڵ لەسەر بوونی ئاگر، و دەلالەتكردنی جوڵانە وەستییەكان (الأرادّية) لەسەر بوونی ژیان و گیان لەو شتەدا، و هەروەها دەلالەت كردنی شوێنەوارەكانی تاوان، لەسەر جێگیركردنـی بـوونی ئەو تاوانە، و دیاریكردنی كەسی تاوانبار، جـا ئـەو دەلالەتـەی كـە بایـەخ پێـدراوە، و كـار پێكـراوە لـە توێژینەوەی زانستی ئوصوڵی فیقهـدا، بریتییـە لـە (دەلالـەتی لـەفزی وەضـعی) بـۆ دەقـە شـەرعیو یاساییەكان و بەڵگەكانی حوكمەكان و دەلالەتـەكانی تـر، كـە لـە كـاتی جێبـەجێ كردنـی دەقـەكان و هاوتاكردن و گونجاندنی پێشهاتەكاندا پێویستن.

– ئەو لەفزەی كە بۆ مانایەك دانراوە، جا چ لە ڕووی زمانەوە بێت، یان نەریت (عُرف) و یان یاسـاو شەرعەوە بێت، لەمانەی خوارەوە بەدەر نییە:

١– یان ئەوەیە كە (مفرد: تاك)ە، ئەمیش بریتییە لەوەی كە بەشێك لە لەفزەكە دەلالەت نەكات، لە سەر بەشێك لە ماناكەی، وەك (خیانة: ناپاكی) و (تهمـة: تۆمـەت) و (عقوبـة: سـزا) و (زانسـت: علـم) و (شایەتی: شهادة) و جاری وا هەیە، كە (موفرەد) لە بەرامبەر (جمع: كۆ) و (مثنى: دووانە) و (موضاف: ئیضافەكراو) و (جُملَة: ڕستە)دا، بەكاردەهێنرێت، و یـاخود لەبەرامبـەر (مركـب: ئاوێتـە) یشـدا، بـەكار دەهێنرێت، كە ئەمەیان زیاتر لێرەدا مەبەستە.

٢– وەیان ئەوەیە كە (مركب: ئاوێتە)یە، كە ئـەمیش بریتییـە لـەوەی كـە بەشـێك لـە لەفزەكـەی دەلالەت و گوزارشت بكـات، لـە سـەر بەشـێك لـە ماناكـەی، وەك : (خیانـة الأمانـة: ناپـاكی كـردن لـە سپاردەدا) و (شهادة الزور: شایەتی دانی درۆ)، (تهمة القتل: تۆمەتی كوشـتن) و (عقوبـة السـرقة: سـزای دزی) و (علم الأجرام: زانستی تاوان).

١– أصول التحقيق الأجرامي، د. سلطان الشاوي، ل٢٢، و الجريمة وأساليب البحث العلمي، د.حسين محمّد علي، ل٢٨٧، علم النفس الجنائي، علماوعملاً، د. سعد جلال، ل٢٨٩.

٢– دەلالەت (الدَّلالة) بە فەتحەی سەر پیتی (دال)ەكە، دەخوێنرێتەوە، چونكە بە كەسرەی (دال)ـەكە، مانـای پیشـەی (دەڵاڵ، ڕێبەر) دەگرێتەوە.

- بەشەکانی دەلالەتی لەفزی وەضعی، لە رووی ماناوە:

أ- گوزارشتی هاوجوت و هاورێك و پڕمانا (دلالة المطابقة)، بریتییە لە دەلالەتکردنی لەفزێکی دانراو بۆ گوزارشتکردن لە مانایەك، كە تەواوی ماناكەی لە خۆ بگرێت و بگرێتەوە، و بۆیە بەدەلالەتی (هاورێك: مطابق) دانراوە، چونكە لەفزەكە هاوجوت و هاورێكی ماناكەیە و پڕاوپڕ گوزارشتی لێدەكات، و هیچكامیان لەوەی تر زیاتر یان كەمتر نین و یەكسان و پڕاوپڕی یەكترن، وەك جلێك كە مرۆڤ لە بەری بكات، و قەبارەكەی هاوجوت و هاورێك و پڕاو پڕی قەبارەی لاشەی مرۆڤەكە بێت.

ب- گوزارشتی لە خۆگرتن، (دلالة التضمُّن)،كە بریتییە لە دەلالەتكردنی لەفزێك لەسەر بەشێك لەو مانایەی كە بۆی دانراوە، ئەگەر بەشێك بوو لەناو چوارچێوەی ئەو مانایەدا.

ج- گوزارشتی پابەندكار (دلالة الألتزام): بریتییە لە دەلالەتكردنی لەفزێك لەسەر مانایەكی دەرەكی، و جیاواز لە وماناییە كە بۆی دانراوە، بەڵام پێویستە بۆیو پابەندە پێوەی، و لە هزر و بیركردنەوەی مرۆڤدا لێی جیا نابێتەوە، و تەنانەت لە دەرەوەی بیركردنەوەی مرۆڤیشدا هەرلێی جیا نابێتەوە[1]، و لە هەربوكیشیاندا واتە لە هزر و بیركردنەوەو لە دەرەوەی هزرو بیركردنەوەیشدا هەر ئالودەیەتی و پێوەی پابەندەو لێی جیا نابێتەوە.

نموونە بۆ ئەو سێ جۆرە دەلالەتكردنەی كە باسمان كرد، وەك لە فزی (عقد: گرێبەستی مامەڵە) كە لە رووی شەرع و یاساوە دانراوە، بۆ كۆمەڵێك پرس و ڕازی بوون لە مامەڵەدا، ئەگەر پێكەوە و لەیەك كاتدا ئەنجامدران، و مەرجە شەرعی و یاساییەكانیان تیادا هاتەدی، و بۆیە دەلالەتكردنی لەسەر

١- زانای مەزن (القرافي) دەڵێت: دەلالەتی هاورێك (مطابقة) بریتییە لە تێگەیشتنی كابرای بیسەر لە قسەی بێژەرەكە وەك خۆی، و وەرگرتنی تەواوی ماناكەی لێی و دەلالەتی لەخۆگرتن (التضمن) بریتییە لە تێگەیشتنی بەشێكی ماناكەی، و دەلالەتی پێویست و پابەندكار (الألتزام) بریتییە لە تێگەیشتنی پێویست لە ماناكەی، واتە: ئەوەندەی كە پێویستە، و لێرەدا سنوورداری كردووە، بڕوانە (شرح تنقیح الفصول في إختصار المحصول في الأصول) لاپەڕە (٢٤) بەهەرحاڵ دەلالەتكردن سەربارەت بە تەواوی ماناكەی، بە (مطابقة: هاورێك و پڕاوپڕ) مانا كراوە، و دەلالەتكردن سەبارەت بە بەشێك لە ماناكە -ئەگەر بەشی هەبوو- بە دەلالەتی (تضمن: لەخۆگرتن) ماناكراوە، وەك دەلالەتكردنی خانوو، لە سەر بوونی دیوار، كە دەلالەتكردنی لەخۆگرتنە، و خانوو لە دیوار پێكهاتووە، و دەلالەتكردنی لەسەر بوونی سەقفەكەی، بە دەلالەتی پێویست وپابەند ناوزەد كراوە، چونكە سەقف لە پێویستیەكانی خانووە، و بێ ئەو نابێت، وتەواوكاری ئەوە، بەڵام قسەكەی (قەرافی) تێبینی ئەوەی لەسەرە، كە مەگەر بەپێی ئەوەی كە وا دابنێین كە دروستە بەم جۆرە بێت، دەنا فەرمایشتی لەم جۆرە سەرناگرێت، چونكە دەلالەتكردن سیفەتی لەفزە، و تێگەشتن (فهم) سیفەتی كابرای بیسەرە، بۆیە بڕینی مانای یەكێكیان بەسەر ئەوی تریاندا دروست نییە.

سەرلەپای ئەو پرس و ڕازی بوونانە (الإیجاب والقبول – پێدان و وەرگرتن) بە دەلالەتی (مطابقة: هاوڕێك–هاوجووت) دانراوە، بە دەلالەتکردنی بە تەنها لە سەر بەشێکیان وەك (ایجاب)ـە، کە یان (قبول)ـەکە، لە ناو هەموویاندا، ئەم یان بەدەلالەتی لەخۆگرتن (تضمّن)، دانراوە و بە دەلالـەتکردنی لـە سـەر ئـەرك و مافەکان و ئەوەی کە گرێبەستەکە پابەندی دەکات، بۆ هەردوولایەنی گرێبەستکار، ئەمەیان بە دەلالەتی پێویست و پابەندکار (إلتزام) دانراوە.

لەسەر ئەم بنەمایە (حەنەفییەکان) گوتویانە، کە پایەکانی گرێبەستو پەیمان بریتین لە، (الأیجاب والقبول) چونکە گرێبەست هەڵسوکەوتێکی ئاوێتەیە و لەو دوولایەنەو ڕەگەزە پێکهاتووە، و ئاوێتە بووە و پایەی هەر شتێکیش ئەوەیە کە شـتەکەی لەسـەر وەسـتابێت و دەبێـت بەشـێك بێـت لێـی، و ئـەم تێڕوانین و ئاڕاستەیە زیاتر وردەکارانەتر و تێگەیشـتنانە تـرە، لـەو تێگەیشـتنە یاسـاییەی کـە دەڵێـت، پایەکانی گرێبەست سیانن، جێگای گرێبەستەکە، و ڕازی بوونی هەردووکیان، و هۆکاری گرێبەسـتەکە، چونکە گرێبەست ڕێکەوتنێکە کە لە ڕازی بوونی دوو ئاڕاستەکەوە سەر چاوە دەگرێت، و ڕێکـەوتنیش (الاتفاق) ویستێکی ئاشکرایە و (ڕازی بوون: التراضي) ویستێکی ناوەکیو شاراوەیە، و ئەم دوو سیفەتە لە ناولخنی کەسایەتی هەردوولای گرێبەستکاردا هەیە، و شوێنی گرێبەستەکەیش لە دەرەوەی چییەتی (ماهیة)ـی، گرێبەستەکە دایە، و یەکێکە لە مەرجەکانی دروسـتی (ایجـاب) و (قبول)ـەکە، و هـەر بـەم شێوازەیش هۆکار (سبب)ـەکە، یان بـەمانای نیـازو مەبەسـتە (مەبەسـتی ڕاسـتەوخۆ) و یـان بـەمانای هۆکارو پاڵ پێوە نەرە، و ئەمەیش لە هەر دوو حاڵەتەکەدا بە پێی لۆژیـك (منطـق) و یاسـایش بەشـێك نییە، لە ڕێکەوتنەکە، بەڵکو لە مەرجەکانی دروستی (ایجاب) و (قبول)ـەکەیە.

- باسی (الكلّ: هەمەکی) و (الجزء: هەندەکی) و (الکلیّ) و (الجزئي):

سەرجەمی پێکهاتەکانی هەرشتێك، ئەوە (کلّ: هەموو)ـەتی، و هەریەکـە لـەو پێکهاتانـە، (جـزء: بەش)ـەکانیەتی، و (کلي: گشتی): (ئەوەیە کە دەکرێت ولتا و ماناو لێکدانەوەکەی و چەمکەی بدرێت بە سەر زۆرینەیدا، بۆیە هەموو شتێك لە هزرو بیری مرۆڤدا پێش بینینی ئەمە (کلیّ: گشتی) یە، و (جزئي: لاوەکی) ئەوەیە کە چەمك و ماناو تێگەیشتنەکەی تەنها بەسەر یەك دانەیدا دەدرێت، و زیاتر نا...

بۆیە هەمو شتێك لە هزردا دوای بینینی (جزء)یە، و (کلّ) و (جزء)یـش، لـە صـیفاتو خەسـڵەتی شتەکانن لە دەرەوەی هزرو بیری مرۆڤدا، و (کلي) و (جزئي) لە سیفاتی چەمك و تێگەیشتن و وێناکردنە هزری و بیرییەکانە.

- باسی (الجنس: رەگەز) و (النوع: جۆر) و (الصنف: پۆل):

– (الجنس: رەگەز): ئەو پێکهاتە گشتییە (کُلِّيٌ) یەیە، کە لە ژێر رکێفیدا چەندەها شتی سروشت (طبع) جیاواز، و ماهیەت (چییەتی) جیاواز، کۆ دەبنەوە، جێگایان دەبێتەوە، وەك (تاوان: الجريمة) کە رەگەزێکە بۆ سەرجەمی جۆرەکانی تاوان، و هەروەها وەك (کانزا: المعدن) کە رەگەزی سەرجەمی جۆرەکانی کانزاکانە.

– (النوع: جۆر): ئەوشت و پێکهاتە گشتییەیە، کە لەژێر رکێفیدا چەندەها شتی وا کۆدەبنەوە، کە یەك سروشت و یەك ماهیەتیان هەیە، بەڵام لە خەسڵەت (صفة) و جیاکەرەوە کاندا جیاوازن، وەك (خورما)، و (گەنم) ، و (برنج) و هتد ... کە هەریەکە لەمانە جۆرێکن لە پۆلەکانی خۆیان، کە لە ماهیەت و سروشتدا وەك یەکن، و لە صیفەتدا جیاوازن، وەك کوالیتی لایەنی چاکی و خراپی، و تام..... هتد...

– (الصنف: پۆل): ئەو پێکهاتە گشتییەیە کە لە ژێر رکێفیدا چەند تاکێك کۆدەبنەوە، کە لە ماهیەت و صیفەتدا کۆك و وەك یەکن، و بەم پێیە بێت، هەر کەس بە پۆل و شێوازێکی دیاری کراوەوە پابەندبێت، لە مامەڵەدا و شتێکی دیاریکراوی "بۆ نموونە" لەم پۆلەدا فرۆشت، ئەوا لە سەری لا ناچێت، تا خودی ئەو پۆل و شێوازە رادەست نەکات، جا ئەم بابەتی (پۆل: صنف)ـە، جاری وا هەیە، کە هەندێکی دەتوانێت لە پابەندبوون بە ئەرك و مافەکانەوە، جێگای ئەو هێندەی تری بگرێتەوە، بە پێچەوانەی (النوع: جۆر) و (الجنس: رەگەز)ەوە، کە ئەمان وانین.

جا هەندێ لە شەرعزانان و یاسا ناسان لە نێوان (الجنس: رەگەز) و (النوع: جۆر) بابەتەکەیان لێ تێکەڵ بووە، ئەمە لەلایەك، و لەنێوان (النوع: جۆر) و (الصنف: پۆل) دا، دیسان لێیان تێکەڵ بووە، لە رووی ئاستی گونجانی ئەوەی کە هەندێکیان جێگای ئەوانی تریان بگرنەوە، لە روانگەی پابەندبوون بە ئەرك و مافەکانەوە، بۆیە (الصنف: پۆل)م، زیاد کردووە، لەسەر هەردوو بابەتی (الجنس: رەگەز) ، و (النوع: جۆر) تا ئەو تێکەڵبوونە روونەدات.

- رێژەی پەیوەندی نێوان واتاو چەمکەکانی ئەم زاراوانە:

ئەگەر بەراورد بکەین، لە نێوان واتاو چەمکی زاراوەیەکی شەرعیی، یان یاسایی، یان نەریت (عورف)ـی، و یان هەر جۆرێکی تر، لە گەڵ چەمك و واتای زاراوەیەکی تردا، ئەوا دەبینین کە ئاستی رێژەی پەیوەندی لەنێوانیاندا، لە یەکێك لەم چوارحاڵەتە بەدەر نییە، کە ئەویش ئەوەیە یان هاورێك و یەکسانن، و یان لێك جیاواز و پێچەوانەی یەکترن، و یان یەکێکیان گشتی رەها (عام مطلق)ـە، و ئەوی

تریان تایبەتی ڕەها (خاص مطلق)ە، و یاخود هەریەکەیان لەڕوویەکەوە گشتی (عام)ە، و لە ڕوویەکی ترەوە تایبەت (خاص)ە.

١- (یەکسانی: المساواة): ئەوەیە کە دوو لەفزی هاوشان و وەك یەك (مترادف) بن، بە جۆرێك کە هەر یەکەیان بە سەربەخۆیی بەکار بهێنرێت، لە جیاتی تەواو و سەرجەم مانای ئەوی تریان، وەك بەکارهێنانی ووشەی (أنسان) لەبەرامبەر و هاو مانای ووشەی (بَشَر) دا، لە ڕووی زمانەوە، و هەروەها بەکارهێنانی ووشەی (الجناية: تاوان) لە بەرامبەر هاو مانای ووشەی (الجريمة)دا، کە یەك مانان، لە زاراوەی شەرعدا[١]، و هەروەها وەك بەکارهێنانی (العقد: پەیمان و گرێبەست) کە لە هاو مانا و بەرامبەری ووشەی (إتفاق)دا، بەکاربهێنرێت، بە مەبەستی کۆکبوونی ویستی دوو لایەن لە سەر کردنی کارێك و مامەڵەیەك، کە ئەرك و مافـو شوێنەواری شەرعی و یاسایی تیایدا بێتەدی، و لێیەوە سەرچاوە بگرێت، و هەروەها وەك (العقد الموقوف: گرێبەستی وەستێنراو) لەبەرامبەر (العقد غير النافذ: گرێبەستی جێبەجێنەکراو)، و (التدليس: درۆهەڵبەستن) لە بەرامبەر ووشەی (التغرير: فێڵ کردن و هەڵفریواندن) و دەستە واژەی (التصرف القابل للأبطال: هەڵسوکەوتێکی وا کە دەکرێت هەڵبوەشێنرێتەوە) لە بەرامبەر (التصرف غيْر اللازم: هەڵسوکەوتی ناپێویست و پابەندنەکەر) و (بەکارهێنانی ووشەی (الباطل: بەتاڵ) لە بەرامبەر موڕادیفی (الفاسد: خراپ و دەرچنەخوار دوو) لە لای جەماوەری شەرعزانان[٢].

٢- (التباين): بریتییە لەوەی کە دوو لەفز، هیچکامیان لە بری ئەوی تریان بە هیچ شێوەیەك بە کار نەهێنرێت، وەك (المُجرِم: تاوانبار) و (البَرِيء: بێ تاوان)، و (الخيانة: ناپاکی کردن) لە بەرامبەر ووشەی (الأمانة: سپاردەپارێزی) دا، و هەروەها وەك وشەکانی (کوفر) و (ئیمان: باوەڕ) و (الصدق: ڕاستگۆیی) و (الكذب: درۆکردن) و (الحي: زیندوو) و (الجماد: بێ گیان) و (الحلال) و (الحرام) و (الصحيح) و (الباطل) و (التصديق: بڕواپێکردن) و (الجحُود: نکوڵیکردن)، و (الرَّجاء: ئومێدەواری) و (القنوط: نائومێدبوون) و (العدل: دادگەری) و (الجَوْر: ستەمکاری) و (الرضى: ڕازی بوون) و (الأكراه: زۆرداری) و (العِلْم: زانین) و

١- هەندێ لە یاساکان، لە وانە یاسای سزادانی عێراقی، لە ماددەی (٢٣) دا، جیاوازی کردووە، لە نێوان هەردوو ووشەی (الجناية) و (الجريمة)دا، ووشەی (الجريمة)ی، بە گشتی ترو فراوانتر داناوە، لە ووشەی (الجناية) چونکە ئەویان مانای تاوان و سەرپێچیش هەڵدەگرێت، بەڵام لە شەریعەتدا، هاومانان و موڕادیفن، و بریتین لە کردنی کارێکی قەدەغەکراو، یان واز هێنان لە کارێکی واجبی وا کە بکەرەکەی و وازلێهێنەرەکەی لەسەری سزابدرێت.

٢- لە پەرتوکی (قواعد العلائي، ب١، ل٤٤٠) بە لێکۆڵینەوەی دکتۆر شێخ مستەفا پێنجوێنیدا، هاتووە: کە (الباطل) و (الفاسد) هاومانا و موڕادیفن، بەڵام پێشەوا ئەبوحەنیفە (ڕەحمەتی خوای لێ بێت) دەفەرموێت: (لە یەکتر جیاوازن).

(الجهل: نەزانین)، کە هیچکام لەم ووشانە بەهیچ جۆرێك لە جیاتی مانای ئەوەی تەنیشت و بەرامبەریدا بەکار نایەت، و ماناکانیان دژ یەك و پێچەوانەی یەکترین و هەریەکەیان بۆمانـای شـتێکی جیـاواز لـەوی تریان بەکار دەهێنرێت.

٣- (گشتی و تایبەتیی ڕەها: العموم والخصوص المطلق):

بریتییە لە وەی کە یەکێك لەو دوو لەفزە، بەپێی ولتاو چەمکەکەی بە ڕەهایی گشتی تر بێـت، و لـە فزەکەی تریان بە پێی چەمك و ولتاکەی بە ڕەهایی تایبەت تربێت، جا لەم کاتـەدا هـەر کـە تایبەتەکە هاتەدی، ئەوا گشتییەکەیش لە گەڵیدا دێتەدی، بەڵام بەهیچ جۆرێك بەپێچەوانەوە ڕوونـادات، و جـاری وا هەیە، کە گشتییەکە (عام)ەکە، لە بوارێکی تردا دێتە دی، بـەڵام بـە بـێ بـوون و هاتنـە دی (تایبـەت: خاص)ەکە.

نموونەیش بۆ ئەمە، وەك (الجناية: تـاوان) و (کوشـتنی دەسـت ئەنقەسـت) کـە بێگومـان هـەموو کوشتنێکی دەست ئەنقەست تاوانە، بەڵام مەرج نییە کە هەمو تاوانێك هەر (کوشتن)بێت، چونکە بـۆی هەیە تاوانەکە (دزی) بێت، یان (جاسوسی کردن) بێت، و یان هەرشتێکی تر.

یان وەك (هەڵسوکەوتی شەرعیی، و یاسایی) و پرۆسەی گرێبەست (العقد) کە هەموو گرێبەسـتێك هەڵسوکەوتە، بەڵام هەموو هەڵسوکەوتێك گرێبەست نییە، چـونکە بـۆی هەیـە، ئـەم هەڵسـوکەوتەیان هەڵسوکەوتێکی تاك لایەنە، و ویستێکی تاك لایەنە بێت.

٤- (ئەوەی کە لە ڕوویەکەوە، گشتی یان تایبەتییە، العموم والخصوص من وجه):

ئەمیش بریتییە لەوەی کە هەریەکە لەو دوو لەفزە بەپێی ماناو چەمکەکەیان لـە ڕوویەکـەوە (عـام: گشتی) بن، و لەڕوویەکی ترەوە (خاص: تایبەتی)بن، و دەبێت کە (خاص) بێـت، لـە کاتێکـدا کـە لـە حاڵەتێك لە حاڵەتەکاندا لەگەڵ ئەوی تریاندا کۆببێتەوە، و هەرکات لێـی جیابوویـەوە، و لەگـەڵ ئـەوەی تریاندا کۆبوویەوە بێتەوە بە (عام: گشتی).

نموونە بۆ ئەمەیش، وەك (المال: سامان) و (الحق الشخصي: مافی تاکە کـەس)[1] کـە ئـەم دووانـە کۆدەبنەوە، لە بڕێك لە پارەو دراوی کەسێکدا، کە لە ژێر پەیمان و دەسەڵاتی کەسێکی تردابێت، جا ئەو

[1] - هەموو ئەو شتانەی مرۆڤ کە لە ژێر پەیمان و ئۆباڵی غەیری خۆیدا بوو، ئەوە بە مافی تاکە کەسی ئەو ژمێر دەکرێت، ئیتر چونیەکە ئەو مافە مافی دارایی بێت، وەك مافی خاوەن قەرز لەو قەرزەیدا، کە لـە لای کـابرای قـەرزارە، و لـە ئەسـتۆو ئۆباڵیدایە، و یان ئەوەیە کە مافەکە مافێکی نادارایییە، وەك مافی یەکێك لە دوو هاوسەرەکان (ژن و پیاو) لەسـەر ئـەوی تریان، لە پرسی مافـو ئەرکە پابەندکارەکان، لەو ماف و ئەرکانەی کە دارایی نین، و لە سەریانە پێوەی پابەندبن.

برە بە (سامان: المال) دادەنرێت، چونکە سودێکی رێپێدراو (موباح)ـی، هەیە و دەکرێت پاشەکەوت بکرێت، بۆ کاتی پێویستی، و لەگەڵ ئەوەیشدا مافێکی تاکەکەسییە، چونکە لەژێر پەیمان و تۆباڵی کەسێکی تردایە، و ناکرێت و ناتوانێت هەڵسوکەوتی، بە خۆسەری پێوەبکات، مەگەر بە هۆی ئەو کەسەی ترەوە.

جاری وادەیە، کە (المال: سامان و دارایی) جیاوازە، لەمافی تاکەکەسی و، لەگەڵ مافی دیاریکراو (الحق العين)[1] دا دێت، و روودەدات.

وەك (خانوو) ، و (ئۆتۆمبێل) ، و (زەوی وزار)، هتد..لە مافە دیاریکراوەکان (الحقوق العينية)، کە ئەم مافانەیش، بریتین لە کۆمەڵە ماڵ وسامانو مافێکی دیاریکراو (عيني) بۆ خاوەنەکەی، و ئەمانە مافی تاکە کەسی (الحقوق الشخصية) نین، کەواتە: (الحقوق العينية: مافی بۆدیاریکراو) ، و (الحقوق الشخصيّة: مافی تاکەکەس) لێك جیاوازن و جودان، ئینجا بزانە کە (المال: سامان) لەم رووەوە (عام: گشتی) یە، چونکە جارێکی لە گەڵ مافی تاکەکەسیدا کۆدەبێتەوە، و جارێکی تر لە گەڵ مافی دیاریکراو (الحق العيني) دا، کۆ دەبێتەوە، و هەربەم شێوازەیش مافی تاکە کەس (الحق الشخصي) جاری وا هەیە، کە جیاوازە لە (المال: سامان)، و لەگەڵ شتێکدا کۆدەبێتەوەو دێتەدی، کە بە هیچ جۆرێك (المال: سامان) نی یە، وەك مافی هەر یەکە لە ژن و پیاو بەسەر ئەوی تریانەوە کە هەیەتی، لەوەیدا چێژ لەوی تریان وەربگرێت، ئەمە مافێکی تاکەکەسییە، (الحق الشخصي)، بەڵام مافێکی دارایی (مالي) نییە، چونکە ناکرێت گۆڕانکاری و هەڵسوکەوتی تیادا بکرێت، و هەروەها نایشکرێت بگوازرێتەوە بۆ کەسێکی تر، ئیتر بە لە جیاتی دانان (العوض) بێت، یان بە بێ (عوَض: لە جیاتی دانان)، هەرناکرێت.

١– بریتییە لە بوونی دەسەڵاتێکی راستەوخۆی کەسێکی دیاریکراو بەسەر شتێکی دیاریکراودا، کە مافێکی سەر پشککراوی هەیە، و هەڵسوکەوتکردن لەو شتەدا، و لە دەست بەسەردا گرتن و بەکار هێنانی و خستنە دەستییەوە، وەك مافێکی دارایی و موڵکایەتی خۆی.

- باسی (التعارض: پێچەوانە بوونەوە)، و (التناقض: نارێکی) ، و (التضاد: هاودژی - دژایەتی)، و (التضایف: پەیوەندی و نزیکایەتی)[1]:

– (التعارض: پێچەوانە بوونەوە): بریتییە لەجیاوازی لەنێوان دوو بەڵگە (دلیل)دا، کە هەر یەکەیان مانای حوکمێك بدات بە دەستەوە، بەجۆرێك کە بکرێت کۆکردنەوە (الجمع) لە نێوانیاندا ئەنجام بدرێت، و یاخود یەکێکیان بە سەر ئەوی تریاندا پێش بخرێت، واتە (تەرجیح) بدرێت، بەسەریدا، جا ئەگەر کۆکردنەوە (الجمع) یاخود (بەسەردادان: الترجیح) نەکرا و نەدەبوو، ئەوا ئەو دواییەیان کە دواتر وەك شەرع تەماشاکراوە و دانراوە، دەبێتە هەڵوەشێنەرەوەی پێشووەکەیان.

– (التناقض: نارێکی): بریتییە لە جیاوازی نێوان دوو پرس (القضیة) لە رووی (الإیجاب: پۆزە تیف) و (السلب: نێگەتیڤەوە) بە جۆرێك کە لە خودی خۆیاندا وابن، کە باوەڕت بە ڕاستی یەکێکیان کرد، ڕاستەوخۆ بەدرۆخستنەوەی ئەوی تریان بێت، و یاخود یەکێکیانت بە درۆزانی، ڕاستەوخۆ بە ڕاست زانینی ئەویتریان بێت، وەك ئەم گوتەیەمان کە دەڵێین: (زیدٌ إنسانٌ: زەید مرۆڤە) و یان (زید لیسَ بأنسانٍ: زەید مرۆڤ نییە).

– (التضاد: دژایەتی): ئەم دژایەتییە دەکەوێتە نێوان دوو شتی بەدیهاتووی وا، کە لەیەك شوێندا پێکەوە کۆنابنەوە، و دەکرێت ئەو دوو شتە هەردووکیان پێکەوە، لەو شوێنەدا هەرنەبن، وەك ڕەنگی (ڕەش) و (سپی).

– (التضایف: پەیوەندی و نزیکایەتی): ئەمیش لە نێوان دوو شتی بە دیهاتووی وادا ڕوو دەدات، کە بە جۆرێك لە جۆرەکان نزیکییەك هەیە لە نێوان ئەو دوو شتەدا و یەکێکیان بەوی تریانەوە دەبەستێتەوە، وەك (الأبوّة: باوکایەتی)، و (البنوّة: کوڕایەتی).

1– بگەڕێرەوە، بۆ ئەو پەرتووکەی دامان ناوە، وناومان ناوەتە (إیضاح الفوائد في شرح القواعد علی نمط جدید) قاعیدەی (کل تناقض تعارض دون العکس: هەموو (تناقض: پێچەوانە)بوونەوەیەك (تعارض: دژایەتی)یە، بەڵام بە پێچەوانەوە وانییە.

- باسی (الأستعمال: بەکارهێنان)، و (الأحتمال: گریمانە)، و (البیان: ڕوونکردنەوە):

– (الأستعمال: بەکارهێنان): لێرەدا لەفزەکە دەردەبڕدرێت، بەڵام مەبەست ماناکەیەتی، ئەم مانایشە نایەتە دی، تا دوای دانان (وَضع) و بەردەوام دەبێتە خەسڵەت و صیفەتی کەسی قسەکەر (المتکلّم).

– (الأحتمال: ئەگەر دانان): بریتییە لە خستنە سەر و بەکارهێنانی لە فزێك بۆ مانایەك، ئیتر چونیەکە کە هاوڕێکی مانا مەبەستەکە بێت، یان نا... و ئەمەیش خەسڵەت و صیفەتی کەسی قسەلەگەڵدکراو (مخاطب)ـە، و هەرکات (الأحتمال: ئەگەر دانان) ڕوویدا و هاتەدی، لە بەڵگە (دلیل)ێکدا، ئەوا ئیتر نایەکلاییە و بۆیە بەبەڵگە کرینی لەکاردەکەوێت، و ناکرێتە بەڵگە.

– (البیان: ڕوونکردنەوە): بریتییە لە دۆزینەوە و دەرخستنی مانای مەبەست، لە ناو لەفزێکی ناڕووندا، جا ئەگەر ئەم کارە لەشەرع دانەرەوە بوو، کە خودای پەروەردگارە، ئەوا بەڕاڤەو شرۆڤەی شەرعی: (التفسیر التشریعي) دادەنرێت، و ئەگەر لە دادوەر (قاضي)یـەوە، سەرچاوەی گرت، ئەوە بەڕاڤەو شرۆڤەی دادوەری دادەنرێت، و ئەگەر لە کەسی شەرعزانەوە (فقیهـ) بوو، ئەوا بە شرۆڤەی فیقهی ناوزەد دەکرێت، و لەم سیانەدا یەکەمیان پابەندکارەو دەبێت بێ لاری لێدان پێوەی پابەند بین، بە پێچەوانەی دووەم و سێیەم کەوا نین.

- پلانی ئەم توێژینەوەیە:

بێگومان سروشتی توێژینەوەی ئەم بابەتە ئەوە دەخوازێت، کە لە ڕووی دیکورەوە دابەش بکرێت، بە سەر ئەم هەشت بەشەی لای خوارەوەدا:

* بەشی یەکەم: حوکمی شەرعیی و سەرچاوەکانی.
* بەشی دووەم: لەفزی دەقەکان، لە ڕووی دانانیانەوە بۆ ئەو مانایانەی کە دەیبەخشن.
* بەشی سێیەم: دەقەکان بە پێی بەکارهێنانیان بۆ ئەو مانایانەی کە بۆیان دانراون.
* بەشی چوارەم: گوزارشتی دەقەکان، لە ڕووی دەربڕین (منطوق) ، و چەمکو واتا (مفهوم)ـەوە.
* بەشی پێنجەم: گوزارشتی دەقەکان (دلالات النصوص) لە ڕووی ڕوونی (وضوح) و ناڕوونی (خفاء)ـەوە.
* بەشی شەشەم: (دژیەتی: التعارض) و، ڕێگاکانی لابردن و وەلاتانی.

* بەشی حەوتەم: (شرۆڤە: التفسیر)، و (مانای دوورمەودا: التأویل) و (الترتیل: خوێندنەوەی بەئاواز) و (التنسیق: ڕێکو پێک کردن).

* بەشی هەشتەم: باسی ئیجتیهاد، و لاسایی کردنەوە (التقلید).

(بەشی یەکەم)

پێناسەی حوکمی شەرعی

ئەم بابەتە دابەش دەبێت بۆ سێ (بەشە باس)
کە یەکەمیان تایبەتە بە حوکمی شەرعی و جۆرەکانی
دووەمیان تایبەتە بە باسی ڕەگەزەکانی حوکمی شەرعی
بەشە باسی سێیەمیان بۆ تاو توێکردنی سەرچاوەکانی حوکمی
شەرعییە.

(بەشە باسی یەکەم)
باسی حوکمی شەرعی

بریتییە لە ماناو وتای ئەو فەرمایشتەی خوای پەروەردگار کە پەیوەستە بە مامەڵە و هەڵسوکەوتەکانی مرۆڤەوە، و هەروەها پەیوەندیدارە بە پێشهات و ڕووداوەکانەوە، لە ڕووی داواکردن و پێویستکردن (الأقتضاء) یان سەرپشك کردن (التخيير)، و یان لەڕوی دانانەوە (الوضع).

و لەم پێناسەیەوە ئەوە وەردەگیرێت، کە حوکمی شەرعی دوو بەشە:

– بەشی یەکەم: حوکمی شەرعی تەکلیفی.

– بەشی دووەم: حوکمی شەرعی (دانراو: وەضعي).

أ- بەشی یەکەم: حوکمی شەرعی تەکلیفی:

بریتییە لە ماناو وتای فەرمایشتی پەروەردگار، کە ئەو فەرمایشتە پەیوەست بێت، بە هەڵسوکەوتەکانی کەسە ئەرك لەسەر شان دانراوەکان (المكلفين) لە ڕووی داواکردن و پێویستکردن (الأقتضاء) یان سەرپشك کردن (التخيير).

- **شیکاریکردنی پێناسەکە:**

– (ماناو وتای فەرمایشتی خوای پەروەردگار: مدلول خطاب الله) بریتییە لەو بڕیارو حوکمەی کە (دەق) بەشێوەیەکی ڕاستەوخۆ گوزارشتی لێوە دەکات، وەك لەحاڵەتی هەڵهێنجانی حوکمەکان لە دەقەکانەوە دەردەکەوێت، و یاخود حوکمەکە لە دەقەکەوە بەشێوەیەکی ناڕاستەوخۆ دەلالەت و گوزارشتی لێوە دەکات، وەك لە حاڵەتەکانی دەرهێنانی حوکمەکان لە سەرچاوە پاشکۆییەکان دەردەکەوێت، ئەو سەرچاوانەی کە دەرخەری حوکمی دەقەکانن، و پشت بە خودا درێژە باسی ئەم بابەتانە دواتر دێت.

– (پەیوەست و پەیوەندیدار: المتعلقّ)، واتە: ڕێکخەری هەڵسوکەوتو مامەڵە کانی مرۆڤ و پێشهاتەکان، بەجۆرێك کە بەرهەمی دنیایی و دوا ڕۆژییەکانیان بچێنرێتەوە.

– (تصرفات الإنسان: هەڵسوکەوتەکانی مرۆڤ)

هەڵسوکەوتی شەرعی (التصرّف الشرعي)، یان هەڵسوکەوتی یاسایی (التصرّف القانوني) برتییە لەسەر جەم ئەو هەڵسوکەوتانەی کە لە مرۆڤێك ڕوودەدەن، و سەرچاوە دەگرن، کە چاك و خراپ لەیەکتری جودا دەکاتەوە، (المميّز) و هەروەها خاوەن ئاوەزو ژیرییە، و سەرپشك (المختار)ـە، و هۆشیارە، بە جۆرێك کە شەرع و یاسا شوێنەواری ئەرکو مافو پابەندبوونەکانی بۆ هەژمار دەکات[1].

بە پێی ئەم پێناسەیە بێت، بێگومان هەڵسوکەوتی شەرعی و یاسایی، لە سەر ئەم شەش ڕەگەزەی لای خوارەوە وەستاوە:

١– دەبێت ئەو ڕووداوە لە مرۆڤەوە سەرچاوەی گرتبێت، بۆیە سەرجەمی ئەو ڕووداوانەی لە غەیری مرۆڤ سەرچاوە دەگرن، وەك ئاژەڵەکان و بێ گیانەکان، ئەوە بە (واقعة: پێشهات) ناونراوە، نەوەك (ڕووداو: حدث).

٢– دەبێت مرۆڤەکە گەشتبێتە ئاستێك کە چاك وخراپ لە یەکتری جیا بکاتەوە، بۆیە هەر ڕووداوێك لە کەسێکی وا ڕوویدات، کە کەسێتی ناتەواو بێت، و ناشیاو (عديم الأهلية)بێت، وەك منداڵێك کە چاك و خراپی هێشتا لە یەکتری جودا نەکردۆتەوە، ئەمیش هەر بە (پێشهات: واقعة) ناوزەدکراوە.

٣– دەبێت مرۆڤەکە ژیرو عاقڵ بێت، بۆیە هەر ڕووداوێك کە لە کەسی شێتەوە ڕوو دەدات، دیسان ئەمیش هەر بە (پێشهات: واقعة) ناونراوە.

١– بەڵام پێناسەی یاسا ناسان، بۆ هەڵسوکەوتی یاسایی ئەوەیە کە بریتییە لە ئاڕاستەکردنی ویست (إرادة) ڕووەو هێنانەدی ڕوودانی شوێنەوارێك کە (یاسا) کاریی پێ بکات، و هەژماری بکات، و لە ڕاستیدا ئەم پێناسەیە، لەم ڕووانەی لای خوارەوە، هەڵەی تیادایە:

١– ئاڕاستەکردنی ویست (إتجاهالأرادة) لە (التصرّف: هەڵسوکەوت) جیایە، چونکە هەڵسوکەوت دەرەنجامی ئاڕاستەکردنی ویستە، و ئاڕاستەکردنیش خەسڵەت و سیفەتی مرۆڤە، و هەڵسوکەوت (تصرّف) یش شوێنەوارو دەرەنجامەکەیەتی.

٢– هەڵسوکەوت (التصرّف) بەم مانایە بێت، تەنها شتە زارەکییەکان دەگرێتەوە، هەروەك یاسا ناسان کورتیان کردۆتەوە، لەگرێبەستەکان ویستە تاکە کەسییەکان (الأرادة المنفردة) لە کاتێکدا کە (التصرّف: هەڵسوکەوت) لە زمانی عەرەبیدا، و لە نەریتی عەرەبدا سەرجەمی ئەو شتانە دەگرێتەوە کە لەمرۆڤ دەردەچن، لە قسەو کردەوەیش، ئەگەر هاتوو ئەو شەش ڕەگەزەی تیادا هاتنە دی کە باسمان کردن.

٣– (التصرّف: هەڵسوکەوت) بە پێی توانا و دەسەڵاتی مرۆڤ دێتە دی، نەك بەئاڕاستەکردنی ویستی مرۆڤ چونکە دەرەنجامی کردەوەکانی مرۆڤ و قسەکانی، سەرچاوەکەیان توانا و دەسەڵاتەکەیەتی، و توانا و دەسەڵاتیشی پاشکۆی ویست (ئیرادە)ی مرۆڤن، و ئیرادەو ویستی مرۆڤیش پاشکۆی هەستکردن و تێگەیشتن (إدراك)ی، مرۆڤە

٤– دەبێت مرۆڤەکە سەر پشك بێت، و بە حەزی خۆی ڕووداوەکە بەرهەم بهێنێت، بۆیە هەر ڕووداوێك کە لەکەسی (ناچارکراو) یان (زۆر لێکراو) ڕوودەدات، ئەمیش نیسان بە (پێهات: واقعة) ناوزەدکراوە.

٥– دەبێت ئەو مرۆڤە ئەنجامدەرە، کەسێکی هۆشیار (واعی) بێت، بۆیە سەرجەمی ئەو ڕووداوانەی کە لە دەستی کەسێك بە (هەڵە) و یان (لەبیر چوونەوە)، و یان (بێ ئاگایی)، و یان (بوورانەوە)، و یان لە (خەوتن) و ئەم جۆرە حاڵەتانە ڕوودەدات، ئەمیش هەر بە (پێشهات: واقعة) ناوزەدکراوە.

٦– دەبێت ڕووداوەکە بە جۆرێك بێت، کە شەرع و یاسا شوێنەواری ماف و ئەرك و پابەندبوونەکانی لەسەر دابنێن و بۆی هەژماریکەن، و بە دەستەواژەیەکی تر دەبێت ئەو ڕووداوە ملکەچ بێت، و لە چوار چێوەی ڕێکخستنە شەرعی و یاساییەکاندا بێت، و جائەو گوتەو کردەوە ئاساییانەی ڕۆژانەی مرۆڤ کە ئەنجامیان دەدات، و نەلە ڕووی شەرع و نە لە ڕووی یاساوە، ڕێك نەخراون، ئەمانە نە (هەڵسوکەوت: التصرّف) و نە (پێشهات: واقعة)ن، وەك خواردنی جۆرێکی دیاریکراو لە خواردەمەنییەکان، و خەوتن لە کاتژمێرێکی دیاریکراودا، و سەردانیکردن لە کاتێکی دیاریکراودا، وهتد... ئەمانە بەهەڵسوکەوتی شەرعی یان یاسایی دانانرێن، وە هەروەها بە پێشهاتی شەرعیی یان یاسایی دانانرێن، بەڵکو ئەمانە کردەوە گەلێکی ڕێگە پێدراون، بۆ مرۆڤ و لە سەرکردنیان یان نەکردنیان لێپرسینەوەی لەگەڵدا ناکرێت، ئەگەر هاتوو لە چوارچێوەی دروستی (مشروعیة)دا، بوون.

جا هەرکات، ڕەگەزێك، لەم ڕەگەزانەی سەرە، نەهاتەدی و دواکەوت، ئەوا ئەو ڕووداو (حدث)ە، بە پێشهات (واقعة) دادەنرێت.

– مانای (الأقتضاء: داواکردن) بریتییە لە داواکردنی ئەنجامدانی کارێك، یان وازلێهێنانی:

أ– ئەگەر داواکردنی کردنی کارەکە، شێوەی تۆبزی و پابەندکردنی تەواوی هەبوو، کە دەبێت بکرێت، ئەوا لەم حاڵەتەدا بە (إیجاب: پێویستکار) ناودەبرێت، و ئەمەیش خەسڵەت و صیفەتی شەرعدانەرە، کە خودای گەورەو بەرنامەکەیەتی، و شوێنەواری ئەم فەرمانە بریتییە لە (وجوب: پێویست بوون)ی کردنی ئەو کارە، و ئەمەیشیان خەسڵەتو صیفەتی هەڵسوکەوتەکانی مرۆڤە، کە بە (فیقە: تێگەیشتن) ناوزەدکراوە، و کارە داواکراوەکە بە (پێویست: واجب) دادەنرێت.

ب– ئەگەر داواکردنی کردنی کارەکە، بە شێوەی ئەوە بوو، کە باشتر وایە بکرێت، یاخود لەپێشتروایە، کە بکرێت ئەوا لەم کاتەدا، بە (إستحباب: بە باش دانراو) ناوزەد کراوە، و شوێنەواری ئەم

فەرمانەیش، بریتییە لە (الندب: سوننەت بوون، و ولباشتر بوون)ـی، کردنی ئەوکارە، و ئەوەی لەم فەرمانەدا داواکراوە بە (المندوب) و (المُستحب) دا دەنرێت.

ج- ئەگەر داواکردنی نەکردنی ئەو کارە، واز لێهێنانی بە شێوەی توندی و پابەندی تەواو هاتبوو، کە دەبێت نەکرێت‌و وازی لێ بهێنرێت، ئەوا ئەم پرۆسەیە، بە (تحریم: یاساغ کردن) ناونراوە، و شوێنەوارو دەرهاویشتەکەیشی بریتییە لە (الحُرمة: حەرامێتی و یاساغی) ئەو کردەوەیە، و ئەو شتەی کە داواکراوە، وازی لێ بهێنرێت، بریتییە لە شتە یاساغەکە (المُحرَّم).

د- ئەگەر داواکردن و پێویستکردنی واز هێنان لەو کارە، و نەکردنی، بە جۆرێك بوو، کە لەپێشترولیە، یان باشتر ولیە کە نەکرێت، ئەوا لەم کاتەدا ئەم داواکردن و پێویستکردنە بە (إستکراه: بە باشی دانەنان) ناوبراوە، و شوێنەوار و دەرهاویشتەی ئەم بەباشو جوان دانەنانە، بریتییە لە (کراهة: ناشیرینی) ئەوکارە، و ئەو شتەی کە داواکراوە وازی لێ بهێنرێت، لەم حاڵەتەدا بە (المکروە: ناشیرین و بە ناجوان دانراو) ناوزەد کراوە.

هـ- ئەگەر داواکردن و پێویستکردنی (کردنی یان نەکردن)ی، کارەکە شێوازی سەرپشك کردن (التخییر) هەڵگرتبوو، واتە: مرۆڤەکە سەرپشك کرابوو، لە نێوان کردن یان واز هێنان و نەکردنی کارەکەدا، بە جۆرێك کە پاڵشتی لە سەرومرنەگرێت، و هەروەها سزانەدرێت، لە سەر هیچکامیان (نەکردنی، و نە نەکردنی) ئەوا لەم حاڵەتەدا، بە (إستباحة: رێگە پێدان) ناوزەد و شوێنەوارەکەیشی بریتییە لە (الإباحة: دورستی و رێگە پێدان) و کارە داواکراوەکەیش بە سەر پشککراوی، بە (المباح: دروست و رێگە پێدراو) ناوزەدکراوە.

- جا ئەم پێنج بەشە لە جۆرەکانی حوکمی تەکلیفین:

بۆیە (الأیجاب) و (الأستحباب) و (التحریم) و (الأستکراه) و (الأستباحة) ئەمانە لە لای زانایانی زانستی ئوصوڵی فیقهـ حوکمەکانن، و صیفەت و خەسڵەتی شەرعدانەرن، کە خودای مەزنە.

و (الوجوب) و (الندب) و (الحرمة) و (الکراهیة) و (الأباحة)، ئەمانە لە لای شەرعزانەکان، حوکمن و خەسڵەت و صیفەتی هەڵسوکەوتەکانی مرۆڤن.

*** حوکمی شەرعیی تەکلیفی، یان حوکمی ئوصولیین، و یان حوکمی فیقهیین:**

أ- حوکمی ئوصولی: بریتییە لە (الإیجاب)، و (الأستحباب) یاخود (الأستندلب)، و (التحریم) و (الأستکراه) و (الأستباحة).

ب- حوکمی فیقهی بریتییە لە: (الوجوب)، و (الندب) و (الحرمة) و (الکراهة) و (الأباحة).

تێبینی:

١- دەستەواژەکانی (الأستحباب) و (الأستكراه) و (الأستباحة) لە دەهێنان و پێشنیار و هەڵبژاردەی خۆمن، و ئەمەیشم لە پێناوی ئەوەدا کردووە، کە دووریکەومەوە لەو شێوازەی زانایانی زانستی ئوصولی فیقهـ لە بەکارهێنانی یەك زاراوەدا، بۆ دو حوکمی ئوصولی، و فیقهی، وەك بەکارهێنانی (الندب) هەم وەك خەصڵەت و صیفەتی شەرع دانەر، و هەم وەك صیفەت و خەسڵەتی خودی کردەوەکە، و هەروەها بە کارهێنانی (الكراهة)، و (الأباحة) هەر بەهەمان شێواز، و لە ڕاستیدا ئەم شێوازە بە کارهێنانە، ووردەکارانە نییە.

٢- هەندێك لە زانایانی[1] زانستی ئوصولی فیقهـ زاراوەکانی (الواجب) ، و (المندوب)، و (المحرّم)، و المكروه)، و (المباح) یان بەکارهێناوە، بۆ حوکمە شەرعییەکان ، و دیسان ئەمەیش هەر پێچەوانەی واقیعە، چونکە (واجب) بریتییە لەو کردەوەیەی کە بە صیفەت و خەسڵەتی (واجب: پێویست بوون) وەسفکراوە، و بووەتە ناوەڵناو بۆی، و هەروەها (المندوب)، و (المحرّم)، و (المكروه)، و (المباح) ئەمانە حوکم نین، و بەڵکو ئەمانە کردەوە و قسەگەلێکن، کە بە سیفەتەکانی (الندب) یان (الحرمة: حەرامێتی) و یان (الكراهة)، و یان (الأباحة) وەسفکراون، و ئەم ووشانە بوونەتە ناوەڵناو بۆ ئەو کردەوانە.

٣- هەندێك لە زانایان، وەك (إبن السبكي)[2]، حوکمی شەرعی تەکلیفییان پێناسەکردووە، و پاشان دابەش کردووە، بۆ حوکمی شەرعیی تەکلیفی و حوکمی شەرعیی (وضعي)، و لە ڕاستیدا ئەم دابەشکردنە، وەك دابەشکردنی شتێك وایە بۆ لای خودی خۆی، و پاشان بۆ لای غەیری خۆی، و ئەمەیش هەڵەیەکی زەق و مەزنە، و هەندێك لە مامۆستاکانی کۆلێژەکانی شەریعە ڕەخنەیان لەم ڕەخنەیەی من گرتووە، چونکە لەبابەتەکە تێنەگەیشتوون.

١- وەك پێشەوا غەزالی (ڕەحمەتی خوای لێ بێت) لە پەرتوکەکەیدا، (المستصفى)، لاپەڕە (٨٠) کە دەفەرموێت: وەك سەرەتا و ڕێخۆشکردنێك ئەوە بزانە کە لە ڕاستیدا بەشەکانی حوکمە جێگیرەکان لەسەر کردەوەی کەسە ئەرك لەسەر شانەکان (المكلفين) پێنج بەشن: (الواجب) و (المحرّم) و (المباح) و (المندوب) و (المكروه) و دوروستتر ئەوە بوو، کە بگوترایە، (الوجوب) و (الحرمة) و (الأباحة) و (الندب) و (الكراهة)، چونکە ئەمانە ئەو حوکمە شەرعیانەن کە جێگیرکراون و چەسپاون بە سەر کردەوەو کاری مرۆڤە ئەرك لەسەرشانەکان (المكلفين).

٢- جمع الجوامع: للأمام تاج الدين إبن السبكي، ٤٦/١، چاپخانەی (دار إحياء الكتب العربية).

ب- بەشی دووەم: حوکمی شەرعی دانراو - وەضعی:

بریتییە لە مانـاو واتـای فەرمایشـتی پـەروەردگار کـە ئـەو فەرمایشـتە پەیوەندیـداربێت، بـە هەڵسوکەوتەکانی مرۆڤەکانەوە، یاخود بەپێشهاتەکانەوە، لەڕووی (الوَضع: دانان)ـەوە، واتە ئـەو شـتە بکاتە فاکتەرو هۆکار بۆحوکمەکە، و یاخود بیکاتە مەرج (الشرط) بۆ حوکمەکـە، و یـان بیکاتـە (ڕێگـر: المانع) بۆ حوکمەکە، ئەم دابەشکردنە سێ جۆرییە، بریتییە لە ئاڕاستەی جەماوەری زانایان، و هەندێکی تر لە زانایان[١] ، بەلای ئەوەدا چوون، کە دوو جۆری تر بـۆ ئـەم سـێ جـۆرە زیادبکـەن، کـە ئـەوانیش (العزیمة: پێدانگیریکردن) و (الرُخصة: ڕێگەپێدان و دەرفەتدان)ن، و لێرەدا ئاڕاستەی جەماوەری زانایـان شـیاوترە بـۆ وەرگـرتن، و پابەنـد بـوون پێـوەی، چـونکە ئـەو چـوارەی تـر دیسـان لەگـەڵ حوکمـە تەکلیفییەکاندا کۆدەبنەوە.

جۆرەکانی حوکمی وەضعی:

- جۆری یەکەم: (السبب: هۆکار):

(السبب: هۆکار) لە زمانی عەرەبیدا، بریتییە لەو شتەی کە بە هۆیەوە دەکرێت و دەتوانرێت بگەیت بە مەبەست و ئامانجێك، و هەر لێرەشەوەیە کە (الطریق: ڕێگا)، بە (سبب: هۆکـار) نـاوزەدکراوە، و لـە زاراوەی زانایانی زانستی ئوصولی فیقهدا، بریتییە لەو خەسڵەت و وەصـفە ئاشـکرا و چوارچـێوە دارو کۆنتـرۆڵکراو و جێگر (منظبط)ـەی[٢]، کە شـەرعدانەر حوکم و بڕیاری لە سەر بنیـات دەنێـت، و لـەکاتی هاتنە دی ئەو هۆکارەکەدا، حوکمەکەیش دێتەدی، و لە کاتی نەبوونی هۆکارەکەدا حوکمەکەیش نابێت، و ڕوونادات، و نایەتەدی[٣].

١- وەك خاوەنی پەرتووکی (جمع الجوامع)، بـ١، ل ٩٤ و دواتر، و پێشەوا شاطبی، لە پەرتوکی (الموافقات)، بـ١، ل٩٧٨ و ئەوەشی تیادایە، کە بەشی دووەم لە دوو بەشەکەی حوکمـەکان (الأحکام) دەگەڕێتـەوە بـۆ (خطـاب الوضـع) کـە ئەمەیش ئەم بەشانە دەگرێتەوە، (الأسباب: هۆکارەکان) ، (الشروط: مەرجـەکان)، (الموانـع: ڕێگرەکـان)، و (الصـحة: دروستی) و (البطلان: بەتاڵی) و (العزائم: پێدانگیری کردن)، و (الرُخَص: دەرفەت پێدانەکان)، و ئەمەیش دەکاتـە پێـنج بەش.

٢- واتە بە پێی کەسەکان و کاتو شوێنەکان گۆڕانی بەسەردا دێت.

٣- بۆ درێژەی باسی ئەم بابەتە بڕوانە: شەرحی جمع الجوامع: ٩٢/١.

- جۆرەکانی (السبب: هۆکار):

(السبب: هۆکار، فاکتەر) بە پێی شێواز و نۆخە جیاوازەکانی بۆ چەند بەشێکی جۆرلو جۆر دابەش دەبێت:

یەکەم: بەپێی سروشتەکەی (بأعتبار طبیعته): (السبب: هۆکار) بە پێی سروشتەکەی یان هۆکاری بەدیهێنەر و بنیاتنەرە (منشئ) و یاخود هۆکاری ئامانجو مەبەستدارە (مەبەستی ڕاستەوخۆ)، یاخود مەبەستی پاڵ پێوە نەرە (سبب أو باعث دافع):

١- هۆکاری بەدیهێنەر، مەبەست لێی ئەو هۆکارەیە کە بەدیهێنەرو بنیاتنەری مافو ئەرکو پابەند بوونەکانە، کە یاسا ناسەکان بە هەڵە ناویان ناوەتە سەرچاوە، وەك گرێبەستەکان و ویستەتاکە کەسییەکان (الأرادة المنفردة).

٢- هۆکاری مەبەستدار (القصدي)[1] : (مەبەستی ڕاستەوخۆ، یان ئامانجدار) بریتییە لەو هۆکارەی کە کابرای گرێبەستکار، لەپێش پابەند بوونەکەیەوە، هەوڵی بۆ دەدات، و خۆی بۆ مەلاس داوە، بۆ نمونە: لە گرێبەستی (کڕینو فرۆشتن) دا، هۆکاری مەبەستدار و ئامانجدار لە پابەند کردنی فرۆشیار بە گواستنەوەی موڵکایەتی شتە فرۆشراوەکە، و ڕادەست کردنی بۆ کابرای کڕیار، بریتییە لەدەستخستنی نرخەکەی (کە پارەکەیە) و یاخود بە پابەندکردنی کڕیارەکەیە، بەدڵنی نرخەکەی کە بڕە پارەیەکە و هەر بەم شێوازەیش هۆکاری مەبەستدار لە پابەندکردنی کڕیارەکە لەوەیدا کە نرخەکە (کەپارەیەکە) بدات، بریتییە لە دەستخستنی پابەندکرانی فرۆشیارەکە، بەوەوە کە موڵکایەتی و خاوەنداریتی شتە فرۆشراوەکە بگوێزێتەوە، بۆ کڕیارو کاڵاکەی ڕادەست بکات.

جا ئەم مەبەستە ڕاستەوخۆیە، لەگرێبەستکارێکە وە بۆ کەسێکی تر ناگۆڕێت، و ئەم مەبەستە ڕاستەوخۆیە بەشێکە لە گرێ بەستەکە، و بەناوەرۆکەکەیدا گەڕاوەو بڵاو بۆتەوە، چونکە گرێبەستەکەی لە سەرکراوە، و خاوەنی یەك شێوازو سروشتە، و جێگای باسکردن و توێژینەوەی ئەم جۆرە لە (سبب: هۆکار) بریتییە لە جێگە باسی گۆڕینەوە داراییەکان (المعاوضات المالیة) جا لەو گرێبەستانەیدا کە هەردوو لای گرێبەستکار پابەندەکەن فیقهی ئیسلامیی ئەم بابەتە توێژینەوە لە سەر

١- هەروەها ناوی (السبب الفني: هۆکاری هونەری) یش بۆ بەکار هێنراوە، (پێشەوا عزالدین کوڕی عبدالسلام) لە پەرتوکی (قواعد الأحكام في مصالح الأنام)، ب٢، ل ١٢١، نوسیویەتی: هەمو هەڵسوکەوتێك کە دوورکەوتەوە لە بەدیهێنانی ئامانج و مەبەستەکەی، ئەوا ئەو هەڵسوکەوتە بەتاڵە.

دەکات، و دەیخاتە بەرباس و لێکۆڵینەوە، لە ژێر ناو نیشانی (المقصود: ئامانج و مەبەست دل)[1] یاخود (ئامانجی بنەڕەتی، و یاخود گرێبەست لەسەر کراو)[2] و ئەم دەستەواژانە ووردەکارانە ترن، لە دەستەواژەی (السبب: هۆکار) چونکە زاراوەی (السبب: فاکتەر) گوزارشت لە شتێکی ڕابردوو و بەسەرچوو دەکات.

٣–هۆکارە پاڵنەر (السبب الدافع) یان فاکتەری بەدیهێنەرو پاڵ پێوە نەر (الباعث الدافع) بۆ بەستنی گرێبەست و یان بۆ هەڵسوکەوتکردنی تاکەکەسی، و ویست و ئیرادەی تاکەکەسی، ئەمەیان مەبەست و ئامانجی دوورە، یان مەبەستی ناڕاستەوخۆیە[3]، و ئەم هۆکارەیان لەهۆکاری دووەم: (السبب القصدي: هۆکاری مەبەستدار) بە مەجیادەکرێتەوە کە مەبەستێکی دەروونی و تاکەکەسییە، و لە دەرەوەی گرێبەستەکەدایە، و بەپێی گۆڕانی کەسەکان، ئەمیش دەگۆڕێت، بۆ نمونە: کە هۆکاری فرۆشتنی ئۆتۆمبێل، جاری وا هەیە لە لای کەسێك بریتییە لە کڕینی ئۆتۆمبێلێکی نوێ، و لە لای کەسێکی تر بریتییە لە زەماوەندکردن بە پارەکەی، و مەبەست لە لای کەسێکی تر کرینەوەی خانوویەکی و هتد... و جاری واهەیە، کە لە تەنها یەك جۆر گرێبەستدا، دەیان هۆکار و پاڵ پێوە نەری جیاواز هەن.

---

[1] بۆ درێژە باسی ئەم بابەتە بڕوانە پەرتووکی (البدائع)ی، (کاسانی) ب٤/ ل١٧٩.

[2] یاسا ناسەکان دەڵێن: هۆکار لە بەخشینەکان و هاوکارییەکاندا بریتیە لە نییەتو نیازی بەخشین)، بەڵام ئەمە هەڵەیە، چونکە نیازو نیەت خەسڵەت و سیفەتێکە لەو کەسەدایە کە هەڵسوکەوتەکە ئەنجام دەدات، لە کاتێکدا کە (السبب: هۆکار) پێویستیەکە پاڵنەرێکی دەرەکیی بێت، و ببێتە فاکتەری ڕوودانی کارەکە، و لەم بابەتەدا شەرعزانەکان زیاتر پێکاویانە وەك چۆن (کاسانی) لە پەرتووکی (البدائع) دا، (ب٦، ل١٥) نوسیویەتی، هۆکاری دیارپێدان ویست و ئیرادەی چاکەکردنە، یاخود بە دەستهێنانی ستایش کرانە، و کاتێکیش ستایش کردن بەدەست دێت، کە کەسەکە بەخشندەیی و دڵفراوانی خۆی دەربخات، و لە پەرتووکی (الدرّالمختار) دا (ب٢، ل ١٤٩) هاتووە، کە هۆکاری بەخشش و دیاری و خەڵات پێدان بریتییە لە بوونی ویستو ئیرادەی خێر، لە لای کەسی بەخشندە، و (وقف کردن) هۆکارەکەی بریتییە لە بوونی ویستو ئیرادەی کەسێکی دەروون بەرز، کە باشترین ویست و مەبەستی هەیە، لە ناخیدا.

[3] ئەو جۆرەی (السبب: هۆکار) هەمان ئەوەیە کە پێغەمبەرﷺ فەرموویەتی: (إنّما الأعمال بالنيات و أنّما لكل أمرئ ما نوى) هەمووکردەوەیەك بە نیاز و نییەتە، و هەموو کەسێکیش نیازێکی تایبەتی خۆی هەیە، (پێشەوا ئیبنو قەیم) لە پەرتوکی (أعلام الموقعين) دا (ب٣، ل ٨٤) نوسیویەتی: ئەو یاساو ڕێسایەی شەریعەت کە دروست نییە بڕوخێنرێت، ئەوەیە کە لە ڕاستیدا ئامانج و مەبەستەکان (المقاصد) و بیرو باوەڕەکان (الأعتقادات) و هەڵسوکەوتەکان (التصرفات) هەموویان جێگای بایەخن، و پێگەی تایبەتی خۆیانیان هەیە، هەروەك لەپەرستشەکان (العبادات) دا، مەبەست ونیازو نییەت، و بیرو باوەڕ بوون، شتێك (حەڵاڵ) دەکەن، و (حەرام: یاساغ)ی، دەکەن، و یاخود بە (دروست: صَحيح)ی، دادەنێن، و یان بە (فاسد: بەتاڵ)ی، هەژمار دەکەن.

دووەم: لە ڕوانگەی ڕۆڵی ویستو ئیرادەی مرۆڤ لە (سبب: هۆکار)ەکاندا، (سـەبەب) دەبێـتە دوو بەشەوە:

١- سەبەبێك کە ویستو ئیرادەی سەبەبکارەکەی لە سەرە (السبب الأرادي).

٢- سەبەب و هۆکارێك کە ویست و ئیرادەی کەسی سەبەبکاری لە سەر نییە، (السبب اللاإرادي).

١- (السبب الأرادي) هۆکارێك کە ویسـتو ئـارەزووی کەسـی سـەبەبکاری لەسـەرە: بریتییـە لـەو سەبەبەی کە لە توانای کۆنتـرۆڵی مرۆڤدایە، و ئارەزوو و ویستی کەسەکەیە، ئەگەر ویست و حەزی لێبوو، ئەنجامی دەدات، و ئەگەر ویست و ئارەزووی لیّ بـوو، وازی لـیّ دەهێنێـت، و ئـەم سـەبەب و هۆکـارە گوزارشتە لە هەڵسوکەوتو مامەڵە زارەکییەکانی -گرێبەستو پیشە تاکە کەسـییەکان- و هـەروەها هەڵسوکەوتە کردارییەکانی - چ شـەرعییەکانی و چـی ناشـەرعییەکانی- بۆیـە گرێبەسـت و پـەیمانو مامەڵەو هەڵسوکەوتە زارەکیو تاکە کەسییەکان، و سەرجەم کردارشەرعییەکانی کە مەبەست لە کردن و ئەنجامدانیاندا قولکردنەمەو روو پێدانی شوێنەوارو پێکهاتێك بووە، کە شـەرع پێگـەی بـۆ دانێـت، و ئەرکو مافی لەسەر هەژمار بکات، و هـەروەها سـەرجەم ئـەو کـردارە نادروسـت و ناشـەرعییانەی کـە دەیانکات، وەك خراپکردن و لەناو بدرنی شتومەکی خەڵك، و تاوانـەکان بـە سـەرجەم جۆرەکانییـەوە، وەك تاوانە کەسییەکان، وەك کوشتنو زیـان لێـدانو ئەوانـە... و تـاوانی دزی و بەدڕەوشـتی وتـاوانی تێکدانی باری هێمن و ئاسایش، کە ئەمانە سـەر جـەمیان هۆکـارو سـەبەب گـەلێکن، لـە ژێـر ویسـتو کۆنترۆڵی کەسی ئەنجامدەر (سەبەبکار)دان، بۆیە گرێبەسـتەکان، و هەڵسـوکەوتە تاکـە کەسـییەکان، هۆکارن بۆ گواستنەوەی خاوەندارێتی و بەدەستهێنانی موڵك و سامان، و خراپ کردن و لە ناو بردنی هەر سامانێك و کەلو پەلێکی خەڵکی، هۆکارە بـۆ ئـەوەی کـە دەبێـت زیانلێدەرەکـە بیبـژێرێت بۆیـان، و تاوانەکانیشی هۆکارن بۆ سزا چەشتن.

٢- (السبب اللاإرادي: ئەو هۆکارو فاکتـەرەی کـە لـە ژێـر ویسـت و کـۆنترۆڵ و ئـارەزووی کەسـی سەبەبکاردا نییە): کە بە پێشهاتی شەرعی و پاسـایش نـاونراوە، کـە ئەمەیشـیان بریتییـە لـەوەی کـە ملکەچی ویستو ئارەزووی مرۆڤ نابێت، چونکە لە ژێر کۆنتـرۆڵی توانای مرۆڤەکەدا نییە، و یاخود لەژێر توانایدایە، بەڵام بە ویستی خۆی ئەنجامی نەداوە، لە هـەردوو حاڵەتەکـەدا، نـە لـە پێکهێنـان و نـە لـە ڕووپێدانی ڕووداوەکەدا پەیوەندی بە ویستی ئەو کەسەوە نییە، و هەر ئـەویش بەدیهێنـەر و ڕێکخـەری شوێنەوارەکانییەتی، سەرە ڕای ویستو حـەزی خـۆی بـە ئەنجامـدانی کردەوەکـە، بـەم پێیـە بێـت، (حوکمی وەضعي) لە (حوکمی تەکلیفی) جیا دەبێتەوە، چونکە دووەمیان تەنها لەو سەبەبـو هۆکارانە

دا ڕوو دەدات، کە بەویستو ئارەزووی ئەنجامدەر رووی‌داوە، و ئەنجامدەرەکە ئەرك لە سەر شان (مُكلَّف)بووە، و هەر وەها پێگەیشتو (بالغ) و ژیرو عاقل و زانابووە بە ئەرکەکانی سەرشانی، و هەروەها توانای کردنیانی هەبووە، و سەر پشك بووە، (و زۆرلێکراو و فشار لەسەر نەبووە).

- **باسی (السبب) و (العلّة):**

سەبارەت بە پەیوەندی نێوان (السبب) و (العلّة)، زانایانی زانستی ئوصولی فیقھـ رای جیاوازیـان هەن، کە گرینگترینیان ئەمانەی لای خوارەوەن:

أ- (السبب) و (العلّة) هاوماناو موڕادیفی یەکترن، و هەردووکیان بەڵگەی گومانـاوین، (دلیلظنيّ) و یاخود نیشانەن لەسەر بوونی حوکمەکە، بۆ نمونە: سەفەرکردن سەبەبە و عیللەتیشە بۆ دروستی ڕۆژوو شکاندن، و لادانی خۆر لە نیـوەی ئاسمـان، سـەبەبە و عیللەتیشـە بـۆ پێویسـت بـوونی نوێـژکردن، و گرێبەست سەبەبە و عیللەتیشە بۆ بەدەستهێنانی موڵکو سامان، و کوشـتن سـەبەبە و عیللـەتیش بـۆ پێویست بوونی سزادانی بکوژ.وهتد..[1]

ب- هەندێك لە زانایان ڕایان وایە کە (عیللەت) بەشێکە لە (سەبەب) بۆ وێنە حوکمی (وضعي) چوار بەشە (السبب) و (العلّة) و (الشرط) و (المانع)[2].

ج- هەنـدێکی تـر لـە زانایـانی زانسـتی ئوصولـی فیقھـ ڕایـان وایـە کـە (عیللـەت) بـە ڕەهـایی تایبەتمەندترە، و (السبب) بە ڕەهـایی گشـتی تـرە، بۆیـە هـەموو عیللـەتێك سـەبەبە، و بـەڵام هـەموو سەبەبێك عیللەت نییە، چونکە مرۆڤ کە هەستی بە پەیوەندی و کۆنتاکت کرد لـە نێـوان (سـەبەب) و (سەبەبکار: المسبِّب)دا، وەك پەیوەندی کوشتن بە سزای کوشتنەوە، و پەیوەندی نێـوان دزیکـردن‌و سزای دەستبڕین، و کۆنتاکتی نێوان خراپکردن و لەناوبردنی موڵکی خەڵکی و بڕیاری بژاردنی، کە ئەمانە عیللەتن و هەروەك چۆن سەبەبیشن، و ئەگەر عەقڵ و ئاوەزی مـرۆڤ هەسـتی بـە هونـەرو حیکمـەت و پەیوەندی نێوان سەبەبو سەبەبکارنەکرد، ئەوە ئەمەیان تەنها (سەبەب: هۆکار)ە، و (عیللـەت‌نابێت) نییە، وەك چۆن لادانی خۆر لە نیوەی ئاسمان شەرعدانەر دایناوە، بەسەبەب و هۆکاری واجـب بـوونی

١- لە پەرتووکی (كشف الأسرار- أصول البزدوي) (بـ٤، ل٢٩١) دا، هاتووە: کە فاکتەرەکان (العلَلْ) واتە، فاکتەرو هۆکارە شەرعییەکان لە خودی خۆیاندا پێویست کەر (موجب) نین، و بـەڵکو پێویسـتکەری حـوکم و بڕیارەکان زاتـی خـوای پەروەردگارە، و گرێبەستە کانیش دەچنە چوار چێوەی عیللەتە شەرعییەکانەوە.

٢- بۆ درێژەی ئەم باسە، بڕوانە: (شرح الكوكب المنير) دانراوی (الفتوحي)، ل١٦٣.

نوێژی نیوەڕۆ، و عەقڵی مرۆڤ دەستەوەستان و بێ توانایە لە هەستکردن بە پەیوەندی نێوان ئەم دووانە (سەبەب و سەبەبکارەکە) و هەروەها بەهاتنی مانگی پیرۆزی ڕەمەزان، ڕۆژوگرتن واجب دەبێت[1]. کە ئیسان پەیوەندی نێوان ئەو دووانە لە لایەن عەقڵی مرۆڤەوە پەی پێ نابرێت.

د- ئەو ڕایەی کە ئێمە هەڵی دەبژێرین، و دڵوادەکەین کە پێوەی پابەندبن و وەریبگرن، ئەوەیە کە (عیللەت) لە حەقیقەت و ناخدا لە (سەبەب) جیایە، چونکە (عیللەت) لە کرۆکی شەریعەتی ئیسلامیدا ئامانج و مەرام و مەبەستەکەیە، بۆ پراکتیزەو جێبەجێکردنی حوکمە شەرعییەکە، و هەروەها ئەو هونەرو حیکمەتەیە کە هاوشان و دووانەی بەشەرعکردنی ئەو حوکمەیە[2]، و ئەو مەبەست و ئامانجە، بریتییە لە دەرەنجامی جێبەجێکردنی حوکمو بڕیارەکانی پەروەردگار، بەو شێوازەی کە داوا کراوە، و ئەو دەرەنجامەیش، بریتییە لە بەدەستهێنانی سوود بۆ خەڵکی، و لادانی خراپە لێیان، بۆ نمونە: هۆکاری (سەبەبی) پێویست بوونی کوشتنەوەی بکوژ بریتییە لەوەی کە ئەو بکوژە کەسێکی بە تایبەتی و دەست ئەنقەست و بە دوژمنکارانە کوشتووە، و (عیللەت)ەکەی، بریتییە لە پاراستنی گیان و سەلامەتی خەڵکی بێ تاوان، هۆکار و سەبەبی پێویست (واجب) بوونی، شەلاق لێدان، کردنی کاری شەرواڵ پیسییە، و (عیللەت)ەکەی، پاراستنی شەرەف و ڕەچەڵەکی مرۆڤەکانە و سەبەبی پێویست بوونی بڕینی دەست، بریتییە لە دزیکردن، و (عیللەت)ەکەی، بریتییە لەپاراستنی موڵك و سامانی خەڵکی، و هتد...[3]

١- بۆ درێژە باسی ئەم بابەتە تەماشای پەرتووکی (تسهيل الأصول إلى علم الأصول)ی، (مەحلاوی) بکە، ل ٢٥٦.

٢- پێشەوا (شاطبي) لە پەرتوکی (الموافقات) (ب١، ل٢٦٥)دا، دەڵێت: سەبارەت بە (عیللەت) مەبەست لێی ئەو حیمەتو بەرژەوەندییانەیە، کە بە فەرمانەکان (الأوامر) و ڕێگەپێدانەکان (الأباحة) هەڵواسراوە، و هەیە، و ئەو خراپانەی کە بە کارە ڕێگە پێنەدراوەکان (المناهي) هەیە، و هەڵواسراوە.

٣- بە هەر حاڵ عیللەتی حەرامکردن، بریتییە لە پاراستنی بەرژەوەندی، و یان پاراستنی مافێك کە شەرعدانەر بە پێویستی زانیوە، بپارێزێت، و بە تاوان هەژماری بکات، هەرکات ئەنجامدرا، و (سەبەب) بریتییە لەو کردەوەیەی کە دەستدرێژی کردن بەرهەم دەهێنێت، بۆ سەر ئەو بەرژەوەندییە، یان ئەومافە، بۆیە عیللەتی حەرامکردنی کوشتن بریتییە لە پاراستنی مافی ژیان، و عیللەتی بەتاوان دانانی بریندارکردن و لێدان بریتییە لە پاراستنی ماف، لە سەلامەتی جەستەی خەڵکی، و عیللەتی حەرامی دەستبەسەرکردنی خەڵکی و یان زیندانی کردنی بە بێ بوونی یاسا بریتییە لە پاراستنی مافی ئازادییەکان و عیللەتی حەرامیی (زەوتکردن: إغتصاب) و هەتککردنی شەرەفی خەڵکی، بریتییە لە پاراستنی شەرەف و ڕەچەڵەکی مرۆڤەکان و عیللەتی حەرامکردن و یاساغ کردنی (دزی) بریتییە لە پاراسنی موڵکو سامانی خەڵکی، و عیللەتی حەرامیتی فروفێڵ و ساختەکاری (التزوير) بریتییە لە پاراستنی متمانەی گشتی لە بەڵگە نامەو نوسراوەکاندا، و لە نمونەکانی تری ئەم بابەتانەیشدا هەروایە، بۆیە (عیللەت) لە هەموو بابەتێکی شەرعی و یاساییدا، ←

جا ئەم مانایەی کە باسمانکرد، بۆ (عیللەت) هەمان ئەو مانایەیە کە هەندێك لە فەیلەسوفە موسوڵمانەکان، مەبەستیانە وەك موعتەزیلەکان و هیی تریش، کە دەبێژن (بێگومان سەرجەمی حوکم و بڕیارەکانی خوای پەروەردگار، مەبەست و ئامانج تیایاندا بەرجەستەیە و هەیە، و وەك عیللەت و هۆکار پێیاندا پێچراوە).

و هەندێك فەیلەسوفی تری، وەك (ئەشعەرییەکان) گوتویانە: کە ئەوقسەیە دروست نییە، چونکە گوزارشت لە سەر کەم و کوڕی شەرعدانەر دەکات، و هەروەها دەلالەت لە سەر پێویستی و ناچاری دەکات بۆ دانانی حوکم و یاساو بڕیارەکان، لە چوار چێوەیەکی شەرعیدا، و دولجار فەرمانکردن بە جێبەجێکردن و پراکتیزەکردنی ئەو حوکمانە، بۆ پڕکردنەوەی ئەو کەمو کوڕی و پێویستییەیە کە باسمانکرد، بەڵام ئەمە بانگەشەیەکی ناووردەکارانەیە، چونکە مەبەستەکان و عیللەتەکان، و حیکمەتەکان، و دەرەنجامەکان، بۆ دانان و بەشەرعکردنی حوکمەکان و جێبەجێکردنیان، ئەمە ڕووەو ئاڕاستەی ئەوکەسانەیە کە ئەرك لەسەر شان دانراون (مُکلّف)ـن، بەوەی کە دەبێت، ئەو حوکمانە جێبەجێ بکەن، نەوەك ڕووەو ئەو ئاڕاستەیە بێت کەوەك شەرع دایناوە، و فەرمانی کردووە، بە جێبەجێکردنیان، و ئەمەیش بە (بەرژەوەندییەکان: المصالح) ناوزەدکراوە، و سەبارەت بە شەرعدانەر (الشارع) بە (ئامانج و مەبەستەکان: المقاصد) ناونراوە، واتە سەبارەت بە هەردئاڕاستەیەکیان ناوێکی جیاوازی هەیە.

پاشان بێگومان بنچوینانی تێکەڵکردنی (سبب) و (عیللەت) لە لای ئەوانەی کە بەتێکەڵی دەریان بڕیون، ئەوەیە کە هاتوون، عیللەتیان بە مانای چەمکە فەلسەفەیۆنانیەکە، لە گەڵ (عیللەت) بە مانای چەمکە فەلسەفە ئیسلامییەکە تێکەڵ کردووە، و هیچ جیاوازییەکیان لە نێوانیاندا دانەناوە[1].

بریتییە لەو بەرژەوەندییە هاویەشانەی کە لە بەشەرعکردنی حوکمەکەدا ڕەچاوکراوە، و لە پێناویدا دانراوە، و لە لایەن شەرعدانەرەوە بایەخ بە پاراستنی دراوە.

١- عیللەت بە مانا فەلسەفییەکەی (یاخود عیللەتی عەقڵی) لە لای یۆنانییەکان، مەبەستیان پێی (بەدیهێنەر: الموجد) و (کاریگەرو شوێنەوارکار: المؤثِّر) و (دروستکەر: الخالق)ـە، جا بەدیهێنەرو دروستکەری حوکمە شەرعییەکان، خوای پەروەردگارە هەروەك خۆی دەفەرموێت: ﴿إِنِ ٱلۡحُكۡمُ إِلَّا لِلَّهِ﴾ یوسف: ٦٧، حوکم و بڕیار تەنها بە دەستی زاتی پەروەردگارە، کە (الله)یە، بەڵام عیللەت بەواتاو چەمکی فەلسەفە ئیسلامییەکەی کە پێشینە چاکەکانمان بە کاریان هێناوە، فەرموویانە: (ئایا حوکمەکانی زاتی خوای پەروەردگار و کردەوەکانی، هەموویان وابەستەو عیللەتدارن بە بوونی ئامانج و مەبەست تیایاندا، یان نا؟!) واتە: بوونی مەبەست تیایاندا ڕەچاوکراوە؟ یان ڕەچاو نەکراوە؟! واتە ئەو ئامانج و مەبەستانە لە کاتی بەشەرع کردنیاندا، وەك کەتەلۆك لەگەڵیان دانراوە؟ و شان بەشان لەگەڵیاندا بووە؟ یاخود ئەو ←

- **هۆکاری ڕاستەوخۆ (السبب المُباشر) و هۆکاری ناڕاستەوخۆ (السبب غیْر المُباشر):**

یەکێك لە یاسا و ڕێسا گشتییەکان، ئەوەیە کە: (هەرکات ڕاستەوخۆ و سەبەبکارێکەوە کۆ بونەوە، ئەوا حوکمەکە دەخرێتە پاڵ ڕاستەوخۆکە)[1]، هەرچەندە کە ئەم ڕێسایە بە شێوەیەکی ڕەها دروست و ساغ نییە، و بەڵکو دروستر ئەوەیە کە بگوترێت: (حوکمەکە دەدرێتە پاڵ ئەوەیان کە بەهێزترە، و هەرکاتیش یەکسان بوون ئەوا هەردوولایان بەر پرسیارێتی دەگرنە ئەستۆ) بۆیە ئەگەر کردەوەیەك ڕوویدا، و کەسێك هەبوو، کە ڕاستەوخۆ دەستی تیایدا هەبوو، و سەبەبکاریوو، بۆ کردەوەکە، ئەوا ئەو حوکمەی کە لەو کردەوەیە دەکەوێتەوە، بەرپرسیارێتییەکەی دەکەوێتە ئەستۆی ئەو کەسە یان کە زیاتر زاڵ بووە، بەسەر ڕوودلوەکەدا و ڕاستەوخۆ ئەنجامی داوە، و سەبەبکاری بووە، و جا لەم ڕێسایەوە، چەند حوکمێك جیا دەبنەوە، لەوانە:

أ- هەرکەسێك بیرێکی هەڵکەند، لە جێگایەکی ڕێگە پێنەدراودا، و کابرایەك موڵك و سامانی کەسێکی تری خستە ناوییەوە، ئەوا لە م حاڵەتەدا بژاردنی لەسەر ئەو کەسەیە کە شتەکەی خستۆتە ناو بیرەکەو، چونکە ئەو زاڵە بەسەرکردەوەکەدا، نەوەك کابرای بیرهەڵکەن.

ب- هەرکەس چاوساغی کرد، بۆ کابرایەکی دز، و دزە بە هۆی ئەو هاوکاری ڕێگەپێشاندان و چاوساغییەوە چوو ماڵ و سامانی کەسێکی تری برد، ئەوا سزادان و بژاردن لە سەر دزەکەیە، چونکە ئەو زاڵترە بە سەر پرۆسەی ئەنجامدانی کردەوەکەدا، بەڵام کابرای چاوساغ و ڕێگەپێشاندەر سزا دەدرێت، بە سزای تەمیٚ کردن.

دەرەنجامەی کە بە هۆی بەشەرعکردنی ئەو حوکمانەوە، و جێبەجێکردنیان و پراکتیزە کردنیان، لە بەدەستهێنانی سوودێکی دنیایی یان دوا ڕۆژی و یان لادانی زیانێکی دونیایی یان دوا ڕۆژی، دا ئەم دەرەنجامە سەبارەت بە پەروەردگار بە (الحکمة: هونەر) ناوزەدکراوە، و سەبارەت بە دەقەکان، بە (المقصد: مەبەست) ناو نراوە، و سەبارەت بە (بەندە) بە (الغایة: ئامانج: و یان الغرض، والمصلحة: بەرژەوەندی) ناوزەدکراوەو سەبارەت بە بەشەرعکردنی حوکمەکەیش بە (العلة: هۆکار، یان الباعث) ناونراوە، و بەم پێیە بێت، بەکارهێنانی (سبب) بۆ (عیللەت) و یان (عیللەت) بۆ (سەبەب) بە کارهێنانێکی خوازراو (مجازی)یە، و یاخود زاراوەیەکی نەریتی (عورف)ی، زانایانی زانستی ئوصولی فیقهە و یاخود تێکەڵ کردنێکە لە نێوان ووشەی (السبب) و (عیللەت)دا.

[1]- لە ڕێسای ژمارە (٨٩) مادە (٩٠) لە گۆڤاری (الأحکام العدلیة)دا، هاتووە، و ئەم ڕێسایە سەرەڕای ئەوەیش کە هەڵەیە، کەچی لە جیهانی ئیسلامیدا بڵاو بووەتەوە، و هیچ سەرچاوەیەکی فیقهی یان یاسایم نەدیوە کە ئاگاداری بدات لەسەر ئەو هەڵە بڵاوە.

ج- ئەگەر کابرایەك سپاردەیەکی لا دانرابوو، و ڕێگەی بە دزێك نیشاندا تا ئەو سپاردەیە بدزێت، و ئەویش سپاردەکەی دزی ئەوا لەم کاتەدا بژاردن لە گەردنی ئەو کەسەدایە کە سپاردەکەی لە لا دانراوە، چونکە ئەو زاڵە لە پرۆسەکەدا، و ئەو کەموکورپی کردووە، لەومیدا کە چاك سپاردەکەی نەپاراستووە.

د- ئەگەر دادوەر (قاضي) لە سەربنەمای شایەتیدانێکی متمانەدار دەربخواردوو، بڕیارێکی دەرکرد، و پاشان شایەتەکان لە شایەتیدانەکەیان پاشگەز بوونەوە، و یان بڕیارەکە لە سەر بنەمای شایەتیدانی درۆ دەرکرابوو، و دادوەر بەم درۆ بوونەوەی نەدەزانی، ئەوا بژاردن و قەرەبووکردنەوە لەو شتانەیدا کە بەپێی بڕیارەکە خراپ بوون، لە سەر ئەو شایەتانەیە کە هۆکار بوون، نەوەك لەسەر دادوەرەکە کە دەستی لە پرۆسەکەدا هەبووە، چونکە لایەنی زاڵ لەم پرسەدا شایەتەکانن، و دادوەر بەپێی رووکەش و روالەت بڕیار دەدات.

هـ- ئەگەر کەسێك، (کە هێشتا شیاوی ئەرك لەسەرشان بوون نەبوو، یان وا بیری دەکردەوە کە گوێڕایەڵی زۆرداری لە سەری پێویستە) زۆری لێکرا، تا ماڵو سامانی کەسێکی تر لەناو ببات، یان کەسێك لەناو ببات، ئەوا لەم حاڵەتەدا بەر پرسیارێتی لە سەر زۆردارەکەیە، کە سەبەبکارەوە، نەك کابرا بکەرە ڕاستەوخۆکە، چونکە ئەم زۆر لێکراوە لەم حاڵەتەدا، وەك ئامرازی جێبەجێکردن (ڕۆبۆت) وابووە، و زاڵێتی لەم حاڵەتەو پرسەدا بۆ کابرای سەبەبکارە.

و- ئەگەر پرسێك جێبەجێ و پراکتیزە نەدەکرا، مەگەر بە هاوکاریکردن لەنێوان سەبەبکار (مسبِّب) و پەیوەندیداری ڕاستەوخۆ (مباشر) پێکەوە، ئەوا لەم حاڵەتەدا بەرپرسیارێتی بەشێوەیەی یەکسان دەکەوێتە سەرشانی هەردوولایان، ئیتر چونیەکە بەرپرسیاریەتییەکە بەرپرسیارێتی تاوان بێت، یان بەرپرسارێتی سیڤیل (مەدەنی) وەك ئەوەی کە کەسێك کابرایەك بگرێت، و کەچی کەسێکی تریێت، و ئەم کابرا گیراوەی لە ناو دەستیدا بکوژرێت، ئەوا لەم حاڵەتەدا تۆڵە وەرگرتنەوە (قصاص) لە سەر هەردووکیانە.

- جۆری دووەم: (باسی مەرج: الشرط):

(الشرط: مەرج) لە زمانی عەرەبیدا، بەمانای نیشانە (العَلامة) هاتووە، وەك خوای پەروەردگار دەفەرموێت: ﴿ فَهَلۡ يَنظُرُونَ إِلَّا ٱلسَّاعَةَ أَن تَأۡتِيَهُم بَغۡتَةٗۖ فَقَدۡ جَآءَ أَشۡرَاطُهَا ﴾[1].

١-محمد: ١٨.

کە لێرەدا (أشرطها) واتە: (علامتها: نیشانەکان).

و لە زاراوەی شەرعی، یان یاساییدا، مەرج بریتییە لەوەی کە بوون (وجود) یان خەسڵەت و ئاوەڵناو (صفة)ی، شتێکی لە سەر وەستاوە، بەپێی ئەوەی کە بەشێك بێت، لە حەقیقەت و ناولخنی ئەو شتە، بە جۆرێك کە لەکاتی نەبوونی ئەو مەرجەدا، پێویستە شتەکەیش بوونی نەبێت، و بەڵام لەکاتی بوونی مەرجەکەدا، پێویست نییە، و پابەند نابین، کەدەبێت شتەکەیش بوونی هەبێت، وەك ئامادەبوونی دووشایەت، لەپرسی گرێبەستی هاوسەرگیریدا.

لەکاتی بوونی دوو شایەتەکەدا پابەندنین، کە گەرێبەستێکی هاوسەرگیری ئەنلم بدەن و تەواوی بکەن، بەڵام پێویستە لەکاتی نەبوونی مەرجەکەدا کە بوونی دوو شایەتە، گرێبەستە هاوسەرگیرییەکەیش دروست نەبێت، بێگومان ئەمە لە لای جەماوەری شەرعزانان وایە[1].

- جۆرەکانی (مەرج: الشرط):

(الشرط: مەرج) بە پێکهات گەلێکی جیاوازەوە، دابەش دەبێت، بۆ چەند جۆرێکی جیاواز، کە گرنگترینیان ئەمانەی لای خوارەوەن:

یەکەم: لە رووی سەرچاوەوە، مەرج یان مەرجی شەرعییە، یان مەرجی عەقڵییە، و یان مەرجی نەریتی (عادي)یە، یان مەرجی یاسایی، یان مەرجی دروستکراو و زمانپێکهێنن (جعلي)یە.

١- مەرجی شەرعیی (الشرط الشرعي)[2] بریتییە لەو خەسڵەت و ئاوەڵناوە ئاشکراو جێگیرو چەسپاو کۆنترۆڵکراوەی کە شەرعدانەر بوونی ئەو مەرجەی بە پێویست و حەوجێ داناوە، بۆ پێکهاتن و سەرگرتن و دروستی و جێبەجێکردن پابەند بوون بەهەر پەیمان و هەڵسوکەتو مامەڵەیەکەوە.

أ- بۆ نمونە: لە پەرستشەکاندا، (نییەت) مەرجە بۆ پێکهاتن و سەرگرتنی پەرستشەکان، و دەستنوێژگرتن مەرجە بۆ دروستی نوێژ.

ب- لە مامەڵە داراییەکاندا، جیاکردنەوەی چاك و خراپ لە لایەن هەردوو لای مامەڵەکار (واتە پێکەیشتووین) مەرجە بۆ پێکهاتن و سەرگرتنی مامەڵەکە، و بوونی توانا لەسەر رادەستکردنی شوێنی گرێبەست و مامەڵەکە مەرجە بۆ دروستبوونی مامەڵەکە، و شیاوی تەواوی کەسایەتی مەرجە بۆ

١- بەڵام لە لای شیعە ئیمامییەکان، بوونی دوو شایەت لەگرێبەستی هاوسەرگیریدا بە مەرج نەگیراوە !

٢- بۆ درێژەی باسی ئەم پرسە بڕوانە، پەرتوکەکانی (مختصر المنتهى ٢/٧) والأحكام للآمدي (١/١٠٠) و (تسهيل الوصول)، ل٥٥.

دروستیی بە خشین لە لایەن ئەو کەسەوە، و خاوەندارێتی (الولایة) لە سەر هەڵسوکەوتو مامەڵەکان، و یان لە سەر جێگاکەی مەرجە بۆ جێبەجێکردنی، و نەبوونی ئەو پاساو و بیانوولەی کە دەبنە پاساو بۆ هەڵوەشاندنەوەی هەڵسوکەوت و مامەڵەکان، (وەك بوونی عـەیب و کـەموکوڕی) ئەمانـە مـەرجن بـۆ پابەند بوون بەمامەڵەکانەوە.

ج- لە گرێبەستی هاوسەرگیریدا، تێگەیشتن (فَهْم)ـی، هەر دوولای گرێبەستکار، بۆ حاڵی بوون لـە یەکتری، و هاوڕێکی گوتەی خاوەن ژنو ڕازی بوونی ژنهێنەرەکە (الأیجاب والقبول) مەرجە بۆ پێکهـاتن و سـەرگرتنی گرێبەسـتەکە، و ئامـادەبوونی دوو شـایەت، مەرجـە بـۆ دروسـتی گرێبەسـتەکە، و خاوەنـدارێتی و سەرپەرشـتیاری (الولایـة) لەسـەر بـەدیهێنان و بنیاتنـای ئـەو گرێبەسـتە، مەرجـە بـۆ جێبـەجێکردن و پڕاکتیزەکردنـی[1] و هاوشـانێتی (الکفـاءة) مەرجـە بـۆ پابەنـد بـوونی هـەردوولا بـە پرۆسەکەوە.

٢- مەرجی عەقڵانی (الشرط العقلي) بریتییە لەو مەرجەی کە بەپێی عەقڵو ژیری بوونی شتێکی لە سەر وەستاوە، وەك ئەوەی کە بوونی ژیان و گیانداری، مەرجـە بـۆ دەسـتخسـتنی زانسـت، جاعـەقڵ لێرەدا بڕیـاردەدات، کـە بوونـەوەرە بـێ گیانـەکان، زانسـتیان نییـە، چـونکە (گیانـداریی) مەرجـە بـۆ زانستداری، بەڵام مەرج نییە، و پێویست ناکات، و پابەندنین کە بە بـوونی (گیانـداری) ئـیتر زانسـتیش فەراهـەم بوویێـت و هـەبێت، و هـەروەها وەك (ئـاو) و (هـەوا) کـە ئـەم دووانـە لەمەرجـەکانی ژیـان و بەردەوامی ژیان و گیانن، لە ڕووی ژیری و عەقڵەوە.

٣- مەرجی نەریتی-ئاسایی (الشرط العادي) بریتییە لەو مەرجەی کـە لـە ڕووی نەریتـەوە بـوونی شتێکی لە سەر وەستاوە، وەك دانان و هەڵواسینی پەیژە، مەرجی نەریتییە تا پێی بچێتە سـەر بـانو بانێژەکان.

٤- مەرجی یاسایی (الشرط القانوني) ئەو مەرجەیە کـە یاسـا سەرچـاوەیەتی، و نمونـەی مەرجـە یاساییەکان، وەك مەرجەکانی دامەزرانـدن، لـە کاروبـارە حکومییەکانـدا، و مەرجـەکانی وەرگـیران لـە

١- واتە: لە لای هەندێك لە شەرعزانان، لە واتە (محمّد الشیباني) لە شەرعزانانی ڕەوگەی (ئەبو حەنیفە) (ڕەحمـەتی خـوای لێ بێت) لە پەرتوکی (الهدایە بشرح فتح القدیر ٣/ ٢٥٦) و لە لای (محمّد) گرێبەستەکە پێك دێت، بەڵام دەوەستێنرێت، واتە: دەوەستێنرێت لە سەر مۆڵەتدانی سەرپەرشتیارەکە، ئەگـەر کچێکی پێگەیشـتوو (بـالغ) و عاقـڵ، بـەبێ مۆڵـەتی سەرپەرشتیارەکەی ئەم کارەی کردبوو، و شووی کردبوو.

كۆلێژەكان، و مەرجەكانی وەرگرتن لە پەیمانگەكانی ناوەری، ومەرجی پێدانی شتی بەرامبەر وەك یەك لە پرسی كەلەپور دابەشكردندا، و ڕادەستكردنی تاوانباران لە نێوان دەوڵەتاندا.

٥– مەرجی داتاشراو (الشرط الجعلي) و یاخود مـەرجی زمانـەوانی (الشـرط اللُّغَـوي) بریتییـە لـەو مەرجەی كە ویست و ئیرادەی دوو لایەنە گرێبەسـتكارەكە سەرچـاوەیەتی، و بریتییـە لـە ڕسـتەیەكی شەرطی (مەرجدار) كە بە ئامرازێك لە ئامرازەكانی (شەرط) دەستی پێكردووە، وەك ئامرازەكانی (إن) ، (إذا) و تەنها پەیوەندی بە كردەوەكانی داهاتوو (ئاینده) وە هەیـە، و پەیوەسـت نییـە، بـە بابەتـەكانی ڕابردوو (ماضي)ییەوە، و بەپێی ئەم جۆرە مەرجە سنورو شوێنەواری گرێبەستو پەیمانـەكان دیـاری دەكرێت، وەك مامەڵەی كڕین و فرۆشتن، بەمەرجی ڕادەستكردنی نرخەكەی، پێش ڕادەستكردنی شت وكاڵا فرۆشراوەكە، و یاخود بەمەرجی بەش بەشكردنی نرخەكـە (تقسیط: قیسـت) و یـان بەمـەرجی ئەوەی كە تێچوونی باركردن و گواستنەوە لە سـەر یـەكێك لـەو لایەنانـەی گرێبەسـتەكە بێـت، كـە لـە گرێبەستەكەدا دیاری كراوە، و هەروەها وەك مەرجی چاككردنەوە لە لایەن كۆمپانیاكانەوە بۆ ماوەیەكی دیاریكراو، ئەگەر ئامێرەكە بە بێ بوونی كەم و كوڕی لە لایەن كڕیارەوە لەكاركەوت، و هەروەها دەیـان مەرجی بازرگانی تر كە ئێستا باون و هەن.

شایەنی باسە كە مەرجی داتاشراوو دروستكراو (الجعلي) و یـان مـەرجی زمانـەوانی (اللُّغوي) وەك (سَبَبْ: هۆكار) وایە چونكە لەكاتی بوونیدا بوونی شتە بە مەرجگیراوە كەیش (المشـروط) داواكـراوە، و بەمەرج گیراوە و لەكاتی نەبوونیدا، شتە بەرمەرج گیراوەكەیش بوونی نییە، و (سبب: هۆكار)یش، هـەر بەم شێوازەیە وسروشتی بەم جۆرەیە، ئەمە بەپێچەوانەی مەرجی دروست نەكراو (الشرط غیرالجعلـي) كە لە كاتی بوونیدا، بە مەرج نەگیـراوە، كە دەبێت شتە بەمەرج گیراوەكەیش هەبێت.

- ئاستی دەسەڵاتی ویستو ئیرادە لە بەدیهێنان و بنیاتنانی مەرجەكاندا :

شەرعزانان و یاسا ناسان ڕاجیاییان هەیە، لە ئاست ورۆڵی دەسەڵات و قەڵەمڕەوی ویستو ئیرادەی مـرۆڤ لـە دروسـتكردن و پێكهێنـان و ڕووپێـدانی مـەرج (شـرط) دا، و بـەكارهێنای لـە هەڵسـوكەوتـو مامەڵەكاندا، ڕاجیاییەكەشیان لە سێ ئاڕاستەوەیە:

١– ئاڕاستەی تەسك بین و سەخت گیرەكان: كـە ئـەم ئاڕاسـتەیە (ظـاهیرییـەكان) سـەركردایەتی دەكەن، و بریتییـە لـە وەی كـە بنـەما و ئەسـڵ لەگرێبەسـت و مامەڵـە و مەرجەكانـدا، ڕێگـە پێنـەدان (الحظر)ـە، و هیچكامیان ڕێگە پێدراو (مباح) نـین، مەگـەر ئەوانـەیان نـەبێت، كـە شـەرعدانەر ڕێگـەی پێداون، و دەقی قورئان، یان سوونەت و یان كۆڕا (إجماع)ی، لەسـەر هـاتووە، چـونكە مـافـو ئـەركو

پابەند بوونە شەرعییەکان، (هێز) لە قسەو ویستو ئیرادەی دوولایەنە گرێبەستکارەکە وەرناگرن، و بەڵکو (هێز) و رەوایەتی لە شەرعدانەر (الشارع) وەردەگرن[1].

جا رەخنە لەم ئاراستەیە دەگیرێت، بەوەی کە تەسکبینی و توندی تیادایە، بەسەر مامەڵەی خەڵکییەوە، و سەختگیری و نارەحەتی تیادا بەرجەستەیە، کە قورئانی پیرۆز شت بەنارەحەت گرتنی بەرپەرچداوەتەوە، وەك دەفەرموێت: ﴿وَمَا جَعَلَ عَلَيْكُمْ فِي الدِّينِ مِنْ حَرَجٍ﴾[2].

٢- ئاراستەی بیرفراوان، کە ئەم ئاراستەیە حەنبەلییەکان هەڵیانبژاردووە، کە ئەمیش ئەوە دەڵێن، کە بنەماو ئەسڵ لە گرێبەست و پەیمان و مەرجەکاندا، رێگە پێدانیانە، (الأباحة) ئەگەر دەقێك بە پێچەوانەیەوە نەهاتبێت، وەمرۆڤ بۆی هەیە، کە چ پەیمان و گرێبەستێکی دەوێت، دەتوانێت بیبەستێت، ئیتر چونیەکە گرێبەستی لەو جۆرە پێشتر ئەنجام دراببێت، و هاو وێنەی هەبێت، یان نا... و دەتوانێت چ مەرج گەلێك دەوێت، و حەزدەکات بیخاتە سەری و داوای بکات، مادام بەرژەوەندی هەردوو لای گرێبەستکاری تیادا بێت، و هیچ دەقێکیش بە پێچەوانەیەوە نەهاتبێت[3].

٣- ئاراستەی مام ناوەند، کە ئەم ئاراستەیەیش حەنەفییەکان و ئەوانەی جێ پێی ئەوانیان هەڵگرتووە، لە سەری دەرۆن و دڵیان داوەتێ، و درێژە باسی ئەم ئاراستەیە، بەم جۆرەی لای خوارەوەیە:

أ- ئەو مەرجەی کە گرێبەستەکە خوازیاریەتی[4]، و یان شەرع داینـاوە[5]، یان نەریتی خەڵکی لەسەرییەتی[6] ئەوە مەرجێکی دروستە.

١- بۆ درێژە باسی ئەم بابەتە بڕوانە پەرتوکی (الأحكام في أصول الأحكام) دانراوی: ئیبن حەزمی ظاهري (ب/ ل٥٩٨) و دواتر.

٢- سوره الحج: ٧٨.

٣- بڕوانە (مجموعه الفتاوى) شيخ الإسلام إبن تيمية، ب٣/ ل٣٢٣، و دواتر.

٤- وەك بە مەرجگرتنی هێنانی گەرەنتی (کەفیل) و یان بارمتەی نرخ (رهن بالثمن) پێش مامەڵەکە، لەکاتی دواخستنی دانی بڕە نرخەکەیدا، و هەروەها وەك بەمەرج گرتنی گلدانەوەی شتە فرۆشراوەکە تاکاتی وەرگرتنی پارەکەی.

٥- وەك فرۆشتن بە مەرجی پەشیمان بوونەوە، و یان پەشیمان بوونەوە بەبینین، ئەگەر کابرای کڕیار کاڵا فرۆشراوەکەی لە کاتی گرێبەستەکەدا نەدیبوو.

٦- وەك بەمەرجگرتنی گەرەنتی (ضمان) و بەڵێندان بە چاککردنەوەی شتە فرۆشراوەکە، لە ماوەیەکی کاتی دیارکراودا، و یان وەك گواستنەوەی کاڵا فرۆشراوەکە لە سەر ئەستۆی فرۆشیار.

ب- ئەو مەرجە کە سوودێك بۆ یەکێك لە دوولایەنەکەی گرێبەستکار بەدەست دەهێنێت، (واتە: هەردووکیان سوودمەندنابن) ئەم مەرجە خراپ و بەتاڵە (فاسد)ە[1]، و هەروەها خراپکەرو بەتاڵ کەرەوەی سەرجەمی هەڵسوکەوت و پەیمانە مامەڵەییەکانە، ئەوانەیان کە گۆڕینەوەیان تیادایە، بەلام لەوانەیاندا کە گۆڕینەوەی دارایان تیادا نییە، وەك هاوسەرگیری، و بەخشینەکان، و بەدۆکیۆمێنت کردنی بەڵگەکان، لەمانەدا گرێبەستەکە دروستە، بەلام تەنها مەرجەکە خۆی بەتاڵە، و پابەند پێوەبوونی ناوێت.

- جۆرەکانی مەرجی داتاشراو (الشرط الجعلي):

(الشرط الجعلي) بۆ سێ جۆر دابەش دەبێت، (الشرط الواقف: مەرجی وەستێنەر)، و (الشرط الفاسخ: مەرجی هەڵوەشێنەرەوە)، و (الشرط الجزائي: مەرجی پاداشت دانەوە).

أ- (**الشرط الواقف:** مەرجی وەستێنراو): بریتییە لەو مەرجە کە هیچ شوێنەوارێکی مامەڵەی شتە بەمەرج گیراوەکەی تیادا بەرجەستە نابێت، مەگەر لەدوای هاتنە دی مەرجەکە، وەك ئەوەی کە کەسێك ئۆتۆمبێلەکەی بدات بە کوڕەکەی، بە مەرجی ئەوەی کە ئەگەر لەتاقیکردنەوەکان سەرکەوتوو بوو، و مافی موڵکایەتی ئەو ئۆتۆمبێلە بۆ کوڕە خەلاتکراوەکەی ناگوازرێتەوە، مەگەر لە دوای هاتنە دی ئەو مەرجە.

ب- (**الشرط الفاسخ:** مەرجی هەڵوەشێنەرەوە) ئەمیشیان بریتییە لەو مەرجەی کە لە کاتی هاتنە دیدا هەڵوەشاندنەوەی هەڵسوکەوت و مامەڵەی شتە بەمەرج گیراوەکەی بەدوادا دێت، وەك ئەوەی کە کەسێك خانووەکەی بدات بە براژنەکەی (کە مێردەکەی مردووە) بەو مەرجەی کە شوو نەکاتەوە، و وەك پەروەردەکاری منداڵەکانی بمێنێتەوە، و دایبنیشێت، و دایەنی برازاکانی بکات، جالێرەدا ئەو موڵکیەتە دەگوازرێتەوە بۆی، بەلام بۆی هەیە کۆتایی پێ بێت، (واتە، گرێبەستێکی نا پابەندکارە) و هەرکات شووی کردەوە، ئەوا گرێبەستی ئەو پێ بەخشینەی هەڵدەوەشێتەوە، لە مێژووی شووکردنەوەکەیەوە، نەوەك بە شوێنەوارێکی پێشووترەوە.

(**الشرط الجعلي**: مەرجی داتاشراو) لە یاسادا یاسای مەدەنی کۆکە لەگەڵ ئاراستەی سێیەمی فیقهی ئیسلامیدا، هەروەك لە ماددەی (١٣١/١) دا لەیاسای مەدەنی عێراقیدا هاتووە، کەوا: (دروستە گرێبەست مەرجێکی وای پێوە گرێ بدرێت، کە جەخت لە سەر داوکاری و ناولخنی گرێبەستەکە

١- بڕوانە (المدخل لدراسه الفقه الأسلامية)، (محمّد سلام مذكور) ل ٤٢٥.

بکاتەوە، و یان گونجاوبێت، لە گەڵیدا، و یا خود بە پێی نەریت و عادەت بە کارهێنانی بۆ ئەو گرێبەستە ئاسایی بێت).

ج- (**الشرط الجزائي:** مەرجی پادلشتدانەوە) کە ئەمەیشیان بریتییە لە رێککەوتنێکی پێشوەخت لە سەر ئەندازەگیری کردن و دیاریکردنی ئەو قەرەبووکردنەوەیەی کە دەچێتە گەردنی کەسی قەرزدەرەوە، ئەگەر لە حاڵەتێکدا قەرزەکەی جێبەجێ نەکرد، یان دوای خست لە کاتی رادەستکردنی خۆی، و بەوەیش لە دڵنی پارەی پێشەکی (سەر قفڵانە: العربون) جیا دەکرێتەوە، کە لە دووەمیاندا جاری وا هەیە، مەبەست پێی جەختکردنەوەیە لە بەرجەستە بوون و بەرپاکردنی پەیمان و گرێبەستەکە، و دولجار وەك پێشوەختدانی بەشێك لە نرخەکەیەتی.

ئینجا یاسایش دان دەنێت بە جۆری زۆر لە شەرتە دڵتاشراوەکاندا لەوانە ئەم سیانەی سەرەوە کە باسمان لێوەکردن.

- **باسی (الشرط: مەرج) و (الركن: پایە)** [1]:

(الشرط: مەرج) و (الركن: پایە، و ستوون) دوو رەگەزن، لە هەڵسوکەوت و مامەڵە خۆویستەکانی (ئیرادی) مرۆڤ لە پەرستش و مامەڵەکاندا، و هەروەها لە گرێبەستەکانی باری کەسێتی و خێزانداری، و بابەتەکانی تاوانکاریدا، هەروەها هەر هەڵسوکەوتێکی تر کە لە مرۆڤەوە دەربچێت، بە مەبەستی بەدیهێنان و روو پێدانی شوێنەوارێك کە شەرع یان یاسا حسابی بۆ کردبێت، و بەم پێیەبێت، ئەم دووانە لەوەدا کۆکن و تەبان، بەوەی کە ئاستی دروستی هەڵسوکەوتەکان لەسەر ئەمان وەستاوە، بەڵام لە لای جەماوەری شەرعزانان جیاوازن لە یەکتر، بەوەی کە (رکن: پایە) رەگەزێکە لەو هەڵسوکەوتەی کە لەسەری وەستاوە، و هەروەها بەشێکە لە رەسەنایەتی و بوون و چییەتی (ماهیە)ـی، وەك قسە وەرگرتن و رازی بوونی هەردوولای پرۆسەی مامەڵەکان (الإيجاب والقبول) لە شێوازەکانی گرێبەستو پەیمانەکاندا، ئەمە بەپێچەوانەی (الشرط: مەرج)ـەوە، کە رەگەزێکە بوونی شەرعی یان یاسایی، هەڵسوکەوتەکەی لەسەر وەستاوە، بەڵام لە دەرەوەی حەقیقەت، و چییەتی (ماهیە)ـەکەیدایە، وەك

١- لە شرۆڤەکردنی (الركن: پایە) و (الشرط: مەرج) دا، راجیاییان هەیە، و هەندێك دەڵێن: (هەردووکیان یەك مانایان هەیە)، واتە ئەوانەن کە بێ ئەمان کار ناروات بەرێوەو هەردەمێت هەبن) و هەندێکیش وا دەبینن: (الشرط: مەرج) گشتی ترە، و بۆیە هەموو (رکن: پایە) یەك شەرتە بەڵام هەموو شەرتێك روکن نییە، بەڵام رای گەورەو بڵاو ئەوەیە، کە جیاوازن و (شرط) پێش کارەکە دادەنرێت، و (رکن) لە کاتی کارەکەدا دادەنرێت، و (رکن) لق و بەش (جزء)ـە، بە پێچەوانەی شەرتەوە.

ئەوەی کە (شیاویی ڕێپێدانی تەواو: أهلية الأداء الكاملة) مەرجە بۆ دروست بوونی بەخشینەکانی ئەو کەسە، وەك ئەوەی کە قسە وەرگرتن و ڕازی بوونی هەردوولای پرۆسەی هاوسەرگیری (الإيجاب والقبول) لە پایەکانی گرێبەستی هاوسەرگیرین، و هەروەها ئامادەبوونی دوو شایەت، مەرجە بۆ دروستی گرێبەستەکە، و هەروەها مردنی میراتدەر، ژیانی میراتگر، و پەیوەندی خزمایەتی و یان هاوسەرایەتی لە نێوانیاندا، مەرجن بۆ میراتگری، و میراتگرو میراتدەر، و میراتەکە لە پایەکانی پرۆسەی میرات بردنن، و بەڵام هەندێك لە شەرعزانان جیاوازییان نەکردووە، لەنێوانیاندا واتە لەنێوان (الشرط: مەرج) و (الركن: پایە)دا، لەسەر بنەمای ئەوەی کە مەبەست لە هەردووکیان بریتییە لەو شتەی کە بوونی شتێکی تری لەسەر وەستاوە، ئیتر چوونیەکە بەشێك بێت، لەوشتە، یان نا.....

- جۆری سێیەم: باسی (المانع: ڕێگر):

(المانع: ڕێگر): لە زمانی عەرەبیدا، بە مانای بەربەست و لەمپەر هاتووە، کە بریتییە لەو شتەی کە ڕێگری دەکات، لەوەی دەستت بگات بە شتێکی تر.

و لە زاراوەی زانایانی زانستی ئوصولی فیقهدا، بریتییە لەو وەصف و خەسڵەتە خۆویست (ئیرادی)[1] و یان خۆنەویست (لا إرادي)[2] بیەی، کە هەرکات لەگەڵ هۆکار (سبب)ی، حوکمەکەدا کۆبوونەوە، ئەوا لە کاری دەخات، و دولجار دەیکاتە هۆکار (سبب)ێکی، ڕووکەش، و یان ڕێگری لێدەکات، لەوەیدا کە حوکم لەسەر ئەو سەبەبە بنیات بنرێت هەرچەندە تەنانەت وەك هۆکار (سبب)ێکی، ڕەسەن و ڕاست (حقيقي)یش، مابێتەوە.

جۆرەکانی (المانع: ڕێگر):

(ڕێگر: المانع) بە پێکهات گەلێك جیاوازەوە، لەبەش دەبێت بۆ چەند جۆرێکی جیاواز، لەوانە:

یەکەم: لە ڕووی ئەو شتەوەی کە پێوەی پەیوەستە، دوو جۆرە:

١- (**مانع الحكم**: ڕێگر لە هاتنە دی حوکمەکە) جاری وا هەیە کە هۆکار (سبب)ـە، شەرعییەکە دێتەدی، و هەمو مەرجەکان بەرجەستە دەبن و دێنە ئاراوە، و بەڵام حوکمی لەسەر بنیات نانرێت،

---

[1] وەك کوشتنی میرات دەر، لەلایەن میراتبەرەوە، بەویستی خۆی، کە ئەم کردەوەیە ڕێگرە لەکابرا کەمیرات لەکوژراوەکە ببات.

[2] وەك (شێتی) کە شێکی خۆنەویست (لا إرادي)یە بۆ مرۆڤ و ڕێگرە لەوەی کە هەڵسوکەوتی دروست ئەنجام بدات، هەروەك لە تاوانەکانی نابرسرسێتەوە، کاتێك تاوانی کرد.

چونکە ڕێگرو بەربەست لە ئارادا هەیە، ئەمەیش بەپێی بنەماو یاسای (هەرکات ڕێگرو دڵوڵکار پێکەوە کۆبونەوە، ئەوا ڕێگرەکە پێش دەخرێت).[1]

واتە: ئەگەر دوو شتی پێچەوانە لەسەر تەنها شتێك کۆبوونەوە، کە یەکێکیان دڵوڵکار بوو، پێگە بۆ ئەو شتە دابنرێت کە شوێنەواری هەبێت، و دووەمیان پێچەوانەی ئەم دڵوڵیە بوو، ئەوا ڕێگرەکە پێش دەخرێت، و کارکردن بە دڵوڵکارەکە (سبب)ەکە، دەوەستێنرێت، و ڕەهەندی پێشخستنی ڕێگرەکە ئەوەیە کە هونەرو حیکمەتێکی تیادایە، چونکە ئەگەر پێش نەخرایەت، بە سەر هۆکار (سبب)ـەکەدا، ئەوا ئەو هونەرو حیکمەتە لە دەست دەچوو[2].

نمونەی حاڵەتە پراکتیکییەکان (تطبیقات)ی، ئەم یاساو بنەمایە (القاعدة):

أ- ئەگەر میراتبەرێك، میراتدەرەکەی خۆی کوشت، ئەوا ئەو کوشتنە دەبێتە ڕێگر لە وەی کە میراتی لێ ببات.

ب- ئەگەر باوك کوڕی خۆی کوشت، ئەوا باوکایەتی دەبێتە ڕێگر لەوەی کە بکوژرێتەوە، چونکە باوك هاتنە دی کوڕەکەی بووە، بۆیە نابێت کوڕەکەی ببێتە هۆکاری نەمانی باوکەکەی، بەڵام بە سزای تەمیٚ کارانە سزا دەدرێت، وەك زیندانیکردن.

ج- ئەگەر کەسێکی بارمتەدەر (الراهن) کە قەرزارەکەیە،و بارمتە دادەنێت، موڵك و سامانە (بارمتەکراو: المرهون)کەی، فرۆشت، ئەوا ئەو مامەڵەیە جێبەجێ ناکرێت[3]، لەبەشە مافی قەرزدەری ڕەهن وەرگر، کە خاوەنی قەرزەکەیە، و بارمتەکەی وەرگرتووە، لە گەڵ ئەوەیشدا کە شتە بە ڕەهن و بارمتە کراوەکە موڵکی کابرای ڕەهندەرە، کە قەرزارەکەیە، و بارمتەکەی داناوە، و دەبێت جێبەجێ بکرێت، و پراکتیزەببێت، بەڵام ئەمەی کە شتە بەڕەهن کراوەکە لە لای کابرای خاوەن قەرزی بارمتە هەڵگر گل دراوەتەوە، ئەمە وەك گەرەنتی و بەڵگە وایە لە لای، و بە مەبەستی متمانە دانراوە، و وا دەخوازێت کە لە ئاستیدا ئەو مامەڵەیە جێبەجێ نەکرێت، چونکە ئەگەر وابێت ئەو هونەر و حیکمەتەی

1- گۆڤاری (الأحكام العدلیة)، ماددەی (٤٦).

2- بۆ درێژە باسی ئەم پرسە بڕوانە: پەرتووکی (مختصر المنتهی و شرحه) ب٢، ل٧.

3- واتە: شوێنەوارەکانی ماف و ئەرك و پابەند بوونەکانی لەسەر بنیات نانرێت، مەگەر لە دوای مۆڵەتپێدانی (قەرزدەر، المرتهن: ڕەهن وەرگر، کە خاوەنی قەرزەکەیە، و بارمتە وەردەگرێت)، ئەمە بەپێچەوانەی یاساوە، گرێبەستەکە جێبەجێ کراوەو پەسەندە، بەڵام کابرای قەرزدەری ڕەهن وەرگر مافی بە داواچوون و گێڕانەوەی شتە ڕەهن کراوەکەی هەیە، ئەگەر قەرزەکەی نەدرابووبێتەوە.

کە لە دڵنانی (ڕەهن)دا، هەیە، لا دەچێت، و دەسڕێتەوە، و لە سەر ئەم بنەمایە لایەنی (ڕێگرەکە) پێش دەخرێت، بەسەر لایەنی (دڵولکان) دا.

د- ئەگەر کەسێکی ناکامڵ لەکەسایەتی (ناقص الأهلیة) ونەشیاو بە بێ مۆڵەتی سەرپەرشتیارەکەی موڵك وماڵی خۆیی فرۆشت ئەوا ئەم مامەڵەیە دەوەستێنرێت تا مۆڵەتی سەر پەرشتیارەکەی وەردەگرێت، و یەکلایی دەکرێتەوە، سەرە ڕای ئەوەی کە فرۆشتنی ئەو سامانەی - کە ئەو خاوەنیەتی- خوازیاری جێبەجێ بوونی ئەو گرێبەستەیە، بەڵام لە بەر ئەوەی کە کەسایەتی شەرعی و یاسایی ئەو کەسە کەم وکوڕی تیادایە، ڕێگرە لەمامەڵەکەی، ئەویش لە بەر هونەر وحیکمەتێك، کە بەرژەوەندییەکەیەتی، بۆیە لێرەیشدا (ڕێگرەکە) پێش دەخرێت، بەسەر لایەنی دڵولکردنەکەدا.

٢- (**مانع السَبَبْ**: ڕێگر لە هاتنەدی هۆکارەکە): کە ئەمەیشیان بریتییە لەوەی کە هەڵوەشێنەرەوەیە، لەبەر هۆکاری ئەسڵی ڕاستی و بناوانی سەبەبەکە، بە جۆرێك کە لە ڕاستیی و بنچینەیی (حقیقی) بوون، دەیکاتە شتێکی دیکورو ڕواڵەتی (صُوَری) و هیچ کاریگەرییەکی کرداری نامێنێت، تاحوکمی لە سەر بنیات بنرێت، وەك پرسی قەرز سەبارەت بە پێویست بوونی زەکات لە سامانی کەسی قەرزاردا، کە هۆکاری پێویست (واجب) بوونی بریتییە لە گەیشتن بە ئاستی خۆی[١]، تا زەکاتی لێ دەربکرێت، و هونەر و حیکمەتی دانانی ئەو هۆکارە وەك پێویستکاری واجب بوونی زەکاتدان، بریتییە لە دەستەبەری ئابوری، و هاوکاری نێوان سەرمایەدارو چینی هەژار و پرۆلیتار، و جێبەجێ کردنی پێداویستییەکانی هەژاران، لە ڕێگای دڵدانەوەی هەژاران و کەم دەستەکان و خاوەن پێداویستییەکان لە لایەن ئەو کەسانەوە کە دەست ڕۆیشتوون، و سامانداران تارزادەی ماڵەکەیان بدەنە هەژاران و دڵنەوایی و هاوکارییان بکەن، بەڵام ئەگەر هاتوو ئەم کابرایە ئەوەندە قەرزار بوو، کە وەك ڕێژەی ئاستی زەکاتدانەکە بوو، یان زیاتر لەوەیش ئەوا لەم کاتەدا، ئەم ڕێژە (نصاب)ە، بە ڕوکەشی و ڕواڵەتی دادەنرێت، و زەکاتدانی لەسەر لا دەچێت، چونکە شەریعەتی ئیسلام حوکم لەسەر ڕاستی و ڕەسەنایەتی (الحقائق) دەردەکات، نەك لە سەر شتی دیکورو ڕواڵەتی[٢].

١- (ئاستی زەکاتدان: النِّصاب) بریتییە لەو ئەندازە دیاریکراوەی کە شەرع دیاری کردووە، لەو ماڵو سامانەی کە زەکاتی تیادا پێویستە، جا کە گەیشتە ئەو ئاستە ئیتر زەکاتدانی تیادا واجب دەبێت، و ئەگەر لەو ئاستە کەمتر بوو، پێویست ناکات زەکاتی بدرێت.

٢- ئەگەر دوالکەوتنی هاتنەدی ئەو مەرجەمان، بە ڕێگری (مانع) دانا، ئەوا دەکرێت دابەشی بکەین، بۆ چوار بەشی تر:
←

دووەم: لە ڕووی ئەوەی کە (ڕێگر: مانع)ەکە، ببێتە بیانوو، و پاساو (عُذْر)

ئەمەیش دوو بەشە:

١- ئەو (مانع: ڕێگر)ەی ، کە لابەری بەرپرسیارێتی تاوانە:

کە ئەم بێ تاوانییە، لە سەر بنەمای دولەوتنی یەکێك لەم بنچینانەی بەرپرسیارێتی تاوانکردنە کە لە خوارەوە باسیان دەکەین:

أ- کردەوەکە لە کاتی ئەنجامدانیدا، خۆی لە خۆیدا تاوانکردن بێت، بەڵام ئەگەر کردەوەکە ڕێگە پێدراو و دروست (مُباح) بوو، کە بکەرەکەی لەو کاتەدا بیکات، بەهۆی بوونی هۆکارو فاکتەرێك لە هۆکارو فاکتەرەکانی، ڕێگە پێدراوی (الأباحة) وەك بەرگری کردنی شەرعیانە، چونکە بێگومان دروست بوون و ڕێگەپێدراوی (الأباحة) پێچەوانەو دژە لە گەڵ بەرپرسیارێتی تاوانکاری، شایەنی باسە هەموو هۆکارێك لە هۆکارەکانی ڕێگە پێدراوی (الأباحة) بەرێگرو بەربەستێك دادەنرێت، لە بەربەستەکانی بەر پرسیارێتی تاوان، بەڵام بە پێچەوانەوە وانییە، واتە مەرج نییە کە گشت ڕێگرێك لە بەر پرسیارێتی هۆکاربێت، بۆ ئەوەی کە کارەکە حوکمی ڕێگە پێدراوی (الأباحة) بەسەردا بدەین چونکە جاری وائەیە، کە کردەوەیەك خەصڵەتی تاوانکاری تیایدا ون نابێت، و لە دەستی نادات، و هەر بەسەرییەوە دەمێنێتەوە، هەرچەندە کە بکەرەکەی لێپرسینەوەی لەگەڵدا ناکرێت، وەك ئەو تاوانانەی کە کەسێکی ناساغ و جیانەکەرەوەی چاك و خراپ، وەك مرۆڤی (شێت) و یان منداڵ و یان هاوێنەی ئەمانە دەیکات.

ب- جیاکردنەوەی چاك و خراپ لە یەکتر (التمییز):هەموو خەسڵەتو وەسفێك کە هۆکاربێت بۆ ئەوەی کەوا لە مرۆڤ بکات، چاك و خراپ لە یەکتری جیا نەکاتەوە، ئەوە ئەو خەسڵەتە دەبێت بەر

أ- ڕێگری لە هاتنەدی و سەرگرتنی گرێبەستو پەیمانەکە، (مانع الأنعقاد) وەك هاوتا نەبوونی قسە وەرگرتن و ڕازی بوون (الأيجاب والقبول) لە گرێبەستەکاندا، و بە ڕێگری سەرگرتنو جێبەجێ بوونی هۆکار (سبب)ەکە، ناوزەد دەکرێت.

ب- ڕێگر لە دروستی پرۆسەکە، (مانع الصحّة) وەك: توانا نەبوون لە سەر ڕادەستکردنی شتە فرۆشراوەکە، و بە ڕێگر لە تەواو بوونی هۆکار (مانع تمام السبب) ناوزەد دەکرێت

ج- ڕێگر لە جێبەجێ بوون (مانع النفاذ)، وەك نەتوانینی سەرپەرشتیاری کردن بەسەر هەڵسوکەوتو مامەڵەکاندا، لەبەر ئەوەی کە کابرا ناتەواو (ناقص الأهلية) بێت، و یان سەرپەرشتیاریی بەسەر سامانەکەیدا نەتوانێت بکات، و ئەمەیش بە ڕێگر لە دەستپێکردنی حوکمەکە (مانع إبتداء الحكم) ناوزەد کراوە.

د- ڕێگر لە پابەند بوون بە پرۆسەکەوە، (مانع اللزوم)، وەك پرسی پەشیمان بوونەوە لە مامەڵە، لەناو ئەو دەیان پەشیمان بوونەوانەی گرێبەستەکان کە لە شەرعدا هەن، و ئەمەیش بە ڕێگر لە تەواو بوونی حوکمەکە (مانع تمام الحكم) ناوزەد کردووە.

بەست و ڕێگرو هۆکارە بۆ لادانی بەر پرسیارێتی تاوان لە سەر بکەرەکەی، وەك (شێتی) و (منداڵی) ئەگەر ئەو منداڵە بە جۆرێك بوو، کە لەخوارتەمەنی جیاکردنەوەی چاك و خراپ لە یەکتری بوو، و هەروەها هاو وێنەی شێتو منداڵ، وەك ئەوەی کە بکەری تاوانەکە لە خەودابێت، و یان کەودەن و کەم عەقڵ بێت، و هەروەها نموونەکانی تری ئەم حاڵەتانە، ئەمەیش لەبەر ئەم فەرمایشتەی پێغەمبەرﷺ کە دەفەرموێت: (رُفع القلم على ثلاثة، عن النائم حتى يستيقظ، وعن الصبيِّ حتى يحتلم، وَعن المجنون حتى يفيق)[1] واتە: سێ جۆر مرۆڤ تاوانیان لەسەر هەژمار ناکرێت، مرۆڤی خەوتوو تا بێدار دەبێتەوە، و منداڵ تا دەگاتە ئاستی هەراش بوون، و کەسی شێت تا چاك دەبێتەوە) جا کەسی شێت ئەگەر تاوانێکی ئەنجامدا، لە کاتی حاڵەتی شێتیدا، و یان ئەنجامیدا لە کاتی ساغیدا، و یان لە کاتی ئاسایی و شیاوی (أهلية)ی، خۆیدا و دواتر شێت بوو، و چاك نەبوویەوە و هەر بە شێتی مرد، ئەمەیش لە ڕووی تاوانکارییەوە بەرپرسیاری لەسەر نییە[2]، بەڵکو لە ڕووی مەدەنییەوە بەر پرسیارە، وەك ئەوەی کە شتەکەی پێ دەبژێردرێت، و یان خوێنبایی (دية)ی، لێ وەردەگیرێت، چونکە ئەو بژاردنەوەیە لەسەر بنەمای زیانگەیاندنەکە دانراوە، و ئیتر چونیەکە ئەو کارە هەڵەیە لە سەر بنەمای هەستکردن کراوە، یان لە سەر بنەمای بێ هەستی و بێ ئاگایی، و هەر بەم شێوازەیش منداڵی جیانەکەرەوەی چاکەو خراپە، و ئەو خەوتووەی کە لە بەر زلییەکەوە دەکەوێت بەسەر کەسێکی تردا و دەیکوژێت، و کەسی کەودەن و گەمژە و مەنگوڵ و بیرکۆڵ، ئەمانەیش حوکمی شێتیان هەیە، و هەروەها کەسێك کە بەهۆی سەرخۆشکەرێکی ڕێگەپێدراو (مُباح) حاڵەتی جیاکردنەوەی چاك و خراپی لە دەست دابێت، ئەمیش هەر حوکمی کەسی شێتی هەیە، و یاخود نەیزانیبێت کە ئەو شتەی خواردوویەتی سەرخۆشکەرە، و یان بەزۆر دەرخواردی درابێت، و یان لە بەر پێویستی و ناچاری پەنای بۆ بردبێت، و لە غەیری ئەم حاڵەت گەلەدا کە باسمانکردن، ئیتر ئەو شتە سەرخۆشکەرە بە ڕێگر و بەربەست (مانع) دانانرێت، و هەژمار ناکرێت.

١– پێشەوا (ئەحمەد) گێڕاویەتییەوە، هەروەها چوار پێشەواکەی تر (ئیبن ماجە، و نەسائی، و ئەبو داود) جگە لە (تیرمذي) گێڕاویانەتە و (حاکم)یش بە صحیح دایناوە، سبل السلام (٣/ ٢٣٨).

٢– الخرشي على مختصر الخليل (٨/٩) ، الأم: للأمام الشافعي (٦/٣٤)، المبسوط: للسرخسي، ١٨٥/٢٦، المغني: لأبنقدامة ٣٤٦/٧، شرائع الأسلام: للمحقق الحلي، ٣/ ٢٧٥، الروض النضير ٤/ ٥٦٢.

ج- حاڵەتی سەرپشك بوون وخۆسەری (الأختيار): بۆیە زۆرلێکران لە کاتی سەرپشك نەبووندا و خودموختار نەبووندا، لە ڕێگرەکانی بەردەم بەر پرسیارێتی تاوانە، ئەمە لەلای هەندێ لە شەرع زانان[1] ئەگەر تویزی لێکراو بوو، واتە ڕازی بوون و سەرپشك بوونی خۆیی لە سەر نەبوو، ئەوا لەم حاڵەتەدا کابرای زۆر لێکراو بەر پرسیارە، لەبەر ئەم فەرمایشتەی پێغەمبەرﷺ کە دەفەرموێت: (رُفِع عن أمّتي الخطأ والنسيان وماالستكرهوا عليه)[2] واتە: کاری بەهەڵەکردن، و لەبیر چوونەوەو کاری بەزۆرکردن، بەرپرسیارێتی تاوانەکەی لەسەر گەلەکەم لابراوە، و سزایان لە سەر دا نانرێت، چونکە کەسی زۆر لێکراو کە بەتوێزی کارەکەی پێ کرابێت، وەك ئامرازێکی جێبەجێ کردن (ڕۆبۆت) وابوو، بە دەست کابرای زۆرلێکەرەوە، و هەروەهە شێوازەیش حاڵەتی پێویست (ضرورة) دادەنرێت، بە ڕێگر (مانع) کە بریتییە لە کۆمەڵێك لەو بارودۆخە دەرەکییانەی کە هەڕەشەن بۆ سەر مرۆڤ و تووشی ترسناکی دەکەن، بۆیە بەرپرسیارێتی سزادان[3] (المساعلة الجنائية) لەسەر کەسێك دانانرێت، کە تاوانێك ئەنجام بدات، کە بەهۆی ناچاری کردبێتی، و لە بەر پاراستنی گیانی خۆی یان کەسێکی تر ئەنجامی دابێت، و یان بۆ پاراستنی شەرەف یان سامان و موڵکی خۆی یان کەسێکی تر ئەنجامی دابێت، لەبەرامبەر تاوانێکی گەورە و لەسەرپێ کە ئەوەندەی نەمابێت، ڕوویدات، و ئەو کەسە ئەنجامدەرە خۆی هۆکار نەبێت، کە بەتایبەتی کردەوەکەی ئەنجام دابێت، و هەروەها لە توانایدا نەبووبێت کە بەهۆی ئامرازێکی ترەوە ڕێگری لێ بکات، وەك پرۆسەی لە باربردنی منداڵ بە هۆی پاراستنی گیانی دایکەکەیەوە.

د- مەبەستی تاوانکردن، و یان تاوانکردن بە مەبەست: لە حاڵەتی هەڵەکردندا، کە مەبەستی تاوانکاری تیایدا وونە و نییە، دەبێتە ڕێگرێك لە ڕێگرەکانی بەر پرسیارێتی تاوان، ئەگەر ئەو هەڵەیە

1- کە ئەوانیش حەنەفییەکانن، بڕوانە پەرتووکی (المبسوط)ی، (سەرخەسی) ٧٢/٢٤ و دواتر، و (البحر الزخار)ی، زەیدییەکان، ١٠٠/٥.

2- رواه إبن ماجه (٢٠٤٥) و رواه الحاكم (١٩٨/٢)، بۆ درێژەی باسی ئەم بابەتە بڕوانە پەرتووکی (البُرهان)ی، ئیمامی حەرەمەین، ب٢، ١٢٢٣.

3- لە رووی تۆڵە لێ وەرگرتنەوەو سزادانەوە بەر پرسیار نابێت، تەنها لە پرسی دەستدرێژی کردنە سەر گیانی کەسێکی نەبێت، و یان لەو کەمتر بۆیە لەم حاڵەتەدا هەم لە رووی تۆڵەکردنەوەو هەم لە رووی مەدەنییەو بەر پرسیار دەبێت، چونکە ڕێزو شکۆداری کەسێك بەسەرکەسێکی تردا، لە بەرنامەی ئیسلامدا نییە، و جێگای نابێتەوە، بۆیە هەرکەس ناچار بوو، و پێویستی بە خواردن هەبوو، ئەوا مافی ئەوەی نییە، کە منداڵێك سەر ببڕێت، تا ژیانی خۆی بەهۆیەوە لە مەرگ ڕزگاربکات.

هەڵەیەکی مەزن و زەبەلاح نەبوو، و ئەمەیش لە بەر ئـەم فەرمایشـتەی پـەروەردگار کـە دەفـەرموێت: ﴿وَلَيۡسَ عَلَيۡكُمۡ جُنَاحٞ فِيمَآ أَخۡطَأۡتُم بِهِۦ﴾[1].

بەڵام لە ڕووی مەدەنییەوە بەرپرسیارە و لـە سـەر خـۆی و یـان لەسـەر کـەس و کـارو نزیکـەکانی خوێنبایی و بژاردن (الدية) پێویستە، لە بەر ئـەم ئایەتـە پیـرۆزە کـە دەفـەرموێت: ﴿وَمَن قَتَلَ مُؤۡمِنًا خَطَـٔٗا فَتَحۡرِيرُ رَقَبَةٖ مُّؤۡمِنَةٖ وَدِيَةٞ مُّسَلَّمَةٌ إِلَىٰٓ أَهۡلِهِۦٓ﴾[2].

جا ئازادکردنی بەندەیەک و یان شتێکی تر لە جیاتی ئەوە لە کاتی نەبوونی کۆیلە و بەندەدا، ئەمـە گوناهپۆشە، و مافی خوایە، کە مافێکی گشتییە، و ویلی خوێنەکەیش مـافی میراتبـەرەکانی کـابرای کوژراوە، کە تاوانەکەی لە سەر ئەنجامدراوە.

هـ- زانینی حەرامێتی کردەوەکە، و نەزانینی حەرامی ئەو کردەوەیە، لە کاتی نەبوونی زانیاریدایێی ئەمە ڕێگرە لە بەر پرسیارێتی تاوانەکە، ئەگەر هاتوو کابرا لەکاتی کردنـی کردەوەکـەدا، نەیـدەزانی کـە یاساغ و حەرامە، و ئەنجامدانی دروست نییە،و یاخود کردەوەیەکی واجبە، و وازلێهێنانی دروست نییە، و هەروەها لە توانایدا نەبوو، کە ئەم زانیارییە لەو کاتەدا دەست بخات و بیزانێت، ئـەوا لـە م حاڵەتەیشـدا بەرپرسیارێتی تاوانی ناکەوێتە سەرشان، چونکە نەزانینی کەسی ئەرک لەسەر شان (المكلّف) بەرامبـەر بە حوکمەکە پاساو و بیانوو و ڕێگرە و لابەری بەر پرسیارێتییە، ئەمـە بەپێچـەوانەی یاسـاوە، ئـەویش لەبەر دوو هۆکار:

- **یەکەمیان:** ئەمە ئەرک خستنە سەرشانێکە، کە لە تواناد نییە و بێگومان خوای پـەروەردگاریش فەرموویەتی: ﴿لَا يُكَلِّفُ ٱللَّهُ نَفۡسًا إِلَّا وُسۡعَهَا﴾[3].

- **دووەمیان:** بێگومان شەریعەتی ئیسلام، تەنها شەریعەتێکە کە میتۆدی: (هیچ شتێك بـە تـاوان و سزا دانەنراوە، مەگەر دەق هاتبێت لە سەری) هێناوە و ئەم یاساو میتۆدو پـەیڕەومیش لـە زۆر ئایـەتی پیرۆزدا هاتووە، لەوانە خوای پەروەردگار دەفەرموێت ﴿وَمَا كَانَ رَبُّكَ مُهۡلِكَ ٱلۡقُرَىٰ حَتَّىٰ يَبۡعَثَ فِيٓ أُمِّهَا

1- سورة الأحزاب: ٥.
2- سورة النساء: ٩٢.
3- سورة البقرة: ٢٨٦.

رَسُولًا يَتْلُوا عَلَيْهِمْ ءَايَٰتِنَا ﴾[1].

٢- ئەو ڕێگرەی کە حوکمەکە لە سەر شان ئاسان دەکات، (المانع المُخَفِّف):

پاساو (العذر) جاری وا هەیە کە ناگاتە ئاستێك کە ببێتە ڕێگرێکی وا کە لابەری بەرپرسیارێتی بێت، چونکە بکەری کردەوەی تاوانکاری بە حاڵەتێکی مامناوەندیی نێوان ناشیاوی (عدیم الأهلیـة)[2] و تـەواو شیاو (کامل الأهلیة) وەصف دەکرێت، بەڵام شیاوی تەواو (أهلیة کاملة)[3]یش، نییـە تـا بەرپرسـیارێتی تەواوی لە تاوانەکە لە سەر دابنرێت، جا ئەم حاڵەتە مامناوەندییە بە ئاسانکاری سزادان و کەمکەرەوەی سزا دادەنرێت، و ڕێگری ئاسانکاری لە یاساکانی تاواندا حاڵەتی پراکتیزەو جێبەجێ کردنی زۆری هەیە، و هەر لێرەشدا چەندەها پاساوی یاسایی و بارودۆخی دادوەری هەن، کە ئەمانیش هـەر بـە بـاروبۆخی ئاسانکاری سزادان دێنە ئەژمار و ئەمانە ڕێگرن لە لێپرسینەوەی تۆمـەتبار، بـە لێپرسـینەوەیەکی تێـرو تەواو، و هەروەها بە سزادانی بە شێوەیەکی تەواو، کە لە بنەمادا بۆ سـزای تاوانەکـە دانـراوە، لـە کـاتی ئاساییدا، کە ئەگەر ئەنجام بدرێت، و پاساوو بارو دۆخی ئاسانکاری سزای بەسەردا نەهاتبێت[4].

بە گرنگترین جێبەجێکردنەکان و حاڵەتە پراکتیکییەکانی ڕێگرەکانی بەرپرسیارێتی تەواو و کامڵ لە تاوان، ئەوەیە کە بکەرەکەی کەم و کوڕی لـە شـیاوی و کەسـایەتیدا هـەبێت، (الأهلیـة الناقصـة) و لـە زۆرینـەی وڵاتـانی جیهانـدا، یاسـایەکی تایبـەت هەیـە، بـە مێردمنداڵـەکان (نەوجـەوانان) و هـەروەها

١- سورة القصص: ٥٩.

٢- وە ئەوەندەمیش ناشیاو (عدیم الأهلیة) نییە، تا ئەرکەکەی لە سەر شان لابچێت.

٣- منداڵی بچووك: لەو قۆناغەدا بەمنداڵی زیر - جیاکەرەوەی چاك و خراپ- ناوزەد دەکرێت، و تەمەنی باڵغ بوونیش لە لای جەماوەری شەرعزانان، بە پانزە ساڵی دانراوە، و لەمەیشدا جیاوازی لە نێوان نێرینەو مێینە دا نییە، و بێگومان شەیتانی بوون (الأحتلام)یش، لە م تەمەنە تێپەڕ ناکات، مەگەر کێشەیەکی جەستەیی و هۆرمۆنی هەبێت، ئەگـەر چـی پێشـەوا ئەبو حەنیفە (ڕەحمەتی خوای لێ بێت) پێچەوانەی جەماوەری زانایان فەرمایشـتی فـەرمووە و تەمـەنی پێگەیشـتن و شیاوی تەواو (الأهلیةالکاملة)ی بەهەژدە ساڵی بۆ کوڕان و حەڤدەساڵی بۆ کچان دیاری کردووە.

لە پەرتووکی (المبسوط)دا، بـ٩، ل١٨٤، دا هاتووە دەفەرموێت: (سەبارەت بە کوڕ لە یەکێك لە گێڕانەوەکاندا، هەژدە ساڵی داناوە و ئەگەر گێڕانەوەیەش گێڕانەوەی تەواو دروست و بایەخدارەکەیانە، و لە گێڕانەوەکەی تردا نـۆزدە سـاڵی دیـاری کردووە)، مالیکییەکان لە گەڵ (ئەبو حەنیفە)دا، کۆکن و هاوڕان بەڵام لە نێوان خۆیاندا لە مەدا ڕاجیـان، کـە هەنـدێکیان هەژدە ساڵیان بۆ باڵغێتی و پێگەیشتن داناوە، و هەندێکیان گوتویانە کە تەمەنی کامڵ بـوونی کەسـایەتی (ئەهلیـەت) بریتییە لە نۆزدە ساڵی.

٤- بڕوانە ماددەی (١٢٨ - ١٣٤) لە یاسای سزادانی عێراقی، ژمارە (١١١) ی ساڵی (١٩٦٩)ی، زایینی.

دادگایەکی تایبەتیش هەیە، کە بە (دادگای مێردمنداڵەکان–نەوجەوانان: محكمة الأحداث)[1] ناوزەدکراوە.

سێیەم: (ڕێگر: المانع) لەڕووی ناست و قەڵەمڕەوی کاریگەرییەوە، یان جۆرە ڕێگرێکە کە هەر لە سەرەتاوە ڕێگرە، و یان بە بەردەوامی ڕێگرە، و یان تەنها هەر لە سەرەتادا ڕێگرە، و یان هەر تەنها بە بەردەوامی ڕێگرەو بەربەستە:

ڕێگر (المانع)ێك، کە هەر لە سەرەتاوە، ڕێگرە و دروستکەری ئەو بەربەستی و (مانع) بوونەیە و دواتر بە بەردەوامی ڕێگرە:

وەك ئەوانەی کە هاوسەرگیری کردن لەگەڵیاندا، هەر لە سەرەتاوە و بە هەمیشەیی حەرام (یاساغ) کراوە[2]، کە ئەمانە ڕێگرن لە دروستی هاوسەرگیری، هەر لە سەرەتاوە و بە بەردەوامیش بۆ نمونە: (شیرپێدان) ڕێگرە، لە بنیاتنانی هاوسەرگیری و هەروەها لە بەردەوامی پێدانیشی، جا ئەگەر لە نێوان دوو نێرینە و مێینەدا براو خوشکی شیری ڕوویدا، ئیتر هاوسەرگیری نێوانیان بە تاڵە، و هەروەها ئەگەر براو خوشکی شیری لە دوای هاوسەرگیری کردنیشیان ڕوویدا هەر ئەو گرێبەستەیان بە تاڵ دەکاتەوە، و خۆی لە خۆیدا ڕاستەوخۆ پرۆسەکەیان هەڵدەوەشێنێتەوە، و وێنەی ئەمەیش وەك ئەوەی کە هاوسەرگیری لە نێوان کوڕی بچوك و کچی بچوك (هاوسەرگیری سەر بێشکە) لە ئیسلامدا کارێکی دروستە، ئەگەر بەرژەوەندییەکی تیادابوو، و کاری وەڵام وەرگرتن و ڕازی بوون (الأيجاب والقبول)ـی، پرۆسەکە، بەخێوکار و سەر پەرشتیارەکانیان ئەنجامی دەدەن، لە جیاتی ئەوان کە منداڵن، جا ئەگەر ژنێك شیری دا بە هەردوو منداڵەکە، و تەمەنیان لە دوو ساڵ کەمتر بوو، ئەوا پرۆسە و گرێبەستی هاوسەرگیرییەکەیان هەڵدەوەشێتەوە، و هەروەها ئەگەر دایکی کوڕە منداڵەکە شیری دا بە کچە بچکۆلە شووکەرەکە (بووکە گچکەکەی) و یان دایکی کچەکە (خەسووەکە) شیریدا، بە زاوا بچکۆلە دیسان گرێبەستی هاوسەرگیرییەکەیان هەڵدەوەشێتەوە، و هەروەها ئەم حوکم و بڕیارەی کە باسکرا، بە سەر پرسی ژن و ژنخوازیشدا (بوونە زاوا)یش، هەر جێبەجێ دەبێت، لە لای ئەوانەی کە ڕایان وایە و دەڵێن ئەم پرۆسەی ژن و ژنخوازیی و بوونە زاوایە، ئەگەر چی بەکاری داوێنپیسی (زینا)یش، هاتبێتە جێ، جا ژن و ژن خوازی و زاوایەتی وەك (شیرخواردن) ڕێگرە لە دروستی هاوسەرگیری هەر لە سەرەتادا و دەبێتە بەدیهێنەری ئەو ڕێگرییە، و دروست نییە، بۆباوك کە لە گەڵ ژنی منداڵەکانی خۆی و وەچەکانی

١– بۆ درێژە باسی ئەم بابەتە، بڕوانە (موانع المسؤولية الجنائية في الشريعة الأسلاميه)، د.مستەفا زەڵمی، ل٧٢، و دواتر.

٢– بۆ درێژە باسی ئەم پرسە بڕوانە پەرتووکی (القواعد)ـی، زەرکەشی، ب٢، ل٣٤٧.

(واتە بوکەکانی) هاوسەرگیری ئەنجام بدات، هەرچەندە پێش گواستنەوەیان تەڵاق درابن، لەبەر ئەم فەرمایشتە رەهایەی خوای پەروەردگار کە دەفەرموێت: ﴿وَحَلَٰٓئِلُ أَبۡنَآئِكُمُ ٱلَّذِينَ مِنۡ أَصۡلَٰبِكُمۡ﴾[1].

وە هەر بەم شێوازەیش بە هۆی بوونە زاوا، دایکی ژنەکە (خەسوو) یاساغ دەبێت، و ئیدی هاوسەرگیری لە گەڵ کردنی حەرامە، بۆ ئەو زاوایە لەبەر ئەم فەرمایشتەی پەروەردگار کە دەفەرموێت: ﴿وَأُمَّهَٰتُ نِسَآئِكُمۡ﴾[2].

هەروەها هاوسەرگیری کردن لەگەڵ ژنی باوك و باپیردا، بۆ کوڕو وەچەکانیان حەرامە، لە بەر ئەم فەرمایشتەی پەروەردگار کە دەفەرموێت: ﴿وَلَا تَنكِحُواْ مَا نَكَحَ ءَابَآؤُكُم مِّنَ ٱلنِّسَآءِ﴾[3].

ئەمە ئەو رایەیە کە کۆڕای شەرعزانانی شەریعەتی ئیسلامی لەسەرە، و جا ئەوەی کە رای وایە (زاوایەتی) تەنانەت بە کاری داوێن پیسی (زینا)یش، هەر دێتە جێ، و دادەمەزرێت، وەك حەنەفییەکان، کە دەڵێن: (ئەگەر باوك کاری داوێنپیسی کرد، لەگەڵ ژنی کوڕەکەی خۆی (بووکەکەی) و یان کوڕەکە داوێن پیسی (زینا)ی، کرد لە گەڵ ژنەکەی باوکی (باوەژنی) ئەوا ئەو هاوسەرگیرییە بەتاڵ دەبێتەوە، چونکە بێژە (لفظ)ی، (نکاح) لە رووی حەقیقەتەوە و لە بنەمادا بۆ خودی کردەوەی سێکسیەکە و جووتبونەکە بەکار دێت، لایان[4] ئیتر چونیەکە بە شەرعی کارەکە کرابێت، یان بەناشەرعی و بەڵام لە رووی خوازراو (مەجاز)ەوە، بۆ گرێبەستی هاوسەرگیرییەکە بەکار هاتووە، و بەڵام هەندێکی تر بە پێچەوانەی ئەم رایەوە دەریان بڕیوە، و هەندێکیش رایان وایە کە هاوبەشە بۆ هەر دوو حاڵەتەکە.

٢- رێگر (مانع) ێك، کە لەسەرەتادا، رێگرە و دواتر کۆتایی دێت، و رێگرێکی هەمیشەیی نییە: جاری وا هەیە، کە (رێگر: المانع) لە سەرەتادا کاریگەری و رۆڵی هەیە، و بەر بەست دەبێت، و رێگری دەکات لە

١- سورة النساء: ٢٣.

٢- سورة النساء: ٢٣.

٣- سورة النساء: ٢٢.

٤- لە پەرتوکی (شرح إفاضة الأنوار) ل ٢٧١ دەڵێت: ووشەی (النکاح) لە ئایەتی ﴿وَلَا تَنكِحُواْ مَا نَكَحَ ءَابَآؤُكُم﴾ النساء: ٢٢

بۆ جووت بونە، نەك گرێبەستەکە، بڕوانە (شرح فتح القدير) ب٣، ل٢٢٠ وبواتر.

دروستی مامەڵەو هەڵسو کەوتەکان، بەڵام کاتێك کە هەڵسوکەوتەکە تەواو بوو، و دەرکەوت و پاشان ڕێگر (مانع)ـەکە، ڕوویدا ئەوا ئەو کاتە کاریگەری لە سەری نابێت، و دواجار ئەو هەڵسوکەوتە هەڵناوەشێنێتەوە، ئەمەیش لە سەر بنەمای ڕێسای (مانەوە هەر لە سەرەتاوە ئاسانترە)[1].

– لە نموونەکانی پراکتیزەکردنی ئەم ڕێسایە:

أ– ئەگەر ژنی کابرایەك ڕفێندرا، و کابرای ڕفێنەر سەرجێیی لە گەڵدا کرد، و پاشان گەڕایەوە بۆ لای مێردەکەی خۆی، ئەوا دروست نییە، بۆ مێردەکەی لە گەڵی بخەوێت، تا عیدەی تەواو دەبێت، لەو مێژووەوەی کە ڕفێنەرەکە سەرجێیی لەگەڵدا کردووە، ئەمە ئەگەر لە تەمەنێکدا بوو، کە دەکەوتە خوێنی بێ نوێژییەوە، سکومای دەکرد ئەمەیش لە مەترسی ئەوەدایە، نەبادا ڕەچەڵەکەکان تێکەڵ ببن، جا ئەو عیدەیە ڕێگر (مانع)ـە، لە دروستی هاوسەرگیری لەسەرەتادا، بەڵام ئەگەر لەکاتی هاوسەرگیری، وەك ئەم حاڵەتەدا و یان وەك حاڵەتی چوونە لای ژنێك بە هەڵە، و گومان ڕوویدا و ژنە سەرجێیی لە گەڵدا کراوەکە ژنی کابرای ئەنجامدەر نەبێت، لەم بارودۆخەدا هاوسەرگیرییەکە هەڵناوەشێتەوە.

ب– ئەو بەزاوا بوونەی لەکاری شەرواڵ پیسی (زینا)وە، ڕوودەدات، ئەمە دەبێتە ڕێگر (مانع) لە بنیاتنانی پرۆسەی هاوسەرگیری، و بەڵام ئەگەر لەکاتی هاوسەرگیرییەکەدا ڕوویدا، ئەوا لە لای جەعفەرییەکان گرێبەستەکە هەڵناوەشێنێتەوە، و بەڵام لە لای حەنەفییەکان هەڵی دەوەشێنێتەوە[2].

ج– ئیحرام بەستن لە حەجدا، ڕێگرە لە بنیاتنانی پرۆسەی هاوسەرگیری لە کاتی ئیحرام پۆشی ژن و پیاوەکەدا، و یان یەکێکیان و یان سەر پەرشتیارە (ولی)یـەکەیان، لە لای جەماوەری شەرعزانان، بەڵام لە دوای بنیاتنانی پرۆسەی هاوسەرگیرییەکە، ئەگەر ژن و پیاوەکە ئیحرامیان پۆشی، و یان یەکێکیان پۆشی، ئیتر گرێبەستەکەیان هەڵناوەشێتەوە، چونکە ئەم کارە لە سەرەتادا ڕێگر (مانع)

١– گۆڤاری (الأحكام العدلية) ماددەی (٥٦) و هەروەها لە ماددەی (٥٥) یشدا، هاتووە کە دەڵێت: کاری وا هەیە لە سەرەتادا چاوپۆشی لێ ناکرێت، بەڵام لە بەردەوامییدا چاوپۆشی لێ دەکرێت و بە پێچەوانەی ئەمەیشەوە، جاری وا هەیە، لە سەرەتادا چاو پۆشی لێ دەکرێتەو بەڵام دواتر لە بەردەوامییدا چاوپۆشی لێ ناکرێت وەك (تەڵاق) کە ڕێگرە لە بەردەوام بوونی پرۆسەی هاوسەرگیری، بەڵام ڕێگر نییە لە بنیاتنان و دەستپێکردنی ژیانی هاوسەرایەتی، ئیتر بەگرێبەستێکی نوێ بێت یان هەر بەگێڕانەوەی ژنەکەبێت بۆ لای پیاوەکەی خۆی.

٢– بۆ درێژەی باسی ئەم پرسە بڕوانە (الروضة البهية) و (اللمعة)، ب٢، ل ٨٦.

بووە، و دواتر بە بەردەوامی وەك (رێگر) نامێنێتەوە[1] و هەروەها بەكرێدانی مولكی میراتی و بەشنەكراو، دروست نییە، مەگەر بۆ هاوبەش (شریك) هكان، و بەڵام ئەگەر كەسێك خانووەكەیدا بە كرێ و دواتر ئاشكرا بوو، كە كابرایەك هەیە، نیوەی ئەو خانوە مولكی ئەوە، و ئەو خاوەنی نیوەیەتی، ئەوا ئەو بەكرێدانە بۆ نیوەكەی بەدروستی دەمێنێتەوە، سەرە رای ئەوەی كە مولكی دابەش نەكراو لە سەرەتادا رێگر (مانع)ـە، لە بنیاتنان و دەسپێكردنی بەكرێدانەكە، بۆ غەیری كەسە هاوبەش (شریك)ـەكان[2].

٣- ئەو رێگر (مانع)ـەی، كە لەسەرەتادا رێگرنییە، و بەڵكو رێگرە لە بەردەوامێتی و هەمیشەیی بوونی پرسەكە: وەك (تەڵاق) كە (مانع) رێگرە، لەبەردەوامبوونی پرۆسەی هاوسەرگیری[3]، و بەڵام رێگر نییە لە بنیاتنان و دەستپێكردنی ژیانی هاوسەرایەتی، لە دوای تەڵاقدان، و بەگرێبەستێكی نوێ، ئەگەر تەڵاقدانەكە بۆ جاری سێیەم نەبوو بێت (كە ئەمەیان حاڵەتی تایبەتی خۆیی هەیە) و هەروەها وەك پەشیمان بوونەوە لە دوای باڵغ بوون، لە هاوسەرگیرییەك كە لە منداڵیدا (سەربێشكە) ئەنجام درابێت، ئەگەر سەرپەرشتیار (ولي) باوك یان باپیر نەبووبێت، لەلای ئەوانەی كە پرسی لەم جۆرە بە دروست دەزانن، و هەروەها وەك پەشیمان بوونەوە، لە دوای چاكبونەوە، لە هاوسەرگیرییەكە، كە دوو پیاو و ژنی شێت، پێكەوە كردبێتیان.

چوارەم: رێگر (مانع) لە رووی كاریگەر بوونییەوە، لە سەر صیفەت و خەسڵەتی گرێبەستەكە:

رێگر یان ئەوەیە كە رێگرە لە سەر گرتنی پەیمان و گرێبەستەكە، و یان رێگرە لە دروستی گرێبەستەكە، و یان رێگرە لە جێبەجێ كردنی، و یان رێگرە لە پابەندبوون پێوەی:

١- المغني: لأبن قدامة ٦/٦٤٩.

٢- (شرح لمجلة) (منير القاضي) ب١، ل١٧، و ئەوەی كە بە دروستی نازانێت، مەزهەبی پێشەوا ئەبو حەنیفەیە.

٣- نموونەی تر لە رێگرەكانی بەردەوامیی، نەوەك لەسەرەتادا، وەك (شێتی) و (مایەپوچی: ئیفلاسی: كەوتنە سەر ساجی عەلی) جا ئەگەر كابرایەكی قەرزدار شێت بوو، كە قەرزەكەی كاتی بۆ دانرابوو، و لەسەری دولخرابوو، و یان ئیفلاسی كرد، و هیچ پارەی نەما، وپاشان قەرزەكەی هەر لەسەر مایەوە، و كاتەكەیشی تەواو بوو، (واتە كاتی دانەوەی هات) چونكە ئەم دووانە رێگرن لە بەردەوامیی (دولخستن) وەك (مردن) و بەڵام دروستە بۆ سەر پەرشتیار (ولي)ـیەكە، كە قەرزێكی وابخوازێت بۆ كابرای شێتە، كە لە سەردانەوەی بوەستێ، و هەروەها دروستە بۆ كەسی ئیفلاس و بێ پارە قەرز وەربگرێت، بەمەرجی دولختسنی دانەوەی، بڕوانە (الأبهاج شرح المنهاج) ب٣، ل١٥٤.

١- ئەو (مانع) ڕێگرەی، کە بەر بەست و لەمپەرە لەسەر گرتن و پێکهاتنی گرێبەستەکە:

وەك پرسی (وقف) کە ڕێگرە لە فرۆشتنی موڵکە وەقف کراوەکان، مەگەر لەحاڵەتی پێویستیدا، چونکە موڵکو سامانی وەقف کراو، لەگەردن و ئەستۆی پەروەردگاردایە، و ئەو خاوەنییەتی، و لایەنی وەقف لە سەر کراوە، تەنها بۆ سوود وەرگرتن خاوەنیەتی و خاوەن موڵکی و خاوەنداریتی لەم بابەتی وەقفەدا، خاوەندارییەکی کەم و کورە (ناقصة)یە.

٢- ئەو ڕێگر (مانع)ەی، کە ڕێگرە، لە دروستی گرێبەستو پەیمانەکە:

وەك (سو خواردن: الرّبا) کە ئەو زیادە سوودەی دەچێتە سەری، ڕێگرە لە دروستیی گرێبەستەکە، و گرێبەستی سوو خۆری، و یان قەرزی سوو دار (القرض الرّبوي) لە لای حەنەفییەکان بە خراپی و پوچەڵی (فاسد) پێك دێت، واتە: گرێبەستێکی فاسیدە، و موڵك و سامانە پیسەکە، کە سوودە زیادەکەیە، لە دوای وەرگرتنی، بۆیە یان پێویست دەکات، گرێبەستەکە هەڵبوەشێنرێتەوە، و یان هۆکاری خراپ (فاسد) بوونەکە لابرێت، جا کە هۆکارە خراپ کارەکە لابرا، گرێبەستەکە دەگۆڕدرێت، بۆ گرێبەستێکی دروست، و پێویستی بەوە نابێت، کە جارێکی تر بنیات بنرێتەوە، و گرێبەستی بۆ بکرێتەوە، و بەمەیش گرێبەستی (فاسد) لە گرێبەستی (باطل: بەتاڵ) جیادەکرێتەوە، چونکە بێگومان گرێبەستی بەتاڵ بە لابردنی هۆکاری بەتاڵییەکەی ناگۆڕدرێت، بۆگرێبەستی دروست، و بەڵکو پێویستی بەوە هەیە، کەهەر دەبێت سەر لەنوێ گرێبەستەکە بنیات بنرێتەوە.

٣- ئەو ڕێگر (مانع)ەی، کە بەربەست و ڕێگرە لە بەردەم جێبەجێ کردنی گرێبەستەکەدا:

وەك ئەوەی کە ڕووبەڕوو جێگای گرێبەستەکە، مافی کەسێکی تری پێوە پەیوەست بێت، هەروەك لە گرێبەستی سەرەڕۆیانە (العقد الفضولي) دا، وایە، کە جێبەجێ کردنی لەسەر مۆڵەتدانی خاوەن موڵکەکە وەستاوە، و هەروەها وەك (وەسیەتکردن) بە زیاتر لە سێ یەکی میرات، کە جێبەجێ کردنی ئەو زیادەیە لەسەر مۆڵەتدانی میراتگرەکان وەستاوە، لە دوای مردنی خاوەن میراتەکە، و هەروەها وەك بەخشینەکانی کەسی نەخۆش لە نەخۆشی مەرگدا، کەسێ یەکی ماڵەکەی زیاتر ببەخشێت، ئەمیش هەروەك وەسیەتکردن وایە، جێبەجێ کردنی ئەو زیادەیە ڕاوەستاوە لە سەر مۆڵەتدانی میراتبەرەکان، و هەروەها وەك ئەو کەسەی کە شایستەیی ناتەواوە (ناقص الأهلية) کەئەم حاڵەتەی ڕێگرە لە دروستی بەخشینی کەسی ناتەواو، و هەروەها ڕێگرە لە جێبەجێ کردن و پراکتیزەکردنی گرێبەستەکانی گۆڕینەوە کە بەبێ مۆڵەتی سەرپەرشتیارەکەی ئەنجامی دابن و واژۆی کردبن، و ئەمانیش جێبەجێ کردنیان وەستاوە لە سەر مۆڵەتدانی سەرپەرشتیار (ولي) یەکەی.

٤- ئەو (مانع) ڕێگرەی کە بەر بەرستەو لەمپەرە لەبەردەم پابەندبوون بەگرێبەستەکەوە:

وەك بوونی کەموکوڕییەك لە کەموکوڕییەکان لە ویستی مرۆڤەکەدا، وەك (الأكراه: زۆر لێکردن)[١] و هەڵەکردن و ڕاست نەوتن، لە خەسڵەت و وەسفەکانی ئەو شتەیدا، کە لایەنی بەرامبەر دڵی لێی چووە، و خوازیاریەتی، و فریوبازی وفڕو فێڵ و گزانجانی زۆر لەمامەڵەدا، و قۆستنەوەی نابەجێ بەسەر لایەنی بەرامبەردا (إستغلال) کردن، جا ئەم عەیبو کەموکوڕییانەی ڕێگرن لە پێویستی پابەند بوون بە هەڵسوکەوتەکانەوە، لە فیقهی ئیسلامیدا، و لێرەدا یاسای ڕۆژئاوایش لەگەڵیدا هاوڕاو کۆکە، کە گرێبەستی لەم جۆرە خەسڵەتە، شیاوی هەڵوەشاندنەوەیە، و ئەم زاراوەیەش هاوماناو بەرامبەری زاراوەی (پابەند نەبوون)ـە، بەگرێبەستەکەوە، و ویاسای عێراقی کاری بەم بڕیارە نەکردووە، و بوونی کەم وکوڕی لە ویستو ئیرادەدا، لە یاسای عێراقیدا لە ڕێگرەکانی بەردەم جێبەجێ بوونی گرێبەستەکەیە[٢].

جا ئەم چوار ڕێگر (مانع)انە، هەمان ئەوانەن، کە زانایانی زانستی ئوصوڵی فیقه بەم جۆرە ناویان ناوون (مانع إِنعقاد السبب: ڕێگر لە بەردەم پێکهاتنی هۆکارەکە) و (مانع تمام السبب: ڕێگر لە بەردەم کامڵ و تەواو بوونی هۆکارەکە) و (مانع إِبتداء الحكم: ڕێگر لە بەردەم دەسپێکردنی حوکمەکە) و (مانع تمام الحكم: ڕێگر لە بەردەم تەواو کامڵ بوونی حوکمەکە).

پێنجەم: (المانع: ڕێگر) لە ڕووی ئەو شوێنەوەی کە پێی هەڵدەستێت:

ئەمیش دەبێتە چوار بەشەوە:

١- ئەو ڕێگرەی کە هەڵدەستێت، بەکردنی کارەکە، و خۆی بکەرەکەیەتی: وەك شێتی و کەودەنی کەم تەمەنیو منداڵی و نەزانیو خەوتنو بوورانەوە، هاو وێنەکانیان، کە هەست و هۆشیاری

١- سەبارەت بە (الأكراه: زۆر لێکردن) ڕاجیایی هەیە، لە لایی حەنەفییەکان گرێبەستێك زۆری تیادا بەکار هاتبێت، (فاسید)ـە، و لە لای مالیکیەکان گرێبەستەکە ناپێویست و ناپابەندکارە، و لە لای شافعی و ظاهیرییەکان بەتاڵە، و لە لای جەعفەرییەکان و زانا (زفر) لە حەنەفییەکان ڕایان وایە، کە گرێبەستەکە دەوەستێنرێت، و یاسای مەدەنی عێراقیش لەماددەی (١٣٤) دا کاری بەهەمان ڕاکردووە.

٢- ئەوەی شایانی ئاماژە بۆ کردنە، ئەوەیە کە ئەگەر (مانع) ڕێگر، لە دوای بنیاتنانی گرێبەستەکە، و پێش جێبەجێ کردنی پەیدابوو، ئەوا لە لای جەماوەری زانایان هیچ کاریگەرییەکی نابێت، بۆیە شێت بوون لە دوای بە (ڕەهن) دانی شتێك و پێش وەرگرتنی پرسەکە بەتاڵ ناکاتەوە، و هەروەها لە دوای وەسیەتکردن و پێش مردنی کابرای وەسیەتکار، بەلام هەندێك لە حەنەفییەکان دەڵێن: ئەگەر کابرای وەسیەتکار شێت بوو، پێش مردنی، ئەوا ئەو وەسیەتە هەڵدەوەشێتەوە، و یاسای عێراقیش هەر بەم جۆرە بڕیاری داوە، ئەگەر کابرا بە شێتی مرد.

لای مرۆڤ لا دەبەن، و ئەمانە ڕێگرن لە لێپرسینەوەی بکەرەکەی ئەگەر تاوانێکی ئەنجامدا، لەم حاڵەتانەدا کە حاڵەتەکان ڕێگرن لەسەری، بۆیە لەڕووی سزادانان لەسەر تاوانەکە (جنائیة)ـەوە، بەرپرسار نابێت، چونکە هەست و هۆشی لە لا نەبووە، و دولجار بنەمای مەعنەوی تاوانەکە لە ئارادا نییە، و بەڵام لە ڕووی مەدەنییەوە (واتە: لە ڕووی غەیری گیانی، وەك بژاردن) بەرپرسیارە، و دەبێت ئەو زیانەی کە بەهۆی کردەوەکەیەوە دلویەتی، بیبژێرێت، قەرەبووی بکاتەوە، چونکە لێرەدا دەچێتە بوارو چوارچێوەی حوکمی وەضعییەوە.

٢- ئەو ڕێگر (مانع)ـەی، کە هەڵدەستێت، بە کردەوە یاساغەکە، لە ڕووی شەرعو یاسایشەوە سزا دەدرێت لە سەری، وەك ئەوەی کە کردەوەکە بەکار هاتبێت، بۆ مافی بەرگری شەرعییانە، و یان بۆ مافێك کە شەریعەت دانی پیادناوە، وەك ئەدەب دانی منداڵ لە سنورێکی ژیرانەو شەرعییانەدا، و هەروەها وەك نەشتەرگەری برینکاری و شکاوی، و یاریە وەرزشییەکان، و هەروەها وەك ئەوەی کە کردەوەکە بۆ جێبەجێ کردنی ئەرکێکی (واجب) و یان جێبەجێکردنی کوشتنەوە (القصاص) ئەنجام درابێت، و چەندەها نموونەی تر لەو ڕێگرانەی بەردەم بەرپرسیارێتی لە تاوان (الموانع المسؤولية الجنائية) کە بۆ خودی کردەوەکە دەگەڕێتەوە.

٣- ئەو ڕێگر (مانع)ـەی، کە دەگەڕێتەوە بۆ ئامرازەکانی چەسپاندن، وەك هەڵگەڕانەوەی شایەت، لە شایەتیدانەکەی لە تاوانە سزادارەکاندا، (جرائم الحدود) و هەروەها وەك کۆن بوون و تێپەڕ بوونی ماوەیەکی زۆری ڕێگرەکە، کە جێبەجێ کردنی بڕیارەکە لە سەرشان لاببات.

٤- ئەو (مانع) ڕێگرەی کە دەگەڕێتەوە بۆ خاوەن مافەکە (جێگای دەستدرێژییەکە) یان بەسەرپەرشتیار بوونێکی تایبەت، وەك وازهێنانی میراتگران، و یان خاوەن خوێن (خاوەنی کەسی کوژراو) لە مافی تۆڵە، و یان بەسەر پەرشتیارییەکی گشتی، وەك ئەوەی کە سەرۆکی دەوڵەت خۆش ببێت، لە سزای تەمێکارانەی تاوانبارێك، کە کردەوەیەکی لەو جۆرەی ئەنجام دابێت، و ئەمەیش وەك ڕەچاو کردنی بەرژەوەندی گشتی.

شەشەم: (مانع: ڕێگر) لە ڕووی جێگیربوونەوە:

ئەمیش دابەشدەبێت بۆ دوو بەش:

١- ڕێگرە چەسپاوەکان، وەك ئەو هاوسەرگیرییانەی کە بەهەمیشەیی حەرام کراون.

٢- ڕێگرە نەچەسپاوەکان، وەك ئەو هاوسەرگیریانەی کە بە شێوەیەکی کاتی یاساغو حەرام کراون[١].

باسی جیاوازی نێوان (المانع: ڕێگر) و (الحاجب: داپۆشەر):

جیاوازی نێوان ئەم دووانە زیاتر لە پرسی میرات دابەشکردندا دەردەکەوێت، و ڕوون دەبێتەوە، جا ئەو میراتبەرەی کە ڕێگرێك لە ڕێگرەکانی میرات تیادا بوو، ئیتر بوون و نەبوونی وەکو یەك وایە و هیچ کاریگەری دروست ناکات، لەسەر میراتبەرێکی تر، لە میرات بردندا، جا هەرکەس باوکی خۆیی کوشت، و باوکی براو خوشکی هەبوون، ئەوا میرات دەبەن، و میراتەکە بۆ ئەوانە، چونکە کوڕەکەی وەك (نەبوو) وایە، و ئەوان داناپۆشێت و (بێبەش:حَجْب) ناکات.

بەڵام ئەگەر میراتبەرەکە بێ بەشکراو و داپۆشراو بوو، بەهۆی میراتبەرێکی ترەوە، کە لە ڕووی نزیکایەتییەوە لەم بەهێزتر بوو، ئەوا حوکمی (نەبوو)ی بۆ دانانرێت، و بەڵکو جاری وا هەیە، کە کاریگەریی لەسەر میراتبەرەکانی تر دەبێت، وەك ئەوەی کە کابرایەك مردو باوكو دایكو دوو برا زیاتری لە دوا بەجێما، جائەو برایانە، دایکەکە بێبەش دەکەن، لەبەشە زیادەکەی کە سێ یەکە، و بەشەکەی دەکەن بە شەش یەك، سەرەڕای ئەوەی کە بە هۆی باوکەکەوە، بێبەش و داپۆشراوبوون، لە میراتبردن، لەبەر ئەم فەرمایشتەی پەروەردگار کە دەفەرموێت: ﴿فَإِن كَانَ لَهُۥٓ إِخۡوَةٞ فَلِأُمِّهِ ٱلسُّدُسُ﴾[٢].

١- هاوسەرگیری حەرامکراو بە هەمیشەیی وەك ئەوەی کە ڕەچەڵەکییە و یان بەهۆی شیرەوە یاساغ بووە، و یان بەهۆی ژنو ژنخوازی (زاوایەتی) حەرام بووە، بەهەمیشەیی، هاوسەرگیری حەرامکراوی کاتی وەك ئەوەی کە مافی کەسێکی تر بەو هاوسەرگیییەوە هەیە، و یان عیدەی تیادا ماوە، و یان کۆکردنەوەی دوو خوشك پێکەوە، و یان هەڵگری هیچ ئایینێکی ئاسمانی نەبێت، و یان سێ بە سێ تەڵاق درابێت، و یان پرسی نەفرینکاری (مُلاعنة) لە نێوانیاندا کرابێت، جا کابرای (نەفرینکار: اللاعن) ئەگەر خۆی بە درۆ خستەوە، ئەوا بۆی دروستە دەست بکاتەوە بە پرۆسەی هاوسەرگیری، لە گەڵ ئەوژنەیدا کە پێشتریش تۆمەتی بۆ هەڵبەستبوو.

٢- سورة النساء: ١١.

- جۆری چوارەم: (الصحة: دروستیی):

ئەمیش برتییە لەکۆکی و هاورێکی کردەوەکە، لەگەڵ شەریعەتدا[1] جا ئەوەی کە شەرع داوای کرد، لە کردەوەو هەڵسوکەوتەکان و ئەوەی کە دایناوە، لە هۆکارو مەرجەکان ئەگەر کەسی (موکەللەف) ئەنجامی دان، بەو شێوازەی کە لێی داوا کراوە، و هەموو پایە و مەرجە شەرعییەکانی تیادا هاتەدی، ئەوا شەرعدانەر بڕیار دەدات، لەسەر دروستیی ئەو کردەوەیە، و هەموو ڕێوشوێنە شەرعییەکانی لەسەر بنیات دەنرێت‌و ئەگەر بەو جۆرە پێی هەڵ نەستا، کە لێی داوا کراوە، وەك ئەوەی کە پایەیەکی کارەکەی تیادا نادیار بوو، و یان مەرجێکی لێ بەدی نەهاتبوو، ئەوا ئەمجارەیان شەعدانەر بڕیار لەسەر نادروستی ئەو کردەوەیە دەدات.

- جۆری پێنجەم: (الفساد: خراپ) یان (البطلان: پووچی):

ئەمیش بریتییە لە پێچەوانە بوونەوەی کردەوەیەك، لە گەڵ شەرعدا[2] و (الفساد: پوچەڵی) و (البطلان: پووچی و بەتاڵی) هاومانای یەکترن، لە لای جەماوەری شەرعزانانی شەریعەت، لە پەرستشەکان و مامەڵەکاندا، و ئەم دوو ووشەیە لە بەرامبەری (الصحة: دروستی)یەوە، بەکارهێنراون، و بەکاردێن، بۆ هەموو کردەوەیەکی وا کە لە مرۆڤەوە سەرچاوە بگرێت، بەڵام پایەیەك لە پایەکان و یان مەرجێك لە مەرجەکانی پێکهاتنی، تیادا دوا کەوتبێت و نەهاتبێتەدی.

حەنەفییەکان، ئەم دووانە لە مامەڵەکان (المعاملات)[3]دا، بە جیاواز دەبینن، و دەڵێن: (البطلان: پوچ) بریتییە لەپێچەوانە بوونەوەی هەڵسوکەوتەکە بۆ فەرمانی شەرعدانەر لە پایەیەك لە پایەکاندا، و یان لە فەرمانێك لەو فەرمان‌و کارە بنچینەییانەی کە ئەو پایانەی لەسەر وەستاوە، و بنیات نراوە، و لەسەر ئەم هەڵسوکەوت و مامەڵە پووچ و بەتاڵە، هیچ کاریگەری و شوێنەوارێکی بنچینەیی، بنیات نانرێت.

(الفساد: خراپی) بریتییە لە کۆکی و هاورێکی مامەڵەو هەڵسوکەوتێك لەگەڵ فەرمانی شەرعدانەر لە پایەکانیدا، و هەروەها لەو فەرمان و کارە بنچینەییانەیدا، کە پایەکانی لەسەر وەستاوە، بەڵام لەگەڵ بوونی گرفت‌و خەمسارییەك لەمەرجێك لەو مەرجانەی کە لەسەری زیادکراوە، وەك فرۆشتنی شتێك بە

١- ئیتر چونیەکە لە پەرستشەکاندا بێت، (العبادات) و یان لە مامەڵەکاندا بێت، (المعاملات) بڕوانە پەرتووکی جمع الجوامع، ب١، ل٩٩، والاحکام في أصول الأحکام ب١، ل١٠٠ ودواتر.

٢- جمع الجوامع، ب١، ل١٠٥.

٣- بەڵام لە پەرستشەکان (العبادات)دا، لە گەڵ جەماوەری زانایان هاوڕا و کۆکن.

نرخێکی نادیار، و یان گرتنی مەرجی خراپ (فاسد) لەسەر مامەڵەکە[١]، ویان ئەنجامدانی گرێبەستی هاوسەرگیری بەبێ بوونی شایەت.. کە ئەمانە هەر لە سەر بنەمای فاسید بوونیش هەندێك لە شوێنەوارەکانیان لەسەر بنیات دەنرێت، بەڵام هەندێکیشیان هەر لەسەر بنیات نانرێت، بۆ نموونە لە مامەڵەکەدا مولکەکە جێگیر دەبێت، بۆ کڕیارەکە ئەگەر لە کابرای فرۆشیاری بەڕلشکاوی، و یان بە ناڕلشکاویی و ئامارژەیی کاڵاکەی وەرگرت، و بەڵام بۆی دروست نییە، سوود لە شتە فرشراوەکە وەربگرێت، و هەروەها لە هاوسەرگیرییە پوچەڵەکاندا، بە چوونە لای ژنەکە، ئەوەی لەسەر دەچەسپێت، کە دەبێت مارەیی بدات، و هەرچی بوو، لە منداڵ هی ئەوە، و لە کاتی جیابوونەوەدا عیدەی لەسەرە و هەروەها زولیەتی لەسەر دەچەسپێت، و سزایشی لەسەر لا دەچێت، و بەڵام دروست نییە بۆ هیچکام لەو ژنو پیاوە، کە چێژ لە یەکتری وەربگرن، و بەڵکو پێویستە لە یەکتری جیابکرێنەوە، و هەروەها بژێوی (نفقە)ی، ژنەکەیشی لەسەر نییە، و میراتیش لە یەکتری نابەن[٢].

١– دەقی ماددەی (١٠٨) لە گۆڤاری (الأحکام العدلیة)، لەسەر ئەوەیە کە مامەڵەو فرۆشتنی (ساغ: الصحیح) ئەو مامەڵەیەیە کە دروستە (جائز)ە، و هەر ئەمەیش مامەڵەی شەرعییە، هەم لە خودی خۆیدا وهەم لە ڕووی خەسڵەت (وەصف) یشەوە، وماددەی (١٠٩) دەڵێت: کە مامەڵەی (فاسید) ئەوەیە کە لە ئەسڵدا شەرعییەو دروستە، و بەڵام لە ڕووی وەصفەوە و خەسڵەتەوە نادروستە، واتە بەپێی خود (ذات)ی، خۆی ساغ و دروستە، و بەڵام بەپێی هەندێ لە وەصفو خەسڵەتە دەرەکییەکانی خراپ وفاسیدە، وماددەی (١١٠) دەڵێت: مامەڵەی پوچو بەتاڵ ئەوەیە کە لە بنچینەدا دروست نییە، واتە هەر لە بنەمادا شەرعی نەبووە.

٢– أصول الفقه: عبدالوهاب خلاف، ل١٢٥، أصول الفقه الإسلامي، زکي الدین شعبان، ل ٢٥٩، و الفقه الإسلامي، محمّد سلام مدکور، ل٤٢٥ و دواتر.

(بەشە باسی دووەم)
ڕەگەزەکانی حوکمی شەرعیی

ڕەگەزەکانی حوکمی شەرعی سیانن: (دادوەر: الحاكم) و (بڕیارتیادراو: المحكوم فیە) و (بڕیار لەسەر دراو: المحكوم علیە).

- ڕەگەزی یەکەم: (الحاكم: دادوەر):

لەنێوان زانایانی زانستی ئوصولی فیقهـ و شەرعزانانـدا جیاوازی نییە، لەوەیدا کە (الحاكم: دادوەر) و (شەرعدانەرو بەشەرعکاری بڕیارو حوکمە شەرعییەکان) بریتییە لە خوای پەروەردگار[1] و بەڵکو لـەوەدا ڕاجیاییان هەیە، کە ناسێنەری (مُعرِّف)ـی، ئەو حوکمانە کامەیە؟! وکامە نییە؟!! کە ئایا ئەو حوکمانە هەر ئەوانەن کە پەیامە ئاسمانییەکان هێناویانن، و یان دەکرێت عەقڵ لە پـێش شـەرعەوە پـەی ببـات پێیان، و هەستیان پێ بکات؟!

جەماوەری زانایان دەفەرموون: ناسێنەری حـوکم و بڕیارەکـانی خـوای پـەروەردگار، بریتییـە لـە پێغەمبەرەکانی و کتێبەکانی[2].

و (موعتەزیلەکان) دەڵێن: (عەقڵ) ناسێنەرو زانەری حوکم و بڕیـاری هەڵسوکەوتەکانە، کـە عـەقڵ هەست بە لایەنی چاکەو خراپیان دەکات، لە پێش شەرعەوە.

١- لە پەرتوکی (شرح مُسلَّم الثبوت) دا، بـ١، ل٢٥، هاتووە کە بەکۆڕای ئوممەتی ئیسلام، تەنها ئـەو حوکمـە بـە حـوکم و بڕیار هەژماردەکرێت، کە خودای پەروەردگار دەری کردووە، نەوەك ئەوەی کە لە پەرتوکی هەندێ لە زانایانـدا هـاتووە، کە دەڵێن: لە لای ئێمەو لەلای موعتەزیلەکان، (دادوەر: حاكم) بریتییە لە (عـەقڵ) و بەڕاسـتی قسـەی لـەم جۆرە، لـە کەسێك ناوەشێتەوە کە بانگەشەی ئیسلامەتی بکات، و بەڵکو پێویستە بڵێن، کە (عەقڵ) ناسێنەری هەندێ لە حوکمە خواییەکانە، و ئیتر چونیەکە ئەو حوکمە لە شەرعدا هاتبێت یان نا...

٢- پێشەوا غەزالی لە پەڕتووکی (المستصفى) دا، بـ١، ل١٠٠، دەفەرموێت: ئەگەر تەماشای دەرکەوتنی حوکمەکە بکـەین، بەرامبەر بە خۆمان ئەوا دەزانین کە تەنها بە فەرمایشتی پێغەمبەرﷺ ئەو حوکمە دەردەکەوێت و ئاشکرادەبێت.

و لەسەر بنەمای ئەم ڕاجیاییە، ڕاجیایی لەوەشدا دروست دەبێت، کە بەر پرسیارێتی مرۆڤ لە پێش شەرع و پێڕاگەیاندنی ئەرك و شەرع لە سەری، حوکمەکەی چییە؟! و چۆنە؟!.

و درێژە باسی ئەم پرسەیش لە باسی توێژینەوەی (أمر: فەرمانکردن) و (نهي: ڕێگری)دا، بێت.

- ڕەگەزی دووەم: (المحكوم فيه: حوکم تیادا دراو)(1):

ئەمیش بریتییە لەوەی کە مرۆڤی باڵغ و ژیر و توانادار پێی ڕاسپێردراوە، و وەك ئەرك خراوەتە سەرشانی، کە فلان کار بکات، و یان وازی لێ بهێنێت، و گرنگترینی ئەو حوکمانەی کە پەیوەستن بە توێژینەوەی پرسی (المحكوم فيه: حوکم تیادا دراو)، بریتین لە (الأستطاعة: بوونی توانا) و ئەوەی کە دەیهێنێتەدی لە بەرژەوەندی (المصلحة) و ئاستی گونجان و ئامادەیی ئەو کارە، بۆ ئەوەی کە بریکارێك لە جیاتی خودی کەسە ئەرك لەسەر شانەکە ئەنجامی بدات، (المحكوم فيه و مدى تقبله للنيابة).

(حوکم تیادا دراو و ئاستی تواناداری بکەرەکەی):

لە میهرەبانییەکانی خوای پەروەردگار، بەرامبەر بە بەندەکانی ئەوەیە کە ئەرکێکیان ناخاتە سەرشان، بە شتێك کە لە چوارچێوەی توانای جەستەیی و عەقڵی و دارایی ئەواندا نەبێت، و ئەمەیش وەك وابەستە بوونێك بەو بەڵێنە داوەرانەیەی کە فەرموویەتی: ﴿لَا يُكَلِّفُ ٱللَّهُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا﴾[2]، بەڵام سەبارەت بە ئاستی ئەو سەختی ودژوارییەی کە لە حوکمە بڕیار لەسەر دراوەکەدا هەیە، ئەوا لەم حاڵەتانەدا لای خوارەوە بەدەر نییە:

١- ئەگەر سەختی و دژوارییەکە ئاسایی بوو، ئەوا نابێتە هۆکار بۆ لابردن و لادانی ئەرکەکە لە سەرشانە، هەروەها نابێتە هۆکار بۆ کەمکردنەوە و سووککردنی حوکمەکە، و لەم کاتەدا حوکمەکە بە (عزيمة: نیازی قایم و پتەو) ناوزەد کراوە.

٢- ئەگەر دژواری و سەختییەکە نائاسایی بوو، بەجۆرێك کەپێشبینی دەکرا، کە زیان بگەیەنێت بەو مرۆڤەی کە کردەوەکەی خراوەتە سە رشان، و یان داوای لێکراوە وازی لێ بهێنێت، ئەوا لەم حاڵەتەدا حوکمەکە سووك دەکرێت، تا بگاتە ئاستی دژواریی و سەختی ئاسایی، و ئەمەیش بە (رخصة:

١- لە پەرتووکی (التقرير والتحبير) دا، ب٢، ل١١٢، هاتووە کە دەربڕینی دەستەواژەی (المحكوم فيه: بڕیار تیادا دراو) بۆ کردەوەی کەسی ئەرك لەسەر شان (المكلف) زۆر شایانترو لە پێشترە، لە دەربڕینی بە دەستەواژەی (المحكوم به).

٢- سورة البقرة: ٢٦٨.

دەرفەتدان) نازەدکراوە، و زانایانی زانستی ئوصولی فیقهـ لە پێناسەکەیدا گوتویانە، (حوکمی شەرعی ئەگەر گۆڕدرا، لە سەختییەوە بۆ ئاسانی، لە بەر بوونی پاساو لە گەڵ هەبوون و هەڵسانی هۆکار (السبب) بۆ حوکمە ئەسڵییەکە، ئەمە بە (دەرفەت: الرخصة) ناوزەد کراون، و ئەگەر بەم جۆرە نەبوو ئەوە بە (عزیمة: نیازی قایم و پتەو) ناو دەبرێت[1] لەم پێناسەیەوە ئەوە وەردەگیرێت، کە (رُخصة: دەرفەتدان) بە هاتنەدی ئەم ڕەگەزانەی لای خوارەوە نەبێت، فەراهەم نابێت و نایەتەدی:

أ- دەبێت حوکمەکە لەسەختەوە بۆ ئاسان بگۆڕدرێت، جا ئەگەر هەر لە بنچینەدا نەگۆڕا، و یان لەسەختییەوە گۆڕدرا بۆ سەختییەکی تر، و یان لە ئاسانەوە گۆڕا، بۆ دژواری و سەختی[2]، ئەمە بە (دەرفەت: رُخصة) ناو نابرێت.

ب- دەبێت ئەو گۆڕانکارییە، لە بەربوونی پاساو بێت[3].

ج- دەبێت هۆکارە بنچینەییەکەی حوکمەکە (السبب الأصلي) هێشتا بوونی هەبێت و ئامادەگی هەبێت، ئەگەر نا... بە (نسخ: سڕینەوە) و (إلغاء: هەڵوەشاندنەوە) ناوزەد دەکرێت. وتێبینی ئەوە دەکرێت کە ئەو حوکمەی گۆڕانەکەی بۆ کراوە، (حاڵەتی دووەم) جاری وا هەیە، (پێوست: واجب)ە، لە دوای ئەوەی کە پێشتر (یاساغ: حەرام) بووە، وەك خواردنی موڵك ومالی سامانی خەڵکی بە بێ مۆڵەتی خاوەنەکەی لەکاتی پێویستیدا، و جاری وا هەیە کە بە (مەندوب: پەسەند) دادەنرێت، و ەك شکاندنی ڕۆژوو، بۆ کەسی نەخۆش، و گەشتیار، لەکاتی هەستکردن بە ماندوێتی، و جاری وا هەیە کە بە (مُباح: ڕێگە پێدراو) دادەنرێت وەك گرێبەستی (سەلەم) و گرێبەستی دراوکردن لە کەسێك کە شتێکت بۆ دروست بکات، (عقد الأستصناع) و گرێبەستی بەڵێندەرایەتی، و نمونەی گرێبەستەکانی تر، کە بنیاتنان و دەستپێکردنیان دروست و ڕێگە پێدراوە، لەکاتێکدا کە شوێنی گرێبەستەکە نادیار و نەزانراوە، و

١- بڕوانە پەڕتووکی (جمع الجوامع) (إبن السبكي) ب١، ل١١٩.

٢- وەك گۆڕانی حەڵاڵی پێکەوە بوونی هاوسەرایەتی و جوتبوون، بۆ حەرامێتی، لەکاتی عادەدا (خوێنی بێ نوێژی) لە بەر ئەم فەرمایشتەی پەروەردگار کە دەفەرموێت: ﴿ وَيَسْـَٔلُونَكَ عَنِ ٱلْمَحِيضِ قُلْ هُوَ أَذًى فَٱعْتَزِلُوا۟ ٱلنِّسَآءَ فِى ٱلْمَحِيضِ ﴾البقرة: ٢٢٢.

٣- ئەگەر بە بێ پاساو گۆڕدرا، ئەوا بە (رخصة: دەرفەت) ناوزەد ناکرێت، وەك گۆڕانی حەرامێتی کاری هاوسەرایەتی لە شەوانی ڕەمەزاندا، بۆ دروستی و ڕێگەپێدان، بە پێی ئایەتی: ﴿ أُحِلَّ لَكُمْ لَيْلَةَ ٱلصِّيَامِ ٱلرَّفَثُ إِلَىٰ نِسَآئِكُمْ ۚ هُنَّ لِبَاسٌ لَّكُمْ وَأَنتُمْ لِبَاسٌ لَّهُنَّ ۗ عَلِمَ ٱللَّهُ أَنَّكُمْ كُنتُمْ تَخْتَانُونَ أَنفُسَكُمْ فَتَابَ عَلَيْكُمْ وَعَفَا عَنكُمْ ۖ فَٱلْـَٔـٰنَ بَـٰشِرُوهُنَّ وَٱبْتَغُوا۟ مَا كَتَبَ ٱللَّهُ لَكُمْ ﴾البقرة: ١٨٧.

ئەمەیش لە بەر بوونی پاساوێکە، وەك لادانی سەختی و دژواریی و یان پڕکردنەوەی پێویستییەکی زۆر، لەکاتێکدا کە لە ئەسڵ وبنچینەدا ئەم جۆرە گرێبەستانە دروست نین، چونکە لە کاتی دەستپێکردنیان و بنیاتنانیاندا شوێنی گرێبەستەکە نادیار و نەزانراو بووە.

- باسی (حوکم تیادا دراو) و ڕەچاوکردنی بەرژەوەندییەکانی مرۆڤ:

هیچ حوکم وبڕیارێکی خودایی نییە، کە ڕەچاوی بەرژەوەندی مرۆڤەکانی تیادا نەکرابێت، لەوەی کە لەو بڕیارەدا سوودمەندیان بکات، و زیانیان لێ لابدات، چونکە خودا کار بەجێیە و زۆر زانایە بە حاڵی بەندەکانی خۆی، و ئەم بەرژەوەندییەیش ئەگەر بەرژەوەندی گشتی بێت، ئەوا بە (مافی تەنها وتەنها خودا) ناوزەدکراوە، وەك ئەو بەرژەوەندییەی کە لە پێویست (واجب) کردنی زەکاتدا هەیە، کە بریتییە لە پڕکردنەوەی پێداویستی هەژاران، و پوکاندنەوەی جیاوازییە چینایەتییەکانە، و ئەو بەرژەوەندییەی کە مەبەستە، لە سزادانی تاوانباراندا، کە توندی و ڕەقی تیادا بەرجەستەیە، لە بەر پاراستنی ژیانی کەسانی بێ گوناهە.

و ئەگەر بەرژەوەندییەکە تایبەت بوو، ئەوا بە (مافی تەنها وتەنهاو رووتی بەندە) دادەنرێت، وەك موڵك و سامان و مافەتایبەتییەکانی مرۆڤەکان و ئەگەر بەرژەوەندییەکە، هەردوو جۆری بەرژەوەندیی گشتی و بەرژەوەندی تایبەتی لە خۆ گرتبوو، ئەوا ئەمەیان بەمافی هاوبەش (الحق المشترك) ناوزەد کراوە، وەك شارەزایی و لێزانینی پزیشکایەتی و بازرگانی و دارتاشی، و هاووێنەکانیان، کە سوود و پێویستی زۆریان تیادایە بۆ کۆمەڵگە.

و لە هەموو ئەم جۆرانەدا حوکم وتایبەتمەندی زۆر هەن، کە ئەمانە لە شتی تر جودا دەکەنەوە.

- نیشانەکانی مافی خودا (مافی گشتی، الحق العام):

١- لێبوردن، و پاکانە تیادا کردن و سازش لە سەر کردن نایگرێتەوەو تیایدا دروست نییە.

٢- میراتگری تیادا دروست نییە، و ئەگەر سزا بوو، ناگوێزرێتەوە بۆ سەر میراتگرەکان، لەبەر ئەم فەرمایشتەی پەروەردگار کە دەفەرموێت: ﴿وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَىٰ﴾[1].

و ئەگەر ئەرکەکە دارایی بوو، ئەوا پەیوەندی بە میراتەوە دەبێت، و لەسەر ئەو ڕایی دەکرێت، و ئەگەر ئەرکەکە جەستەیی بوو، وەك پەرستشەکان، ئەوا ناخرێتە سەر شانی میراتبەرەکانی.

١- سورة الفاطر: ١٨.

٣- دەستێوەردانی تیادا دەکرێت[1]، بۆیە هەرکەس هەستا بە ئەنجامدانی تاوانی بەکارهێنانی مادده هۆشبەرەکان، بۆ چەند جارێك و دواتر ڕاپێچی دادگاکرا، ئەوا تەنها لە سەر جاری کۆتایی سزا دەدرێت، و بەڵام ئەگەر دووبارەی کردەوە، ئەوا سزاکەیشی بۆ دووبارە دەکرێتەوە.

٤- سزاکانی مافی گشتی، یان سزای شەلاق، و ئەوانەیە وتە: (عقوبات الحدود: حەددەکان) و یان دانی کەفارەتە، ویان سزای تەمبێ کردنە، ویان بێ بەشکردنیەتی لە میرات و سوودەکانی تر[2].

٥- پرۆسەی داواکردنی تەواوەتی مافەکە، و جێبەجێ کردنی مافی گشتی، لە دەستی سەرۆکی دەوڵەتدایە، و ئەو سەر پشك دەکرێت تیایدا، چونکە مافێکی گشتییە.

- **نیشانەکانی مافی بەندە (مافی تایبەت: الحق الخاص):**

١- لێخۆشبوون، و پاکانە و سازش تیایدا دروستە.

٢- میراتی تیادا پیادە دەکرێت، و لە دوای مردنی کابرا خۆی ئەو مافە تایبەتییەی دەگوازرێتەوە بۆ میراتبەرەکانی.

٣- دەستێوەردانی تیادا ڕوونادات، و بە دووبارە بوونەوەی پێویستکارەکەی، مافەکەیش دووبارە دەبێتەوە، و بۆیە هەموو زیانێکی تایبەت، بژاردن و قەرەبووکردنەوەیەکی تایبەت هەیە.

٤- سزاکەی هەم کوشتنەوە، و خوێن وەگرتن (القصاص) و بژاردن و قەرەبووکردنەوە (التعویض) و تەمبێ کردن (التعزیر)ی تیادایەو هەیە.

٥- پرۆسەی داواکردنەکەی بەتەواوەتی لە دەست خاوەن مافەکەدایە، و جێبەجێ کردنەکەی دەوڵەت دەیکات و ئەنجامی دەدات، و ئەمەیش وەك خۆ پاراستنێك لە ڕوودانی پشێوی.

١- لێرەدا (د.زەڵمی) ووشەی (التداخل)ی، هێناوە کە ئەم ووشەیەش واتە (تداخل بعضها في بعض)، واتە: لە جێبەجێ کردنی فەرمانەکەدا دەستێوەردان دەکرێت، و تێکەڵ دەکرێت، و بەیەکجار سزاکە وەردەگیرێت، و لەسەری دووبارە ناکرێتەوە، لە هەموو جارێکدا بۆ نموونە کەسێك چەندجارێك داوێن پیسی (زینا) بکات و دواجار ڕاپێچی دادگا بکرێت، ئەوا تەنها یەك سزای لەسەر جێبەجێ دەکرێت، کە ئەویش سەد شەلاقە بۆ دواجار زیناکردنەکەی، و ئەم سزایە دووبارە ناکرێتەوە، لەسەری کە پێشتر چەنجار کارەکەی کردووە، ئەوەندە جار شەلاق بدرێت، بەڵام ئەگەر دوای ئەم شەلاقدانە دووبارەی کردەوە، جا دیسان سزا وەردەگرێتەوە، بڕوانە: (لا قتل للمرتد غيْر المفسد في القرآن) د. مستەفا زەڵمی، چاپی دووەم، هەولێر، (٢٠١٣)، لاپەڕە (١٥)، وەرگێڕ.

٢- وەك بێ بەشکرانی میراتبەری بکوژ، لە میراتی کابرای کوژراو و بێ بەشوونی وەسیەت بۆ کراوی بکوژ، لە سوودەکانی وەسیەتکاری کوژراو، ئەمەیش سەرەڕای مانەوەی سزا ئەسڵییەدانراوەکە، کە بۆ تاوانی کوشتن لە شەرعدا دانراوە.

- نیشانەکانی مافی هاوبەش (الحق المشترک):

ئەگەر مافی گشتی، زاڵترو زیاتر بوو، لەناو مافە هاوبەشەکەدا ئەوا حوکم و جیاکەرەوەکانی مافی گشتی بە سەریدا جێبەجێ دەکرێت، وەك سزای (بوختان پێکردن: القذف) و ئەگەر مافی تایبەت، زیاتر زاڵ بوو، لە پرسی مافی هاوبەشدا، ئەوا حوکمەکانی مافی تایبەتی بەسەریدا جێبەجێ دەکرێت، وەك سزای کوشتنەوە (القصاص).

کە سەرپەرشتیار (ولی) کوژراوەکە سەرپشك دەکرێت، تیایدا، لە بەر ئەم فەرمایشتەی پەروەردگار کە دەفەرموێت: ﴿وَمَن قُتِلَ مَظْلُومًا فَقَدْ جَعَلْنَا لِوَلِيِّهِ سُلْطَانًا فَلَا يُسْرِف فِّي الْقَتْلِ إِنَّهُ كَانَ مَنصُورًا﴾[1].

وشەی (السلطان) واتە: سەرپشککردنی سەپەرشتیار (ولي) لە نێوان دلوکردنی جێبەجێکردنی کوشتنەوە، و یان لادان لە م تۆڵەیە، بۆ قەرەبوو کردنەوەو بژاردنی و یان لێخۆشبوونی لە هەردوو ئەو جۆرە تۆڵەیە.

و بێگومان شەرعدانەر مافی تایبەتی لە کوشتنەوەدا بە زاڵتر داناوە، چونکە بە راستی ئەو چەرمەسەریەو نەگبەتییەی کە دووچاری خێزان و بنەماڵەی کوژراوەکە دەبێت، زۆر زۆرترە لەوەی کە رووبەرووی کۆمەڵگە دەبێتەوە، بە هۆی تاوانی کوشتنەوە، و شایەنی باسە کە زۆرینەی ئەوەی کە مرۆڤ دەیکات لە کردەوەکان و لە ژیانی رۆژانەیدا، هەم بەرژەوەندیی گشتیو هەم بەرژەوەندی تایبەتی تیادایە، و بەتایبەتی کاروباری خاوەن پیشەکان.

و بە بیروڕای من مافی گشتی لە کاروبارە پیشەییەکاندا لایەنی زاڵترە، بەسەر لایەنی مافی تایبەتدا، بۆیە لە سەر دەسەڵات پێویستە، کە بە توێژی ناچاریان بکات، کارەکەیان ئەنجام بدەن، و هەروەها لە سەر دەسەڵات پێویستە، کە کارەکانیان رێك بخات، و کرێکەیان دیاری بکات بەشێوازو جۆرێك کە بگونجێت و شیاو بێت، لە گەڵ بەرژەوەندی گشتی کۆمەڵگەدا.

١- سورة الأسراء: ٣٣.

- **حوکم تیادا دراو و ئاستی گونجانی بۆ ئەوەی کە کەسێکی تر بە بریکارێتی ئەنجامی بدات:**

ئەو حوکمەی کە وەك ئەرك دانراوە، یان تەنها جەستەییە، وەك پەرستشەکان[1]، کە بە کۆڕای گەلی ئیسلام، بە بریکارێتی ئەنجام نادرێت، واتە دەبێت هەموو کەس خۆی بیکات، و بەڵام ئەگەر ئەرکێکی دارایی ڕووت بوو[2]، وەك زەکاتدان، ئەمەیان دروستە بە کۆڕای زانایان، کە کەسێکی تر وەك بریکار لە جیاتی کەسە ئەسڵیەکە بۆی جێبەجێ بکات، و ئەگەر هەم دارایی و هەم جەستەیی بوو، وەك فەرزی حەجکردن، ئەمەیان ڕاجیایی تیادایە، جا ئەوانەی کە لایەنی جەستەییان لە حەجکردندا زاڵکردووە، ئەوا بەدروستیان نەزانیوە کە کەسێکی تر وەك بریکار بۆی ئەنجام بدات، و ئەوانەی کە لایەنی داراییان لە حەجکردندا بەزاڵتر زانیوە، بە دروستیان داناوە، کە کەسێکی تر وەك بریکار لە جیاتی کەسە ئەسڵیەکە ئەنجامی بدات، و ڕای لە پێشتر (الراجح) ئەوەیە کە ئەگەر پاساو هەبوو، دروستە کە بریکار بۆی ئەنجام بدات.

- **ڕەگەزی سێیەم: (حوکم بە سەردا دراو: المحكوم عليه):**

(بڕیار بەسەردا دراو: المحكوم عليه) بریتییە لەو مرۆڤە باڵغ بووە ژیر و عاقڵەی کە زانایە بەو شتانەی کە وەك ئەرك خراوەتە سەر شانی، و هەروەها توانای ئەنجامدانی ئەو ئەرکانەی هەیە، جاکەسی نابالغ و یاخود باڵغ بووی ناعاقڵ، فەرمایشتو فەرمانی ئەرك لەسەر شان دانان (خطاب التكليف) پەیوەست نابێت بە کارو کردەوەکانییەوە، و بەرپرسیارێتی لە تاوان نایگرێتەوە، لەو تاوانەیدا کە ئەو جۆرە کەسانە دەیکەن، و دەستدرێژییان کردۆتە سەر مافی خودا، و مافی بەندەکان، و بەڵام گرتنەبەری ڕێو شوێنی خۆپارێستن لە دزیان دەگیرێتەبەر.

ئەمە بەپێچەوانەی فەرمایشت و فەرمانی دانراو (خطاب الوضع) کە ئەم جۆرە فەرمان و بێژمێیەیان پێویستی بەوە نییە، کە کابرای فەرمان ئاراستەکراو شیاوی تەواو (أهلية)ی، هەبێت، چونکە ئەم بابەتە سەربەپرسی بەستنەوەی هۆکارەکانە بە دانەری هۆکارەکانەوە، (ربط الأسباب بالمسببات) و لەم بابەتەدا ئەم جۆرە کەسانە بەرپرسیارێتی مەدەنی (بژاردن و قەرەبوو، و هاوێنەکانیان) دەیانگرێتەوە،

1- وەك خزمەتی سەربازی بە تۆیزی لە یاسادا.

2- وەك (الضريبة: باجدان) لە یاسادا.

مەبەست لەوەی کە ئەو کەسە دەبێت، زانابێت بەو ئەرکەی خراوەتە سەر شانی، ئەوەیە کە زانا بێت بەکردەوەکە، و یان بکرێت کە زانایی دەربارەی پەیدابکات، و لە توانایدا هەبێت، هەم زانیاری دەست بخات و هەم ئەنجامی بدات، و مەرجی بوونی توانا بۆ ئەنجامدانی کارەکە ئەمە زۆر زۆر پێویستە، لە سەر ئەم فەرمایشتەی پەروەردگار کە دەفەرموێت: ﴿ لَا يُكَلِّفُ ٱللَّهُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا ﴾[1].

مرۆڤیش هەر لە دروست بوون و بەدیهاتنییەوە تا کۆچی دوایی کردنی، بە م قۆناغانەی (أهلية: شیاوی)دا، تێپەڕ دەکات:

١- ئەوەی کە شیاوە، بۆ پێویست بوونی ئەرکەکان لە سەرشانی، بەڵام ئەم شیاوییە کەم وکوڕی تیادایە: (أهلية الوجوب الناقصة) کە ئەمەیش بریتییە لە شیاوی و گونجانی مرۆڤ بۆ ئەوەی کە هەندێك لە ومافانەی دەست بکەوێت، کە پێویستی بە قەبوولکردن نییە، وەك میراتی وەرگرتن، و وەسیەت وەرگرتن و (وقف) و ئەم مافانە دەستەبەر دەبن، بۆ کورپەیش لەکاتی لەدایك بوونیدا بەزیندوویی، و بنەمای ئەم حوکمەیش بۆیە وادراوە، چونکە مرۆڤە و دەبێت ئەم مافانەی بۆ دەستەبەر بکرێت.

٢- ئەوەی کە شیاوە بۆ پێویست بوونی ئەرکەکان، لە سەرشانی بەشێوەیەکی تەواو (أهلية الوجوب الكاملة): کە ئەمەیش بریتییە لەگونجانی مرۆڤەکە بۆ وەرگرتنی مافەکانی و پابەندبوونە داراییەکانی، لەوماوەیەدا کە کەوتۆتە نێوان لە دایك بوون، وتەمەنی ژیری (التمییز: جیاکردنەوەی چاك و خراپ لە یەکتری) جا مرۆڤ لە م قۆناغەدا هەروەك چۆن مافی هەن، ئەوا هەندێ پابەندی داراییشی لە سەرشان هەن، وەك زەکاتدان و ئەرکەکانی بژێوی (نفقات) و بنەمای ئەم حوکمانەیش لەسەر ئەوە دراوە، کە ئەم بڕیارانە پەیمان و لەگەڕیدا بوونی دارایین، و لە هەموو بارێکی لەم جۆرەدا هەر دەبێت جێبەجێ بکرێن.

٣- ئەوەی کە شیاوە بۆ جێبەجێکردنی ئەرکەکان، بەڵام هێشتا ئەم شیاوییەکەم و کوڕی تیادایە (أهلية الأداء الناقصة) کە ئەمەیش برتییە لە گونجانی مرۆڤ بۆ هەڵسان بە هەڵسوکەوتە سوودمەندەکان، کە سوودێکی ڕووت وقوتیان هەیە، وەك قەبولکردنی دیاری، و وەسیەت، بەبێ مۆڵەتی سەرپەرشتیار و بەڵام سەبارەت بەو هەڵسوکەوتانەی کە هەم لایەنی سوود و هەم لایەنی زیانیان هەیە، وەك ڕاپەڕاندنی کاروباری بازرگانی، بەبێ پرسی سەرپەرشتیار، ئەوا ئەم جۆرە کارەیان وەستێنراوە لە سەر مۆڵەتدانی سەرپەرشتیارەکەی، و بنەمای دروستیی پێکهاتنی پەیمانی لەم جۆرە، ئەوەیە کە عەقڵ بکاتەوە، و

١- سورة البقرة: ٢٨٦.

هەرلش بوویێت، و چاکو خراپ لەیەکتری جودا بکاتەوە، و سەردەمی کاتی عەقڵ کردنەوە (التمييز) لە بابەتە مەدەنییەکاندا (سیڤیل) تەواوکردنی حەوت ساڵییە، و پێ خستنە ناو هەشت ساڵییە، و بەڵام لە بابەتە تاوانکارییەکاندا (الجنائية) تەواو کردنی نۆساڵییە و پێ خستنە ناو دە ساڵانییە.

٤- ئەوەی کە شیاوە بۆ جێبەجێ کردنی ئەرکەکان، بەشیاو بوونێکی تەواو (أهلية الأداء الكاملة) کە ئەمیش بریتییە لە گونجانی مرۆڤ بۆ جێبەجێ کردنی سەرجەمی هەڵسوکەوتە زارەکی و کردارییەکان (تیۆری و پراکتیکی) و ئەم شیاویەیش بە رۆشتنە ناو تەمەنی پێگەیشتن دێتەدی، و تەواو دەبێت، بەڵام بەو مەرجەی ئەگەر دیاردەیەك لە دیاردەکانی دژە شیاوی (عوارض الأهلية) تیایدا روو نەدات[1].

١- ئەم پێوەندکانە لە یاسا عێراقییەکاندا هاتووە.

(بەشە باسی سێیەم)
تایبەتمەندییەکان و سەرچاوەکانی بنەماک شەرعی

قاعیدەی شەرعی (بنەمای شەرعی، یاخود حوکمی شەرعی) بە چەند تایبەتمەندییەك جیادەکرێتەوە، و چەندەها سەرچاوەیشی هەن، هەیانە کە سەرچاوەی ئەسڵین، و (واتە: نەقڵی) و کۆڕایی و کۆکی لە سەریان هەیە، و هەیانە سەرچاوەی پاشکۆیی (نەقڵی و عەقڵین) و جیاوازی هەیە، لەسەریان، و توێژینەوەی ئەم پرسە دابەش دەکەین بەسەر سێ مەبەست (مطلب)دا:

- مەبەستی یەکەم: تایبەتمەندییەکانی بنەمای شەرعی.
- مەبەستی دووەم: سەرچاوە پێکهێن و بنیاتنەرەکانی قاعیدەی شەرعی.
- مەبەستی چوارەم: سەرچاوەی ئاشکراکار (المصدر الکاشف).

(مەبەستی یەکەم)
تایبەتمەندییەکانی قاعیدەی شەرعیی

حوکمی شەرعیی، لەبەرامبەر بنەماو بنچینەی یاسایی (القاعدةالقانونية) دا، دانراوە و هەیە چونکە هەردووکیان فەرمان و گوتەیەکی ئاراستەکراون بۆ خەڵکی، کە بە توێژی دواوایان لێدەکات، کە پابەندبن، بەشێواز و ڕێو شوێنێکی دیاری کراوەوە، و مەبەستیش لەم پابەندکردنە ڕێکخستنی ژیانیان و بەدیهێنانی بەرژەوەندییەکانیانە، بەڵام ئەوەندە هەیە، کە حوکمی شەرعی، یاخود بنچینە و قاعیدەی شەرعیی، بەم تایبەتمەندییانەی لای خوارەوە جیا دەکرێتەوە:

– **یەکەم** سەرچاوە سەرەکییەکەی، بریتییە لە سروش(وەحی) خودایی ئەم وەحییەیش یان بە مانا و لەفز پێکەوە هاتووە، وەك ئایەتەکانی قورئانی پیرۆز، و یان تەنها بە مانا هاتووە وەك لە شێوەی فەرمایشت و سوننەتی پێغەمبەردا ﷺ دەردەکەوێت و بەمەیشە کە حوکمی شەرعیی (القاعدة الشرعية) جیا دەکرێتەوە لە بنچینەی یاسایی (القاعدة القانونية) کە ئەمیان بەرهەم و دەرەنجامی بیرکردنەوەو ئیجتیهادەکانی مرۆڤە، و بەڵام قاعیدەی شەرعیی و یاسایی لەوە دا کۆکن و وەك یەکن، کە ئەگەر هاتوو، یەکەمیان بوویە بەشێك لە پێکهاتەی دووەمیان، و ئەوەیشی کە لەسەر بنەمای ئەم جیاوازییە دەردەکەوێت، وبنیات دەنرێت، ئەوەیە کە بنچینە و قاعیدەی شەرعیی، بێ هەڵەو پەڵەیە، و کەمو کوڕیو ستەم و لایەنگیری بەلایەکدا، ئەمانەی تیادا نییە، ئەمە لە لایەك و لەلایەکی تریشەوە، خەسڵەتی ڕێزلێگیران، و بەچاوی مەزن تەماشاکرانی تیادایە ئەمەیش وەك ڕێزێك و بەگەورە دانانێکی دانەرەکەی کە خودای مەزنە.

– **دووەم**: بنچینەیەکی ڕەوشتییە، جا حوکمی شەرعی هەروەك چۆن ڕێکخستنی مامەڵە داراییەکان، و پرسەکانی پەیوەندیدار بە تاوانکاری، و دادوەری و بەڕێوە بردن، هتد... دەگرێتەوە هەروەك یاسای مرۆڤکردیش بە هەر دوو بەشی گشتی و تایبەتەوە، ئەمانەی گرتووەتەوە، هەر بەم شێوازەیش یاسا ڕەوشتییەکان و پاکەوە کەرەکانی دەروون و شێوازی هەڵسوکەوتی دروست (سلوك) و بەهێزکردنی لایەنی ڕەوشتی گرتۆتەخۆ، وەك یاساو حوکمەکانی پەرستشەکان، وفەرمانکردن بە چاکەو ڕێگری کردن لە خراپە، و تێکەڵکردنی حوکمی شەرعیی لە هەموو قاعیدەیەکی شەرعیدا، لە نێوان ڕێکخستنی کرداری (التنظيم العملي) و ڕەوشتی (السلوكي) دا، واتە هەردووکیان لە بنیاتنانی حوکم

دا ئاوێتەکرابووە، و لایەنی رۆحی و دەروونی چارەسەر کراوە، هەروەك چۆن بایەخی بە لایەنی بەرجەستە (مادي) داوە، و ئەمەیش بە پێچەوانەی بنچینەو قاعیدەی یاساییەی مرۆڤەوەیە، و بە بۆنەی ئەم سروشتە مرۆڤانەیە، و رۆحی و رەوشتییەی قاعیدەی شەرعییەوە، دەبینین کە سنورو چوار چێوەی تاوانە ترسناکەکان لە شەریعەتی ئیسلامدا زۆر زۆر فراوانترن، لەو چوار چێوەیەی کە لە یاسای دەسکرددا هەن.

سێیەم: قاعیدەی شەرعیی گشتییە و پەتییە، وەك قاعیدەی یاسایی و بەڵام ئەو گشتی بوونە لە یەکەمیاندا جیاوازە لەو گشتی بوونەی دووەمیان، چونکە قاعیدەی یاسایی قسەو فەرمان ئاراستەی کۆمەڵگەیەکی دیاریکراو دەکات، لەناو هەرێمێکی سیاسی سنورداردا، کە سنوری دەوڵەتی بۆ کێشراوەو دانراوە، و لەوسنورە زیاتر ناڕوات تا قسەو فەرمانەکانی ئاراستەی گەلێك یان کۆمەڵگەی هەرێمێکی تر بکات، ئەگەر یاساکە نێودەوڵەتی نەبێت، و بە گلۆبال نەکرابێت، ئەمە بە پێچەوانەی قاعیدەی شەرعییەوە، کە قسەوفەرمان و رێنمایی ئاراستەی هەموو مرۆڤایەتی دەکات، وەك خوای پەروەردگار دەفەرموێت: ﴿تَبَارَكَ ٱلَّذِى نَزَّلَ ٱلْفُرْقَانَ عَلَىٰ عَبْدِهِۦ لِيَكُونَ لِلْعَٰلَمِينَ نَذِيرًا﴾[1].

وەهەروەها پەروەردگار ڕوودەکاتە پێغەمبەرەکەی محمد ﷺ، دەفەرموێت: ﴿وَمَآ أَرْسَلْنَٰكَ إِلَّا رَحْمَةً لِّلْعَٰلَمِينَ﴾[2].

چوارەم: لە ڕاستیدا دەقەکانی حوکمی شەرعی، و قاعیدەی شەرعی هەموارکردنەوەو گۆڕانکاریان تیا دا ناکرێت، و بەڵکو ناوەڕۆکەکانیان و ماناکانیان، و ئەو بڕیارانەی ئەو دەقانە بەڕاستیان داناون، ئەمانە شیاوی گۆڕانکاری و هەموارکردنەوەو ڕاڤەو شرۆڤەکردنن، بۆیە ئەو حوکمە شەرعیانەی کە پەیوەستن بە ڕێکخستنە دارایییەکان، و تاوانکارییەکان و بەڕێوەبردنەکان و ڕۆشنبیرییەکان و هاووێنەکانیان، ئەوانەی کە پەیوەندیدارن بە کاروبارە دنیاییەکانی ژیانی ڕۆژانەوە، ئەمانە ڕاڤەکردن و جێبەجێکردنیان دەگۆڕدرێت، لە بەر ڕۆشنایی داواکارییەکانی ئەو ڕێکخستنە جۆربەجۆرانەدا، و بۆ نموونە (القوة: هێز) (رباط الخیل: ئەسپی دابەستراو) لە ئایەتی ﴿وَأَعِدُّوا۟ لَهُم مَّا ٱسْتَطَعْتُم مِّن قُوَّةٍ وَمِن رِّبَاطِ ٱلْخَيْلِ﴾ دا.

١- سورة الفرقان: ١

٢- الأنبیاء: ١٠٧.

ناواخن و ناوەرۆکی ئەم ئایەتە پیرۆزە، لە بەر ڕۆشنایی ئەو پێشکەوتنە تەکنەلۆژییە بەرگریکارانەی کە لەمڕۆدا و لە ژیانی مرۆڤایەتیدا هەیە، ماناکەی دەگۆڕێت، و هەروەها لە بەر ڕۆشنایی توانا گەورەیەی کە دوژمن هەیەتی، لە هێرشکردن و بەرگری کردن و ئامرازەکانی گواستنەوەی کەرەستەکانی جەنگ بۆ گۆڕەپانی ڕوو بەڕووبونەوە، وەك لە ئێستادا دەبینین، ئەمە ماناکان دەگۆڕێت جا (القوة: هێز) لە سەرەتادا بریتی بووە، لە (شمشێر) و (ڕم) و (قەڵغان) و (ئەسپی دابەسترلو) بۆ گواستنەوەی کەلوپەل بۆ ناو گۆڕەپانی جەنگ، کە ئەسپ و هێسرو حوشترو هتد.. بۆ ئەم کارە بەکارهێنراوە، بەڵام لەمڕۆدا دەبێت لەبەر ڕۆشنای ئەو پێشکەوتنە تەکنەلۆجی و سەربازییەی کە هاتووەتەدی و داهێنانی تیادا کراوە، لە بەرگری کردن و جەنگدا دەبێت مسوڵمانانیش شمەکەکانیان بگۆڕن، و لە گەڵ سەردەمدا بیان گونجێنن.

پێنجەم: دوو پاداشتی لە سەرە، لە دوو ڕووەوە:

یەکەم: سزای دنیاو دوا ڕۆژیشی لە سەر دانراوە، و ئەگەر هاتوو کابرای تاوانبار خۆی لە سزا دنیاییەکە دەربازکرد، ئەوا هەرگیز ناتوانێت خۆی لە سزای پەروەردگار دەربازبکات، و بپارێزێت، و بەڵکو ئەو سزایە هەر لە دنیادا بێت، یان لە ڕۆژی ڕەستاخێزدا هەر یەخەی دەگرێت، و دەیچەژێت، و ناتوانێت لەو سزایە دەرباز ببێت، مەگەر لێخۆشبوون و میهرەبانی و چاوپۆشی خودای مەزن بیگرێتەوە.

دووەم: ئەو پاداشتەی کە لە سەر حوکمی شەرعی دانراوە، پاداشتێکی پۆزەتیف (ایجابي) یە، کە لەسەر گوێڕایەڵی کردن و نیازپاکی وەردەگرێت، و لایەنی نێگەتیف (سلبي)یشی هەیە، کە لەسەر کردنی کاری یاساغکراو ویان وازهێنانی لەکاری (واجب) لەسەر شان ئەو سزایە وەردەگرێت، بۆیە خاوەن پاداشت دەبێت ئەگەر چاکساز و چاکەکار بوو، و لە تاوانکردن دوورکەوتبوویەوە، ئەمەیش لە بەر ئەوەی کە خودا پەیمانی داوەتە مرۆڤ لەم بارەیەوە و پەیمانی خودای مەزنیش ڕاستو هەقە، و لە ئایەتی ڕۆردا ئاماژەی بەم ڕاستییە کردووە، لەوانە کە دەفەموێت: ﴿وَأَمَّا مَنْ خَافَ مَقَامَ رَبِّهِۦ وَنَهَى ٱلنَّفْسَ عَنِ ٱلْهَوَىٰ (٤٠) فَإِنَّ ٱلْجَنَّةَ هِىَ ٱلْمَأْوَىٰ﴾[1]، ﴿فَأَمَّا مَن طَغَىٰ (٣٧) وَءَاثَرَ ٱلْحَيَوٰةَ ٱلدُّنْيَا (٣٨) فَإِنَّ ٱلْجَحِيمَ هِىَ ٱلْمَأْوَىٰ﴾[2].

١- سورة النازعات: ٤٠ - ٤١.

٢- سورة النازعات: ٣٧ - ٣٩.

ئەمە بە پێچەوانەی قاعیدەی یاساییە وەیە، کە لە نێوان دەقەکانیدا تەنها ترساندن و سزابەدی دەکرێت، و هەرکەس لە ژیانیدا هیچ سەرپێچییەکی ئەنجام نەدابێت، ئەوا لە یاسادا پاداشتدار نییە، بە پێچەوانەی شەریعەتی ئیسلامییەوە.

شەشەم: حوکمی شەرعی، یاخود قاعیدەی شەرعی شێواز و خەسڵەت و صیفەتی پابەندکاریی پێوە هەیە، هەم لە رووی کردنییەوە، و هەم لەرووی بیرو باوەڕو رەوشتیشەوە، لە کاتێکدا کە شێوازی پابەندکردن لە قاعیدەی یاساییدا تەنها زیاتر جەخت لەسەر لایەنی کرداری دەکاتەوە، و بەزۆری هەموو تاکێکی کۆمەڵگە لە رووی بیرو باوەڕو رەوشتەوە ناگرێتەوە.

حەوتەم: هیچ پارێز بەندی (حصانە)یەك ئارادا نییە لە پراکتیزەکردنی قاعیدەی شەرعیدا و بۆیە جیاوازی لە نێوان دوو مرۆڤدا نییە، ئیتر هەر پۆستو پێگەیەکی ڕامیاری، ویان بە ڕێوەبردن (ئیداری) و یان دیبلۆماسی و یان ئاینی، و هاوێنەی ئەمانەی هەبێت، هەروەك دەقی فەرمایشتی پەروەردگار لە سەر ئەم گشتگیرییە، لە قورئانی پیرۆزدا هاتووە، کە دەفەرموێت: ﴿ فَمَن يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْرًا يَرَهُۥ ۝ وَمَن يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ شَرًّا يَرَهُۥ ﴾[1].

هەشتەم: حوکمی شەرعی سەوداییەکی مامناوەندی هەیە، و بەردەوام بە لای نێوەندگیریدا دەیشکێنێتەوە، بێگومان هەمیشە دوولایەنی سەوداویستی توندە ڕەوانە زاڵن بەسەر فەلسەفەی یاسایی و ئابووری و سیاسیدا، کە ئەوانیش سەوداویستی تاکلایەنە (الفردیة) و هەمەلایەنی (الجماعیة)ن:

أ- سەوداویستی تاکلایەنە (النزعة الفردیة) یاسا لە سەر بنەمای تیۆری مافە سروشتیەکان، کە لە ناخ و خودی تاکەوە دەرێژ بۆتەوە، بنیات نراوە کە ئەم تیۆرە لە پێش یاسا و کۆمەڵگەو دەوڵەتەوە هاتووە، و هەر لە گەڵ خودی تاکەکەدا لە دایك بووە، جا ئەرکی یاسا ئەوەیە کە بیپارێزێت، و هەل برەخسێنێت، بۆ ئەو تاکە تا سود و چێژی لێ وەربگرێت، و کۆمەڵ و هەمە لایەنەکەیش (الجماعة) لە ژێر ڕکێفی بەرژەوەندییەکانی تاك و ڕەخساندن و فەراهەمکردنی ئازادییەکانیدایە، و لەسەر دەوڵەتیش پێویستە کە دەست وەرنەداتە چالاکییەکانی (تاك) مەگەر گوێرەی پێویست، واتە: ئەوەندەی کە ڕێگری بکات، لە رووبدانی پێچەوانە بوونەوە، و دژایەتی لە نێوان ئەوتاکەو کەسانی تردا.

---

[1]- سورة الزلزلة: ٧- ٨.

شتێکی ڕوونە، کە ئەم سەودا و ویستە لە سەر بنەمایەکی هەڵە بنیات نراوە، کە ئەویش ئەوەیە بەرژەوەندی گشتی تەنها بەرهەم و دەرەنجامی بەرژەوەندییەکانی تاکەکانە، بە دەستەواژەیەکی تر، بەرژەوەندی گشتی بە تەنها ڕەچاوکردنی بەرژەوەندییە جۆراو جۆرەکانی تاکە کان دێنێتە دی، ئەمە ئەو شتەیە کە جیهان بینی ژیان (واقع الحياة) ڕەتی دەکاتەوە.

ب- سەوداو ویستی هەمەلایەنە و گشتگیر (النزعة الجماعيّة): لە دوای هەرەسهێنانی سەودای تاکلایەنە (النزعةالفردية) ئەم سەوداو ویستە هەمە لایەنەیە هەوڵی ئەوەی دا، کە لەسەر شانۆ دەربکەوێت، و ئەم سەودایە لەسەر بنەمای ئەوە بنیات نراوە، کە مرۆڤ بەدیهاتوویەکی زیندووی کۆمەڵایەتییە، تەنها لە ناو کۆمەڵگەیەکی تێك ئاڵاو و یەکگرتوودا (تضامني) دەتوانێت ژیان بەڕێ بکات، و لە فەلسەفەی ئەم ویستو سەودا (نزعة)یە ئەوەیە کە مافەکان بۆ بەرژەوەندی گشتی دانیان پیادا نراوە، نەوەك بۆ بەرژەوەندی تاکەکان، و ئەم سەودایە کۆمەڵ شارەزایی و پسپۆرییەك و یان کۆمەڵە ئەرکێکی بەڕێوەبردن، کە خاوەنەکانیان کارمەندی گشتین، کە وەك بریکار دانراون، کە بە شێوەی بەجێهێنانی بەرژەوەندی گشتی و لەو پێناوەدا بەکاریان بهێنن.

و لایەنەکانی ناشیرین و کەم و کوڕی ئەم سەودا (نزعة)یە، لەمەدا دەدەکەوێت، کە (تاك) وا لێدەکات، وەك ئامرازێکی میکانیکی (ڕۆبۆت)ی، لێ بێت، و دەوڵەت بەکاری بهێنێت و ژێر دەستەی بکات، بەناوی بەرژەوەندی گشتییەوە، و ئاڕاستەی بکات لەبەر ڕۆشنایی هێڵی گشتیدا، بۆ سیاسەتی باڵا.

ج- ویستو سەودای مام ناوەندگیر (النزعة الوَسَطيّة):هەرکەسێك بەوردەکاری و بەوریاییەوە، بە دوادا چوون، بۆ یاساو حوکمەکانی شەریعەتی ئیسلامی بکات، ئەوا بۆی دەردەکەوێت، کە هەمیشە لەکاروبارەکاندا، لایەنی (مام ناوەند) ی هەڵبژاردووە، هەروەك ئەم فەرمایشتەی پەروەردگار ئاماژە بەم ڕاستییەدەکات، کە دەفەرموێت: ﴿ وَكَذَٰلِكَ جَعَلۡنَٰكُمۡ أُمَّةٗ وَسَطٗا لِّتَكُونُواْ شُهَدَآءَ عَلَى ٱلنَّاسِ وَيَكُونَ ٱلرَّسُولُ عَلَيۡكُمۡ شَهِيدٗا ﴾[1].

جا حوکم و قاعیدەی شەرعی، سروشتێکی مام ناوەندی هەیە، لە نێوان هەردوو سەودای تاکلایەنو گشتگیردا، و ڕێکخەرو کۆککارە و مەبەست و ئامانجی کۆککردنی نێوان بەرژەوەندییە تایبەتی و

١- سورة البقرة: ١٤٣.

گشتییەکانە، و هەوڵ دەدات، بۆ بەردەوامیدان بەو هاوسەنگییە بەگوێرەی توانا و بۆ گونجان، و کاردەکات، بۆ رێکو پێککردنی نێوان ئەو دوو بەرژەوەندییە، لە کاتی هەڵایسانی پێچەوانە بوونەوە و دژایەتیی لە نێوانیاندا، ئەمەیش لە بەر رۆشنایی دادوەری و حیکمەت و لۆژیکی دروستدا ئەنجامی دەدات، و نهێنی ئەم پرسەیش بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە، کە هەق (الحقّ) لەولاتاو چەمکی ئەم بنچینە (قاعدة)یەدا، بەخششێکی خودایی‌یە، و مافێکی سروشتی نییە.

دەرەنجام و بەرهەمی حاشا هەڵنەگر و هەرە پێویست بۆ هاتنەدی ئەم سەودا (نزعة)یە، بریتییە لە پابەندبوون بە مافەکانەوە، جامافی تاك بەمەوە بەستراوەتەوە، کە نابێت لە سەر حسابی مافی گشتی بێت، و مافی گشتیش بەوەوە بەستراوەتەوە کە نابێت مافی تاك بە هەدەر بدات، و لە سەر دەوڵەتیش پێویستە کە دەستێوەردانی بەردەوام ئەنجام بدات، بۆ سەر پەرشتی کردنی ئەو ئاستی هاوسەنگییەی نێوانیان جا هەرکات گرفتی تێکەوت، و کارگەیشتە ئاستی بوونە قوربانی یەکێکیان بەرامبەر ئەوی تریان، ئەوا حوکم و قاعیدەی شەرعی بڕیاردەدات لە سەر پێشخستنی بەرژەوەندی گشتی بە سەر بەرژەوەندی تاکدا.

نۆیەم: سروشتی حوکمی شەرعی نەرمو گونجاوە، جا ئەم گونجاوییەی قاعیدە و حوکمی شەرعی لە کاملی و تەواوێتییەکەیەوە و لە ئاستی کشانی ئەو شێواز و زەمانەوە کە خودای مەزن هەڵی بژاردووە، درێژ بۆتەوەو هاتووە، و سەرچاوەی گرتووە، تا ببێتە زمانی دەستووری ئاسمان.

بەڵام هەڵەیە، ئەگەر لەو دەقانە وتێ بگەین، کە تەشەنە دەکەن، وتە وابزانین کە ئەو گونجاوییە و نەرمییە سەرجەمی حوکمە شەرعییەکان دەگرێتەوە، چونکە دەقەکان ئەوانەن کە هەن، و گۆڕانکاریی و هەموارکردنەوەیان بەسەردا نایەت، و بەڵکو تەشەنە کردن بۆ ئەو زانیارییانەیە کە ئەو حوکمانە بەدروستیان دەزانن و لە ناولخنی ئەو حوکمانەدا هەن سەبارەت بەو ئەحکامانەی کە پەیوەستن بە مامەڵە داراییەکان، و کاروبارە ئیدارییەکان، و دەستوورییەکان و رۆشنبیری تەندروستی و سەربازی و هاووێنەکانیان.

بەڵام پەرستنەکان و رێسا بیرو باوەڕییەکان و رەوشتی و ویژدانییە کان و یاساکانی پەیوەست بە تاوانە سزا لەسەرەکان و کوشتنەوە و ئەو حوکمانەی کە گوزارشت کردنی دەقەکان لە سەریان یەکلایی (قطعي)یە، ئەمانە ملکەچ و دەستەمۆی گونجان (مرونة) و تەشەنە سەندن (التطوّر) نابن، و بەڵکو ئەمانە جێگیرن، هەر چەندە ژیان و پێداویستییەکانی ژیان تەشەنە و گەشە بکەن.

(مەبەستی دووەم)
ئەو سەرچاوەیەی کە بە دیهێنەرو چاوگەی بنەمای شەرعییە

سەرچاوەی بنچینە و قاعیدە شەرعییەکان، تەنها و تەنها قورئانی پیرۆزە، لە بەر چەندەکارێک، لەوانە ئەم فەرمایشتەی پەروەردگار کە دەفەرموێت: ﴿إِنِ ٱلْحُكْمُ إِلَّا لِلَّهِ﴾[1].

لەم ئایەتە پیرۆزەدا (إن) حەرفی نەفییە و (إلا) ئامرازی هەڵاواردن (إستثناء)ـە، و هەڵاوێر کردنی شتی نەفی کراو، بۆ (حصر: کورت هەڵهێنان)ـی، حوکمەکەیە لەسەر تەنها شتێک، هەروەک لە دەستەواژەی (لا إلا لە الله) شدا، هەروایە و حوکمی خودا بوون، تەنها و تەنها لە سەر زاتی (الله) حەصردەکات و کورتی هەڵدەهێنێت.

قورئان شتێکی بەڵگە نەویستە (بَدیهي) یە، و پێناسەکردنی شتە بەڵگە نەویستەکان، کارێکی بێ هوودەو لە خۆڕاییە، و بەڵام لە ڕووی پێگە یەوە، و لە ڕووی گرنگییەوە لە ڕێکخستنی ژیانی مرۆڤایەتیدا، بەوە پێناسەی دەکەین، کە دوا دەستوری نەمری خودلوەندە، و هەموارکەرەوەی دەستورە خوداییەکانی ڕابردووە، کە بۆ سەر پەیامبەران نێردراون، و هەروەها زۆرینەی ئەو حوکم و یاسایانەی کە لە پەرتووکە پیرۆزەکانی ڕابردوودا هەبوون، ئەم ئەوانیشی لە خۆ گرتوون، و پاشکۆیەتیشی سڕیوەتەوە، هەروەک خودای پەروەردگار دەفەرموێت: ﴿إِنَّ هَٰذَا لَفِي ٱلصُّحُفِ ٱلْأُولَىٰ ۝١٨ صُحُفِ إِبْرَٰهِيمَ وَمُوسَىٰ﴾[2].

سەرەڕای ئەوەی کە قورئانی پیرۆز یاساو حوکمی نوێیشی لە خۆ گرتووە، ئەو حوکم و یاسایانەی کە لە دوای پێگەیشتن و نەشونماکردنی ژیری و عەقڵی مرۆڤ پێویستن و عەقڵ خوازیاریانە تا مرۆڤ لە سەر ئەو حوکم و یاسایانە جێگیربێت، و کار بە ڕێنماییەکانیان بکات، بۆ بەرەو پێش بردنی ژیانی خۆی و دەستەبەرکردنی بەختەوەری بۆ خۆی لە دونیا و دواڕۆژدا.

١- سورة الأنعام: ٥٧، و سورة یوسف: ٤٠، ٦٧.

٢- سورة الأعلی: ١٨ - ١٩.

هەروەك چۆن دەستورە مرۆڤكردەكان لـە سـەرجەمی دەوڵـەتانی جیهانـدا، پـەیڕەوی گشـتی و بنچینەیی گشتییان لە خۆگرتووە، و دیزاین و نەخشەڕێژی و ڕێكخستن بۆ ژیانی ئەو كۆمەڵگایە دادەنێن، و دادەڕێژن، كە لە ژێر فەرمانبەرداری ئەو دەستورەدایە، و هـەروەها دەسـەڵاتی یاسـادانان سەرپشـك دەكات، كە هەموو جۆرو پۆلێنەكانی یاسا، بەهەردوو بەشی گشتی و تایبەتییـەوە دابنێت، و دەیكاتـە مەرج بە سەرییەوە كە دەقێك لەو دەقە یاساییانە بە جۆرێك دانەنێت، كە پێچـەوانەو دژ بێـت، لەگـەڵ دەقێكی ڕاشكاوانەی ناو دەستورەكەدا، جا قورئانی پیرۆزیش هەر بـەم شـێوازەیە، زیـاتر تایبەتـە بـە یاساگشتییەكان وبنچینە گشتییەكان، و لە نزیكـەی پـەنجا ئایـەتی قورئـانی پـیرۆزدا، عـەقڵی مرۆڤـی سەرپشك كردووە كە شتە هەندەكییەكان (جزئیات) بگێڕنـەوە، بـۆ سـەر یاسـاو بنـەما هەمەكییـەكان (الكلیّات) ئەمەیش لە بەر ڕۆشنایی داولكارییەكانی ژیان، لە هەموو سەردەمێك و لـە گشـت شـوێنێكیدا، وهەروەها بۆ دروستكردنی چوارچێوە و بازنەیەكی ڕەوشتیی، و دیسان فـەرمانی كـردووە، بـە عـەقڵی مرۆڤ كە ببزوێت، بۆ دابین كردنی پێداویستییەكانی ژیان، لە هەموو بوارەكاندا، بەو مەرجـەی كـە ئـەو بزاوتنە لە چوار چێوەی ئەو بازنە ڕەوشـتییە دابنێـت، و قورئـانی پیـرۆزیش فـەرمانی نـەكردووە، بـە دەسەڵات یاسادانانی سەردەم، كە قورئان لە بەردەمیـدا بكاتـەوە، و لێیـەوە لقـەكانی یاسـای گشـتی دەربهێنێت، لەوێنەی یاسا دەستوریو بەڕێوەبەرینەكان و یاسـاكانی تاوانكـاری، و یاسـا گشـتییەكانی دەوڵەت، و یاسای كارو هتد.. و بەڵكو ئەم دەسەڵاتەی سەرپشك كردووە، بە ئامادەكردنی لقەكانی ئەم یاساگەلە هەرچەندە سەر چاوەكەیان یاساییەكی بێگانەبێت، لە یاساكانی وڵاتـە نائیسـلامییەكان، وەك یاسـای ئینگلیـزی (بـەریتانی) و ئـەمریكی، و ڕووسـی و فەرەنسـایی، هتـد.. بـەو مەرجـەی كـە ئـەو یاسـاهاوردەكراوە، دژو پێچـەوانە نـەبێت، لەگـەڵ دەقێكـی ڕاشـكاوانەی قورئـانی پـیرۆزدا، چـونكە ڕێكخستنی ژیان، لە پرسە هەندەكییەكاندا، لە بەرهەمی عەقڵی مرۆڤـە، و عـەقڵی نامسـوڵمانیش، وەك عەقڵی كەسی موسوڵمان وایە.

لە ڕێكخستنی ئەو یاسایانەیدا، كە لەبەر ڕۆشنایی جیهـانبینی ژیـان وكۆمەڵگەكەیـەوە بـەر هـەمی دەهێنێت، و پێویستە دەستور لە هەموو دەوڵەتێكی ئیسلامیدا بە دەق ئەوەی هێنابێت، كە شەریعەتی ئیسلامی سیستمێكی گشتییە، و بۆیە دروست نییە، كە یاسایەك دابنرێـت، كـە پێچـەوانەی سیسـتمی گشتی بێت، دەبێت ئەمە بگوترێت لە جیاتی ئەوەی كـە بگوترێـت شـەریعەتی ئیسـلامی سەرچـاوەی سەرەكییە، و یان تەنها سەرچاوەی یاسادانانە، و ئەمە هەڵەیەكە هەموو كەسێك پەی پێ نابات، چونكە دەبێت هۆكاری بێ سەرو بەرەیو پێشبڕكێی نێوان مەزهەبەكان و تیـرەكان.

- جۆرەکانی حوکمی شەرعی، لە قورئانی پیرۆز:

لە قورئانی پیرۆزدا پێنج جۆر، حوکمی شەرعی هەیە:

أ- ئەحکام و یاساکانی بیروباوەڕ (الأحكام الأعتقادية)[١] وەك باوەڕ بوون بە خودا و بابەتە پەیوەندیدارەکان پێیەوە، چونکە ئەو بابەتە پەیوەند یدارانە بێ سوود دەبن، بۆ کەسێك کە بیرو باوەڕێکی ساغ و دروستی نەبێت.

ب- یاساکانی بوونەوەر (الأحكام الكونيَّة)[٢] ئەمیش ئەو حوکم و یاسایانەن، کە مرۆڤ پابەندەکەن، و لەسەر شانی پێویستی دەکەن، بیر لە دروستکردنی ئاسمانەکان و زەوی بکاتەوە و لێیان ڕابمێنێت، و هەروەها لە سەرجەمی بوونەوەرە زیندوو، بێ گیانەکان ڕابمێنێت، بۆگەیشتن بەو ڕاستییەی کە بەختەوەری دنیایی و دوارۆژی مرۆڤ دەستەبەر دەکات، لە ڕێگای بەهێزکردنی باوەڕ لە لایەکەوە، و سوود وەرگرتن لەو بۆشایی ئاسمانە و کەشکەڵان وگەردوونەی کە تیایدا دێت و دەڕوات، لە لایەکی ترەوە.

جـ- یاسا ڕەوشتییەکان، (الأحكام الأخلاقيَّة)[٣] کە ئەم یاسایانە پایەی بەهێزی سیستمێکی دروست و ساغن، چونکە یاسا هەرچەندە دادوەرانەو پێشکەوتوو، و شارستانیش بێت، کەس بە شێوەیەکی دروست و ساغ پابەند و ملکەچی نابێت، مەگەر کەسێك کە خۆی بە چاکەکارییەوە گرێ دابێت، و خراپەو سووکی لە خۆی دادڕنیبێت.

د- (الأحكام العبْرِيَّة[٤]: یاسا پەندئامێزەکان) کە ئەمانەیش ئەو یاسایانەن کە لە چیرۆکەکانی ناو قورئانی پیرۆزەوە، وەرگیراون، کە بەسەر گەلانی پێشوودا هاتووە، ئەم چیرۆکانە هەموویان فەرمان گەلێکن، بەشوێنکەوتنی ڕەوگەی دروستی پێشینە چاکەکانمان (السلف الصالح) لە ناو سەرجەم گەلانی ڕابردوودا، و هەروەها فەرمانن بۆ دوورکەوتنەوە لە هەموو هەڵەیەك، کە ئەو گەلانەی بەدرێژایی مێژوو تێکەوتووە، و کردنی ئەو هەڵەیەش بووە هۆکاری ئەوەی کە سزایەکی دادوەرانە لە دنیاو دوا ڕۆژدا وەربگرن، هەروەك خوای پەروەردگار دەفەرموێت: ﴿ لَقَدْ كَانَ فِي قَصَصِهِمْ عِبْرَةٌ لِّأُولِي الْأَلْبَابِ ﴾[٥].

١- ئەم حوکمانە ئەوانەن کە ژیانی دوارۆژ بۆ مرۆڤ ڕێك دەخەن، و فەراهەمی دەکەن، و بەهۆی ئەم ئەحکامانەوە بیرو باوەڕی خۆی لە بڕوابوون بە خوداو لقەکانی چەسپاو جێگیر دەکات.

٢- وەك ئەو ئایەتە پیرۆزانەی کە فەرمان دەکەن، بە بیرکردنەوەو ڕامان لە دروستکردنی ئاسمانەکان و زەوی و ئەمەی تیایاندا هەیە، ئەمەیش بۆ ئەوەیە تابیرو باوەڕی مرۆڤ ژیرانە و زانستییانە بێت، و لاسایی کارانە (تقليد)ی، نەبێت.

٣- وەك ئەو ئایەتە پیرۆزانەی کە فەرمان دەکەن، بە ڕاستگۆیی و سپاردە پارێزی (الأمانة) و نیاز پاکی، و لێبوردەیی و هتد...

٤- وەك ئەو ئایەتە پیرۆزانەی قورئان، کە چیرۆکی گەلانی پێشوویان لەخۆ گرتووە، ئەو چیرۆکانەی کە بابەتی کارە چاك و خراپەکانی ئەوانی باس کردووە، لە گەڵ دەرەنجامەکانیان.

٥- سورة يوسف: ١١١.

هـ- (الأحكام العمليّة: یاسا پراکتیکییەکان - کردارییەکان): کە ئەمانیش ئەو یاسایانەن کاروبارەکانی مرۆڤ ڕێک دەخەن، وماف و ئەرک و پابەندبوونەکانی هەموو تاکێک دیاری دەکەن، لە سەر بنەمای یاسای: ﴿وَمَن يَعۡمَلۡ مِثۡقَالَ ذَرَّةٖ شَرّٗا يَرَهُۥ﴾[1].

- جا ئەم جۆرەی (یاسا کردارییەکان، الأحكام العمليّة) بۆ هەشت لق دابەش دەبێت، بەم شێوازەی لای خوارەوە.

١- (یاسای پەرستشەکان: أحكام العبادات)[2]: ئەو ئەحکام و یاسایانەن کە پەیوەندی بەندە لە گەڵ خودای خۆیدا ڕێک دەخەن، تا ووزەیەکی ڕۆحی ولی دەست بکەوێت، کە ئەو وزە ڕۆحیە چاودێری کرێکار لەکارگەکەیدا بکات، و چاودێری جوتیار لە مەزرلکەیدا، و مامۆستا لە قوتابخانەکەیدا، و کارمەند لە دلم ودەزگاکەیدا بکات، (واتە: چاودێری خودایی، کەئیتر ئەو کەسە پابەندە پێویستی بە چاودێری مرۆڤ نەبێت، و خۆی لەبەر خودا نیاز پاك و کردار پاك بێت)، و هەروەها هەر ئەو ووزە ڕۆحیە ببێتە چاودێر بەسەر سەرباز لە سەربازگەکەیدا و دادوەر لە کاری دادوەرییەکەیدا، و دەسەڵات لە کاتی جێبەجێ کردنی بەرپرسیارێتیەکەیدا.

٢- (یاساکانی خێزان: أحكام الأُسرة)[3] بریتین لەو یاسایانەی کە ماف و ئەرکەکەسی و تایبەتییەکانی مرۆڤ ڕێک دەخەن، هەر لە لەدایك بوونییەوە، تا کۆچی دوایی، هەر لە بابەتی شیردان، تا بەخێوکردن و سانسۆر لە سەر دانان و سەر پەرشتیاری و هاوسەرگیری و جیابوونەوە و بژێوی کێشان، و وەسیەت کردن، ومیرات، وهتد...

٣- (یاساکانی مامەڵە داراییەکان: أحكام المعاملات المالية)[4] کەبریتین لەو یاسایانەی کە مامەڵە و پەیوەندییە داراییەکان ڕێک دەخەن، وەك کڕین و فرۆشتن، و بەکرێدان، و بە بارمتەدان، و پابەندبوون بە پەیمان و گرێبەستەکان و ڕادەستکردنەوەی سپاردەکان.

٤- (یاسای دارایی دەوڵەت: أحكام مالية الدّولة)[1] کە ئەمیش ئەو یاسایانەن کە ڕێکخەری سەرچاوەداراییەکانی دەوڵەت، و بانکەکانن، هەروەك بەرپرسیارێتی سەرمایەداران و دەسەلاتداردەکان، ڕێك

١- سورة الزلزلة: ٨.

٢- قورئانی پیرۆز، ئەم بابەتەی بەشێوەیەکی کورت و پوخت لە نزیکەی (١٤٠) ئایەتدا هێناوە، لە وانە﴿إِنَّ ٱلصَّلَوٰةَ تَنۡهَىٰ عَنِ ٱلۡفَحۡشَآءِ وَٱلۡمُنكَرِ﴾العنكبوت: ٤٥

٣- قورئانی پیرۆز بەشێوەی کورت و پوخت لە نزیکەی (٧٠) ئایەتدا ئەم بابەتەی هێناوە، لە وانە: ﴿وَٱلۡوَٰلِدَٰتُ يُرۡضِعۡنَ أَوۡلَٰدَهُنَّ حَوۡلَيۡنِ كَامِلَيۡنِ﴾البقرە: ٢٣٣

٤- قورئانی پیرۆز لە نزیکەی (٧٠) ئایەتدا، ئەم بابەتەی بەکورت و پوختی هێناوە، لە وانە ئایەتی : ﴿يَٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُوٓاْ إِذَا تَدَايَنتُم بِدَيۡنٍ إِلَىٰٓ أَجَلٖ مُّسَمّٗى فَٱكۡتُبُوهُۚ وَلۡيَكۡتُب بَّيۡنَكُمۡ كَاتِبُۢ بِٱلۡعَدۡلِ﴾البقرە: ٢٨٢

دەخات، کە بچنە ژێر باری بەشێك لە ئەرکی برایەتیە گشتییەکان، لە رێگای زەکاتدان و ئەرکی برایەتی کێشان لە بەر خاتری خودا (واتە: لەپێناو بەرژەوەندی گشتیدا) و گرنگترین سەرچاوە کانزایی و ناکانزاییەکان، بە هەموو جۆرەکانیانەوە، کە شەرعزانانی شەریعەتی ئیسلامیش دانیان بەوەدا ناوە، کە خاوەندارێتی ئەو سەرچاوانە دەگەڕێتەوە بۆ دەوڵەت، وەئەنەت ئەگەر لە زەوی زاتێکی وایشدابن، کە موڵکی تایبەت (تاکەکان) بێت.

٥- (یاسا دەستوورییەکان: الأحكام الدستورية)[2] کە بریتین لەو یاسایانەی کە پەیوەندییەکانی نێوان تاکەو دەسەڵات رێك دەخات، هەروەها مافو ئەرکەکانی هەریەکە لەم دوو لایەنە بەرامبەر ئەوی تریان دیاری دەکات.

٦- (یاسا دیپلۆماسییەکان: الأحكام الدولية)[3] کە بریتین لەو یاسایانەی کە پەیوەندییەکانی دەوڵەتی ئیسلامی لەگەڵ دەوڵەتای تردا لەکاتی جەنگو ئاشتیشدا رێك دەخات، لە گەڵ یاساکانی چۆنیەتی هەڵسوکەوت لەگەڵ دیلدا، بەپێی پەیمانانامەکان.

٧- (یاساکانی بەرگری: أحكام المرافعات)[4]:

کە ئەم یاسایە لێپرسینەوەی دادگایی رێك دەخات، هەر لە بەرزکردنەوەی سکاڵاکەوە، تا دەرچوونی حوکمەکە، بەجۆرێك کە هەموو خاوەن مافێك مافی خۆی وەك خۆی وەربگرێتەوە.

٨- (یاساکانی تاوانکاری و سزاکانیان: الجنايات والعقوبات)[5]

ئەم یاسایانە تاوانە گەورەکان و سزاکانیان دیاری دەکەن، وەك ئەوتاوانانەی کە کوشتنەوە، و سزای تریان لەسەرە، و قورئانی پیرۆز باسی زۆر تاوانی کردووە، و دیاریکردنی سزاکانیانی بەجێهێڵاوە، بۆ کاربەدەستی وڵات (سەرۆکی دەوڵەت) تا بەهاوکاری لیژنەی راوێژ (الشورى) دیاری بکات، وەك تاوانی جاسوسی کردن، و بەرتیل دان، و دڵگیرکاری، و ناپاکی لە سپاردەدا، و سەرپێچییەکانی هاتووچۆ، و قاچاخی، و هاوونێنەکانیان.

١- قورئانی پیرۆز، ئەم بابەتەی بەکورتی پوختی لە (١٠) ئایەتدا، باسی کردووە، لەوانە: ﴿كُلُوا۟ مِن ثَمَرِهِۦٓ إِذَآ أَثْمَرَ وَءَاتُوا۟ حَقَّهُۥ يَوْمَ حَصَادِهِۦ﴾ الأنعام: ١٤١

٢- قورئانی پیرۆز، ئەم بابەتەیش بە کورتی و پوختی لە (١٠) ئایەتدا هێناوە لەوانە ﴿وَأَمْرُهُمْ شُورَىٰ بَيْنَهُمْ﴾ الشورى: ٣٨

٣- قورئانی پیرۆز لە نزیکەی (٢٥) ئایەتدا، باسی لەم پرسە کردووە، لەوانە ئایەتی: ﴿وَإِن جَنَحُوا۟ لِلسَّلْمِ فَٱجْنَحْ لَهَا﴾ الأنفال: ٦

٤- بەشێوەی کورت و پوخت، لە نزیکەی (١٣) ئایەتدا، ئەم بابەتە هاتووە لەوانە: ﴿فَٱحْكُم بَيْنَ ٱلنَّاسِ بِٱلْحَقِّ وَلَا تَتَّبِعِ ٱلْهَوَىٰ﴾ ص: ٢٦

٥- لەو ئایەتە پیرۆزانەی کە لە قورئانی پیرۆزدا هاتوون، سەبارەت بە تاوانەکان و سزاکان، وەك خوای پەروەردگار دەفەرموێت: ﴿ٱلزَّانِيَةُ وَٱلزَّانِى فَٱجْلِدُوا۟ كُلَّ وَٰحِدٍ مِّنْهُمَا مِا۟ئَةَ جَلْدَةٍ وَلَا تَأْخُذْكُم بِهِمَا رَأْفَةٌ﴾ النور: ٢

- **ئەوتاوانانەی کە تەمیّ کردنیان لەسەرە: (جرائم التعازیر):**

– ئەو تاوانەی کە سزاکەیان، تەنیا تەمیّ کردنە، سیّ جۆرن:

جۆری یەکەم: هەموو تاوانێکی وا کە سزای شەلاق و تۆڵەوەهەقسەندنەوە و ئەوانەی لەسەر بێت، بەلاّم لە رووی چەسپاندن و ساغ کردنەوەیەوە گومان (شبهە)ی، تیّ بکەوێت، ئەوا ئیتر ئەو سزایانەی لەسەر لادەچێت، و دوای ئەوە سزایەکی تەمێکارانە جێگای ئەو سزا سەختە کە (حدّ)ـەکە، دەگرێتـەوە، کـە ئـەم جـۆری تـەمیّ کردنەیش دەسەلاّتداری وەخت (ولی الأمر) دیاری دەکات کە لـەمڕۆدا دەسـەلاّتدارەکە، سـەرۆکی دەولـەت دەگرێتەوە کە ئەویش بەهاوکاری راوێژ لەگەلّ لیژنەو کومیتەی راوێژکاران (أهل الشوری) و یان (أهل العقد والحلّ) و یان پەرلەمانی ئەمڕۆ، جۆری سزا تەمێکارانەکە دیاری دەکات.

جۆری دووەم: ئەو تاوانەی کە بە دەقی شەرعی، قورئان یان سوونەتی پێغەمبەرﷺ تـاوان بوونیـان دیـاری کراوە، وەك تاوانی سیخوڕی کردن (جاسوسی)و بەرتیل وەرگرتن و دلّگیرکاری و زەوتکردن، و ناپاکی کردن لـە سپاردەدا، و هاو وێنەکانیان لەو تاوانانەی کە لە دەقە شەرعییەکاندا باسیان هاتووە، بە بیّ ئەوەی کە سزاکەیان دیاری کرابێت، و لەسەر دەسەلاّتدار (ولی الأمر) پێویستە کە بەراوێژ لەگەلّ کومیتەی راوێژکاراندا سزاکەیان دیاری بکات، لە سەر بنەمای ئەو میتۆدە شەرعییەی کە دەلّێت: (لا جریمة و لا عقوبة إلا بالنّص)، واتە: تاوان ئەوەیە کە دەقی شەرع هاتبێت، لە سەر بەتاوان ناساندنی، و سزایش دەبێت، شەرع دیاری کردبێت، و شایەنی باسە کە ئەم پەیڕەو و میتۆدە شەرعیەتی ئیسلامی بە سەدان سالّ لە پێش یاساوە دانی پیادناوە، و لە ئایەتی زۆردا ئاماژەی پێکردووە، لەوانە خوای پەروەردگار دەفەرموێت: ﴿وَمَا كُنَّا مُعَذِّبِينَ حَتَّىٰ نَبْعَثَ رَسُولًا﴾[1].

جـۆری سـێیەم: دەسـەلاّتدارانی وەخـت (ولـي الأمـر) بـەهاوکاری کومیتـەی راوێـژکاران (مجلسالشـوری) دەتوانێت، کە تاوانی نویّ و سزای نویّ بناسێنێت و دیاری بکات، لە رێی دانانی ئەوەوە کە هەرکردەوەیەك زیان لە کۆمەلّگە و بەرژەوەندی گشتی بدات، ئەوە تاوانە و دەبێت ئەو سزایەیش کە لەسەر ئەنجامدانی ئەوکارە دیاری دەکرێت و دادەنرێت، لە گەلّ ترسناکی و قەبارەی تاوانەکەدا بگونجێت و شیاوبێت لە گەلّی.

---

[1]– سورة الأسراء: ١٥.

(مەبەستی سێیەم)

(سەرچاوەی روونكەرەوە: سوونەتی پێغەمبەرﷺ)

سوونەتی پێغەمبەرﷺ بریتییە لە سەرجەمی ئەو گوفتار[1] و كردار[2] و زانیارییانەی كە دراونەتە پاڵی (تقریر[3])، ئەم زاتە ﷺ.

– جۆرەكانی (سوننەت) بە پێی (رشتە:سەنەد)ـەكەی و پلەكانی كۆڕایی (الأجماع) لە سەری و بەپێی گوزارش (دلالة) كردنی لە سەر ئەحكامەكان:

١– وەوك ئەم گوفتارو فەرمایشتە شیرینەی پێغەمبەرﷺ كە دەفەرموێت:(إنَّمَا الأعْمَالُ بِالنِّيَّاتِ)، بێگومان هەموو كارو كردەوەیەكی مرۆڤ بەپێی نیازی دڵ و نیەتەكەیەتی، {البخاري:١ ، ومسلم: ٤٩٠٤ ، وأصحاب السنن والمسانيد} .

٢– وەك ئەم فەرمودەیەی (عائیشە خانی دایكمان) (رەزای خودای لێبێت)، كە دەگێڕێتەوە: (دخل عليَّ رسولُ الله ﷺ يومًا فقال هل عندكم شيءٌ فقلتُ لا قال فإني صائمٌ، ثم مرَّ بي بعد ذلك اليوم وقد أُهديَ إليَّ حَيسٌ فخبَّأتُ له منه وكان يحبُّ الحَيسَ، قلت يا رسولَ الله إنه أُهديَ لنا حَيسٌ فخبَّأتُ لك منه، قال أدنيه أما إني قد أصبحتُ وأنا صائمٌ، فأكل منه ثم قال إنما مثلُ صومِ المتطوِّعِ مثلُ الرجلِ يخرجُ من ماله الصدقةَ فإن شاء أمضاها وإن شاء حبَسها) {الألباني، إرواء الغليل:٤/١٣٥، قال: إسناده صحيح على شرط مسلم} ، واتە: كە پێغەمبەرﷺ رۆژێك تەشریف هات بۆ لای فەرمووی: هیچتان لە لا هەیە، كەبیخۆم؟ منیش گوتم، نەخێر، فەرمووی كە وابوو، ئەمڕۆ بەڕۆژوو دەبم، و ئیتر رۆیشت و دوای ئەو چنگاڵی خورماو رۆن و كەشكیان بەدیاری هێنا بۆمان، و هەندێكیم لێ هەڵگرت بۆی، و پێغەمبەریش ﷺ حەزی لەم جۆرە خواردنەی خورماو رۆن و كەشكە هەبوو، جا جارێكی تر كە بەدیاری شادبوومەوە، گوتم قوربان خواردنێكی لەم جۆرەمان بەدیاری بۆهاتووە، و بەشم لێی هەڵگرتووە بۆت، جا فەرمووی: كوانێ؟ خۆمن ئەمڕۆ كە بەڕۆژوویشم، ئینجا رۆژووەكەی شكاند و دەستی كرد بە خواردنی وپاشان فەرمووی رۆژووی سوونەت و خۆبەخشانە (التطوّع) وەك پیاوێك وایە، كە خێرو خێرات لەسامانی خۆی دەربهێنێت، حەزی پێ بێت دەیدات و دەیبەخشێت و حەزیش نەكات ئەیخاتەوە جێی خۆی.

٣– وەك ئەم گێڕانەوەیەی (عەبدڵڵای كوڕی پێشەوا عومەر) خوای لە خۆی و باوكیشی رازی بێت، كە دەفەرموێت: (أن رسول اللهﷺ قال لهم لما رجع من الاحزاب: لا يُصلِّيَنَّ أحدٌ العصرَ إلا في بَني قُرَيظَةَ. فأدرك بعضَهم العصرُ في الطريق، فقال بعضُهم : لا نُصلي حتى نأتيَها، وقال بعضُهم : بل نُصلي، ثم يُرِدْ منَّا ذلك . فذكرَ ذلك للنبيﷺ فلم يُعَنِّفْ واحداً منهم) {البخاري: ٩٤٦ ، ومسلم:٤٥٧٧} أي: اقرهم على اجتهادهم، واتە: پێغەمبەرﷺ لە جەنگی ئەحزاب گەڕایەوە، پێیانی فەرموو، لە (بەنی قورەیظە) نەبێت، نوێژی عەسرەكەن، جا هەندێ لە هاوەڵان (خوایان لێ رازی بێت) لە رێگادا نوێژەكەیان كرد، و هەندێكی تریان فەرموویان، نوێژی عەسرناكەین تا نەگەینە (بنو قوريظة) واتە: ویستیان دەقاودەق فەرمایشتەكەی پێغەمبەرﷺ جێبەجێ بكەن، كە فەرمووی لە (بنو قوريظة) نوێژی عەسر بكەن، بۆیە ئەو هێندەی تر نوێژەكەیان لە رێگادا كرد، نەبادا كاتەكەی بڕوات و نوێژەكەیان بفەوتێت، جا ئەم بابەتە باسكرا، بۆ پێغەمبەرﷺ هیچكامیانی سەرزەنشت نەكرد، واتە دانی نا بە ئیجتیهادەكەیاندا.

مەبەست لە ڕشتە (سند)ـی، سوونەت، زنجیرەی ئەو گێڕەرەوانەیە کە لە پێغەمبەرﷺ گێڕاویانەتەوە و گواستویانەتەوە بۆمان، و ئەم شێوازەی هاتنی فەرمووده و گواستنەوەی بە (سەنەد) ڕشتەکەی خۆیەوە کاریگەری دەبێت، لە سەر ئاستی چەسپاوییەکەی، بەشێوەیەکی یەکلایی کەرەوە (قطعیةالثبوت) و سوونەت لە ڕووی (ڕشتە: سەنەد)ـەوە، دابەش دەبێت بۆ دوو بەش:

- **سوننەتی لکاو (السنَة المتصلَة)**: کە ئەمەیش ئەو سوننەتو فەرمودەیە کە ڕشتەکەی هەتا لای پێغەمبەرﷺ لکاو و پێکەوە بەسترلو نەپێچراوبێت.

- **سوننەتی پچڕاو(السنَة غیر المتَّصلَة)**: ئەمەیشیان بریتییە لەو سوننەتەی کە (سەنەد: ڕشتە) تیایدا لکاونییە، و پچڕاوی تیادایە، تا دەگاتە لای پێغەمبەرﷺ و یاخود هەرسەنەدەکەی قوت دراوە، و لابراوە و بێ ڕشتەیە.

یەکەم: باسی سوونەتی پێکەوە لکاو (السنَّة المتَّصِلَة)،

حەنەفییەکان دابەشیان کردوە بۆ سێ بەش:

١- **سوننەتی موتەواتیر**، کە بریتیە لەو سوننەتەی کە ژمارەیەکی زۆر لە هاوەڵان (خوایان لێ ڕازی بێت) گێڕاویانەتەوە، لە پێغەمبەرﷺ کە ژمارەکەیان هێندە زۆربێت، کە عەقڵی مرۆڤ بەلای ئەوەدا نەچێت، کە ئەم ژمارە زۆر کۆبوونەوە، لە سەر درۆکردنو هەڵبەستنی ئەو سوونەتە، و ئەو ژمارەیە جگە لەزۆری دەبێت ڕاسپاردە (أمانة) پارێزبن، و مرۆڤ دڵنیا بێت لێیان، جا ئەم سوونەتە بگێڕدرێتەوە لە لایەن گروپێکی ترەوە کە ئەم گروپەیش هەمان ژمارەو خەسڵەتیان هەبێت، و زنجیرەی گێڕانەوەکە بەم تەرزە بەردەوام بێت، تا سەردەمی نووسینەوەی فەرمووده.

-موتەواتیریش دوو جۆرە، یان دەقاو دەق (لفظ) ییە، یان مەعنەوییە:

– **موتەواتیری لەفزی:** واتە ئەوەی کە گێڕەرەوەکان کۆك بووبن لەسەر هەموو لە فرێکی ئەو گێڕانەوەیە، و ڕێك بەهەمان دەقو دەبڕین بیگوازنەوە، و موتەواتیری لەم جۆرەیش زۆر زۆر کەمەو دەگمەنە.

– **موتەواتیری مەعنەوی:** بریتییە لەو گێڕانەوە موتەواتیرەی کە لەفزەکانی لە گێڕانەوەیەکەوە بۆ گێڕانەوەیەکی تر دەگۆڕێت، بەڵام دواجار سەرجەمی گێڕانەوەکان لە ئەندازەیەکی هاوبەشی ماناکەیدا کۆدەبنەوە، و ئەو ئەندازەیەش موتەواتیرەکەیە، و نمونەی ئەمەیش وەك ئەوەی کە پێغەمبەرﷺ

دەفەرموێت:(إِنَّمَا الأَعْمَالُ بِالنِّيَّاتِ)[1] واتە: هەموو کارو کردەوەیەکی مرۆڤ بە نیازو نیەتی ناودڵییەتی، جاسوننەتی موتەواتیر لە ڕووی چەسپاوی و جێگر بوونییەوە یەکلاییە (قطعي) و بەڵام لە ڕووی گوزارشت (دلالة) کردنی لە سەر حوکمەکان، جاری وا هەیە کە دڵنیاکەرەوەیە و یەکلایی و جاری وا هەیە گوماناوی (ظني)یە.

٢- **سوننەتی بەناوبانگ و ناسراو و بڵاووە بوو**،(السنةالمشهورة، أو المستفيضة) : ئەمیش بریتییە لەو سوننەتەی کە ژمارەیەك لە هاوەڵان (خوایان لێ ڕازی بێت) گێڕاویانەتەوە، بەڵام ژمارەکەیان نەگەیشتوەتە ئاستی ژمارەی موتەواتیر، و دواتر لەسەردەمی شوێنکەوتوان (تابعین) و یان شوێن کەوتەی شوێنکەتوان (تابعی تابعین) گەیشتووەتە پلەی موتەواتیر بوون.

ئەم جۆرە نمونەی زۆری هەن، لەوانە: (إن الله أعطى كل ذي حق حقه، فلا وصية لوارث)[2]، (خوای گەورە مافی تەواوی بۆ هەموو خاوەن مافێك داناوە، کەوابوو ئیتر وەسیەت و ڕاسپێری دروست نییە بۆ میراتبەر)، و هەروەها وەك (لا يرث القاتل)[3]، (بکوژی میراتدەر، میرات لە کابرای خاوەن میرات نابات) و هەروەها وەك:(لا تُنكَحُ المرأةُ على عمتها ولا العمةُ على بنتِ أخيها ولا المرأةُ على خالتها ولا الخالةُ على بنتِ أختها... إنكم إذا فعلتُم ذلك قطعتُمْ أرحامَكُم)[4]، (پیاو ناتوانێت ژنەکەی و پوری ژنەکەی پێکەوە کۆ بکاتەوە، و بیانکاتە هاوسەری خۆی، و هەروەها پوری و برازا نابێت ببنە ژنی یەك کەس، و هەروەها لە گەڵ خوشکی دایکی خۆیدا، (پوری دایکی) نابێت کۆبکرێنەوەو ببنە هاوسەری یەك کەس و هەروەها پور لەگەڵ خوشکە زاکەی نابێت هەردووکیان بەیەکەوە ببنە ژنی کەسێك... جا ئەگەر کاری لەم جۆرە تان کرد، بەڕاستی ئەوە سیلەی ڕەحمتان پچڕاندووە.

٣- سوننەت یاخود **فەرموودەی ئاحاد**، کە بریتییە لەوەی کە کۆمەڵێك کەس گێڕاویتیانەوە، بەڵام نەگەیشتبنە سنوری موتەواتیر بوون، نە لە سەردەمی هاوەڵاندا (خوایان لێ ڕازی بێت) و نە لە سەردەمی شوێنکەوتەی شوێنکەوتواندا.

و لە لای جەماوەری شەرعزانان، سوننەت، یان موتەواتیرە، و یان ئاحادە و مەشهوریش هەر سەر بە ئاحادە، و بەڵام ئاڕاستەی حەنەفییەکان لە پێشترەوە وردەکارانەترە.

١- صحيح البخاري: فەرموودەی ژمارە (١) و صحیحی ئەبوو داود، ژمارە (٢٢٠١).

[2] الإمام أحمد، بلوغ المرام (٢٨٦)، سنن أبوداود (٣٥٦٥)، سنن الترمذي (٢١٢١).

[3] مسند الفاروق ٢/٤٤٠، السنن والأحكام ٤٩/٥.

[4] خلاصة البدر المنير، ٢/١٩٣.

- دووەم: سوننەتی ناپەیوەست، و یاخود فەرموودەی پچڕاو (الحديث المنقطِعُ):

واتە ئەو فەرمودەیەی کە ڕشتە (سەنەد)ەکەی تاڵای پێغەمبەرﷺپەیوەست نەبێت، و یان هەر سەنەدەکەی لابرا بێت، و ئەمەیش بە فەرموودەی بەرەڵاکراو – بەربڵاو (الحديث المرسل) ناو دەبرێت، و شەرع زانان سەبارەت بە کارکردن پێی ڕاجیاییان هەیە.

- ئەرکی سوننەت:

بێگومان لە ئەرکەکانی سوونەتی پێغەمبەرﷺ ئەوەیە کە ڕوونکردنەوەی قورئانی پیرۆز ئەنجام بدات، بەپێی بەڵگەی ئەم ئایەتە پیرۆزە کە دەفەرموێت:﴿ بِٱلْبَيِّنَـٰتِ وَٱلزُّبُرِ ۗ وَأَنزَلْنَآ إِلَيْكَ ٱلذِّكْرَ لِتُبَيِّنَ لِلنَّاسِ مَا نُزِّلَ إِلَيْهِمْ وَلَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ ﴾[1].

ڕوونکردنەوە (بيان)یش، بەم شێوازەی لای خوارەوە دەبێت:

١– ڕوونکردنەوەی حوکمێك کە دەقێکی تایبەتی لە قورئانی پیرۆزدا دەربارە نەهاتووە، بەڵام دەربارەی حوکمی هاوشێوەی ئەو شتە ئایەت هەیە، و هاتووە وەك حەرامکردنی کۆکردنەوەی نێوان ژن لەگەڵ پورەکەی (هەم خوشکی باوکی و هەم خوشکی دایکی) لە پرۆسەی هاوسەرایەتی، یەك کەسدا، کە لە فەرمودەی پێغەمبەرﷺهاتووە، کە دەفەرموێت: «لاَ يُجْمَعُ بَيْنَ الْمَرْأَةِ وَعَمَّتِهَا، وَلاَ بَيْنَ الْمَرْأَةِ وَخَالَتِهَا»[2]، واتە: ژن لە گەڵ پوری خۆیدا، چ پوری باوکی بێت، واتە خوشکی باوکی بێ و یان پوری دایکی واتە خوشکی دایکی بێت، نابێت پێکەوە ببنە ژنی یەك کەس، و هاوشێوەی ئەم حوکمەیش لە قورئانی پیرۆزدا هاتووە، کە دەفەرموێت: ﴿وَأَن تَجْمَعُوا۟ بَيْنَ ٱلْأُخْتَيْنِ﴾[3]، واتە:هەروەها حەرامە دوو خوشك مارە بکەن و پێکەوە لە ژێر نیکاحتانا بن، واتە : ئەگەر ژنێکتان مارە کرد حەرامە خوشکەکەیشی مارە بکەن تا پێشووەکەی ئەمرێ یا تەڵاق ئەدرێ.

١– سورة النحل: ٤٤.

٢– ئەم فەرمودەیە بە چەند گێڕانەوەیەکی جیاواز گێڕدراوەتەوە، لەوانە (لاتنكح المرأة على عمتها، ولا على خالتها) و گێڕانەوەیەکی تر، وەك (لاتنكح المرأة على عمتها ولا العمة على بنت اخيها ولا الخالة بنت أختها) الفتح الكبير ٣/ ٤٣١، المنتهى: ٢/ ٥٢٨. واتە ژن و پورەکەی حەرامە پێکەوە کۆ ببنەوە وببنە ژنی یەك پیاو، ونابێت پوریش واتە: خوشکی باوك لەگەڵ کچە برازاکەی ببنە ژنی یەك کەس، و هەروەها (پور – خوشکی دایك) لەگەڵ کچی خوشکەکەی نابێت پێکەوە شوو بکەن بە یەك کەس.

٣– سورة النساء: ٢٣.

ب- تایبەت (تخصیص) کردنی دەقێکی گشتی (عام) کە لە قورئانی پیرۆزدا هاتبێت، و مەبەستیش لێی ئەوە نەبێت کە هەر گشتی (عام) بێت، وەك ئەم ئایەتە دەفەرموێت: ﴿لِّلرِّجَالِ نَصِيبٌ مِّمَّا تَرَكَ ٱلْوَٰلِدَانِ وَٱلْأَقْرَبُونَ وَلِلنِّسَآءِ نَصِيبٌ﴾[1].

جا (بێژە:لفظ)ـی، (الرجال: پیاوان) و (النساء: ئافرەتان) جەمعی تەکسیرن و ئەلفو لامی ئیستغراق (سەرلەپاگیری)یان، چووەتە سەر، بۆیە مانای گشتی بوون (عموم) دەگەیەنێت، بەس ئەوەندە هەیە کە ئەو گشتی (عام)بوونە، مەبەستی سەرەکی و کۆتایی نەبووە، لە دەربڕینیدا و ئەو کەسەی کە میرات وەرگرە و ئاینی لەگەڵ ئاینی میراتدەرەکەی جیاوازە میرات بردن نایگرێتەوە، هەروەها هەرکەس بکوژی میراتدەرەکەی خۆی بێت، دیسان بێ بەشە لە میراتبردن و حوکمی لەمجۆرەیش پێغەمبەرﷺ ڕوونی کردۆتەوە کە دەفەرموێت: (لَا يَتَوَارَثُ أَهْلُ مِلَّتَيْنِ)[2] واتە: ئەو دوو کەسە خزمەی کە ئاینیان لە یەکتر جیاوازە، میرات لە یەکتری نابەن، و هەروەها دەفەرموێت: (لا یرث القاتل)[3] واتە: بکوژی میراتدەر لە لایەن میراتبەرەوە هۆکارە بۆ بێ بەشبوونی لە میرات بردن.

ج- کورتکردن و سنوردارکردنی دەقێکی ڕەهاکراو مطلق) کە مەبەست تیایدا ئەوە نەبووبێت، کە بەهەمیشەیی ڕەها و موتڵەق بێت، وەك ئەم فەرمایشتەی پەروەردگار کە دەفەرموێت: ﴿كُتِبَ عَلَيْكُمْ إِذَا حَضَرَ أَحَدَكُمُ ٱلْمَوْتُ إِن تَرَكَ خَيْرًا ٱلْوَصِيَّةُ لِلْوَٰلِدَيْنِ وَٱلْأَقْرَبِينَ﴾[4].

لەم ئایەتە پیرۆزەدا (کتب: نوسراوە) واتە (فرضَ: فەرزکراوە) و مەبەست لە (الخیر) واتە: ماڵ و سامان، و لەفزی (وَصیة: وەسیەتکردن) ڕەهاکراو (مطلق)ـە، و وەسیەتکردن بۆ هەموو میراتییەکە و یان نیوەی یان سێ یەکی و یان کەمتر و یان زیاتری دەگرێتەوە، بەڵام ئەم ڕەهاییە، مەبەست و ئامانجی خودای مەزن نەبووە، لەدەرکردنی ئەم بڕیارەدا، بۆیە پێغەمبەرﷺ ڕوونی کردۆتەوە، و وەسیەتکردنی بە (سێ یەك) سنوردارکردووە، واتە تەنها سێیەکی سامانەکەی دەتوانێت بەوەسیەت بداتە ئەو کەسانەی مەبەستیەتی، ئەمەیش کاتێك کە (سەعدی کوڕی ئەبی وەقاص) ڕەزای خوای لێبێت فەرموی: (قلت یا رسول الله أنا ذو مال (أي صاحب مال) وَفي روایة أنا کثیر مال ولا یرثني إلا ابنة

١- سورة النساء: ٧.

٢- سنن إبن ماجة (٢٧٣١).

٣- سنن الدارمي (٢٩٥٧).

٤- سورة البقرة: ١٨٠.

لي واحدة، افأتصدق بثلثي مالي؟ قال ﷺ لا. قلت افأتصدق بشطره ـ نصفه ـ؟ قال لا. افأتصدق بثلثه؟ قال الثلث والثلث كثير، انك إن تذر ورثتك أغنياء خير من تذرهم عالة يتكففون الناس)).[1] واتە: سەعدی کوڕی ئەبی وەقاص (خوای لێ ڕازی بێت) بە پێغەمبەری ﷺ فەرموو، من کابرایەکم موڵکو سامانم زۆرە، و تەنها کچێکم هەیە، کە میراتم لێدەبات، ئایا دوو سێیەکی ماڵەکەم و سامانەکەم بکەمە خێر؟ پێغەمبەرﷺ فەرمووی: نەخێر، جا گوتم: ئەی ئایا نیوەی بکەم بە خێر؟ فەرمووی، نەخێر، گوتم: ئەی ئایا سێیەکی بکەم بە خێر؟ فەرمووی: سێیەك باشە و زۆریشە، لە ڕاستیدا تۆ ئەگەر کەسوکارەکەت لە دوای خۆت بە دەوڵەمەندی بەجێبهێڵیت زۆر باشترە لەوەی کە بەهەژاری جێیان بهێڵیت، و تا دەست لە خەڵکی پان بکەنەوە.

د- ڕوونکردنەوەی دەقێکی قورئانی، کە بە کورتی و پوختی (مجمل)ی هاتبێت خوای پەروەردگار دەفەرموێت: ﴿وَأَقِيمُوا۟ ٱلصَّلَوٰةَ وَءَاتُوا۟ ٱلزَّكَوٰةَ وَأَطِيعُوا۟ ٱلرَّسُولَ لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ﴾[2].

یان دەفەرموێت: ﴿وَلِلَّهِ عَلَى ٱلنَّاسِ حِجُّ ٱلْبَيْتِ مَنِ ٱسْتَطَاعَ إِلَيْهِ سَبِيلًا ۚ وَمَن كَفَرَ فَإِنَّ ٱللَّهَ غَنِىٌّ عَنِ ٱلْعَٰلَمِينَ﴾[3].

جا ئەم ئایەتە پیرۆزانە کورتو پوخت (مُجْمَل)ن واتە: گوزارشت ناکەن لە سەر درێژەی شێوازی جێبەجێکردنی ئەو ئەرکانە، بۆیە پێغەمبەرﷺ هەڵساوە بە ئەنجامدانی نوێژ، لەبەردەم هاوەڵانیدا (خوایان لێ ڕازی بێت) و پاشان پێی فەرموون: (صلوا كما رأيتموني أصلي)[4] واتە: بەو شێوازە نوێژ بکەن کە منتان بینی نوێژم کرد، و هەروەها زەکاتدانەکەیش بەشێوەیەکی موجمەلو کورت دەری بڕیوە، گوزارشت لە بڕوشێوازی ئەو سامانە ناکات، کە دوای کردووە زەکاتی تیادا بدرێت بەو کەسانەی کە شیاوی زەکات پێدانن، جا پێغەمبەرﷺ ڕاپەڕاندنی ڕوونکردنەوەی ئەم کارانەی خستۆتە سەر شانی خۆی.

---

[1] متفق عليه اخرجه البخاري في كتاب الوصايا باب الوصية بالثلث ينظر شرح فتح الباري. ٢٤٦٤/٥ والنسائي في باب الوصية بالثلث ٢٤١/٦

٢- سورة النور: ٥٦.

٣- سورة آل عمران: ٩٧.

٤- الجامع المسند الصحيح المختصر من أمور رسول الله ﷺ و سننه وأيامه، للبخاري، نمارة (٦٠٠٨).

هەروەها ئەو ئایەتەی کە باسی حەجکردن دەکات، تیسان کورت و پوخت و موجمەلە، و گوزارشت ناکات، لە سەر پایەو مەرجەکان و شێوەو ڕەوشتی حەجکردن، بۆیە پێغەمبەرﷺ هەستاوە بە جێبەجێ کردن و ئەنجامدانی حەج لە بەردەم هاوەڵانیدا (خوایان لێ ڕازی بێت) و پاشان فەرموویەتی پێیان: (لتأخذوا مناسككم)[1] واتە: شێوەو ڕەوشتی حەجکردن لەمنەوە وەربگرن و فێری بېن.

هـ- سوونەت جەختکەرەوەیە لە سەر ئەو حوکم گەلەی کە لە قورئانی پیرۆزدا هاتووە، وەك جەختکردنەوە لەسەر حەرامیی و یاساغی خواردنی ماڵ و سامانی خەڵکی بەناهەق، کە لەقورئانی پیرۆزدا فەرمویەتی: ﴿ يَٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُواْ لَا تَأۡكُلُوٓاْ أَمۡوَٰلَكُم بَيۡنَكُم بِٱلۡبَٰطِلِ إِلَّآ أَن تَكُونَ تِجَٰرَةً عَن تَرَاضٖ مِّنكُمۡۚ وَلَا تَقۡتُلُوٓاْ أَنفُسَكُمۡۚ إِنَّ ٱللَّهَ كَانَ بِكُمۡ رَحِيمٗا ﴾[2].

ئەم فەرمودەیە جەختی لەسەر ئەو حوکمە کردۆتەوە، کە دەفەرموێت: (لا يحل مال أمرئ إلا بطيبة نفسه)[3] واتە: ماڵ و سامانی هیچ کەسێك بۆ کەسێکی تر حەڵاڵ نییە، مەگەر کابرا بەحەزی دڵی خۆی بیداتێ.

لەو هەڵە بڵاو بەرجەستانەی کە هەن، ئەوەی کە هەندێ لە زانایانی زانستی ئوصوڵی فیقهـ ئەرکی شەشەم بۆ سوونەتی پێغەمبەرﷺ دادەنێن، کەئەویش (نەسخ کردنەوەی قورئانە بەسوونەت) و بەڕاستی ئەمە هەڵەیەکی گەورەیە، و بێ ئەدەبییە بەرامبەر بە خوای گەورە، و بەڵکو هاوشێوەی هاوەڵ بڕیاردانە بۆی.

١- (جابر) خوای لێ ڕازی بێت گوتویەتی، أَخْبَرَنِي أَبُو الزُّبَيْرِ أَنَّهُ سَمِعَ جَابِرًا يَقُولُ: رَأَيْتُ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَرْمِي عَلَى رَاحِلَتِهِ يَوْمَ النَّحْرِ وَيَقُولُ لِتَأْخُذُوا مَنَاسِكَكُمْ فَإِنِّي لَا أَدْرِي لَعَلِّي لَا أَحُجُّ بَعْدَ حَجَّتِي هَذِهِ. واتە: پێغەمبەرم ﷺ بینی کە لە ڕۆژی قوربانیدا، بە سواری وڵاخەکەی ڕەجمی شەیتانی دەکرد، و دیفەرموو، یاساو دەستوور و کردار و گوفتار و ڕەوشت و شێوازی حەجکردن ئەمانەن، کە من کردمن لەم حەجەمدا، دەی ئێوەش لە خۆمەوە وەریان بگرن، و فێریان بېن، و کار و ڕەفتاریان پێ بکەن، چونکە من نازانم لەوانەیە حەجی ترم بەنیسب نەبێت، دوا حەجم بێت. (رواه مسلم وأبو داود وأحمد).

٢- سورة النساء: ٢٩.

٣- رواه مسلم.

(مەبەستی چوارەم)
(سەرچاوە ئاشکراکارو دەرخەرەکان)
(المصادر الکاشفة)

لە گرنگترین سەرچاوە دەرخەرو ئاشکرلکارەکانی حوکمە شەرعییەکانی شەریعەتی ئیسلام، بریتین لە (الأجماع: کۆڕا) و (العرف: نەریت) و (القیاس: بەبەریلگرتن) و (الأستحسان: بەچاك و جوان زانینی شتێك) و (المصلحة: بەرژەوەندی) و (سدّ الذرائع: ڕێگرتن لە حەرام)، و (الأستصحاب[1]: ویستی لەگەڵدا بوون، و بەردەوامی پێدانی) و (شرع من قبلنا: شەریعەتەکانی گەلانی پێش ئێمە).

یەکەم: (کۆڕا، الاجماع):

بریتییە لە کۆکبوون و کۆبونەوەی گەلو ئوممەتی موحەممەد ﷺ لە سەردەمێك لە سەردەمەکاندا، لەسەر حوکمێکی شەرعی وا کە بۆ ئیجتیهاد تیادلکردن بگونجێت[2]، و پاڵپشت و بەلگەی شەرعیشیان بەدەستەوەبێت.

جا لەم پێناسەیەوە ئەوە وەردەگیرێت، کە پێکهاتنی کۆڕا (الأجماع) بە پێی چەمکە ئوصوڵییەکەی لەسەر ئەم شەش مەرجەی لای خوارەوە وەستاوە:

١- کەسەکان شیاوی ئیجتیهادکردن بن، و توانای ئەوەیان هەبێت، و ڕوونکردنەوەی ئەم خاڵەیش لەبەشی هەشتەمو کۆتایی ئەم پەڕتوکەدا دێت.

٢- دەبێت بە تەواوەتی دان بە حوکمی شەرعی ئەو پرسەدیاریکراوە دابنرێت، تاحوکمەکەی بزانرێت، ئەمەیش بەکۆکبونی ڕای سەرجەمی موجتەهیدەکان و کۆکبوونەکە لە ڕووی بیرو باوەڕەوەبێت، یان لەڕووی کردار ویان گوفتاری ویان ڕاستەوخۆ، و یان ناڕاستەوخۆو ناڕاشکاوانە هەردەبێت.

١- سەرچاوەی تری ئاشکرلکار هەن، لە کۆتایی توێژینەوەی ئەم سەرچاوانەدا قسە لەسەر ئەوانیش دەکەین.

٢- بڕوانە: (أصول الفقه الأسلامي في نسیجه الجدید) د.مستەفا زەڵمی، چاپی پانزدەهەم، ب١، ل٥٩.

٣– دەبێت موجتەهیدەکان لە ئوممەتی موحەممەد ﷺ بن، و مەرج نییە کە سەر بە پێڕێکی دیاری کراوبن، وەك ئەوەی کە خەڵکی شاری مەدینەبن، وەك ئەوەی کە مالیکییەکان دەیڵێن، ویان ئەوەی کە دەبێت سەربە بنەماڵەی پێغەمبەرﷺ بن، وەك شیعە ئیمامییەکان دەیڵێن، و یان سەر بە هـاوەڵان بـن: (خوایان لیّ ڕازی بێت)، وەك ظاهیرییەکان دەیڵێن.

٤– دەبێت ئیجماعەکە لەسەرئەو حوکمە شەرعییە، لە دوای کۆچی دوایی پێغەمبـەری ئـازیز بێـت ﷺ، چونکە کۆڕا (ئیجماع) لە ژیـانی ئـەو زاتـەدا، ئەگـەر کۆکبـوونی ئـەوی لـە سـەر بێـت، ئـیتر ئـەوە سووننەتە، و ئیجماع نییە، و سەرچاوەیەکی گرنگی بەڵگەیە، و ئەگەر دژیشی بوویێت، ئیتر ئیجماعەکە پووچەو بەتاڵە، و کاری پێ ناکرێت، و وەك سەرچاوەیش هەژمارناکرێت.

٥– دەبێت ئەو حوکمەی کە لە سەری کۆبوونەتەوە، حـوکمێکی شـەرعی وابێـت، کـە شـیاوبێتـو بگونجێـت بـۆ ئیجتیهـاد کـردن، و بـەڵام ئەگـەر حوکمەکـە دەقـی لـە سـەر هـەبوو، ئـیتر ئـەو دەقـە سەرچاوەیەو ئیجماعەکە سەر چاوە نییە، و یەکێك لەو هەڵە زەق و بەرجەسـتانەی کـە لـە هەنـدیّ لـە سەرچاوەی فیقهییەکاندا هەیە، ئەوەیـە کـە دەڵـێن (سەرچـاوەی ئـەم حوکمـە قورئـان و سـوننەت و ئیجماعە!).

٦– دەبێت ئەو ئیجماعە بەڵگەیەکی شەرعیی لەسەر هەبێت، و ئەو بەڵگەیەش بە زۆری بریتییە لـە بەرژەوەندی شەرعیی گشتی خەڵك (المصلحة الشرعية العامّة) و جاری وا هەیە، کە بەڵگەکـە دەقێکـی شەرعییە، وەك کۆڕایی (إجماع) کردن، لە سەر ئەوەی کە (نەنك) شەش یەکی میراتی دەبات، ئەمەیش بە بەڵگەی ئەوەی کە پێغەمبەرﷺ فەرموویەتی (أعطوا الجدّة السدس)[1] واتە: شەش یەك بدەن بە (نەنك)

---

[1] – جاءت الجدَّةُ إلى أبي بكر ﷺ فسألته ميراثَها فقال: ما لك في كتاب الله شيءٌ وما علمتُ لك في سنَّة رسول الله شيئًا، فارجعي حتَّى أسألَ النَّاسَ، فسأل النَّاسَ، فقال المغيرةُ بنُ شُعبةَ: حضرتُ رسولَ الله ﷺ فأعطاها السُّدسَ، فقال هل معك غيرُك، فقام محمَّدُ بنُ مَسلمةَ الأنصاريُّ فقال: مثلُ ما قال المغيرةُ بنُ شعبةَ فأنفذه لها أبو بكر، قال ثمَّ جاءت الجدَّةُ الأخرى إلى عمرَ فسألته ميراثَها، فقال: ما لك في كتابِ الله شيءٌ، ولكن هو ذلك السُّدسُ فإن اجتمعتما فهو بينكما وأيَّتكما خلتْ به فهو لها.. الشوكاني، الدراري المضية ٤٣٠، واتە: نەنك (داپیرەیەك) هات بۆ لای پێشەوا ئەبوبەکر (خوالێی ڕازی بێت) و دەربارەی ئەو بەشە میراتییەی کە دەیکەوێت پرسیاری لە پێشەولکرد، ئەویش فەرمووی لـە قورئانـدا بەشـت دیاری نەکراوە، و هیچ زانیارییەکیشم دەربارەی ئەوە نییە، کە لە سوونەتی پێغەمبەریشدا ﷺ بەشت بۆ دیاری کرابێت، بڕۆرەوە ماڵەوە، تا پرسیارت بۆ دەکەم لە خەڵکی، جا کە پرسیاری کرد دەربارەی لە خەڵکانی زانا، موغیرەی کـوڕی شوعبە) خوالێی ڕازی بێت، فەرمووی لە خزمەت پێغەمبەردا بووم ﷺ شـەش یـەکی دا بـە نـەنك، پێشـەوا ئـەبو بـەکر فەرمووی کەسی ترت لەگەڵ بوو، لەم کۆڕەدا، فەرمووی بەڵێ (موحەممەدی کـوڕی مەسلەمەی ئەنصاری)یشم، لـە
←

لە میراتدا، و گرنگی ئیجماع کردن، لە کاتی بوونی دەقدا ئەوەیە کە (کۆڕا: ئیجماع)ـەکە، گوزارشت کردنی دەقەکە لە سەر حوکمەکەی دەکات بە گوزارشتێکی یەکلایی و دڵنیایی، (دلالات قطعيّة) و دواجار ڕۆڵی ئیجماعکردن لەم حاڵەتەدا ڕۆڵی سەرچاوەیەکی جەختکەرەوەیە، نەوەك سەرچاوەیەکی ئاشکراکار، جا هەموو حوکمێك کە دەق دەربارەی هاتبوو، و ئیجماعی لەسەر کرابوو، ئەوا ئەو ئیجماعەنابێتە سەر چاوەی حوکمەکە، وە بەڵکو دەبێتە جەختکەرەوە، لەسەر ئەو حوکمە کە دەقەکە گوزارشتی لەسەر کردووە.

- **جۆرەکانی کۆڕایی (الأجماع):**

لە ڕووی دەربڕینی دەستەواژەکەوە، ئیجماع دابەش دەبێت بۆ دوو جۆر:

— **جۆری یەکەم:** ئیجماعی ڕاشکاوانە (الأجماع الصريح) کە بریتییە لەوەی کە سەرجەمی موجتەهیدەکان حوکمەکە دەربڕن، بە شێوەی دەستەواژەو دەربڕینێکی ڕاشکاوانە، و ڕاستەوخۆ.

ئیتر بە قسەبێت، و یان بە کردەوەی ڕاستەوخۆ، واتە بەکارکردن بەو حوکمەی کە کۆڕا (ئیجماع)ـەکەی، لەسەر کراوە، و هیچ ڕاجیاییەك نییە لە سەر ئەوەی کە ئەم جۆرە کۆڕایە بە بەڵگە دەکرێت، و وەك دەقێکی شەرعی وایە، و بەشێوەی یەکلایی (دلالـة قطعيـة) گوزارشت لە حوکمەکە دەکات.

— **جۆری دووەم:** کۆڕای بێدەنگ: (الأجماع السكوتي) کە بریتییە لە وەی زۆرینەی موجتەهیدەکان کۆك و هاوڕابن، بە شێوەی ڕاشکاوانە (صرلحة) لە سەر حوکمێك و هەندێك لە موجتەهیدەکان بێدەنگ دەبن لە سەر ڕازی بوون لە سەری ویان دژایەتی کردنی، جا ئەم بێدەنگییە، زانایانی زانستی ئوصولی فیقهـ بەڕازی بوون و هاوڕابوون هەژماری دەکەن، بەڵام بە دوو مەرج:

مەرجی یەکەم: دەبێت کاتێکی ئەوەندە پێویست تێپەڕبووبێت، بەسەر کۆڕاکەدا، کە موجتەهیدەکە پێویستیەتی بۆ ئەوەی پەی بەحوکمەکەو ئەوەی پەیوەستە پێوەی ببات، و هەستەکانی بەرامبەری کرابێتەوە.

گەڵدا بوو، و ئەویش هەمان قسەکەی موغیرەی پشت ڕاستکردەوە جاپێشەوا ئەبو بەکر (خوا لێی ڕازی بێت) لە سەر ئەم بنەمایە شەش یەکی بۆ داپیر دانا، و جادەڵێن، داپیریش دواتریش داپیرە (نەنکێکی) تر هات و پرسیاری بەشەمیراتی خۆی لە پێشەوا عومەر (خوای لێ ڕازی بێت) کرد، ئەویش فەرمووی، لە قورئانی پیرۆزدا بەشت دیاری نەکراوە، بەڵام ئەو شەش یەکە هەیە، مەبەستی فەتواکەی پێشەوا ئەبوبەکرە، جا ئەم شەش یەکە بۆ کاتێکە کە تەنها نەنکێك بێت، ئەگەر زیاتر بوون، ئەوا لەنێوان خۆیاندا هەر ئەو شەش یەکە بەش دەکەن.

- مەرجی دووەم: نابێت لێرەدا نیشانەیەك هەبێت، کە ئەو بێدەنگییە گوزارشت بکات، لەسەر دژایەتیکردن، بۆنموونە، بێدەنگی وڵاتی (فەرەنسا) لە حاڵەتی دەرچوونی حوکمێك لە ئەنجومەنی ئاسایش، کە لە بەرژەوەندی فەلەستین و گەلی فەلەستینداییێت، کە لێرەدا ناچێتە پاڵ ئەمریکا بەوەی کە مافی ڤیتۆ بەکار بهێنێت، و بەڵکو بێدەنگی هەڵدەبژێرێت،و بۆیە لە سەر وڵاتانی عەرەبی پێویستە کە بەم بێدەنگییە فریو نەخۆن، چونکە لێرەدا نیشانە هەیە، کە ئەم بێدەنگییە دژایەتی و پێچەوانە بوونەوەیە، و نیشانەکەیش ئەوەیە کە وڵاتی (فەرەنسا) یەکێکە لەو وڵاتانەی کە قەوارەی زایۆنی (ئیسرائیل)ی، کردووەتە وڵاتێکی خاوەن چەکی ئەتۆمی، و نموونەی کۆڕای بێدەنگ، لە شەریعەتی ئیسلامیدا وەك بێدەنگی هاوەڵان (خوایان لێ ڕازی بێت) لەوەیدا کە پێچەوانە ببنەوە، و دژایەتی بڕیارەکەی پێشەوای بڕوادارن، عومەری کوڕی خەتاب (خوا لێی ڕازی بێت) بکەن، لەکاتێکدا کە بڕیاریدا ئیتر زەکات نەدەن، بەوانەی کە تازە مسوڵمان بوون، (هەرچەندە حوکمی قورئانیشی لە سەرە، و یەکێکن لەو هەشت چینە کە زەکاتیان پێ دەشێت).

بەڵام بەپێی ڕای خاکییانەی ئێمە، پێویستە کە بگەڕێینەوە بۆ کارکردن بەوەی کە لە قورئانی پیرۆزدا لەم بارەیەوە هاتووە، نەوەك کارکردن بە ئیجتیهادەکەی پێشەوامان عومەری کوڕی خەطاب (خوا لێی ڕازی بێت) چونکە مژدەدەرەکانی گاور (مەسیحییەکان) ئەم هەلە دەقۆزنەوە، و پارەو سامان بەکاردەهێنن بۆ ڕاکێشانی هەژارانی مسوڵمانان، بۆ لای ئاینەکەی خۆیان.

دووەم: (باسی عورف: نەریت)

پێشخستنی باسی عورف: بە سەرباسی (بەبەراوردگرتن-پێوانەیی: القیاس) هۆکارەکەی ئەوەیە کە لە ڕوانگەی کرداریەوە، هەم لە شەریعەت و هەم لە یاسادا عورف گرنگترە و بایەخدارترە، لە (قیاس - پێوانەیی)، سەرەڕای ئەوەی کە قورئانی پیرۆز لە چەندەها ئایەتدا ئاماژەی داوە، بەڕەچاوکردنی (عورف) ئەمە بە پێچەوانەی قیاسەوە، کە تەنانەت نابینین ئاماژەیشی پێ درابێت، مەگەر زۆر بەکەمی و دەگمەنی و سەرچەمی ئەو وشانەی (المعروف) کە لە قورئانی پیرۆزدا هاتوون کە مەبەست پێی (نەریت: عورف)ە.

پێناسە و ڕەگەز و جۆر و "بە بەڵگە بوون" و مەرج و گرنگی (نەریت، عورف):

پێناسەی (نەریت: عورف):

لە ڕووی زمانەوە، مانای زۆری هەیە، لەوانە عورف، واتە (جوانی کردار و گوفتار)، و جوانی کەڵەشێر (عرف الديك) شوێنی ڕوانی پەڕەکانییەتی،(پۆپەکەی)، وجوانی ئەسپ (عرف الفرس) شوێنی ڕوانی مووەکانییەتی(یاڵەکانی)، (مەبەستی ئەوەیە کە عورف، واتە: جوان).

و لە زاراوەی زانایانی شەریعەتدا، بریتییە لەو شتەی کە بەکار هێنانی دووبارە بووبێتەوە، چ لە کردار[1]، و چ لە گوفتار[2]، تا خەسڵەتی جێگیر بوون لە دڵ و دەروونەکاندا وەرگرتبێت[3]، و هەروەها عەقڵیش وەری گرتبێت[4]، و لە هەڵسوکەوت و مامەڵەیشدا ڕەچاوبکرێت[5].

- (العُرف: نەریت) و (العادة: خوو):

زانایانی زانستی ئوصولی فیقه سەبارەت بە ئاستی پەیوەندی و ڕایەڵی کۆنتاکتی نێوان ئەم دووانە ڕا جیایان هەیە، دوای ئەوەی کە کۆک و هاوڕابوون، لە سەر ئەوەی کە گشتگیری ڕەها (العموم المطلق) و تایبەتمەندی ڕەها (الخصوص المطلق) لە نێوانیاندا هەیە، هەیانە فەرموویەتی (العادة: خوو) بە شێوەیەکی ڕەها گشتیی ترە[6]، و هی تریشیان هەیە، کە فەرموویەتی: نەریت (عورف) بە شێوەیەکی

١- وەك ئەو نەریتە کردارییە ئابوورییەی کە هەیە، و مامەڵەی (المعاطاة: دانەدەستی یەکتر)ی پێ دەگوترێت، و یان وەك نەریتی کۆمەڵایەتی سەردان کردنی نەخۆش، و گۆڕینەوەی خەڵات، لە بۆنەکاندا، و یان نەریتی سیاسی وەك کردنی کارێك لەبەرامبەر کاری بەرامبەرەکەیدا، وە هاوێنەی ئەو کارەکە بکات، وەك لە پرسە دیپلۆماسییەکاندا هەیە.

٢- وەك ئەوەی کە لە فرێك بەکارهێنانی لە مانایەکی نوێدا زۆر دووبارە بووبێتەوە، کە لە ڕووی زمانەوە بۆ ئەم مانا نوێیە دانەنرێت و مانای تری هەبێت، و تواوی لێ بێت ئەم مانا تازەیە ببێتە حەقیقەتێکی نەریتی و عورفی تیایدا، وەك بەکارهێنانی لەفزی (ولد) تەنها بۆ کوڕ، لە کاتێکدا کە لەزماندا، بۆ کوڕ و کچیش دانراوە.

٣- جا ئەوەی کە بەشێوەی دەگمەن هاتوتە ئاراوە، و لە دەروونەکاندا جێگیر نەبووە، ئەمە یان لە زاراوەدا بە (عورف) ناوزەد نەکراوە.

٤- ئەو شتانەی کە لە دەروندا جێگیر بوون، لە ڕێی ئارەزووەوە، و حەزەکانەوە ئەمانە بە (عورف) دانانرێن، وەك نەریت و خوو گرتن بە کارەخراپەکانەوە.

٥- ئەم پێناسەیەم لە چەندەها پێناسەوە دەرهێناوە، و بەرهەمی ئەوانەیە و هەستم بەوەکرد، کە هیچ یەکێك لەو پێناسانەنییە، کە کەموکوڕی و دەرد نەخواردوویەکی تیادانەبێت.

٦- ئەوانەی کە ڕایان وایە کە (عادة: خوو) گشتی ترە، دەڵێن عادەت هەموو دووبارە بوویەك لە گوفتار و کردار دەگرێتەوە، ئیتر چونیەکە ئەو شتە دووبارەیە تاك کردبێتی یان کۆمەڵە کەسێك، و هەروەها چوونیەکە سەرچاوەکەی شتێکی سروشتی بێت، و یان سەرچاوەکەی عەقڵی مرۆڤ بێت، و یان تەنانەت سەرچاوەکەی حەز و ئارەزووەکان بێت.

رەها گشتی ترە[1]، بەڵام ئەو ئاراستەیەی کە بڵاوە و گەورەتر و پان و پۆڕترە، لە لای شەرعزانانی شەریعەت، ئەوەیە کە یەکسانن[2].

لەڕای خاکیبانەی ئێمەدا، ئەم دووانە جیاوازن، چونك (عادة: خوو) لە قورئانی پیرۆزدا نەهاتووە، و زیاتر پەیوەندی بە لایەنی خووپێوە گرتنەوە هەیە، و کاتێك کە دووبارە بوویەوە، دەبێتە خوویەکی هەمیشەیی، وەك جگەرکێشان، و خواردنەوەی گازە سەرخۆشکەرەکان، و ماددە هۆشبەرەکان.

رەگەزەکانی عورف:

لە پێناسەکەیدا، ئەوە وەردەگیرێت، کە (عورف: نەریت) لە دوو رەگەزی (مادي: بەرجەستە) و (پەنهان: مَعْنَوي)، رەگەزی ماددی: بەرجەستەیی: بریتییە لەو کردارو گوفتارەی کە بەکارهێنانی دووبارە و چەندبارە کراوەتەوە.

– رەگەزی پەنهان و نادیارو دەروونی (العنصر المعنوي النفسي) کە ئەمەیان وەك خسڵەتی وەرگرتن و گرتنە خۆ، و رێزگرتن وپابەندی مامەڵەی مەردانە، و خاوەن ئەدەبانە دەگرێتەوە.

- جۆرەکانی نەریت - عورف:

عورف بەپێی رێ و شوێن و دانان گەلێکی جۆراو جۆر، دابەشدەبێت، بۆ چەند جۆرێك، لەوانە:

أ– بەپێی رەگەزە ماددییەکەی، یان گوفتارییە، و یان کردارییە:

١– عورفی گوفتاری (نەریتی تیۆری: العرف القولي): بریتی لە و بێژ (لفظ)ەی دانراوە، لە زماندا بۆ مانایەك و دواتر لە مانایەکی نوێی تردا بەکارهێنراوە، و لەم ماناتازەیەشدا زۆر دووبارە بۆتەوە، تا بووەتە حەقیقەتێکی عورفی (نەریتی) وەك واژەی (وَلَد) کە لەزماندا بۆ وەچەی هەم کورو هەم کچ دانراوە، و دواتر تەنها بۆ (کوڕ) کە لە زماندا بۆ وەچەی هەم کوڕ و هەم کچ دانراوە، دواتر تەنها بۆ (کوڕ) بەکارهێنراوە، و هەروەها وەك ووشەی (لحم: گۆشت) کە لە زماندا گۆشتی هەموو گیاندارێك دەگرێتەوە، بەڵام لە (نەریت: عورف)دا، بۆ هەموو گۆشتێك بەکاردێت، جگە لە گۆشتی ماسی، و ئەمەش بە (نەریتی

١– لە سەر بنەمای ئەوەی کە (نەریت: عورف) کردەوە و هەم گوفتاریش دەگرێتەوە، بەڵام (عادە: خوو) تەنها کردار دەگرێتەوە.

٢– لەسەر بنەمای ئەوەی کە مانا و چەمکەکانیان یەکێکە هەموو بەسەر ئەوەی کە بەسەریەکێکیاندا جێبەجێ دەبێت، بەسەر ئەوەی تریشیاندا جێبەجێ دەبێت، و دەچەسپێت، و بەپێویستی دەزانین کە لەفزی (عورف) و لەفزی هاووێنەکانی لە (ئەحکام)دا، بەکاربێت.

بەکارهێنان: العرف الأستعمالي) ناوزەدکراوە.

و جاری وا هەیە کە (عورفی) تیۆری و زارەکی یان شەرعیە، و یان جاری واهەیە کە یاساییە، یان جاری وا هەیە کە عورفێکی ترە، لەو عورفە تایبەتانەی کە هەن.

– عورفی شەرعیی[1]: بریتییە لەو واژەیەی کە لە زماندا دانراوە، بۆ مانایەکی گشتی، و دواتر گوازراوەتەوە بۆ مانایەکی شەرعیی نوێی تایبەت، وەك واژەی (صلاة: نوێژ) کە لە مانای زمانەوانیدا، بۆ نزاکردن (الدعاء) بەکاردێت، و لە هزری شەرعزاناندا بریتییە لەو پەرستشە دانراوە کە پێویستە رۆژانە ئەنجام بدرێت، لە پێنج کاتی دیاریکراودا، و وەك ووشەی (صیام: رۆژو گرتن) کە مانا زمانەوانییەکەی ئەوەیە بەتەواوی دەست بگرێتەوە لە هەموو شتێك، و بەڵام لە نەریت و عورفی شەرعدا، بریتییە لە دەستگرتنەوەیەکی تایبەت لە خواردن و خواردنەوە و جووتبوون لە بانگی بەیانییەوە تا بانگی مەغریب.

– نەریتی یاسایی (العرف القانوني): بریتییە لەو ووشەیەی کە لەمانا زمانەوانییەکەیەوە گوازراوەتەوە بۆ مانایەکی یاسایی تایبەت، وەك واژەی (الجنایة: تاوان) کە لە زماندا بریتییە لە هەموو کارێکی یاساغکراو و قەدەغەکراو کە بەکردنی زیان بگەیەنێت، ئیتر چونیەکە ئەو زیانە لە سەرگیانی کەسەکان بێت، یان هەرجۆرە زیانێکی تر، بەڵام لە عورفی یاساییدا – هەروەك لە یاسای عێراقیدا هاتووە – بریتییە لەوتاوانەی کە سزای لە سێدارەدان و یان زیندانیکردنی کاتیی، ویان زیندانی کردنێکی وا کە ماوەکەی لە پێنج ساڵ زیاتربێت، تا دەگاتە پانزە ساڵ[2].

و عورفی زارەکی رۆڵێکی مەزنی هەیە، لە راڤەو شرۆڤەکردنی دەقەکان، و رێژگەی گرێبەست و پەیمانەکان، و هەروەها گرێبەست و هەڵسوکەوتە شەرعییەکان، هەر لەر لەکڕین و فرۆشتن و بەکرێدان و مەرجەکانی گرێبەستکار و نرخ و نرخدانەرو هتد.. لە سەر بنەمای ئەم عورفە زارەکییە وەستاون، و لە سەر ئەو دەڕۆن.

چونکە لە راستیدا ئەو کەسەی کە قسە دەکات، لەسەر رێژگە (صیغە)ی، گرێبەستەکان و ئەوەی پێیانەوە پەیوەستە لەمەرجەکان و شتەکانی تر، ئەوە بێگومان مەبەست پێیان ئەو مانایانەن کە لە

١– لە پەرتوکی (الأشباه والنظائر)ی، ئیبن نەجیمدا هاتووە، لاپەڕە ٩٣) کە دەڵێت: (عورفی شەرعی وەك نوێژو زەکات و حەجکردن، بەهۆی ئەم مانا شەرعییەی کە هەیانە ئیتر دەست هەڵگیراوە لە مانا زمانەوانییەکەیان)، جا بزانە کە مانای زمانەوانی (الصّلاة: نوێژ)، واتە: نزاو دوعاکردن و (الزکاة)، واتە: گەشەو نەشو نماکردن و (حەج) واتە: ئامانج و مەبەست و نیاز.

٢– ماددەی (٢٥) لە یاسای سزادانی عێراقی، ژمارە (١١١)ی، ساڵی (١٩٦٩).

ڕووی عورفەوە دانراوە بۆیان، ئیتر چونیەکە ئەونەریتو عورفە گشتیی بێت، یان تایبەتی ئەوا دادوەر (قاضي) لە کاتی ناڕۆشنی دەقەکان و ڕێژگەی گرێبەستو پەیمانەکاندا دەگەڕێتەوە بۆی.

٢– نەریتی پڕاکتیکی – کرداری، (العرف الفعلي):

ئەمیش یان ڕێگە پێدراو و شەرعییە، وەك مامەڵەی دەستاو دەست (بیـع المعـاملات) و سـەردانی کردنـی نـەخۆش، و گۆڕینـەوەی خـەڵات لـە بۆنەکانـدا، و وەرگرتنـی مـارەیی پێشـوەخت، پـێش گواستنەوەی ئافرەتەکە و زەماوەندکردن، و پێدانی خەڵات لـە لایـەن پیـاوەوە بـۆ هاوسـەرەکەی لـە شەوی بـووك و زاوایەتیـدا، و یـان ڕێگـە پێنـەدراو ناشـەرعییە، وەك قومـارکردن، و ئارەقخواردنـەوە، و سووخۆری، و پاشەکەوتکردنی شـتومەکی بـەکارهێنان بـۆ گرانـی، لـەکات وسـاتە ناوەختەکانـدا وەك سەردەمی شەڕو شۆڕ.

ب– عورف بەپێی سەرلەپاگیری (الشمول) یان گشتی (عام)ـە، و یان تایبەتی (خاص)ـە:

١– نەریتی گشتی، و یاخود نەریتی نێو دەوڵەتی، (العُرف العام) و یان (العرف الدَّوْلي): کـە بریتییـە لەو عورفەی کە تایبەت نییە بە هەرێمێکەوە، و کەچی هەرێمێکی تری لێ بێ بەش بێت، و لە نموونەی نەریتەگشتییە نێو دەوڵەتییەکان، وەك پێدانی شتێکی هاو وێنـەی کـاڵا ئەسـڵییەکە، لـە میراتیـدا[1]، و ڕادەستکردنەوەی تاوانبارە سیاسییەکان و گێڕانەوەیان بۆ وڵاتی خۆیـان[2]، و هـەروەها پچـڕاندن و بایکۆتکردنی پەیوەندییە دیپلۆماسییەکان و دەسپێکردنەوەیان، لە کاتی بوونی ڕاجیایی و ناکۆکیدا، کـە لە لایەن ئەو کەسانەوە ئەنجام بدرێت کە بێگانەن، و مافی پاراستن (حصانە)ـی، دیپلۆماسییان هەیە، و هەروەها وەك، نەپشکنینی جانتا دیپلۆماسییەکان[3]، لە فڕۆکە خانـەو وێسـتگەکاندا، و هـەروەها وەك گرتنە بەری ڕێو شوێن لـە بۆنـەو سـەردانە فەرمییەکانـدا، و پێشـوازی کردنـی بەرپرسـەکان لـە لایـەن

١– ماددەی (١/٢٣) لە یاسای سیڤیلی عێراقی، کە دەڵێت: جیاوازی ڕەگەز (شوێنی لەدایك بوون) ڕێگر نییە لە میراتبردن لە ماڵو سامانە گواستراوەکان و خانووبەرەو زەوی و زاردا، ئەمەندە هەیە کە کەسی عێراقی کەسێکی بێگانـەی نـاعێراقی میراتی لێ نابات، بەو مەرجە نەبێت کە یاسای دەوڵەتی کەسی دووەم دەبێت، دانی بەوەدا نابێت، کە مـیرات بـدات بـە کەسی عێراقی.

٢– یاسای گێڕانەوەی تاوانبارانی عێراق و هەمووارکردنەوەکانی.

٣– لە ماددەی (١١) لە یاسای سزادانی عێراقیدا هاتووە، کە دەڵێت: (ئەم یاسایانە بەسەر ئەو تاوانانەدا نابڕدرێت، کە لەعێراق ڕوو دەدەن، لە وکەسانەی کە مافی پارێزراو (حصانە)یەکی، ویان هەیە کە بەپێی داوکاری ڕێکەوتنە نێو دەوڵەتییەکان و یان یاسای نێو دەوڵەتی و یان بە پێی یاسای ناوخۆ وەریان گرتووە و بۆیان دانراوە).

بەرپرسە هاوئاستەکانیانەوە، و هەروەها وەك نەریتە بازرگانییەکان لەبازرگانیکردنی نێو دەوڵەتیدا، و جاری وا هەیە کە ئەم نەریتە نێو دەوڵەتییانە دەبنە پابەندکار، وەك پابەندکردنی یاسای ناوخۆ، بەپێی رێکەوتنە دوولایەنییەکان و یان رێکەوتنە بەکۆمەڵەکان، و یان بە دان پیادا نانیان لە یاسا ناوخۆییەکاندا.

٢- نەریتی تایبەت، و یان نەریتی هەرێمی وناخۆیی (العرف الأقليمي) یان (العرف المحلي) بریتییە لەو نەریتەی کە تایبەتە بە هەرێمێکی دیاریکراو، یان بە ناوچەیەکی دیاری کراو، و لە نموونەی نەریتە تایبەتە ناوخۆییەکان، وەك: جەژنە نیشتمانییەکان[1]، و یان وەك جلوبەرگێکی تایبەت بە وڵاتێك و یان ناوچەیەکی دیاریکراو، لە چوارچێوەی وڵاتێکدا و هەروەها وەك پێدانی هەندێ لە مارەیی ، دولخستنی هێندەکەی تر لە عێراقدا، بۆ نزیکترینی ئەم دوو چارەنووسە کە یەکێکیان تەڵاقدان و جیابوونەوەیە، و چارەنوسەکەی ترمردنە[2]، و هەموو وڵاتێك نەریتو خوو (عرف و عادة)ی، تایبەتی خۆیی هەن هەر لە رووی پۆشاکەوە، تا شوێنی نیشتەجێ بوون و خواردنەوەو خواردنو سەردانکردنەوە، هەروەك نەریتی هاوبەشیش هەن، لە نێوان گەلان و هەرێمەکان و دەوڵەتاندا، کە هەموویان تیایدا هاوبەشن و دەیکەن.

ج- عورف لە رووی دروستیی و شەرعیی بوونییەوە، یان (دروست و ساغ: صحیح)ە، و یان خراپ و دەردنەخواردو (فاسد)ە:

- نەریتی ساغ و دروست (العرف الصحیح): بریتییە لەو عورفەی کە لەگەڵ سیستەمی گشتی و ئادابو مامەڵەی گشتیدا دژو پێچەوانە نییە.

و لەپێوەندگی شەریعەتی ئیسلامیدا، و سەبارەت بە نەریت و عورفی موسوڵمانان، رێگە پێدراو (حەڵاڵێك) حەرام ناکات، هەروەها (حەرام) یاساغێك حەڵاڵ ناکات.

- نەریتی خراپ و بێ کەڵك (العرف الفاسد): بریتییە لەو عورفەی کە لەگەڵ سیستەمی گشتی و هەڵسوکەوتو مامەڵەو ئادابی گشتیدا دژو پێچەوانەیە، وەك ئەوەی کە لەگەڵ بنیچینەیەکی شەرعی چەسپاودا دژو پێچەوانەبێت، وەك بەکارهێنانی خواردنەوە کهولییەکان و ماددە هۆشبەرەکان، و قومارکردن و دروستکردنی دیوارو رازاندنەوەی لەسەر گۆڕەکان، و چلەکێشانو چلەی ماتەمینی بۆ مردوو، ساڵیادی مردن، و ئامادەکردنی خواردن بۆ رۆژی سێیەمی پرسە، بۆ کەسێك کە ئامادەی کۆڕی پرسەکە بوویێت.

١- بەڵام جەژنە ئاینییەکان، ئەوانە عورفی شەرعیی گشتین.

٢- ماددەی (٢٠) لە یاسای باری کەسێتی عێراقی.

د- عورفی بەپێی بوونی و ڕوودانی، یان ئەوەیە کە (ثابت: جێگیرە) و یان گۆڕانی بەسەردا دێت واتە (متغیر)ە[1]:

- نەریتە جێگیرەکان، (الأعراف الثابتة): بریتین لەو عورفو نەریتانەی کە بە پێی کاتو شوێن ناگۆڕێن، مادام ژیان بەردەوامە، وەك خواردنو خواردنەوە و خەوتن و بێداری و خۆشی و ناخۆشی، و حەزکردنی سروشتی مرۆڤ بەچاکە، و دوورکەوتنەوەی لە خراپە، ئەمە لەلای ئەوانەی کە ئەم بابەتانە لەچوار چێوەی نەریتدا دادەنێن و جێگادەکەنەوە، دەنا بە بڕوای من ئەم حەزە سروشتیانە ناچنە چوار چێوەی عروف و نەریتەوە، و ئەو حوکمانەی کە لە ژێر کاریگەری ئەم (عادەت) خووانەدان، ئەوانیش شتێکی جیاواز نین، چونکە سەرچاوەکەیان حەزو ویستە سروشتییەکانن.

- نەریتە ناجێگیرو گۆڕاوەکان (الأعراف غیر الثابتة): کە بریتین لەو عورفانەی کە بەپێی گۆڕانی کاتو شوێنەکان و حاڵەتو بارو دۆخەکان و مرۆڤەکان دەگۆڕێت، جا ئەو حوکمانەی کە لە سەر ئەوە بنیات نراون، کە ڕەچاوی ئەو حاڵەتانەی لای سەرەوەی تیادا بکرێت، کەواتە بە جیاوازی گۆڕانی ئەو حاڵەتانە حوکمەکەیش گۆڕانی بەسەردا دێت، و ئەم جۆرەیش مەبەستە، لەو قاعیدەگشتییە ناسراوەیدا کە دەڵێت: (لا یُنکر تغیّر الأحکام بتغیّر الأزمان)[2]، واتە: نکۆڵی لەوە ناکرێت کە بەگوێرەی گۆڕانی کاتەکانو دۆخەکان حوکمەکانیش دەگۆڕێن، و مەبەستیش لە (التغیّر: گۆڕان) واتە (التبدّل: گواستنەوەو گۆڕانی حوکمەکە لە حاڵەتێکەوە بۆ حاڵەتێکی تر)، چونکە خودا بڕیار دەرو داوەری هەموو سەردەمو بارو دۆخەکانە، جا کە بارو دۆخەکە گۆڕا، ئەوا حوکمەکەیش دەگۆڕێت، بە جۆرە حوکمێکی گونجاو لە گەڵ بارودۆخە تازەکەدا.

- بە بەڵگە بوونی عورف: (حُجیة العُرف):

نەریت (عورف) بەڵگەیەکی شەرعییە، ئەگەر ئەو مەرجانەی کە هەن، بەپێی قورئانی پیرۆزو سوننەتی پێغەمبەری دڵسۆز ﷺ و کۆڕا (ئیجماع) و ئەوەی کە عەقڵ (ژیری) دەیگرێت، و بەرپەرچی نادانەوە، تیایدا هاتە دی:

١- بڕوانە پەرتوکی (الموافقات في أصول الشریعة) ب٢، ل٢٩٧، دانراوی ئەبو ئیسحاقی شاطبي، کەناوی (ئیبراهیمە کوڕی موسای لەخمی غەرناتەیی مالیکی) لە ساڵی (٧٩٠)ی، کۆچیدا وەفاتی کردووە.

٢- گۆڤاری (الأحکام العدلیة) ماددەی (٣٩).

- یەکەم: بەڵگەی قورئانی پیرۆز:

قورئانی پیرۆز فەرمانی کردووە، بە ڕەچاوکردنی عورف، لە زۆر لە بابەتەکانی جێبەجێکردن، و حوکمە لاوەکییەکاندا کە لە زۆر ئایەتی قورئانی پیرۆزدا هاتوون، لەوانە خوای پەروەردگار دەفەرموێت:

﴿ خُذِ الْعَفْوَ وَأْمُرْ بِالْعُرْفِ وَأَعْرِضْ عَنِ الْجَاهِلِينَ ﴾[1].

﴿ كُتِبَ عَلَيْكُمْ إِذَا حَضَرَ أَحَدَكُمُ الْمَوْتُ إِن تَرَكَ خَيْرًا الْوَصِيَّةُ لِلْوَالِدَيْنِ وَالْأَقْرَبِينَ بِالْمَعْرُوفِ حَقًّا عَلَى الْمُتَّقِينَ ﴾[2].

﴿فَمَنْ عُفِيَ لَهُ مِنْ أَخِيهِ شَيْءٌ فَاتِّبَاعٌ بِالْمَعْرُوفِ وَأَدَاءٌ إِلَيْهِ بِإِحْسَانٍ ﴾[3].

﴿ الطَّلَاقُ مَرَّتَانِ فَإِمْسَاكٌ بِمَعْرُوفٍ أَوْ تَسْرِيحٌ بِإِحْسَانٍ وَلَا يَحِلُّ لَكُمْ أَن تَأْخُذُوا مِمَّا آتَيْتُمُوهُنَّ شَيْئًا إِلَّا أَن يَخَافَا أَلَّا يُقِيمَا حُدُودَ اللَّهِ فَإِنْ خِفْتُمْ أَلَّا يُقِيمَا حُدُودَ اللَّهِ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِمَا فِيمَا افْتَدَتْ بِهِ تِلْكَ حُدُودُ اللَّهِ فَلَا تَعْتَدُوهَا وَمَن يَتَعَدَّ حُدُودَ اللَّهِ فَأُولَٰئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ ﴾[4].

﴿وَإِذَا طَلَّقْتُمُ النِّسَاءَ فَبَلَغْنَ أَجَلَهُنَّ فَلَا تَعْضُلُوهُنَّ أَن يَنكِحْنَ أَزْوَاجَهُنَّ إِذَا تَرَاضَوْا بَيْنَهُم بِالْمَعْرُوفِ ذَٰلِكَ يُوعَظُ بِهِ مَن كَانَ مِنكُمْ يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ ذَٰلِكُمْ أَزْكَىٰ لَكُمْ وَأَطْهَرُ وَاللَّهُ يَعْلَمُ وَأَنتُمْ لَا تَعْلَمُونَ (٢٣٢) ۞ وَالْوَالِدَاتُ يُرْضِعْنَ أَوْلَادَهُنَّ حَوْلَيْنِ كَامِلَيْنِ لِمَنْ أَرَادَ أَن يُتِمَّ الرَّضَاعَةَ وَعَلَى الْمَوْلُودِ لَهُ رِزْقُهُنَّ وَكِسْوَتُهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ لَا تُكَلَّفُ نَفْسٌ إِلَّا وُسْعَهَا لَا تُضَارَّ وَالِدَةٌ بِوَلَدِهَا وَلَا مَوْلُودٌ لَّهُ بِوَلَدِهِ وَعَلَى الْوَارِثِ مِثْلُ ذَٰلِكَ فَإِنْ أَرَادَا فِصَالًا عَن تَرَاضٍ مِّنْهُمَا وَتَشَاوُرٍ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِمَا وَإِنْ أَرَدتُّمْ أَن تَسْتَرْضِعُوا أَوْلَادَكُمْ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ إِذَا سَلَّمْتُم مَّا آتَيْتُم بِالْمَعْرُوفِ وَاتَّقُوا اللَّهَ وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ ﴾[5].

﴿ لَّا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ إِن طَلَّقْتُمُ النِّسَاءَ مَا لَمْ تَمَسُّوهُنَّ أَوْ تَفْرِضُوا لَهُنَّ فَرِيضَةً وَمَتِّعُوهُنَّ عَلَى الْمُوسِعِ قَدَرُهُ وَعَلَى الْمُقْتِرِ قَدَرُهُ مَتَاعًا بِالْمَعْرُوفِ حَقًّا عَلَى الْمُحْسِنِينَ ﴾[6].

١- الأعراف: ١٩٩.

٢- سورة البقرة: ١٨٠.

٣- سورة البقرة: ١٧٨.

٤- سورة البقرة: ٢٢٨ - ٢٢٩.

٥- سورة البقرة: ٢٣٢- ٢٣٣.

٦- سورة البقرة: ٢٣٦.

وە دەیان ئایەتی تر کە ئاماژە دەدەن بە پێویستیی ڕەچاوکردنی عورف و نەریت، لەئایەتەکاندا بە (المعروف) دەربڕدراوە، کە بریتییە لەو کردەوە، یان گوفتارە جوانەی کە خەڵکی لەسەری ڕاهاتوون، و جێگیر بوون، و دەروونی مرۆڤەکان پێی ڕازییە، و عەقڵە ساغەکانیش وەری گرتوون.

دووەم: بەڵگەی سوونەتی پێغەمبەرﷺ:

لە پێغەمبەرەوە ﷺ گێردراوەتەوە، کە فەرموویەتی : (فما رأه المسلمون حسناً فهُوَ عندالله حسن، ومارأه المسلمون قبيحاً فهُوَ عندالله قبيحٌ)[1] واتە: ئەوەی کە موسوڵمانان بە جوان و چاکیان زانی ئەوا خوای گەورەیش بە جوان‌و چاك تەماشای دەکات، و ئەوەی کە موسوڵمانان بە ناشیرین‌و خراپی دادەنێن، ئەوا خوای گەورەیش بە ناشیرین‌و خراپ تەماشای دەکات.

سێیەم: بەڵگەی (کۆڕا: ئیجماع):

شەرعزانانی شەریعەتی ئیسلام هەر لە سەرەتای هاتنی ئاینی پیرۆزی ئیسلامەوە، تا ئەمڕۆ کۆکن و کۆڕان لەسەر ئەوەی کە (عورف) دەکرێتە بەڵگە، و پاڵپشت و دۆکیۆمێنت، بەڵگەی ئەم قسەو کۆڕایەشیان ئەو ئایەتو فەرموودانەیە کە باسکران، و دان پیادا نانی ئیسلام بۆ زۆر لە عورف و عادەتەکانی عەرەبەکان، کەپێش هاتنی ئاینی پیرۆزی ئیسلام باو و بڵاو بوون، دوای ئەوە کە ئەو عورفو عادەتانەی ڕێکخستن و پاڵفتەی کردن لە ڕەهەندە خراپەکانیان، وەك عورف و نەریتی مامەڵە داراییەکان و مامەڵە و یاساکانی باری کەسێتی، و سزاکان، و هاووێنەکانیان، و ئەم عورف گەلە هەیانبووە، کە لۆکاڵی و ناوخۆیی بووە، و هەیشیانبووە کە لە شەریعەتە پێشینەکانەوە وەرگیراوە، وەك شەریعەتی پێغەمبەرئیبراهیم ، و ئیسماعیل ، و موسا، و عیسا (سەلامیی خوایان لەسەر بێت) و عورفی وایان هەبووە کە لە گەلە دراوسێکانیانەوە وەریانگرتووە، بەهۆی ئەوەی کە ئاڵوگۆڕی بازرگانی لە نێوانیاندا هەبووە، جا ئەوانەیان کەدژ نەبوون لەگەڵ ناوەڕۆکی شەریعەتو بەرژەوەندییە گشتییەکاندا، ئاینی ئیسلام دانی پیادا ناوون، وەك گرێبەستی کڕین‌و فرۆشتن، و بەبارمتەدان (الرهن)، و بەکرێدان (الأجارة) و هاوبەش و شەریکایەتی، و قەرزدان بە قازانجی هاوبەش (القراض) و هاووێنەکانی تریان، لەگرێبەستەکانی کڕین‌و فرۆشتن، و هەروەها وەك هاوشانی (الكفاءة) لە پرۆسەی هاوسەرگیریدا، و لەنێوان ژن‌و پیاوەکەدا، وەك پێویستی دانی خوێن (دية) لە سەر شانی کەس‌وکارو هۆزو خزمان لە کاتی

---

[1] موافقه الخبر الخبر، ٢/٣٤٥، لە (عەبدوڵڵای کوڕی مەسعود)ـەوە بە (مەوقوف)ـی، و بە (حەسەن) لە پلەدا هاتووە.

سزالدنا[١]، و ئاینی پیرۆزی ئیسلام ئەو نەریت و عورفە عەرەبیانەی ڕەتکردۆتەوە کە بەرژەوەندی تاکەکەس لە سەر بنەمای ڕەچاونەکردنی بەرژەوەندی کەسانی تر بە دەست دەهێنن، بۆ نموونە سەرپەرشتیاری ئافرەت لەو سەردەمەدا دەهات مارەیی ئافرەتەکەی دەبرد بۆ خۆی، بە بیانووی ئەوەی کە ئەو ئافرەتە موڵکی ئەوە! بۆیە قورئانی پیرۆز ئەم نەریتە خراپانەی هەڵوەشاندەوە، وەك دەفەرموێت:﴿ وَءَاتُواْ ٱلنِّسَآءَ صَدُقَٰتِهِنَّ نِحۡلَةٗۚ فَإِن طِبۡنَ لَكُمۡ عَن شَيۡءٖ مِّنۡهُ نَفۡسٗا فَكُلُوهُ هَنِيٓـٔٗا مَّرِيٓـٔٗا ﴾[٢]، و هەروەها لە پێش هاتنی ئاینی پیرۆزی ئیسلامدا میرات تەنها بەو کەسانە دەدرا، کە بەشداری شەڕ دەکەن، و ژن و منداڵ بێبەش دەکران، بۆیە قورئانی پیرۆز ئەم نەریتە خراپەیشی هەڵوەشاندەوە، وەك دەفەرموێت: ﴿ لِّلرِّجَالِ نَصِيبٞ مِّمَّا تَرَكَ ٱلۡوَٰلِدَانِ وَٱلۡأَقۡرَبُونَ وَلِلنِّسَآءِ نَصِيبٞ مِّمَّا تَرَكَ ٱلۡوَٰلِدَانِ وَٱلۡأَقۡرَبُونَ مِمَّا قَلَّ مِنۡهُ أَوۡ كَثُرَۚ نَصِيبٗا مَّفۡرُوضٗا ﴾[٣]، و هەروەها بە چەندەها ئایەتی تر.

و هەروەها یاسا و سیستمی (بەکوڕ کردن: التبني) خوویەکی باوویلاو بوو، لەو سەردەمەدا، بەڵام قورئانی پیرۆز ئەم نەریتەیشی هەڵوەشاندەوە، وەك دەفەرموێت:﴿ وَمَا جَعَلَ أَدۡعِيَآءَكُمۡ أَبۡنَآءَكُمۡۚ ذَٰلِكُمۡ قَوۡلُكُم بِأَفۡوَٰهِكُمۡ ﴾[٤].

و بەڵام ئەم پرۆسەی (بەکوڕ کردنە: التبني) ئەگەر بەمانای ئەوەبێت کە کەسێك ئەرکی پەروەردەکردنی منداڵێکی بێ باوك (نازناو) و یان منداڵە هەژارێك یان منداڵێکی تر بگرێتە ئەستۆ، وەك لەو حاڵەتەیدا کە ژنو پیاوەکە یەکێکیان نەزۆك بێت، و بێ منداڵ بن، ئەمە کارێکی ستایشکراوە، و کەسی پەروەردە کار لەسەر ئەم کارەی پاداشتی لای خوای هەیە، کە پەروەردەی دەکات، تا پێ دەگاتو باڵغ دەبێت، جا لەم کاتو سەرویەرندەدا پێویستە ئیتر سەر بەخۆیی وەربگرێت و باڵەفڕێت و

١- کەسوکار و هۆزی کەسەتاوانبارەکە، ئەوانەن کە لە ڕووی نەریتەوە هاوکارو سەفەری یەکترن، ئەمە بنچینەیەکی نەریت و (قاعدة عرفية) بووە، لە لای عەرەبەکان، ئیسلام هات بەرەو پێشی برد و ڕێکی خست، و ماناو چەمکی ئەو (کەس و کارو هۆزە: العاقلة)ی، فراوانترکرد، تەنانەت دیوانی سەربازیش بگرێتەوە، و هەروەها هەموو دامەزراوەیەکی وا بگرێتەوە کە بکوژەکە سەر بەو دامەزراوەیە و کوشتنەکەیشی دەبێت بەهەڵە ئەنجام دابێت، و خوێنیش هەزار دینارە، و یاخود دە هەزار درهەمە ویان سەد حوشترە، و یان دووسەد مانگایە، و یاخود هەزار مەڕە و یان هاونرخی ئەمانەیە، بەپێی ئەو ژینگەو کاتو شوێنەی کە هەیە.

٢. سورة النساء: ٤

٣. سورة النساء: ٧

٤. سورة الأحزاب: ٤

لەو خێزانە جودابوەبێت، چونکە تێکەڵی کردن لەگەڵیان ئیدی یاساغ و حەرامە، ئەگەر هاوسەرگیری رووی نەدابێت لەنێوان ئەم کوڕە (بەکوڕکراوە) و یان ئەم کچە (بە کچی خۆکراوە)دا، لەگەڵ یەکێك لەوەچەکانی کابرای پەروەردەکاردا، و ئەگەر ڕەچەڵەکی ئەم (کوڕە بە کوڕ کراوە) زانراوو دیار نەبێت، ناتوانێت میرات ببات، و یان میراتی لێ ببرێت، چونکە جارێ ڕەچەڵەکی نەناسراوە، و نادیارە.

هەر بەم شێوازەیش ئاینی پیرۆزی ئیسلام، ئەو مامەڵە دارایانەی کە زیانیان تیادایە، و بەرژەوەندیی تەنیا بۆیەك لایەنی گرێبەستەکە دەهێنێتەدی، و ئەوی تریان لێی بێ بەشە، ئەم عورفەیشی لابردووە، و سڕیویەتییەوە، و یاخود ئەو مامەڵەیەی کە زیانی بۆ کۆمەڵگە هەیە، جا پێغەمبەرﷺ ڕێگری کردووە، لەو خووە کە هەبووە، لە مامەڵەدا و چوون بە پیری کاروانییەوە، تاپێش ئەوەی کەبگەنە بازاڕ کاڵاکەیان بەهەرزان لێ بکڕن و دواتر خۆیان بە گران بیفرۆشنەوە[1]، و هەروەها ڕێگری کردووە، لە وەی کە شاری شت بۆ لادێیی بفرۆشێ و ببێت بە دەڵاڵی[2]، و هەروەها ڕێگری کردووە، لەو مامەڵەیەی کە زەمی درۆی تیادایە، بۆ فریودان و تەفرەدانی کڕیار[3]، چەندەهای تر لەو گرێبەستە زەرەرمەندانەی کە زیان دەگەیەنێت بەلایەنێکی گرێبەستەکە، و یاخود هەر زیانمەندن بۆ هەموو کۆمەڵگە.

١- دەقەکەی دەفەرموێت: (لا تلقوا الركبان) پێشەوا موسلیم گێڕاویەتییەوە لە پەرتووکی کڕین و فرۆشتنەکاندا، باسی حەرامی بەرگرتن بەو کەلوپەلانەی کە دەهێنرێن، (ب١٠/ ٤١٨) ژمارە (٣٧٩٨ – ٣٨٠٢- ٣٨٠٤) کە بریتیە لەوەی کە بچیت بە دەم کاروانەوە، تا ئەوەی پێیانە لەبەرهەمە ئاژەڵی و کشتوکاڵییەکانیان، کە دەیانەوێت بەنرخی بازاڕی ئەو شارە بیفرۆشن، تۆ لێیان بکڕیت و پێش ئەوەی بچنە بازاڕەکە و نرخی ئەو ڕۆژەی کاڵاکان بزانن، و کڕینەکەیشی بە هەرزان بێت و دواتر بە گران بیفرۆشیتەوە.

٢- دەقەکەی دەفەرموێت: (لابيع حاضرلباد) ئەمیش هەرپێشەوا موسلیم گێڕاویەتییەوە، پەرتوکی کڕین و فرۆشتن، باسی حەرامی دەڵاڵی کردنی شاری بۆ لادێیی و فرۆشتنی شتەکان) (ب١٠/ ٤٢٠)، ژمارە (٣٧٠٥) کە مەبەستی ئەوەیە کابرای شاری ببێتەدەڵاڵ بۆ ئەو کەسەی کە لەلادێ و گوندەکانەوە بەرهەمەکانی دەهێنێت، و بۆی بفرۆشێت، یاخود وردە وردە لە جیاتی ئەو بۆی بفرۆشێت، و بەنرخێکی گرانتر.

٣- کە دەقەکە دەفەرموێت: (نهي النبي ﷺ عن النجش)، پێشەوا تیرمیذی لە پەرتوکی کڕین و فرۆشتندا هێناویەتی، و هەروەها لە بوخاریدا بە ژمارەکانی (٢١٤٢ – ٦٦٦٣) هاتووە، کە مانای (النَّجْش) بە فەتحەی پیتی نون، و سکونی پیتی جیم، واتە: زیادە دانان لەسەر نرخی کاڵا نەوەك لەبەر ئەوەی کە بیکڕێت، و بەڵکو لەسەر ئەوەی کە خەڵکی تری پێی فریو بدات، واتە حاڵەتی (زەمکردن) کە ئێستایش هەر باوە.

چوارەم: بەڵگەی عەقڵی:

بەشێوەیەکی گشتی (عورف) لە سەر بنەمای پێداویستییە زۆر نیازمەندەکان (ضروریات) وپێداویستییە مامناوەندەکان (حاجیات) و بەرژەوەندییە کۆمەڵایەتیی و ئابورییەکانی مرۆڤ بنیات نراوە و دامەزراوە، و هەروەها لە سەرئەو بڕیارو حوکمانە بنیات نراوە، کە خودای مەزن ناردوونی بۆ بەندەکانی و بۆ هەموو سەردەم و کاتێك دەگونجێن، کە مەبەستیان و ئامانجیان لادانی سەختی و دژوارییە لە سەر خەڵکی و ئاسانکاری هێنانە بۆیان لەبوارە جیاوازو جۆر بەجۆرەکانی ژیاندا، و جا ئەگەر ئەو حوکمو بڕیارانەی کە لە سەر بنەمای عورف و خوو (عادة) بنیات نراون لەکاتی دەرهێنانیاندا و بنیات نانیاندا، لە ژێر کاریگەریی ژینگەی خەڵکیدا نەبووبن، و هەر گونجاو نەبووبن، لە گەڵ باروێۆخی کۆمەڵایەتی و ئابوری، هتد... یاندا، ئەوا ئەمە دەبێتە هۆکاری بەرتەسککردنەوە و سەختی لە سەریان کە بێگومان ئەم دوو شتەیش (بەرتەسککردنەوەو سەختی) شەریعەتی ئیسلامی ڕەتی کردوونەتەوە، بە چەندەها دەقی قورئانی پیرۆز، لەوانە کە دەفەرموێت: ﴿وَٱلَّذِينَ كَفَرُواْ وَكَذَّبُواْ بِـَٔايَـٰتِنَآ أُوْلَـٰٓئِكَ أَصْحَـٰبُ ٱلْجَحِيمِ﴾[1]، ﴿يُرِيدُ ٱللَّهُ بِكُمُ ٱلْيُسْرَ وَلَا يُرِيدُ بِكُمُ ٱلْعُسْرَ﴾[2].

ئەمە مانای ئەوە نادات، بەدەستەوە کە عورفەکان و بارو دۆخەکان کاریگەری و زیادە دەستێوەردان دەکەن لە دەقە ڕاشکاوەکاندا، و موجتەهید ناچار بکەن، کە بڕیارێك دەربکات، کە ئەو مانایە نەدات بەدەستەوە کە دەقەکە هەیەتی، و بەڵکو بەمانای ئەوەدێت، کە لە ناودەقەکاندا هەیە، کە بنچینەیەکی گشتییە (قواعد عامة)یە، و دەکرێت بە پێی باروێۆخو حاڵی خەڵکی جێبەجێ بکرێت، و هەشیانە کە تایبەتەو بەستراوەتەوە بە بەرژەوەندیی تایبەتی خەڵکییەوە، و لە کاتی بوونی بەرژەوەندییەکەدا، حوکمەکەیش جێبەجێ دەکرێت و لە کاتی نەمانی هۆکار و بەرژەوەندییەکەدا حوکمەکەیش نامێنێت[3].

١- سورة المائدة: ١٠.

٢- سورة البقرة: ١٨٥.

٣- بۆ درێژە باسی ئەم پرسە بڕوانە پەرتووکی (الموافقات)ی، ئیمامی شاطبی، (٢/٢٨٦).

مەرجەکانی کارکردن بە عورف:

بۆ حوکم کردن بە وەی کە عورف دلوای دەکات، دەبێت ئەم مەرجانەی لای خوارەوەی تیابێت:

أ- **دەبێت عورفەکە ساغ و دروست (صحیح) بێت،** واتە پێچەوانە نەبێت، لە گەڵ بەڵگەیەك لە بەڵگە شەرعییەکان، و یاخود بنچینە (قاعدة)یەك لە بنچینە ڕەسەنەکانی شەریعەت، بۆیە دروست نییە بۆ کەسی موجتەهید، و دلنەری بڕیاری شەرعی، و فەرمانڕەوای ئاینی (قاضي) و فەتوادەر، کە حوکمەکان لە سەر بنەمای عورفی خراپ (فاسد) دەربکات، و بنیات بنێت، چونکە هەر شتێك لەسەر شتی خراپ بنیات نرابێت، ئەویش هەر خراپە، بەڵام لێرەدا ئەوە هەیە، کە ئایا حوکم چییە؟ ئەگەر خەڵکی وەکو عورف ڕاهاتن لەسەر ئەنجامدانی گرێبەستێك لە گرێبەستە پوچ و خراپەکان (فاسیدەکان) و یاخود ڕاهاتن لە سەر هەڵسوکەوتێك، لە هەڵسوکەوتە خراپەکان و دەرینەخواردووەکان، بە بیانووی یەکێك لە پاساوو بیانووە زۆر پێویستەکانی ژیان، وەك: سوود وەگرتنی فرۆشیاری خانوویەك بە بێ بەرامبەر لەو خانووە فرۆشراوەی بەوەی کە بە مەرج بیگرێت، لەسەر کابرای کڕیار لە کاتی مامەڵەکەدا، کە ساڵێك تیایدا بمێنێتەوە و یان زیاتر و یان کەمتر، بە بێ کرێ و هەروەها بەبێ ئەوەی کە لە بەرامبەر بەشێك لە نرخەکەدا، لە خانووەکەدا دلبنیشێت، جا کابرای کڕیار ناچار دەبێت، بە ڕازی بوون بەم مەرجە پوچ و تەنانەت پوچکەرەوەمیش، و هەروەها وەك مامەڵەی سەرقفڵانە (العربون)[1] لە ژێر فشاری ئەو نەریتو عورفەدا کە لە وولاتدا باوە، و هەروەها وەك سوود وەرگرتنی کابرای قەرزدەری ڕەهن وەگر (الدائن المرتهن) کە خاوەنی قەرزەکەیە بارمتەکە وەردەگرێت، لە خودی شتە ڕەهن کراوەکە، و هەروەها وەك مامەڵەی (الوَفاء)[2] و هەروەها وەك ناچار بوونی کەسوکاری مردوو، بە پێدانی خواردن بەخەڵکی لە ژێر

١- شەرعزانان لە سەر حوکمی ئەم جۆرە مامەڵەیە ڕاجیاییان هەیە، جەماوەری شەرعزانانی حەنەفی و مالکی و شافعی قەدەغەیان کردووە، (المغني، ب٤، ل٢٥٧) و (قليوبي و عميرة، ب٢، ل١٨٦) و (نيل الأوطار، ب٥، ل ١٥٣) چونکە خواردنیماڵی خەڵکییە بە ناهەق، و خوای پەروەردگاریش دەفەرموێت: ﴿ وَلَا تَأْكُلُوٓا۟ أَمْوَٰلَكُم بَيْنَكُم بِٱلْبَٰطِلِ ﴾ البقرە: ١٨٨.

٢- مامەڵەی (الوفاء) بریتییە لەوەی کە کابرایەك شتێکی دیاریکراو بفرۆشێت بەکابرایەکی تر، و بەنرخێکی دیاریکراو، و یاخود بە نرخی ئەو قەرزەی کەسی کڕیار هەیەتی، و لەسەر کابرای فرۆشیار بەڵام بەو مەرجەی کە هەر کات کابرای فرۆشیار، پارەکەی دایەوە بەکڕیارەکە و یاخود قەرزەکەی دایەوە، ئەوا دەبێت شتومەکە فرۆشراوەکەی ڕادەست بکاتەوە (ماددەی ١١٨، لە گۆڤاری الأحكام العدلية) جا لەم مامەڵەیەدا هەندێ لە حوکمەکانی مامەڵەی تەندروست هەن، و لەوانە کە کابرای کڕیار دەبێتە خاوەنی ئەو سوودو کاڵکانەی کە شتومەکەکە هەیەتی، و هەروەها لەگەڵ ئەوەیشدا هەندێك لە حوکمەکانی مامەڵەی خراپ و دەرینەخواردوو (البيع الفاسد) ی تیادایە، ئەویش ئەوەیە کە هەردوو گرێبەستکارەکە ←

فشاری عورف و نەریت و خوە خراپەکاندا، و هەروەها وەك ئەو برە پارەیەی کە بە سەر قوفڵانە ناسراوە، و سەدان عورف و خوو (عادەت)ی، خراپی تر کە هەن و لە ناو خەڵکیدا بڵاوون.

وەڵامی ئەم پرسیارانە ئەوەیە کە لە سەر دەوڵەت پێویستە قەڵاچۆی ئەم نەریتە خراپانە بکات، و هەروەها ئەو مامەڵەو هەڵسوکەوتە خراپانەیش قەڵاچۆ بکات، کە لەسەر بنەمای عورف و نەریتی خراپ (فاسد) بنیات نراون.

جا ئەگەر دەوڵەت بەم کارە هەڵنەسا، و تاکەکەسی ناچار بوو، کە لە ژێر فشاری ئەو نەریتە باوەدا بچێتە ناو پرۆسەی کارکردن بە و عورفە ئایا لە ڕووی ئاینییەوە بەرپرسیارە؟ ئەگەر چی لە ڕوی دادگاوە بەر پرس نییە؟! قورئانی پیرۆز وەڵامی ئەم پرسیارەی داوەتەوە، کە فەرموویەتی: ﴿ إِنَّمَا حَرَّمَ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةَ وَالدَّمَ وَلَحْمَ الْخِنزِيرِ وَمَا أُهِلَّ بِهِ لِغَيْرِ اللَّهِ فَمَنِ اضْطُرَّ غَيْرَ بَاغٍ وَلَا عَادٍ فَلَا إِثْمَ عَلَيْهِ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَّحِيمٌ ﴾[1].

هەروەها فەرموویەتی: ﴿إِنَّمَا حَرَّمَ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةَ وَالدَّمَ وَلَحْمَ الْخِنزِيرِ وَمَا أُهِلَّ لِغَيْرِ اللَّهِ بِهِ فَمَنِ اضْطُرَّ غَيْرَ بَاغٍ وَلَا عَادٍ فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَّحِيمٌ ﴾[2]، وهەروەها دەفەرموێت: ﴿ قُل لَّا أَجِدُ فِي مَا أُوحِيَ إِلَيَّ مُحَرَّمًا عَلَىٰ طَاعِمٍ يَطْعَمُهُ إِلَّا أَن يَكُونَ مَيْتَةً أَوْ دَمًا مَّسْفُوحًا أَوْ لَحْمَ خِنزِيرٍ فَإِنَّهُ رِجْسٌ أَوْ فِسْقًا أُهِلَّ لِغَيْرِ اللَّهِ بِهِ فَمَنِ اضْطُرَّ غَيْرَ بَاغٍ وَلَا عَادٍ فَإِنَّ رَبَّكَ غَفُورٌ رَّحِيمٌ ﴾[3].

جا لەبەر ڕۆشنایی ئەم ئایەتە پیرۆزانەدا و بەپشت بەستن بەو ڕێگە پێدانە بەرفراوانەی کە شەریعەتی ئیسلامی داویەتی، ئەوەی بە ڕاست دەزانم و هەست دەکەم کە پێکاویەتی کە جەنابی خوالێخۆشبوو شێخی پێشووی ئەزهەر (الشيخ محمد الخضري) بۆی چووە کە دەفەرموێت: کەسی شەرعزان بۆی نییە کە فەتوا دەربکات، و یان بڕیار بدات، بە پێی ئەو عورفەی کە پێچەوانەی یەکێك لە

بۆیان هەیە کە مامەڵەکە هەڵبوەشێننەوە، و حوکمی بەبارمتە گرتن (رهن)ی، تیایدا بەر جەستە یە، لەدوای وەرگرتنی شتومەکەکە.

١- سورة البقرة: ١٧٣.

٢- سورة النحل: ١١٥.

٣- سورة الأنعام: ١٤٥.

بنچینەکانی شەریعەتە، مەگەر کاتێك کە ئەو حوکمەی بەپێی ئەو نەریتە نادروستە دراوە، زۆر زۆر پێویست (ضروري) بێت.

بۆیە لەم حاڵەتەدا حوکمەکە لە سەر بنەمای رەچاوکردنی پێویست (ضرورة) بنیات نراوە، و دەچێتە چوارچێوەی بابەتی دەرفەتدان (الرّخصة) کە شەرعزان ئەم دەرفەتەی لەسەر بابەتی ئیجتهاد دان پیادا ناوە، و هەژمار کردووە، جا کەسی شەرعزان دەبێت بەو جۆرە تەماشای ئەو مامەڵانە بکات، کە پێچەوانەی بنەماکانی شەریعەتن، کە ئەگەر هاتوو لە بەر زۆر پێویست بوون (ضرورة) کرابوون، ئەوا دەتوانێت کە هەڵاوێری بکات، لە ئەسڵی یاسای قەدەغە بوون، و جیای بکاتەوە و ئەو پێویستی (ضرور) بوونە، بکاتە بیانو و هۆکار بۆ هەڵاوێر (إستثناء) کردن و جیاکردنەوەی لەو ئەسڵ و بنچینەیە، و ئەگەر هاتوو ئەو پێچەوانە بوونەوەیە لە بەرنەزانی رووبدا بوو، و یان ئارەزوو تیایدا زاڵ ببوو، ئەوا تەنها رێگە چارەی ئەوەیە کە فەتوا بدات بەخراپی و دەرنەخوازراوی ئەو نەریتە، و خەڵکی فێری رووی راستی مامەڵە بکات، و دروست نییە کە ئەوەی کە عورفە خراپەکەی لەسەر دەروات، بەکارێکی شەرعی و رێگەپێدراوی دابنێت، و یاخود فەتوا بدات بە دروستی ئەو نەریتە، بەبێ ئەوەی کە لەبەر پێویستی (ضرورة) ئەنجام درابێت، پێویستیەکی وا کە زانای شارەزا بە ئامانجو مەبەستەکانی شەریعەت، ئەندازەگیری بۆ کردبێت، و بەچاکی دانابێت کە بکرێت و بە پێویستی زانیبێت[1].

ب- **پێویستە عورفەکە گشتی و زاڵ بێت، و دووبارە بووەوە بێت**، و بە شوێن یەکتریدا هاتبێ و بۆیە ئەگەر شڵەژاو بوو، بەجۆرێك کە لە هەندێ حاڵەتدا جێبەجێ کرا، و لە هەندێ حاڵەتی تردا وازی لێ هێنرا، لەم کاتەدا بۆ ئەوە ناگونجێت کە ببێتە سەرچاوەی حوکم[2].

ج- **دەبێت پێش ئەوەی کە ئەو پێشهاتەی نەریتەکەی تیادا جێبەجێ دەکرێت** و حوکمەکەی لەسەر بنیات دەنرێت، روویدات، دەبێت خودی عورفەکە لە بووندا هەبووبێت، چونکە وەك بنچینەی

١- ئەم بابەتە لە گوفتاری ئەرزەمەردا، لە ژێر ناونیشانی (دەبێت عورف رەچاو بکرێت، لە بریاردان و فەتوادانا) بڵاوکراوەتەوە، و ماموستای خوالێخۆشبوو (عبدالوهاب خلاف) لە پەرتووکەکەیدا (مصادرالتشريع الأسلامي فيما لا نصّ فيه) هێناویەتی، لاپەرە (١٢٥).

٢- پێشەوا (سیوطي) لە پەرتوکی (الأشباه والنظائر) دا، ل١٠١، دەفەرموێت: ئەو شتە بە (خوو: عادة) دادەنرێت کە گشتی و زاڵ (مطرد) بێت جا کە شڵەقاو (مضطرب) بوو ئیتر بە عادەت دانانرێت، پاشان بزانە کە (مطرد) واتە: گشتی و زاڵ و دووبارە بوەوە هاتن بە شوێن یەکتریدا، و لە (مضطرب) واتە شڵەقاودا، جاروبار هەیە کە روو دەدات و جاری وا هەیە: کە بوونی نییە، و روو نادات.

یاسایی (القاعدة القانونية) ولیە و هیچ گێڕانـەوە (الأثـر الرّجعـي) تیـادا نییـە، بۆیـە دەبێـت ڕوودانـی لـە پێشتربێت، بەسەر کاتی هەڵسوکەوتەکەدا، و پێشهاتەکەدا و تادواتر بـەردەوام بوویێـت، تـا ئـەو کـاتی ڕوودانە هاتووەتە پێش، و ئینجا ئیتر بەراورد (مُقارنة) بکرێت، لە گەڵی، ئیتر چونیەکە هەڵسوکەوتەکە زارەکی بێت، یان کرداری، جا ئەگەر لەناکاو هاتبوو بەسەرهەڵسوکەوتەکەدا، و ڕوویدابوو، یان دوای ئەو هاتبووە ئاراوە، و یاخود پێشوەخت لـە هەڵسـوکەوتەکە دەرکـەوتبوو،و پـێش ئـەو گۆڕانی بەسـەردا هاتبوو، ئەوا کاری پێ ناکرێت.

د- دەبێت عورفەکە گشتی (عام) بێت، و دەربـارەی حوکمـە گشـتییەکانیش بێت، و ئـەوەی کـە بایەخی هەیە بۆ بنیاتنانی حوکمە شەرعییەکان، بریتییە لـە عـورفی گشـتی، چـونکە عـورفی تایبـەتی سوودی حوکمی گشتی نییە، و شتی تایبەتیش حوکمی تایبەت بە دەسـت وپێوەنـدەکانی خـۆیی لـە سـەر بنیـات دەنرێـت، وەك ئـەو دەربڕینـە ناسـراوانەی کـە هـەن لـە مامەڵەکانـدا، لـە نێـوان وڵاتـە جۆراوجۆرەکاندا، کە جاری وا هەیە لە وڵاتێکدا جۆرێکە و لە وڵاتێکی تردا جۆرێکی ترە، جا لـە هـەموو وڵاتێکدا بەپێی نەریت و خووی ئەو وڵاتە و خەڵکی ئەو شوێنە مامەڵەی لەگەڵدا دەکرێت[1].

هـ- نابێت ئاڕاستە و لایەنێك ناکۆك بێت، لەسەر ئەوەی کە پەیوەندی بەکارەکـەوە هـەبێت، بـە پێچەوانەی ئەوەوە کە عورفەکە داوای دەکات، و ئەگەر وابوو، ئـەوا لایـەنی کـارکردن بـەو کۆکبـوون و هاوڕاییە پێش دەخرێت بەسەر کارکردن بە عورفەکە، بۆ نموونە ئەگەر ژن و پیاوی هاوسەر لـە عێراقـدا ڕێککەوتن، لەسەر ئەوەی کە پێشـوەخت مارەییەکـە بکرێـت، و پـێش بخرێـت، دوای ئـەم کۆکبـوون و ڕێکەوتنە پیاوەکە بۆی نییە، کە داوا لە (داوەر) بکات، کە بڕیار بدات بەدواخستنی هەندێکی، ئەمەیش لە سەرەنەمای ئەو عورفەی کە بڵاوە و لەوڵاتدا هەیە و هەروەها ئەگـەر ڕێککـەوتن لەسـەر ئـەوەی کـە سەرجەمی مارەییەکە دوابخرێت، ئەوا ژنەکە بۆی نییە، کە ڕێگری بکات لەوەی کە نەهێڵێت بگوازرێتەوە بۆ ماڵی هاوسەرەکەی، بە بیانوی ئەوەی کە پێشوەختە مارەییەکەی بۆ نەکراوە، و ئەگەر عورفەکە لە بازاڕی بەقیست دانی نرخەکاندابوو، و هەر دوولای گرێبەستکار بەڕاشکاوی ڕێککەوتن لەسەر ئەوەی کە هەمووی بدرێت وو قیستی تێ نەکەوێت، و یاخود عورف وابوو، کە تێچوونی ناردنی کاڵا لەسـەر کڕیـار

١- بـۆ درێـژە باسـی ئـەم پرسـە بگـەڕێرەوە بـۆ پـەرتوکی (العرف والعادة في رأي الفقهاء) (عـورف و عـادەت) لـە ڕای شەرعزانەکاندا، دانراوی دکتور ئەحمەد فەهمی (أبو سُنّة) ل٦١، و دواتر و لە گۆڤاری (الأحكام العلية)دا، مـاددەی (٤١) هاتووە، کە دەڵێت، (عادەت) کاتێك کاری پێ دەکرێت کە گشت و زاڵ بێت (وەك باسمانکرد).

بوو، بەڵام لە سەر ئەوە ڕێککەوتن کە لەسەر فرۆشیار بێت، ئەوا لەم حاڵەتانەدا کاریە ڕێککەوتنەکە دەکرێت، نەوەك بە عورفەکە.

- گرنگیی و بایەخی عورف:

دوای ئەوەی کە زۆرینەی بنچینە نەریتییەکان (القواعد العرفيَّة) کرانە بنچینەی یاسایی و وەك یاسا و بڕیار دانران، ئیتر گرنگی و بایەخی عورف، سەبارەت بە یاسا دەسکردە ناوخۆییەکان.

کەم بوویەوە و سەرەڕای ئەمەیش بێگومان بەردەوام تائێستایش عورف وەك سەرچاوەیەکی یەدەك (إحتياطي) دادەنرێت، و لەسەردادوەر پێویستە، کە پەنا بباتە بەر کارکردن بە عورف، هەرکات کە دەقێکی وای دەست نەکەوت، کە بڕیاری تیادابێت لەسەر ئەو پێشهات و ڕووداوەی کە خراوەتە بەردەستی[1]، و هەر بەردەوامیش نەریتە نێودەوڵەتییەکان پێگەیەکی بەرزو گرنگیان هەبووە، لە یاسای گشتی نێو دەوڵەتیدا و لەگرنگترین ئەو سەرچاوانەیە کە لێیەوە حوکمەکانیان وەردەگرن.

بەڵام سەبارەت بە شەریعەتی ئیسلامی، و فیقهی ئیسلامی بێگومان کە نەریت و عورف ئەو گرنگیو بایەخەی خۆی هەر دەپارێزێت و ئەم بایەخ و گرنگییەیش لە زۆر لە ڕەهەندەکانییەوە دەدرەوشێنەوە، لە وانە:

١- **شەرعزان و دادوەرو موفتی لە ڕاڤەکردنی دەقەکاندا**، پشت دەبەستن بە نەریتە باوەکانی کاتی دابەزینی ئەو دەقانە، و پراکتیزە کردنیان[2]، بۆ نموونە خوای پەروەردگار دەفەرموێت: ﴿لَا تَأۡكُلُواْ ٱلرِّبَوٰٓاْ أَضۡعَٰفٗا مُّضَٰعَفَةٗ﴾[3].

١- بڕگەی دووەم، لە ماددەی یەکەم، لە یاسای مەدەنی عێراقی، ژمارە (٤٠)ی، ساڵی (١٩٥١) بەدەق ئەوەی تیادا هاتووە کە ئەگەر دەقێکی بڕیار سەپێن - یاسایی (تشريعي) ولمان دەست نەکەوت، کە جێبەجێکردنی شیاوبێت، ئیتر ئەوا دادگا بڕیار دەدات، بەوەی کە کار بە پێی عورف و دادکاری و دادوەرۆکی عورف بکرێت و ئەگەر ئەمیش دەست نەکەوت، ئەوا کار بەو میتۆدو پەیڕەوە دەکرێت، کە شەریعەت داوای کردووە و زۆرتریش گونجاوە لە گەڵ دەقەکانی ئەو یاسایەدا، بەبێ وابەستە بوون بەمەزهەبێکی دیاریکراوەوە، ئەگەر ئەمەیش هەرنەکرا ئەوا بەپێی بنچینەکانی دادوەری (قواعد العدالة) کاردەکەین، بۆ دۆزینەوەی چارەسەر بۆ پرسەکە و یاساکانی مەدەنی وڵاتانی عەرەبیش هەر کاریان بەم پەیڕەوەکردووە، بەڵام هەیانە کە عورفی پێشخستووە بەسەر شەریعەتدا، وەك یاسای عێراقی.

٢- بۆ درێژە باسی ئەم پرسە بڕوانە، پەرتوکی (المبسوط) ب١٦، ل ٦٢، باسی شێوازو ڕەفتارەکانی دادوەری (أدب القضاء) دانراوی (أبو بكر محمّد بن أحمد السَرَخْسي)

٣- سورة آل عمران: ١٣٠.

کە ئەم کوت و پەیوەستەیەی لەم ئایەتەدا (ٱلرِّبَوٰٓاْ أَضۡعَٰفٗا مُّضَٰعَفَةٗ: چەند بەرامبەر) مانای چەمکی پێچەوانەی (المفهوم المخالفة)ی، تیادا نافامرێتەوە، و دواجار گوزارشت لە سەرئەوە ناکات، کە تەنها ئەم جۆرە سووە حەرامکراوە و یاساغە، وئیتر جگە لەم جۆرە حەرام نییە، چونکە ئایەتە پیرۆزەکە بۆ ئەوە هاتووە، کە گوزارشت لەو حوکمە بکات، کە لەو سەردەم و واقیعەدا خەڵك لەسەری بوون و خوویان پێوە گرتووە، لەکاتی مامەڵە کانیاندا بە سوو خۆری، چونکە کابرای سوو خۆر بە قەرزارەکەیی دەگوت، لە کاتی هاتنی دانەوەیدا، سوودو قازانجەکەم بۆ زیادکە، منیش ماوەی دانەوەکەیت بۆ درێژ دەکەمەوە ئیتر کابرای قەرزار ناچار دەبوو، کە بەگوێی بکات، تا قەرزەکە زۆر و کەڵەکە دەبوو، لەسەر ئەستۆ و گەردنی کابرای قەرزار تا وای لێدەهات، کە لەژێریدا دەرنەدەچوو، جا ژن و منداڵەکەی لە جیاتی قەرز پێ دەفرۆشت، و دەیکردنە بەندەی خۆی، و ئەم پرۆسەیەیە کە لەسەردەمی نەفامیدا، بە سووی زیادە (ربا الفضل) ناوزەد کرابوو[1].

٢- **لەسەر دادوەر (القاضي) پێویستەکە لە عورفدا**، رەچاوی ئەم پرس گەلەی لای خوارەوە بکات[2]:

أ- رێگری دەکرێت لە گوێگرتن بۆ سکاڵایەك کە ناوەڕۆکەکەی عورف و عادەت - نەریت و خوو - بەدرۆی بخاتەوە، وەك ئەوەی کە ئەو ماوەیەی دیاری کراوە، بۆ بەرزکردنەوەی سکاڵاکە درەنگ بێت و بە سەر چووبێت، جا لەم بارەیەوە شەرعزانانی موسوڵمان گوتوویانە، کە ئەگەر کەسی سکاڵاکار، وازی هێنابوو، لە داواکردنی مافی خۆی، بە ئەندازەی کاتی ئەوەندە، کە بەپێی عورف ئەو کاتە زۆرە بەڵگەبێت، لە سەر درۆکردنی سکاڵاکار لەسەر ئەو شتەی کە داوای دەکات، ئەوا لە سەردادوەر پێویستە کە ئەو سکاڵا و داوایە رەت بکاتەوە، و شەرعزانان ئەندازەی ئەو کاتەیان بەپێی نەریتی سەردەمی خۆیان، بە (٣٣) ساڵ داناوە، لە داوا و سکاڵاکانی تایبەت بە میرات دابەشکردن و سەندنی ئەو مافە لە سامانی بە جێماو، و لەموڵکە وەقفکراوەکان و لە غەیری وەقف و میراتیشدا، بە (١٥) ساڵ ئەندازەیان بۆ داناوە، و مالکییەکان رایان وایە، کە داوای سەندنی ماف لە بواری زەوی و زار و خانوو، (العقار) لە دوای

١- بۆ درێژە باسی ئەم بابەتە بڕوانە تەفسیری کەبیری پێشەوا فەخری رازی، ب٢، ل٥.

٢- لەگۆڤاری (الأحكام العدلية) دا هاتووە کە نوسیویەتی (المعروف كالمشروط) ماددەی (٤٢) واتە ئەو شتەی کە نەریت و باوە، وەك مەرجی دانراو لە سەر مامەڵەکە وایە، و هەروەها لە ماددەی (٤٤)دا، دەڵێت: ئەوەی کە لە نێوان بازرگانەکاندا نەریتە و باوە، وەك شتە بە مەرج گیراوەکانی نێوانیان وایە، و لە ماددە (٤٥) دا هاتووە، کە ئەو شتەی بەعورف دیاری کراوە، وەك ئەوە وایە کە بە دەق دیاری کرابێت.

تێپەڕبوونی (١٠) ساڵ بەسەریدا، لەکار دەکەوێت، و ئیتر گوێی لێ ناگیرێت، بە پێی بەڵگەی ئەو فەرمایشتەی کە لە پێغەمبەرﷺ گێڕدراوەتەوە، کە دەفەرموێت: (من حاز شيئاً عشر سنين فهو له) واتە: هەرکەسێ بۆ ماوەی (١٠) ساڵ شتێکی دەستکەوت، ئیتر هی ئەوە و ئەو خاوەنیەتی.

ب- پێویستە لە بەر ڕۆشنایی مانا نەریتی و عورفییەکانی ئەو لەفزانەدا حوکم بدرێت، کە لە دەقو ڕێژکەو شێوگی گرێبەست و سکاڵاکاندا هاتووە[1].

ج- لە کاتی ڕقەبەری و گرفتی دوولایەنی دژبەیەکدا، وەهەروەها بەنەبوونی بەڵگەیش، ئەوا لە سەر دادوەر پێویستیە ڕای ئەو لایەنەیان پێش بخات، کە عورف پاڵپشتی لێوەدەکات، لەدوای سوێنددانی چونکە ئەمیان زیاتر وابەستەیە بە ڕووکەش (ظاهر)، و بەوەوە کە بنەما ڕەسەنەکەیە، بۆ نموونە ئەگەر ژن و پیاو لە سەر کەلو پەلی ناو ماڵ بوو بەکێشەیان، ئەوا قسەی ئەوەیان پێش دەخرێت، کە لەگەڵ عورفی شارو ناوچەکەیدا کۆکەو هاوقسەیە لە دوای سوێنددانی، چونکە لەگەڵ ئەوەیشدا کە هەردووکیان دەستیان هەیە لە ناو ئەو کەلو پەلی ناو ماڵەدا، و بەڵام دەستی ئەوەیان بەهێزترە کە عورف پاڵپشتی لێوەدەکات، و هەروەها ئەوشتانەی کە تایبەتن، لە ڕووی عورفەوە، بە پیاوەوە، وەك: چەك وئەسپ ئەمە بڕیاری لێ دەدرێت، بۆ پیاوەکە و ئەو شتانەی کە لە ڕووی عورفەوە تایبەتن بە ژنەوە، وەك خشڵ، ئەوا بڕیاریان لە سەر دەدرێت بۆ ژنەکە[2].

٣- لە پێشهات و ڕووداوەکانا بە پێی عورف حوکم دەدرێت، و کار بە (خوو: العادة) دەکرێت[3].

عورف بریتییە لەو ئەندازەگیرو پێوانگەی کەدادوەر دەگەڕێتەوە بۆی لە کاتی جێبەجێ کردن و پراکتیزەکردنی حوکمە ڕەهاکاندا، وەك دیاری کردنی بژێوی (النفقة)[4] و هاوتاستی لە نێوان ژنو پیاودا

١- بۆ درێژە باسی ئەم پرسە بڕوانە (تبصرة الحكام على هامش فتح العلي المالك) دانراوی (إبن فرحون) ب٣، ل٢٠، و دواتر.

٢- بڕوانە پەرتووکی (تبصرةالحكام) واتە: سەرچاوەی پێشوو، ب٢، ل٥٧ و دواتر.

٣- گۆڤاری (الأحكام العدلية) ماددەی (٦٣)، و یاسای مەدەنی عێراقی (١٦٤/١) دەڵێت: عادەت تایبەت بێت، یان گشتی هەر کاری پێ دەکرێت، و حوکمی پێ دەدرێت، بەڵام ڕاستر ئەوەیە کە بگوترێت، (عورف) کارپێکراوە، و حوکمی پێ دەدرێت ئیتر عورفی تایبەت بێت، یان عورفی گشتی، هەر چوونیەکە.

٤- بۆ زانینی جۆری بژێوی و ئەندازەکەی، دادوەر دەگەڕێتەوە بۆ نەریت و عورفی ناوچەو شاری دووهاوسەرەکە، لە گەڵ ڕەچاوکردنی باردۆخی دارایی و کۆمەڵایەتی هەردووکیان، ئەمە لە کاتی جێبەجێ کردنی ئەو بنچینە شەرعیە گشتی و سەرڵپاگیرە، کە لە قورئانی پیرۆزدا هاتووە، کە دەفەرموێت: ﴿لِيُنفِقْ ذُو سَعَةٍ مِّن سَعَتِهِ﴾ الطلاق: ٧.

(الكفاءة)[1] ئەو بینینەی مامەڵەکە پێویستکەری پەیشمان بوونەوەیە لە مامەڵەکە[2]، و هەروەها ئەو کەموکوڕی و عەیبەیەی کە پێویستکەری پەشیمان بوونەوەیە، لەمامەڵەکە[3]، و هەروەها قەبارەو جۆری سزا تەمێکارەکان[4]، و هەروەها سەبارەت بە بژاردن و نەبژاردن و دەستەبەرکردن لە کاتی خراپەکردن و نابودکردنی سپاردە و شمەکەکاندا[5].

و هەروەها لە دەرئەنجامی هۆکار و پاڵنەرەکاندا[6]، و هەروەها لەو شتانەیدا کە لە شەرعدا کۆنترۆڵ نەکراون و چوارچێوەی تەواوەتییان بۆ دانەنراوە، وەك ماوەی (بێ نوێژی) و باڵغ بوون، و ئەو فەرمان گەلەی تر کە دەکرێت لە ڕێگای عورفەوە بگەین بە حوکمێکی دادگەرانە تیایاندا.

١- هاوتاستی (الكفاءة) مەرجێکە لە مەرجەکانی پابەندی بە هاوسەرگیری، لە لای جەماوەری شەرعزانان، جا داوەر دەگەڕێتەوە بۆ عورفی ئەو شارو ناوچەیە لەو شتانەیدا کە سەربابەتی هاو تاستی (کفاء)ەن، و لە وشتانەیشدا کە سەر بەم پرسە نین، پشت دەبەستێت بەخەڵکی خاوەن ئەزموون، جا ئەگەر ئافرەتێك شووی کرد بە کابرایەك کە بە پێی عورفی ناوچەکەی هاوتاستی خۆی نەبوو، و لەم شووکردنەیدا پرسی بە سەرپەرشتیارەکەی خۆی نەکردبوو، ئەوە گرێبەستەکە دروستە، لە لای هەندێك لە شەرعزانان وەك حەنەفییەکان، و بەڵام سەرپەرشتیارەکەی مافی ڕەخنەگرتنی هەیە، و دەتوانێت داوای هەڵوەشاندنەوەی گرێبەستەکە بکات، وەك بەرپەرچدانەوەیەك بۆ ئەو زیان و شورەییەی کە بە سەریاندا هاتووە، و ئەو خەسڵەت و صیفاتانەی کە لە کەفائەتدا دانراون، ئەمانە عورف دانی پیادا ناوون، جگە لە(ئاین).

٢- سەبارەت بە (بینین)، لە پرسی پەشیمان بوونەوە بە بینین، وەك ئەوەی کە بوەستێت و هەڵوەستە بکات لە سەر شێوازو کاتو شوێن و زانیاری زیادە لەسەر کاڵاکە، تا لە مەبەست و ناوەڕۆکی ئەسڵی شتومەکەکە شارەزابێت و بزانێت، واتە: ئەو زانستەی دەست بکەوێت، کە بە یەکێك لە پێنج هەستەکە دێتەدی، نەك تەنها بە چاوی بینین.

٣- داوەر پشت بە عورف دەبەستێت، بۆ زانینی قەبارەی ئەو عەیبو کەموکورییەی کە هەیە، و ئاستی کاریگەرییەکەی لەسەر کورتهێنانی سامانەکە و نرخەکەی.

٤- تەمێکردنەکان (التعازیر) ئەو سزایانەن کە دەسەڵاتی یاسادانانی وەخت ئەندازەیان بۆ دادەنێت، و بەپێی سەردەم و شوێن و کەسەکان شان بە شانی ئەو عورفەی کە لە وڵاتدا باوە، دەگۆڕێن، لەپەرتووکی (الفروق)ی، (پێشەوا قەرافی) دا، ب٤، ل١٨٤، هاتووە کە دەفەرموێت: جاری وا هەیە کە تەمێ کردنێك لە سەردەمێکدا دەبێتە ڕێزلێنان لە سەردەمێکی تردا، و جاری وایش هەیە، کە (تەمێکردن) هەیە لە وڵاتێکدا تەمێکردنە، و کەچی هەر ئەو تەمێ کردنە لە وڵاتێکی تردا ڕێزلێنانە.

٥- داوەر بۆ دەستەبەرکردنی سپاردەکان و بۆ زانینی ئەوەی کە ئایا ئەو شتومەکە لە شوێنی قایم و ئارام دا پارێزراوە، و ئایا چاودێری پێویست کراوە، بۆ پاراستنی و هەروەها بۆ ئەندازەی خەمساردی و یان پێچەوانەکەی، بۆ هەموو ئەمانە دەگەڕێتەوە بۆلای (عورف).

٦- داوەر پشت دەبەستێت بە نیشانە عورفییەکان، لە دەرەنجامی مەبەستەکانی تاوان، لە کاتی تاوان کردندا، و هەروەها لە هۆکارو پاڵنەر لە مامەڵەکان و کاروبارەکانی مارەکردن و تەڵاقدان (الأحوال الشخصية – یاسای باری شارستانی) دا هەر پشت بە نیشانەکانی عورف دەبەستێت، جا بۆ نموونە ئەگەر ئافرەتێك مارەییەکەی خۆیی دا بە پیاوەکەی و دوای

←

٤- **دەربڕینی ویستو ئیرادە، بەکردەوە،** ئەمە لە ڕووی شەرعو یاساییشەوە کاری پێدەکرێت، بەبەڵگەی عورف وەك کڕینو فرۆشتن بە دەستاو دەست، کە لە ڕووی عرفەوە گوزارشت دەکات، لە سەر ڕازی بوونی هەردوولا و هەروەها کردنەوەی دەرگای دووکان و بازاڕە گشتییەکان، گوزارشتە لەسەر ئەوەی کە ڕێگادراوە بچنە ناویان، هەروەها وەك پێدانی خواردن بۆ میوان کە ئەمە لەڕووی عورفەوە مۆڵەتدانە پێی.

٥- **ئەو بڕیارو حوکمانە کە کاریگەریی نەریت و عورفیان لەسەرە،** هەرکات عورفەکە گۆڕانی بەسەردا هات، ئەوا حوکمەکەیش گۆڕانی بەسەردادێت، و هەر ئەمەیشە کە مەبەستو ئامانجە، لەو بنچینە ناسراوەیدا، کە دەڵێت: (نکوڵی لەوە ناکرێت کە بەپێی گۆڕانکاری سەردەمەکان، حوکمەکانیش دەگۆڕدرێن)[1].

- لە نموونەی کرداری و پراکتیزەکردنی ئەم بنچینەیە، لە شەریعەتی ئیسلامدا، وەك ئەم نمونەیەی لای خوارەوە:

(نرخدانان: التسعیر) جاری وایە، کە عورف کراوەتە هۆکارو پاساو بۆی، و یاخود هۆکار و پاسا و (علە)تێك، دانراوە لەسەری، کە سەرچاوەکەی هەر بۆ عورف دەگەڕێتەوە، و دواتر بەهۆی ڕوودانی گۆڕانکاری لە عروفەکەدا، عیللەتەکە (هۆکارەکە) یش گۆڕانی بەسەردا دێت، بۆیە گۆڕانی ئەو حوکمەی کە دەقەکە لە خۆیی گرتووە، ئاشکرادەبێت، و دەردەکەوێت.

خەڵکی شاری مەدینەی پیرۆز گوتیان بە پێغەمبەری خوا ﷺ (غلا السعر في المدينة فسعِّر لنا، قال ﷺ إن الله المسعر[2] القابض[3] الباسط الرازق، إنيّ لأرجوا أن ألقى الله وَ ليس أحد منكم يطلبني بمظلمة

ماوەیەك کابرا ژنەکەی تەلاقدا، و دوای مارەییەکەی کردەوە، بەبەڵگە و بیانووی ئەوەی کە هۆکار و پاڵنەر بۆ ئەو پێدانی مارەییە ئەوە بووە، درێژە بدات بە پرۆسەی هاوسەرگیرییەکەی، ئەوا لەسەر دادوەر پێویستە کە بڕیار بدات بە گێڕانەوەی مارەییەکەی لە دوای سوێندانی، چونکە عورف پشتیوانی لەمەیان دەکات.

١- گۆڤاری (الأحكام العدلية) ماددەی (٣٩) و باسی ئەوەشیمان کرد، کە گۆڕانکاری پێویستە بخرێتە سەر بابەتی گۆڕان لە حاڵەتێکەوە بۆ حاڵەتێکی تر، (التبدل) چونکە حوکمی خوای پەروەردگار گۆڕانکاری بەسەردا نایەت، و بەڵکو خودی مەزن بۆ تەنها پرسێك چەندین حوکم و بڕیاری جیاجیای هەن، کە هەریەکەیان بۆ سەردەمو دۆخێکی دیاریکراوە، و بە پێی گۆڕانکاری بارودۆخەکان، حوکمەکە لە بارێکەوە دەگۆڕێت بۆ بارێکی تر.

٢- واتە: بەویستو ئیرادەی خۆی ئەوکارەدەکات.

٣- گلدەرەوەی ڕۆزی.

في دم و لا مال)[1] واتە: نرخی شتومەك بەرزبۆتەوە و گران بووە، نرخمان بۆ دابنێ، پێغەمبەریش ﷺ لەوەڵامدا فەرمووی: بەڕاستی هەرخوادانەری نرخ و ڕۆزی گرو فراوانکەرو ڕۆزیدەرە، و من هیوادارم کەبگەمەوە بە زاتی پەروەردگار و کەس لە ئێوە شتێکی لەسەرم نەبێت، کە داوام لێ بکاتەوە، نە لە خوێن و نە لە موڵك و سامان.

جا بەرگرتنی پێغەمبەرﷺ لە نرخدانان، و تەماشاکردن و دانانی کارێکی لەم جۆرە بە ستەمکاری، ئەم دووانە لە سەر ئەوە بنیات نراون، کە گرانی بەرهەم و دەرەنجامی کەمی بەرهەم هێنانە، لەگەڵ بوونی داواکاری زۆر لە سەری، (یاسای پیشاندان و داواکردن)، جاری وا هەیە کە پیشاندان وخستنە بازاڕ کەمە، چونکە بەرهەمەکە کەمە، جا کە عورف گۆڕا، و دەروونەکانیش هەر گۆڕدران، و لایاندا بە لای چاو برسێتی و زەوتکردن و پەیداکردنی ماڵ و سامان، لە سەرە حسابی بەرامبەر و بەکاریەر، ئیتر لێرەوە شەرعزانانی سەردەمی شوێنکەوتووان (تابعین)[2] فەتوایان دەرکرد، بە پێویستی دانانی نرخ لە سەرکاڵاو شمەکەکان ئەمەیش وەك ڕەچاوکردنێکی بەرژەوەندیی بەکاریەران، و قەڵاچۆکردنی چاو برسێتی و زەوتکاری و دەست بەسەرداگرتن.

سێیەم: (باسی القیاس: بەبەردا گرتن-پێوانەکاری):

پێناسەی باو و لاسایی کارانە و نەریتییانەی (قیاس) ئەوەیە کە ڕووداو یان پێشهاتێك کە لە بارەی حوکمەکەیەوە، دەقێکی تایبەت نەهاتووە بیکەیتە هاوشان و پاشکۆو بیگریت بەبەری ڕووداو یان پێشهاتێکی تردا، کە خاوەنی حوکمێکی وابێت، کە دەقی لە سەر هاتبێت، بەهۆی ئەوەوە کە لە هۆکارو فاکتەری حوکمەکەدا (سبب الحکم)[3] هەردووکیان هاوبەش بن.

لە نمونەی جێبەجێ کردنی ئەم پرسە وەك قیاسکردنی پوری دایکی (خوشکی دایك) لەسەر (خاڵۆ) لە میراتبردندا، لە بەر ئەوەی کە لە هۆکاری بردنی میراتەکە دا هاوبەشن، کە ئەویش خزمایەتی و

١– پێشەوا (أبوداود) هێناویەتی، لە پەرتوکی کڕین و فرۆشتن، باسی نرخدانان (٣/ ٢٧٠) و هەروەها پێشەوا تیرمذی لە هەمان باسدا (٣/٦٠٦) و ئیبن ٤١) وابن ماجە (٢/ ٧٤١) والدارمي (٢/ ٢٤٩).

٢– بڕوانە پەرتوکی (سبل السلام، ب٣، ل٢٥).

٣– کە دەستەواژەی (سبب) مان، لە پێناسەی قیاسدا، بەکارهێناوە لە جیاتی (العلة) ئەم هەڵبژاردنەمان لە بەر ئەوە بووە، کە (علة) زاراوەیەکی ئیسلامییانە نییە، و بەڵکو لەدوای وەرگێڕانی زانستی مەنطیق (لۆژیك) و فەلسەفە بۆ سەر زمانی عەرەبی، ئیتر ئەم زاراوەیە لە ناو زانا موسوڵمانەکاندا بڵاو بوویەوە، و پەرەی سەندوو بەکارهێنرا.

نزیکایەتییە، پێغەمبەرﷺ دەفەرموێت: (الخال وارث من لا وارث له)[1] واتە: خاڵۆ میراتبەری ئەو کەسەیە کە میراتگری نین، و هەروەها وەك قیاسکردنی ئەوکەسەی کە وەسیەتی بۆ کراوە، هەندێك لە میرات بەتایبەت بۆ خۆی ببات، و کەچی دواتر بوومتە بکوژی میراتدەرەکە، ئەمە قیاسکراوە لەسەر میراتبەری بکوژی میراتدەر لە وەیدا کە بێ بەش دەکرێت، لەو بەشە وەسیەت بۆ کراوەی چونکە هەردوو رووداوەکە لە هۆکار (سبب)ی، حوکمەکەدا هاوبەشن، کە ئەویش پەلەکردنی کابرای وەسیەت بۆکراوە، لەوەی کە زوویگات بە ئامانجەکەی، پێش ئەوەی وەختی ئاسایی خۆی بێت، و قاعیدەی شەرعیش دەفەرموێت: (من استعجل الشيء قبل أوانه،عوقب بحرمانه)[2] واتە: هەرکەس پەلە بکات لە شتێکدا پێش ئەوەی کە کاتی بێت، ئەوا بەوە سزا دەدرێت، کە گەیشتن بەوشتەی لەسەر قەدەغەو یاساغ دەکرێت، و هەروەها وەك قیاسکردنی ئەوکەسەی کە شتێکی لەسەر وەقف کراوە، و دواتر دەبێت بکوژی کابرای وەقفکار، و ئەمەیش لێرەدا ئەو ماڵە وەقف لەسەر کراوەی لێ یاساغ دەکرێت، و نایدرێتێ هەر لەبەر هەمان ئەو هۆکار و فاکتەرەی کە باسمانکرد.

– پێناسەی پێشنیارکراو:

من ئەوە پێشنیار دەکەم، کە (قیاس) واپێناسە بڕێت کە بریتییە لە گێڕانەوەی شتەلاوەکیو هەندەکییەکان (جزئيات)ەکان، بۆلای شتە گشتی و سەراپاگیرەکان (الكليات) ئەوانەی کە ماناکانیان ژیرانەو عەقڵ گیرن، واتە عەقڵ هەست دەکات و پەی دەبات، بە فاکتەرو هۆکار (علة)ی، حوکمەکانیان، وەك گێڕانەوەی سەرجەمی ئازارێانە جەستەیی ومەعنەوییەکان بۆ لای دەستەواژەی (ئۆف) لەو فەرمایشتەی پەروەردگاردا کە دەفەرموێت: ﴿فَلَا تَقُل لَّهُمَآ أُفٍّ﴾[3].

و هەروەها وەك گێڕانەوەی هەموو دراوێکی کانزایی، و یان کاغەزی بڵاو لەم جیهانەدا، کە جێگای زێڕو زیوی گرتۆتەوە، لە کارپێکردن ومامەڵەدا، بۆلای هەردوو دەستەواژەی (الذهب: زێڕ) و (الفضّة: زیو) لە ئایەتی: ﴿يَـٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُوٓا۟ إِنَّ كَثِيرًا مِّنَ ٱلْأَحْبَارِ وَٱلرُّهْبَانِ لَيَأْكُلُونَ أَمْوَٰلَ

١– صحيح إبن حبان، بلوغ المرام (٢٨٣) و صحّحه الشيخ الألباني، صحيح الترمذي (٢٢٠٤).
٢– گۆڤاری (الأحكام العدليّة) ماددەی (٩٩).
٣– سورة الأسراء: ٢٣.

ٱلنَّاسِ بِٱلْبَٰطِلِ وَيَصُدُّونَ عَن سَبِيلِ ٱللَّهِ وَٱلَّذِينَ يَكْنِزُونَ ٱلذَّهَبَ وَٱلْفِضَّةَ وَلَا يُنفِقُونَهَا فِى سَبِيلِ ٱللَّهِ فَبَشِّرْهُم بِعَذَابٍ أَلِيمٍ ﴾[1].

كە مەبەستی جێبەجێ كردنی سەرجەم ئەو ئەركانەیە كە لەم پرسەدا لەسەرشان پێویستن، و هەروەها خۆلادان لەسەر جەمی ئەو كارە یاساغانەی كە بە هۆی ئەم دوولنەوە دەكرێت، بەهۆی هاویەش بوونیان لە هۆكاری حوكمەكەدا، كە ئەوەیە گەنجینەن، و بەكارنەهێنرێن بۆ وەبەرهێنانێكی وا كە لە خزمەتی بەرژەوەندییەكانی تاك و كۆمەڵگەدا بێت.

و هەروەها وەك گێڕانەوەی هەموو بابەتێكی تێپەڕاندن و دەستدرێژی كردنە سەر مافی خەڵكانی تر، بەبێ بوونی هیچ پاساوو بیانویەك، بۆ لای بێژەی (الأكل: خواردن) و ئەو ووشانەی تری لەم بابەتە كە لە قورئانی پیرۆزدا، رێگرتن (نەهی) لە بارەیانەوە هاتووە، وەك پەروەدگار دەفەرموێت: ﴿ إِنَّ ٱلَّذِينَ يَأْكُلُونَ أَمْوَٰلَ ٱلْيَتَٰمَىٰ ظُلْمًا إِنَّمَا يَأْكُلُونَ فِى بُطُونِهِمْ نَارًا وَسَيَصْلَوْنَ سَعِيرًا ﴾[2].

وە هەروەها دەفەرموێت: ﴿ يَٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُوا۟ لَا تَأْكُلُوٓا۟ أَمْوَٰلَكُم بَيْنَكُم بِٱلْبَٰطِلِ إِلَّآ أَن تَكُونَ تِجَٰرَةً عَن تَرَاضٍ مِّنكُمْ وَلَا تَقْتُلُوٓا۟ أَنفُسَكُمْ إِنَّ ٱللَّهَ كَانَ بِكُمْ رَحِيمًا ﴾[3].

لە بەر بوونی ئەو فاكتەر و عیللەتە هاویەشەی كە هەیە، كە بریتییە لە گەیاندنی زیانی ماددی و جەستەیی بە كەسانی تر، بە بێ بوونی هیچ هۆكارێكی رێگە پێدراو.

- هۆكاری هەڵبژاردنی ئەم پێناسەیە، لە لای من، بۆ دوو شت دەگەڕێتەوە:

یەكەم: لادان ولابردنی ئەو ڕاجیاییەی كە هەیە، سەبارەت بە بەڵگە بوون (حُجیّة)ـی، قیاس، چونكە هەندێ لە شەرعزانەكان، وەك ظاهیرییەكان و شیعەی ئیمامی، و ئەوانەی كە بەڕەوگەی ئەواندا رۆیشتوون نكۆڵیان كردووە، لەوەی كە قیاس نابێتە بەڵگە، بە مانا تەقلیدییەكەی و بەڵام (قیاسكردن) بە مانا پێشنیاز كراوەكە ئەگەر نكۆڵی لێ بكرێت، ئەوە وەك نكۆڵی كردن وایە لە دەقی گشتی، و دواجار ئیتر ئەو ڕاجیاییەی كە باسكرا، نامێنێتەوەو لادەچێت.

١- سورة التوبة: ٣٤.

٢- سورة النساء: ١٠.

٣- سورة النساء: ٢٩.

دووەم: سەرقاڵکردنی بیرو هزرە بە چەلەحانێ و هێنانی بەڵگەو بەرپەرچدانەوەیان، و کوشتنی کاتو تەمەن بە پرسێکەوە کە لە ڕووی پراکتیکییەوە هیچ سوودێکی نییە، و لەکاتێکدا کە ئێمە لە سەردەمی خێرایی و پێشکەوتن و گلۆبالیزمیشدا دەژین، جا کە پێناسە پێشنیارکراوەکەی سەرمومان وەرگرت، ئیتر بوار بۆ ئەو چەلەحانێ بێ سوودە نامێنێتەوە.

- پایەکانی قیاسکردنی تەقلیدییانە:

لەوەی کە باسمانکرد، ئەوە وەردەگیرێت، کە (قیاس) بەو مانا زانراوەی کە هەیە، لەلای زانایانی ئوصولی فیقه لەسەر چوار پایە وەستاوە:

١- قیاس لەسەر کراو، وەك (خاڵۆ) و (میراتبەر) لە دوو نمونە باسکراوەکەی ڕابردوودا.

٢- خودی قیاسکراوەکە، وەك (پوری دایکی: خوشکی دایك) و وەسیەت بۆکراو، لە دوو نموونەکەی ڕابردوودا.

٣- (السبب: هۆکار) وەك پلەی خزمایەتی، لە قیاسکردنی پوری دایکی (خوشکی دایك) لەسەر (خاڵۆ) و پەلەکردن لەگەیشتن بە ئامانجەکە پێش هاتنی کاتەکەی، لە قیاسکردنی وەسیەت بۆ کراوی بکوژی وەسیەتکار، لەسەر بکوژی میراتبەر بۆ میراتدەرەکەی.

٤- حوکم: کە بریتییە لە وەرگرتنو پێ بڕانی میرات بۆ (پور: خوشکی دایك) لە نمونەی یەکەمدا، و بێ بەشبوونی وەسیەت بۆکراوی بکوژی وەسیەتکار لەو بەشەی کە وەسیەتکاری کوژراو بۆی داناوە.

جا زانایانی زانستی ئوصولی فیقهـ لە پرسی قیاسدا، دەستەواژەی (عیللەت) یان، بەکارهێناوە لە جیاتی (السبب)، وە بەڕاستی ئەمەیش هەڵەیەکی زەقو بەرجەستەیە لەبەر ئەم هۆکارانەی لای خوارەوە.

١- (**السبب**) و (**العلة**) تێکەڵ کراون هەرچەندە کە لە حەقیقەت و ناوڵخنیشدا جیاوازییان هەیە، چونکە لە ڕاستیدا دروست نییە، کە مەبەست لە (عیللەت) لە قیاسکردندا، بریتیی بێت لە عیللەتی کارکەر (العلّة الفاعلة) چونکە عیللەتی کارکەر بۆ سەرجەمی ئەو حوکمە شەرعییانەی کە دەقیان لەسەرە لەگەڵ ئەوانەیشدا کە تەنانەت دەقیان لەسەر نییە، بریتییە لە زاتی خوای پەروەردگار، هەروەك قورئانی پیرۆز بەدەق ئەم ڕاستییەی باسکردووە، کە دەفەرموێت: ﴿إِنِ ٱلۡحُكۡمُ إِلَّا لِلَّهِ﴾[1].

١- سورة الأنعام: ٥٧.

کەواتە پێویستە کە مانای عیللەت لە قیاسدا، بخرێتە سەر عیللەتی بەرهەم و دەرەنجام (العلة الغائبة: أي: النتيجة) واتە: مەبەست و ئەنجامی سروشتی عیللەتەکە، و دواجار عیللەتی پەیوەندیدار بە دەرەنجامیش، لەحوکمەکەو جێبەجێ کردنی دوادەکەوێت، و لە دوای ئەوەوە دێت، لە کاتێکدا کە بێگومان (سەبەب: هۆکار) پێش حوکمەکەو جێبەجێ کردنەکەی دەکەوێت، کەواتە ئەم دووانە پێچەوانەی یەکترن، و نابێت یەکێکیان لە جیاتی ئەوی تریان بەکاربهێنرێت.

٢- **دەستەواژەی (عیللەت)**، نە لە قورئانی پیرۆز و نە لە سوونەتی پێغەمبەرﷺ نە لەفەرمایشتی خەلیفە ڕاشیدینەکاندا، و نە لە گوتەی هاوەڵانی تردا، (خوایان لێ ڕازی بێت) نەهاتووە، چونکە ئەم دەستەواژەیە لە دوای وەرگێڕانی زانستی لۆژیك (منطق) و فەلسەفە لە زمانی یۆنانییەوە بۆ سەر زمانی عەرەبی، پەیدابوو و گوازرایەوە بۆ ناو جیهانی عەرەبی و ئیسلامی، و عیللەتیش لە فەلسەفەی یۆنانیدا، هەروەك (ئەرستۆ)[1] دەڵێت: دەبێتە چوار بەشەوە:

١- هۆکاری کاریگەر، وکارکەر (العلة الفاعلة) کە بریتییە لەو هۆکارو عیللەتەی کە هێنانەدی ئەو شتەی کە هەڵگری عیللەتەکەیە لە ئەستۆ دەگرێت.

٢- هۆکاری بەرجەستەیی (العلة المادية) کە بریتییە لە کەرەستە سەرەتاییەکانی ئەوەی کە هەڵگری عیللەتەکەیە.

٣- عیللەتی ڕواڵەتی (العلَة الصُوَريَّة) کە برتییە لەو ڕواڵەت و دیکۆرەی کە ئەو شتەی هەڵگری عیللەتەکەیە دەینوێنێت، لە دوای کامڵبوونی.

٤- عیللەتی دەرەنجام و ئامانج (العلة الغائية) کە بریتییە لەو ئەرکەی کە مەبەست و ئامانجە، لەو شتەیدا کە هەڵگری عیللەتەکەیە، لەدوای پرۆسەی کامڵ بوونی.

بۆ نموونە: لە دروستکردنی مێزێکدا، هۆکاری کارکەر (العلة الفاعلة) بریتیە لەو دارتاشەی کە ئەرکی دروستکردنی مێزەکەی خستۆتە سەرشانی، و عیللەتی بەرجەستەیی (العلة المادية) تیایدا، بریتییە لە تەختەو داری دروستکردنی مێزەکە لە گەڵ ئەو شتانەی تردا کە بەشدارن لە پێکهێنان ودروستکردنی مێزەکەدا، وەك بزمار وشتەکانی تر و عیللەتی ڕواڵەتی (العلة الصوريّة) تیایدا بریتییە لەو شێوازو دیکورەی کە مێزەکە لە دوای چاککران و تەواو بوونی هەیەتی و بۆی فەراهەم دێت، و عیللەتی

١- الموسوعة الفلسفية المختصرة، ل٣٤، و ئەم دابەشکردنە چوار بەشییە، لە داهێنانی ئەرەستۆیە، (٣٢١ - ٤٨٣)ی پێش زایین.

دەرەنجام و ئامانج (العلة الغائية) تیایدا، بریتییە لەو ئەرك و ئامانجەی کە مێزەکەی لە پێناویدا دروست دەکرێت، وەك نووسین لە سەری و یان دانانی شتێکی تر لە سەری، وەك خواردن و ئامێرە میکانیکییەکانی وەك کۆمپیوتەر، وهتد...

لەوەوەی کە باسمانکرد، ئەوەمان بۆ روون دەبێتەوە، کە عیللەتی دەرەنجام و ئامانج (العلة الغائية) لە سێ عیللەتەکەی تر لە دواوەیە، و کەوتۆتە کۆتایی و دەرەنجامی پرۆسەکەوە و ئەگەر بگەڕێینەوە بۆلای حوکمە شەرعییەکانیش، دەبینین کە هۆکاری کارکەر (العلة الفاعلة) بریتییە لە شەرعدانەر، کە زاتی خوای پەروەردگارە، و عیللەتی بەر جەستەیی (العلة المادية) بریتییە لەو پیت و وشانەی کە لە دەقەکاندا بەکار هێنراون، و عیللەتی رواڵەتی (العلة الصورية) بریتییە لە پێکهاتە و ئاوێتەی ئەو پیت و وشانە بۆ دامەزراندن و داڕشتنی دەقی شەرعی، کە سەرچاوەی حوکمەکەیە، و عیللەتی دەرەنجام و ئامانج (العلة الغائية)یش، بۆ حوکمە شەرعییەکان، سەبارەت بە شەرعدانەر، ئامانج و مەبەستەکەیە هەر بەئامانج و مەبەستیش ناوزەدی کردووە، و سەبارەت بە مرۆڤ بە (بەرژەوەندی) ناوزەدی کردووە، جا دەستەواژەی (العلة: عیللەت) لە هەرکوێی پەرتوکەکانی زانستی ئوصولی فیقهدا هاتبێت، ئەوە ئەو بەکارهێنانە لەجێگای خۆیدا نەبووە، مەگەر لە شوێنێکدا لە جێگای خۆیدا بووە کە لەجیاتی (الحكمة: هونەر) بەکار برابێت، کە ئەویش هەر خودی عیللەتی ئامانج و دەرەنجامەکەیە، واتە (العلة الغائية)، و ئەم هونەرو حیکمەتەیش لە قیاسکردنی کەسی وەسیەت بۆ کراوی بکوژی وەسیەتکارەکە، لەسەر میراتبەری بکوژی میراتدەرەکە، بریتییە لە پاراستنی گیانی خەڵکانی بێ سووچ و بێ تاوان، و لە قیاسکردنی پوری دایکی (خوشی دایك) لەسەر (خاڵۆ) بریتییە لە پاراستنی بەرژەوەندیی پورەکە، و بەکارهێنانی عیللەتیش بەم مانایە، لەباسی (قیاس) و هی تریشدا، کەمەو زۆر لە زانایانی زانستی ئوصولی فیقه، دەستەواژەی عیللەتیان بەمانای سەبەب بەکارهێناوە، بۆ نموونە: (پێشەوا غەزالی)[1] (رەحمەتی خوای لێ بێت) دەفەرموێت، دزیکردن (هۆکار: عیللەت)ـە، بۆ برینی دەست و لەگەڵ ئەوەیشدا کە (سەبەبیشە) بۆی، و (عیللەت) تیایدا پاراستنی سامان و موڵکی خەڵکییە، و دەڵێت: (زینا: داوێن پیسی) کردن (عیللەتە) بۆ شەلاق لێدان، لەگەڵ ئەوەیدا کە ئەو زیناکردنە (سەبەبە) بۆ شەلاقەکە، و (عیللەت) لەمەدا پاراستنی شەرەف و نامووسی خەڵکییە، و هتد...

١- بڕوانە پەرتووکی (المستصفى)، ل ٣٣٤.

بۆیە پێشنیاردەکەم، کە دەستەواژەی (عیللەت) لە هەرجێگایەکی سەرچاوەکانی زانستی ئوصوڵی فیقهدا هاتووە، بگۆڕدرێت، بە (سەبەب) ئەگەر مەبەست لەو عیللەتە، عیللەتی دەرەنجامو بەرهەم و ئامانج (العلة الغائية) نەبوو، واتە: ئەو حیکمەت و هونەرەی کە هاوشانی جێبەجێکردنی حوکمە شەرعییەکەیە، و بە پێی ئەوەی کە باسمان کرد، و بۆ خۆدوور خستنەوە لەبابەتی ڕاجیایی لەسەر بەبەڵگە بوون (حجيّة)ی، قیاس پێشنیار دەکەم، کە (قیاس) واپێناسە بکرێت، کە بریتییە لە گێڕانەوەی شتە هەندەکییەکان (الجزئيّات) بۆ لای شتە گشتیی و سەرلپاگیرەکان (الكليّات:هەمەکییەکان) ئەوانەی کە ماناکانیان عەقڵگیرن، واتە عەقڵ و ژیری هەست دەکات، و پەی دەبات، بە مەبەست و ئامانجەکانیان، و (إستحسان)یش، پێچەوانەی (قیاس)ە، کە ئەمیان بریتییە لە هەڵاویلکردنو جیاکردنەوەی شتە لاوەکی (جزئيّات) لە شتە سەرلپاگیرەکان (الكليّات) لە بەر بوونی پاسا و و بیانوو، هەروەك دواتر ئەم باسە دێت.

- جۆرەکانی قیاس - پێوانەکاری:

ئەو قیاسەی کە باوە (القياس التقليدي) لە ڕووی ئاستی بەهێزی سەبەبەکەیەوە دابەش دەبێت بۆ (بەبەردلگرتنی ڕووناك و ئاشکرا، القياس الجلي) و (بەبەردا گرتنی یەکسان: القياس المساوي) بەبەردا گرتنی شاراوە و پەنهان: القياس الخفي).

أ- (بەبەردا گرتنی ڕووناکو ئاشکرا: القياس الجلي): کە بریتییە لەوەی کە هۆکار (سەبەبەکە) لە خودی قیاسکراوەکەدا بەهێزتربێت، لە بوونی ئەو هۆکارە لەناو قیاس لەسەر کراوەکەدا، وەك قیاسکردنی لێدانی دایکو باوك لەسەر (ئۆفکردن) کە قەدەغە کراوە و ڕێگەی لێگیراوە، کە پەروەردگار دەفەرموێت: ﴿فَلَا تَقُل لَّهُمَآ أُفٍّ﴾[1].

کە سەبەبەکە لێرەدا ئازاردانی دڵی دایکو باوکە، لە (لێدان)دا، زۆر زیاترو بەهێزترە، وەك لە (ئۆف) کردندا و عیللەتی ئەم حەرامکردنە، ئەوەیە کە پێچەوانەگەری تیادا هەیە، لەگەڵ ئەوەیدا کە فەرمانکراوە بە گوێڕایەڵی کردنیان.

١- سورةالأسراء: ٢٣.

ب- (پێوانەکاریی یەکسانی: القياس المساوي)[1] کە بریتییە لەوەی کە (سەبەبەکە) یەکسان بێت، لە هەردوو لاوە هەم لە لای خودی قیاسکراو، و هەم لەلای قیاس لە سەرکراوەکە وەك قیاسکردنی سوتاندنیماڵ و سامانی نازداران (هەتیو) لە سەر خواردنی سامانەکەی، کە دەق هاتووە، لەسەر حەرام بوونی، وەك پەروەردگار دەفەرموێت: ﴿إِنَّ ٱلَّذِينَ يَأْكُلُونَ أَمْوَٰلَ ٱلْيَتَٰمَىٰ ظُلْمًا إِنَّمَا يَأْكُلُونَ فِى بُطُونِهِمْ نَارًا ۖ وَسَيَصْلَوْنَ سَعِيرًا﴾[2]، واتە: بەڕاستی ئەوانەی بە ناحەق و بە ستەم دەستدرێژی ماڵی هەتیو ئەخۆن ئەوە ئاگر ئەخۆن و ئەو ماڵە ئەبێتە ئاگر لە سکیاناو، لە قیامەتیشدا ئەچنە ناو ئاگری دۆزەخ و تیایا دەسووتێن.

و هۆکاری حەرامکردنەکەی ئەوەیە کە زیان دەگات بەو نازدارە، و زیانی لەناو بردنی سامانەکەی، بەخواردنی، و زیانی لەناوبردنی سامانەکەی بە (سووتاندن) هەردووکیان و یەکسانن، و عیللەتی حەرامکردنیشی پاراستنی سامانی ئازیزانە.

ج- (بەبەردادگرتنی شاراوەو پەنهان: القياس الخفي، یاخود القياس الأدنى): وەك قیاسکردنی ئەو کەسەی کە بە دروستی دەزانێت کە کچی باڵغبووی عاقڵی ژیرو بەفام و هۆشیار کە بە بێ پرس و مۆڵەتی سەرپەرشتیار (ولي) یەکەی شوویکات بەهەر کەسێك کە خۆی هەڵیدەبژێرێت، وەك هاوسەری ژیانی، ئەمە قیاس بکات، لە سەر هەڵسوکەوت و مامەڵەی کچێکی لەو جۆرە لە موڵك و سامانە تایبەتەکەی خۆیدا.

شتێکی ڕوونە، کە مافی تایبەت (الحق الخاص) بۆ کچی ناوبراو، بەوەی کە چۆن هەڵسوکەوت دەکات، لەگەڵ خودی خۆیدا، زۆر زۆر لاوازترە لەومافە تایبەتەی خۆی لە هەڵسوکەوت کردنی لەگەڵ موڵك و سامانی خۆیدا، چونکە مامەڵەو هەڵسوکەوتی یەکەم، ئەگەر لە جێگای خۆیدا نەبوو (نابەجێ بوو)

1- ئەو پێناسەیەی کە (ابن السبكي) (ڕەحمەتی خوای لێ بێت) کردوویەتی لە پەرتوکەکەیدا (جمع الجوامع) تەنها لە (قیاسی یەکسان) دا کورتی کردۆتەوە، لەوەیدا کە واپێناسەی کردووە، کە بریتییە لە بەبەردادگرتن و خستنە سەری شتێکی دیاری و زانراو، لە سەر شتێکی دیاری و زانراوی تر، لەبەرئەوەی کە لە هزری ئەوکەسەیدا کە ئەم دووانە بەبەری یەکدا دەگرێت، وا بیر دەکاتەوە، کە یەکسانی یەکترن، بڕوانە پەرتووکی (جمع الجوامع) ب٢، ل١٢٩، جا هەندێك کەس لەو ڕەخنانەی من تێنەگەیشتن، کە گرتوومن لە (ابن السبكي) لەو پەڕاوەمدا، کە ناوم ناوە (أخطاء أصولية لأبن السبكي، في كتابه جمع الجوامع) و ئەو ژمارە خەڵکە بۆیە لەو ڕەخنانەی من تێ نەگەیشتوون، چونکە لە زانستی ئوصولی فیقهدا هزر و بیریان لاوازە.

2- سورة النساء: ١٠.

ئەوا زیان لەکەسایەتی ئەو خێزانە و بنەماڵەیە بەگشتی دەدات و بەخۆی نازانێت ئاینـدەی سـوتاوە و شکستی خواردووە، ئەمە لە کاتێکدا کە لەوانەیە بکەوێتە دوای کەسێکی ساختە چی فێڵبازەوە.

(سەبەب: هۆکار: فاکتەر) لەم قیاسکردنەدا، بریتییە لە (مافە تایبەتەکە: الحق الخاص) هەرچـەندە لە نێوان ئەو دوو حاڵەتـەدا جیـاوازی هەیـە، وەك باسـکرا و (عیللـەت) لـە قیاسـکردنەکەدا بریتییـە لـە بەرژەوەندی کچەکە کە خۆی وادەزانێت، وا باشە و ئەوە بەرژەوەندییەتی.

چوارەم: (باسی ئیستحیسان):

(ئیستحیسان: بەچاك و جوان زانینی شتێك) بریتییە لە پرۆسەیەکی ئیجتیهادی ژیرانە، کە مەبەست و ئامانجی ئەوەیە، کە کارکردن بە بەڵگەی حوکمی هەڵاوێرکراو (دلیل الحکم الأستثنائي) پـێش بخـات بەسـەر کـارکردن بـە بەڵگـەی حوکمـە ئەسـڵییەکە، لـەڕوودان و پێشـهاتێکی دیـاریکراودا، ئەگـەر موجتەهیدەکە بـەپێی پێـوەندگی شـەریعەت وای بـە باشـتر و بـەجوانترزانی، و بەدەسـتەواژەیەکی تـر (ئیستیحسان) بریتییە لە جیاکردنەوەو هەڵاوێرکردنی هەندێ لەشتە لاوەکییـەکان (جزئیـات) لـە شـتە گشتی و سەرتاپاگیـرەکان (الکلیّات) بە هۆی بوونی پاساو و بیانوویەکەوە.

و چەندەها ئایەتی قورئانی پیرۆز، گوزارشت دەکەن و بەڵگەن لە سەر دروسـتی و ڕەوایـەتی ئـەم سەرچـاوە ئاشـکرایەرە، کـە ئیستیحسـانە، لەوانــە خـوای پـەروەردگار دەفـەرموێت: ﴿إِنَّمَا حَرَّمَ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةَ وَالدَّمَ وَلَحْمَ الْخِنزِيرِ وَمَا أُهِلَّ بِهِ لِغَيْرِ اللَّهِ فَمَنِ اضْطُرَّ غَيْرَ بَاغٍ وَلَا عَادٍ فَلَا إِثْمَ عَلَيْهِ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَّحِيمٌ﴾[1].

لەم ئایەتە پیرۆزەدا بنەماو بنچینە (أصل) هاتووە، و هەروەها (هەڵاوێرکراو: إستثناء)یشـی، تیایـدا هەیە کە ئەسڵەکە حەرامکردنی خواردنی گۆشتی مردارەوبوو، و (خوێن: الدَّم) و گۆشتی بەرازە، چونکە لەمانەدا زیانی تەندروستی هەیە، بۆ بخۆرەکە، بەڵام ئەم بنچینە ئەسڵییە لەکاتە ئاسایی و نۆرماڵەکانـدا کاری پێ دەکرێت، و بەڵام لە کاتی ناوەخت و هەڵاوێرکراوەکاندا (إستثنائي) وەك پێویستی و ناچاری ڕزگارکردنی گیانی مرۆڤێك لـە کـاتی برسـێتی و دەسـنەکەوتنی خـواردنێکی تـردا، ئـەم حەرامبوونـە دەگۆڕێت، بۆ (ڕێگە پێدان: الأباحة) کە ئەمە جیاکردنـەوەو هەڵاوێکردنـە لـەو ئەسـڵ و بنچـینەیەی کـە

١- سورة البقرة: ١٧٣.

باسکرا، و ئەوەی کە ئەم پرسەی سەربە بابەتی (ئیستیحسان بەدەق) دانـاوە، و هـەژمارکردووە، بەهەڵەدا چووە، چونکە (ئیستیحسان) لە کاتی بوونی دەقدا، لای بەلادا ناکرێتەوە، بەڵام ئەم ئایەتە و هاوێنەکانی بەڵگەن لەسەر دروستی و رەوایەتی هەڵاوێرکردنی هەندێ حاڵەت لە بنچینە وقاعیدە ئەسڵییەکان، و نموونەی یاسایی، وەك تایبەتکردنی موچەیەك لە لایەن حکومەتی عێراقەوە بۆ خێزانی ئەو شەهیدانەی وڵاتی فەلەستین، کە لە بەرهاویشتندا بەرامبەر بە زایۆنییەکان شەهید دەبن، ئەمەیش وەك دەستەبەری و گەرمتییەك، لەگەڵ گەلی فەلەستیندا، لەو شۆڕشو بەرخودانەیاندا، کە دەیکەن دژ بە قەوارەی داگیرکەری زایۆنی، و تایبەتکردنی ئەم موچەو هاوکارییە، هەڵاوێکردنە کە لە بنچینە یاساییەکە، کەوابڕیاری داوە، کە مووچەی خانەنشینی تەنها بۆ کەسی عێراقی دەبێت، کە خزمەتی بەکردەوە تەواو کردبێت، ئیتر لە بواری مەدەنی (سیڤیل)دا، بێت، یان سەربازی، و دەبێت ئەو کاتی خزمەتەیشی لە پانزە ساڵ کەمتر نەبێت.

لە نموونەکانی پراکتیزە کردنی تیۆری (ئیستیحسان) لە بڕیارەکانی خەلیفە ڕاشیدینەکاندا:

أ- جێبەجێ نەکردنی سزای دزیکردن، بۆکەسێك کە پەنادەباتە بەر دزیکردن، بەبۆنەی رزگارکردنی گیانی خۆی لە مەرگ، لە کاتی هەژاری و یان لەکاتی بوونی برسێتی و گرانی و قات وقڕی لە وڵاتدا[1].

ب- بڕیاردان بەوەی کە ژنێك کە بە تەڵاقی ئاشکرا و یەکلاکەرەوە (بائن) تەڵاق درابێت، بەڵام پیاوەکەی لەکاتی نەخۆشی مەرگیدا بەم جۆرەی تەڵاقی دابێت، ئەوە ئەو ژنە هەر میرات لەو پیاوە دەبات، سەرەرای ئەوەی کە پەیوەندی هاوسەرایەتی لە نێوان ئەو دوو هاوسەرەدا، بەهۆی ئەو تەڵاقە بائینەوە پچڕاوە، و ئەم بڕیارە بۆ کاردانەوەیە بەرامبەر نیازی خراپی کابرا، کەلە سەرەمەرگیدایە، و کاری خراپی لە م جۆرە دەکات، تاژنەکە لەمیرات بێ بەش بکات[2]، واتە بەم بڕیارە، هاتین بەپێچەوانەی نیازی خراپی کابرا بڕیارێکی جوانو باشمان دەرکرد و پراکتیزەکرد، و ئەمەیش هەڵاوێرکردنە لەو بنچینەیەی کە دەڵێت، ئەگەر ژن و پیاو لە یەکتری جیابوونەوە، و تەڵاقی (بائین) کەوتە نێوانیان لە پێش مردنیانەوە، ئەوا میرات لەیەکتری نابەن.

١- پێشەوا عومەری کوری خەتاب (خوا لێی رازی بێت) بەم جۆرە بڕیاری داوە، بڕوانە پەرتووکەکەمان (أصول الفقه الأسلامي في نسیجه الجدید)، ل٢٢.

٢- پێشەوا عوسمانی کوری عەففان، (خوالێی رازی بێت) بەم جۆرە بڕیاری داوە، بڕوانە سەرچاوەی پێشوو.

و هەندێکیش بە هەڵەدا چوون[1]، کە (ئیستیحسان)یان، وا پێناسەکردووە، کە لادانە لەکارکردن بە قیاسی ئاشکرا، (القياس الجلي) بۆ لای کارکردن بە قیاسی پەنهان (القياس الخفي) هەروەك ئەوەیش بەهەڵەدا چووە کە ڕەخنەی لە (ئیستیحسان) گرتووە، لەبەر ئەوەی کە وا پێناسەیی نەکردووە، کە (چییەتی: ماهية)ی، ئیستیحسان بە شێوەیەکی دروست دەربخات.

پێنجەم: (المصلحة: بەرژەوەندی):

(المصلحة: بەرژەوەندی) لە ڕووی شەرعەوە، بریتییە لە سوودێکی دیارو بەرجەستە (ماددی) و یان نادیارو پەنهان (مەعنەوی) ئیتر دنیایی بێت یان دواڕۆژی کە کەسی ئەرك لەسەر شان (المكلّف) لە بەرۆبومی کردەوەکانی خۆیەوە دەیچنێتەوە، و دەستی دەکەوێت، لەو کردەوە گەلەی کە یان (واجب: پێویستە) و یان (باش و سوننەت: مەندوویە) و یان (ڕێگە پێدراو: موباحە) و هەروەها لادانی خراپەیەکە کە پاڵنەرە بۆ ئەوەی کە ئەو کردەوەیە یاساغ و قەدەغە بکات، و دوڵجار یان بە (حەرام) و یان بە ناپەسەند (مكروه) دەربخات، و لێی دوور بکەوێتەوە، و لەسەر خۆی قەدەغە بکات، و ئەنجامی نەدات.

(المصلحة: بەرژەوەندیی) هاومانای (الحكمة: هونەر – حیکمەت)ـە، کە ئامانجی دەرکردنی حوکمەکان لە لایەن شەرعدانەرەوە، خودی ئەو حیکمەتەیە، و هەروەها فاکتەرو پاڵنەرە بۆ کەسی موکەللەف، کە حوکمەکە جێبەجێ بکات، و بێگومان قورئانی پیرۆز، ئەرکی پەیامی موحەممەد پێغەمبەرﷺ لە پرسی بەرژەوەندی مرۆڤەکاندا یەکلایی و تایبەت کردۆتەوە، وەك دەفەرموێت: ﴿وَمَآ أَرۡسَلۡنَٰكَ إِلَّا رَحۡمَةٗ لِّلۡعَٰلَمِينَ﴾[2].

و (ڕەحمەت)یش، بە مانای (المصلحة: بەرژەوەندی) هاتووە، و (ما) لە ئایەتە پیرۆزەکەدا، بەمانای (النفس: هەموو کەسێك) هاتووە، و (هەڵاوێرکردنە نێگەتیفەکە: الأستثناء المنفي) بۆ یەکلایی و تایبەت و کورت کردنەوە لە سەرشتێ (الحصر – کورتهەڵهاتن) هاتووە، هەروەك لە دەستەواژەی (لا إلـه الا الله) یشدا، هەروایە.

١– وەك مامۆستامان دکتۆر عەبدولکەریم زەیدان، لە پەرتووکەکەیدا (الوجيز في أصول الفقه).

٢– سورة الأنبياء: ١٠٧.

- بەشەکانی (المصلحة: بەرژەوەندی) لە رووی دانپیانانەوە:

دەبێت بە دوو بەشەوە:

بەشی یەکەم: بەرژەوەندییە دان پیادانراوەکان (المصلحة المعتبرة)

کە بریتییە لەو بەرژەوەندییانەی کە دەقی شەرع هەیە، لە سەرلان پیادانان و رەچاوکردنیان، و کۆرای شەرعزانانی شەریعەت هەیە، لە سەر دروستیی بنیاتنانی حوکمەکان لە سەریان، و ئەمیش دەبێت، بەسێ جۆرەوە:

- **جۆری یەکەم:** بەرژەوەندییە زۆر پێویستەکان (المَصالح الضرورية)، وەك پارلستنی ئاینو ژیانو شەرەف و ناموس، و سامان و عەقڵ.

- **جۆری دووەم:** بەژەوەندییە ئاتاجیی و نیازمەندییەکان (المَصالِح الحاجيّة)، کە بریتین لەو بەژەوەندییانەی کە مرۆڤ ئاتاج و نیازی هەیە پێیان بۆ لادانی دژواری و سەختی و نارەحەتی و بەرتەسکی وەك کاری برین پێچی بۆ پارلستنی تەندروستی مرۆڤەکە، و مامەڵە دارایییەکان لە پێناو پارلستنی ژیاندا و ئامادەکردنی پێداویستی سەربازی، بە هەموو جۆرەکانییەوە بۆ بەکارهێنانیان لە بەرگری رێگە پێدراو (الدفاع الشرعي)دا، و لە کاتی رووبەڕوبوونەوەی دەستدرێژی دوژمنانەوە، و هەروەها وەك حەرامکردنی دروستکردنی ماددە سەرخۆشکارەکان، و چاندنی ماددە هۆشبەرەکان، ئەمەیش لە پێناو پارلستنی عەقڵی مرۆڤەکاندا.

- **جۆری سێیەم:** بەژەوەندییە جوانکارییەکان (المصالِح التحسينيّة)، وەك بەها و رەوشت و پابەندبوون بە سیستەم و ئادابە گشتییەکان.

شایەنی باسە کە زانایانی زانستی ئوصولی فیقهـ پۆلێنەیەکی زانستی و ئەکادیمی و بابەتییانەی ولیان بۆ بەجێ نەهێشتوین، سەبارەت بەم دابەشکردنەی کە کردوویانە، چونکە شتە زۆر پێویست (ضروري) و ئاتاجی (حاجيات) و جوانکاری (التحسينيات) بە پێی بەرەوپێشچوون و پێداویستییەکانی ژیان دەگۆڕێن، چونکە پێداویستی وا هەیە، کە ئەمڕۆ کەمێك نیازمەندین پێی، بەڵام سبەینێ دەبێتە شتێکی زۆر پێویست، هەروەك بەرژەوەندی جوانکاری وا هەیە، کە دواتر دەبێتە بەرژەوەندییەکی وا کە نیازمەندین پێی، و یاخود هەردەبێتە زۆر پێویست.

- بەشی دووەم: بەرژەوەندییە دان پیادا نەنراوەکان: (المصالح غیْر المعتبرة).

کە بریتیـن لـەو بەرژەوەندییانـەی کـە شـەرع دانپیادانانەکـەی هەڵوەشـاندوەتەوە، هەوڵدان بـۆ دەستخستنیانی یاساغ و حەرام کردووە، وەك بەرژەوەندی کەسی (سوو خۆر) لە وەرگرتنی (سوود) لە و پارەیدا کە بەقەرز دەیداتە خەڵکی، و هەروەها بەرژەوەندی کەسی فریودەر لە فرۆشتنی ماڵو سامانە خراپەکەیدا، و بەنرخێکی باشیش، و هەروەها بەرژەوەندی کەسی دەلگیرکاری موڵـکو زەوی و سـامانی خەڵك، لەوەیدا کە سوود وەربگرێت، لەو شتە دەلگیـرکراوە، و هتد...

هـەر لێرەیشـدا بەشـی سـێهەم هـاتووە، لـە لای ئـەو زانایانـەی کـە تەقلیدیانـە بـاس و خـواس و توێژینـەوەیان لـەم زانسـتەدا کـردووە، کـە ئـەم بەشـی سـێیەمە دەگەڕێتـەوە بـۆ بەرژەوەندییـە دانپیادانراوەکان، یـاخود بـۆ لای بەرژەوەندییـە دانپیـادا نـەنراوەکان، کـە بـە بەرژەوەندییـە ڕەهاکـان (المصالح المرُسَلة) و یاخود (المصالح المطلقة) ناویراوە، و زانایانی زانستی ئوصولـی فیقهـ بەبەشـی سێیەم و سەربەخۆی بەرژەوەندییەکان دایان ناوە، و هەژماریان کردووە، بەڵام لەدید و تێڕوانینی ئێمەدا، ئـەم دابەشـکردنە سـیانییە نـاولخن و ڕۆحـی شـەریعەتی ئیسـلامی ڕەتـی دەکاتـەوە، چـونکە ئـەو بەرژەوەندییە ڕەهایەی کە واپێناسە دەکرێت کە بریتییە لەو بەرژەوەندییەی کە (دەق) دەربـارەی دان پیادانـان، یـاخود دان پیـادا نـەنانی نـەهاتووە، جـا ئەمـەیان یـان دەگەڕێتـەوە بـۆ لای حوکمـە دان پیادانراوەکان، ئیتـر حوکمی ئەمانە وەردەگرێت، و یان سەر بەبەرژەوەندییە دان پیادا نەنراوەکانن، و بۆ ئەمیش حوکمی ئەمانی بەسەردا جێبەجێ دەکرێت، هەم لە ڕووی سوود هەم لەڕووی زیان گەیاندنەوە، و هەروەها لە ڕووی ڕێگە پێدان و دروستیی (جواز) و یان پێچەوانەکەیەوە، زیاد لە مانەیش لە شـەرعی خوای پەروەردگاردا بەرژەوەندییەك بوونی نییە، کە شەرعدانەر خۆیی لێ بێ ئاگـا کردبێـت، وەك ئـەو بەرژەوەندییانـەی کـە لـە ئاینـدەدا ڕوو دەدەن، بـەهۆی پێشـکەوتنەکان و گۆڕانکارییـەکانی ژیـانی مرۆڤایەتییەوە، کە پێش ڕوودانیان مرۆڤ لێیان بێ ئاگابووە، جا ئەم جۆرە ڕەوانەکردنە لە زانستی خودا، و شەریعەتەکەیدا بوونی نییە، و شەرعیش لە سەرینەمای زانستی خـودا، بـەرپابردوو و ئێسـتا و ئاینـدە بنیات نراوە، وەك زانستی مرۆڤ نییە، کە ئاگاداری لەسەر ئایندە نییە.

شایەنی باسە کە کارکردن بە (قیاس) و (ئیستحسان) و سەرچاوە عەقڵییەکانی تر، لە جیهانبینی و خودی خۆیاندا دەگەڕێنەوە بۆ کارکردن بە (المصلحة: بەرژەوەندی) وەك سوود وەرگرتن و یان لادانـی

زیان لە خۆت[1].

شەشەم: (ئامرازەکان، ڕێگە لێگرتنیان و ڕێگە پێدانیان) (سدّ الذرائع، سدّها، وفتحها):

(الذريعة) لە زاراوەی زانایانی زانستی ئوصولی فیقهدا بریتییە لەوەی کە ئەو حوکم و ئامانجەی کە هەیە لە کردنی کارێکدا هەمان حوکم بدەمێت، بەو ئامرازیش کە دەتگەیەنێت بە ئەنجامدانی ئەوکارە، جا ئەو ئامرازانەی کە ئامانج و مەبەستەکانیان ڕێگە پێدراو شەرعین، ئەوە دەرگاکانیان دەخرێنە سەر پشت بۆ خەڵکی، بەڵام ئەو ئامرازانەی کە دەبنە هۆی بەدیهێنانی ئامانجی زیانمەند و خراپ، و یاخود خراپەکانیان یەکسانە بە بەرژەوەندییەکانیان، و یاخود هەرخراپەیان زیاترە لە سوود و بەرژەوەندییەکانیان، ئەوا ئەمانە دەرگاکانیان دادەخرێن، و کارتیادانکردنیان قەدەغە دەکرێت، و ئەم بابەتەیش دابەش دەبێت بۆ ئەم چوار بەشەی لای خوارەوە:

بەشی یەکەم: ئەو ئامرازە ڕێگە پێدراو شەرعیانەی کە دەبنە هۆکاری هێنانەدی ئامانجی شەرعی و دروست، و ئەمانە حوکمی شەرعی و یاساییان بە بێ بوونی هیچ جۆرە ڕاجیاییەك لە سەر بنیات دەنرێت، و لە نمونەی حاڵەتی کرداری ئەم بابەتەیش، وەك:

أ- دیاری کردنی سنوری موڵکایەتی زەوییە کشتووکاڵییەکان، و ڕێکخستنی ئاودێری و هاوکاریکردنی ئەوانەی کە زەوییە کشتوکاڵییەکان بۆ بەرهەم هێنان بەکار دەهێنن، و دابینکردنی ئامرازە هاوچەرخەکان بۆ کێڵانی زەوی و ئاوەدانکردنەوەیان، و ئەمەیش بە مەبەستی بەرەو پێشبردنی بەرهەم و بەروبوومەکشتوکاڵییەکان، هەم لە ڕووی چەندایەتی و هەم لەڕووی چۆنایەتییەوە.

ب- بنیاتنانی گوندی هاوچەرخ لە ناوچە گوندنشینەکاندا، و دابینکردنی خزمەتگوزارییە تەندروستی و کۆمەڵایەتی و ڕۆشنبیرییەکان بۆیان، بەمەبەستی هاندانی کۆچکردنی پێچەوانە لە شارەکانەوە، بۆ لادێ و ئاوایی و گوندەکان.

ج- دابەشکردنی خەڵات بەسەر خوێندکارە سەرکەوتوەکاندا، بە مەبەستی هاندانیان لە سەر ڕکابەری و پێشبڕکێی زانستی و پێشکەوتنی ڕۆشنبیری لە وڵاتدا.

١- بۆ درێژە باسی ئەم پرسە بڕوانە پەرتووکەکەمان (أصول الفقه الأسلامي في نسيجه الجديد)، ب١، ل١٤٠، و دواتر.

جا بۆ ئەم ئامرازانە و هاووێنەکانیان، لە سەر دەوڵەت پێویستە کە دەروازەکانیان بکاتەوە و، هەڵبسێت بە دڵنیاکردنی دڵۆکاری و پێداویستییەکانیان.

بەشی دووەم: ئەو ئامرازە نادروست و ناشەرعیانەی کە بە هۆیانەوە دەگەین بە ئامانجی ناشەرعی و ڕێگە پێنەدراو وەك کردنەوەی دوکان و بازاڕە گشتییەکان، بە مەبەستی فرۆشتن و خواردن و مامەڵە بەمادده سەرخۆشکەرەکان، و مادده هۆشبەرەکان و یاری قومار بازی، و هەروەها وەك دروستکردنی چەکی کۆکوژ، بە مەبەستی بەکارهێنانی لە دەستدرێژی کردنە سەر بەرامبەر، جا ئەم ئامرازانە، و هاو وێنەکانیان پێویستە کە لە لایەن دەوڵەتەوە ڕێگەیان لێ بگیرێت، و هەموو ڕێگایەك بگرێتە بەر بۆ قەڵاچۆکردنیان.

بەشی سێیەم: ئەو ئامرازانەی کە لەخودی خۆیاندا ناشەرعی و ڕێگە پێنەدراون، و بەڵام لە ئامانجەکەیاندا ڕێگە پێدراوو شەرعی و دروستن، بۆ نموونە سزلکان کە دلگا دەیاندات بەسەر تاوانبارلندا، لە خودی خۆیاندا زیانمەندن و بە زۆری هەمووشتێکی زیانمەندیش حەرلم و یاساغ کراوە، بەڵام سەرلپای شەریعەتە خودلییەکان و یاساکانی تاولنە مرۆڤایەتییەکان، کۆڕا و کۆکن لەسەر دروستی و شەرعی بوونی سزادلنی کەسی تاولنبار، سەرەڕای بوونی زیان بۆ خۆی و هاوسەرەکەی، و مندڵەکانی وشارەکەی و هتد... ئەمەیش لە پێناو ئامانج و مەبەستێکی شەرعیی و ڕێگە پێدراودا، کە بریتییە لە پارلستنی گیانی خەڵکی، و شەرەف و ناموسیان، و ماڵ و سامانیان، و هێمنی و ئاسایشیان.

بەشی چوارەم: ئەو ئامراز و پاساوانەی کە لە خودی خۆیاندا شەرعی و ڕێگە پێدراون، و بەڵام لە ئامانجیاندا ناشەرعی و نادروستن، بۆ نموونە: کڕینی چەك بۆ پارلستن و بەرگری لە خۆت و ماڵ و شەرەفت، کارێکی شەرعی و تەنانەت ولجبیشە، بەڵام کڕینی بەمەبەستی دەستدرێژی کردنە سەر خەڵکی، بەبێ پاساو ئەمەیان کارێکی حەرامە، و چاندنی دلری مێو (ترێ) بە مەبەستی بەدەستهێنانی میوە بۆ خەڵکی کارێکی شەرعیی و جوانە، و بەڵام بە مەبەستی کردنی ترێکەی بە ئارەق کارێکی ناشەرعییە، و پێویستە ڕێگای لێ بگیرێت، و دیاری پێدان و خەڵاتکردن لە خودی خۆیدا کاری دروست و شەرعیی و جوانن و بکەرەکانیان ستایش دەکرێن، و بەڵام ئەگەر کەسێك دیارییەکی دا، بە ئافرەتێك بە مەبەستی دروستکردنی پەیوەندییەکی ناشەرعیی لە گەڵیدا ئەوا ئەو دیاریی پێدانە بەتاڵە و حەرامە.

جا لەم توێژینەوە و باس و خواسەوە، ئەوەمان وەك دەرەنجام دەست دەکەوێت، کە هەرچی شتێکی بێتە هۆکاری هاتنە دی ئامانج و مەبەستێکی شەرعیی، ئەوا پێویستە هاندانی لەسەر بکرێت، و دەرگا بخرێتە سەر پشت بۆ کردن و ئەنجامدانی بەو مەرجەی کە باری خراپی ئەو کردەوەیە یەکسان

نەبێت، بە سوودەکەی، و یاخود زیاتر نەبێت لە سودەکەی ئەگەر ولنەبوو، ئەوا پێویستە قەلاچۆی ئـەو جۆرە ئامرازە بکرێت.

حەوتەم: (باسی ئیستیصحاب):

پێناسەکەی و جۆرەکانی:

– پێناسەی ئیستیصحاب:لە زمانی عەرەبیدا بەمانای هاورێیەتی (مُصاحبة) هاتووە.

لە زاراوەی گشـتی زانسـتی ئوصـولّی فیقهـدا بـە چـەندەها جـۆر پێناسـەکراوە، کـە باسـکردن و پیشاندانیان بێ سوودە[1]، و هەروەها تاووتوێ و توێژینەوەیشیان سوودی نییە، چونکە هەمووی کـات کوشتنە، و دولجاریش ناگەینە دەرەنجامێکی سوود بەخش و بەرهەمدار.

پێناسەی هەڵبژێردراو، ئەوەیە کە ئیستصحاب بریتییە لە بەردەوامی پێدانی حـوکمێکی رابـردوو، و جێگیر بوونی لە سەردەمی داهاتوودا، واتە لە ئایندەدا، لەسەر بنەمای ئەوەی کە لابـەر و سـڕەرەوەی ئەو حوکمە نەهاتووەتە جێ و رووینەداوە.

جا ئەم بنچینە و بنەمایەی ناو زانستی ئوصـولّی فیقهـی ئیسـلامی بـە سـەرەرای بایەخەکـەی لـە رەهەندی ئەکادیمی و دلوەرییەوە، تا ئێستا لێکدانەوەو توێژینەوەیەکی روون و بەرفراوانی بۆ نەکراوە، و زانا پێشینەکانی زانستی ئوصولّی فیقه باسیان کردووە، بەڵام بەشێوەیەکی فەلسەفی قووڵ کە زیاتر شێوازی ئەو راجیاییەی لە خۆگرتووە، کە هەیە سـەبارەت بـەوەی کـە ئیستیصـحاب نابێتـە بەڵگـە و دولجار بێ سوود و بێ بایەخە، و هەروەها توێژەرەوانی ئەم سەردەمە دیسان شتێکی نوێیان لـە رووی بابەتی و رواڵەتییەوە بەدی نەهێناوە، و بەڵکو هەوڵەکانیان لەوەدا کورت هەڵهێناوە، کە دیسان ئەوەیان دووبارە کردۆتـەوە، کـە پێشتـر گـوتراوە، و هـەروەها لـە گـەڵ پێشـاندانی راجیاییـە ئوصـولییەکان، سەبارەت بەم بنچینەیە بە بێ ئەوەی کـە بەرهـەم و دەرەنجامێکی روونـی وا پێشـکەش بکـەن، کـە دلوەرو موفتی و یاخود توێژەرە یاساییەکان سوودی لێ وەربگرن، لە کاتی پشت بەستن بەم بنەمایە، لە دەرکردنی حوکمەکاندا، بۆیە هەوڵم داوە کە باسی لێوە بکەم، و بیخەمە بەرچاو، لە بەرگێکی نوێدا کە دوور بێت، لەو راجیاییە نەزۆکانەی کە لە ئارادا هەن، سەبارەت بە سەرجەمی جۆرەکانی.

---

[1]– بۆ درێژە باسی ئەم پرسە بروانە: ئەم پەرتوکانە (أصول السرخسي ٢/ ٢٢٣) و (شرح تنقيح الفصول، للقرافي، ل ٤٤٧) و (جمع الجوامع و شرحه، ٢/٢٢٢)

جۆرەکانی ئیستیصحاب

پێشتر روونمان کردەوە، کە سەرچاوە پاشکۆییەکان، ئەوانەی کە ئاشکراکارو دەرخەری حوکمەکانن، هەم نەقڵییەکانیان (ئەوانەی کە بەگێڕانەوە گەیشتوون پێمان و گوازراونەتەوە بۆمان) و هەم عەقڵییەکانیان، لە راستیدا بریتین لەو بنچینانەی هەڵهێنجان کە کەسی شەرعزان و دادوەر پشتیان پێ دەبەستێت، بۆ ئاشکراکردن و دۆزینەوەی حوکمەکان لە سەرچاوە رەسەنو ئەسڵییەکانی خۆیانە، و ئیستیصحابیش کە یەکێکە لەو بنچینانە، هەروەك لە پێناسەکەیدا باسمان کرد، پرۆسەیەکی ئیجتیهادی عەقڵ ئامێزە، کە ئامانجەکەی کارکردنە بەحوکمە پێشووەکە لە سەردەمی دواتر و ئایندەدا، بە هۆی نەبوونی بەڵگەیەکی وا کە گۆڕانکاری بکات، لە رووداوی گۆڕانکاری تیایدا[1].

(ئیستیصحاب) بە پێی پێودانگە بنچینەییەکەی[2] دابەش دەبێت بۆ ئەم چوار جۆرەی لای خوارەوە:

جۆری یەکەم: ئەو ئیستیصحابەی کە حوکمی موباح بوونی ئەسڵیی ئەو شتانەی هەیە، کە سودمەندن بۆ مرۆڤ و (الأباحة: رێگەپێدان)یش، یەکێکە لە جۆرەکانی پێنج حوکمە تەکلیفییەکە، و ئیستیصحاب سەرچاوە نییە بۆیان، وەك هەندێ بانگەشەی ئەمە دەکەن، و هەروەها عەقڵیش سەرچاوە نییە بۆیان، وەك ئەوەی کە هەندێکی تر دەیڵێن[3]، بەڵکو قورئانی پیرۆز سەرچاوەیە بۆیان و لە ئایەتی زۆردا بە دەق حوکمی هاوشێوەی (موباح بوون: الأباحة) هاتووە، لەوئایەتانە:

١- بۆ درێژە باسی ئەم بابەتە بڕوان (شرح المنار – إبن ملك)، ل ٧٩٥.

٢- لە سەرچاوە و پەرتووکەکانی زانستی ئوصولی فیقهدا پێوانە و تەرازوویەکی بابەتی بەدی ناکەین، بۆ دابەشکردنی (ئیستیصحاب) بۆ ئەو جۆرانەی کە هەیەتی، و هەموو جۆرو بەشێکیش پێویستە کە تەرازوویەکی ووردی بۆ دابنرێت، و لە سەری بەکار بهێنرێت، (پێشەوا ئیبن قەییم) دابەشی کردووە، بۆ سێ جۆر: (إستصحاب البراءة الأصليّة) و (إستصحاب الوصف المثبت للحكم الشرعي حتى يثبت خلافه) ئیستیصحاب و مانەوەی ئەو وەصفەی کە چەسپێنەری حوکمە شەرعیەکەیە، تا کاتێك کە بە بەڵگەی پێچەوانە پەیدا دەبێت، و (إستصحاب حكم الأجماع في محل النزاع) و خاوەنی پەرتووکی (جمع الجوامع) بەم شێوەیە دابەشی کردووە (إستصحاب العدم الأصلي) و (إستصحاب العموم أو النصّ) و (إستصحاب ما دلّ الشرع على ثبوته: ئەو ئیستیصحابەی کە بەڵگەی شەرعی هەیە لەسەر جێگیر بوونی)، و هەروەها چەندەها دابەشکردنی تر، کە بواری باسکردن و توێژینەوەکردن لەسەریانمان نییە.

٣- وەك شێخ فتوحی لە پەرتوکی (الكوكب المنير، ل٣٨٢) و جمع الجوامع وشرحه ٢٢١/٢، و إرشاد الفحول، ل٢٣٧.

أ- پەروەردگار دەفەرموێت: ﴿هُوَ الَّذِي خَلَقَ لَكُم مَّا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا ثُمَّ اسْتَوَىٰ إِلَى السَّمَاءِ فَسَوَّاهُنَّ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ ۚ وَهُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ﴾[1].

ب- هەروەها دەفەرموێت: ﴿وَسَخَّرَ لَكُم مَّا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا مِّنْهُ ۚ إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ﴾[2].

ڕەهەندی بە بەڵگەکردنی ئەم ئایەتانە، بۆ ئەو بابەتە، بێگومان پیتی (لام) لە دوو ئایەتە پیرۆزەکەدا (لكم) و لە شوێنەکانی تریشدا، بۆ سوودو بەرژەوەندییە، چونکە پیتی (لام) لە زمانی عەرەبیدا، بۆ ئەو شتە بەکار دەهێنرێت، کە سوودی بۆ مرۆڤ تیادایە، هەروەك پیتی (عَلى) بۆ ئەو شتە بە کار دەهێنرێت، کە زیانی بۆ مرۆڤ تیادایە، و ئەمە جیاوازییە لە نێوان ئەم دوو پیتە زۆر بە ڕوونی، لەم ئایەتە پیرۆزەدا هاتووە، کە دەفەرموێت: ﴿لَهَا مَا كَسَبَتْ وَعَلَيْهَا مَا اكْتَسَبَتْ﴾[3].

چونکە لەفزی (ما) لەو دوو ئایەتە پیرۆزەدا، (ئیسمی مەوصولە) و لە دەستەواژەکانی سەرلیاگیرییە، (صيغ العموم)ە، سەرەڕای ئەوەیش کە ئەو سەرلیاگیرییە، جەختی لەسەر کراوەتەوە، بە دەربڕینی لەفزی (جميع: هەمووتان) کە لە کۆتایی هەردوو ئایەتەکەدا هاتووە.

و دەرەئەنجامی بێ سێ و دووی ناولخنی ئەو دوو ئایەتەی باسکران، ئەوەیە کە سەرجەمی شتە بەسوودەکانی سەرزەوی و ئاسمان، دروستکراون بۆ بەرژەوەندی و سوودی مرۆڤ و خراونەتە ژێر ڕکێف و دەسەڵاتی ئەوەوە، و دوای جێگیر بوونی ئەو گوزارشتو دەلالەت کردنە زۆر ڕوونو ئاشکرایە، و ناکرێت بگوترێت کە ئەو شتانەی دروستکراون و خراونەتە ژێر دەستی مرۆڤەوە، بۆ ئەوەی کە سوودیان لێ وەربگرێت، و مۆڵەتیشی پێدراوە کە سوود مەند بێت لێیان، کەوا قەدەغە و ڕێگە پێنەدراون، ئەگەر پێچەوانەی ئەم حوکمە نەچەسپێت، بەهۆی بەڵگەیەکی شەرعیی دیکەوە.

لەسەر ئەم بنچینەیە، بێگومان کە بۆ مرۆڤ هەیە، لە هەموو جێگاو سەردەمێکدا، کە زەوییە کشتوکاڵییەکان بەرهەم بهێنێت، کە موڵکی تایبەتی یان گشتی نەبن، و کەسێکی ئاسایی یان مەعنەوی خاوەنیان نەبێت، و هەروەها مافی ئەوەی هەیە کە سوودمەند ببێت، لە لەوەڕگاکان، و دارستانەکان، و کانە بەردەکان و هەروەها بۆی هەیە کە شکارو ڕاوی باڵندە و ئاژەڵە کێوییەکان، و دەشتی و

١- سورة البقرة: ٢٩.

٢- سورة الجاثية: ١٣.

٣- سورة البقرة: ٢٨٦.

دەریاییەکان بکات، بۆ هەموو ئەمانە مافی هەیە، ئەگەر قەدەغەیەکی شەرعی و یاساییان لەسەر نەبوو، بۆ بەڵگەیش لەسەر ڕێگە پێدانیان (الأباحة) بریتییە لە (دەق) و هونەرو حیکمەتی حوکمەکەیش ئەوەیە کە ئەمانە هەموو دروستکراون، لە پێناو ئەوەیدا کە مرۆڤ سوودیان لێ وەربگرێت، و ئەم شتانە هەموویان لە نێوان خەڵکیدا هاوبەشن و بۆ هەموویانن، لە سەرینەمای ئەوەی کە لە بنچینەدا موباح و ڕێگە پێدراو بوون، نەك لە سەر بنەمای (کۆبەشی: شیوعی) هەروەك هەندێك بانگەشەی ئەمە دەکەن، و جیاوازی نێوانیشیان روون و ئاشکرایە، کە (کۆبەشی: شیوعیة) لە دوای بوونە موڵك و موڵکایەتی دێتە ئاراوە، و بەڵام موباح بوون لە بنەڕەتدا (الأباحة الأهلية) لەپێش بوونی موڵکەوە هەیە.

جۆری دووەم: ئەو ئیستیصحابەی کە حوکمی ئەوەی هەیە، کە (بکەرەکە) هەر لە بنەمادا تاوانی لەسەر نییە، (إستصحاب حکم البراءةالأصلية) شتێکی روونە، کە مرۆڤ و ئەو پەیمانەی کە لەسەریەتی، و لە ئەستۆیدایە دوورە لە هەموو ئەرك و پابەندییەکی مەدەنی و تاوانکاری-سزایی، و پێش لە دایك بوونی شیاوە بۆ هەندێ پێداویستی کە لەسەری دانراوە، بەڵام شیاوبوونەکەی کەموکوڕی تیادایە (واتە گونجاوە و شیاوە بۆ ئەوەی کە هەندێ مافی لەسەر دابنرێن)، و لە دوای لەدایکبوونی شیاوی تەواو وەردەگرێت، کە بە تەواوی ئەرکەکانی لە سەر پێویست بکرێت، (کە هەندێ مافی هەن، و لەگەڵ ئەوەیشدا هەندێك ئەرك و پابەندی دارایی لەسەر دادەنرێت)[1]، و لە گەڵ ئەمەیشدا ئەسڵ لەم بابەتەدا ئەوەیە کە گەردنی پارێزراوە، و دوورە لە سەرجەمی ئەرك و پابەندییە مەدەنی و تاوانکارییەکان، و لەدوای گەیشتن بە تەمەنی ژیری و جیاکردنەوەی چاك و خراپ ئینجا ئەم بنەمایەی لەسەر دەچەسپێنرێت، و تەنانەت لە دوای دەستدرێژی کردنە سەر سەرچاوەیەك لە سەرچاوەکانی ئەرك و پابەندی تاوانکاری، و لە دوای ئەو هەڵسوکەوتانەی کە چاوگی پابەندی و ئەرکە مەدەنییەکانن، و بەڵام ڕۆڵی ئەم بنچینەیە، لەوەدا تایبەت دەکرێت کە بکرێتە بەڵگەهێنانەوە بە بوونی پێشوەختەی حوکمەکە،

---

[1] - وەك زەکاتدان لە لای ئەوانەی کە ڕایان وایە، زەکاتدان واجبە لە تەنانەت سامانی ئەو کەسەیشدا کە هێشتا ئەهلیەتی تەواوی بۆ نەهاتوەتە دی و کەم و کوڕی تیادایە، و هەروەها وەك باجەکان لە یاسادا، و دانی بژێوی ئەو کەسەی کە بژێوییەکەی لەسەر کابرای ناتەواو، و کەم ئەهلیەت (قاصر)ە کەیە، و هەروەها وەك بژاردنی سامانی کەسانی تر، کە خراپی کردبوو، و دارایی باش بوو، و بەڵام سەرجەمی ئەم ئەرك و پابەند بوونانە، پێشهاتن و ڕووداوەدەن، و بە بەڵگەی شەرعی نەبێت، ناچەسپێن و جێگیر ناکرێن، چونکە لە ئەسڵدا پەیمان و گەردنی ئەو جۆرەکەسانە دوورە لەو ئەرکانەوە، و پارێزراون.

تا لەکاتی ئایندەیشدا هەربەردەوام بێت، پێش ئەوەی کە شتێك رووبدات، کە ببێتە هۆی گۆڕانکاری کردن تیایدا.

و بەڵام سەرچاوەی حوکمی بیٚ تاوانی هەر لە بنەمادا (البراءةالأصلية) بریتییە لە قورئانی پیرۆز، و سوونەتی پێغەمبەرﷺ و هەروەها بنچینە گشتییەکانی فیقهـ وعەقڵی تەندروستیش جەخت دەکاتەوە لەسەریان.

١- بەڵگەی قورئانی پیرۆز: قورئان بە دەق لە زۆر ئایەتدا هێناویەتی کە مرۆڤ ئەستۆ پاکی هەیە، لە ئەرکو پابەندییەکانی تاوانکاریدا، و بەرپرسیار نییە، و تەنانەت دوای ئەنجامدانی تاوانەکەیش، ئەگەر دەقی تاوانبوونی ئەوکردەوەیە، و سزاکەیی پیٚ نەگەیشتبێت، و نەیزانیبێت، چونکە قورئانی پیرۆز یەکەم شەریعەتە کە پەیڕەوو میتۆدی شەرعییەتی دلن پیادانداوە، کە ئەمەیە: (بەدەق نەبێت هیچ شتیٚ نابێتە تاون، و سزایشی لەسەر دانانرێت، هەر بەدەق نەبێت) لەو ئایەتە پیرۆزانە:

أ- پەروەردگار دەفەرموێت: ﴿ مَّنِ ٱهْتَدَىٰ فَإِنَّمَا يَهْتَدِى لِنَفْسِهِۦ ۖ وَمَن ضَلَّ فَإِنَّمَا يَضِلُّ عَلَيْهَا ۚ وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَىٰ ۗ وَمَا كُنَّا مُعَذِّبِينَ حَتَّىٰ نَبْعَثَ رَسُولًا ﴾[1].

ب- هەروەها دەفەرموێت: ﴿ وَمَا كَانَ رَبُّكَ مُهْلِكَ ٱلْقُرَىٰ حَتَّىٰ يَبْعَثَ فِىٓ أُمِّهَا رَسُولًا يَتْلُوا۟ عَلَيْهِمْ ءَايَٰتِنَا ۚ وَمَا كُنَّا مُهْلِكِى ٱلْقُرَىٰٓ إِلَّا وَأَهْلُهَا ظَٰلِمُونَ ﴾[2].

ج- هەروەها دەفەرموێت: ﴿ وَلَوْ أَنَّآ أَهْلَكْنَٰهُم بِعَذَابٍ مِّن قَبْلِهِۦ لَقَالُوا۟ رَبَّنَا لَوْلَآ أَرْسَلْتَ إِلَيْنَا رَسُولًا فَنَتَّبِعَ ءَايَٰتِكَ مِن قَبْلِ أَن نَّذِلَّ وَنَخْزَىٰ ﴾[3].

چەندەها ئایەتی تر کە گوزارشت دەکەن، لە سەر ئەو بنچینەیەی سەرەوە (لا جريمة ولا عقوبة إلا بالنَّص: هیچ کاریٚ نابێتە تاوان، و سزایشی لە سەر دانانرێت، مەگەر دەقی لەسەر بێت).

٢- بەڵگەی سوونەتی پێغەمبەرﷺ: هەر کەس سەرنج و بەدواداچوونی هەبێت، بۆ سەرچاوە بڕواپێکراوەکانی فەرموودەکانی پێغەمبەرﷺ، ئەوا زۆر لە کردەوە و فەرمایشتەکانی پێغەمبەرەی ﷺ بەرچاو دەکەوێت، کە بە ڕاشکاوی گوزارشتو بەڵگەن لەسەر ئەستۆپاکی بنەڕەتی مرۆڤ و هەروەها

١- سورة الأسراء: ١٥.

٢- سورة القصص: ٥٩.

٣- سورة طه: ١٣٤.

ئەو ئەستۆ پاکییە هەرشان بەشان دێت، و لە دواتریشدا بەردەوام بووە، بۆ مرۆڤ ئەگەر بەڵگەی پێچەوانە دەرنەکەوتبێت، و حوکمەکەی گۆڕیبێت، لەو بەڵگانەی سوونەت:

أ- پێغەمبەرﷺ دەفەرموێت:(أدرأوا الحدودَ بالشبهات)[1]، واتە: (هەرکات دوو دڵی و گومان هاتە ئاراوە، لە پرسی سزادانی تاوانەکاندا، ئیتر ئەو سزایە (شەلاقە یان هەرچی تره) ئەنجامی مەدەن، و دەستی لێهەڵگرن.

ب- هەروەها دەفەرموێت: (لو كنت راجماً أحداً بغير بيّنة رجمت فلانـة، فقد ظهر منها الريبة في منطقها وهيأتها ومن يدخل عليها)[2]، واتە: (ئەگەر کەسێکم بە بێ بەڵگە بەردباران بکردایە، ئەوا فڵانە ژنم بەردباران دەکرد، چونکە لە قسەکانیدا و لە ڕواڵەتی منداڵەکەیدا و ڕواڵەتی ئەو کابرایەی کە دوێن پیسی لە گەڵدا کردووە، لە یەکتری دەچن و هەموو ئەمانە گومانی دروستکردوون، کە ڕاست بێت، ئەم کارەیان کردووە.

ج- هەروەها پێغەمبەرﷺ دەفەرموێت: (البيّنة على من إدّعى[3] واليمين على من أنكر)[4] واتە: ڕوونکردنەوەو بەڵگە لەسەر ئەو کەسەیە کە بانگەشەی ئەوەدەکات، کە خاوەنی مافەکەیە، و سوێند خواردنیش لە سەر ئەو کەسەیە کە نکوڵی لەوە دەکات، کە ئەو مافە لە لای ئەوبێت، و ئەو خواردبێتی.

و چەندەها فەرموودەی پیرۆزی تری پێغەمبەرﷺ کە بە ڕاشکاوی بەڵگەن و گوزارشت دەکەن، لە سەر دڵنیادانانی ئەستۆپاکی لە بنەمادا (البراءة الأصلية) و بەتایبەتی لەو تاوانانەدا کە سزای شەلاق و ئەوانەیان لەسەرە.

٣- بەڵگە بنچینە گشتییە فیقهییەکان (القواعد الفقهية الكليّة):شەرعزانان چەندەها بنچینەی گشتی فیقهییان داناوە، کە وەریان گرتوون، لەو بنچینە شەرعییانەوە کە لە قورئانو سوونەتدا هاتوون، و پاشان کۆکو هاوڕا و تەبا بوون لەسەر ئەوەی کە ئەو بنچینانە دڵن پیادا دراون و کار دەکرێت بەو

---

[1] نيل الاوطار ١٩/٧.

[2] أخرجه مسلم، كتاب اللعان. صحيح مسلم بشرح النووي ٣٨٤/١٠.

٣- چونکە کابرای بانگەشەی شتێك دەکات، کە لە بنەڕەتدا وانییە، واتە: (خلاف الأصل)ە.

٤- چونکە ئەم کەسە یان نکوڵی لە ڕاستییەك دەکات، کە ئەمیش هەر پێچەوانەی ئەسڵی شتەکەیە و کۆکە لە گەڵ ئەو شتەیدا کە ئەسڵ و بنەڕەتەکەیە، ئەم فەرموودەیە پێشەوا موسلیم هێناویەتی، لە پەرتووکە صەحیحەکەیدا، بەشی داوەری، باسی (ئەوەی کە سوێند خواردن لە سەر ئەو کەسەیە سکاڵای لەسەر تۆمار کراوە) صحيح مسلم بشرح النووي ١٢/ ٢٤٣.

ناولخنەی کە دلوایان دەکەن، و ئەم بنچینانەیش بە ڕاشکاوی بەلگەن و گوزارشت دەکەن، لەسەر یاسای ئەستۆپاکی لە بنەمادا، و ئەم یاساو بڕیارەیش هەر شان بەشان بەردەوام دەبێت، تا سەردەمی دواتـرو ئایندە، مەگەر بەلگەیەك بێتە ئاراوە و پێچەوانەی بکاتەوە، و نموونـەی ئـەم بنچینە (قواعد)ـــانەیش، وەك:

أ- (الأصل بقاء ما كان على ما كان)، ئەسلّو بناغە ئەوەیە کە هەر شتێك چۆن بووە، هەر لەسـەر ئەو چۆنایەتی و شێوازەی خۆی دەمێنێتەوە[1].

ب- (القديم يترك على قدمه)، شتی کۆن و دێرین، لە سەر حاڵەتی ئەو دێرینییـەی خـۆی وازی لـێ دەهێنرێت و دەهێڵرێتەوە[2].

ج- (الأصل في الصفات العارضة العدم)، ئەسڵ و بناغە لە وخەسڵەت و سیفاتانەی کە کتوپڕ پەیـدا دەبن، ئەوەیە کە بە (نەبوو) هەژمار دەکرێت[3].

د- (ما ثبت بزمان يحكم ببقائه ما لم يوجد دليل علـى خلافـه)، ئـەو شـتەی کـە لـە سـەردەمێکدا چەسپاوە، بڕیاردەدرێت، لەسەر بەردەوامی چەسپاندنەکەی بۆ سەردەمی دواتریش مەگـەر بەلگەیـەك پەیدا ببێت، و دۆخەکە پێچەوانە بکاتەوە[4].

٤- بەلگەی عەقڵی ساغو تەندروست: ژیری و عەقڵی تەندروست وا بڕیاردەدات، کە هەمو ڕووداوێك پێش ڕوودانی لەسەر (نەبوون) هەژمار بووە، چونکە ڕووداو واتە هاتنەدی شـتێك لـە دوای ئـەوەی کـە پێشتر (نەبوو) بووە، و شتێکی ڕوونیشە کە ئەو تۆمەتانەی ڕووبەڕووی مرۆڤـ دەکرێنەوە، و هـەروەها دوالێکرانـی بـەوەی کـە پابەنـدبێت بـە ئەرکـە مـەدەنیو تاوانکارییەکانـەوە، و هـەروەها بـەهۆکارو سەرچاوەکانیانەوە، ئەمانە هەموو فەرمان گەلێکن کە ڕوودەدەن، و دێنە ئاراوە، و دواتر هاتونەتەدی، لە سەردەمێکدا کە پێشتر نەبوون، و کەواتە دەبێت مرۆڤ ئەستۆپاك بێت، لە بەرلەبەریاندا، و جا هەرکەس بانگەشەی پێچەوانەی ئـەم بنچینەیەی کـرد ئـەوا دۆکیۆمێنـت و ڕوونکردنـەوەی لـێ دلوا دەکرێـت، و

١- گۆڤاری (الأحكام العدلية) مادده (٥).

٢- گۆڤاری (الأحكام العدلية) ماددەی (٦).

٣- گۆڤاری (الأحكام العدلية) ماددەی (٩).

٤- گۆڤاری (الأحكام العدلية) ماددەی (١٠).

هەرکەسیش نکوڵی کرد لێی، ئەوا سوێند خواردنی لەسەرە، چونکە ئەمیان لە گەڵ بنەما، واتە لە گەڵ (أصل)ـەکەدایە.

لەو بابەتەوەی کە باسمانکرد، ئەم دەرەنجامانەمان دەست دەکەوێت:

یەکەم: تەنها (عەقل)بەڵگە نییە، لە سەر بوونی ئەستۆپاکی بنەمایی، هەروەك هەندێك بانگەشـەی ئەمەیان کردووە[1]، بەڵکو یەکەمجار شەریعەت بەڵگەیە لەسەری و پاشان عەقڵی تەندروست.

دووەم: ئەو مرۆڤەی کە لە پێش ناردنی پەیام و پەیامبەران، و پەرتووکە ئاسمانییەکان ژیاوە، و ئەو مرۆڤەی کە ئێستا لە ناوچەیەکی دوورە دەست دەژی، کە دوورە پەرێزە لە حاڵی بوون لە یاسا و بڕیارە خوداییەکان، هەم ئەو بڕیار و یاسایانەیان کـە پەیوەسـتن بـە زاتـی خـوداوە و هـەم ئەوانەیشـیان کـە پەیوەستن بە دەوروبەرییەوە، لە مرۆڤەکان، حاڵی نییە لە هیچکامیان، ئەم جۆرە کەسە نە لەدونیاو نە لەدوارۆژدا پرسیاری لێ ناکرێت، و نەبەرپرسیارێتی مەدەنی و نە بەرپرسیارێتی تاوانکاری لەسەر نییـە، چونکە ئەسڵ لەم بابەتەدا ئەستۆ پاکییە، و ئەم ئەسڵ وبنەمایەش هەر دەمێنێتەوە، و لە گەڵی دەژی، تامەگەر بەڵگەی پێچەوانە سەر هەڵبدات، و بێتە ئاراوەو بیگۆڕێت، چونکە ئەرك خستنە سەرشانی ئـەم جۆرە مرۆڤە و بەرپرسیار کردنی پێش تێگەیشتنی کارێکە پێچەوانەیە لە گەڵ ئەم ئایەتە پیرۆزەدا کـە دەفەرموێت: ﴿ لَا يُكَلِّفُ ٱللَّهُ نَفۡسًا إِلَّا وُسۡعَهَا ﴾[2].

جا سەبارەت بەوەی کە موعتەزیلەکان ڕایان وایە کە بەرپرسیارێتی مرۆڤ لە سـەر بنـەمای بەچـاك زانین و یان خراپ زانینی هەر شتێکە، کە عەقڵ لایەنی چاك و خراپییـەی دیـاری بکـات، و دڵنیـان بـەم جۆرە پرسەدا ناوە، و هەڵسوکەوتەکانی مرۆڤ بە پێوەندگی عەقڵ، دوو لایەنی خراپ و چاکیان بۆ دیاری دەکەن، بەڕاستی بیکردنەوەی لەم جۆرە پێچەوانە و دژی ئەو بەڵگانەیە کە باسکران.

جۆری سێیەم: ئیستیصحاب و مانەوەی حوکمێکی وا کە بە بەڵگەیەکی شەرعیی چەسپابێت، جـا هەر کات حوکمێکی شەرعیی جێگیر بوو، بە بەڵگەیەکی شەرعیی لە سەردەمێك لە سەردەمەکاندا، ئەوا لە سەر دادوەر (القاضي) پێویستیە کە حوکمەکە بە هەمیشەیی دابنێت، لـە سـەردەمەکانی دواییشـدا، مەگەر بەڵگەیەك پەیدا ببێت، کە حوکمەکە پێچەوانە بکاتەوە، چونکە شـەرع هـەروەك چـۆن فـەرمانی

١- بۆدرێژە باسی ئەم پرسە بڕوانە پەرتووکی (شرح الكوكب المنير) للفتوحي، ل ٣٨٣.

٢- سورة البقرة: ٢٨٦.

کردووە، بە ئەسڵ و بنچینەی حوکمەکە، ئەوا هەر بەو شێوازەیش فەرمانی کردووە بە هەمیشەیی بوون و بەردەوامێتی حوکمەکە، بۆ نمونە، بە بەڵگەی ئەوەی کە هاوسەرگیری کاتی پوچ و بەتاڵە.

لەنموونەی جێبەجێکردنی ئەم جۆرە، وەك:

أ- ئەگەر ژنێك کە پێشتر شووی کردبوو، دوایەکی بۆ بەردەم دادگا بەرزکردەوە، کە تیایدا داوای کردبوو، کە شوو بەپیاوێکی تربکات، ئەوا لە سەرداوەر پێویستە کە ئەو داوایە پەسەند نەکات، تا بە بەڵگەی شەرعی بیسەلمێنێت، کە بەهۆی تەڵاقدانەوە، یاخود بە هۆی مردنەوە لە مێردە پێشووەکەی جیا بووەتەوە، و هەروەها ئەوەیش بسەلمێنێت کە عیددەیشی لە دوای ئەو جیابونەوەیە بەسەر چووە[1].

ب- ئەگەر خاوەندارێتی موڵکێکی گواستراوە و یان زەوی و زار و خانووبەرەیەك چەسپا، بۆ کەسێکی ئاسایی و یان خاوەنێکی مەعنەوی بە هۆی هۆکارێکەوە لە هۆکارەکانی بەدەستهێنانی شەرعییانەی موڵك و سامان، وەك کڕین و وەسیەتکردن و میرات، و بەخشین، و دەست بەسەردا گرتنی سامانی ڕێگە پێدرا و بەڕێگایەکی شەرعییانە، و هتد... دواتر کابرایەکی تر بانگەشەی ئەوەی کرد، کە ئەو موڵك و سامانە ئەو خاوەنیەتی، ئەوا لە سەر داوەر پێویستە کە ئەو داوایە ڕەت بکاتەوە، و وای دابنێت کە هێشتا هەر موڵکی خاوەنە ئەسڵییە پێشووەکەیەتی، چونکە بە بەڵگەی شەرعی چەسپاوە، و تەنها بە بەڵگەیەکی شەرعی تر لا دەچێت، کە لە دوایەوە بێت، و ئەمەیش لە کاتێکدایە کە کابرای سکاڵاکار داواکەی بە بەڵگە و دۆکیۆمێنتی شەرعی بچەسپێنێت.

ج- ئەو کەسە قەرزارەی کە هێشتا قەرزاری خەڵکە، و ئەستۆپاکی بۆ دەر نەچووە، و مافی خەڵکی لەسەر ماوە، هەرکات بانگەشەی ئەوەی کرد کە پابەند بووە بە کار و باری قەرزەکەیەوە، و داوەتییەوە و یاخود ئەو پابەندبوونەی لەسەر لاچوو، لەبەر هەر هۆکارێك بێت لەو هۆکارانەی کە هەن، ئەوا هەر لەم حاڵەتەیشدا لەسەر داوەر پێویستە کە داواکەی لێ وەرنەگرێت، مەگەر بە بەڵگە بیسەلمێنێت کە قەرزەکەی داوەتەوە، یاخود لە بەرهەر هۆکارێك بێت، لەسەری لاچووە، چونکە ئەم کەسە بانگەشەی شتێك دەکات کە پێچەوانەی ئەسڵی حوکمەکەیە، کە مانەوەی قەرزەکەیە لە گەردنیدا، و سەبارەت بە قەرزدەرەکەیش کە نکوڵی لەوەدەکات کە قەرزەکەی پێ درابێتەوە، و یان بە

1- بۆ درێژە باسی ئەم بابەتە بڕوان: (قواعد الزركشي ١/٣٠٥).

هەر هۆکارێك بێت، لە لەسەر کابرای قەرزار لاچوو بێت، تەنها سوێند خواردنی وەك بەڵگە بەسە، چونکە ئەم لە گەڵ حوکمە ئەسڵییەکەدایە.

جۆری چوارەم: ئەو سیفەت و خەسڵەتەی کە دڵنیاداراوە لە حوکمەکەدا، ئەوە بە ئیستیصحابی و هاوڕێیەتی دەمێنێتەوە، لەگەڵیدا، بۆ نمونە ئەگەر تەنها شتێك دوو خەسڵەت (صیفەتی) هەبوو، کە خەسڵەتێکیان ئەسڵیو بنەڕەتی بوو، و پەیوەندی هەبوو بە حوکمەکەوە و هەم لەڕووی بوونو هەم لە ڕووی نەبونەوە واتە: هەمیشەیی بوو، لەگەڵیدا و کەچی ئەو خەسڵەتەکەی تریان لابەلایی – پەیدابوو: (عَرَضي) بوو، ئەوا لە سەر دادوەر پێویستە کە لەبەر ڕۆشنایی خەسڵەتو سیفەتە ئەسڵییەکەیدا، حوکم بەسەر ئەو شتەدا بدات، و وەك ئیستیصحاب و هاوڕێ بوونی ئەو حوکمە لە گەڵیدا تەماشای بکات، ئەگەر بە لایەوە هاتەدی صیفەتە لابەلاییەکە نەچەسپابوو، و ئەمەیش وەك پابەندبوونی کۆك وتەبا لەگەڵ ئەو بنچینە گشتییەیدا کە دەڵێت: (الأصل في الصفات العارضة العدم: ئەسڵ لە خەسڵەتە لابەلاییەکاندا ئەوەیە کە لە سەر نەبوون هەژمار دەکرێن)[1].

خەسڵەت و صیفاتە ئەسڵییەکانیش بریتین لەو حاڵەتانەی کە لە کاتی بوونی ئەو شتانەیدا کە هەڵگری ئەو خەسڵەتانەن ئەمانیش هەن و لەگەڵ خودی ئەو شتانەدا بوونیان هەیە، وەك بێ خەوش بوونی کاڵای فرۆشراو، لە کەمو کوڕی کە ئەسڵ لە هەمو شتێکی فرۆشراو، هەموو لێو چڵێو پێوەنەکانییەوە ئەوەیە، کە دەبێت ئەو شتە بێ خەوش بێت لە کەموکوڕی، چونکە بوونی کەمو کوڕی و عەیب خەسڵەتێکی پەیدابوو – لابەلاییە، و لە دوای ساغیو بێ خەوشی لێی پەیدا دەبێت، و ئاوقەی دەبێت.

جا لەسەر ئەم بنەمایە ئەگەر ڕاجیایی و کێشە لەنێوان دوو لای مامەڵەکاردا سەری هەڵدا، و کابرای کڕیاری بانگەشەی ئەوەی کرد کە کەموکوڕی و عەیبەکە کۆنەو پێش کڕینی شتەکەو وەرگرتنی هەر هەبووە، ئەوا لێرەدا بیانووی ئەوەی بۆ دروست دەبێت و دەبێتە بەڵگەی بۆی کە گرێبەستەکە هەڵبوەشێنێتەوە، بەپێی پەشیمان بوونەوە بە هۆی بوونی عەیبو کەمو کوڕییەوە، و بەڵام ئەگەر کابرای فرۆشیار نکوڵی کرد، و بانگەشەی ئەوەی کرد کە عەیبەکە لە دوای فرۆشتنی شتەکە لێی دروست بووە، لای ئەو بێ عەیب بووە، ئەوا لەم کاتەدا ڕێگەی پێ نادرێت کە گرێبەستەکە هەڵبووەشێنێتەوە، بەهۆی بوونی ئەو عەیبەیەوە، ئەوا لەسەر دادوەر پێویستە کە لە کڕیار داوا بکات،

١– گۆڤاری (الأحكام العدلیّة) ماددەی (٩).

دۆکیۆمێنت و ڕوونکەرەوە بهێنێت لەسەر ئەوەی کە ئەو عەیب و کەم و کوڕییە پێش وەرگرتنی شتەکە هەبووە، چونکە ئەم بانگەشەی شتێکی کردووە، کە پێچەوانەی ئەسڵەکەیە، جا ئەگەر نەیتوانی ئەوا دەکرێت کە داوا لە فرۆشیارەکات، کە نکۆڵی لە بوونی عەیب بکات، کە پێشتر لە کاڵاکەدا بووبێت، و بانگەشەی کڕیارەکە بە درۆ دەخاتەوە کە دەبێت سوێند بخوات، چونکە ئەم لەگەڵ ئەسڵ و بنچینەی حوکمەکەدایە، کە پاکی و ساغی و بێ خەوشی کاڵاو شتە فرۆشراوەکەیە، لە عەیب و کەم و کوڕی.

– لەنموونە و شێوازەکانی ئەم جۆری چوارەمە:

أ– خەسڵەتی سەرلەپاگیری (صفة العموم)، دەمێنێتەوە، لەگەڵ حوکمەکەدا، و دەبێتە ئیستیصحاب بۆی: جاری وا هەیە کە لەدەقی گشتی (عام)دا، ئەو گشتی بوونە (عموم)ـە، صیفەت و خەسڵەتێکی ئەسڵییە بۆی، و بنچینەو ئەسڵیش لە هەموو دەقێکی شەرعی یان یاساییدا ئەوەیە کە ئەگەر خۆی (عام) بوو، ئەوا صیفەتەکەیشی هەڵگری خەسڵەتی سەرلەپاگیری و گشتگیری (عموم)ـە، و تایبەت (تەخصیص) کردنی بە هۆی بەڵگەیەکەوە، حاڵەتێکی لابەلاییەکە ڕووی تێدەکات، و هەمیشەیی نییە، و لەسەر ئەم بنەمایەو بەپێی ئەم بنچینەیە، لەکاتی جێبەجێ کردنیدا لەسەر دادوەر پێویستە کە پابەند بێت، بەو حاڵەتی سەرلەپاگیریی (عموم)ـەیەوە، و وەك هاوڕێ و هاوشانی حوکمەکە بیهێڵێتەوە، کە ئەم هێشتنەوەیە، ئیستیصحابەکەیە[1]، بەڵام بەو مەرجەی کە ئەگەر بەڵگەی تایبەتکار (مخصِّص) لە لای نەچەسپابێت، کە تایبەتی کردبێت[2].

ب– مانەوەی خەسڵەت و صیفەتی (ڕەهابوون: الأطلاق) لەگەڵ حوکمەکەدا، وەك ئیستیصحاب بۆی، بۆ وێنە کە لە دەقی ڕەها (النص المطلق) دا، خەسڵەت وسیفەتی موتڵەق بوون خەسڵەتێکی ئەسڵییە، و سیفەتی کۆتکردن و ولبەستەکردن (تقیید) تیایدا، خەسڵەتێکی پەیدابوو: لابەلایی و ناهەمیشەییە، کە تیایدا جاری وا هەیە، ڕوو دەدات، جا لەسەر دادوەر پێویستە لە کاتی جێبەجێ

١– موجتەهید و دادوەر پابەند نەکراون، کە بچن توێژینەوە و بەدواداچوون بکەن، بۆ دۆزینەوەی تایبەتکار (مخصص) و یان دۆزینەوەی پەیوەستکارەکە (مقیِّد)، ئیتر چونیەکە کە ئەو گوزارشت کردنەی حوکم عامە، لەسەر سەرلەپا گیری (عموم)یەتی خۆی، یان گوزارشتکردنی موتڵەقەکە، لەسەر موتڵەقی و ڕەهایی خۆی، یەکلاکەرەوە (قطعي) بن، یان نا... هەروەك لە مەزهەبی حەنەفییەکاندا، ولیە، و یاخود گوماناوی (ظني)بن، هەروەك مەزهەبی جەماوەری زانایان ولیە، چونکە هەم (عموم) و هەم (مطلق) بوون، صیفەت و خەسڵەتی ئەسڵین، و بەبەڵگە نەبێت، ناتوانین لە (ئەسڵ) لابدەین، بڕوانە پەڕتوکەکەمان (أصول الفقه في نسیجه الجدید)

٢– بۆ درێژە باسی ئەم پرسە بڕوانە پەڕتووکی (جمع الجوامع) و شەرحەکەی سەری، ب٢، ل٢٢١.

کرینیدا کە هەر بە ڕەهایی (مطلقي) تەماشای بکات، و ئەو حاڵەتی موتڵەق بوونە، وەك هاوڕێ و ئیستیصحاب لەگەڵیدا بهێڵێتەوە، ئەگەر بەڵگەیەکی دەست نەکەوت، کە بیچەسپێنێ کە کۆت و ولبەستە (مقیَّد) کراوە و ڕەهابوونەکەی پووچ کرێتەوە.

ج- هێڵانەوەی مانا حەقیقی و ڕاستییەکە، وەك ئیستیصحاب بۆی، بۆ نموونە لەو بێژەیدا کە بۆ مانایەکی زمانەوانی، و یان شەرعی، و یان یاسایی، و یان هەر لە نەریت و عورفدا ئەو مانایە بوو بوویە حەقیقەت بۆی، و بۆ ئەو مانایە دانرابوو، کە بۆی بەکار دەهێنرێت، جا لەم حاڵەتانەدا سیفەت و خەسڵەتێکی ئەسڵی لە ماناکەدا هەبوو، ئەوا لەسەر دادوەر پێویستە کە لەکاتی شرۆڤەو لێکدانەوەی دەقەکان و گرێبەستەکاندا، کە ئەو لەفزانە بەو جۆرە مانا بکاتو لێك بداتەوە، کەبۆ مانا حەقیقییەکانی خۆیان هاتوون، و ئەو حاڵەتە وەك هاوڕێ و ئیستیصحاب بۆیان بهێڵێتەوە، مەگەر نیشانەیەك پەیدا ببێت کە حاڵەتەکە پێچەولنە بکاتەوە.

د- هێڵانەوەی حاڵەتی دڵنیایی تەولو (الیقین) وەك هاوڕێ و ئیستیصحابی حوکمەکەو حاڵەتەکە سەبارەت بە کەسی وونبوو (المفقود) کە بریتییە لەو کەسەی کە چارەنووسی نادیارە و نازانرێت ماوە یان مردووە، لەم حاڵەتەدا مانەوە و ژیان سیفەتی ئەسڵییە بۆ ئەو کەسە، و مردن خەسڵەتو سیفەتێکی لابەلاییە تیایدا، سەرەڕای ئەوەی کە ماناو ژیانی دڵنیایی (یەقینییە) و مردنی گومانی تیادایە، جا هەرکات دڵنیایی و گومان کەوتنە بەرامبەری یەکتری و پێچەولنە بوونەوە ئەوا یەکەمیان پێش دەخرێت، بەپێی بەڵگەی ئەو قاعیدەو بنچینە شەرعییەی کە دەڵێت: (الیقین لایزول بالشك: دڵنیایی بە گومان لا ناچێت و ناڕەوێتەوە)[1] و لەسەر بنەمای مانەوەی دڵنیایی (إستصحاب الیقین) لەگەڵ ئەم حوکمەدا و یاخود لەسەر بنەمای ئەوەی کە ئەسڵ لەم بابەتەدا بریتییە لە ژیان و مانەوەی کابرا، بۆیە میراتییەکەی دابەش ناکرێت، و ژنەکەی نابێت شوو بکاتەوە، و هەروەها ئەو گرێبەستانەی کە بە هۆی مردنەوە کۆتاییان دێت، بۆ ئەم حاڵەتە بە کۆتا نایەن، و هەروەها ناوەند و پێگەی مافو ئەرك و پابەندبوونەکانی بە هۆی ئەو گومانەی مردنییەوە تووشی شڵەژان و لەقبوون و لەرزین و هەڵوەشانەوە نابن، چونکە شتی دڵنیاکەرەوە (الیقین) بە هۆی گومانەوە لاناچێت، و

١- گۆڤاری (الأحکام العدلیة) ماددەی (٤).

ناسرێتەوە[1].

دەرئەنجام:

ئەو ڕاجیاییەی کە بە بەرباڵوی لە سەرچاوەکانی زانستی ئوصولی فیقهدا هەیە سەبارەت بە بەڵگە بوون و بە بەڵگە نەبوونی ئیستیصحاب، بەشێوەیەکی ڕەها دروست نییە، چونکە ڕاجیاییەکی وا بوونی نییە، کە بەپێی ئەو سێ جۆرەی یەکەم کاری پێ بکرێت، و تیایانـدا هـەبێت، و هـەروەها لـە هەنـدێ شێوازی جۆری چوارەمیشدا هەر بوونی نییە، هـەروەك لـەو بـاس و توێژینـەوەی کـە پێشـتر کردمـان دەرکەوت ، بەڵکو ڕاجیاییەکە لە هەندێ شێوازی جۆری چوارەمدا هەیە، و بە تایبەتی لە باسـی بابـەتی یاساکانی کەسی ونبوو، و نادیار (أحكام المفقود)دا.

هەشتەم: (فەرمایشتی هاوەڵانی پێغەمبەرﷺ):

(الصحابي: هاوەڵانی پێغەمبەرﷺ) ئەو کەسەیە کە چاوی بەو زاتە کەوتبێت، و بڕوای پێی هێنابێت، و ماوەیەکیش لە خزمەتیدا بووبێت، بـە جۆرێك کـە بـەپێی نـەریت و عـورف نـاوی هـاوەڵی بەسـەردا ببڕدرێت، و بە موسوڵمانیش کۆچی دوایی کردبێت.

١– (اليقين: دڵنیایی) بریتییە لەبڕوابوون بە بوون یان نەبوونی هەر شتێك، بەڵام بڕوا بوونەکە بە دڵنیاییدانراوی تەواو و بە تەواوی تەواوی چەسپابێت، و هاوڕێکی واقیع بێت، وەك بڕوا بوون بەوەی کە خودای مەزن بوونی هەیە، و هاوبەشیشی نییە.

(الظن: گومان) بریتییە لەو گومانبردن و ڕامانەی کە زیاتر بەلای گومانلێوی بووندا دەشکێتەوە، لـە بـوون یـان نـەبوونی هـەر شتێك، وەك گومانبردن بەو قوتابییەی کە هەوڵدەدات و کۆشش دەکات و ئەوەی پێویستە لە وانەکان وەریگرتـووە، و لەبەری کردووە، ئەم گومانی ئەوەی پێ دەبرێت کە سەرکەوتوو دەبێت، لەکاتێکدا کە بۆیشی هەیە سەرکەوتوو نەبێت، (سەیید شەریفی جورجانی) لە پەڕتووکی (التعريفات) دا، لاپەڕە (١٤٤) دەڵێت: گومانبردن (الظن) بریتییە لە بڕوا بوونێك کە زیاتر بەلای ئەو بڕوایەدا بشکێتەوە بەڵام بۆی هەیە کە دژەکەیشی ڕوویدات، و لایەنی دووەم کـە کـەمتر بـۆی هەیـە ڕوویدات بە (وهم: دڕدۆنگ)ی، ناوزەد دەکرێت.

(الشك: دوو دڵی): بریتییە لەو تێڕوانین و بیرکردنەوەیەی کە دوو دڵە و لە هاتو نەهاتدایە لەنێوان بوون و نەبوونی هەر شتێکدا، بەڵام لەمدا هیچکامیان پێش ئەوەی تریان ناخرێت، (سەیید شەریفی جورجـانی) لـە پـەڕتوکی (التعريفـات)دا دەڵێـت: (الشك: دوو دڵی) بریتییە لە دوو دڵی لە نێوان دوو شتی دژ یەکتردا، بە بێ ئەوەی کە لە کـاتی دوو دڵـی و گومانەکـەدا هیچکامیان بەسەر ئەوی تریاندا پێش بخەین و پشتڕاستی بکەینەوە.

(الجهل البسيط: نەزانینی سادە) بریتییە لە نەزانینی شتێك کە دەبوایە بزانرایە.

(الجهل المركب: نەزانینی ئاڵۆزە) بریتییە لە بڕوابوونی پتەو و تەواو، بە هەر شتێك لە کاتێکدا کە ئەو بڕوابوونە پێچەوانەی واقیع و جیهانبینی بێت، سەرچاوەی پێشوو، ل٨٠

زانایانی زانستی ئوصولی فیقه و شەرعزانەكان ڕاجیایان هەیە، سەبارەت بە (حُجَّة: بەبەڵگە بوون)ی، هاوەڵان و فەرمایشت و كاروكردەومیان (مەزهەبی صەحابی) بەم شێوازەی لای خوارەوە:

أ- هەندێكیان بە ڕەهایی، (مەزهەبی صەحابی) بە بەڵگە (حُجّة) وەردەگرن، و هەر كات بەڵگەی هاوەڵان، و بەڵگەی (قیاس) دژی یەك وەستانەوە، ئەوا فەرمایشتی هاوەڵان پێش دەخرێت، چونكە كاركردن بە فەرمایشت و هەڵسوكەوتی هاوەڵان (ڕەزای خوایان لێبێت) وەك ئەوە وایە كار بە سوونەتی پێغەمبەر ﷺ كرابێت[1].

ب- هەندێكیش لە زانایان هەر بە ڕەهایی بە بەڵگەی نازانن، چونكە سەرەڕای پێگەی زانستیان و پلەی باڵایان هەر پارێزراو (معصوم) نەبوون، هەروەك پێشەوا غەزالی، فەرموویەتی[2]: هەندێك لە زانایان ڕایان وابووە، كە بە ڕەهایی مەزهەبی صەحابی دەكرێت بە بەڵگە، و هەندێكی تر ڕایان لە سەر ئەوە بووە، كە مەزهەبی صەحابی ﷺ ئەگەر لەگەڵ قیاسێكدا دژ كەوت ئەوا ئەمە مەزهەبی هاوەڵانە پێش دەخرێت، و هەندێكی تر لە زانایان ڕایان وایە كە تەنها فەرمایشتی پێشەوا ئەبوبەكر ﷺ، و پێشەوا عومەر ﷺ دەبێتە بەڵگە، و گروپێكیش ڕایان وایە كە فەرمایشتی خەلیفە ڕاشیدینەكان ﷺ ئەگەر لە پرسێكدا كۆك و تەبا بوون جا دەبێتە بەڵگە بەڵام هەموو ئەم ڕایانە لای ئێمە پووچ و بێ بنەمان، چونكە بێگومان هەركەس دەكرا هەڵە بكات، و فەرامۆشیی بەسەردابێت، و لەو دوو شتە پارێزراو نەبوو، ئەوا قسەی نابێتە بەڵگە جا چۆن قسەیان دەكرێتە بەڵگە، لە كاتێكدا كە هەڵە لێیان ڕوو دەدات؟! و هەروەها چۆن وێنای ئەوە دەكرێت، كە گروپێك پارێزراو و بێ پەڵە (معصوم) بن، و لە كاتێكدا بشێت ڕاجیایی و ناكۆكی لە نێوانیاندا هەبێت؟! ئەی چۆن دوو كەسی مەعصوم، ناكۆك و ڕاجیا دەبن، بەرامبەر یەكتری ؟! و هەروەها چۆن دەبێت كە هاوەڵان ﷺ كۆك بوون لە سەر ئەوەی كە دروستە پێچەوانەی هاوەڵێكی تر هەڵسوكەوت بكەیت، وەك ئەوەی كە پێشەوا ئەبوبەكر ﷺ نكوڵی نەكردووە، لە كەسێك كە پێچەوانەی ئەم ئیجتیهادی كردبێت، جانەبوونی بەڵگە لە سەر مەعصوم بونیان، و ڕوودانی ناكۆكی و ڕاجیایی لە نێوانیاندا، و لێدوانیان لە سەر ئەوەی كە دروستە پێچەوانەیان هەڵسوكەوت بكرێت، ئەمانە سێ بەڵگەی بەهێز و یەكلاكەرەوەن، لە سەر نەبوونی بەڵگەی مەزهەبی صەحابی (خوا لێیان ڕازی بێت) و پێشتریش باسمانكرد، سەبارەت بە فەرمایشتی پێشەوا غەزالی، كە

١- الإحكام في أصول الأحكام، للآمدي، ٣/١٩٥.

٢- پەرتووكی (المستصفى)، للأمام الغزالي، ل ٢٤٣.

گوزارشت دەکات، لەسەر ئەوەی کە مەزهەبی صەحابی بەڵگە نەبێت، کەواتە مەزهەبی غەیری صەحابی زۆر لە پێشترە بۆ ئەوەی کە ناکرێتە بەڵگە.

ج- هەندێکی تر لە زانایان لەوانە پێشەوا شافیعی (رەحمەتی خوای لێ بێت) دەڵێن: مەزهەبی صەحابی بەڵگەیە، ئەگەر قیاسێکی نزیکی لەگەڵدا هاوتەبا و کۆك بوو، و پشتیوانی لێوە کرد[1].

د- ئەگەر دژی قیاس بوو، ئەوا دەبێتە بەڵگە، و دەنانابێتە بەڵگە چونکە لەحاڵەتی لەم جۆرەدا، ولگومان دەبرێت، کە بە رواڵەت ئەو فەرمایشتەو رایەی لە پێغەمبەر ﷺ بیستبێت، و بۆیە لەم حاڵەتەدا وەك (سوونەت) وایە چونکە لە دوو حاڵەت بەدەر نییە، یان بیستوویەتی، یان (دوور بێت لەوان) درۆیە کردوویەتی، و بێگومان درۆ کردنیش لەوان ناوەشێتەوە و هەر زۆر زۆر دوورە لێیانەوە، و پاشان بێگومان ناکۆکی ئەمان لەگەڵ قیاسدا زیاتر بە لای ئەوەدا دەخرێت، کە ئەوە دەقێك بووە ئەو صەحابییە ئاگاداری هەبووە لەسەری، بۆیە پێچەوانەی بۆتەوە[2].

- **هەڵسەنگاندنی ئەم رایانە:** ئەوەی لە رای خاکییانەی ئێمەدا لە پێشترە ئەوەیە کە فەرمایشتی هاوەڵان (خوایان لێ رازیبێت) سەرچاوەیەکی دەرخەرو ئاشکرلکاری حوکمی خودای مەزنە، و بەتایبەتی ئەگەر موجتەهیدیش بوویێت، وەك خەلیفە راشیدینەکان، (خوایان لێ رازی بێت) و بەڵام ئەوە هەیە کە سەرچاوەی بەدیهێنەرو پێکهێنەرو دروستکەرو داهێنەر (مُنشئ) نییە، بۆیە بۆ موفتی دروست نییە، کە بەپێی فەرمایشتی هاوەڵان فەتوا دەربکات، و هەروەها بۆ دادوەریش دروست نییە، کە بەپێی فەرمایشتیان بڕیار بدات، مەگەر ئەو فەرمایشتی هاوەڵە بەدەقی قورئانی پیرۆز و یان سوننەتی پێغەمبەر ﷺ بەڵگە دارکرابێت، و پشت راست کرابێتەوە.

لە نموونەی جێبەجێکردن و پراکتیزەکردنی فەرمایشتی هاوەڵان (خوایان لێ رازی بێت):

أ- کوشتنەوەی چەند کەسێك لەبەر ئەوەی کە تاقە کەسێکیان کوشتووە، جا ئەگەر لە کەسێك زیاتر بەشدار بوون لە کوشتنی تەنها کەسێکدا، ئەوا کوشتنەوە لەسەر هەموویان جێبەجێ دەکرێت، ئەگەر پایەو مەرجەکانی پرۆسەکە هاتبوونەدی، چونکە ئەمە هاورێکی ئەو فەرمایشتەی پەروەردگارە

١- جمع الجوامع ٢/ ٢٣٥.

٢- المسودة في أصول الفقه الحنبلي، لإبن تيمية، ل ٣٣٦ و دواتر، و التبصرة في أصول الفقه، لأبي أسحاق الشيرازي ل ٣٩٥ و دواتر.

کە دەفەرموێت: ﴿ يَٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُواْ كُتِبَ عَلَيۡكُمُ ٱلۡقِصَاصُ فِي ٱلۡقَتۡلَى ﴾[1].

ب- دەستی کرێگرتە و کرێکاری هاوبەش دەستی دەستەبەرە، و ئەبێ ئەو شتەی کە بەدەستییەوە لەناوچوو، بیبژێرێت، با بە دەست ئەنقەستیش نەبێت، و یاخود لە کەمتەرخەمییەوە نەبێت، لە بەر پاراستنی ماڵی خەڵك و پاراستنی بەرژەوەندییان، هەرچەندە کە دەستی ئەم کرێکارە، دەستی سپاردە (ئەمانەتە) و دەستەبەر (ضمان) ناکرێت، هەروەك پێشەوا عەلی کوڕی ئەبو طالب (خوای لێ ڕازی بێت) بەم شێوازە فەتوای داوە، چونکە بڕیاری لەم جۆرە دەچێتە چوارچێوەی ئەو گشتگیرییەی فەرمایشتی پێغەمبەرﷺ کە دەفەرموێت: (لا ضَرَرَ ولا ضرار)، واتە: هیچ زیان لێدانێك لە ئاینی ئیسلامدا ڕەوانییە، چ زیان لە خۆت بدەی، و چ لەکەسێکی تر بۆ ئەوەی کە سوود بەخۆت بگات، و هەروەها زیان لێدانی خەڵکی ڕەوا نییە، با سوودی خۆیشی تیادا نەبێت، و یان لە تۆڵەی زیانێك زیانێکی تری بێ شەرعی لێ بدەیت، واتە لەمافی خۆی زیاترو زۆرتر زیانی لێ بدات، وەك ئەوەی کە لە جیاتی پەنجەیەك، دەستی ببڕێتەوە، و یان لە جیاتی دەستێك بیکوژێت، واتە لە سنووری ئیسلام دەربچێت.

ج- عیدەی ئەو ژنەی کە مێردەکەی مردووە، لەو دوو عیدەیەی کە بۆی دیاری کراوە، دوورەکەیانە، واتە دوورترین عیدەیان جێبەجێ دەکات، کە ئەمەیش ڕای (ئیبن عەبباس)[2]ە، (خوا لێی ڕازی بێت) جا (ئیبن عەبباس) و (عەلی کوڕی ئەبو طالب) لە یەکێك لەو گێڕانەوانەیدا کە لێیەوە

1- سورة البقرة: ١٧٨.

2- لە (المنتقى شرح الموطأ) دا، ب٤، ل١٢٢، دا هاتووە کە پرسیارکرا لە عەبدوڵڵای کوڕی عەبباس رضي الله عنه و ئەبوهورەیرە رضي الله عنه، سەبارەت بە ئافرەتی سکپڕ، کە مێردەکەیشی بمرێت، (ئیبن عەبباس رضي الله عنه) فەرمووی دوورترینی ئەو دووکاتە کامەیان بوو، ئەوەیان بە عیدە بۆی هەژمار دەکرێت، و (ئەبو هورەیرە رضي الله عنه) فەرموویەتی هەر کە منالی بوو، ئەوە عیدەیە و تەواو، و بۆی دروستە و دەتوانێت شوی تر بکاتەوە بۆی دروستە، وا دەردەکەوێت کە (ئیبن عەبباس رضي الله عنه) سەرنجی کۆکردنەوەی ماناى دوو ئایەتەکەی داوە، کە یەکێکیان مانگی دیاری کردووە، و ئەوی تریان داناني سکەکەی داناوە، و دووەمیانی بە تایبەتکار (مخصص)ی، یەکەم هەژمار نەکردووە، بەڵام (ئەبو هورەیرە رضي الله عنه) پشتی بەو فەرموودەیە (سبيعة الأسلمية) بەستووە کە تیایدا هاتووە کە دەفەرموێت، کەژنەکە مێردەکەی مرد و پاشان منالەکەی بوو ڕۆشتە خزمەتی پێغەمبەرﷺ ئەویش پێی فەرموو: تەواو دروستە بۆت، ئیتر شوو بە هەر کەس بکەی کە دەتەوێت، سەرەڕای ئەوەی کە ماوەی چوار مانگ و دە ڕۆژەکەیشی تەواو نەکردووە، و (الباجي) لە سەرچاوەی پێشوودا، ب٤، ل١٣٣، گوتویەتی کە پێشەوا عەلی رضي الله عنه کاری بە هەمان ئەو بڕیارەی (ئیبن عەبباس رضي الله عنه) کردووە، (خوا لە هەموویان ڕازی بێت).

هاتووە، فەرموویانە کە عیدەی ژنی پیاو مردوو، لە هەمان کاتدا سکیشی پـڕ بێـت، دوورتـرین و ئـەو پەڕی ئەو دوو کاتەیە کە هەیەتی، لە چوار مانگو دە ڕۆژ بە پێی فەرمایشتی قورئان کە دەفەرموێت: ﴿وَٱلَّذِينَ يُتَوَفَّوْنَ مِنكُمْ وَيَذَرُونَ أَزْوَٰجًا يَتَرَبَّصْنَ بِأَنفُسِهِنَّ أَرْبَعَةَ أَشْهُرٍ وَعَشْرًا ۖ فَإِذَا بَلَغْنَ أَجَلَهُنَّ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ فِيمَا فَعَلْنَ فِىٓ أَنفُسِهِنَّ بِٱلْمَعْرُوفِ ۗ وَٱللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرٌ﴾[1].

هەروەها لە دانانی سکەکەی، بە پێی ئایەتی: ﴿وَٱلَّٰٓـِٔى يَئِسْنَ مِنَ ٱلْمَحِيضِ مِن نِّسَآئِكُمْ إِنِ ٱرْتَبْتُمْ فَعِدَّتُهُنَّ ثَلَٰثَةُ أَشْهُرٍ وَٱلَّٰٓـِٔى لَمْ يَحِضْنَ ۚ وَأُو۟لَٰتُ ٱلْأَحْمَالِ أَجَلُهُنَّ أَن يَضَعْنَ حَمْلَهُنَّ ۚ وَمَن يَتَّقِ ٱللَّهَ يَجْعَل لَّهُۥ مِنْ أَمْرِهِۦ يُسْرًا﴾[2].

کەواتە کامەیان کاتەکەی دوورتر بوو، و درەنـگ تـر بـۆی هاتـەدی ئـوا ئـەوەیان بـە عیـدە بـۆی هەژمار دەکرێت.

و ئەم ڕایەش ڕای لە پێشتر (راجیح)ـە، چـونکە لـە گـەڵ کۆکردنـەوەی مانـاو چـەمکی هـەر دوو ئایەتەکەدا پێکەوە دەگونجێت و کۆکە، و یاسای عێراقیش[3] هەر بەم شێوازە بڕیاری لەسەر داوە.

نۆیەم: (شەریعەتەکانی گەلانی پێش ئێمە):

واتە، ئەو حوکمو یاسایانەی خودا، کە لەسەر گەلانی پێش ئێمەی داناوون، کە بەپەیام ناردونیەتیە سەر پێغەمبەرانیان (دوردی خولیان لێ بێت) جا ئەم بنچینەیە، لەو بنچینەو بنەمایانەیـە کـە ڕاجیـایی لەسەرە، و گرنگترینـی ئـەو ڕاجیاوازانـەی کـە لـەم بارەیـەوە گـوتراون، ئـەم چـوار گوتـەو ڕایـەی لای خوارەوەن:

ڕای یەکەم: ئەوەی کە شەریعەت بووە، بۆ پـەیامبەرێکی پێشوو ئەگـەر دەگونجـا بـۆ ئـەوەی کـە هەمیشەیی بێت، ئەوا ئیتر هەمیشەییە، و بۆ هەتا هەتایـە دەمێنێتـەوە و لـە هـەموو کـاتو شـوێنێکدا

١- سورة البقرة: ٢٣٤.

٢- سورة الطلاق: ٤.

٣- ژمارە (٨٨)ی، ساڵی (١٩٥٩) لە ماددەی (٣/ ٤٧) کە بە دەق نووسیویەتی: (عیدەی ژنی مێرد مردوو، چوار مـانگو دە ڕۆژە، ئەگەر سکی نەبوو، ڕێگرنەبوو، لە بەردەمیدا، و بەڵام ئەگەر سکی هـەبوو، ئـەوا دوورترینـی ئـەو دوو ماوەیـە بەعیدە دادەنرێت بۆی، لەدانانی سکەکە، و یان مـاوەی چـوار مـانگو دەڕۆژەکـە، کامیـان درەنگـتر هاتـەدی، ئـەوە عیدەیە بۆی.

کارکردن پێی پێویستە، بە پێوانگی ئەوەی کە شەریعەت بووە، بۆ ئەو پەیامبەرە، ئەگەر سڕیار (ناسخ)ی، بەسەردا نەهاتبێت لەدوایەوە، و بە پەیامی نوێ نەسڕدرابێتەوە، بەم بەڵگانەی لای خوارەوە:

أ- حوکم و یاسا خوداییەکانی سەرگەلانی پێش ئێمە، بەشێوەیەکی رەها هاتوون، و وابەستەی کات نەکراوون و سنوری وەختیان لە سەر دیاری نەکراوە و هەر شتێکیش خەسڵەتی رەهابوون (إطلاق)ی، هەبوو، ئەوا خوازیاری هەمیشەیی بوونە، ئەگەر دەگونجا کە هەمیشەیی بێت، و دیاری کردنی کات لە ویاساو حوکمانەدا پاشکۆیەکی زیادمیە مەگەر بە بەڵگە دەنا ناکرێت کاتی بۆ دیاری بکەین و سنوری کاتی بۆ دابنێین، جا ئەو حوکم و یاسایانەی کە هەڵنەوەشانەوەیان بە پێی بەڵگەیەکی شەریعەتەکەی دوای ئەوان نەچەسپێنرابوو، ئەوا بە پابەندکار و پێویست دەمێنێتەوە، گەردنی هەموو لایەکدا، و لەسەرجەمی کاتەکاندا.

ب- ئەو پەیامبەرەی کە هەڵگری شەریعەتە پێشووەکە بووە، بە هاتنی پەیامبەرەکەی دوای ئەو ئیتر ئەو لە خەسڵەتی پەیامبەرایەتی ناشۆرێتەوە، و دانارنرێت، و هەروەها شەریعەتەکەیشی هەر بەم شێوازە وایە، و پابەند بوون بەشەریعەتەکەی دوایەوە نابێتە هۆکار بۆ وازهێنان لەم مەگەر بەڵگەیەك بەرپا ببێت، و حوکمەکە پێچەوانە بکاتەوە، و ئەم بەردەوامییەی نەهێڵێت[1].

ج- قورئانی پیرۆز، بڕواهێنانی بەسەر جەمی پەیامبەران و پەرتووکە پیرۆزەکانیان بە بەشێك لە پێکهێنەرەکانی بڕواداری و موسوڵمانێتی داناوە، وەك لەم ئایەتەدا دەری خستووە، کە دەفەرموێت:

﴿ءَامَنَ ٱلرَّسُولُ بِمَآ أُنزِلَ إِلَيۡهِ مِن رَّبِّهِۦ وَٱلۡمُؤۡمِنُونَۚ كُلٌّ ءَامَنَ بِٱللَّهِ وَمَلَٰٓئِكَتِهِۦ وَكُتُبِهِۦ وَرُسُلِهِۦ لَا نُفَرِّقُ بَيۡنَ أَحَدٖ مِّن رُّسُلِهِۦۚ وَقَالُواْ سَمِعۡنَا وَأَطَعۡنَاۖ غُفۡرَانَكَ رَبَّنَا وَإِلَيۡكَ ٱلۡمَصِيرُ﴾[2].

ئەمەیش بەڵگەیە و گوزارشتە لە سەر بەردەوامێتی پابەندبوون بە حوکمو یاساکانی شەریعەتەکانی پێش ئێمە، ئەگەر سڕینەوە (نەسخکردنەوەیان) نەچەسپابوو.

رای دووەم: بێگومان شەریعەتی هەموو پێغەمبەرێك بە هاتنی پێغەمبەرێکی تر لە دوایەوە کۆتایی دێت بۆیە کارکردن بە هەر حوکم ویاسایەك کەتیایدا هاتووە، کارێکی پێویست نییە، مەگەر بەڵگەیەك

1- وەك ئەو حوکمە پێشووە نەسخ کراوەیەی کە لەم ئایەتەدا هاتووە، کە دەفەرموێت:﴿ وَعَلَى ٱلَّذِينَ هَادُواْ حَرَّمۡنَا كُلَّ ذِي ظُفُرٖۖ وَمِنَ ٱلۡبَقَرِ وَٱلۡغَنَمِ حَرَّمۡنَا عَلَيۡهِمۡ شُحُومَهُمَآ إِلَّا مَا حَمَلَتۡ ظُهُورُهُمَآ أَوِ ٱلۡحَوَايَآ أَوۡ مَا ٱخۡتَلَطَ بِعَظۡمٖۚ ذَٰلِكَ جَزَيۡنَٰهُم بِبَغۡيِهِمۡۖ وَإِنَّا لَصَٰدِقُونَ﴾الأنعام: ١٤٦ .

2- سورةالبقرة: ٢٨٥.

لەشەریعەتە نوێیەکەدا هاتبێت، کە جەخت بکاتەوە لەسەر مانەوەی ئەو حوکمە[1]، لەبەر ئەم فاکتەرانەی لای خوارەوە:

أ- هاتنی پەیامە نوێیەکە بەڵگەیە لە سەر ئەوەی کە پەیامە پێشووەکە کاتیی بووە، و سنورێکی کاتیی بۆ دیاری کراوە و بەهاتنی پەیامە نوێیەکە، ئەو ئیتر کۆتایی هاتووە.

ب- بەڵگەی زۆر لە ئایەتی قورئاندا هەن و هاتوون، لە سەر ئەوەی کە هەموو پەیامبەرێك، شەریعەتێکی تایبەت بە خۆی و ئەوکەسانەی کە رەوانەکراوە بۆ لایان، هەبووە و بێگومان هەموو گەلێك پەیڕەو و بەرنامەیەکی تایبەتی هەبووە، بەخۆیەوە کەلە گەلێکی تر جیابووە، و لەو ئایەتە پیرۆزانەیش، وەك ئەوەی کە دەفەرموێت: ﴿ وَأَنزَلْنَا إِلَيْكَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ مُصَدِّقًا لِّمَا بَيْنَ يَدَيْهِ مِنَ الْكِتَابِ وَمُهَيْمِنًا عَلَيْهِ فَاحْكُم بَيْنَهُم بِمَا أَنزَلَ اللَّهُ وَلَا تَتَّبِعْ أَهْوَاءَهُمْ عَمَّا جَاءَكَ مِنَ الْحَقِّ لِكُلٍّ جَعَلْنَا مِنكُمْ شِرْعَةً وَمِنْهَاجًا وَلَوْ شَاءَ اللَّهُ لَجَعَلَكُمْ أُمَّةً وَاحِدَةً وَلَٰكِن لِّيَبْلُوَكُمْ فِي مَا آتَاكُمْ فَاسْتَبِقُوا الْخَيْرَاتِ إِلَى اللَّهِ مَرْجِعُكُمْ جَمِيعًا فَيُنَبِّئُكُم بِمَا كُنتُمْ فِيهِ تَخْتَلِفُونَ ﴾[2].

و هەروەها وەك ئایەتی: ﴿ وَآتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ وَجَعَلْنَاهُ هُدًى لِّبَنِي إِسْرَائِيلَ أَلَّا تَتَّخِذُوا مِن دُونِي وَكِيلًا ﴾[3].

ج- زوو کەشی ئایەتەکانی قورئانی پیرۆز گوزارشت لەوە دەکەن کە دەبێت ئێمە بە شەریعەتی پێغەمبەرموحەممەدەوە ﷺ پابەندبین، نەوەك بە شەریعەتەکانی ترەوە، هەروەك دەفەرموێت: ﴿مَّن يُطِعِ الرَّسُولَ فَقَدْ أَطَاعَ اللَّهَ وَمَن تَوَلَّىٰ فَمَا أَرْسَلْنَاكَ عَلَيْهِمْ حَفِيظًا ﴾[4].

و هەروەها دەفەرموێت: ﴿ إِنَّ الدِّينَ عِندَ اللَّهِ الْإِسْلَامُ وَمَا اخْتَلَفَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ إِلَّا مِن بَعْدِ مَا جَاءَهُمُ الْعِلْمُ بَغْيًا بَيْنَهُمْ وَمَن يَكْفُرْ بِآيَاتِ اللَّهِ فَإِنَّ اللَّهَ سَرِيعُ

١- وەك مانەوەی تۆڵە سەندنەوەی کوشتن (قصاص) لە شەریعەتی ئیسلامیدا، هەروەك لە (تەورات)یشدا، فەرز بووە هەروەك لە م ئایەتە پیرۆزەدا هاتووە، کە دەفەرموێت: ﴿ وَكَتَبْنَا عَلَيْهِمْ فِيهَا أَنَّ النَّفْسَ بِالنَّفْسِ ﴾المائدة: ٤٥.

٢- سورة المائدة: ٤٨.

٣- سورة الأسراء: ٢.

٤- سورة النساء: ٨٠.

ٱلْحِسَابِ ﴾[1].

وهەروەها دەفەرمویێت: ﴿ وَمَن يَبْتَغِ غَيْرَ ٱلْإِسْلَـٰمِ دِينًا فَلَن يُقْبَلَ مِنْهُ وَهُوَ فِى ٱلْـَٔاخِرَةِ مِنَ ٱلْخَـٰسِرِينَ ﴾[2].

ڕای سێیەم: ئەوەی کە لە قورئانی پیرۆزدا و لە سوونەتی پێغەمبەری دڵسۆزدا ﷺ هاتووە، و ئەوەی خەڵکانی سەر بە پەرتوکە ئاسمانییە پێشووەکان بۆمانیان گواستووەتەوە، و یاخود مسوڵمانان گێڕاویانەتەوە، لە پەرتووکە پیرۆزە پێشووەکانەوە، لە شەریعەتەکانی پێش ئێمە، ئەمانە هەموو شەریعەتن بۆ ئێمەیش و دەبێت پابەندبین بەکارکرین، بە ناوەڕۆکەکەی، ئەگەر نەسخ بوونەوەی بەسەردا نەهاتبوو، بە پێی ئەوەی کە ئەوەی گوتمان بەشێکە لە شەریعەتی ئیسلامی، نەك بە پێی ئەوەی کە بەشێکە لە شەریعەتەکانی پێش ئێمە.

ڕای چوارەم: ئەوەی کە قورئانی پیرۆز و سوونەتی پێغەمبەری دڵسۆز ﷺ دانی پیادا ناوە، لە یاسا و حوکمەکانی شەریعەتەکانی پێش ئێمە، ئەوا دەبێتە شەرع بۆ ئێمەیش و دەبێت پێوەی پابەندبین و کاری پێ بکەین، بە پێی ئەوەی کەوا تەماشای بکەین، کە بەشێکە لە شەریعەتەکەمان، بەڵام ئەوەی کە خەڵکانی پەرتووکە ئاسمانییەکانیانی پێشوو (أهل الکتاب) گواستویانەوە بۆمان و یاخود مسوڵمانان گێڕاویانەتەوە لە پەرتووکە ئاسمانییەکانی پێشووەوە، و ئەمانە کاریان پێ ناکرێت، بە هۆی ئەوەی کە دەستکاری کرانی پەرتووکە ئاسمانییەکانی پێشوو، ڕاستییەکی چەسپاوە و هەیە و دەستکاری کراون، و دەکرێت و ئەگەری ئەوەی هەیە کە ئەوەی بۆمان گواستراوەتەوە لەو کتێبانەوە لەو بەشە بێت کە دەستکاری کراوە، و گۆڕانکاری تیادا هاتووە، و تێکراوە[3].

١- سورة آل عمران: ١٩.

٢- سورة آل عمران: ٨٥.

٣- ئەم ڕایە شەرعزانەکانی مەزهەبی حەنەفی کاریان پێ کردووە، و پیادەیان کردووە، و چەندەها حوکمیشیان لەسەر بنیات ناوە لەوانە:

أ- شەرعزان (موحەممەدی شەیبانی) سەبارەت بە دروستیی دابەشکردنی ئاو بۆ ئاودێری لە ڕێگەی (نۆبە) سەرەگرتنەوە، بەپێی بەڵگەی ئایەتی: ﴿ وَنَبِّئْهُمْ أَنَّ ٱلْمَآءَ قِسْمَةٌۢ بَيْنَهُمْ ۖ كُلُّ شِرْبٍ مُّحْتَضَرٌ ﴾القمر: ٢٨.

وهەروەها ئایەتی: ﴿ قَالَ هَـٰذِهِۦ نَاقَةٌ لَّهَا شِرْبٌ وَلَكُمْ شِرْبُ يَوْمٍ مَّعْلُومٍ ﴾الشعراء: ١٥٥.

ب- شەرعزان (ئەبو یوسف) ڕای وابووە، کە پیاو ئەگەر ژنێکی کوشت تۆڵەی لێ دەکرێتەوە، و لە جیاتیدا دەکوژرێتەوە، هەروەك چۆن ژن ئەگەر پیاو بکوژێت دەکوژرێتەوە، بەبەڵگەی ئایەتی: ﴿ وَكَتَبْنَا عَلَيْهِمْ فِيهَآ أَنَّ ٱلنَّفْسَ بِٱلنَّفْسِ

هەڵسەنگاندنی ئەم ڕایانە:

پێویستە جیاوازی بکرێت لە نێوان ئەو شەرعەی کە بەمانای ئەو شەریعەتە هاتووە، کە کاروباری ژیانی دونیا ڕێك دەخات، لەگەڵ ئەو شەرعەی کە بەمانای (ئایین) هاتووە، و کاروباری ژیانی دواڕۆژ ڕێك دەخات، جا شەرع بە مانای (شەریعەت) ئەگەر قورئانی پیرۆز دانی پیادا نەنابوو، ئەوا بە شەرع دانانرێت بۆ ئێمە و بەڵام شەرع بەمانای (ئایین) و بڕوا بوونی پتەوو تەواو، و چەسپاو و جێگیر و هاوڕێکی واقع بە زاتی خودا، ئەو لقانەی کە لێی دەبنەوە، لە بابەتەکانی بیروباوەڕ، ئەمەیان شەرعە بۆ ئێمەیش، هەروەك چەندەها ئایەتی قورئانی پیرۆز بەلگەن و گوزارشت دەکەن لەسەر ئەم ڕاستییە، هەروەك دەفەرموێت: ﴿ كَذَٰلِكَ يُوحِىٓ إِلَيْكَ وَإِلَى ٱلَّذِينَ مِن قَبْلِكَ ٱللَّهُ ٱلْعَزِيزُ ٱلْحَكِيمُ ﴾[1][2]. واتە: وە هەر بەو شێوەیە خوای بالادەستی کارجوان، وەحی بۆ تۆو بۆ پەیامبەرانی پێش تۆشی ناردووە، و هەروەها دەفەرموێت: ﴿قُلْ يَٰٓأَهْلَ ٱلْكِتَٰبِ تَعَالَوْا۟ إِلَىٰ كَلِمَةٍ سَوَآءٍۭ بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ أَلَّا نَعْبُدَ إِلَّا ٱللَّهَ وَلَا نُشْرِكَ بِهِۦ شَيْـًٔا وَلَا يَتَّخِذَ بَعْضُنَا بَعْضًا أَرْبَابًا مِّن دُونِ ٱللَّهِ ۚ فَإِن تَوَلَّوْا۟ فَقُولُوا۟ ٱشْهَدُوا۟ بِأَنَّا مُسْلِمُونَ ﴾[3][4].

وَٱلْعَيْنَ بِٱلْعَيْنِ وَٱلْأَنفَ بِٱلْأَنفِ وَٱلْأُذُنَ بِٱلْأُذُنِ وَٱلسِّنَّ بِٱلسِّنِّ وَٱلْجُرُوحَ قِصَاصٌ ۚ فَمَن تَصَدَّقَ بِهِۦ فَهُوَ كَفَّارَةٌ لَّهُۥ ۚ وَمَن لَّمْ يَحْكُم بِمَآ أَنزَلَ ٱللَّهُ فَأُو۟لَٰٓئِكَ هُمُ ٱلظَّٰلِمُونَ ﴾ المائدة: ٤٥.

ج- شەرعزان (ئەلکەرخی) هەمان دەقی کردووەتە بەلگە، بۆ ئەوەی کە ئەگەر مسوڵمان کەسێکی نامسوڵمانی کوشت، لە خەڵکانی پەرتووکە ئاسمانییە پێشووەکان، و بە بێ پاساو، ئەوا تۆڵەی لێ دەکرێتەوە و دەکوژرێتەوە، تەماشای (أصول السرخسی) بکە، ب٢، ل١٠، و دواتر.

١- سورە الشوری: ٣.

٢- پێشەوا فەخرەددینی ڕازی (ڕەحمەتی خوای لێ بێت) لە تەفسیرەکەیدا (ب١٤، ل١٥٨) دەفەرموێت: ئەم ئایەتە بەلگەیە لەسەر ئەوەی کە ئەو شەریعەتانە دوو بەشن، یەکێکیان ئەوەیە کە نەسخ بوونەوەو گۆڕانکاری کردن تیایدا قەدەغە کراوە، و بەڵکو مانەوەی لە سەرجەمی شەریعەتەکان و ئاینەکاندا پێویستکراوە، وەك ئەوەی کە گوتراوە: چاکە کاری و دادگەری و ڕاستگۆیی کاری باشن، و هەروەها وەك ئەوەی کە گوتراوە، درۆ و ستەمکاری و ئازاردانی خەڵکی، کارێکی خراپە، و بەشی دووەمیان ئەوەیە کە بە پێی گۆڕانی شەریعەتەکان حوکمەکانیش دەگۆڕێن.

٣- سورة آل عمران: ٦٤.

٤- پوختەی قسان ئەوەیە کە (نەسخ: سڕینەوە) لە یاسا و حوکمە لاوەلایی و لقەکاندا ڕوودەدات، چونکە سەرجەمی حوکمە شەرعییەکان لە بابەتی بیرو باوەڕدا کۆکن و چونیەکن، و زۆرینەی حوکمە ئەسڵییەکان، کە بە پێی کات و شوێن گۆڕانکاریان بەسەردا نایەت، وەك حەرامی پیاو کوشتن و ستەمکاری و پێویستی دادگەر بوون، جا ئەو حوکمە ئەسڵییانەیش هەر کۆکن و چونیەکن، لە هەموو سەردەمێکدا.

(بەشی دووەم)

بێژە و دەربڕینی دەقەکان، لە ڕووی دانانیانەوە بۆ ئەو مانایەی کە هەیانەو هەڵیدەگرن

بێژە و دەربڕین (ألفاظ)ی، دەقەکان لە ڕووی دانانیان بۆ ئەو مانایەی کە هەڵی دەگرن دابەش دەبن بۆ (الخاص: تایبەت) و (العام: گشتی) و (المشترك: هاوبەش) و لە بەر ڕۆشنایی ئەم بابەتەدا، توێژینەوەی ناونیشانی ئەم بەشە دابەش دەبێت بۆ سێ بەشەباس، کە بەشەباسی یەکەم تەرخانە بە (الخاص: تایبەت) و بەشە باسی دووەم، تەرخانە بە (العام: گشتی) و بەشە باسی سێیەم تەرخانە بە باسی (المشترك: هاوبەش).

بێژە لە ڕووی دانانیەوە[١]

١- (الوضع: دانان) بریتییە لە دانانی لەفزەکە، بە شێوازێك کە گوزارشت بکات لە سەر ماناییەك، و بەمەرج نەگێڕاوە کە لەفزەکە ڕێوڕەو پەیوەندی هەبێت، لەگەڵ ئەو مانایەی کە بۆی دانراوە، هۆکاری دابەشکردنی لەفزی دانراو بۆ تەنها ئەو سێ بەشە ئەوەیە کە لەفز یان ئەوەیە کە گوزارشت لە سەر تەنها ماناییەك دەکات، یان لەسەر ماناییەك زیاتر، جا ئەگەر تەنها لەسەر ماناییەك گوزارشتی کرد، ئەوە یان گوزارشت کردنەکە، بە تاق و تەنهایە، (افراد)، و ئەمەیان بە (خاص: تایبەت) ناوزەد کراوە و یان گوزارشت دەکات، لەسەر هاوبەشبوونی نێوان تاکەکان لەو ماناییەدا، ئەمەیشیان بە (المشترك: هاوبەش) ناوزەد کراوە، و ئەگەر دووەمینەکەیان بوو، واتە گوزارشتی کرد لەسە ر ماناییەك زیاتر، ئەوا لەمیشدا دوو حاڵەتی هەیە، یان ئەوەیە کە هەندێك لە ماناکە پێش بخرێت، بەسەر ئەوی تریاندا کە ئەم بە (المؤول: مانا لادراو) ناو زەدکراوە، یاخود هەندێ لە ماناکەی پێش ناخرێت بەسەر ئەوی تریاندا، ئەمیشیان بە (المشترك: هاوبەش) ناوزەدکراوە بڕوانە پەرتوکی (شرح المنار)ی، ئیبن مەلەك، ل٥٢.

بەشە باسی یەکەم:
باسی (الخاص: تایبەت)
(پێناسەکەی، حوکمەکەی، جۆرەکانی)

پێناسەی (الخاص: تایبەت):

بریتییە لەو لەفزەی کە دانراوە، بۆ تەنها مانایەکی زانراو و دیار، ئیتر بە تەنهایی دانرابێت، و تاك تاك کەسەکان و شتەکان بگرێتەوە، یاخود بۆ ژمارەیەکی سنوردار دانرابێت[1]، و جۆرەکانیشی ئەوەیە کە یان لە ڕووی کەسێتییەوە تاکو تەنهایە، وتە (خاص شخصي) و یان لە ڕووی پۆلێنەوە تەنهایەو تایبەتە، وتە (خاص بالصنف–تایبەت بە پۆل) و یان لە ڕووی جۆرەوە تایبەتە (خاص نوعي – تایبەتی جۆری) و یان لە ڕووی ڕەگەزەوە تایبەتە (خاص جنسي).

أ- تاك و تایبەتی کەسیی (الواحد بالشخص):

بریتییە لەو لەفزەی کە دانراوە بۆ مانایەکی دیاریکراو، کە تەنها ئەو مانایە دەگرێتەوە، و مانای شتی تر هەڵناگرێت، وەك ناوی کەسەکان و شتەکان، (أسماء الأعلام) و ناوەکانی ئاماژە پێدان (أسماء الأشارة) بۆیە ئەگەر سەرپەرشتیاری ئافرەتێك بەرکابرایەکی گوت: (ئەوا لاڤەی کچم مارەم کرد لێت) ئەوا گرێبەستی ئەو هاوسەرگیرییە یەکلادەبێتەوە، بۆ (لاڤە) کە هەڵگری ئەو ناوە تایبەتەیە، و ئیتر کچەکانی تری ئەو کابرایە ناگرێتەوە، و ئەگەر گوتی: (ئەوا ئەو ئۆتۆمبێلەم پێ فرۆشتی) و لە بەردەم کڕیارەکەدا، ئاماژەی بۆکرد، ئەوا ئیتر گرێبەستەکە لە سەر ئەو ئۆتۆمبێلە هێما بۆ کراوە دادەمەزرێت، و دروست نییە، کە ئۆتۆمبێلێکی تری ڕادەست بکات، لە جیاتی ئەوەیان کە ئاماژەی بۆ کردبوو، مەگەر هەردوو لا لەسەری ڕێك بکەون، چونکە کابرای فرۆشیار بە ئاماژەو هێما ئۆتۆمبێلی یەکەمی دیاری کردبووە.

---

[1] – بۆ درێژە باسی ئەم پرسە، بڕوانە پەرتووکی (أصول البزدوي مع الکشف) ب١، ل٣٠.

ب- تاک و تایبەت لە پۆلێندا (الواحد بالصّنف)

ئەگەر کابرایەك بەکابرایەکی تری گوت، (ئەوا تەنێك برینجی عەنبەرم بەتۆ فرۆشت) ئەوا چوار چێوەو پێگەی ئەو گرێبەستە تایبەت کراوە بە پۆلێنێکی تایبەت و دیاریکراو لە برنج، بۆیە ڕادەست کردنی شێوە و پۆلێنێکی تر لە جیاتی ئەودا دروست نییە، مەگەر هەردوولا لەسەری ڕێك بکەون، و ئەگەر پێش وەرگرتن و ڕادەست کردنی شتەکە تیادلچوو، ئەوا لەسەری پێویستە کە هەمان شێوەو خەسڵەتی ئەو شتەو لە هەمان جۆرو پۆلێن ڕادەست بکاتەوە، و بیبژێرێتەوە، و هەروەها ئەگەر کابرای گرێبەستکار، لەگرێبەستی جۆرو پۆلێنێکی دیاریکراودا، لەگەنم، و یان خورماو یان هەرچی کە لەجۆرەکانی بەرهەمە کشتوکاڵییەکان، گرێبەستی کرد، و جۆرو پۆلێنێکی تایبەتی دیاری کرد، ئەوا ئەمیش هەر هەمان حوکمو بڕیاری سەرەوەی هەیە.

ج- تاک و تایبەت لە جۆردا (الواحد بالنّوع):

ئەگەر کەسێك وەسیەتی کرد، و گوتی (ئەوا مەڕەکانم یان مانگاکانم و یان هەرچی تر لە جۆرەکانی ئاژەڵ بەوەسیەت دام بەفلان کەس) ئەوا ئەوەی کە لە مەڕ هەیەتی، لە دوای مردنی دەبنە موڵکی کابرای وەسیەت بۆ کراو، ئەگەر ڕێژەی وەسیەتە بۆکرنەکەو نرخەکەی لە سێ یەکی میراتەکە زیاتر نەبوو، و ئەوەی کە لەو ڕێژەیە زیاترە، دەوەستێت لە سەر مۆڵەتی خاوەن بەشەکان، و دروست نییە، بۆئەو کەسەی کە لە دوای مردنی کابرا، وەسیەتەکەی جێبەجێ دەکات، کە غەیری مەڕ ڕادەستی کابرای وەسیەت بۆکراو بکات، (ئەگەر بۆ نموونە وەسیەتی بە پێدانی مەڕەکان کردبوو) چونکە کابرای وەسیەتکار شتەوەسیەتەکەی دیاری و تایبەت کردووە، و تەنانەت جۆرەکەیشی دیاری و تایبەت کردووە.

د- تاک و تایبەت لە رەگەزدا (الواحد بالجنس):

مەبەست لەم (ڕەگەز: نەژاد: جینس)ـە، سەرجەمی ئەو جینسانەیە کە لە ژێر ماناکەیدا جێگایان دەبێتەوە، وەك زەوی و زارو خانوبەرە، و سامانی گوێستراوە، و لەبەر ڕۆشنایی یاساکانی عێراقدا، هەموو مامەڵەو هەڵسوکەوتێك سەبارەت بە زەوی و زارو خانو بەرە (عقار) جگە لە وەسیەت کراو، پڕو

پوچە و بەتاڵە، ئەگەر لە بەڕێوەبەرایەتی تۆماری خانوبەرەدا تۆمار نەکرابێت[1]، جا لێرەدا لەفزی (عقار: خانوبەرە) جینسێکی تایبەتە، دلنراوە بۆ هەموو ئەو شتانەی کە گولستنەومیان پێ ناکرێت[2]، مەگەر بەگوڕانـدنی ئـەو شـێوازەی کـە هەیـەتی لـە سـەر زەوییەکـەدا، و هـەروەها دلرو درەختـەکان پـێش هەلکەندنیان، جا ئەگەر کابرایەك خانوبەرە، یان باخێکی فرۆشت، و پاشـان ڕاجیـایی دروسـت بـوو، کەچی دەچێتە چوارچێوەی مامەڵەی فرۆشتنەکەوە، و چی ناچێتە چـوار چێوەیەوە، ئـەوا لـە سـەر دلوەر پێویستە کە بگەڕێتەوە بۆ مانا یاساییەکەی لەفزی (عقار: چ خانو بـەرەو چ زەوو زارو بـاخ) جـا ئەگەر ئەمەی دەست نەکەوت، ئەوا کار بەمانای نەریتی (عورفی) ئەو لەفزەدەکات، کە لـەو ناوچـەیەدا باوە.

حوکمەکەی:

لەفزی تایبەت (خاص) لەو ڕووەوە کە دلنراوە بۆ مانایەکی تایبەت، ئەوا دەلالەت و گوزارشت کردنی لە سەر ئەو مانایە (یەکلایی – قطعي)یە، و لە هەلهێنجانی حـوکم تیایـدا، پێویسـتی بـە شـرۆڤەکردنی ئیجتیهادییانە نییە، چونکە ئەم شرۆڤەکردنە، عادەتەن بۆدەقێکە کە هەلگری لەمانایـەك زیـاتر بێـت، و مەبەست لە دەق (النص) لەو یاساگشتییەیدا کە دەلێت: (لا مساغ للأجتهاد في مـورد الـنص: لـەکاتی بوونی دەقدا، بوار بۆ ئیجتیهاد کردن نییە[3]) بریتییە لە دەقی تایبەت (خـاص[4])، بـەلام دەقـی (عـام: گشتی) و (مشترك: هاویەش) ئەمـەیان ئیجتیهـادکردن تیایـدا دروسـتە، (عـام) بۆیـە ئیجتیهـادی تیـادا دەکرێت تا ئەوەی کە تایبەت (تخصیص)ی دەکات، بیدۆزینەوە، و بیناسیـن، و هـەروەها (مشـترك) یش، دەکرێت ئیجتیهادی تیادا بکرێت، تا ئەو مانایەی کە لە نێوان ئەو چەندەها مانایەدا مەبەسـتمانە و

١– لە ماددەی (٥٠٨)ی، یاسای مەدەنی عێراقیدا، ژمارە (٤٠) ساڵی (١٩٥١) هـاتووە، کـە دەلێـت: فرۆشـتنی خانوبـەرەو زەوی و زار کاتێك دادەمەزرێت کە لە بەڕێوەبەرایەتی تایبەت بە خۆیدا (تاپۆ) تۆمارکرابێت، و ئـەو شـێوازەی کـە یاسـا داوای دەکات تیایدا، نەخشاندوویەتی و وێنای کردووە، و هەروەها لە ماددەی (٢/٣) لە یاسای تۆمـارکردنی خانوبـەرەو زەوی و زاردا، ژمارە (٤٣)ی، ساڵی (١٩٧١)دا، هاتووە، کە دەلێت: مامەڵەی زەوی و زارو خانوبەرە (عقارات) دانامەزرێت تا مەگەر لە بەڕێوەبەرایەتی تۆمار کردنی خانوبەرەو زەوی و زاردا تۆمار کرابێت.

٢– واتە بەرێگای ئاسایی و نۆرماڵ، و دەنا تەکنەلۆجیای سەردەم، ئەم پێودانگەیشی نەهێشتووە.

٣– گۆڤاری (الأحکام العدلیة) ماددەی (١٤) و یاسای مەدەنی عێراقی، ماددەی (٢)

٤– (الخاص: تایبەت) بریتییە لەو دەقەی کە گوزارشت کردنی لە سەر مانـای حوکمەکـە، گوزارشـت کردنێکـی یـەکلایی و دلنیایی (قطعي)یە، و تەنها یەك حوکم دەگرێتەوە.

بۆ لەفزەکە دانراوە، وکە هەموویان تیایدا هاوبەشن، دیاری بکەین.

نمونەی (خاص: تایبەت) لە شەریعەتدا، کە لە قورئانی پیرۆزدا هاتبێت بریتییە لە (مائة جلدة) لە ئایەتی: ﴿ٱلزَّانِيَةُ وَٱلزَّانِي فَٱجۡلِدُواْ كُلَّ وَٰحِدٖ مِّنۡهُمَا مِاْئَةَ جَلۡدَةٖۖ وَلَا تَأۡخُذۡكُم بِهِمَا رَأۡفَةٞ فِي دِينِ ٱللَّهِ إِن كُنتُمۡ تُؤۡمِنُونَ بِٱللَّهِ وَٱلۡيَوۡمِ ٱلۡأٓخِرِۖ وَلۡيَشۡهَدۡ عَذَابَهُمَا طَآئِفَةٞ مِّنَ ٱلۡمُؤۡمِنِينَ﴾[١].

بۆیە بۆدادوەر دروست نییە، کە گۆڕانکاری بکات لەو سزایەدا، و یاخود هەمواری بکاتەوە، چونکە بەدەستەواژەیەکی تایبەت دەری بڕیوە، و گوزارشتی لێ کردووە، و دەلالەت کردنەکەیشی یەکلایی (قطعي) یە و هەروەها نمونەی (خاص) وەك لە فرزەکانی (النصف: نیوە) و (الربع: چواریەك) و (الثمن: هەشت یەك) و (السدس: شەش یەك) و (الثلث: سێ یەك) لەئایەتی: ﴿وَلَكُمۡ نِصۡفُ مَا تَرَكَ أَزۡوَٰجُكُمۡ إِن لَّمۡ يَكُن لَّهُنَّ وَلَدٞۚ فَإِن كَانَ لَهُنَّ وَلَدٞ فَلَكُمُ ٱلرُّبُعُ مِمَّا تَرَكۡنَۚ مِنۢ بَعۡدِ وَصِيَّةٖ يُوصِينَ بِهَآ أَوۡ دَيۡنٖۚ وَلَهُنَّ ٱلرُّبُعُ مِمَّا تَرَكۡتُمۡ إِن لَّمۡ يَكُن لَّكُمۡ وَلَدٞۚ فَإِن كَانَ لَكُمۡ وَلَدٞ فَلَهُنَّ ٱلثُّمُنُ مِمَّا تَرَكۡتُمۚ مِّنۢ بَعۡدِ وَصِيَّةٖ تُوصُونَ بِهَآ أَوۡ دَيۡنٖۗ وَإِن كَانَ رَجُلٞ يُورَثُ كَلَٰلَةً أَوِ ٱمۡرَأَةٞ وَلَهُۥٓ أَخٌ أَوۡ أُخۡتٞ فَلِكُلِّ وَٰحِدٖ مِّنۡهُمَا ٱلسُّدُسُۚ فَإِن كَانُوٓاْ أَكۡثَرَ مِن ذَٰلِكَ فَهُمۡ شُرَكَآءُ فِي ٱلثُّلُثِۚ مِنۢ بَعۡدِ وَصِيَّةٖ يُوصَىٰ بِهَآ أَوۡ دَيۡنٍ غَيۡرَ مُضَآرّٖۚ وَصِيَّةٗ مِّنَ ٱللَّهِۗ وَٱللَّهُ عَلِيمٌ حَلِيمٞ﴾[٢].

پاشان نموونەی (تایبەت – خاص) لە تێکستە یاساییەکاندا، وەك دەستەواژەی (ثلاث سنوات: سێ ساڵ) لە ماددەی (١٤٦) لە یاسای سزادان[٣]، کە ئەمە دەقەکەیەتی و دەڵێت: (ماوەی وەستاندنی جێبەجێ کردنی حوکم تەنها سێ ساڵە، کە لە مێژووی دەرچوونی حوکمەکەوە دەست پێدەکات) ئەم دەقە بە یەکلایی (قطعي) گوزارشت دەکات، لە سەر دروستی دەرکردنی حوکم بە هەڵوەشاندنەوەی (وەستاندنی جێ بەجێ کردن: إيقاف التنفيذ) ئەگەر حاڵەتێك لەو حاڵەتانەی کە لە ماددەی (١٤٧)دا هاتووە، دەرکەوت لەماوەی ئەو سێ ساڵەی دوای دەرچوونی حوکمەکەوە، و هەروەك دەلالەتی

١– سورة النور: ٢.

٢– سورة النساء: ١٢.

٣– یاسای سزادانی عێراقی، ژمارە (١١١)ی ساڵی (١٩٦٩).

قەطعیش هەیە، لەسەر نادروستی ئەو ڕێگە پێدانە، ئەگەر لە دوای تەواو بوونی ئەو کاتە دیاری کراوە، حاڵەتێك لەو حاڵەتانە هاتە ئاراوە و ڕوویدا.

ئەوەی شایەنی باسە، لەم بابەتەدا ئەوەیە کە یەکلایی (قطعي) بوونی، گوزارشتی (خاص) لەسەر حوکمەکە و یاخود لەسەر واتاکەی، ئەوە بەپێی دڵنیایەتی لە ڕووی دڵنیاییەکی تایبەتەوە، و بەڵام سەبارەت بە بەکارهێنانی ئەوا جاری وا هەیە، کە دەکرێت و دروستە لەبەر خوازەیی (مجازاً) بەکاربهێنرێت، لە مانایەکی تردا، بە هۆی بوونی پەیوەندی لە نێوان ئەو دوو مانایەدا، لەگەڵ بوونی نیشانەیەکی وا کە ڕێگربێت، لە بوونی ویست بۆ ئەو مانایەی کە بۆی دانراوە، بۆ نمونە لەفزی (إبن) لە زمانی عەرەبیدا، تایبەتە بە کوڕی پشتی خۆی، و بەڵام بەخوازەیی دروستە، کە بەکار بهێنرێت بۆ وەچەی (کوڕەزا) لە کاتی بوونی نیشانەدا هەروەك ئەگەر کابرایەك هەندێ لە سامانەکەی بە وەسیەت دانا، بۆ (أبناء: کوڕەکانی) کابرایەکی تر، و بەڵام کابراکەی تر کوڕی نەبوون، و (کوڕەزا)ی، هەبوون ئەوا وەسیەتەکەی دەدرێت بەو کوڕەزایانە، چونکە یاسای گشتی ئەوەی سەپاندووە، کە (إذا تعذرت الحقیقة یُصار إلی لمجاز: ئەگەر نەدەکرا و پاساو هەبوو کە حەقیقەتەکە جێبەجێ بکەین، ئەوا دەچین بۆ لای (مجاز: خوازە) و ئەو جێبەجێ دەکەین)[1] ئەمەش ناکۆك نییە لە گەڵ حاڵەتی یەکلایی (قعطي) بوونی گوزارشتکردنی (خاص) لە ڕووی دڵنانییەوە، بۆ ئەو یەکلایی بوونە.

جۆرەکانی (خاص):

(خاص) لە ڕووی ڕێژگە (صیغة-دەربڕین) کانییەوە، و لە ڕووی دەر بڕین و دەستەواژەکانییەوە، بەوەی کە لە ڕووکەشدا مەبەستە و دەمانەوێت، هەم لە دەقەکاندا و هەم لە گرێبەستەکاندا و هی تریشدا، زۆر جۆری هەیە، کە گرنگترینیان ئەمانەن: (الأمر: فەرمانکردن) و (النَّهی: ڕێگە گرتن) و (المُطلَق: ڕەهابوون) و (المقیّد: وابەستەکراو — کۆتکراو) چونکە حوکمی تایبەتکراو، یان ئەوەی کە دەلالەت دەکات لە سەر حوکمەکە، بە شێوەی (ئەمر) یان (نەهی) و یاخود بە دەستەواژەی (مُطلق: ڕەها) و یان (مقیَّد: کۆتکراو) بۆیە وا سوودمەند و باشە کە ئەم بابەتە بە دوو مەبەست (مطلب) توێژینەوە لەسەر بکەین، مەبەستی یەکەم، بۆ (ئەمر و نەهی) و مەبەستی دووەم، بۆ (موتڵەق و موقەیەد — ڕەها و کۆتکراو).

١- گۆڤاری (الأحکام العدلیة) ماددەی (٦١).

(مەبەستی یەکەم)
باسی (ئەمر: فەرمانکردن) و (نەهی: ڕێگەگرتن)

توێژینەوەی ئەم دوو پرسەیش، لە دوو لقدایە:

(لقی یەکەم)
باسی ئەمر (فەرمانکردن)

زانایانی زانستی ئوصولی فیقهـ (ئـەمر) یـان بـە چـەندەها جـۆر و بـە چـەندەها دەسـتەواژەی جیـاواز پێناسـە کـردووە، کـە سـەرجەمیان لـە چـوار چێوەی خـاڵێکی بنچـینەیی و سـەرەکی دا کۆدەبنەوە، کە بریتییە لەوەی کـە (ئـەمر) داواکردنـی جێبـەجێ کردنـی کردەوەیەکـە[1]، و یـاخود ڕێگری کردنە لەکردنی ئەو کارو کردەوەیە[2]، بەشێوەیەکی توندی و پابەندکارانە، ئەگـەر بەڵگەیـەك پەیدا نەبێت کە بڕیارەکە پێچەوانە بکاتەوە.

و لەسەر ئەم بنەمایە بێت، ئەو حوکمەی کە بەڵگەکەی لە سەر هاتووە، و فەرمانی شـەرعدانەرو یاخود یاسادانەری لەسەرە، ئەوا فەرمانە کارمولجب کارەکەیـە (الأيجـاب) و شـوێنەوارو کاریگـەری ئەم فەرمانەیش، بریتییە لە پێویست (وجوب) بوونی، کردنی و ئەنجامـدانی، و پرۆسـەی جێبـەجێ کردن و پراکتیزە کردنەکەیشی بەو شێوازەی کـە داواکـراوە، بریتییـە لـە (واجـب) پێیوسـت بـونی،

١– وەك بەرپاکردنی نوێژ، زەکات دان، بە فەرمانی ئایەتی: ﴿وَأَقِيمُواْ ٱلصَّلَوٰةَ وَءَاتُواْ ٱلزَّكَوٰةَ﴾ البقرة: ٤٣.

٢– وەك ڕێگری کردن لە کڕینەست و مامەڵەیەکی وا کە ببێتە هۆکاری لە دەستچوونی نوێژی هەینی، هەروەك پەروەردگار لە قورئاندا فەرموویەتی: ﴿يَٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُوٓاْ إِذَا نُودِىَ لِلصَّلَوٰةِ مِن يَوْمِ ٱلْجُمُعَةِ فَٱسْعَوْاْ إِلَىٰ ذِكْرِ ٱللَّهِ وَذَرُواْ ٱلْبَيْعَ ذَٰلِكُمْ خَيْرٌ لَّكُمْ إِن كُنتُمْ تَعْلَمُونَ﴾ الجمعه: ٩.

هەروەها وەك دوورکەوتنەوە لە بت پەرستی و درۆزنی، هەروەك خودا فەرمانی کردووە پێی، کە دەفەرموێت: ﴿ذَٰلِكَ وَمَن يُعَظِّمْ حُرُمَٰتِ ٱللَّهِ فَهُوَ خَيْرٌ لَّهُۥ عِندَ رَبِّهِۦ ۗ وَأُحِلَّتْ لَكُمُ ٱلْأَنْعَٰمُ إِلَّا مَا يُتْلَىٰ عَلَيْكُمْ ۖ فَٱجْتَنِبُواْ ٱلرِّجْسَ مِنَ ٱلْأَوْثَٰنِ وَٱجْتَنِبُواْ قَوْلَ ٱلزُّورِ﴾ الحج: ٣٠.

و هەروەها وەك ئەو قاعیدە و بنچینە گشتییەی کە دەڵێت: (كل تـرك فعل إذا قصـد: وازهێنـان لـە هەرکردەوەیـەك کـە داواکرابوو، وازی لێ بهێنرێت).

ئەمە تێکڕا ئەگەر نیشانەیەك پەیدا نەبێت، کە ئەم پرۆسەیە پێچەوانە بکاتەوە، چونکە (ئەمر: فەرمان) جۆرێکە لە جۆرەکانی (الخاص: تایبەت) و گوزارشت کردنی (خاص) لە سەر ئەو مانایەی کە بۆی دانراوە، گوزارشت و دەلالەت کردنێکی یەکلایی (قطعي) یە، و بەلآم جاری وا هەیە، کە (ئەمر) بۆمانای تریش بەکار دەهێنرێت، لە کاتی بوونی نیشانەدا، و بێگومان لە قورئانی پیرۆزدا (ئەمر) بەکار هاتووە، بۆ چەندەها مانای تری، غەیری (واجب) بوون[1].

- دەستەواژەکانی (ئەمر):

بێگومان دەستەواژەکانی ئەمر و نەهی بە یەك شێواز نەهاتوون، و بەڵکو قورئانی پیرۆز و سوننەتی پێغەمبەری دڵسۆز ﷺ، ڕێژگە ودەستەواژەی ڕەوانبێژی زۆر جوان و نایاب و جیاوازیان بە کار هێناوە، لە دەربڕیندا، و هونەری زۆر جوانیان بەکارهێناوە، لە داڕشتنی دەستەواژەکانی ئەمردا، و ئەمەی لای خوارەوە چەند نموونەیەکن، لەو شێواز گەلە:

(١). ئەو داڕشتنە و دەستەواژە ئەمرییەی کە بە شێوەی (أفعل) لە ڕێزمانی عەرەبی (نەحو و صەرف)دا، هاتووە، وەك دەستەواژەی (أَوۡفُواْ)، لە ئایەتی: ﴿يَٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُوٓاْ أَوۡفُواْ بِٱلۡعُقُودِ﴾[2]، و ئایەتی: ﴿وَأَوۡفُواْ بِٱلۡعَهۡدِۖ إِنَّ ٱلۡعَهۡدَ كَانَ مَسۡـُٔولٗا﴾[3] و هەروەها وەك دەستەواژەی (كُونُواْ)، لە ئایەتی: ﴿كُونُواْ قَوَّٰمِينَ بِٱلۡقِسۡطِ﴾[4]، و هەروەها وەك دەستەواژەی (وَتَعَاوَنُواْ)، لە ئایەتی: ﴿وَتَعَاوَنُواْ عَلَى ٱلۡبِرِّ وَٱلتَّقۡوَىٰ﴾[5].

١- لەو مانایانە، وەك:

- (الندب: واباشتر بوون، و سوونەت بوون) وەك لە قورئانی پیرۆزدا دەفەرموێت: ﴿فَكَاتِبُوهُمۡ إِنۡ عَلِمۡتُمۡ فِيهِمۡ خَيۡرٗا﴾ النور: ٣٣.

ئەگەر خێرتان لە واندا بەدیکرد، واتە توانای دانی پارەکەی هەبێت.

- (الأباحة: ڕێگە پێدان) وەك پەروەردگار دەفەرموێت: ﴿وَإِذَا حَلَلۡتُمۡ فَٱصۡطَادُواْ﴾ المائدة: ٢.

- (الأرشاد: ڕێنموونی) وەك خودای مەزن دەفەرموێت: ﴿إِذَا تَدَايَنتُم بِدَيۡنٍ إِلَىٰٓ أَجَلٖ مُّسَمّٗى فَٱكۡتُبُوهُ﴾ البقرة: ٢٨٢.

٢- سورة المائدة: ١

٣- سورة الإسراء: ٣٤

٤- سورة النساء: ١٣٥

٥- سورة المائدة: ٢

(٢).ڕێژگە و دەرشتنی ئەو فیعلە موضاریعەی کە پیتی لامی ئەمری چووبێتە سەرەوەك، دەستەواژەی (فَلْيَصُمْهُ)، لە ئایەتی:﴿ فَمَن شَهِدَ مِنكُمُ الشَّهْرَ فَلْيَصُمْهُ ﴾[1]، و هەروەها وەك، دەستەواژەی (وَلْيَكْتُب)، لە ئایەتی:﴿ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا تَدَايَنتُم بِدَيْنٍ إِلَىٰ أَجَلٍ مُّسَمًّى فَاكْتُبُوهُ وَلْيَكْتُب بَّيْنَكُمْ كَاتِبٌ بِالْعَدْلِ ﴾[2]، و هەروەها وەك، دەستەواژەی (لِيُنفِقْ)، لە ئایەتی:﴿ لِيُنفِقْ ذُو سَعَةٍ مِّن سَعَتِهِ ﴾[3].

(٣).ئەو ڕستە خەبەرییەی کە بەکارهێنراوە بۆ ئەوەی کە مانای ڕستەیەکی داخوازی بدات بەدەستەوە،وەك، دەستەواژەی (يُرْضِعْنَ)، لە ئایەتی:﴿ وَالْوَالِدَاتُ يُرْضِعْنَ أَوْلَادَهُنَّ حَوْلَيْنِ كَامِلَيْنِ ﴾[4].

(٤).دەرشتن و دەستەواژەی تر زۆرن، لەوانە لەفزی (كُتِبَ)، لە ئایەتی:﴿ كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِصَاصُ فِي الْقَتْلَى ﴾[5]، و هەروەها وەك، دەستەواژەی (فرض) لە ئایەتی:﴿ قَدْ عَلِمْنَا مَا فَرَضْنَا عَلَيْهِمْ فِي أَزْوَاجِهِمْ ﴾[6]، و هەروەها وەك، ووشەی (عَلَى) لە ئایەتی:﴿ وَلِلَّهِ عَلَى النَّاسِ حِجُّ الْبَيْتِ مَنِ اسْتَطَاعَ إِلَيْهِ سَبِيلًا ﴾[7]، و چەندەها دەرشتن و دەستەواژەی تری لەم جۆرەیش بوونیان هەیە.

- ئەوەی کە (ئەمر) داواکار و خوازیاریەتی:

ئایا (ئەمر) خوازیاری ئەوەیە کە بە پەلەو ڕاستەوخۆ جێبەجێ بکرێت، و یان بەشێنەیی و دواتر؟ و یاخود داواکاری ئەوەیە کە یەکجار ئەنجام بدرێت، و یاخود چەندەها جار دووبارە بکرێتەوە؟!

لەم بابەتەدا، ڕاجیایی هەیە، لە نێوان زانایانی شەرعزان و زانایانی زانستی ئوصولی فیقهدا، و بەڵام ئەو ڕایەی کە لە پێشترە، و لە سەری سەقامگیر بوون، ئەوەیە کە ئەوەی (ئەمر)

١- سورة البقرة: ١٨٥
٢- سورة البقرة: ٢٨٢
٣- سورة الطلاق: ٧
٤- سورة البقرة: ٢٣٣
٥- سورة البقرة: ١٧٨
٦- سورة الأحزاب: ٥٠
٧- سورة آل عمران: ٩٧

خوازیارییـەتی و داواکـارە بێتـەدی، داواکردنـی کـردن یـان نـەکردنی هەرکارێکـە ، و ئـەم مانایـە پێکهێنـەری حەقیقـەت و نـاوەڕۆک و داواکارییـەکانی ئـەمرە، و بـەڵام سـەبارەت بـە (پەلـە-خێـرا) جێبەجێکردنی ، و یان (شێنەیی بـوون) لـە پراکتیزەکردنیـدا، و دواخستنی، و یـاخود ئـەوەی کـە جێبە جێکردنی تەنها بۆ (یـەکجار) داواکـراوە، و یـان بـۆ (دووبارەکردنـەوە) تیایـدا، هـاتووە ئەمانـە سەرجەمیان لـە بەڵگەیەکـەوە وەردەگیـرێن، کـە لـە دەرەوەی دەسـتەواژەی ئەمرەکـەوە بـوونی هەیـە، وەك کـارو کـرداری پێغەمبـەرﷺ و فەرمایشـتەکانی کـە لـە ڕوونکردنـەوەی ئـەو فەرمانـەدا هاتوون، و هەروەها وەك بەڵگەی کۆڕای شەرعزانان، و هتد... بۆ نموونە:

أ- فەرمانکردن بە داوای لێخۆشبوون و پەشیمانبوونەوە لە تاوانەکان و گەڕانەوە بـۆ لای خـوای گەورە، دوای کردنی هەر تاوانێك، ئەمە (خێرا) و ڕاستەوخۆ دەبێـت بکرێـت، هـەروەك پـەروەردگار دەفەرموێت: ﴿ وَٱسۡتَغۡفِرُواْ رَبَّكُمۡ ثُمَّ تُوبُوٓاْ إِلَيۡهِۚ إِنَّ رَبِّي رَحِيمٞ وَدُودٞ ﴾[1].

ئەمەیش بە بەڵگـەی ئایـەتێکی تـر کـە دەفـەرموێت: ﴿وَسَارِعُوٓاْ إِلَىٰ مَغۡفِرَةٖ مِّن رَّبِّكُمۡ ﴾[2].

ب- فەرمانکردن، بە بەخشین لـە ڕێگـای خـوادا، کـە پـەروەردگار فەرموویـەتی: ﴿وَأَنفِقُواْ فِي سَبِيلِ ٱللَّهِ ﴾[3].

کە بە پەلە بەخشین و دواخستنی بەستراوە بە ئاستی پێداویستی خەڵکەوە بۆ ئەو بەخشـینە، و بەر پابوونی بەرژەوەندی گشتی دەبێتە هۆکـارو خوازیـار بـۆ (بەپەلـە) و یـاخود (لەسـەرخۆیی و دواخستنی) ئەو بەخشینە بۆ کاتێکی دواتر.

ج- فەرمانکردن بە حەج کـردن، لـە ئایـەتی: ﴿ فِيهِ ءَايَٰتُۢ بَيِّنَٰتٞ مَّقَامُ إِبۡرَٰهِيمَۖ وَمَن دَخَلَهُۥ كَانَ ءَامِنٗاۗ وَلِلَّهِ عَلَى ٱلنَّاسِ حِجُّ ٱلۡبَيۡتِ مَنِ ٱسۡتَطَاعَ إِلَيۡهِ سَبِيلٗاۚ وَمَن كَفَرَ فَإِنَّ ٱللَّهَ غَنِيٌّ عَنِ ٱلۡعَٰلَمِينَ ﴾[4].

١- سورة هود: ٩٠.

٢- سورة آل عمران: ١٣٣.

٣- سورة البقرة: ١٩٥

٤- سورة آل عمران: ٩٧.

جا ئەم حەجكردنە بۆ تەنها یەك جارە لە ژیاندا، و ئیتر كردنی حەجی زیاتر لە یەكجار ئەوە كارێكی جوان و سوننەتە.

د. فەرمانكردن بە كردنی نوێژ و زەكاتدان، وەك پەروەردگار دەفەرموێت: ﴿ وَأَقِيمُواْ ٱلصَّلَوٰةَ وَءَاتُواْ ٱلزَّكَوٰةَ ﴾ البقرة: ٤٣، و فەرمانكردن بە هاوكاری كردن لە نێوان خەڵكیدا، لەسەر چاكەكاری، وەك دەفەرموێت: ﴿وَتَعَاوَنُواْ عَلَى ٱلْبِرِّ وَٱلتَّقْوَىٰ وَلَا تَعَاوَنُواْ عَلَى ٱلْإِثْمِ وَٱلْعُدْوَٰنِ وَٱتَّقُواْ ٱللَّهَ إِنَّ ٱللَّهَ شَدِيدُ ٱلْعِقَابِ﴾[1]، كە ئەمانەیان بۆ دووبارەكردنەوەیانە، لە سەرجەمی تەمەندا و ئەم ڕاستیەیش بە فەرموودەو ئیجماعیش چەسپاوە و هاتووە.

بەپێی ئەوەی كە باسمان كرد، بێگومان دەستەواژەی (ئەمر) بەتەنها خۆی، حاڵەتی (یەكجار) بوون تیایدا، و یاخود (دووبارە) كردنەوەی، هەست پێناكەین تیایدا، ئەو ڕاجیاییەی كە لەم پرسەدا هەیە، نەزۆك و بێ سوودە، و دەبێت وازی لێ بهێنین، چونكە هەموو (ئەمر)ێك، كە لەقورئانی پیرۆزدا هاتووە، پێغەمبەرﷺ ڕوونی كردۆتەوە، كەئایا مەبەست لەو فەرمانە، یەكجارە و یاخود چەندەها جارەیە، و بۆیە بابەتەكانی (المرة: جار) و (الكرّە: كەڕەت) و (الفوريّة: بەپەلە) و (التراخي: بەشێنەیی) لە زانستی ئوصولی فیقهدا لابردنیان بە باش دەزانم، و چونكە سەرقاڵ كردنی بیرو هزر پێیانەوە، كات و تەمەن كوشتنە، و بێگومان تەمەن و كاتیش كە ڕۆیشتن قەرەبوو ناكرێنەوە.

حوكمی ئەو (ئەمر)ەی، كە لەدوای ڕێگە لێگرتنەوە و قەدەغە بوونەوە هاتووە[2]:

فەرمانی شەرعدانەر، كە خودای مەزنە، بەزۆری (قەدەغە بوون)ی، لە پێشەوە نەهاتووە، واتە پێشتر قەدەغە بووبێت، و دواتر فەرمانی پێكرابێت، چونكە هەموو ئەو شتانەی كە شەرع فەرمانیان پێدەكات، لە خودی خۆیاندا باش و جوانن، و یاخود خەسڵەتی جوانیان تیادایە، كە هەر لە خودی خۆیاندا هەیە، و یان بەرژەوەندی و سودی گشتی و تایبەتییان تیادا هەیە، و ئەو شتەی

١- سورة المائدة: ٢.

٢- وەك ئایەتی: ﴿ وَإِذَا حَلَلْتُمْ فَٱصْطَادُواْ ﴾ المائدە: ٢

هەروەها وەك ئایەتی: ﴿ فَإِذَا تَطَهَّرْنَ فَأْتُوهُنَّ مِنْ حَيْثُ أَمَرَكُمُ ٱللَّهُ ﴾ البقرة: ٢٢٢

هەروەها وەك ئایەتی: ﴿ فَإِذَا قُضِيَتِ ٱلصَّلَوٰةُ فَٱنتَشِرُواْ فِى ٱلْأَرْضِ ﴾ الجمعة: ١٠

کە قەدەغەکراوە، بە بێ پاساو و یاخود بەهۆی ئۆخێکی لابەلایی و ناهەمیشەییەوە ڕێگری لێکراوە، ئەوە لە خودی خۆیدا خراپ و ناشیرین و ناقولایە، و یاخود سیفەت و خەسڵەتێکی ناقۆڵا و نا پەسەندی تیادا هەیە، و لە گەڵ ئەمەیشدا جاری وا هەیە کەپێشتر قەدەغە بووە، بۆیە ڕای جیاواز هەیە، سەبارەت بە و وتایەی کە هەڵی دەگرێت، لەو کاتەیدا کە لە دوای قەدەغە بوون، فەرمان بە کردنی کراوە، بەم شێوازەی لای خوارەوە:

أ- حوکمی ئەو شتەی کە لە دوای قەدەغە بوون، فەرمانی پێکراوە (موباح) بوونە، واتە ڕێگەی پێدراوە، و ئەم ڕاستییەیش بە بەدوادا چوون (إستقراء) چەسپاوە و زانراوە، چونکە بە سەرژمێری ئەوە زانراوە، و جێگیر بووە کە هەموو ئەوانەی کە شەرع فەرمانی کردووە بە ئەنجامدانیان لە دوای (قەدەغە) بوونیانەوە، حوکمەکەیان (الأباحة)یە، واتە ڕێگەیان پێدراوە و دروستە بکرێن و مرۆڤ سەرپشکە لە کردنیان.

ب- هەندێك ڕایان وایە کە حوکمەکەی (واجب) بوونی ئەو شتەیە، چونکە (ئەمر) خۆی لە خۆیدا حەقیقەتێکی شەرعییە، و ئیتر چوونییەکە لە دوای (قەدەغە) بوونەوە هاتبێت، یان نا... هەر بۆ (واجب: پێویست) بوونە.

ج- حوکمەکەی هەمان ئەو حوکمە پێشووەیە کە کردەوە فەرمانپێکراوەکە هەیبووە، پێش قەدەغەکرانی، ئیتر (واجب) بووبێت، یان (مەندوب) و یان (مباح) و یان هەرچی، هەر ئەو حوکمەی هەیە.

د- بەڕای ئێمە پێویستە جیاوازی بکرێت، لە نێوان قەدەغە بوونێك کە لە پێشییەوە (ئەمر) نەهاتبێت، لەگەڵ قەدەغەبوونێکی لابەلایی وا، کە لە پێشییەوە (فەرمانکردن: ئەمر) هاتبێت:

١- ئەگەر کردەوەکە لە پێش (قەدەغە) بوونییەوە، فەرمانی پێ نەکرابێت، و بەڵکو هەر لە بنەمادا (قەدەغە) بووبێت، ئەوا لە ڕاستیدا ئەمەیان حوکمی (موباح: ڕێگە پێدان)ی هەیە، بە بەدوادلچوونی تەواو، چونکە هێندەی من بزانم ئەمرێك نابینین کە لە دوای قەدەغە بوونی بنەمایی و ئەسڵییەوە هاتبێت، ئیللا هەر بۆ (موباح) بوونە، وەك لە باسی سەردانی گۆڕستان و پاشەکەوتکردنی گۆشتی قوربانیدا، هتد... دا، وایە بۆ نموونە سەردانیکردنی گۆڕستان، لە ئەسڵدا قەدەغەیە، چونکە کابرای سەردانکەر گۆڕەکە بە پیرۆز ڕادەگرێت، تا ئاستێك کە نزیکە لە هاوەڵ بڕیاردان بۆ خودا، بەڵام کە ئاینی پیرۆزی ئیسلام و میتۆدەکانی لە عەقڵی مسوڵمانان‌دا چەسپاو

جێگیر بوو، پێغەمبەر ﷺ فەرموویەتی:(کنتُ نهیتکم عن زیارة القبورفزوروها)[1] واتە: پێشتر قەدەغەم کردبوو لە سەرتان، کە سەردانی گۆڕستان بکەن، بەڵام لەمەودوا سەردان بکەن.

٢- بەڵام ئەگەر ئەو (قەدەغە) بوونەی کە لەپێشییەوە (ئەمر) هاتووە، و هۆکاری قەدەغە بوونەکەی لەبەر بەر بەستێك بوو، و یاخود لەبەر باروبۆخێکی لابەلایی و تایبەت بوو، ئەگەر لە دوای نەمانی پاساوەکە و بەربەرستەکە، فەرمان کرا بە ئەنجامدانی، ئەوا هەمان ئەو حوکمەی بۆ دەگەڕێتەوە، کە پێش (قەدەغە) بوونەکە، هەبیووە، لە (واجب) و یان (مەندووب) و یان (إباحة) و یان هەرچی تر، چونکە قەدەغە بوونەکە لە بەر هۆکاری بوونی بەربەست و ڕێگر بووە، و لێرەیشدا بنچینەو قاعیدەیەك هەیە، کە دەڵێت: (إذا تعارض المانع والمقتضي قدّم المانع)[2]، واتە: ئەگەر لە شتێکدا هەم ڕێگر و هەم داواکاریکردنی پێکەوە کۆ بوونەوە، ئەوا ڕێگرەکە پێش دەخرێت، جا کە پاساوە ڕێگرەکە و بارو دۆخە تایبەتەکە نەمان و ڕەوینەوە ئەوا هەمان حوکمە پێشووەکەی بۆ دەگەڕێتەوە، بەپێی قاعیدەی (إذا زال المانع عاد الممنوع)[3] واتە: ئەگەر ڕێگرو بەر بەستەکە لاچوو، ئەوا قەدەغە بوونەکیش دەڕەوێتەوە و لادەچێت.

- ئەو نموونانەی کە بەڵگەن لەسەر ئەم ڕاستییە:

بێگومان کە ڕۆژووگرتن، واجبە لەسەر ئافرەتی موسوڵمان، هەروەك چۆن لە سەر پیاویش واجبە، و بەڵام لە حاڵەتی خوێنی بێ نوێژیدا، و لە دوای منداڵبوون بۆ ماوەیەك لەسەر ئافرەت قەدەغە کراوە، جا هەرکات ئەو باروبۆخە لابەلایی و ناهەمیشەییە لاچوو، ئەوا لەسەری پێویستە کە بیگرێت، و جێبەجێی بکات، واتە: حوکمەکەی دەگەڕێتەوە بۆ هەمان ئەو حوکمەی کە لە پێش (قەدەغە) بوونییەوە، هەبیووە کە (واجب) بوونییەتی وەك خوای پەروەردگار دەفەرموێت:

﴿فَاعْتَزِلُوا النِّسَاءَ فِي الْمَحِيضِ وَلَا تَقْرَبُوهُنَّ حَتَّىٰ يَطْهُرْنَ فَإِذَا تَطَهَّرْنَ فَأْتُوهُنَّ مِنْ حَيْثُ أَمَرَكُمُ اللَّهُ﴾[4].

---

[1]- أخرجه مسلم، كتاب الجنائز، صحيح مسلم شرح النووي، ٧/ ٥٠.

[2]- گۆڤاری (الأحكام العدلية) ماددەی (٤٦) و یاسای مەدەنی عێراقی، ماددەی (٤).

[3]- گۆڤاری (الأحكام العدلية) ماددەی (٢٤).

[4]- سورة البقرة: ٢٢٢.

ئینجا ڕاوکردن کارێکی ڕێگەپێدراو (موباحە) بۆ مرۆڤ و هۆکارێکی ڕێگە پێدراو و شەرعییە، لە هۆکارەکانی بەدەستهێنانی ماڵ و سامان، بەڵام قەدەغەیە لەسەر حاجی کە لە کاتی ئیحرام پۆشیدا و لە کاتی جێبەجێ کردنی دروشمەکانی حەج کردندا، ئەنجامی بدات، جا هەر کات ئەو دروشمانە تەواو بوون، و ماوەی واجبێتی ئیحرام پۆشین کۆتایی هات، ئەوا کار بە حوکمە پێشووەکە دەکرێت، کە ڕێگەپێدانە (إباحة)یە، هەروەك دەقی ئایەت لەم بارەیەوە فەرموویەتی ﴿وَإِذَا حَلَلۡتُمۡ فَٱصۡطَادُواْ﴾[1].

(لقی دووەم)
باسی ڕێگە لێگرتن (النهي)

نەهی لە زمانی عەرەبیدا، بەمانای ڕێگە لێگرتن (المنع) هاتووە، و هەر لەمەیشەوە کە (عەقڵ) بە (ناهی) ناوزەد کراوە، چونکە ڕێگە لەخاوەنەکەی دەگرێت، کە کارێك ئەنجام بدات، کە نادروست بێت، و لەسەر ڕاستەڕێ نەبێت.

لەزاراوەدا، چەندەها پێناسەی هەن[2]، کە هەموویان لە چوارچێوەی خولگەیەکدا دەخولێنەوە، کە ئەویش ئەوەیە کە (نەهی) بریتییە لە داواکردنی وازهێنان لەکردنی کارێك بە شێوەی تۆبزی و پابەندکارانە، ئەگەر بەڵگەیەك پەیدانەبێت، کە پێچەوانەی بکاتەوە، و بەپێی ئەم بنچینەیە بێت، ئەسڵ لە (نەهی)دا، ئەوەیە کە بۆ حەقیقەتی (حەرامێتی) هاتووە، و ئەو کردەوەیەی کە داواکراوە، وازی لێ بهێنرێت و دەستی لێ هەڵبگیرێت، ئەوە کردەوە حەرام و یاساغەکەیە، و سەرەڕای ئەم مانا ڕەسەنەیش، کە (نەهی) هەیەتی، بێگومان کە جاروبار بە خوازەیی (مجاز) لە مانای زۆری تردا، و لە شەریعەتدا بۆ غەیری ئەو مانایەی ڕابورد، بەکارهێنراوە[3].

١- سورة المائدة: ٢.

٢- بۆ درێژە باسی ئەم پرسە بڕوانە (شرح مختصر المنتهي الأصولي) دانراوە: ب٢، ل٩٥.

٣- لەو مانایانە:

- (الكراهة: ناباش) وەك قورئان دەفەرموێت: ﴿يَٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُواْ لَا تُحَرِّمُواْ طَيِّبَٰتِ مَآ أَحَلَّ﴾ المائدة: ٨٧ .

←

- شێوازو دەستەواژەکانی نەهی:

قورئانی پیرۆز، ڕێگری کردووە لە مرۆڤ لە کردنی سەرجەمی ئەو هەڵسوکەوت و مامەڵانەی کە هەڵگری خراپەو زیانن، بە چەندەها جۆر و شێوازو دەستەواژەی جیا جیا، کە هەموو ئەمانە گوزارشت دەکەن، لەو وێنە و نارشتە ڕەوانبێژییە جوانەی کە قورئان هەیەتی و مرۆڤەکان لە بەردەمیدا دەستەوەستانن، و لەو شێوازو دەستەواژانەیش وەك ئەم نموونانەی لای خوارەوە:

(١). ئەو فیعلە موضاریعەی کە بۆ قسە لە گەڵکراو (المخاطب) بەکار هێنراوە، و (لا)ی، ناهییەی خراوەتە سەر، وەك پەروەردگار دەفەرموێت: ﴿وَلَا تَقْرَبُوا الزِّنَىٰ إِنَّهُ كَانَ فَاحِشَةً وَسَاءَ سَبِيلًا﴾[١]، و هەروەهادەفەرموێت: ﴿وَلَا تَقْرَبُوا مَالَ الْيَتِيمِ إِلَّا بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ حَتَّىٰ يَبْلُغَ أَشُدَّهُ﴾[٢]و هەروەهادەفەرموێت: ﴿وَلَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُم بَيْنَكُم بِالْبَاطِلِ﴾[٣]و هەروەهادەفەرموێت: ﴿وَلَا تَقْتُلُوا النَّفْسَ الَّتِي حَرَّمَ اللَّهُ إِلَّا بِالْحَقِّ﴾[٤].

(٢). ئەو ووشانەی کە لە دەستەواژەی (تحريم: یاساغکردن) وەرگیراون،وەك پەروەردگار دەفەرموێت: ﴿حُرِّمَتْ عَلَيْكُمْ أُمَّهَاتُكُمْ وَبَنَاتُكُمْ﴾[٥]و هەروەهادەفەرموێت: ﴿حُرِّمَتْ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةُ وَالدَّمُ وَلَحْمُ الْخِنزِيرِ﴾[٦].

– (الأرشاد: ڕێنموونی) وەك ئایەتی: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَسْأَلُوا عَنْ أَشْيَاءَ إِن تُبْدَ لَكُمْ تَسُؤْكُمْ وَإِن تَسْأَلُوا عَنْهَا حِينَ يُنَزَّلُ الْقُرْآنُ تُبْدَ لَكُمْ عَفَا اللَّهُ عَنْهَا وَاللَّهُ غَفُورٌ حَلِيمٌ﴾المائدة: ١٠١. هەندێك دەڵێن، ئەم نەهییە بۆ (مەکروە) بوونە، وەك پێشتریش باسمانکرد.

– (التحقير: سووکایەتی پێکردن) وەك ئایەتی ﴿وَلَا تَمُدَّنَّ عَيْنَيْكَ إِلَىٰ مَا مَتَّعْنَا بِهِ أَزْوَاجًا مِّنْهُمْ زَهْرَةَ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا لِنَفْتِنَهُمْ فِيهِ وَرِزْقُ رَبِّكَ خَيْرٌ وَأَبْقَىٰ﴾طه: ١٣١.

و چەندەها نموونەی تر.

[١]. سورة الإسراء: ٣٢

[٢]. سورة الأنعام: ١٥٢

[٣]. سورة البقرة: ١٨٨

[٤]. سورة الإسراء: ٣٣

[٥]. سورة النساء: ٢٣

[٦]. سورة المائدة: ٣، و تەماشای (التحرير والتنوير،ابن عاشور، ٨٩/٦، و تفسير المراغي، ٤٧/٦) بکە.

(٣). ئەو ووشانەی کە لە دەستەواژەی (نەهی: ڕێگری لێکردن) وەرگیراون،وەك پەروەردگار دەفەرموێت: ﴿وَيَنْهَىٰ عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنكَرِ﴾[1]،و هەروەهادەفەرموێت:﴿إِنَّ الصَّلَاةَ تَنْهَىٰ عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنكَرِ﴾[2].

(٤). ئەو ووشانەی کە گوزارشت دەکەن، لەسەر ناحەلاڵی هەر شتێك،وەك پەروەردگار دەفەرموێت:﴿وَلَا يَحِلُّ لَكُمْ أَن تَأْخُذُوا مِمَّا آتَيْتُمُوهُنَّ شَيْئًا﴾[3].

(٥). ئەوەی کە ئەو فیعلە شێوازێکی هەڕەشە ئامێزی پێوە لکابێت، کەگوزارشت بکات، لە سەر ئەوەی کە ئەنجامدانی سزای لە سەرە،وەك پەروەردگار دەفەرموێت:﴿فَوَيْلٌ لِّلْمُصَلِّينَ ﴿٤﴾ الَّذِينَ هُمْ عَن صَلَاتِهِمْ سَاهُونَ ﴿٥﴾ الَّذِينَ هُمْ يُرَاءُونَ ﴿٦﴾ وَيَمْنَعُونَ الْمَاعُونَ ﴿٧﴾﴾[4].

(٦). یان ئەوەیە کە دەستەواژەکە شێوە پرسیاری بێت، بەڵام لە هەمان کاتدا نکوڵیشی بکات، واتە (أستفهام أنكاري) بێت،وەك پەروەردگار دەفەرموێت:﴿أَفَأَنتَ تُكْرِهُ النَّاسَ حَتَّىٰ يَكُونُوا مُؤْمِنِينَ﴾[5].

- ئەوەی کە (نەهی) داوای دەکات و خوازیارییەتی:

(نەهی) بە پێچەوانەی (ئەمر)ـەوە، ڕاجیایی لەوەیدا لەسەری نییە، کە ئەوەی خوازیارییەتی و داوای دەکات، ئەوەیە کە دەبێت، (بە پەلە) ڕێگری لیّ بکرێت، واتە: لەسەر مرۆڤی ئەرك لەسەر شان پێویستە، کە واز بهێنێت و دەست هەڵبگرێت، لەو کردەوەیەی کە ڕێگری لە ئەنجامدانی کراوە و بە شێوەی (بەپەلە) واز لە کردنی بهێنێت، نەوەك (بەشێنەیی) و دواخستنی بۆکاتی دواتر، و هەروەها ڕاجیایی نییە، کە بێگومان (نەهی) بۆ دووبارە بوونەوەو بەردەوامێتییە، بە درێژایی ژیان، چونکە بێگومان لەوشتەیدا کە (نەهی) لە کردنی کراوە، خراپەو زیان هەیە، کە پێویستە لێی بەدوور بین، و هەروەها لە بەرئەوەی کە مرۆڤ هەرکات ئەو کردەوە (نەهی) لێکراوەی بۆ تەنها یەك جاریش لە ژیانیدا کرد، ئەوە بەسەرپێچیکار دادەنرێت.

---

[1]. سورةالنحل: ٩٠

[2]. سورةالعنكبوت: ٤٥

[3]. سورةالبقرة: ٢٢٩

[4]. سورةالماعون: ٤ – ٧

[5]. سورةيونس: ٩٩

کاریگەری (نەهی) لە سەر ئەو شتەی کە ڕێگریەکەی لێکراوە، لە ڕووی دروستی (صحة) و پوچەڵی (فساد)ەوە:

ڕاجیایی نییە، لەوەیدا کە هەڵسوکەوتی ڕێگری لێکراو، هەر لە خودی خۆیدا خراپ و ناقۆڵایە، و یاخود لەبەر ئەوەی کە ئەو خەسڵەتەی کە هەمیشە لەگەڵیدایە، خەسڵەتێکی خراپە، و یاخود هەر خەسڵەتەکەیش ناهەمیشەییە، بەڵام هەڵگری خراپە و ناقۆڵاییە، و دواجار زیانی گشتی یان تایبەتی هەیە، بێگومان کاریگەری (نەهی) لە سەر ئەو هەڵسوکەوتە بەپێی جۆری ترسناکییەکەی، و قەبارەی زیانە گشتی یان تایبەتییەکەی، ئەوا کاریگەرییەکەیشی دەگۆڕێت، و هەر بەم شێوازەیش بە پێی سروشتی کارەکەیش هەر دەگۆڕێت، جاری وا هەیە کە لەو کردەوانەیە، کە بە (تاوان: الجريمة) هەژمار دەکرێت و ئەم تاوانەیش جاری وا هەیە، لە پەرستشەکان (العبادات) و جاری وا هەیە لە مامەڵەکان (المعاملات) دا ڕوودەدات، چ مامەڵەی دارایی بن، یان مامەڵەی تر[1].

أ- تاوانکاری (الجرائم):

جاری وا هەیە، کە (نەهی) گوزارشت لە سەرئەوە دەکات، کە شتە نەهی لێکراوەکە ئەنجامدانی تاوانە، و سەریە تاوانکارییەکانە، و هەروەها یان دەستدرێژی کردنە لە سەر گیانی خەڵکی، وەك لە تاوانی کوشتندا وایە، وەك پەروەردگار دەفەرموێت: ﴿ وَلَا تَقْتُلُوا۟ ٱلنَّفْسَ ٱلَّتِى حَرَّمَ ٱللَّهُ إِلَّا بِٱلْحَقِّ ﴾[2].

و یان جاری وا هەیە کە نەهی لێکراوەکە دەستدرێژی کردنە بۆ سەر شەرەف و ناموسی خەڵکی، هەروەك سەبارەت بەمەیشیان پەروەردگار دەفەرموێت: ﴿ وَلَا تَقْرَبُوا۟ ٱلزِّنَىٰٓ ۖ إِنَّهُۥ كَانَ فَٰحِشَةً وَسَآءَ سَبِيلًا ﴾[3].

و یان شتە نەهی لێکراوەکە دەستدرێژی کردنی تیایدایە بۆسەر ماڵ و سامانی خەڵکی وەك لەم ئایەتە پیرۆزەدا دەفەرموێت: ﴿ وَلَا تَأْكُلُوٓا۟ أَمْوَٰلَكُم بَيْنَكُم بِٱلْبَٰطِلِ ﴾[4].

1- بۆ دریژە باسی ئەم پرسە، بڕوانە پەرتوکی (أصول الشاشي) ل ٢٨.

٢- سورة الأسراء: ٣٣.

٣- سورة الأسراء: ٣٢.

٤- سورة البقرة: ١٨٨.

و یاخود شتە نەهی لێکراوەکـە دەسـتدرێژیـەبۆ سـەر ئاسـایش، و بەرژەوەندیـە گشـتیەکانی گەل، وەك سیخوڕی کردن هەروەك خودای مەزن دەفەرموێت: ﴿وَلَا تَجَسَّسُوا﴾[1].

یاخود ئەوەی کە نەهی لێکراوە دەستدرێژیە بۆ سەر ئاسایش و ئاسودەیی خەڵکی، وەك بـڵاو کردنەوەی خراپەو گەندەڵی لەسـەر زەوی، هـەروەك پـەروەردگار دەفـەرموێت: ﴿وَلَا تَبْغِ الْفَسَادَ فِي الْأَرْضِ إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْمُفْسِدِينَ﴾[2].

هەر ئەو نەهی لێکراوە لەو مامەڵە و هەڵسوکەوتانەی ترە، کە بە تاوان دێنە هەژمارکردن.

بەڵام سەبارەت بە کاریگەریی و شوێنەواری (نەهی) لە سەر ئەوتاوانە، ئەوا بێگومان نەهییەکە بـە هۆکار دادەنرێت، بۆ ئەوەی کە ئەو کەسەی بەڕاستەوخۆ یان ناڕاستەوخۆ دەسـتی لـە ئەنجامـدانی کارە نەهی لێکراوەکەدا هەبووە، سزای خۆی وەربگرێت، جا چ سـزای دنیـایی بێـت، وەك سـزاکانی تاوانکردنی وەك شەلاقو ئەوانی تر، و یاخود سزای کوشتنەوە، و یان سزاکان تـەمبێ کارانـەن، جـا ئەگەر بکەری کارە نەهی لێکراوەکە بە بێ یاسا و لە دنیادا سزای کارە خراپەکەیی وەرنـەگرت، ئـەوا بێگومان لە سزای دواڕۆژ لە بەردەم خوای گەورەدا ڕزگاری نابێت، جا سـەرەڕایی ئـەم سـزایانەیش، ئەوا ئەو کردەوە تاوانانە، خەسڵەتی شوێنەوار و بۆیاخی شەرعی وەرناگرن، و بۆ نموونە، لـە دزی و تالانی، و ناپاکی لە سپاردە و بەرتیل خۆری، و ئەوانەدا کەسـی تاوانکـار نابێتـە خـاوەنی ڕەسـەنی ئەو سامانە، و هەروەها لە تاوانی داوێن پیسیدا نابێتە خـاوەنی ڕەچـەڵەکی منداڵەکـە، و دابینکـەری بژێوی ژیان و مارەیی میراتبردن، چونکە نەهی کردن لەو هەڵسوکەوتە تاوانکارییانە، لە بـەر ئەوەیـە کە هەر لە خودی خۆیاندا ناقۆڵان، و خراپ و زیانمەنـدن، بۆیـە دەبێـت هـیچ شـوێنەوارو ڕەنگێکـی شـەرعییان لـە سـەر دانـەنرێت، چـونکە ئـەم کـردەوە تاوانکاریانـە، لـەو هەڵسـوکەوتە بەرجەسـتە ناقۆڵایانەن کە هەر لە خودی خۆیاندا خراپ و ناشیرینن.

ب- پەرستشەکان (العبادات):

ئەگەر شتە نەهی لێکراوەکە، سەربە بابەتەکانی پەرستش بوو، ئەوا ناکرێت، کە نەهی کردنەکـە ناڕاستەی خودی پەرستشەکە (عیبادەتەکە) بکرێت، چونکە بێگومان هەموو پەرستشێك لە خـودی

1- سورة الحجرات: ١٢.

2- سورة القصص: ٧٧.

خۆیدا باش و جوانە، و سوودی دنیایی یان دوا ڕۆژی لـە خـودی خۆیـدا هەیـە، و ناکرێـت وڵتەماشـا بکەین و بیربکەینەوە، کە نەهی کردن لەو کردەوە پەرستش ئامێزە لەبەر خودی خۆیـەتی... نـا... بەڵکو لەبەر بوونی خەسڵەتێکە تیایدا، کە یان خەسڵەتەکە هەمیشـەیی و پێویسـتە پێیـەوە، و یـان ناهەمیشەییە، و لەبەر ئەو خەسڵەتە نەهی لێکراوە.

جا سەبارەت بەو نەهییەی کە لە پەرستشێك کراوە، بەهۆی بـوونی خەسـڵەتێکی هەمیشـەییو پێویستەوە کە لەگەڵیدا هەیە، وەك ڕۆژووی ڕۆژی جەژن، کە بە پەرستشێکی نادروست دادەنرێـت، لەلای جەماوەری شەرعزانان، و لە لای حەنەفییەکان بە لابەری ئەرکو لە جیـاتی ئـەرکی سەرشـان دێتە ئەژمار، هەرچەندە کە خراپەو نادروستە، چـونکە نـەهی لێکـراوە، و بـەپێی ئـەم ڕاجیاییـە بـۆ نمونە کەسێك لەسەر ئەستۆی خۆی ئەوەی دانا، کە ڕۆژێك بەڕۆژوو بێت، ئەوا لە سـەری پێویسـتە کە پابەندبێت، بەو بەڵێنەی کە لەسەر خۆیی داناوە، جا ئەگەر ڕۆژی جەژن بە ڕۆژوو بوو لـە جیـاتی ئەو ڕۆژەدا، ئەوا لە لای جەماوەری شەرعزانان نە لە سەری لادەچێت، و نـە لـە جیـاتی ئـەو ڕۆژەدا بۆی هەژمار دەکرێت، چونکە ڕۆژی گرتنی ڕۆژووەکەی نادروسـت بـووە، و لەسـەری پێویسـتە کـە ڕۆژێکی تر بە ڕۆژوو بێت، ئەمە بەپێچەوانەی ڕای حەنەفییەکانە، کە دەڵێن: لـە جیـاتی ئـەو ڕۆژەدا بۆی هەژمار کراوە، و بەرپرسیارێتی لەسەر شان لاچووە، چونکە نەهی کـردن لـە گرتنـی ڕۆژوو لـە ڕۆژی جەژندا، لە بەر خودی ڕۆژووەکە نییە، و بەڵکو لەبەر ئەوەیـە کـە مرۆڤــ لـە و ڕۆژەدا میـوانی خودایـە، و جـا کـە بـەڕۆژوو بـوو، ئـەوا دژی ئـەو میواندارییـە وەسـتاوەتەوە، و ئەمـەیش کـارێکی ناشـیاوە، و سـەبارەت بـە نمونـەی نـەهی کـردن لـە پەرستشـێکی وا، کـە خـاوەنی خەسـڵەتێکی ناهەمیشــەیی و ناپێویســتە، وەك نوێــژکردن لــە زەوییــەکی داگیرکــراودا، و یــان بەبــەرگێکی داگیرکراوەوە، کە هی کەسێکی تربێـت، و بـە زۆر لێـت سـەندبێت و لەبـەرت کردبێـت، و یـان وەك دەستنوێژگرتن بە ئاوێکی داگیرکراو، جەماوەری شەرعزانان دەڵـێن، کـە پەرستشـەکە دروسـتە، و بـەڵام بکەرەکـەی لەبـەردەم خـوای گـەورەدا تاوانبـارە، ولـەك لـەڕووی ئاینـەوە گوناهبـارە و قەزاکردنـەوەی لەسـەر نییـە، و ظـاهیرییـەکان[1] و حەنبەلییـەکان[2] و هاوڕاکانیـان، دەڵـێن: کـە پەرستشەکە هەر پوچو بەتاڵە، چونکە نەهی لێکراوە.

١– بۆ درێژە باسی ئەم پرسە بڕوانە (الأحكام في أصول الأحكام) ی (ئیبن حەزمی ظاهری) ب٣، ل٢٠٧.

٢– بۆ درێژە باسی ئەم بابەتە بڕوانە پەرتووکی (شرح الكوكب المنير) ل٣٤٢.

ج- مامەڵە داراییەکان (المعاملات المالیة):

ئەگەر هاتوو ئەو هەڵسوکەوت و مامەڵە نەهی لێکراوە سەریە مامەڵە داراییەکان بوو، ئەوا کاریگەری ئەو نەهی کردنە لەسەر ئەو مامەڵەو هەڵسوکەوتە بەم شێوازەی لای خوارەوەیە:

یەکەم: ئەگەر نەهی کردنەکە بەهۆی خودی شتە نەهی لێکراوەکەوە بوو، یاخود لەبەر ڕەگەزێك لە ڕەگەزەکانی بوو، ئەوا ئەو مامەڵە و گرێبەستە لای کۆڕای شەرعزانان پوچ و بەتاڵە، وەك نەهی کردن لە مامەڵەکردن بەمرداربوو، و بەرازو خوێن و سەرخۆشکەرەکان، و ماددە هۆشبەرەکان و هیچ ڕێ و شوێن و شوێنەوارێکی شەرعی لەسەر ئەم مامەڵانە بنیات نانرێت.

دووەم: ئەگەر نەهی کردنەکە بەهۆی بوونی وەسفێکی پێویست و هەمیشەییەوە بوو، بە نەهی لێکراوەکەوە، بە جۆرێك کە لێی جیانەبێتەوە، ئەوا دیسان ئەمیش لە لای جەماوەری شەرعزانان پوچ و بەتاڵە، چونکە نەهی کردن لە مامەڵەو هەڵسوکەوتێکی وا کە لەبەر بوونی خەسڵەتێکی هەمیشەیی و جیا نەبووەوە لێی، بۆیە نەهی لێکرابوو، وەك نەهی کردن وایە لە خودی ئەو شتە یاخود لە ڕەگەزێك لە ڕەگەزەکانی.

حەنەفییەکان جیاوازییان کردووە، لە نێوان ئەو نەهییەی کە کراوە بەهۆی خودی شتەکەوە، و یان بە هۆی ڕەگەزێکییەوە لەگەڵ ئەو نەهییەیدا کە بە هۆی بوونی خەسڵەتێکی هەمیشەیی تیایدا بۆیە نەهی لێکراوە، و لەسەر ئەم بنەمایە ئەوەیان بنیات ناوە کە جیاوازییان کردووە، لە نێوان گرێبەستی پووچ (العقد الباطل) و گرێبەستی خراپ (العقد الفاسد) دا، و جۆرە گرێبەستێکیان داهێناوە، کە جۆرێك لە خەسڵەتی ناوەندگیری تیادا هەیە، لە نێوان ئەو دوو جۆرە گرێبەستەدا، و گوتوویانە: (گرێبەستی پوچ و بەتاڵ ئەوەیە کە هەر لە بنەما (أصل) و لە خەسڵەت (صیفەت)دا، ناشەرعی و نادروستە، و گرێبەستی دروست (صحیح) ئەوەیە کە لە بنەماو خەسڵەتدا شەرعی و ڕێگە پێدراوە، و گرێبەستی خراپ (فاسد) ئەوەیە کە لەبنەما (أصل) دا شەرعییە و بەڵام بە هۆی بوونی خەسڵەتێکی ناپەسەند تیایدا شەرعییەتی لە دەستداوە.

و بەم پێیە بێت، ئەوا گرێبەست (عقد) بە پێی پێکهاتن و کاریگەری و شوێنەوارەکانی دەبێتە پێنج بەشەوە، گرێبەستی دروست (العقد الصحیح) و گرێبەستی نادروست (العقد غیر الصحیح) و گرێبەستی دروستیش یان دروستێکی وەستاوە (موقوف)ـە، و یان دروستێکی جێبەجێ کراوی ناپێویستە، و یان دروستێکی جێبەجێکراوی پێویستە، و گرێبەستی نادروستیش یان بەتاڵە و یان خراپ (فاسید)ـە، و جەماوەری زانایان بە چوار بەشی هەژمار دەکەن، لەسەر بنەمای ئەوەی کە

(الباطل: پوچ) و (الفاسد: خراپ) بە هاو مانا دادەنێن، و واپێناسەیان دەکەن کە (هەموو ئەو گرێبەستانەن کە پایەیەك لە پایەکانی دروست بوون تیایاندا نەهاتووەتەدی، و یان مەرجێك لەمەرجەکان نەهاتووەتەدی، بەبێ ئەوەی کە جیاوازی بکەن، لە نێوان بنەما (أصل) و خەسڵەت (وەصف) تیایاندا، و بۆ نموونە گرێبەستی سوو لەلای جەماوەری زانایان پوچ و بەتاڵە، و لە لای حەنەفییەکان خراپ (فاسد)ە، چونکە لە ئەسڵدا شەرعیی و دروستە، وەك ئەو مامەڵەیەی کە پایەو رەگەزەکانی بە تەواوەتی تیادا هاتووەتەدی، بەڵام بەهۆی خەسڵەتێکی ناپەسەندەوە، شەرعیەتی لە دەستداوە، چونکە زیادە سوویەکی لەسەرە، بۆلایەنێکی گرێبەستەکە، کە بە بێ بەرامبەر، لەگیرفانی لایەنی دووەم دەردەچێت، جا ئەم خەسڵەتە خەسڵەتێکی خراپە، چونکە شەرع نەهی لێکردووە، و هەروەها لەبەر ئەوەی کەهۆکارە بۆ لەدەستدانی هاوسەنگی لە نێوان مافو ئەرکەکانی هەردوو لای گرێبەستکاردا، و جەماوەری زانایان دەڵێن: هەموو گرێبەستێکی سوو خۆری پوچ و بەتاڵە، چونکە لە بەر بوونی خەسڵەتێکی هەمیشەیی (وصف لازم) تیایدا کەسووە زیادەکەیە، نەهی لێکراوە.

پێشەوا ئەبو حەنیفە[1] (رەحمەتی خوای لێبێت) هۆکاری ئەوەی کە گرێبەستی خراپ (فاسد)ی، لە نێوەندی ئەو دوو جۆرە گرێبەستەدا، داناوە[2]، هۆکارەکەی بۆ ئەوە گەڕاندۆتەوە کە گوتویەتی:(ئەسڵ و بنەمای چییەتی (ماهیەتی)[3] نەهی لێکراوەکە لەخراپە بەدوورە، و ساغ و تەندروستە، و هۆکاری نەهی کردنەکە لەبەر شتێکی دەرەکییە، کە بەهۆیەوە قەدەغەی خراوەتە سەر[4]، جا ئەگەر بە رەهایی بە خراپ (فاسد)ی دابنێین، ئەوا ئەو کاتە ئەو شتەی کە لە ماهیەتدا خراپە[5]، و ئەوەی کە لە ماهییەتدا ساغ و تەندروستە[6]، یەکسانمان کردوونەو وەك یەك دامانناون، و ئەگەر بە رەهایش بە دورست دایانبنێین ئەوا دیسان لێرەیشدا لە نێوان ئەو شتەی کە لەماهییەتدا و لە خودی خۆیدا و لە خەسڵەتەکانیدا ساغ و تەندروستە[7]، و لە گەڵ ئەوەیشدا کە لە خەسڵەتەکانیدا

١- بڕوانە پەڕتووکی (الفروق)ی، پێشەوا قەرافی کە ئەم گوتەیەی پێشەوا ئەبو حەنیفەی تیادا هێناوە، ب٢، ل٨٢-٨٤.

٢- واتە: لە نێوان گرێبەستی دروست و گرێبەستی بەتاڵدا.

٣واتە: چییەتی (ماهیەتی) گرێبەستی خراپ، کە لە پایەو رەگەزو مەرجەکانیدا دروست دەبێت، وپێودەدات.

٤- واتە: نەهیکردنەکە بەهۆی بوونی خەسڵەتێکی دەرەکییە لە ماهیەتی نەهیلێکراوەکەدا.

٥- واتە: ماهیەتی گرێبەستی پوچ و بەتاڵ چونکە خراپ و ناشەرعیە.

٦- واتە: ماهیەتی گرێبەستی خراپ، چونکە ماهیەتەکەی لە خراپە بەدوورە، و بەڵکو لە خەسڵەتیدا خراپە هەیە.

٧- کە بریتیە لەو گرێبەستە ساغو شەرعیەی کە لە خودی خۆیدا، و لە ئەسڵدا و لە خەسڵەتەکانیدا شەرعی و رێگە پێدراوە.

هەلگری خراپەیە، بەیەك چاو تەماشامان کردوون، و بەیەکسان دامانناون، و ئەمەیش کارێکی ناشیاوو و ڕێگە پێنەدراوە، و بێگومان یەکسانی کردن لە نێوان پێگەو جێگاکانی خراپە، لە گەڵ شتی دوور لە خراپەو ساغدا، پێچەوانەی بنچینەو قەواعیدەکانە، بۆیە لەم کاتەدا و بەم هۆیەوە، بنەما (ئەسڵ) بەرامبەر ئەسڵ دانراوە، و خەسڵەت (وەصف) یش بەرامبەر خەسڵەت دانراوە، بۆیە دەڵێین کە ئەسڵی ماهییەتەکەی[1]، دوورە لەوەی کە نەهی لێکرابێت، و ئەسڵ لە هەڵسوکەوت و مامەڵەی موسوڵمانان و گرێبەستەکانیاندا، ئەوەیە کە دروستن، تا نەهییەکیان لێ پەیدا ببێت، کە ڕێگریان لێ بکات، جا بۆیە ئەسڵی ماهییەتەکەی، دروستی (صحة)ی، بۆدادەنرێت، کە بنچینەو بنەمایە تیایدا، و ئەو خەسڵەتەی کە هەلگری زیادە[2] خراپەکەیە، بەخەسڵەتی لابەلایی دادەنرێت تیایدا کە نەهی لەسەر کراوەکەیە، جا بۆیە لێرەدا خەسڵەتەکە بە خراپ (فاسد-پوچەڵ) دادەنرێت، نەوەك ئەسڵەکەی و هەر ئەمەیش مەبەست و ئامانجە لەم پرسەدا.

(سنهوری) (ڕەحمەتی خوای لێبێت): دەفەرموێت[3]: یاساناسان ئەم ئەفراندنەی پێشەوا ئەبوحەنیفەیان ستایش کردووە، چونکە بە هۆیەوە زۆر لە مامەڵە داراییەکانی لەدارمان ڕزگار کردووە، و هاوکار بووە لە چەسپاندنیان، بەوەی کە لەنێوان گرێبەستی دروست و بەتاڵدا، گرێبەستی خراپ (فاسد- پوچەڵ)ی، هێناوەتە ئاراوە، چونکە ئەم جۆرە گرێبەستە بەلاچوونی هۆکاری خراپەکە، ڕاستەوخۆ دەبێتەوە، بەگرێبەستی دروست (صحیح) بە پێچەوانەی گرێبەستی بەتاڵ کە پێویستی بەسەر لەنوێ دەستپێکردنەوە و تازەکردنەوە هەیە، لە دوای لاچوونی فاکتەری پوچ و بەتاڵییەکە، و ئەمە گرنگترین جیاکەرەوەکانی جیاکردنەوەی نێوان (الباطل: بەتاڵ و پوچ) و (الفاسد: خراپ)ە.

سێیەم: ئەگەر هاتوو، نەهی کردنەکە، بەهۆی بوونی خەسڵەت و وەسفێکەوە بوو، لە شتەنەهی لێکراوەکەدا، کە ئەو سیفەتە ناهەمیشەیی و نا پابەندی تەواو بوو، تیایدا[4]، و نموونەیشی وەك نەهی

١- واتە: ماهییەتی – چییەتی گرێبەستی خراپ (فاسد).

٢- واتە لە گرێبەستی سوو خۆریدا، چونکە ئەو زیادەیە سوودێکی سوو خۆرانەیە، کە بەدەق حەرام کراوە.

٣- مصادر الحق: للسنهوري، ب٤/ ل١٥٠.

٤- مەبەست لە خەسڵەت و وەسفی ناهەمیشەیی و نەبەستراو، بە شتە نەهی لێکراوەکەوە (الوصف غیر اللازم) ئەوەیە کە ئەو وەسفە جاری وا هەیە، لە مامەڵەکەدا نییە، و لێی دەپچڕێت، بەجۆرێك کە جاری وا هەیە لەگەڵیدایە، و جاری وا هەیە کە لەگەڵیدا نییە، و دەگوازرێتەوە بۆ حاڵەتێکی تر بۆ نموونە: زیان گەیاندن بە کەسێك کە ئافرەتێکی خواستبوو، بەوەی کە بچیت بەسەر داواکردنی ئەودا تۆیش داوای بکەیت، دەکرێت زیان گەیاندنەکە بەم جۆرە بێت، و دەکرێت بە ڕێگای تریش بێت، کە زیانی لێ بدەیت.

کردن لە مامەڵەو هەموو جۆرە کڕینو فرۆشتنێکی دڵڕاپی کە ببێتە هۆکاری ڕێگرتن لـە جێبـەجێکردنی نوێـژی هـەینی، هـەروەك پـەروەردگار دەفـەرموێت: ﴿يَٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُوٓاْ إِذَا نُودِيَ لِلصَّلَوٰةِ مِن يَوۡمِ ٱلۡجُمُعَةِ فَٱسۡعَوۡاْ إِلَىٰ ذِكۡرِ ٱللَّهِ وَذَرُواْ ٱلۡبَيۡعَۚ ذَٰلِكُمۡ خَيۡرٞ لَّكُمۡ إِن كُنتُمۡ تَعۡلَمُونَ﴾[1]، و هەروەها وەك نـەهیکردن لە زەم کردنی درۆ (النجش)[2] بۆ فریودانی کڕیار، و نەهیشی کردووە لە چـوون بـەدەم کاروانییـەوە تـا پێش ئەوەی کە بگەنە بازاڕ، کاڵاکەیان بەهەرزان لێ بکـڕن، و دواتـر خۆیـان بـە گـران بیفرۆشـنەوە، و هەروەها نەهی کرووە، لە فرۆشتنی شتی لانێبی، لە لایەن شارییەوە، و بونە دەلاڵی بۆ ئـەوەی کـە واز لەو خەڵکە بهێـنن، و خۆیـان مامەڵەکـەی خۆیـان بـە دروسـتی و بـە دڵـی خۆیـان ببـەن بـەڕێوە[3]، و هەروەها نەهی کردووە کەسێك خەریکی مامەڵەی شتێك بێت، و کەچـی کەسـێکی تـر مامەڵـە بەسـەر مامەڵەکەیدا بکات، و هەروەها ئەم پرسە لە ژنو خوازتنیشدا هەروایـە، شـەریعەت نـەهی کـردووە کـە هەرکەس چووە داوای ئافرەتێك، تا وەڵامی تەواو وەرنەگرێتـەوە دروسـت نییـە کەسـێکی تـر بەسـەر ئەودا بچێت و داوای ئەو ئافرەتە بکات، و پێش ئەوەی کە کاڵایەك بکاتە دەست، نابێـت بیفرۆشـێت، و ئەمیش هەر نەهی لێکراوە، و هەروەها قەدەغەو نەهی کراوە لە مامەڵەی سەرقفڵانە[4].

١- سورة الجمعة: ٩

٢- (النَجْش) بە فەتحەی سەر پیتی نونو سکونی سە رپیستی جیم، لە زمانی عەرەبیدا، بریتییە لەوەی کە ئـەو شـتانەی کەڕاو دەکرێن، لە جێگای خۆیان دەریان پەڕێنی و بیان وروژێنـی، تاڕاوکەرەکـە پێیـان بزانێـت و ڕاویـان بکـات. و لـە زاراوەی شەرعدا ئەو زیادەییە لە نرخی کاڵای پیشاندراودا بۆ فرۆشتن، کە کابرایەك زیادی دەکات (مەزاتی دەکات) نەك لە بەر ئەوەی کە بیکڕێت، بەڵکو لەبەر ئەوەی کە کەسی تری پێ هانو فریوبدات، تا ئـەو بیکڕێـت، عەبـدوڵڵای کـوڕی عومەر (خوای لێ ڕازی بێت) دەگێڕێتەوە کە (نهى رسول الله ﷺ عن النجش) پێغەمبەر ﷺ ڕێگری کردووە، لە زەمی درۆ بۆ تەفرەدانی کڕیار (سبل السلام، ٣/٣٣) و (بخاري/ بيوع (٢١٤٢ – ٦٦٦٣)، و مسلم -بيوع (٣٧٩٧) و نسائي، بيوع (٤٥١٧).

٣- چوون بەدەم کاروانییەوە (تلقي الركبان) بریتییە لەچوونە دەرەوەی شارو پێشـوازی کـردن لـە کـاروانی دێهاتییـەکان و گوندەکان، پێش ئەوەی کە بگەنە ناو شار کە بەروبومە کشتوکاڵیو ئاژەڵی ئەوانەیان پێیە بـۆ فرۆشـتن، جـا ئەوانـەی چوون بەدەمیانەوە لێیانی دەکڕن، بەبێ ئەوەی کە دێهاتییەکان نرخی بازاڕ بزانن چەندە، بە کورتی دەیان خەڵەتێنن.

٤- (العُربان: سەر قفڵانە) بە ضەممەی پیتی عەینو سکونی پیتی ڕاء، لە گەڵ (العربون) هەریەکێکن، وەك ئەوەی کە سێك بیەوێت موڵکێك بکڕێت، و پێشەکییەك بدات جا ئەگەر کڕی ئەوە دەبێتە بەشێك لە نرخەکـەی، و ئەگـەر نـەیکڕی ئـەوا هەندێکی دەدرێتەوە پێی، و بەشێکیشی پێ نادرێتەوە، چونکە لە بردنە سـەری گرێبەسـتەکە پاشـگەز بووەتـەوە، و شەرعزانان لەسەر ئەم پرسە ڕاجیایان هەیە، مالکو شافعییەکان دەڵێن گرێبەستەکە بە تاڵە، چونکە مـەرجێکی خراپـی پێوەیە، و هەروەها نادیاری تیایە، و هەروەها خواردنی ماڵی خەڵکی بەناهەق تیایە.

هەروەها نەهی کردووە لە نەنۆشینی ئاژەڵ، بەچەند ڕۆژێك و ماوەیەك پێش فرۆشتنی، و چەندەهای تر لەو گرێبەستانەی کە نەهییان لێکراوە، بەڵام نەهییەکە لەبەر خودی خۆیان نییە، و هەروەها لەبەر ئەو خەسڵەت و وەصفە نییە کە هەمیشە پێیانەوەیە و لێیان نابێتەوە، بەڵکو بە هۆی بوونی وەصفێکی ناپەیوەست و ناهەمیشەییە پێیەوە، کەئەویش گەیاندنی زیانە بەخەڵکی.

جەماوەری شەرعزانان دەفەرموون: ئەو مامەڵە و هەڵسوکەوتەی کە لەبەر خاتری ئەو خەسڵەت و وەصفەی کە هەیەتی و ناهەمیشەییە، بۆیە نەهی لێکراوە دروستە[١]، و بەڵام بکەرەکەی لە بەردەم خوای پەروەردگاردا تاوانبارە، واتە: قەزلکردنەوەی لەسەر نییە، بەڵام لە ڕووی ئایینییەوە خودا لێپرسینەوەی لەگەڵدا دەکات، بەڵام ئەگەر هاتوو لێرەدا فڕوفێڵی زۆر و ناپەسەندی تیادا کرابوو، شان بە شانی فریودان و درۆکردن ئەوا لەم حاڵەتەدا ئەو کەسەی کە تەفرەدراوە و فێڵی لێکراوە مافی قەرەبووکردنەوەی فێڵ تیادا کردنەکەی هەیە، و یاخود دەتوانێت داوای هەڵوەشاندنەوەی گرێبەستەکە بکات[٢].

ظاهرییەکان[٣] و زەیدییەکان دەڵێن: ئەو نەهیکردنە مایەو نیشانەی خراپی ڕەهایی شتە نەهی لێکراوەکەیە، ئیتر چونیەکە نەهییەکە لە بەر خودی شتە نەهی لێکراوەکە کرابێت، یاخود لەبەر خەسڵەت و وەسفێکی ناهەمیشەیی پێیەوە لێی کرابێت.

و مالکییەکان[١] و حەنبەلییەکان[٢]، جیاوازییان کردووە لەنێوان ئەو نەهیلێکراوەی کە لەبەر خاتری وەصف و خەسڵەتێکی ناهەمیشەیی پێیەوە نەهی لێکراوە، کە تیایدا ڕەچاوی مافی خودای

١- (الوصف غير اللازم) وەك پێشتریش باسکرا، ئەو خەسڵەت و وەصفەیە کە جارو بار لە کاڵاو شتە مامەڵەکراوەکەدا هەیە، و جارو بار تیایدا نییە، واتە ناهەمیشەییە و بەردەوام پابەندنییە پێیەوە، و لە دەرەوەی خودی شتەکەدایە، بۆ درێژە باسی ئەمە بڕوانە (القواعد للعلائي) بـ١، ل١٧١.

٢- لەبەر ئەو فەرمایشتەی پێغەمبەرﷺ کە بە (حبّاب بن منقذ)ی، فەرموو: کە لەمامەڵەدا فڕوفێڵی دەکرد، (إذا بايعت فقل لا خلابة–لا خديعة– ثم أنت بالخيار في كل سلعة ابتعتها ثلاث ليال، فان رضيت فأمسكو لن سخطت فاردد)، واتە: کەسەودای شتێ دەکەیت، بڵێ بەبێ فڕو فێڵ و قۆڵ بڕین، و پاشان تۆمافی پەشیمان بوونەوەت هەیە، لە هەرکاڵایەکدا کە دەیکریت و مامەڵەت کردووە، تا ماوەی سێ شەوی بەسەردا تێپەڕ دەبێت، ئەوا ئەگەر پێی ڕازی بووی هەڵی دەگریت و ئەگەر دڵت نەیگرت، دەیدەیتەوە بەخاوەنەکەی واتە مافی پەشیمانیت بۆ ماوەی سێ ڕۆژ هەیە، پەڕتووکی (سبل السلام ٣/ ٤٦)، لەم ڕووداوەدا کار بە ڕەهایی و گشتی بوونی دەقەکە دەکرێت، نەك بەو تایبەتمەندییەی کە هۆکاری ڕووداوەکە هەیەتی، واتە حوکمەکەی گشتییە، و هەموو کەس دەگرێتەوە.

٣- الأحكام في أصول الأحكام، لأبن حزم الظاهري، ٣/٣٠٧، و دواتر، و هەروەها (المحلى) بـ٨، ل٤٥٣.

گەورەکراوە[٣]، و یاخود ڕەچاوی بەرژەوەندی گشتی کراوە تیایدا[٤]، ئەوە لەم دوو حاڵەتەدا گرێبەستەکە بەتاڵە لەگەڵ ئەو نەهی لێکراوەی کە ڕەچاوی مافی تاك (مافی تایبەت: الحقالخاص) کراوە تیایدا[٥]، و لەبەر خاتری بەرژەوەندیی تایبەت، جا لەم حاڵەتەدا ئەو کەسەی کە زیانی پێگەیشتووە، مافی سەرپشك بوونی هەیە، لە نێوان وەرگرتن و پەسەندکردنی گرێبەستەکە بە زیانەکەشییەوە، و یان هەڵوەشاندنەوەی گرێبەستەکە، لەماوەی سێ ڕۆژدا، لەو کاتەوەی کە بەفرو فێڵەکەی زانیوە و لای ئاشکرابووە.

د- مامەڵە نادارایییەکان (المعاملات غیر المالیة):

ئەگەر ئەو مامەڵەو هەڵسوکەوتەی کە نەهی لێکراوە، لە مامەڵە نادارایییەکان بوو، وەك پرۆسەی هاوسەرگیری، ئەگەر کاریگەریی و شوێنەواری نەهییەکە، بەهۆی خودی شتە نەهی لێکراوەکەوە بوو، ئەوە ئەو کارە پووچ و بەتاڵە، وەك هاوسەرگیری کردن لە گەڵ ئەوانەی کە بە هەتا هەتایە و هەمیشەیی لە سەر مرۆڤ حەرامکراون، ئیتر بەهۆی ڕەچەڵەکەوەبێت یان بەهۆی شیرپێدانەوە، یان بە هۆی ژن و ژنخوازی و زاوایەتی و ئەوانەوەبێت، و خەوتن لەگەڵ ئەوانەیدا کە هەڵگری ئەو خەسڵەتانەن، بە (داوێن پیسی) هەژمار دەکرێت، ئەگەر کابرا دەیزانی کە نادروست و بەتاڵە.

بەڵام ئەگەر نەهی کردنەکە لەبەر بوونی خەسڵەت و وەصفێکی هەمیشەیی بوو تیایدا، ئەوا هاوسەرگیرییەکە خراپ – پووچەڵ (فاسد)ـە، وەك هاوسەرگیری بەپرۆسەی (ژن بەژن) وەك ئەوەی کە عەبدوڵای کوڕی عومەر (خوای لێ ڕازی بێت) دەیگێڕێتەوە، کە(نهی رسول اللهﷺ عن

١– فتح الباري شرح صحیح البخاري ١٢/٢٥٩، المغني لأبن قدامة ٤/٢٤١.

٢– تصویبات الکوکب المنیر، ل ٣٤٢.

٣– وەك نەهیکردن لە کڕین و فرۆشتن لە دوای بانگی نوێژی هەینی و هەروەها هەموو مامەڵەیەکی تریش، لێرەدا قیاس دەکرێتە سەر کڕین و فرۆشتن.

٤– وەك نەهی کردن لە دەڵاڵی کردنی شاری بۆ دێهاتی، چونکە ئەمە زیان دەدات، لە بەرژەوەندی بەکاربەران.

٥– واتە: بۆ ڕەچاو کردنی مافێکی تایبەتی وا کە هەست پێکردن و پەی پێبردنی بزانرێت و بکرێت، جافرۆشیار لە پرسی (تلقي الرکبان: چوون بە دەم کاروانییەوە) سەرپشکە لە نێوان پەسەندکردن و جێبەجێکردنی گرێبەستەکەدا، لەگەڵ ڕازی بوون بە فرو فێڵەکەی کە تیایدا کراوە، و یان بە هەڵوەشاندنەوەی گرێبەستەکە واتە: گرێبەستەکە بە دروستی دادەمەزرێت، و جێبەجێ دەکرێت، بەڵام تۆبزی لە سەر نییە، کە هەر دەبێت جێبەجێی بکات، سەرەڕای ئەوەی کەلایەنی قازانجکار لەسەر ئەستۆی ئەوی تریان لەبەردەم خوای مەزندا تاوانبارە، و لە ڕووی ئاینەوە پرسیاری لێ دەکرێت، و بەڵام قەرزکردنەوەی لەسەر نییە.

الشغار)، پێغەمبەرﷺ رێگری کردووە، لە پرۆسەی ژن بە ژن[1] و هەروەها وەك هاوسەرگیری کردن لە گەڵ ئافرەتێك کە بەرگی ئیحرامی حەجی پۆشیبێت کە بەهۆی ئەم فەرمودەیەوە نەهی لەمیش کراوە، کە دەفەرموێت: (لایُنکَحُ المُحرِم و لایَنکَحُ)، (ئافرەتی ئیحرام پۆشتە نەدەتوانێت شوو بکات، و هەروەها پیاوی ئیحرام پۆشتەیش ناتوانێت لەو کاتەدا ژن بهێنێت)[2]، و هەروەها وەك هاوسەرگیری کاتی (زواج المتعة) کە نەهی لێکراوە، وەك پێشەوا عەلی کوری ئەبو تالیب دەگێڕێتەوە، و دەفەرموێت: (نهى رسول اللهﷺعن المتعة عام خيبر)، (پێغەمبەرﷺ لەساڵی شەڕی خەیبەردا، نەهی کرد لە هەوسەرگیری کاتی)[3] جا ئەگەر لەم حاڵەتانەدا خەوتن لەگەڵ ئافرەتەکەدا روویدا، کە هاوسەرگیرییەکەیان خراپ (فاسد) بوو، ئەوا ئەم رێ و شوێن و کاریگەرییانە لەسەر پرۆسەکە دادەنرێت، و بەجێ دەمێنێت.

١- ئەو منداڵەی کە لەم پرۆسەی سەرجێییەدا بەرهەم دێت، رەچەڵەکێکی شەرعیی هەیە، و هیچ گرفتێکی تیادا نییە، و منداڵی شەرعیی ئەو دوو ژن و پیاوەیە، ئەمەیش وەك پاراستنی ئایندەی منداڵەکە ئەم بریارەی بۆ دراوە.

٢- مارەیی پێویستە بدرێت و دابنرێت، بۆ ئەو ژنەی کە پاوەکە لەگەڵیدا خەوتووە، وەك قەرەبوو کردنەوەیەك بۆ ئەو زیانە رەوشتییەی کە بە چوونە لای پێی گەیشتووە.

٣- پێویستی عیدده بەسەر بردن لەسەر ئەو ژنەی کە کابرا چووەتە لای، ئەمەیشیان وەك رێگری کردنێك لە تێکەڵبوونی رەچەڵەکەکان، و یان وەك جێبەجێکردنێکی فەرمانی خودا.

٤- ئەم پرۆسەی چونە لایە، وەك هەرپرۆسەیەکی چوونە لای شەرعییانە هەژمار دەکرێت، لەوەیدا کە زاولیەتی و خەسوو خەزورلیەتی و پەیوەندییەکانی تر دەچەسپێنێت.

٥- سزای دلۆپ پیسی لەسەر جێبەجێ ناکرێت، چونکە هەڵگری (گومان: شبهة)یە، وسزایش بە گومان لا دەچێت.

١- (ژن بە ژن: الشغار) وەك ئەوەی کە کابرایەك کچەکەی خۆی بدات بە کابرایەکی تر لە بەرامبەر ئەوەیدا، کە ئەویش کچەکەی خۆی بدات بەم و مارەییش لە نێوانیاندا نەبێت، ئەو فەرمودەیەی سەرەوە، پێشەوا بەیهەقی گێڕاویەتییەوە، لەپەرتوکی نیکاحی سوننەکەیدا، ب٧/٢٠٠.

٢- أخرجه مسلم، كتاب النكاح، باب تحريم نكاح المُحرِم، صحيح مسلم بشرح النووي، ب٩، ل٢٠٥.

٣- سەرچاوەی پێشوو، ب٨، ل ١٩٩.

شایانی باسە کەئەم شوێنەوارو کاریگەرییانە غەیری حەنەفییەکانیش هەر دەریان بڕیوە، بەڵام لەسەر بنەمای جیاکردنەوەی نێوان (فاسد: خراپ) و (باطل: پوچ) ... تا... و بەڵکو لە سەر بنەمای بوونی گومان (شبهة) چوونە لای و خەوتن لەو هاوسەرگیرییەیدا، کە حەنەفییەکان بە (فاسد: خراپ) ناوزەدی دەکەن، گومانیشی پێوە بەستراوە، و دواتر ئەوەی کە لە ناو خەڵکیدا بڵاو بووەتەوە، بەوەی کە جیاوازی لە نێوان (باطل) و (فاسد)دا، لە لای حەنەفییەکان نییە، لە هاوسەرگیری دروستدا، ئەوە سەبارەت بە واجبێتی جیاکردنەوەی، ئەو دوو ژن و پیاوەیە لە یەکتری لەو دوو حاڵەتەدا، بەڵام سەبارەت بە کاریگەرییەکانی ئەوا جیاوازیی نێوانیان ڕوون و ئاشکرایە، کە لە حاڵەتی خەوتن لەگەڵ ئەو ژنەدا، لە هاوسەرگیری بەتاڵ و پوچدا کاریگەرییەکان بوونیان نییە، بەپێچەوانەی هاوسەرگیری (پوچەڵ - خراپ: فاسد)ەوە، کە لەمدا بوونیان نییە.

و ئەگەر نەهی کردنەکە، لەبەر خاتری بوونی خەسڵەت و وەسفێکی ناهەمیشەیی و ناپێویست بوو، ئەوا هاوسەرگیرییەکە لە لای جەماوەری زانایان[1] دروستە، و بەڵام بکەرەکەی تاوانبارە، وەك هاوسەرگیری کردنی کەسێك لە گەڵ ئافرەتێکدا کە کابرایەکی تر داوای کاری بووە، ئەم بەسەر ئەودا چووە داوای کردووە، وەك پێغەمبەرﷺ دەفەرموێت: (لا يَخطُبُ أحَدُكُم عَلَى خِطبَةِ أخِيهِ)، (کەستان نەچێت ئافرەتێك خوازبێنی بکات کە برا موسوڵمانەکەی چووەتە خوازبێنی کردنی تا ئەو وەڵامی تەواو وەردەگرێت)[2] و لە لای (ئیبن حەزم) ئەم هاوسەرگیرییە دروست نییە، لەسەر بنەمای ئەو ئەسڵەی کە هەیە، و دەڵێت: (كل نهي يقتضي الفساد)، (هەموو نەهی لێکردنێك نیشانەی خراپی و پوچەڵی و فەسادی نەهی لێکراوەکەیە)[3].

١- لە پەرتووکی (سبل السلام)دا، ب٣، ل١٤٨، هاتووە، کە دەڵێت (سەرەڕای حەرامی داواکردنەکە لەو کاتەدا بەڵام جەماوەری زانایان دەڵێن، هەرگرێبەستەکە دروستە) و (داود الظاهري) دەڵێت: پێش چوونە لای ئافرەتەکەو تەنانەت دوای گواستنەوەشی، هەر مارەکردنەکە هەڵدەوەشێنرێتەوە.

٢- سەرچاوەی پێشوو، ب٣، ل١٤٨.

٣- لێرەدا لەگەڵ (داود الظاهري)، دامەزرێنەی مەزهەبی ظاهري هاوڕایە.

(مەبەستی دووەم)
باسی (المطلق: ڕەها) و (المقیّد: کۆتکراو)

توێژینەوەی ئەم بابەتە بۆ دوو لق دابەش دەکەین:

لقی یەکەم: بۆڕوونکردنەوەی (المطلق: ڕەها) یە، و لقی دووەم: بۆ ڕوونکردنەوەی (المقید: کۆتکراو)ـە:

(لقی یەکەم)
باسی (المطلق: ڕەها)

بریتییە لەو بێژەیەی کە گوزارشت دەکات، لە ناخ و ناوەڕۆك (ماهیـة) تێکی هاویەش، لە نێوان چەندەها جۆردا، یان چەندەها پۆلدا، و یان چەندەها تاکدا، دەکرێت و دەگونجێت کە بەمەبەستی زانین و ناسینی هەریەکێك لەوانە بەسەرە (ئەم دوای ئەو) بهێنرێت، پێش ئەوەی کە وابەستەو کۆت بکرێت، بۆ نموونە ئەگەر گوترا فلانەکەس تاوانێکی کردووە، و یان شتێکی چاندووە، یان ئاژەڵێکی کڕیوە، و یان کارێکی ساختەکاری ئەنجامداوە، و یان ئۆتۆمبێلێکی فرۆشتووە، و یان دارخورمایەکی چاندووە، ئەوا هەریەکە لە (تاوانەکە) و (چاندنەکە) و (ئاژەڵەکە) ڕەهان و موتڵەقن، ڕەگەزو نەژادێکی گشتگیرن، بۆ هەر یەکە لەو جۆرانەی کە گوتران، و بەڵام بەسەرەو ئەم دوای ئەو بەکاردەهێنرێت، تیایاندا، هەروەك هەریەکە لە (ساختەکاری) و (ئۆتۆمبێل) و (دارخورما) یش دیسان ڕەهاو موتڵەقن، و جۆرێکن کە دەکرێت و ئەگەری ئەوەیان تیادایە، کە هەریەکە لەو پۆلێنانە لەژێریدا جێگایان بکرێتەوە، بەپێی سەرەو یەك لە دوای یەك و بەم پێودانگە بێت، موتڵەق — ڕەها سەر بە (الخاص: تایبەت) هەژمار کراوە، بەو پێیەی کە هەڵگری یەك مانایە، و سەر بە هاوبەشی مەعنەویشە بەو پێیەی کە لە ژێر ئەو مانایەدا، چەندەها جۆر پۆل و تاك خڕ دەبنەوە.

- حوکمی ڕەها - موتڵەق:

شتێکی حاشا هەڵنەگرە، کە هەر لەفزێك لە دەقێکدا بە ڕەهایی (مطلق)ـی، هات، و (کۆت — قەید)ـی، پێوە وابەستە نەکرابوو، ئەوا بنچینە لەم حاڵەتەدا ئەوەیە کە هەر بەو ڕەهاییە کاری پێ بکرێت، و بۆ کەسی موجتەهید، و یان دادوەرو موفتی دروست نییە، کە وابەستەو کۆتی بخاتە سەر،

ئەگەر بەڵگەیەکی شەرعیی وای لا نەچەسپابوو، کە کۆتو وابەستەی بکات، ئەمەیش بەپێی ئەو بنەماو قاعیدە گشتییەی کە دەڵێت: (موتڵەق و ڕەها هەر بەو ڕەهایی و موتڵەقییەی خۆی کاری پێدەکرێت، ئەگەر بەڵگەی کۆت (تقیید)کردنی، بە دەستمانەوە نەبوو، چ بە دەق کۆتکرابێت، و یان بەگوزارشت (دلالة) کردن کۆت خرابوویە سەری)[1]، واتە: یان بە ڕاشکاوی کۆت کرابوو، یان بەڕانەشکاوی.

لە نموونەی پراکتیزە کردن و لایەنی کرداری ئەم بنچینەیە، لە یاساکانی باری کەسێتی (الأحوال الشخصية)دا:

أ– کارکردن بە ناولەن وبلەخوازی ئەو ڕەهایەتییەی کە لەم ئایەتە پیرۆزەدا هاتووە، کە دەفەرموێت: ﴿وَأُمَّهَٰتُ نِسَآئِكُمْ﴾[2].

کە ئەم فەرمانە یاساغ (حەرام) کردنی تیادا هاتووە، واتە: حەرام کراوە لە سەرتان، کە هاوسەرگیری ئەنجام بدەن لە گەڵ دایکی خێزانتان (خەسووتان) ئیتر چونیەکە ئەو کچەی ئەو ژنە کە خواستووتە، گواستبێتەوە، یان نا.. هەر دایکی لێت حەرام دەبێت، بە تەنها بە مارەکردنی کچەکەی، چونکە دەقە پیرۆزەکە، بە ڕەهایی (موتڵەق) هاتووە، و کۆت و وابەستە نەکراوە، بەوەی کە کابرا چووبێتە لای یان نەچووبێتە لای، و کۆڕای شەرعزانانی ئیسلام لەسەر ئەوە هەیە، کە کاربەڕەهایەتی ئایەتەکە دەکرێت، چونکە هیچ بەڵگەیەکی شەرعیی، لە قورئان و سوننەت نەچەسپاوە لەسەر ئەوەی کە ئەو ڕەهایەتییە، کۆتو وابەستە بکات، بە حاڵەتی گواستنەوەو نەگواستنەوەوە.

ب– و هەروەها وەك کارکردن، بەو موتڵەقی و ڕەهابوونەی کە لەم ئایەتە پیرۆزەدا هاتووە، کە دەفەرموێت: ﴿وَٱلَّذِينَ يُتَوَفَّوْنَ مِنكُمْ وَيَذَرُونَ أَزْوَٰجًا يَتَرَبَّصْنَ بِأَنفُسِهِنَّ أَرْبَعَةَ أَشْهُرٍ وَعَشْرًا فَإِذَا بَلَغْنَ أَجَلَهُنَّ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ فِيمَا فَعَلْنَ فِىٓ أَنفُسِهِنَّ بِٱلْمَعْرُوفِ ۗ وَٱللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرٌ﴾[3].

کە ئەمە گوزارشت دەکات، لەسەر پێویستی عیدە بردنە سەر لەلایەن ئەو ژنەی کە مێردەکەی کۆچی دوایی کردووە، ئیتر چونیەکە ئەو مێردەی گواستبێتییەوە یان نا....

١– گۆڤاری (الأحكام العلية) ماددەی (٦٤).

٢– سورة النساء: ٢٣.

٣– سورة البقرة: ٢٣٤.

وهەروەها نموونەی ئەم بابەتی بەموتڵەقی هاتنە وەك ئەو ڕەهایەتییەی کە بەبێ کۆتو وابەستەکرن، لە ئایەتەکانی میرات دابەشکردندا هاتووە، سەبارەت بە میراتبردنی ژن و پیاو لە یەکتری، کە ئەگەر یەکێکیان لە دوای هاوسەرگیری کردن، و پێش گواستنەوەی مرد، ئەوا هاوسەرەکەی میراتی لێ دەبات، بەپێی ئەو ڕەهایی و موتڵەق بوونەی کە لە دەقەکەدا هاتووە[1].

- لەنموونەی جێبەجێکردنی ئەم قاعیدەیە لەمامەڵە دارایییەکاندا:

أ- ئەو کرێکارەی کە بەکرێ گیراوە، بەو مەرجەی کە خۆی کارەکە بکات، بۆی نییە کە کەسێکی تر بهێنێت و کارەکەی پێ ئەنجام بدات[2]، و بەڵام ئەگەر گرێبەستەکەی بە ڕەهایی (مطلق)ی، کرابوو، لەکاتی بەکرێ گرتنەکەدا، و دیاریکی ئاراستەکراو لە ئارادا نەبوو، بۆ کابرای کرێکار، کە دەبێت هەرخۆی کارەکەی ڕاپەڕێنێت و بیکات، ئەوا کرێکارەکە مافی ئەوەی هەیە، کە کەسێکی تر لە جیاتی خۆی ڕابسپێرێت، کە کارەکەی بۆ ئەنجام بدات[3].

ئەوەی شایانی ئاماژە پێکردنە ئەوەیە کە مامەڵەی ڕەها، ئەوەی بۆ چەسپێنراوە کە دەبێت، پابەندبین، بەو ڕەهایەتییەوە، و بەکۆتو وابەستەکردنی، بەوەی کە ئەگەر مەرجێك لە مەرجەکانی تیادا نەهاتەدی مافی پەشیمان بوونەوەمان هەیە، ئیتر ئەو پابەندییە بە ڕەهابوونەکەوە لادەچێت، و هەروەها ڕەهابوون لە نرخەکەیشیدا پێویستی بە پێدانی ڕاستەوخۆ هەیە، و ئەگەر بەمەرج گیرا، کە دەبێت نرخەکەی دواتر ڕادەست بکات، ئیتر لێرەدا ئەو مافی ڕاستەوخۆدانی نرخەکەیشی لەسەر لا دەچێت.

ب- ئەگەر قەرز خوازترو قەرزدان بەڕەهایی ئەنجامدرا، و کابرای قەرزدەر نەیبەستەوە، بەکات یان شوێنێکی دیاریکراو، و یان بەجۆرێك لە جۆرەکانی سوود وەرگرتن ئەوا بۆ قەرز وەرگر هەیە، کە ئەو

1- هەروەك لەم ئایەتە پیرۆزەدا هاتووە: کە دەفەرموێت: ﴿ وَلَكُمْ نِصْفُ مَا تَرَكَ أَزْوَاجُكُمْ إِن لَّمْ يَكُن لَّهُنَّ وَلَدٌ فَإِن كَانَ لَهُنَّ وَلَدٌ فَلَكُمُ الرُّبُعُ مِمَّا تَرَكْنَ مِن بَعْدِ وَصِيَّةٍ يُوصِينَ بِهَا أَوْ دَيْنٍ وَلَهُنَّ الرُّبُعُ مِمَّا تَرَكْتُمْ إِن لَّمْ يَكُن لَّكُمْ وَلَدٌ فَإِن كَانَ لَكُمْ وَلَدٌ فَلَهُنَّ الثُّمُنُ مِمَّا تَرَكْتُم مِّن بَعْدِ وَصِيَّةٍ تُوصُونَ بِهَا أَوْ دَيْنٍ وَإِن كَانَ رَجُلٌ يُورَثُ كَلَالَةً أَوِ امْرَأَةٌ وَلَهُ أَخٌ أَوْ أُخْتٌ فَلِكُلِّ وَاحِدٍ مِّنْهُمَا السُّدُسُ فَإِن كَانُوا أَكْثَرَ مِن ذَٰلِكَ فَهُمْ شُرَكَاءُ فِي الثُّلُثِ مِن بَعْدِ وَصِيَّةٍ يُوصَىٰ بِهَا أَوْ دَيْنٍ غَيْرَ مُضَارٍّ وَصِيَّةً مِّنَ اللَّهِ وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَلِيمٌ ﴾ النساء: ١٢.

2- گۆڤاری (الأحكام العدلیّة) ماددەی (٥٧١).

3- گۆڤاری (الأحكام العدلیّة) ماددەی (٥٧٢).

شتە قەرزکراوە، لە هەر کاتو شوێنێکدا کە دەیەوێت بە کاری بهێنێت، و بەڵام ئەم پرسەیش بە پێی نەریت و باو کۆت و وابەستە دەکرێت[1].

ج- لە گرێبەستی قازانج بەهاوبەشی (المضاربة) کە بەرەهایی لە سەری رێك بکەون، ئەوا ئەو کەسەی کە هەڵدەستێت بە پرۆسەی مامەڵە کردنەکە مۆڵەتی پێدراوە بە کارکردن بەو شتانەی کە پێویستن، و هەروەها پەیوەستن بە پرۆسەکە، واتە دەبێت پێیانەوە پابەندبێت، و هەروەها کڕینو فرۆشتنی بۆ دروستە، بەپارەی حازر، و هەم بە دڵنی بەقەرز، و یان دیاری کردنی کاتێکی گونجاو بۆ دڵنی نرخەکەی، و هەروەها مۆڵەتی ئەوەیشی هەیە، کە بریکاری تیادا بگرێت، و یان رەوڵەنەی بکات، و یان خۆی گەشت بکات پێی، بەمەبەستی کاری بازرگانی بەرەو هەر وڵاتێکی تر[2].

د- لە گرتنی بریکاردا، و لە مامەڵەی رەهادا، بریکار بۆی هەیە کە ماڵ و سامانی ئەو کەسە بفرۆشێت، کە ئەمی کردووەتە بریکار بەو نرخەی کە بەگونجاوی دەزانێت، و بەڵام بۆی نییە کە بەو نرخە کەمتر بیفرۆشێت، کە ئەو کەسەی ئەمی کردووەتە بریکار، بۆیی دیاری کردووە[3].

(لقی دووەم)

باسی کۆتکراو - وابەستەکراو (المقیَّد)

پاش زانین و ناسینی راستیو حەقیقەتی رەها - موتڵەق، ئیتر حەقیقەتی کۆتکراو (مقیَّد) یش، رون دەبێتەوە، لە لای ئەو کەسانەی کە ناسینی موتڵەقیان بە باشی وەرگرتووە و فێری بوون، چونکە (المقیَّد: کۆتکراو)، هەر بریتییە هەر لە رەها - موتڵەق، بەڵام بە زیادکردنی کۆت (قید)ێك، یان زیاتر کە لەو رەهایی و سەرلێباگیرییەی کەم دەکاتەوە، ئەم کۆتو بەندە ئەوە روون دەکاتەوە، کە مەبەست لەو شتە موقەییەدە، جۆرێکە لە جۆرەکانی موتڵەق، و یان پۆلێکە لە پۆلو پۆلێنەکانی موتڵەق، ئەوە وەك هەمووی واتە وابەستە کراوە، و کۆتی خراوەتە سەر، و یان هەر بەجۆرێك لە جۆرەکانی تری کۆتکردنی لەگەڵدا بەستراوەتەوە.

١- گۆڤاری (الأحکام العدلیّة) ماددەی (٨١٩).
٢- گۆڤاری (الأحکام العدلیّة) ماددەی (١٤١٤).
٣- گۆڤاری (الأحکام العدلیّة) ماددەی (١٤٤٩).

– نموونەی ئەو دەقە شەرعییانەی کە دەقی ڕەها و موتڵەق و موقەییەدکراویان تیادا هاتووە، وەك:

أ– خوای پەروەردگار دەفەرموێت: ﴿مِنْ أَجْلِ ذَٰلِكَ كَتَبْنَا عَلَىٰ بَنِي إِسْرَائِيلَ أَنَّهُ مَن قَتَلَ نَفْسًا بِغَيْرِ نَفْسٍ أَوْ فَسَادٍ فِي الْأَرْضِ فَكَأَنَّمَا قَتَلَ النَّاسَ جَمِيعًا وَمَنْ أَحْيَاهَا فَكَأَنَّمَا أَحْيَا النَّاسَ جَمِيعًا ۚ وَلَقَدْ جَاءَتْهُمْ رُسُلُنَا بِالْبَيِّنَاتِ ثُمَّ إِنَّ كَثِيرًا مِّنْهُم بَعْدَ ذَٰلِكَ فِي الْأَرْضِ لَمُسْرِفُونَ﴾[1].

کە لێرەدا کوشتنی قەدەغە و حەرامی بەستۆتەوە بەو کوشتنەی کە ناهەقە جائەگەر هاتوو کوشتنەکە بەهەق بوو، وەك ئەوەی کە لەجیاتی کەسێکی تر تۆڵەی لێ بکرێتەوە، و بکوژرێتەوە، و یان بۆیە بکوژرێت، تا خراپە لە سەر زەویدا بڵاو نەکاتەوە، ئەمانە بەو تاوانە هەژمار ناکرێت، کە سزای لەسەربێت.

ب– هەروەها وەك ئەوەی کە خوای پەروەردگار دەفەرموێت:

﴿وَمَا كَانَ لِمُؤْمِنٍ أَن يَقْتُلَ مُؤْمِنًا إِلَّا خَطَأً ۚ وَمَن قَتَلَ مُؤْمِنًا خَطَأً فَتَحْرِيرُ رَقَبَةٍ مُّؤْمِنَةٍ وَدِيَةٌ مُّسَلَّمَةٌ إِلَىٰ أَهْلِهِ إِلَّا أَن يَصَّدَّقُوا ۚ فَإِن كَانَ مِن قَوْمٍ عَدُوٍّ لَّكُمْ وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَتَحْرِيرُ رَقَبَةٍ مُّؤْمِنَةٍ ۖ وَإِن كَانَ مِن قَوْمٍ بَيْنَكُمْ وَبَيْنَهُم مِّيثَاقٌ فَدِيَةٌ مُّسَلَّمَةٌ إِلَىٰ أَهْلِهِ وَتَحْرِيرُ رَقَبَةٍ مُّؤْمِنَةٍ ۖ فَمَن لَّمْ يَجِدْ فَصِيَامُ شَهْرَيْنِ مُتَتَابِعَيْنِ تَوْبَةً مِّنَ اللَّهِ ۗ وَكَانَ اللَّهُ عَلِيمًا حَكِيمًا﴾[2].

کە لێرەیشدا ئەو جۆرە کوشتنەی کەدەبێت بە هۆیەوە، کۆیلەیەك ئازاد بکەیت، و خوێنەکەی بدەی، تایبەتی کردووە، بە کوشتنی بەهەڵە، و هەروەها کۆیلەکەیشی بە کۆتی (مسوڵمان بوونی ئەو کۆیلەیە) کۆت و دیاریکردووە.

ج– هەروەها وەك ئەوەی کە خوای پەروەردگار دەفەرموێت:

﴿حُرِّمَتْ عَلَيْكُمْ أُمَّهَاتُكُمْ وَبَنَاتُكُمْ وَأَخَوَاتُكُمْ وَعَمَّاتُكُمْ وَخَالَاتُكُمْ وَبَنَاتُ الْأَخِ وَبَنَاتُ الْأُخْتِ وَأُمَّهَاتُكُمُ اللَّاتِي أَرْضَعْنَكُمْ وَأَخَوَاتُكُم مِّنَ الرَّضَاعَةِ وَأُمَّهَاتُ نِسَائِكُمْ

١– سورة المائدة: ٣٢.

٢– سورة النساء: ٩٢.

﴿وَرَبَٰٓئِبُكُمُ ٱلَّٰتِي فِي حُجُورِكُم مِّن نِّسَآئِكُمُ ٱلَّٰتِي دَخَلۡتُم بِهِنَّ فَإِن لَّمۡ تَكُونُواْ دَخَلۡتُم بِهِنَّ فَلَا جُنَاحَ عَلَيۡكُمۡ وَحَلَٰٓئِلُ أَبۡنَآئِكُمُ ٱلَّذِينَ مِنۡ أَصۡلَٰبِكُمۡ وَأَن تَجۡمَعُواْ بَيۡنَ ٱلۡأُخۡتَيۡنِ إِلَّا مَا قَدۡ سَلَفَۗ إِنَّ ٱللَّهَ كَانَ غَفُورٗا رَّحِيمٗا﴾[1].

کە لەم ئایەتە پیرۆزەیشدا، حەرامێتی کچی ژنی کابرای کە لەپیاوە ڕابردووەکەی بێت، (کوڵەبەس) بەستۆتەوە بە وەی کە پیاوی دووەم چووبێتە لای ئەو ژنە (دایکی کچەکە)، بەڵام ئەگەر تەنها مارەی کردبێت، و پێش گواستنەوە جیابووبێتەوە لێی ئەوا کابرا مافی ئەوەی هەیە، کە کچی ئەو ژنە مارە بکات، کە لە پیاوە پێشووەکەی هەیبووە[2].

د- خوای گەورە دەفەرموێت: ﴿كُتِبَ عَلَيۡكُمۡ إِذَا حَضَرَ أَحَدَكُمُ ٱلۡمَوۡتُ﴾[3].

کە وەسیەتکردن لەم ئایەتە پیرۆزەدا بە موتڵەقی و گشتگیری هاتووە، کە کابرا دەتوانێت، هەموو ماڵەکەی یان هەندێکی بە وەسیەت ببەخشێت، چونکە ئەمە هەڵسوکەوتو مامەڵە کردنە بەمیراتەوە، بۆ دوای مەرگ و پرۆسەی لەم جۆرە خوازیاری موڵکایەتی بێ بەرامبەری بەرەهایی تیادایە، بەڵام لێرەدا سووننەتی پێغەمبەر ﷺ ئەوەی روون کردۆتەوە، کە ئەو ڕەهاییەی لە ئایەتە پیرۆزەکەدا هەیە، مەبەستی ڕەهایی نییە و کۆتو بەندی (سێ یەکی) لە سوونەتدا خستۆتە سەر، واتە: کابرا تەنها دەتوانێت سێیەکی سامانەکەی بەوەسیەت بدات وەك: عن سعد بن أبي وقاص رضي الله عنه أنه قال: قُلت يارسول الله أنا ذومال – وَفِي رواية كثير المال- لا يرثني إلا ابنة لي واحدة، أفأتصدق بثلثي مالي؟ قال ﷺ: لا، قلت: أفأتصدق بشطره -نصفه-؟، قال ﷺ: لا، قلت أفأتصدق بثلثه؟ قال ﷺ: الثلث والثلث كثير، إنك إن تذر ورثتك أغنياء خيْر من أن تذرهم عالة يتكففون الناس[4]، لە (سەعدی کوڕی ئەبی وەقاص)ـەوە، گێڕدراوەتەوە کە بە پێغەمبەری ﷺ فەرموو، من سامانێکی زۆرم هەیەو تەنها یەك کچیشم هەیە، ئایا دوو

١- سورة النساء: ٢٣.

٢- نهێنی حەرامبوونی خەسوو، بە تەنها مارەکردنی کچەکەی، و تەنانەت ئەگەر نەیشی گواستبێتەوە، و حەرام نەبوونی کچی ژنەکەی (کوڵەبەس)ـەکەی، لە پیاوی پێشووی، ئەگەر کابرا دایکی ئەو کچەی نەگواستبێتەوە، نهێنییەکەی لەوەدایە کە پیاوەکە پێویستی بە نزیکایەتی دەبێت، لە گەڵ خەسووەکەی لە دوای ژنهێنانی بۆ تەواوکردنی داخوازییەکانی ئەو پرۆسەی هاوسەرگیرییە، بەڵام ئەو حیکمەتە لە حاڵەتەکەی تردا بوونی نییە.

٣- سورة البقرة: ١٨٠.

(٤) الحديث متفق عليه، أخرجه البخاري، الأدب المفرد، حديث رقم ٥٢٠، وَمسلم فِي كتاب الوصية، باب الوصية بالثلث، صحيح مسلم بشرح النووي ١١/٨٥.

سێیەکی سامانەکەم بکەم بەخێر؟ پێغەمبەرﷺ فەرمووی نەخێر، جا سەعد گوتی، ئەی نیوەی سامانەکەم، بکەم بەخێر؟ پێغەمبەرﷺ دیسان فەرمووی: نەخێر، جا سەعد دەڵێت: گوتم، ئەی سێ یەکی بکەم بەخێر؟ ئەمجارەیان پێغەمبەرﷺ فەرمووی: سێیەکی باشە، و هێشتا زۆریشە، لەڕاستیدا تۆ میراتگرەکانت بە دەوڵەمەندی جێبهێڵێت زۆر باشترە لەوەی کە بە نەبوونیو هەژاری جێیان بهێڵێت، تا دەست لە خەڵکی پان بکەنەوە.

لە دەرەنجامی ئەم باسەوە ئەوەمان دەست دەکەوێت کە ئەو کۆت (قەید)ـەی، کە ڕەها — موتڵەق، سنوردار دەکات، ئەوەی تیادا بە مەرج نەگیراوە، کە هەر دەبێت لە ناو خودی هەمان دەقە موتڵەقەکەدا بێت، و یان لە هەمان جۆرەکەی بێت، و بەڵکو دروستە کە ڕەهاو موتڵەقەکانی ناو قورئانی پیرۆز، بە دەقی تری قورئان، و یان بە سووننەت ولبەستە و موقەیەد بکرێن، و هەروەها دەکرێت، کە دەقی سووننەت، بە قورئان و یان هەر بە سوننەت ولبەستەو سنوردار و مەقەیەد بکرێت، و هەروەها دەکرێت کە هەم قورئانو هەم سوونەتیش بە هۆی (ئیجماع: کۆڕا) و (بە بەراودکرتن: قیاس) و (نەریت: عورف)[1] ویان بەهۆی بەرژەوەندی گشتی شەرع، کە لە تەرازووی شەرعدا بە بەرژەوەندی دانراین، بە هۆی ئەمانەوە موقەیەد بکرێن، و وێنەی ئەم جۆرە سنوردار و مەقەیەدکردنانە لە فیقهی ئیسلامیدا زۆرن، کە بواری باسکردنیانمان نییە.

لە نموونەی ئەو دەقە یاساییانەی کە موتڵەقیان تیادا موقەیەد کراوە، وەك:

أ— پیاو مافی ئەوەی نییە، کە ژنەکەی لەگەڵ هەوێکەیدا، لە تەنها یەك خانوودا پێکەوە کۆبکاتەوە، و نیشتەجێیان بکات، بەبێ ڕازی بوونی ژنەکان جا ڕێگریکردن لەم حاڵەتەدا، تایبەت و موقەیەد کراوە بە حاڵەتی (ناڕازیی بوونی ژنەکان).

ب— دەستپێکردن و دانەبەر (الشروع) بریتییە لەدەستپێکردنی ئەنجامدانی کردەوەیەك بە مەبەستی تاوانکاری، و یان کەتن کردن، جا ئەگەر ئەو کارە وەستێنرا، و یان شوێن بزرکرا بەهۆی چەند

١— پێشەوا (سیوطي) لە پەرتووکی (الأشباه والنظائر) دا، ل١٠٩ گوتویەتی: شەرعزانان فەموویانە، هەرچی کەشەرع بە ڕەهایی و موتڵەقی هێنابێتی، و چوارچێوەی بۆ دانەنابێت، لە زمانیشدا هەر سنور و چوارچێوەی زمانەوانیی نەبێت، ئەوا بۆی دەگەڕێنەوە، بۆ (عورف) و نموونەیشیان بۆ ئەم بابەتە (الحرز: شوێنی هێمن) هێناوەتەوە لە دزی کردندا و هەروەها جیابوونەوەی کڕیار و فرۆشیار لە مامەڵەدا، و وەرگرتنی پارە، و ماوەی کاتی بێ نوێژی و ئەندازەکەی، و زیندووکردنەوەی زەوی و زار، و دەست بەسەردا گرتن لە زەوی و ماڵ داگیرکردندا، هتد...

فاکتەرێکەوە، کە ویستی بکەرەکەی لەسەر نەبوو[1]، جا کۆتو چوارچێوە (قَیْد)ـی، یاسادانەر کە کردەوەکەی بەمە سنوردار کردووە، و قەیدی لەسەر داناوە، کە دەبێت مەبەست تیایدا تاوانکاری، و یان کەتن کردن بووبێت، ئەمە گوزارشت لەسەر ئەوە دەکات کە دەسپێکردن (الشروع) لە سەرپێچییەکاندا نییە، و هەروەها دەربارەی فاکتەر و هۆکارەکانیش، مەرج و (قەید)ـی، ئەوەی لەسەر داناوون، کە دەبێت ویستی بکەرەکەی لەسەر نەبووبێت، ئەگەر وانەبوو، ئەوا ئەو دەسپێکردن و دانەبەرە، بە تاوانێکی وا هەژمار ناکرێت کە سزای لەسەر بێت.

ج- تانەدان لە رەوایەتی ئەو مامەڵانەی کە لەزەوی و زار و خانوبەرەدا دەکرێت (دروست نییە) لە دوای تۆمارکرانی لە بەڕێوەبەرایەتی تاپۆ[2]، جا ئەم دروست نەبوونە سنوردار و موقەیەدکراوە، بە حاڵەتی دوای تۆمارکردنی و بەڵام پێش تۆمارکردنی دروستە.

حوکمی موقەیەدکراو-کۆتکراو:

هەروەك چۆن واجبە لەسەر شەرعزان و دادوەر و موفتی کە کار بە رەهایەتی شتی رەها - موتڵەق، بکات، تا بەڵگەیەك دەچەسپێت کە کۆتو موقەیەدی بکات، هەر بەم شێوازەمیش لەسەریان پێویستە کە رەچاوی ئەو کۆتو قەیدە شیاوە بکەن، کە هاتووە بەسەر دەقەکەدا، لەکاتی حوکم داناندا، بە جۆرێك کە ئەگەر کۆت و قەیدەکە هاتەدی، جا حوکمەکەی جێبەجێ دەکرێت، و حوکمەکەیش بە دەربڕدراوی دەقەکە (منطوق النصّ) ناوزەد دەکرێت، و ئەگەر کۆتو قەیدەکە نەهاتبووەدی، ئەوا جێبەجێ کردنی دژەکەی ئەو حوکمە پێویستە کە ئەمەشیان بە چەمکی پێچەوانە (مفهوم المخالفة) ناوزەد کراوە، و روونکردنەوەی ئەمانەیش پشت بە خوا لەمەودوا بەدرێژی دێت.

بۆ نموونە: حوکمی هاوسەرگیری کردنی کەسێك لەگەڵ کچی ژنەکەیدا، بەڵام کچەکە لە مێردە پێشووەکەی بێت، بریتییە لە حەرامێتی ئەم هاوسەرگیرییە، و بەتاڵ بوونی ئەگەر کابرا چوبێتە لای دایکی کچەکە، لە دوای مارەکردنی، و دواتر جیابووبنەوە، بەڵام ئەگەر کۆتو قەیدی ئەو گواستنەوەو چوونە لایەی تیادا نەهاتەدی، کە خودا دەفەرموێت: ﴿نِّسَآئِكُمُ ٱلَّٰتِي دَخَلۡتُم بِهِنَّ﴾[3].

١- مادەی (٣٠) لە یاسای سزادانی عێراقی، هەموارکراوی ژمارە (١١١)ی، ساڵی (١٩٦٩).

٢- ماددەی (١٤٩) لە یاسای مەدەنی عێراقی، ژمارە (٤٠)ی، ساڵی (١٩٥١).

٣- سورةالنساء: ٢٣.

دواتر جیابوونەوەیان ڕوویدا بێت، کچەکانیان حەرامە لەسەرتان، و ئەگەر نەچوونە لایان، و تەنها مارەتان کردبن، و لە گەڵیان نەخەوتبن، حەڵاڵن بۆتان و دروستە کچەکانیان مارە بکەن، و بێگومان حەڵاڵێتی و دروستبوون دژی حەرامێتییە، و بە هیچ جۆرێك وەلانان و گوێ نەدان بەو کۆت و قەیدەی کە لە دەقەکەدا هاتووە، دروست نییە، ئەگەر لە حوکمەکەدا دانپیانراو بوو.

ئەژمارکردنی موتڵەق، لەسەر بابەتی موقەییەد (حمل المطلق علی المقید):

ئەوەی کە باسکرا دەربارەی حوکمی ئەو لەفزەبوو، کە تەنها بە موتڵەق هاتبێت، و یان تەنها بە موقەییەدی هاتبێت، و بەڵام ئەگەر لەفزێك لەدەقێکدا بەموتڵەقی هات، و لە دەقێکی تردا بە موقەییەدی هات، حوکمەکەی چییە؟

– ئەو ڕەهەندانەی کە لە هزردا بەرجەستە دەبن، بۆ وەڵامی ئەو پرسیارە، ئەم سیانەن:

أ– هەژمارکردنی موتڵەقەکە لە سەر موقەییەدەکە، و دواجار دانانی حوکمەکەی بە موقەییەدی، و کارکردن بە هەردوو دەقەکە بە حاڵەتە موقەییەدییەکەی و لەسەر بنەمای ڕەچاوکردنی ئەو قەیدو کۆتەی کە پێویەتی.

ب– سەر بەخۆیی هەردوو دەقەکە، کە هەریەکەیان بە جیا سەربەخۆیی خۆی هەبێت، واتە: موتڵەقەکە بە موتڵەقی خۆی بمێنێتەوە، و هەروەها موقەییەدەکە، بە موقەییەدی خۆی بمێنێتەوە، بەپێی ئەوەی کە هیچکامیان کاریگەری ئەوی تریانی لەسەر بێت.

ج– هەژمارکردنی موقەییەدەکە لەسەر موتڵەقەکە و دانانی بەموتڵەق و کارکردن بە هەردوو دەقەکە، بە حاڵەتە موتڵەقییەکەی، و لەسەر بنەمای ئەوەی کە کۆت و قەیدەکە هەڵوەشاوەتەوە.

ئەم بەشەی کۆتایی کە هەندێ لە زانایان ڕایان لەسەری هەیە[1]، شایانی توێژینەوە نییە، چونکە ڕایەکی پەرگیری (شاذ)ە، و دوو بەشەکەی تر ئەوکاتە جێبەجێ دەکرێن، کە بگەڕێنەوە بۆ ئاستی پەیوەندی موقەییەد بە موتڵەقەوە، لەسە ئاستی یەکێك لەم چوار شێوەیەی لای خوارەوە:

١– موتڵەق و موقەییەدەکە لەحوکمدا یەکێکن، و هەروەها لەو هۆکار (سەبەب)ەیشدا، هەر یەکێکن، کە حوکمەکەی لەسەر بنیات نراوە.

٢– لە حوکم و سەبەبیشدا جیاوازن.

٣– لە حوکمدا یەکێکن و لە سەبەبدا جیاوازن.

١– بۆ درێژە باسی ئەم بابەتە بڕوانە، (جمع الجوامع و شرحه) ب٢، ل٣.

٤– لە حوکمدا جیاوازن، و لە سەبەبدا یەکێکن.

- شێوەی یەکەم: حاڵەتی یەکبوونیان لە حوکم وسەبەبدا :

لەم حاڵەتەدا بەکۆڕای زانایان موتڵەقەکە هەژمار دەکرێتە سەر موقەییەدەکە، ئەگەر هەردوو کیان پۆزەتیف (مثبت) بوون، و هەروەها بڕیاردان بەو قەیدو کۆتەی کە هاتووەتە سەری، دوانەکەوتبێت، لە کارکردن بە موتڵەقەکە[١].

و ئەگەر هەردووکیان نێگەتیف (مەنفی) بوون، و یاخود ئەو کۆتو قەیدەی کە خراوەتە سەری، دواتر هاتبێت، واتە لەدوای کارکردن بە موتڵەقەکە، ئەوا لێرەدا هەژمار کردن وخستنە سەری موتڵەقەکە بۆ موقەییەدەکە، ڕاجیایی لەسەرە، جەماوەری زانایان دەڵێن، لەسەری هەژماردەکرێت، و هەندێ لە زانایانیش ڕای پێچەوانەیان هەیە، و دەڵێن کار بە هەردووکیان دەکرێت، ئەگەر هەردووکیان مەنفی بوون، و موقەییەدەکە بەسڕیار (ناسخ)ی، موتڵەقەکە دادەنرێت، ئەگەر لە کارکردندا پێی دوولکەوتبوو، و بەڵام ڕای جەماوەری زانایان لەم بابەتەدا لە پێشترە.

– جێبەجێ کردنی ئەم شێوازە، لە قورئانی پیرۆزدا:

ووشەی (دَم: خوێن) جارێك بە موتڵەقی هاتووە، و کەچی جارێکی تر بەکۆتو قەیدی (مسفوح: ڕژێنراو) ی هاتووە خوای پەروەردگار دەفەرموێت: ﴿ حُرِّمَتْ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةُ وَالدَّمُ وَلَحْمُ الْخِنزِيرِ ﴾[٢] و هەروەها دەفەرموێت:

﴿ قُل لَّا أَجِدُ فِي مَا أُوحِيَ إِلَيَّ مُحَرَّمًا عَلَىٰ طَاعِمٍ يَطْعَمُهُ إِلَّا أَن يَكُونَ مَيْتَةً أَوْ دَمًا مَّسْفُوحًا أَوْ لَحْمَ خِنزِيرٍ فَإِنَّهُ رِجْسٌ أَوْ فِسْقًا أُهِلَّ لِغَيْرِ اللَّهِ بِهِ ۚ فَمَنِ اضْطُرَّ غَيْرَ بَاغٍ وَلَا عَادٍ فَإِنَّ رَبَّكَ غَفُورٌ رَّحِيمٌ ﴾[٣].

جا موتڵەق و موقەییەد لەم دوو ئایەتە پیرۆزەدا، لە حوکمدا یەکێکن کە حەرامێتییە، و لەسەبەب و هۆکاریشدا یەکێکن، کە ئەویە خوێن زیانمەندە بۆ تەندروستی کەسێك کە بیخوات وبەکاری بهێنێت، بۆ خواردن لە کاتێکدا کە خوێنەکە هەوای بەرکەوتبێت، لە دەرەوەی شوێنە ئەسڵییەکەی خۆیدا، چونکە

١– بۆ درێژە باسی ئەم پرسە بڕوانە: (الأحكام)ی، ئامیدی، ب٢، ل١٦٣.

٢– سورةالمائدة: ٣.

٣– سورة الأنعام: ١٤٥.

هەروەك لە زانستی پزیشکیشدا دەرکەوتووە و چەسپاوە ئەوجۆرە خوێنە بە پیستــرین جێگا هــەژمار دەکرێت، بۆ گەشەکردنی میکرۆبەکان، سەرەڕای ئــەوەی کــە هــەڵگری ڕژێنــە ژەهراوییەکانــە[1]، بۆیــە شەرعزانانی ئیسلام کۆڕایان لەسەر ئەوە هەیە کە مەبەست لە (الدّم: خوێن) کە بە موتڵەقی لە سورەتی مائیــدەدا هــاتووە هــەر خــوێنی ڕژاو (مسفوح)ــە، و ئــەوەی کــە لــە ســورەتی (ئــەنعام)دا، هــاتووە ڕوونکردنەوەی هەمان ئەو مەبەستەیە.

بەڵام ئەگەر خوێنەکە، (مسفوح: ڕژێنراو) نەبوو، وەك ئەوەی کە مرۆڤ لەگەڵ گۆشتو ئێسقاندا، بــە کاری بهێنێت، واتە: ئەو خوێنە کەمەی کە بە گۆشتو ئێسقانەکانەوە هەیەو دەمێنێتــەوە، و یــان وەك ئەوەی کە خوێنەکــە لەلاشــەی کەســێك وەربگیرێــت، و بکرێتــە بــوتڵی شوشــە، و یــان هــەر شــتێکی دەربــخوازدووی تر، و دواتر بۆ کەسێکی تر کە پێویستییەتی بەکاربهێنرێت، هــەروەك لــەم ســەردەمەدا لەنەخۆشخانەکاندا پیادە دەکرێت، ئەمەیان حەرام نییە، چونکە بەپێی ئەزموون ئــەوە چەسپاوە، کــە ئەو خوێنە لەم حاڵەتەدا بەم شێوەیە زیانی نییە، و بــەڵکو تەنانــەت ســوود بەخشیشــە، کــە جــاری وا هەیــە، ژیــانی نەخۆشــەکە لــە مــەرگ ڕزگاردەکــات، و حــەرامکردنی هــەر شــتێکیش لەســەر لایــەنی زیانمەندییەکەیەتی، و حوکمیش لەگەڵ سەبەبــو هۆکاری خۆیدا دەمێنێتەوە، واتە: هەرکات هۆکارەکە بوونی هەبوو، حوکمەیش بوونی هەیە، و هەرکات سەبەبەکە نەما ئەوا حوکمەکەیش بوونی نامێنێت.

لە نموونەی جێبەجێکردنی ئەم شێوەیە، لە یاسا دەستکردەکاندا:

ئەوەی کە لە ماددەی (١٢١) و (١٣٤)ــی، یاسای مەدەنی عێراقیدا هاتووە، کــە پرســی فریــودان و دەسخەڕۆکردن، لە ماددەی (١٢١)دا، دەمیەستێتەوە، و کۆتی دەکات بە قەیدو کۆتی (الغبن الفاحش: فرۆفێڵی زۆر و ناپەسەند)[2]، کە خــۆی لــە خۆیــدا (فریــودان: التغریــر) بریتییــە لــە بــەکارهێنانی ڕێگا و شێوازەکانی گزیو فێڵ کردن و تەڵەکەبازی، بەمەبەستی ئەوەی کە کەسێك بخەیتــە هەڵــەوە، و یــان

١- الأسلام والطب الحدیث: د.عبدالعزیز إسماعیل، کە لە پەڕتووکی (أصول الفقه الأسلامي) مامۆستا زکي الدین شعبان، ل٣٦، وەرمانگرتووە.

٢- ماددەی (١٢١/١) دەڵێت: (ئەگەر یەکێك لە دوو لایەنەکەی گرێبەستکار فێڵو تەڵەکەی لەوی تریان کرد، و ئەوە چەسپاو زانرا، کە لە مامەڵەکەدا فێڵ کردنی زۆرو بێ شومار ئەنجام دراوە، ئەوا دروستی و بردنە ســەری ئــەو گرێبەستە لەســەر مۆڵەت و ڕازی بوونی کابرای فێڵ لێکراو و خەڵەتاو دەوەستێت)، و لە یاسای میسری ماددەی (١٢٥) کە لەژێر کاریگەری یاسای فەرەنسی، ماددەی (١١٦) دایە تەنها خەڵەتاندن و فریودانە کەخۆی بەلایــەوە بەســە، و پێویســت بــە کۆت و قەیدی زۆری ڕێژەی فێڵەکە ناکات، و لــە هــەردوو یاساکەدا ئــەو فێــڵ کردنــە خــۆی، هۆکــارە بــۆ پابەنــد نــەبوون، بــە گرێبەستەکەوە، و دروستی هەڵوەشاندنەوەی لە لایەن دژ لە گەڵ کراو و فریودراوەکەوە.

بەردەوامی پێ بدەیت، لەسەر ئەو هەڵەیەی کە تیایدایە، تا ناچاری بکەیت، کە بە هۆی ئەم فێڵەوە، لە گەڵت پێك بێت و مامەڵەکەت لەگەڵ بکات، وتەنها خودی فێڵ و فریودانەکە، بە کەم و کورییەکی سەر بەخۆ دانانرێت، ئەگەر کۆت و قەیدی (فێڵی زۆر و گزی بێ شومار: الغبن الفاحش)ـی، لەگەڵدا نەبێت، وئەمە ئەو پرسەیە کە ناچێتە چوارچێوەی هەڵسەنگێنەرانی ئەم بابەتە.

و لە ماددەی (١٣٤)[1] دا، بەموتڵەقی هاتووە، کە ئەم کۆت و قەیدەی پێوە نییە، و بەڵام لەبەر ئەوەی کە هۆکار و سەببەبەکە لە هەردوو دەقەکەدا یەکێکن، کە ئەویش فریودانەکەیە، و هەروەها حوکمەکەیش هەر یەکێکە کە ئەویش ئەوەیە گرێبەستەکە دەوەستێنرێت، و جێبەجێ ناکرێت، و هیچ ئەرك و مافێکی وەك شوێنەوار لەسەر دانانرێت و لێ بەرهەم نایەت، و موتڵەقەکە لە سەر موقەیەدەکە هەژمار دەکرێت، و حەمل دەکرێتە سەری، و ئەو فریودانە، لەم ماددەیەشدا کۆت و بەندی (فریوی زۆر و ناپەسەند: الغبْن الفاحِش)ـی، هەر لەسەر دادەنرێت، و لەسەری دەمێنێتەوە، و بەم پێیەبێت، لێرەدا بەرپەرچی[2] یاسا دانەری عێراقی نادرێتەوە، بەوەی کە لە ماددەی (١٣٤) دەرچووە، و لایداوە لە ئەسڵەکەی بەوەی کە هەم (فریودان: التغرير) و (خەڵەتاندن: الغبن) بەتەنها خۆیان بەکەم و کوڕی و عەیبی سەربەخۆ دانانرێت لەناو ئەو کەم و کوڕییانەدا، کە تووشی حاڵەتی (ڕازی بوونی) کابرای مامەڵەکار دەبن، هەروەك ئەمەیش ئاڕاستەی بڵاو و یەکانگیرە لە فیقهی ئیسلامیدا، بە پێچەوانەی فیقهی و یاسای ڕۆژئاواوە.

١- لەماددەی (١/ ١٣٤) دا دەڵێت: (ئەگەر گرێبەستێك کرا، و وەستێنرا لە جێبەجێکردن، بە هۆی ئەوەی کە یەکێك لە گرێبەستکارەکان سانسۆر (حجْر)ـی، لەسەر بوو یان زۆر لێکرابوو، و یان بە هەڵە ئەنجامی دابوو، یان فریودرا بوو، خەڵەتێنرابوو، ئەوا بۆ گرێبەستکارەکە دروستە کە گرێبەستەکە هەڵبوەشێنێتەوە، لە دوای لاچوونی سانسۆرەکە و یان زۆر لێکرانەکە، و یان دوای دەرکەوتنی هەڵەکە، ویان دەرکەوتنی خەڵەتاندنەکە، هەروەك بۆیشی دروستە کە ڕێگە بە سەرگرتنی مامەڵەو گرێبەستەکە بدات.

٢- د.عبدالمجيد الحكيم، لە پەڕتووکی (الموجز في شرح القانون المدني) ب١، ل٣٠٩، دا دەڵێت: تێبینی ئەوە لە ماددەی (١٣٤) ی پێشوو دەکرێت، کە گرێبەستەکە دەوەستێنێت، تەنها لەبەر فریودانەکە، لە کاتێکدا کە پێویست بوو کە لە دەقەکەدا ئەوەی بهێنایە کە بیبەستێتەوە، بە فریودان و خەڵەتاندنی ناپەسەندی زۆر (الغبن الفاحش) چونکە هەروەك ڕابورد و بینیمان کە یاسای مەدەنی عێراقی، ئەو فریودانەی بەتەنها خۆی بەکەم و کوڕی و عەیبێك لە عەیبەکانی ڕازی بوون دانەنا.

شێوەی دووەم: ئەوەی کە موتڵەقەکەو موقەییەدەکە، لە حوکم وسەبەبیشدا جیاوازن:

حوکمی ئەم شێوازەیش ئەوەیە کە کۆڕای شەرعزانان هەیە، لە سەر نادروستی هەژمارکردن و حەمل کردنی موتڵەقەکە بۆ سەر موقەییەدەکە، بەهۆی نەبوونی دژایەتی و ناکۆکییەکی وا لە نێوانیاندا، تا بە هۆی ئەم کۆتو قەیدەوە لابرێت، و هەروەها بەهۆی نەبوونی هیچ جۆرە پەیوەندییەك لە نێوانیاندا، تاوەکو موتڵەقەکە بکەوێتە ژێر کاریگەری موقەییەدەکەوە.

لە نموونەی کرداری و پراکتیکی ئەم شێوەیە:

وەك ووشەی (ید: دەست) کە لە ئایەتی (دەستنوێژ گرتن) دا بۆکردنی نوێژ، هاتووە کە بە کۆتو قەیدی (المرافق: ئانیشکەکان) سنوردار و موقەییەد کراوە، وەك خوای پەروەردگار دەفەرموێت: ﴿يَٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُوٓاْ إِذَا قُمۡتُمۡ إِلَى ٱلصَّلَوٰةِ فَٱغۡسِلُواْ وُجُوهَكُمۡ وَأَيۡدِيَكُمۡ إِلَى ٱلۡمَرَافِقِ﴾[1].

و کەچی لە ئایەتی سزای دزیدا، بەرەهایی و موتڵەقی هاتووە، کە دەفەرموێت: ﴿وَٱلسَّارِقُ وَٱلسَّارِقَةُ فَٱقۡطَعُوٓاْ أَيۡدِيَهُمَا﴾[2].

جا ئەم دوو ئایەتە پیرۆزە، سەرەڕای ئەوەی کە لە یەك سوورەتدا هاتوون، بەڵام ئەوە هەیە کە هەر یەکەیان چارەسەری حوکمێکی وای کردووە، کە پەیوەندی بە حوکمەکەی ترەوە نییە، جا ئەو حوکمەی کە لە ئایەتەکەی دەستنوێژگرتندا هەیە، ولجیبێتی شۆردنی دەستە و هۆکارەکەیشی پاکو تەمیزی کردنە، بۆ بەرپاکردنی نوێژ، و لە ئایەتی سزای دز لە دزی کردندا، حوکمەکە بریتییە لە ولجیبێتی بڕینی دەستی دز، و هۆکارەکەیشی دزیکردنو دەستدرێژی کردنە، بۆ سەر سامانی خەڵکی، و بە پێی ئەم ڕاجیاییە ئاشکراو ڕوونە بێت، بۆ دادوەری دادگای تاوان دروست نییە، کە بڕیاربدات، بە بڕینی دەستی دز لە ئانیشکدا بە بیانووی هەژمارکردنو حەمل کردنی موتڵەقەکە بۆ سەر موقەییەدەکە، بەڵکو دەبێت لە مەچەکدا ببڕێت، واتە: ئەو جومگەیەی نێوان باڵو ناو لەپی دەست.

شێوەی سێیەم و چوارەم:

شەرعزانان تیایاندا ڕاجیاییان هەیە، جەماوەری زانایان لە سەر ئەوەن کە موتڵەقەکە تیایاندا حەمل ناکرێتە سەر موقەییەدەکە، چونکە هیچ ناکۆکی و دژایەتییەك لە نێوانیاندا نییە، تا بە هۆیەوە لابرێت،

١- سورة المائدة: ٦.

٢ سورة المائدة: ٣٨.

لە کاتێکدا هەندێ لە زانایان ڕایان وایە کە تیایاندا موتڵەق هەژماردەکرێت و حەمل دەکرێتە سەر موقەیەدەکە، هەروەك وێنەی شێوەی یەکەم[1].

لە نموونەی جێبەجێ کردنی شێوەی سێیەم، لە قورئانی پیرۆزدا:

وەك ئەو شایەتەی کە لە شایەتگرتنی قەرزپێدان و وەرگرتندا لە قورئانی پیرۆزدا هاتووە، بە ڕەهایی ناسێنراوە، و بەڵام لە شایەتی (تەڵاقدان) و (گێڕانەوەی ژن: الرجعة) دا شایەتەکە کۆتو قەیدی (دادگەر: العادل)ی، بۆ زیاد کراوە، جا لە پرۆسەی قەرزدان و وەرگرتندا، بەوەی کە کابرا قەرزەکە وەربگرێت، و دواتر بیداتەوە، دوای ئەوەی کە خوای پەروەردگار فەرمانی کردووە، بەتۆمارکردنی قەرزەکە و کەلالەکردنی، و بەلگە دارکردن و قایم کردنی کە دەفەرموێت: ﴿يَٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُوٓاْ إِذَا تَدَايَنتُم بِدَيۡنٍ إِلَىٰٓ أَجَلٖ مُّسَمّٗى فَٱكۡتُبُوهُۚ وَلۡيَكۡتُب بَّيۡنَكُمۡ كَاتِبُۢ بِٱلۡعَدۡلِ﴾[2].

دواتر بۆ زیاتر قایم و بەلگەدار کردنی پرۆسەکە و متمانە پێدانی فەرموویەتی: ﴿وَٱسۡتَشۡهِدُواْ شَهِيدَيۡنِ مِن رِّجَالِكُمۡ﴾[3].

بە پێی ڕووکەش ئەوەی بە مەرج نەگرتووە، کە ئەو دوو شایەتە دەبێت، دادوەر (عادل) بن، و بەڵکو بەڕەهایی بە جێیهێشتووە، بۆیە هەم دوو شایەتی دادوەر دەگرێتەوە، و هەم دووشایەتی نادادگەر (فاسق) یش، هەردەگرێتەوە.

و لە سورەتی (تەلاق)دا، دوای ئەوەی کە فەرمانی کردووە کە دەبێت تەڵاقدانەکە لەکاتی عیدەدابێت، واتە لەو کاتەیدا کە ژنەکە لە دوای تەڵاقەکە ڕاستەوخۆ دەست دەکات بە کاتی عیدەکەی، بەوەی کە نابێت لەکاتی سکپڕیو بێ نوێژیدا بێت، و بەڵکو دەبێت لە پاکییەکی وادا تەڵاقی بدات، کە ئیتر سەرجێیی لە گەڵدا نەکردبێت، وەك خوای پەروەردگار دەفەرموێت: ﴿إِذَا طَلَّقۡتُمُ ٱلنِّسَآءَ فَطَلِّقُوهُنَّ لِعِدَّتِهِنَّ﴾[4].

١- لەسەر بنەمای ئەوەی کە ئەم هەژمارو حەمل کردنە تەنها ئەوەی کە سەبەبەکەیان یەکێك بێت و یاخود تەنها حوکمەکەیان یەکێك بێت، بە سە، و بۆدرێژە باسی ئەم پرسە بگەڕێرەوە بۆ پەرتووکی (المسودة) لآل تيمية، ل١٤٤.

٢- سورة البقرة: ٢٨٢.

٣- سورة البقرة: ٢٨٢.

٤- سورة الطلاق: ١.

و هەروەها دەفەرموێت: ﴿ فَإِذَا بَلَغْنَ أَجَلَهُنَّ[1] فَأَمْسِكُوهُنَّ بِمَعْرُوفٍ[2] أَوْ فَارِقُوهُنَّ بِمَعْرُوفٍ[3] وَأَشْهِدُوا ذَوَيْ عَدْلٍ مِّنكُمْ ﴾[4].

لێرەدا فەرمانی کردووە، کە دەبێت هەردوو شایەتەکە (دادوەر: عادل) بن، و کۆت و قەیدی ئەو دادوەر بوونەی شایەتەکانی بۆ دروستی تەڵاقدان وهەروەها گێڕانەوەکەی بە مەرج داناوە، لە کاتێکدا کە ئەم کۆت و قەیدەی لە پرسی قەرزکردنەکەدا بەمەرج دانەناوە، جا هەرکەسێك دادوەری دانابێت، بەمەرجی دروستی شایەتی وەگرتنەکە لە دوو شایەتەکە، ئەوا ئەو ئایەتە موتڵەقەی پرسی قەرزکردنەکەی حەمل کردووەتە سەر ئایەتە موقەییەدەکەی بابەتی تەڵاقدان و گێڕانەوەی ژن (الرّجعة) ئیتر چونیەکە، ئەو شایەتی گرتنەی بەسوننەت (موستەحەب) دانابێت، وەك جەماوەری زانایان رایان ولیە، و یان بە (واجب: پێویستی) دانابێت، وەك رای ظاهیرییەکان بەم جۆرەیە، شتێکی روونە، کە سەبەبو هۆکار، لە هەردوو پرۆسەکەدا، هەم پرۆسەی قەرزو قەرزکارییەکە کە بە رەهایی باسی شایەتەکانی هێناوە، و هەم پرۆسەی تەڵاقدان و گێڕانەوەی ژنەکە، کە بە موقەییەدی شایەتەکانی دیاری کردووە، لە هەردووکیاندا هۆکارەکانی جیاوازن، کە لە پرۆسەی قەرزدانەکەدا، کە بە رەهایی هاتووە، سەبەبەکەی بریتییە لەقەرزدان بۆ کاتێکی دیاریکراو، بە مەبەستی لادانی کێشە و ناکۆکی و دووبەرەکی لە نێوان هەردوو لایەنی قەرزدەر قەرزوەرگردا، و لە موقەییەدەکەدا، سەبەبو هۆکارەکەی بریتییە لە تەڵاقدان هەروەك هەندێ لە شەرعزانان دەیڵێن، و هەندێکی تر دەڵێن، کە سەبەب گێڕانەوەی ژنەکە (الرّجعة)یە، و حیکمەتی بە مەرج گرتنی هێنان و دانانی شایەت ئەوەیە کە تا نکۆڵی و بێ باوەڕی و یەکتری بەدرۆخستنەوە لە نێوان ژن و پیاوەکەدا روونەدات، و هەروەها تا مێردەکە تۆمەتبار نەکرێت، بەوەی کە ئەرکەکانی هاوسەرگیریی جێبەجێ ناکات، و هەروەها، بۆ ئەوەی کە ئەومیان کە لە ژیاندا ماوە، دوای مردنی ئەوی تریان بانگەشەی ئەوە نەکات، کە هاوسەری یەکتر بوون، تا میراتی لێ ببات، و حوکمی هەریەکە لە موتڵەقەکە و موقەییەدەکە یەکێکن، کە ئەویش واجبێتی شایەتگرتنە، هەروەك هەندێ لە زانایان فەرموویانە، و جەماوەری زانایان، بە (مندوب: سوونەت و واباشترە) دایان ناوە.

---

[1] أي: قاربن من انقضاء العدة.

[2] أي: المراجعة بالمعروف.

[3] أي: اتركوهن حتى تنقضي عدتهن في ملكن أنفسهن أو طلقوهن.

٤- سورة الطلاق: ٢.

شێوەی چوارەم:

ئەوەیە کە لە موتڵەقەکە و موقەیەدەکەدا، هەریەکە لە هۆکارو سەبەبەکان یەکێك بن، و حوکمەکان جیاوازبن، و شەرعزانان لەم حاڵەتەدا سەبارەت بە حەمل کردنی موتڵەقەکە بۆ سەر موقەیەدەکە ڕاجیاییان هەیە، و وادەردەکەوێت کە زۆرینەی شەرعزانان مەیلیان بە لای ئەوەدا دەچێت، کە موتڵەقەکە حەمل نەکرێتە سەر موقەیەدەکە، و ئەو موتڵەقە هەر بەرەهایی و موتڵەقی خۆی بهێڵرێتەوەو هەروەها موقەیەدەکە، لە سەر کۆت و سنورداری و موقەیەدەکە خۆی بهێڵرێتەوە، بەبێ ئەوەی کە لەبەر جیاوازی حوکمەکەیان، موتڵەقەکە بکەوێتە ژێرکاریگەری موقەیەدەکە و هەروەها لەبەر ئەوەی کە لە نێوانیاندا، ناکۆکییەکی وایش نییە، تا بەهۆی حەمل کردنەکەوە لاببرێت.

لە نموونەی جێبەجێکردنی کردارییانەی ئەم شێوەیە لە قورئانی پیرۆزدا:

خوای پەروەردگار فەرمانی کردووە، بەشۆردنی دەموچاو و هەردوو دەستەکان تا ئانیشکەکان لە کاتی کردنی نوێژدا، ئەگەر ئاوی زیادەی لەپێویستی خودی مرۆڤ هەبوو، و هەروەها لە کاتێکدا کە بەکار هێنانی ئەو ئاوە زیانی نەبێت، بۆ تەندروستی مرۆڤەکە، وەك لەکاتی هەوای سارد، و یان لە کاتی نەخۆشی و یان لە کاتی بوونی برین، و یان دەستشکان و لەکاتی بوونی بیانوویەکی لەم شێوانە، فەرمانی کردووە بە (تەیەمموم) کردن، وەك دەفەرموێت: ﴿يَـٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُوٓا۟ إِذَا قُمْتُمْ إِلَى ٱلصَّلَوٰةِ فَٱغْسِلُوا۟ وُجُوهَكُمْ وَأَيْدِيَكُمْ إِلَى ٱلْمَرَافِقِ وَٱمْسَحُوا۟ بِرُءُوسِكُمْ وَأَرْجُلَكُمْ إِلَى ٱلْكَعْبَيْنِ ۚ وَإِن كُنتُمْ جُنُبًا فَٱطَّهَّرُوا۟ ۚ وَإِن كُنتُم مَّرْضَىٰٓ أَوْ عَلَىٰ سَفَرٍ أَوْ جَآءَ أَحَدٌ مِّنكُم مِّنَ ٱلْغَآئِطِ أَوْ لَـٰمَسْتُمُ ٱلنِّسَآءَ فَلَمْ تَجِدُوا۟ مَآءً فَتَيَمَّمُوا۟ صَعِيدًا طَيِّبًا فَٱمْسَحُوا۟ بِوُجُوهِكُمْ وَأَيْدِيكُم مِّنْهُ ۚ مَا يُرِيدُ ٱللَّهُ لِيَجْعَلَ عَلَيْكُم مِّنْ حَرَجٍ وَلَـٰكِن يُرِيدُ لِيُطَهِّرَكُمْ وَلِيُتِمَّ نِعْمَتَهُۥ عَلَيْكُمْ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ﴾[1].

کە لەم ئایەتە پیرۆزەدا هەروەك ڕوون و ئاشکرایە، شۆردنی دەستی موقەیەد کردووە، و سنوردارو دیاریکراوی کردووە، بەوەی کە دەبێت ئانیشکەکانیش بگرێتەوە، بەپێچەوانەی تەیەمموم کردنەوە کە قەیدو کۆتی (ئانیشکی) تیایدا بەمەرج نەگرتووە، و بەڵکو کارەکەی بەرەهایی و موتڵەقی هێشتۆتەوە.

١- سورة المائدة: ٦.

جا سەبەب و هۆکارەکە لەموتڵەقەکە و موقەیەدەکەدا یەکێکە ئەویش بەرپاکردنی نوێژە، و بەڵام حوکمەکە جیاوازە، کە ئەویش پێویستی و ولجبێتی شۆردنەکەیە لە حاڵەتی موقەیەدیەکەیدا، و ولجبێتی مەسح کردنە لە حاڵەتی ڕەهایی و موتڵەقییەکەیدا.

دوای ئەم دەرخستنو تاوو توێ کردنی ئەم بابەتە، دەکرێت کە ئەم پوختە دەرەنجامەی لای خوارەوە بخەینە ڕوو:

ئەگەر هاتوو حوکمەکەیش و سەبەبەکەیش هەردووکیان و لە هەردوو حاڵەتەکەدا یەکێك بوون، ئەوا لەم کاتەدا حەمل کردنی موتڵەقەکە بۆ سەر موقەیەدەکە کارێکی پێویستە، و ئەگەر هاتوو هەردووکیان لە هەردو حاڵەتەکەدا جیاواز بوون، ئەوا ئەو کاتە حەمل کردنەکە دروست نییە، و لە حاڵەتەکانی تری جگە لەم دوو حاڵەتەدا، کارەکە بەجێدەهێڵین، بۆ دادوەر خۆی، چۆنی ئەندازەگیری دەکات، با وابێت، و بەڵام تەنانەت دادوەریش لە هەندێ حاڵەتدا، لەسەری پێویستە کە پابەندبێت، بە حەمل کردنی موتڵەقەکە بۆ سەر موقەیەدەکە، سەرەڕای ئەوەیش کە سەبەب و حوکمەکە لە هەردووکیاندا نارێك و جیاواز بوون، ئەگەر دادوەر زانی کە بەم جۆرە پرۆسەی دادگەریی دێتە دی، هەروەك لە ماددەی (٨) و (٩) لە یاسای باری کەسێتی عێراقیدا هاتووە[١]، کە لە ماددەی (٨)دا، ڕێگری لە سەرپەرشتیاری (ولي) کردووە، کە ڕێگری بکات لە شووکردنی کچەکەی، یان ئەو ئافرەتەی کە ئەم سەرپەرشتیاریەتی، بەهۆی بوونی پاساوێکی وا، کە بەشەرع و یاسا بە پاساو دانەنرێت، و بە بیانوو هەژمار نەکرێت، تا ڕێگری پێ بکات، لە کچەکەی کە شووەکەی ئەنجام بدات، ئەمە دەبێتە هۆکاری گواستنەوەی ئەرکی سەرپەرشتیارێتی، لەو سەرپەرشتیارەوە بۆ لای خودی دادوەر، هەروەك ئەمەیش ڕای شەرعزانانی شەریعەتە[٢]، و لەماددەی (٩) دا هاتووە[٣]، کە ڕێگری کردنی سەرپەرشتیار، هۆکارە بۆ سزادان

١– یاسای ژمارە (١٨٨)ی،ساڵی (١٩٥٩)ی، هەموارکراو.

٢– لە دەقی بڕگەی یەکەمی ماددەی هەشتەمدا هاتووە، کە دەڵێت: ئەگەر ئافرەتێك کە پانزە ساڵی تەواو کردبێت، داوای شووکردنی کرد ئەوا دادوەردەبێت مۆڵەتی بدات، دوای ئەوەی کە زانی شیاوی – ئەهلیەتی ئەم کارەی هەیە، و لە ڕووی جەستەو لاشەوە تەواوە، و کەم و کوڕی تیادا نییە، جا ئەگەر سەرپەرشتیارەکەی ڕێگری کرد، ئەوا دادوەر داوای لێ دەکات، کە لە ماوەیەکدا کە بۆی دیاری دەکات ڕازی بوونی خۆی ڕابگەیەنێت، جا ئەگەر نارەزایەتی دەرنەبڕی، و یاخود نارەزاییەتییەکەی ناشیاو و دەرد نەخواردوو بوو، ئەوا دادوەر بڕیاری هاوسەرگیرییەکەی دەدات.

٣– دەقی بڕگەی یەکەم، لەماددەی نۆیەم:

١– هیچ کەسێك لە خزمان و یان خەڵکی تریش مافی ئەوەیان نییە کە زۆر لە هیچ کەسێك بکەن، نێرینێت یان مێ، کە بەبێ ڕازی بوونی خۆی هاوسەرگیری بکات، و گرێبەستی هاوسەرگیری کە بە زۆر کرابێت، بەپرۆسەیەکی پووچ و بەتاڵ ←

بەزیندانیکردن، بۆ ماوەیەك کە لە سێ ساڵ زیاتر نەبێت، و یان بە غەرامەکردن، ویان بە یەکێك لەو دوو سزایە، ئەگەر سەرپەرشتیارەکە لە خزمان و کەسە نزیکە پلە یەکەکان بوو، جا (سەبەب: هۆکار)ەکە، لە هەردوو دەقەکەدا یەکێکە کە ئەویش ڕێگری کردنی سەرپەرشتیارەکەیە، لەو کەسەی کە ئەم سەرپەرشتیاری بووە، و حوکمەکە تیایاندا جیاوازە، چونکە لەماددەی (٨)دا، گواستنەوەی سەرپەرشتیارێتی تیایدا لەو سەرپەرشتیارەوە بۆ کابرای دادوەر وتە: ئیتر دادوەرەکە بڕیار لەسەر شووکردنەکەی کچەکە دەدات، و بەڵام لە ماددەی (٩)دا، دادوەر بڕیاری سزادانی داوە، و ڕێگری کردن و بوونی نارەزاییەتی و ڕەخنەگرتن، لە دەقی یەکەمدا بەشێوەی قەیدو کۆتی (غير جدير بالأعتبار: ناشیاوی پاساوەکە) هاتووە و چەمکی پێچەوانەی ئەمە، وتە: (مەفهوم موخالەفەکەی) ئەوەیە کە ئەو ڕێگری کردنە ئەگەر پاساوەکەی دروست بوو، و شەرعیی و یاسایی بوو، و شایانی ئەوە بوو کە بەپاساو و بیانوو دابنرێت، ئەوا لەم کاتەدا سەرپەرشتیارییەکەی ناگوازرێتەوە، بۆ دەستو دەسەڵاتی دادوەر، و دواجار مافی ئەوەی نییە کە مۆڵەتی ئافرەتەکە بدات، کە شوو بکات، و ئەم ڕێگری کردنە لە دەقی دووەمدا بە ڕەهایی هاتووە، و ئەم کۆتو قەیدەی پێوە نییە، و سەرەڕای ئەمەیش لە سەر دادوەر پێویستە کە پێوەی پابەندبێت، و مافی ئەوەی نییە کە بڕیاری سزادان بدات، ئەگەر هاتوو ڕێگرییەکەی سەرپەرشتیارەکە پاساوێکی دروست و بیانوویەکی شایانی هەبوو، بۆ نمونە وەك ئەوەی کە کابرای خوازبێنیکار هاوشانی کچەکەی نەبێت، و یاخود وەك ئەوەی کە ئەم پرۆسەی هاوسەرگیرییە زیان بدات لە بەرژەوەندی کچەکە، و یان زیان بدات لە کەسایەتی ئەو خێزان و بنەماڵەیە.

دادەنرێت، ئەگەر نەگوازرابووبەوە، و هەروەك بۆ هیچ کەسێك لە خزمان و خەڵکی تریش نییە، ڕێگری بکەن لەو کەسەی کە شیاوی هاوسەرگیرییە، بەپێی بڕیارەکانی ئەم یاسایەی هاوسەرگیری.

٢- هەرکەسێك سەرپێچی یاساکانی بڕگەی یەکەمی ئەم ماددەیە بکات ئەوا بەزیندانیکردنێك سزادەدرێت کە لە سێ ساڵ زیاتر نەبێت، و یان غەرامەدەکرێت، و یان بەیەکێك لەو دوو سزایە، ئەگەر لەکەسە نزیكو خزمە پلە یەکەکان بوو، بەڵام ئەگەر سەرپێچیکارەکە لە غەیری ئەمانە بوو واتە خزمە دوورینەبوو، ئەوا سزاکەی زیندانیکردنە بەماوەك کە لە دەساڵ زیاتر نەبێت، و یان هێشتنەوەی لە زینداندا، کە لە سێ ساڵ کەمتر نەبێت.

چۆنییەتی گونجاندنی ئەو كۆت و قەیدەی كە بەسەر دەقێكی موتڵەقدا هاتووە، یاخود چۆنییەتی گونجاندنی دەقی موتڵەق و دەقی موقەییەد لەگەڵ یەكتریدا :

زانایانی زانستی ئوصولی فیقهـ هەروەك باسمان كرد سەبارەت بـە گونجانـدنی نێـوان موقەییـەد و موتڵەق ڕاجیاییان هەیە، كە ئایا ئەو موقەییەدە ڕوونكردنەوەی ئامانج و مەبەستی موتڵەقەكەیە، و یاخود ماناكردنیەتی بە مانایەكی لاواز و دوورتر (تەئویل كردن) و یاخود نەسخ كەرەوەی ئەوی تریانە.

أ- حەنەفـی و شافیعییەكان دەڵێن: (ئەگەر ئەو دەقەی كە موقەییەدەكەی تیادا هاتووە، لـە دوای كاركردن بە موتڵەقەكـەوە هـاتبوو، و واتـە لێـی دواكـەوتبوو، ئـەوە نەسـخ كەرەوەیـە بـۆی) و بـەڵكو حەنەفییەكان لەمە دوورتر بـۆی ڕۆیشـتوون، و گوتویانـە: (ئەگـەر سـاتـو كـاتی بەشـەرع كرانـی ئـەو حوكمەی دوا كەوتبوو، ئەوە نەسخ كەرەوەی موتڵەقەكەیە، و ئەگەر پێش نەسخ كردنەوەكەیش كاری پێ نەكرابوو).

ب- مالیكییەكان دەڵێن: (ئەو تەقیید و كۆتكردنە، بریتییە لە تەئویلكردن[1]، و تەئویلیش بریتییە لە لادان لە مانا لە پێشترەكە، (الـراجح) بـۆلای مانـا دواترەكـە (المرجـوح)، بـە هـۆی بـوونی بەڵگەیـەكی لەفزییەوە، واتە: لە لەفزەكەدا هـەبێت، كـە هـەڵگری دوومانابێـت، و ئەگـەری هـەر دوو ماناكـەی تیـادا هەبێت، كە ئەو دوو مانایە لە یەكێكیاندا لە پێشتر (راجح) بێت، و لە ماناكەی تریاندا لە دواتـر (مرجـوح) بێت.

ج- جەماوەری زانایانی زانستی ئوصولی فیقهـ دەڵێن: (التقیید: موقەییەد و كۆت كردن) بریتییە لە ڕوون كردنـەوە و ئاشـكراكردنی مانـای مەبەسـت لـە موتڵەقەكـەدا، هـەروەك چـۆن (التخصـیص: تایبەتكردن) ڕوونكردنەوەی (عام: گشتی) یەكەیە، جـا شـەرعدانەر كـە لـە حـوكمێكی موتڵەقـدا ئـەو موتڵەق بوونەی نەویست، ئەوا لە جێگایەكی تردا، بە موقەییـەدی دەیهێنێـت، تـا هەست بكـەین كـە مەبەست لە و موتڵەقە هەمان حاڵەتە موقەییەدییەكەیشییەتی، جا بە هۆی ئەم ڕاجیاییەی نێوان زانایانی زانستی ئوصولی فیقهەوە، شـەرعزانەكانیش لـە حوكمـە شـەرعیی و فیقهییـە لاوەكییەكانـدا تووشـی ڕاجیایی و كێشمەكێشمی زۆر هاتوون لەوانە ڕاجیایی كردنیان سەبارەت بـە حـوكمی (لەسـەر خـۆیی و مانەوە: الطمأنینة) لە نوێژدا كە ئایا فەرزێكە لە فەرزەكانی نوێژ، یان سونەتێكە لە سونەتەكانی؟!

1- (التلمساني المالكي) لە پەرتوكی (مفتاح الوصوف في علم الأُصول)، ل١٠٧، دا دەڵێت: (تەئویلی هەشتەم، بریتییـە لـە (التقیید: موقەییەد و كۆت كردن) ئەم قسەیەش بەراوردێكە لە گەڵ ئەوەی كە لە پـەرتووكی (أصـول السرخسـي) ب١، ل١٢٨ و دواتریدا هاتووە.

جا (ئەبو حەنیفە) و موحەممەدی هاوڕێی (خوا لە هەردووکیان خۆشبێت) کە لەم ڕایەدا پێشەوا مالیك و ئەوزاعیش لەگەڵیاندا هاوڕان، فەرمویانە: چونکە ڕکوع و سوجدە بردن، لەو لەفزە تایبەتانەن کە گوزارشت دەکەن لەسەر مانای خۆیان، لەگوزراشت و دەلالەت کردنێکی یەکلایی و دڵنیایی (قطعي) کە یەکەمیان کە ڕکوعە لەفزێکە دانراوە، بۆ چەمانەوە، لە دوای ڕاست وەستان، و ئەمەیش بە دڵچەمینەوە دێتەدی، و دووەمیان کە سوجدەبردنە لەفزێکە دانراوە بۆ دانانی تەوێڵ، و یان دانانی سەر لەسەر زەوی، و ئەگەر فەرز بوولیە، ئەوا پرۆسەی نەسخ کردنی قورئـان بـە هـۆی فـەرموودەی ئاحـادەوە پێویست دەکرد، لەکاتێکدا کە قورئانی پـیرۆز، بەڵگەیـەکی یـەکلایی و قـەطعییـە، و بـەڵام فـەرموودەی ئاحـاد بەڵگەیەکی گوماناوی ظەنییە، و لێرەدا بەم هۆیەوە کارێکی لەم جۆرە پوچ و بەتاڵە و ناکرێـت، و کەواتـە هەرچی لەسەر ئەمیش بنیات بنرێت هەر ئەویش دیسان پوچ و بەتاڵە.

بەڵگەی هاوپێویستی (الملازمة) ئەوەیە کە موتڵەق و موقەیەد، دژی یەکترن، جا بە هـۆی نەسـخ کردنەوەی دووەمیانەوە، ئەو ناکۆکی و دژایەتییە لادەبـەین، تـا حـوکم و دەقـە یەکەمینەکـە هـەر بـە موتڵەقی و ڕەهایی خۆی بمێنێتەوە.

بەڵگەی پوچی و بەتاڵییەکەیشی ئەوەیە کە پێویستە (سڕیار: الناسخ) زۆر بەهێزتر بێـت، لە (سڕاو: المنسوخ) و یا یەکسان بێت لەگەڵیدا، هەم لەڕووی چەسپان و هەم لەڕوی هێـزی پابەندکردنـەوە، بۆیـە نەسخ کردنـەوەی قورئـانی پیـرۆز بـە فـەرموودەی ئاحـاد، یـان دەبێـە هـۆی بەرزکردنـەوەی پلـەی فەرموودەی ئاحاد، بۆلای پلەی قورئان، و دەبێتە هۆی دابەزاندنی پلەی قورئانی پیـرۆز بـۆ لای پلـەی فەرموودەی ئاحاد، و هەر دوو ئەم چەشنەیش بەتاڵن و پوچن، و ئەو شتەیش کە شـتی بـەتاڵ و پـوچ پێویست دەکات، ئەویش هەر بەتاڵە.

جا ئەوەی کە لە ڕای خاکییانەی ئێمە لەپێشترە (راجح)ـە، ئەوەیە کە قەید و کۆتکردن (تقیید)ـی، دەقێکی تایبەتی ڕەها لـە قورئـانی پیـرۆزدا، بـە هـۆی زیادەیەکـەوە لـە فـەرموودەی ئاحـادا، ئەمـە ڕوونکردنەوە و ئاشکرا کردنە، و سڕینەوە (نەسخ) و لە مانـا لادان و دوور خسـتنەوەی (تـەئویل) نییـە، لەبەر ئەم فاکتەرانەی لای خوارەوە:

١– نەسخ بوونەوە لە قورئاندا سڕینەوە و هەڵوەشاندنەوەی سروش (وەحییەکی) پێشووە، بەهۆی هاتنی وەحییەکی تر، لە دوایەوە و پرۆسەیەکی لەم جۆرەیش بەسەر ئەو زیادەیەدا جێ بەجێ ناکرێت، کە بەسەردەقێکی تایبەتدا دێت.

٢– ئەو زیادەیە لەگەڵ ئەو شتەیدا کە لەسەری زیاد کراوە کۆدەبێتەوە، و پێوەی ولبەستە دەبێت، لەکاتێکدا کە (سڕیار: الناسخ) و (سڕاوە: المنسوخ) پێکەوە کۆنابنەوە، و بەیەکترەوە نالکێن و ولبەستە نابن.

٣– دەبێت شوێن و پێگەی حوکم (سڕیار: الناسخ) و (سڕاوە: المنسوخ) یەکێك بن، و دیسان ئەمەیش بە سەرئەو زیادەیەدا ناچەسپێت و جێبەجێ نابێت، کە بەسەر دەقە تایبەتە موتڵەقەکەدا هاتووە، و بە هۆیەوە کۆت وموقەیەد کراوە.

٤– ڕکوع (چەمانەوە) و سوجدە (کڕنوش بردن) لەم فەرمایشتەی پەروەردگاردا کە دەفەرموێت: ﴿يَٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُواْ ٱرۡكَعُواْ وَٱسۡجُدُواْۤ وَٱعۡبُدُواْ رَبَّكُمۡ وَٱفۡعَلُواْ ٱلۡخَيۡرَ لَعَلَّكُمۡ تُفۡلِحُونَ﴾[1].

مەبەستی بەم دوو وشەیە مانا زمانەوانیەکانیان نەبووە، و بەلکو خوای پەروەردگار مەبەستی پێیان مانا شەرعیەکانیان بووە، کە ئەویش چەمینەوەیە، لە دوای ڕێك ڕاوەستان بە لەسەر خۆیی، و هەروەها دانانی تەوێڵە لەسەر زەوی دیسان ئەمیش بەهێمنی و لەسەر خۆیی و بەم هۆیەوە بوونەتە دەقێکی کورتو پوخت و گشتی (مُجْمَل) بۆیە پێغەمبەرﷺ ڕوونی کردوونەتەوە[2].

١– سورە الحج: ٧٧.

٢– عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ: أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ دَخَلَ المَسْجِدَ فَدَخَلَ رَجُلٌ فَصَلَّى، فَسَلَّمَ عَلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَرَدَّ وَقَالَ: «ارْجِعْ فَصَلِّ، فَإِنَّكَ لَمْ تُصَلِّ» ، فَرَجَعَ يُصَلِّي كَمَا صَلَّى، ثُمَّ جَاءَ، فَسَلَّمَ عَلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَقَالَ: «ارْجِعْ فَصَلِّ، فَإِنَّكَ لَمْ تُصَلِّ» ثَلاَثًا، فَقَالَ: وَالَّذِي بَعَثَكَ بِالحَقِّ مَا أُحْسِنُ غَيْرَهُ، فَعَلِّمْنِي، فَقَالَ: «إِذَا قُمْتَ إِلَى الصَّلاَةِ فَكَبِّرْ، ثُمَّ اقْرَأْ مَا تَيَسَّرَ مَعَكَ مِنَ القُرْآنِ، ثُمَّ ارْكَعْ حَتَّى تَطْمَئِنَّ رَاكِعًا، ثُمَّ ارْفَعْ حَتَّى تَعْدِلَ قَائِمًا، ثُمَّ اسْجُدْ حَتَّى تَطْمَئِنَّ سَاجِدًا، ثُمَّ ارْفَعْ حَتَّى تَطْمَئِنَّ جَالِسًا، وَافْعَلْ ذَلِكَ فِي صَلاَتِكَ كُلِّهَا» متفق عليه نيل الأوطار ٢/٢٩٤. (ئەبو هورەیرە) (خوای لێ ڕازی بێت) دەگێڕێتەوە کە پێغەمبەری خواﷺ چووە مزگەوتەوە، جا لەم کاتەدا کابرایەکیش هاتە مزگەوت و نوێژی کرد، و پاشان هاتو سڵاوی لە پێغەمبەرﷺ کرد، جا پێغەمبەرﷺ فەرمووی هەڵسە بڕۆ نوێژەکەت بکەرەوە، چونکە تۆ لە ڕاستیدا نوێژت نەکرد، جا ڕۆشتەوە بەو شێوەی کە پێشتر نوێژەکەی کرد، دیسان نوێژی کردەوە، پاشان هاتەوە، سەلامی کردەوە (سێجار پێی دووبارە کردەوە) و پاشان کابرا گوتی، سوێند بەو خوایەی کە بەهەق تۆی ڕەوانە کردووە، لەوە چاکترو جوانتر نازانم، فێرم بکە، جا پێغەمبەرﷺ فەرمووی: کە هەستای بۆ نوێژکردن (الله أکبر) بکە، و پاشان ئەوەندەی کە لە قورئان دەزانیت بیخوێنە، و پاشان بچۆرە ڕکوعەوە، و تیایدا بە هێمنی بمێنەرەوە، و پاشان سەربەرز بکەرەوە تا ڕاست دەبیتەوە، و پاشان سوجدە (کڕنوش) بەرە، و بە لە سەر خۆیی تیایدا بمێنەرەوە، و پاشان لەویش هەڵسەرەوە، تا بە لەسەرخۆیی لەو دانیشتنەیشدا دەمێنیتەوە، و پاشان سوجدەیەکی تر ببە، و لە سوجدەکەدا بەهێمنی بمێنەرەوە، دواتر ئەمە هەمووی لە سەرجەمی نوێژەکە ئەنجام بدە. (متفق علیه) (نیل الأوطار: ٢/ ٢٩٤).

بەشە باسی دووەم
باسی (عام: گشتی) و ڕێژگە و شێوازەکانی، و چۆنیەتی (تایبەت: تەخصیص) کرانی:

بۆ زیادە ڕوونکردنەوە و شرۆڤەکردن، ئەم بابەتە لە دوو مەبەستدا، دەخەینە بەرباس و لێکۆڵینەوە:

(مەبەستی یەکەم)
باسی (عام، گشتی) و جۆرەکانی

(العام: گشتی) لە زمانی عەرەبیدا، بە مانای (الشامل: گشتگیر، و سەرلەپاگیر) هاتووە، کە دەگوترێت، (مَطَرٌ عام: بارانێکی عام و گشتییە واتە(شاملٌ) گشتگیر و سەرلەپاگیرەوەیە)، و لە زاراوەی زانایانی زانستی ئوصولی فیقهدا بە چەندەها پێناسەی جیاواز لە دەستەواژەو دەربڕیندا پێناسەکراوە[1]، و بەڵام دواجار هەموویان کۆکن و یەکێکن لە ناواخندا، کە ئەویش ئەوەیە کە (العام: گشتی) لەفزێکە دانراوە بۆ یەك مانا، بەجۆرێك کە سەرجەم ئەوانەی کە دەگونجێت لە ژێریدا کۆببنەوە، کە تاك تاکن بە یەکجار و پێکەوە دەتوانن لە چوارچێوەیەکدا پێکەوە کۆ ببنەوە، ئەگەر بەڵگەیەك نەهاتە ئاراوە کە ئەم ڕێڕەوی پرۆسەیە بگۆڕێت.

جا سەرەڕای ئەوەی کە زانایانی زانستی ئوصولی فیقه، مەبەستیان لە (عام) ئەوەیە کە باسمان کرد، بەڵام ئەوەیش هەیە کە پێناسەکانیان بۆ (عام) کورتهەڵهاتووە، لە سەر پێناسەی گشتیو زمانەوانییەکەی، و نەچوونەتە سەر دوو جۆرەکەی تری، کە ئەوانیش عورفی و عەقڵییەکەن، مەگەر لەبەر پێویستییەك چووبن بەلای ئەم دوو ڕەهەندەیاندا، و یان لە جێگایەکدا چوونەتە سەر باسی ئەم دووانەیان کە جێگای خۆی نەبووە، هەروەك لە باسی (عموم المقتضی: گشت داوکراو) و (مفهوم الموافقة: هاوچەمك) و (و عموم العلّة: هۆکاری سەرپاگیردا) باسی ئەو دوو لایەنەی نەریتی (عورفی) و

---

[1]- بۆ درێژە باسی ئەم پرسە، بگەڕێرەوە بۆپەرتووکی (جمع الجوامع وشرحه) دانراوی، إبن السبکی، ب، ل٣٩٨

عەقڵییان کردووە، بۆیە ئەو پێناسەیەی کە وەك بەندە پێشنیاری دەکەم، کە وەرگیرێت ئەوەیە کە (عام) بریتییە لەوەی کە سەرجەمی ئەو شتانەی دەگونجێن لە گەڵی هەموویان پێکەوە و بە یەکجار لەخۆ بگرێت، هەم لە ڕووی زمانەوانیی، و هەم نەریتی (عورفی) و هەم لەڕووی عەقڵییەوە.

- **بەشەکانی ڕێژگەو شێوازەکانی (عام)**

ڕێژگەو شێوازو دەستەواژەکانی سەرلەپاگیری (العموم) بۆ چەندەها جۆر و بە چەندەها شێوە و مەبەستی جیاواز دابەش دەبن، کە گرنگترینیان ئەم بەشانەی لای خوارەوەن:

یەکەم: لە ڕووی ئەو سەرچاوەیەوە کە گوزارشتی پێدەکات، لە سەر ئەو (عام) سەرا پاگیرییە: (من حیث مصدر دلالتها علی العموم):

لەم ڕووەوە، بۆ بەشەکانی (زمانەوانی: اللغوي) و (نەریتی: عورفی) و (ژیری: عەقڵی)[1] دابەش دەبێت.

١- گشتی زمانەوانیی (العام اللغوي) لە فرێکە کە دانراوە بۆ مانایەك، کە ئەندازەیەکی هاوبەشی ئەو مانایە لەنێوان ئەو شتانەدا هەیە کە لە ژێر ڕکێفی مانای گشتی ئەو شتەدا کۆبوونەتەوە، جا ئەو شتە ئەگەر (ڕەگەز: جنس) بوو، ئەوا ئەو جۆرانەی کە لە ژێریدا کۆبوونەتەوە، ئەندازەیەکی هاوبەشی لە نێوانیاندا هەیە، و ئەگەر مانای (جۆرایەتی: نوع) ی هەڵگرتبوو، ئەوا ئەندازەیەکی هاوبەش لە ماناکەی لەنێوان پۆل (صنف)ـەکانیدا، هەیە کە لە ژێر ڕکێفی ئەو جۆرە (نوع)ـەدان، و ئەگەر مانای (پۆل: صنف)ی، هەڵگرتبوو، ئەوا ئەندازەیەکی هاوبەش هەیە، لە مانای نێوان تاکەکانی پێکهێنەری ئەو پۆلەدا، و ئەگەر ماناکەی هەڵگری (گشتگیری: کُلّ) بوو، ئەوا لەمیشدا ئەندازەیەکی هاوبەشی مانایی هەیە، لە نێوان بەشی (أجزاء)ـەکانیدا، کە پێکهێنەری ئەو (گشت: کُلّ)ـەن.

لە نمونەی ئەو دەستەواژە (صیغة)ـانەی، کە لە سەر بنەمای زمانەوانی گوزارشت لە (عام) دەکەن، وەك (کُلّ، جمیع، کافة، عامة، قاطبة).

کە ئەمانە هەموویان بە مانای (سەرلەسەری و گشتی) دێن، و هەروەها وەك (معشر، معاشر: خێڵ و هۆزو کۆمەڵ) و (الرّجال: پیاوان) و (النساء: ئافرەتان) و (الأموال: ماڵ و سامانەکان) و (الأزمنة: کاتەکان) و(الأمکنة: شوێنەکان) و (المجرمون: تاوانباران) و هتد... کە سەرجەمیان لەو لەفزانەن کە کاتێك زمانەوانانی زمانی عەرەبی دایانناون، تیایاندا ڕەچاوی گوزارشت کردنیان کردووە، لەسەر

١- بۆ درێژە باسی ئەم پرسە بڕوانە: پەرتوکی (المجموع في علم الأصول)ی، پێشەوا فەخرەدینی ڕازی، ١/٥١٦.

هەڵگرتنی مانای (عام: گشتی بوون) و (الشمول: سەرلەپاگیری) تیایاندا بە جۆرێك کە سەرجەم ئەو شتانە بگرنەوە، کە لە ژێر ڕکێفی مانای ئەم لەفزانەدا کۆدەبنەوە، و هەروەها لەوانەیش وەك (أسماءالشرط) و (مەوصولاتەکان).

٢- گشتی نەریتی (العام العرفي) بریتییە لەو لەفزەی کە پێڕی شەرعزانان و پاساناسان و هی تریش لە مانا زمانەوانییەکەیەوە، گواستوویانەتەوە و لە مانایەکی گشتی تر و سەرلەپاگیرتردا بە پێی نەریت و عورف بەکاریان هێناوە، و لەم مانا نەریتییەدا ئەوەندەیان بەکارهێناوە، تا دواجار وەك ڕاستییەکی نەریتی (حقيقة عرفيّة) دەرکەوتووە.

لە نموونەی ئەو شێواز و ڕێژگەو دەستەواژانەی کە گوزارشت دەکەن، لە سەر (عام: گشتی) بوون، بە پێی عورف نەوەك بەپێی زمانەوانی، وەك لەفزی (أكل: خواردن) و ئەو مانایانەی کە لەم لەفزەوە وەرگیراون، وەك پەروەردەگار لە قورئانی پیرۆزدا دەفەرموێت: ﴿إِنَّ ٱلَّذِينَ يَأۡكُلُونَ أَمۡوَٰلَ ٱلۡيَتَٰمَىٰ ظُلۡمًا إِنَّمَا يَأۡكُلُونَ فِي بُطُونِهِمۡ نَارٗاۖ وَسَيَصۡلَوۡنَ سَعِيرٗا﴾[1]، و هەروەها دەفەرموێت: ﴿وَلَا تَأۡكُلُوٓاْ أَمۡوَٰلَكُم بَيۡنَكُم بِٱلۡبَٰطِلِ وَتُدۡلُواْ بِهَآ إِلَى ٱلۡحُكَّامِ لِتَأۡكُلُواْ فَرِيقٗا مِّنۡ أَمۡوَٰلِ ٱلنَّاسِ بِٱلۡإِثۡمِ وَأَنتُمۡ تَعۡلَمُونَ﴾[2]، و هەروەها دەفەرموێت: ﴿هُوَ ٱلَّذِي خَلَقَ لَكُم مَّا فِي ٱلۡأَرۡضِ جَمِيعٗا ثُمَّ ٱسۡتَوَىٰٓ إِلَى ٱلسَّمَآءِ فَسَوَّىٰهُنَّ سَبۡعَ سَمَٰوَٰتٖۚ وَهُوَ بِكُلِّ شَيۡءٍ عَلِيمٞ﴾[3].

کە ماڵی خواردن و ئەو مانایانەی کە لە مەوە وەردەگیرێن، لەم ئایەتە پیرۆزانەو هی تریشدا، مانا زمانەوانییەکەیان زۆر ڕوونە، و بەڵام شەرعدانەر مەبەستی لێرەدا، مانا زمانەوانییەکەی نییە، و بەڵکو مەبەستی تیایدا ئەو مانا عورفییەیە، کە زۆر لە مانا زمانەوانییەکە پان و پۆڕو گشتی ترە، کە ئەویش ئەوەیە کە هەموو لەناویردن و بەزایە دانێکی ماڵ و سامان و مافی خەڵکی تر، و هەموو دەستدرێژییەك بۆ سەری، بەبێ بوونی پاساوی شەرعیی، لە سەر مرۆڤ حەرامە، وەك حەرامی خواردن (الأكل) بە مانا زمانەوانییەکەی، کاتێك کە کابرا بچێت بە بێ مۆڵەتی خاوەنەکەی و بەبێ ئەوەی کە مافی تیایدا هەبێت بیخوات.

١- سورة النساء: ١٠.

٢- سورة البقرة: ١٨٨.

٣- سورة النساء: ٢٩.

٣- گشتی عەقڵی (العام العقلي) کە ئەمیش بریتییە لە خولانەوەی حوکمێك لە گەڵ فاکتەرو هۆکار (علـة)ەکەیدا، هـەم لـە ڕووی بـوون، و هـەم لـە ڕووی نەبوونـەوە واتـە هـەرکات عیللەتەکـە هـەبوو، حوکمەکـەیش هەیـە، و هـەرکات عیللەتەکـە نـەبوو، ئـەوا حوکمەکـەیش نابێـت و لـە نموونـەی دەستەواژەکانی، وەك ووشەی (ئوف) لەم ئایەتە پـیرۆزەدا کـە دەفـەرموێت: ﴿فَلَا تَقُل لَّهُمَآ أُفٍّ وَلَا تَنْهَرْهُمَا وَقُل لَّهُمَا قَوْلًا كَرِيمًا﴾[1].

کە ئەم ووشەیە لە ڕووی زمانەوانییە گوزارشت لە ناڵە ناڵو ووشـەی قـورسو نابـەدڵ، و یـان هـەر دەنگێکی ناسازی تری لەم جۆرە دەکات، و بەڵام بـە پێـی ڕای زۆرینـەی زانایـانی زانسـتی ئوصولـی فیقهـ[2]، خوای پەروەردگار لەم ووشەیەدا مەبەسـت ئـەو مانـا زمانەوانییـەی نییـە، و بـەڵکو مەبەسـتی مانایەکی تری ولیە، کە لە ڕووی عەقڵەوە زۆر فراوانتـر و سەرلپاگیـرترە، کە ئەویش بریتییـە لـە هـەموو هەڵسوکەوت و مامەڵەیەکی گوفتاری و کرداری لە لایەن منداڵەوە، کە ئازاری دڵی دایك و باوکی بـدات، و بە زیادەڕەوی دابنرێت، لە سنوری ڕێزگرتن و شکۆمەندی دایەو بابە.

شایەنی باسە کە سەرجەمی ئەو شتانەی کە (قیاس) تیایانـدا ئـەنجام دەدرێـت، سـەربەم بابـەتی گشتگیرییە عەقڵییەن (العموم العقلي) و ئەو دەستەواژانەی کـە لـە ڕووی عەقڵـەوە گوزارشـت دەکـەن، ئەوانەن کە لە عیللەتی حوکمەکان ئاگاداری دەدەن، و بێـدارمان دەکەنـەوە، و دواجـار بەگوزارشـتێکی عەقڵی، دەلالات و گوزارشت دەکەن، لە سەر ئەو سەرتاپاگیری (العموم)یەتە، واتە لەسـەر ئـەوەی کـە حوکمەکە لەگەڵ عیللەتەکەدا، بەبوون و نەبوون دەسوڕێتەوە، و ئەم گشتگیریی (عام) بوونەیش زیـاتر لەو بوارانەدا دەبێت، کە (قیاس) تیایاندا دەکرێت[3]، بۆیە هەریەکە لە (قیاس) و چەمکی هاومانا (مفهوم

١- سورة الإسراء ٢٣.

٢- هەندێ لە زانایان ووشەی (ئوف)یان، بەمانای زمانەوانییەکەی لێـك داوەتـەوە، و دواتـر سـەرجەمی ئـەو هەڵسـوکەوت و مامەڵانەی کە ئازاردەرن، قیاسـیان کـردووە پێـی، و بـەهۆی بـوونی عیللـەتێکی هاویـەش تیایانـدا، کـە ئازاردانەکەیـە سەرجەمیان حەرامییان کردوون، کە لە ڕاستیدا کارکردن بەم عامە عەقڵییە، لەجیاتی قیاسەکە شارەزایانەترە.

٣- مەبەست لە (الذهب: زێڕ) و (الفضة: زیو) لە ئایەتی:

﴿ يَٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُوٓاْ إِنَّ كَثِيرًا مِّنَ ٱلْأَحْبَارِ وَٱلرُّهْبَانِ لَيَأْكُلُونَ أَمْوَٰلَ ٱلنَّاسِ بِٱلْبَٰطِلِ وَيَصُدُّونَ عَن سَبِيلِ ٱللَّهِ وَٱلَّذِينَ يَكْنِزُونَ ٱلذَّهَبَ وَٱلْفِضَّةَ وَلَا يُنفِقُونَهَا فِى سَبِيلِ ٱللَّهِ فَبَشِّرْهُم بِعَذَابٍ أَلِيمٍ ﴾ التوبة: ٣٤.

هەموو دراوێکی کاغەزی و کانزایی، کـە جێگـای ئـەو دراوانـەی گرتۆتـەوە، لـە ئـاڵوگۆڕی نێودەڵـەتی و ناوخۆییـدا، وهێـز و شەرعیەتی بەکار هێنانی لە مامەڵەدا وەرگرتووە، وڕەهەندی ئەم سەرلپاگیری (عموم)ە، لە وەدایە کە عـەقڵی کەسـی ←

الموافقة) و (عامی عەقڵی) سەرجەمیان یەك مانا دەبەخشن، ئـەویش ئەوەیـە کـە هـەرکات عیللەتەکـە هاتەدی، حوکمەکەیش دێتەدی.

جا لەو پاساو و بنچینە و قەوایدە ئوصولییانەی کە زانایان لە سەری کۆکن، ئەوەیـە کـە لـە هـەر بوارێکدا کە عیللەت جێبەجێکرا، ئەوا حوکمەکەیش جێبەجێ دەکرێت، و هەرکە عیللەت دواخرا، و نەکرا ئەوا حوکمەکەیش ناکرێت، و دوادەخرێت، جا ئەم سەرلەپاگیری (عموم)ـە، لە دەقەکەوە وەردەگیرێت، لە رێی عەقڵەوە، کە ئەویش پشتی بەم بنچینە گشتییە (قاعدة عامة) بەستووە.

دووەم: لە رووی هەڵکەوتە و پێکهاتەوە (من حیث هیئتها وترکیبها):

شێوازەکانی "گشتی – عام"ـــی، زمانەوانی دابەش دەبن، بۆ دوو بەش:

١– ئەو عامەی کە بە شێواز (صیغة) و مانایش هەرگشتی و عامە، کە ئەمەیش بریتییـە لـە هـەموو ئەوانەی کە لەفزەکانیان لە شێوازو دەستەواژەکانی جـەمعن، ئـیتر چـونیەکە هـەرکام لـە جۆرەکانی (جەمع: کۆ) بێت، هەم جەمعی موزەککەری سالم، و هەم جەمعی موئەنـنـەثـی سـالم و هـەم جـەمعی تەکسیر، و هەروەها چونیەکە، ئەو جەمعە تەکسیرە، جەمعی قیللە (کۆی کەم) بێت یان جەمعی کەثرە (کـۆی زۆر) جـا عـام لـەم دەسـتەواژە و شـێوازانەدا خەسـڵەت و صـیفەتی هـەم لەفزەکانـە، و هـەم ماناکانیشیان.

٢– عام تەنها لەمانادا، نەوەك لە شێوگـو دەستەواژە (صیغة)دا، کە ئەمیش بریتییە لە سەرجەمی غەیری ئەو شێوازانەی جەمع کرین لەو ناوانەی کە مانـای جـەمع بـۆ خۆیـان، یـان بـۆ غـەیری خۆیـان دەگەیەنن، وەك ئیسمە موصولەکان. وهتد.. ئەوانەی کە روونکردنەوەیان لە دابەشکردنەکەی ئاینـدەدا دێتە بەردەستان.

موجتەهید و داوەر لەم ئایەتە پیرۆزەوە ئەوە دەردەهێنێت کـە عیللـەتی حـەرامکردنی گەنجینـە بریتییـە لـەو زیانـە ئـابووری و کۆمەڵایەتییـەی کـە هەیـەتی کـە دواجـار زیـان لـە بەرژەوەنـدی گشـتی لـە کۆمەڵگـەدا دەدات، بـەهۆی گەنجینەکەوە، و زێڕو زیویش لە سەرجەمی ئەو دراوانەی کە بڵاون لە جیهاندا لـە م عیللەتـەدا جیـاوازترنین، و شـایەنی باسە کە (عام) لە هاوێنەی ئەم بابەتەدا، لە لای هەندێ لە زانایان بۆلای قیاس دەگەڕێتەوە، و لە لای هەندێکی تر بۆلای (مفهوم النص: چەمکی دەق) دەگەڕێتەوە، جا ئەم دوو ئەم ئاراستەیە دەگەڕێنەوە بۆ لای (عامی عەقڵی) چونکە عەقڵ پەی دەبات، بە عیللەت و دواجار بڕیار لە سەر (عام) بوونی حوکمەکە دەدات، ئیتر بە هەر ناوێکەوە بێت، لە پەرتووکی (التحریر)ـی، ئیبن هومامدا، ل ٩٤، هاتووە، کە دەڵێت: هەرکات شەرعدانەر حوکمێکی بەستەوە بە عیللەتێکەوە، ئەوا لە بواری خۆیدا بەپێی قیاس، و یان بە پێی دەستەواژە (صیغة) گشتی دەکرێت.

جا گشتگیری (العموم) لەم دەستەواژانە و هاوێنەکانیاندا و هەروەها لە گشتگیری نەریتی (العموم العرفي)دا، خەسڵەت و سیفەت و ئاوەڵناون بۆ ماناکانیان، و بەڵام عامی عەقڵی، سیفەت و خەسڵەتی نەلەفزەکانەو نە ماناکانیان، وبەڵکو ئەمەیان سیفەتە بۆ عیللەت و خولانەوەی حوکمەکە لەگەڵیدا، بە بوون یان نەبوون.

سێیەم: لە ڕووی بەکارهێنانەوە(من حيث الاستعمال)

شێوگەو دەستەواژەکانی (عام) بۆ سێ بەش دابەش دەبن:

١- ئەو بەشەیان کە بۆ خاوەن عەقڵەکان بەکاردێن، (مرۆڤ)، بۆ غەیری خاوەن ژیرییەکان، مەگەر زۆر بەکەمی، دەنا بەکار نایەن، و لە نموونەی ئەم بەشە، وەك (مَن) و (الذين) و (اللاتي) وەك پەروەردگار دەفەرموێت: ﴿ مَّنْ عَمِلَ صَٰلِحًا فَلِنَفْسِهِۦ وَمَنْ أَسَآءَ فَعَلَيْهَا ﴾[1] ، و هەروەها دەفەرموێت:﴿ وَٱلَّذِينَ يُتَوَفَّوْنَ مِنكُمْ وَيَذَرُونَ أَزْوَٰجًا يَتَرَبَّصْنَ بِأَنفُسِهِنَّ أَرْبَعَةَ أَشْهُرٍ وَعَشْرًا ﴾[2] واتە: ئەوانەی کە ئەمرن لە نێوەو ژنان جێدێڵن، چوارمانگو دە شەو چاوەڕوانیی ئەکەن. و هەروەها دەفەرموێت: ﴿ وَٱلَّٰتِى تَخَافُونَ نُشُوزَهُنَّ فَعِظُوهُنَّ وَٱهْجُرُوهُنَّ فِى ٱلْمَضَاجِعِ ﴾[3].

و هەروەها وەك ئەوەی کە لە ماددەی (٤٧)ی، یاسای سزادانی عێراقیدا هاتووە کە دەڵێت: (يعد فاعلاً للجريمة من لرتكبها وحده أو مع غيره)، (ئەو کەسەی کە بە تەنها خۆی، و یان لە گەڵ کەسانی تردا تاوانێکی ئەنجامدابێت، سەرجەمیان بە بکەری تاوانەکە هەژماردەکرێن) و جاری وا هەیە کە لە فزی (مَن) هەم بۆعاقڵ و هەم بۆ غەیری عاقڵیش پێکەوە بەکاردەهێنرێت، هەروەك پەروەردگار دەفەرموێت: ﴿ وَلِلَّهِ يَسْجُدُ مَن فِى ٱلسَّمَٰوَٰتِ وَٱلْأَرْضِ ﴾[4] .

٢- ئەو بەشەی کە بۆ بێ عەقڵەکان بەکار دەهێنرێت، واتە بۆ بوونەوەرە زیندووەکانی، جگە لەمرۆڤ و بێگیانەکان و مەگەر زۆر بە کەمی، دەنا بۆ عاقڵەکان بەکار ناهێنرێت[5]، وەك لەفزی (ما) کە

١- سورة فصلت: ٤٦.

٢- سورة البقرة: ٢٣٤.

٣- سورة النساء: ٣٤.

٤- سورة الرعد:١٥

٥- وەك پەروەردگار دەفەرموێت:﴿ وَإِنْ خِفْتُمْ أَلَّا تُقْسِطُوا۟ فِى ٱلْيَتَٰمَىٰ فَٱنكِحُوا۟ مَا طَابَ لَكُم مِّنَ ٱلنِّسَآءِ مَثْنَىٰ وَثُلَٰثَ وَرُبَٰعَ ﴾النساء:٣.

پەروەردگار دەفەرموێت: ﴿هُوَ ٱلَّذِى خَلَقَ لَكُم مَّا فِى ٱلْأَرْضِ جَمِيعًا﴾[1] .

هەروەها وەك ئەوەی کە لە ماددەی (١/ ٧٥٠)ی یاسای مەدەنی عێراقیدا هاتووە کە دەڵێت: (على المؤجر إصلاح و ترميم ما حدث من خلل في المؤجر أدى إلى إخلال في المنفعة المقصودة منه)، (لەسەر کەسی کرێکار پێویستە، کە ئەو شتانەی کە لەکرێکاری کردنەکەیدا بە هۆی گرفتو خەمسارییەوە خراپی کردوون، چاکیان بکاتەوە، کە ئەم کارە بەدەی ئەو دولجار بوومتە هۆکاری گرفت دروستکردن لەو سوود و قازانجیدا، کە مەبەستو ئامانجە لەو ئامێر و کەلو پەلانەدا).

٣- ئەو بەشەی کە بۆ عاقڵەکان و بونەوەرەکانی تری غەیری عاقڵەکان بەکار دەهێنرێت، وەك (أيّ) و (كلّ) و (جميع) و نموونەی بەکار هێنانی (أيّ) بۆ خاوەن عەقڵەکان، وەك ئەم ئایەتەی پەروەردگار کە دەفەرموێت: ﴿ٱلَّذِى خَلَقَ ٱلْمَوْتَ وَٱلْحَيَوٰةَ لِيَبْلُوَكُمْ أَيُّكُمْ أَحْسَنُ عَمَلًا﴾[2] .

نموونەی بەرکارهێنانی بۆ غەیرە عاقڵ، وەك ئەم ئایەتە پیرۆزە کە دەفەرموێت: ﴿وَمَا تَدْرِى نَفْسٌۢ بِأَىِّ أَرْضٍ تَمُوتُ﴾[3].

هەروەها ووشەی (أيّ) بۆ ئەو دوو جۆرە هاتووە، لە مادەی (١/٣٧٨) دا، لە یاسای سزادانی عێراقیدا کە دەڵێت: (لايجوز تحريك دعوى الزنا ضد أي من الزوجين، أو اتخاذأي إجراء فيها إلابناءً على شكوى الزوج الآخر)، (جوڵاندنی سکاڵا لەسەر دلوێن پیسی دژی هەریەکە لە ژنو پیاوی هاوسەر دروست نییە، و هەروەها گرتنەبەری هیچ رێو شوێنێکیش هەر دروست نییە، لە سەر ئەم بابەتە، مەگەر بە بوونی سکاڵای یەکێك لەو دوو هاوسەرە لەسەر ئەوی تریان)[4] .

چوارەم: لە رووی ناوەڵفرمانی (الظرفية) و (چۆنییەتی- حال)ەوە:

- ئەمیش یان بۆ گشتی کاتە (عموم الزمان)، وەك: (متى: کەی)، و (متى ما؟).
- یان بۆ گشتی شوێنییە (عموم المكان)، وەك: (أين: کوێ) و (أينما: هەرکوێ).

١- سورةالبقرة: ٢٩، و بۆ درێژەی باسی ئەم پرسە بگەڕێوە، بۆ پەرتوکی (الأحكام)ی، ئامێدی، ب٢، ل٥٥.

٢- سورة الملك: ٢.

٣- سورة لقمان: ٣٤.

٤- کەووشەی (أيّ) لەم ماددەیەدا جارێکیان بۆ عاقڵەکان بەکار هێنراوە کە مەبەست یەکێك لە هاوسەرەکانە، و جارەکەی تر بۆ غەیرە عاقڵ بە کاری هێنراوە، کە ووشەی (أجراء)ە، واتە رێو شوێن گرتنە بەر.

– و یان بۆ گشتی چۆنیهتییه (عموم الأحوال)، وهك: (کیف: چۆن) و (کیفما: ههر چۆنێك).

پێنجهم: له رووی مهبهستهوه:

أ– ئهو عامهمهی که تهنها (گشتی: عام) بوون، تیایدا مهبهسته، که ئهویش ئهو عامهیه، که له رووکهشیدا عامه، و تایبهتکردن (التخصیص) وهرناگرێت له بهر ئهوهی که له خودی خۆیدا پهیوهندیداره به سیستمێکی بوونهوهری و سوننهتی خوداییهوه، و گۆڕانکاری و جێگۆڕکێ ههڵناگرێت. ههروهك پهروهردگار دهفهرموێت: ﴿وَمَا مِن دَآبَّةٍ فِي ٱلۡأَرۡضِ إِلَّا عَلَى ٱللَّهِ رِزۡقُهَا وَيَعۡلَمُ مُسۡتَقَرَّهَا وَمُسۡتَوۡدَعَهَاۚ كُلّٞ فِي كِتَٰبٖ مُّبِينٖ﴾[1]. و ههروهها دهفهرموێت: ﴿وَلِكُلِّ أُمَّةٍ أَجَلٞۖ فَإِذَا جَآءَ أَجَلُهُمۡ لَا يَسۡتَأۡخِرُونَ سَاعَةٗ وَلَا يَسۡتَقۡدِمُونَ﴾[2]، و ههروهها دهفهرموێت: ﴿وَلِلَّهِ مَا فِي ٱلسَّمَٰوَٰتِ وَمَا فِي ٱلۡأَرۡضِۚ وَكَانَ ٱللَّهُ بِكُلِّ شَيۡءٖ مُّحِيطٗا﴾[3].

ب– ئهو عامهمهی که مهبهست پێی (تایبهت: خاص)ه، که بریتییه له وهی که دهستهواژهیهك به گشتگیری (عام)ی، بێت، و بهڵام مهبهست پێی تهنها یهك کهس و تاك بێت، و یان یهك فهرمانی تایبهت بێت، به بێ سهرلپاگیری و گشتگیری تیایدا، و له چوارچێوهو شێوگی دهقهکهدا، مهبهستی شهرعدانهر دهردهکهوێت، و دهزانرێت، یان بههۆی نیشانهکانهوه دهزانرێت، وهك هۆکاری هاتنه خوارهوهی ئایهتهکان، ههروهك پهروهردگار دهفهرموێت: ﴿ٱلَّذِينَ قَالَ لَهُمُ ٱلنَّاسُ إِنَّ ٱلنَّاسَ قَدۡ جَمَعُواْ لَكُمۡ فَٱخۡشَوۡهُمۡ فَزَادَهُمۡ إِيمَٰنٗا وَقَالُواْ حَسۡبُنَا ٱللَّهُ وَنِعۡمَ ٱلۡوَكِيلُ﴾[4].

و مهبهست له (الناس: خهڵکی) تیایدا بریتییه له (نهعیمی کوڕی مهسعوود)[5]، و ههروهها وهك

١– سورة هود: ٦.

٢– سورة الأعراف: ٣٤.

٣– سورة النساء: ١٢٦.

٤– سورة آل عمران: ١٧٣.

٥– ئهم پیاوه ناوی نهعیمی کوڕی مهسعودی کوڕی عامری ئهشجهعییه، که نازناوهکهی (أبو سلمة)یه، و هاوهڵێکی ناسراوه، شهوانی جهنگی خهندهق موسوڵمان بووه، و ههر ئهمیش بووه که له ڕووداوی خهندهقدا جیاوازی له نێوان هۆزهکانی (بني قريظة) و (غطفان) دا دروست کرد، و جیاوازی کهوته نێوانیان، و دانیشتووی شاری مهدینهی پیرۆز بووه، و له سهرهتای خیلافهتی پێشهوا عهلی کوڕی ئهبوطالیبدا کۆچی دوایی کردووه، له ڕووداوی (جهمهل)دا، و
←

ئەوەی کە پەروەردگار دەفەرموێت: ﴿ أَمْ يَحْسُدُونَ ٱلنَّاسَ عَلَىٰ مَآ ءَاتَىٰهُمُ ٱللَّهُ مِن فَضْلِهِۦ ﴾[1]. کە لەفزی (الناس: خەڵکی) تیایدا عامە، و مەبەستی پێی کەسێکی تایبەتە، کە پێغەمبەرگیانە ﷺ[2].

ج- ئەو تایبەت (خاص)ـەی، کە مەبەست پێی گشتی (عام) بێت، وەك پەروەردگار دەفەرموێت: ﴿يَـٰٓأَيُّهَا ٱلنَّبِىُّ إِذَا طَلَّقْتُمُ ٱلنِّسَآءَ فَطَلِّقُوهُنَّ لِعِدَّتِهِنَّ ﴾[3].

ولە لەو کاتەوەی کە ڕاستەوخۆ عیدەکە دەست پێدەکات، دەبێت کە ژنەکە لە خوێنی بێ نوێژی و خوێنی منداڵبووندا نەبێت، و یاخود لە پاکیەکدا نەبێت، کەمێردەکەی لەگەڵیدا خەوتبێت، جا مەبەست لەو ووشەی (النبي: ئەی پێغەمبەر) بریتییە لەهەر مرۆڤێك کە دەیەوێت لە بەر هەر هۆکارێك لە هۆکارەکان ژنەکەی تەڵاق بدات، و هەروەها وەك ئەوەی کە پەروەدگار دەفەرموێت:﴿ وَلَقَدْ أُوحِىَ إِلَيْكَ وَإِلَى ٱلَّذِينَ مِن قَبْلِكَ لَئِنْ أَشْرَكْتَ لَيَحْبَطَنَّ عَمَلُكَ وَلَتَكُونَنَّ مِنَ ٱلْخَـٰسِرِينَ ﴾[4].

ئاڕاستەی فەرمایشتەکە لەم ئایەتە پیرۆزەدا، بۆ هەموو مرۆڤێکە، کە پەنا بەخوا ڕەوشتی هاوەڵ بڕیاردان هەڵبژێرێت بۆ خۆی، چونکە بێگومان پێغەمبەرﷺ لەم ڕەوشتەوە زۆر بەدوورە.

د- تایبەتکردن (تخصیص)ـی، هەموو عامێك، کە شەرعدانەر لەو عام بوونەیدا، مەبەستی گشتی بوون (عام بوون) نەبوویێت، تیایدا، هەروەك دریژە باسی ئەم پرسە لە جێگای خۆیدا دێت.

شەشەم: لە ڕووی خۆیەتیی گشتی بوونەکەوە (ذاتية العموم) و نیشانە ڕواڵەتییەکانەوە (عرضيته) دەبێتە دوو بەشەوە:

بەشی یەکەم: ئەو شێوگەو دەستەواژانەی کە لە خودی خۆیاندا، و بە سەربەخۆیی گوزارشت لە گشتگیری (عموم) دەکەن:

لەوانە (ئیسمەکانی شەرط) و (ئیسمەکانی مەوصولە) و (ناوەکانی جەختکردنەوە: الأسماء المؤكّدة):

هەندێکیش دەڵێن لە سەردەمی خیلافەتی ئیشەوا عوسماندا کۆچی دوایی کردووە، تەماشای پەرتووکی (الأصابة) ب٣، ل٥٦٨، بکە.

١- سورە النساء: ٥٤.

٢- معالم التنزيل (تەفسیری بەغەوی) دانراوی: الحسين بن مسعود البغوي، چاپی (دار إبن حزم ١٤٢٣ك) ل ٣٦٠.

٣- سورة الطلاق: ١.

٤- سورة الزمر: ٦٥.

١- ئهو ناوانهی که ههڵگری مانای (مهرج)ن، واته: (أسماء الشرط) که ئهمانیش دابهش دهبن، بۆ (ناوی نادیار: إسم مبهم) و (ئاوهڵفرمانی کاتی: ظرف زمان) و (ئاوهڵفرمانی شوێن: ظرف مکان).

أ- له نموونهی ئهو ئیسمه شهرطه مویهههمانهی که له خودی خۆیاندا گوزارشت لـه سهرلپاگیـری (العموم) دهکهن، وهك (من)[1] و (ما)ی، شهرطیه[2]، ههروهك پـهروهردگار دهفـهرموێت: ﴿مَن يَعْمَلْ سُوٓءًا يُجْزَ بِهِۦ﴾[3]، و دهفهرموێت: ﴿وَمَا تَفْعَلُوا۟ مِنْ خَيْرٍ يَعْلَمْهُ ٱللَّهُ﴾[4].

ههروهك ئهوهی له ماددهی (٤٠٥)ی، یاسای سزادانی عێراقیدا هاتووه که دهڵێت: (من قتل نفساً عمداً يعاقب بالسجن المؤبد أو المؤقت)، (ههرکهس بهتایبهتی و دهست ئهنقهست کهسێك بکوژێت، ئهوا بهزیندانی ههتا ههتایی یان کاتی سزادهدرێت).

ب- ئیسمهکانی شهرط، که بهگشتی بۆ کات دهبن، وهك (متى: کهی).

ج- ئهو ئیسمه شهرطانهی که بهگشتی بۆ شـوێن، بـهکاردههێنرێن[5]، وهك (أينما: لـه هـهرکوێ) ههروهك پهروهردگار دهفهرموێت: ﴿أَيْنَمَا تَكُونُوا۟ يُدْرِككُّمُ ٱلْمَوْتُ وَلَوْ كُنتُمْ فِى بُرُوجٍ مُّشَيَّدَةٍ﴾[6].

د- جاری وا ههیه که ئیسمهکانی شهرط، بۆ حاڵ و ئهحواڵ و چۆنیهتی، بـه شـێوهیهکی گشـتی بهکار دههێنرێن، وهك خوای گهوره دهفهرموێت: ﴿نِسَآؤُكُمْ حَرْثٌ لَّكُمْ فَأْتُوا۟ حَرْثَكُمْ أَنَّىٰ شِئْتُمْ﴾[7].

که مهبهستی ئهوه واته چۆنتان دهوێت چۆنتان پێ خۆشه، له سهرجهمی حاڵو ئهحواڵهکانو بارو دۆخهکاندا[8]، (بهڵام بهڕهچاوکردنی سنوره شهرعیهکان) و بهڵام ئهم بڕیاره بۆ سهرجهمی شوێنهکان

١- بۆ درێژه باسی ئهم بابهته بگهڕێتهوه، سهر پهرتووکی (البرهان)ی، پێشهوا حهرهمهین، ب١، ل٣٦٠.

٢- لهم کاتهدا ههردووکیان دوو فیعل جهزمه پێ دهدهن، لهسهر بنهمای ئهوهی که فیعلێکیان فیعلی شهرطه، و فیعلهکهی تریشیان جوابی شهرطه.

٣- سورة النساء: ١٢٣.

٤- سورة البقرة: ١٩٧.

٥- تهماشای پهرتووکی (المسودة)ی آل تيمية بکه.

٦- سورة النساء: ٧٨.

٧- سورة البقرة: ٢٢٣.

٨- واته به پێوه بێت یان به دانیشتنهوه، یان به پاڵ کهوتنهوه یان له دواوه -بهڵام بهمهرجی کونی پێشهوه نهوهك لهڕێی کۆمهوه - چونکه ئهمیان حهرامه، ئهمه ئهو شێوازانهن که زانایانی موسوڵمان له سهری کۆڕان، و بهڵام ئهم بڕیارانـه لـه لای ههندێ لهوانهی که زانیارییان گواستۆتهوه، سهرلوزێر بوون، و لێیان تێکهڵ بوون، و پیسترین ههڵهیان لهم بارهوه لێ ←

نییە، بەبەڵگەی ووشەی (حەرف: کیلگە) و هەروەها بە بەڵگەی ئایەتی پێشووی ئەم ئایەتە، کە دەفەرموێت: ﴿فَٱعۡتَزِلُواْ ٱلنِّسَآءَ فِي ٱلۡمَحِيضِ وَلَا تَقۡرَبُوهُنَّ حَتَّىٰ يَطۡهُرۡنَۖ فَإِذَا تَطَهَّرۡنَ فَأۡتُوهُنَّ مِنۡ حَيۡثُ أَمَرَكُمُ ٱللَّهُۚ﴾[1].

٢- ئیسمە مەوصولەکان: مەوصولەکان لە شێوگو دەستەواژەکانی گشتگیری (عموم)ـن، ئیتر چونیەکە ئەو شێوگ و شێوازە لەسەر شێوازی (کۆ: جەمع) هاتبێت، یان لە سەر شێوەی (دووانەیی: التثنیة) و یان لەسەر شێوەی (تاك: المفرد) هاتبێت، هەرچونیەکە، و لە نموونەی ئەم شێوگ و شێوازانە، وەك:

أ- (من) و ئەم ناوە هەروەك چۆن ئیسمی شەرطە و سوودی سەرلیاگیری هەیە هەر بەم شێوازەیش مەوصولەیە و دیسان هەر سوودی سەرلیاگیری (عموم)ـی، هەیە، هەروەك خوای پەروەردگار دەفەرموێت: ﴿فَأَمَّا مَن طَغَىٰ ٣٧ وَءَاثَرَ ٱلۡحَيَوٰةَ ٱلدُّنۡيَا ٣٨ فَإِنَّ ٱلۡجَحِيمَ هِيَ ٱلۡمَأۡوَىٰ ٣٩ وَأَمَّا مَنۡ خَافَ مَقَامَ رَبِّهِۦ وَنَهَى ٱلنَّفۡسَ عَنِ ٱلۡهَوَىٰ ٤٠ فَإِنَّ ٱلۡجَنَّةَ هِيَ ٱلۡمَأۡوَىٰ﴾[2][3].

وهەروەها وەك ئەو بنچینە یاساییەی کە دەڵێت: (دەوڵەت میراتبەری ئەو کەسەیە، کە میراتگری لە دوا بەجێ نەماوە)

ب- (ما): ئەمیش هەروەك چۆن ئیسمی شەرطە، و سودی گشتگیری (العموم)ـی، هەیە هەر بەو شێوازەیش ئەگەر بۆ مەوصولیش بێت، هەرسوودی گشتگیری هەیە، وەك خوای گەورە دەفەرموێت: ﴿كُلُواْ مِن طَيِّبَٰتِ مَا رَزَقۡنَٰكُمۡ وَلَا تَطۡغَوۡاْ فِيهِ فَيَحِلَّ عَلَيۡكُمۡ غَضَبِي﴾[4].

تێکەڵ بووە، و هاتووە بە سەریدا، و بەکردەوەی ناشیرینی هۆزی (لوط) (سەلامی خوای لێ بێت) رِاڤەیان کردووە و بێگومان پەروەردگار دەفەرموێت: ﴿فَأۡتُوهُنَّ مِنۡ حَيۡثُ أَمَرَكُمُ ٱللَّهُۚ إِنَّ ٱللَّهَ يُحِبُّ ٱلتَّوَّٰبِينَ وَيُحِبُّ ٱلۡمُتَطَهِّرِينَ﴾ البقرة: ٢٢٢.

جا ئەوەی کە لە پەرتووکی (الأختلاف الفقهاء)ـی، (تەبەری) دا هاتووە، بەوەی کە گوتوویەتی (شافعی) چونە لای ژنی لە دواوە حەڵاڵ کردووە، هەڵەیەو ولێی تێکەڵ بوون، و خراپ حاڵی بوونە.

١- سورة البقرة: ٢٢٢.

٢- سورة النازعات: ٣٧ - ٤٠ .

٣- بروانە: پەرتوکی (المحصول)ـی، ئیمامی رازی، ب١، ل٥٩٩.

٤- سورة طه: ٨١.

و هەروەها وەك ئەوەی کە لە ماددەی (٣/١٠) لە یاسای باری کەسێتی عێراقیدا هاتووە، کە دەڵێت: (يُدون ما تضمنه البيان في السجل و يوقع بإمضاء العاقد ينأو بصمة إبهام هما بحضور القاضي و يوثق من قبله و تعطى للزوجين حجة بالزواج)، (ئەو روونکردنەوانەی کە دەربارەی بەپێشهاتنێك هەن، لە دەفتەری تۆماردا تۆمار دەکرێن، و هەردوو لای گرێبەستکار واژۆی دەکەن، و یان پەنجە مۆری دەکەن بە ئامادە بوونی دادوەر، و ئەوەی کە پێشتریش روویداوە، ئەویش هەر دەهێنرێت، و وەك بەڵگە دادەنرێت، و مافی ئەوە دەدات بە هەردوو هاوسەرەکە کە بە هۆی ئەو هاوسەرایەتییەوە، بەڵگە بەدەست بێن.

ج- (أي) و (أية)[١]: هەرکام) هەروەك خودای گەورە دەفەرموێت:

﴿ءَابَآؤُكُمْ وَأَبْنَآؤُكُمْ لَا تَدْرُونَ أَيُّهُمْ أَقْرَبُ لَكُمْ نَفْعًا﴾[٢]، و هەروەها دەفەرموێت: ﴿ إِنَّا جَعَلْنَا مَا عَلَى ٱلْأَرْضِ زِينَةً لَّهَا لِنَبْلُوَهُمْ أَيُّهُمْ أَحْسَنُ عَمَلًا﴾[٣].

و هەروەها وەك ئەوەی کە لە ماددەی (٣/٤٧) لە یاسای سزادانا هاتووە، کە دەڵێت: (يعد فاعلاً للجريمة من دفع بأية وسيلة شخصاً على تنفيذ الفعل المكون للجريمة إذا كان هذا الشخص غير مسؤول جزائياً عنها لأي سبب)، (هەرکەسێك کە هەر جۆرە ئامرازێکی بە دەستی خۆی دابێت، بە بەرامبەرەکەی بۆ جێبەجێ کردنی کردەوەیەکی وا، کە پێکهێنەری تاوان بێت، ئەمیش هەر بە بکەری تاوانەکە دادەنرێت، ئەگەر هاتوو ئەم کەسە لە بەرهەرهۆکارێك بێت، لە رووی سزادانەوە بەرپرسیار نەبوو لەو تاوانە، و هەروەها لە ماددەی (٣/٤٨) دا هاتووە کە دەڵێت: (يعد شريكاً في الجريمة من أعطى الفاعل سلاحاً أو آلات أو أي شيء آخر مما استعمل في ارتكاب الجريمة، مع علمه بها أو ساعده عمداً بأي طريقة أخرى في الأعمال المجهزة أو المسهلة أو المتممة لارتكابها)،(هەرکەس چەکێك یان ئامراز گەلێك، و یان هەرشتێکی تری دا، کە بەکار بێت، بۆ ئەنجامدانی تاوان، دای بە بکەری تاوانەکە، لەگەڵ ئەوەی کە زانیاری هەبوو، کە ئەو تاوانەی پێ ئەنجام دەدات، ویان بە هەر رێگایەکی تری دەست ئەنقەست،

---

[١] أي بفتح الهمزة و تشديد الياء تستعمل للمذكر والمؤنث والمفرد والجمع وذي العقل وغيره.
قال ابن مالك في ألفيته: أيُّ كما وأُعربت ما لم تُضف — وصدر وصلها ضمير انحذف

٢- سورة النساء: ١١.

٣- سورة الكهف: ٧.

هاوکاری کرد لەو کردەوانەی کە ڕێکخەر و ئاسانکار و تەواوکارن بۆ کردنی تاوانەکە، ئــەوا ئــەو کەســەی هەڵگری ئەم حاڵەتانەیە، بە هاوبەشی تاوانەکە هەژمار دەکرێت).

د- هەروەها وەك غەیری ئەو ئیسمە مەوصولانەی تر کە ماونەتەوە، و لە خودی خۆیاندا سـوودی گشتگیری (عموم) یان هەیە ئەگەر بەڵگەیەك بەرپا نەبوو، کە پێچـەوانەی بکاتــەوە[1]، و هــەروەها وەك ئەوەی کە لە ماددەی (٨٥٤)ی یاسای مەدەنیدا هاتووە، کە دەڵێت: (یجوز للمستعیر أن یـودع العاریـة في کل موضع یملك فیه الإعارة، فان هلکت عند الودیع بلا تعدیه فلا ضمان، ولا یجوز له الإیداع في جمیع المواضیع التي لا یملك فیها الإعارة، فإن أودعها فهلکت عند الودیع فعلی المستعیر ضمانها)، (بۆ کەســێ کە شتێکی بەقەرز خواستووە، دروستە کە سپاردەکەی بدات، بەلای هەر کەسێکەوە لە سەرجەمی ئەو بەشەی لە سپاردەکەدا، کە موڵك و سامانی خۆیەتی، جا ئەگەر لە لای کابرای سپاردە وەرگـر ماڵەکـە تیاچوو، بەبێ ئەوەی کە هۆکارەکەی دەستدرێژی کردنی کابرا خۆی بووبێت، ئەوە بژاردنی لەسەر نییە، و دروست نییە بۆی، کە سەرجەمی ئەو شوێنانەی سپاردەکەی کە موڵکی ئــەم نــین، بیانـدات بـە لای خەڵکی ترەوە، جا ئەگەر دای بەلای خەڵکەوە، و تیاچوو، بە لای کابرای سپاردە هــەڵگرەوە، ئــەوا لــە سەرکەسی یەکەم کە بەقەرز خواستوویەتی پێویستە قەرەبووی بکاتەوە و بیبژێرێت[2].

٣- ئــەو ناوانــەی کــە مایــەی جەختکردنــەوەن (الأسماءالمؤکـدة)، وەك (جمیـع) ەو (أجمـع) ەو (أجمعـون)، و (جمعـاء) و (أکتـع) ەو (کافـة) ، (قاطبـة)، و (کـلّ)[3] کـە هــەمو ئــەم ئیسـمانە مانـای سەرلەپاگیری دەگرنەخۆ.

١- هەندێك لە زانایانی وەك (سەمەرقەندی) کە لە پەرتووکی (میزان الأصـول)دا، لاپــەڕە (٢٧٣) هێناویـەتی، ڕای وایـە کـە ئیسمە مەوصولەکان، کە بە ئیسمە موبهەمەکان ناوزەدکراوون، لەبەر ئەوەیە کە لە خودی خۆیاندا لێیان تێ ناگەین و فام ناکرێن، و بەڵکو بەهۆی ئەو شتانەوەی کە پەیوەستن پێیانەوە فام دەکرێن، ئەمانـە بـەهۆی ئــەو شـتانەی دەرەوەی خۆیانەوە دەبنە (عام) بۆ نموونە وەك ئەم فەرموودەیـەی پێغەمبـەرﷺ کـە دەفـەرموێت: (مـن دخـل دار أبـو سـفیان فهوآمن) هەرکەس بچێتە ماڵی ئەبو سوفیان پارێزراوە، أخرجه أبوداود، باب ماجاء في خبر مکة (٣/١٦٠) کە لەم دەقەدا بە هۆی ئەو شتەوەی کە پێوەی لکاوە و پەیوەندیدارە پێوەی، گشتگیری (عموم)ی، وەرگرتووە، کە (الدخول: چوونە ناوماڵەکەیە) و وەك وایە گوتبێتی (الداخل في دار أبو سفیان آمن: ئەو کەسەی چووەتە ناو ماڵی ئەبو سوفیان پارێزراوە).

٢- لەم ماددەیەدا، سێ دەستەواژەی گشتگیری (عام) هاتوون، کە بریتین لە (کل موضع: هەموو جێگایەك) و (فلا ضمان: هیچ قەرەبوو و بژاردنی نییە) و (جمیع المواضیع: سەرجەمی شوێنەکان).

٣- بۆ درێژە باسی ئەم بابەتە بڕوانە پەرتووکەکەمان (أصول الفقه الأسلامي في نسیجه الجدید)، ل ٣٣٩.

بەشی دووەم: ئەو شێوگ و شێوازانەی کە مانای گشتگیری (عموم) بۆ غەیری خۆیان دەگەیەنن:

ئەو شێوگـو دەسـتەواژانەی کـە باسمـان کـردن، لەوانـە بـوون کـە گوزارشـت کردنیـان لـە سـەر سەرلیاگیری (العموم) لە خودی خۆیاندا بوو، و لێرەدا چـەندەها دەسـتەواژەو ڕێژگـەی تـر هـەن، کـە سوودی (عموم: گشتگیری) دەگەیەنن، بەهۆی ئەو (ئەلف و لامەی) (سـەرلیاگیری: إسـتغراق)ەی کـە دەچێتە سەریان، و یان بەهۆی ئیضافەکردنیان بۆ لای (ناسراو: مەعریفە)یەك و یان ئەوەی کە بکەونـە قەڵـەمڕەوی (نەفـی) ییـەوە، یـان (نەهی)یـەوە، و یـان (مـەرج: الشـرط)ـەوە، وە یـان (ئاوەڵنـاو: وصف)ێکی، گشتییەوە و یان هتد.... و نموونەی ئەو دەستەواژانەیش، وەك ئەمانەی لای خوارەوە:

أ- ئەو جەمعەی کە ئەلف و لامی (سەرلیاگیری: إستغراق)ی، پێوەیە، ئیتر چونیەکە، ئەو جەمعە جەمعی موزەککەری سالم بێت، یان جـەمعی موئەننـەثـی سـالم و یـان جـەمعی تەکسـیر، و نمونـەی جەمعی موزەککەری سـالم، وەك دەسـتەواژەکانی (الکـاظمین: ئەوانـەی ڕق دەخۆنـەوە) و (العـافین: دەبووردن لە خەڵك) و (المحسنین: چاکە کاران) لەم ئایەتە پیرۆزەدا کە دەفەرموێت: ﴿ ٱلَّذِينَ يُنفِقُونَ فِى ٱلسَّرَّآءِ وَٱلضَّرَّآءِ وَٱلْكَـٰظِمِينَ ٱلْغَيْظَ وَٱلْعَافِينَ عَنِ ٱلنَّاسِ ۗ وَٱللَّهُ يُحِبُّ ٱلْمُحْسِنِينَ ﴾[1].

و نموونەی ئەم بابەتەی لە جەمعی موئەنـەثـی سـالمدا، وەك دەسـتەواژەی (المحصـنات: داوێـن پاکان) لە ئایەتی ﴿ وَٱلَّذِينَ يَرْمُونَ ٱلْمُحْصَنَـٰتِ ثُمَّ لَمْ يَأْتُوا۟ بِأَرْبَعَةِ شُهَدَآءَ فَٱجْلِدُوهُمْ ثَمَـٰنِينَ جَلْدَةً ﴾[2].

نموونەی جەمعی تەکسیر، وەك ووشە و دەستەواژەکانی (الرجـال: پیـاوان) و (النسـاء: ژنـان) لـە ئایـــــــــەتی: ﴿لِّلرِّجَالِ نَصِيبٌ مِّمَّا تَرَكَ ٱلْوَٰلِدَانِ وَٱلْأَقْرَبُونَ وَلِلنِّسَآءِ نَصِيبٌ مِّمَّا تَرَكَ ٱلْوَٰلِدَانِ وَٱلْأَقْرَبُونَ مِمَّا قَلَّ مِنْهُ أَوْ كَثُرَ ۚ نَصِيبًا مَّفْرُوضًا ﴾[3].

و بێگومان مادەی (١١١٥) لە یاسای مەدەنی عێراقی سێ دەستەواژەو جۆری تایبەتی لـەم جـۆرە جەمعە ئەلفـو لام دارەی تیـادا هـاتووە،(البحیرات، الأنهر، المجاورین)، کـە بـریتین لـە (البحیرات: دەریاچەکان) و (الأنهر: ڕووبارەکان) و (المجاورین: دراوسێکانیان و نزیکـەکانیان)، فنصـت علـی أن ﴿

١- سورة آل عمران: ١٣٤.

٢- سورة النور: ٤.

٣- سورة النساء: ٧.

الأرض التي ينكشف عنها البحر أو البحيرات أو الأنهر تكون ملكا خاصا للدولة، وللمجاورين حق أخذها ببدل المثل﴾ کە دەقە یاساییەکە دەڵێت: (ئەو زەوییەی کە دەریا و یان دەریاچە و ڕووبارەکان و سەرچاوە و ئەوڵەی تیادا دەتۆزرێتەوە و ئاشکرا دەکرێن، ئەوە دەبێتە موڵکی تایبەتی دەوڵەت، و دراوسێ و نزیکەکانی ئەو شوێنانەی مافی سوودوەرگرتنیان لەو سەرچاوە ئاوییە تۆزراوانە هەیە بە دانی شتێکی هاوشانی لە بەرامبەریدا) و چەندەها نموونی تری لەم جۆرە[1].

ب- ئەو جەمعەی کە ئیضافەکراوە (زیادکراوە) بۆلای (ناسراو: مەعریفە)یەک، وەک دەستەواژەی (أولادكم: منالەکانتان) لە ئایەتی: ﴿يُوصِيكُمُ اللَّهُ فِي أَوْلَادِكُمْ لِلذَّكَرِ مِثْلُ حَظِّ الْأُنثَيَيْنِ﴾[2].

و لە یاسادا وەک دەستەواژەی (أموال الغائب: سامانی نا ئامادە) لە ماددەی (٩٧)[3]، کە دەڵێت: ﴿تعاد أموال الغائب والمفقود إليهم عند حضوره﴾، ئەو ماڵ و سامانەی کە لە دەست ڕەسدا نییە، و نائامادەیە، و یان نادیار و وونە، لە کاتی هاتنەوە دەست، و دەست کەوتنەوەیدا دەدرێتەوە بە خاوەنەکەی.

ج- ئەو (ئاوەڵناو: صیفە)تەی، کە بە هۆی ئەلف و لامی (سەرلیاگیری: إستغرلق)ـەوە، بووەتە (ناسراو: مەعریفە) وەک دەستەواژەکانی (الزانية والزاني: ژن و پیاوی داوێن پیس) لە ئایەتی ﴿الزَّانِيَةُ وَالزَّانِي فَاجْلِدُوا كُلَّ وَاحِدٍ مِّنْهُمَا مِائَةَ جَلْدَةٍ﴾[4].

هەروەها وەک دەستەواژەکانی (السارق والسارقة، پیاو ژنی دز) لە ئایەتی ﴿وَالسَّارِقُ وَالسَّارِقَةُ فَاقْطَعُوا أَيْدِيَهُمَا﴾[5].

هەروەها دەستەواژەی (الحاكم: دادوەر) لەم فەرمایشتەی پێغەمبەرﷺ کە دەفەرموێت: (إذا حكمَ الحاكمُ فاجتهدَ ثم أصابَ فله أجرانِ. وإذا حكمَ فاجتهدَ، ثم أخطأَ، فله أجرٌ)[6]، (هەرکات دادوەر بڕیاری دەرکرد، و ئیجتیهادی کرد وپێکای، ئەوە دوو پاداشتی هەیە، و ئەگەر لە بڕیارێکدا ئیجتیهادی کرد، و

١- تەماشای (التمهيد) ئەسنەوی، ل ٣١٠بکە.

٢- سورة النساء: ١١.

٣- (رعاية القاصرين: چاودێری پێنەگەیشتووان) ژمارە (٧٨)ی ساڵی (١٩٨٠).

٤- سورة النور: ٢.

٥- سورة المائدة: ٣٨.

(٦) صحيح مسلم ١٧١٦

نەبینێکا ئەوە تەنها یەك پاداشتی هەیە)[1] و چەندەها نمونەی تری لەم شێوازە.

د- ئەو (تاك: موفرەد)ەی، کە ئیضافەکراوە، بۆ لای (مەعریفە: ناسراوێك) وەك دەستەواژەی (مطل الغني، دەسی دەسی کردنی کەسی پارەدار لە دانەوەی قەرزی سەرشانیدا) لەم فەرمایشتەی پێغەمبەردا ﷺ کە دەفەرموێت: (مطل الغني ظلم)[2] دەسی دەسی کردنی کەسی پارەدار، و دەوڵەمەند، کە قەرزێکی لەسەر شان بێت و کەچی توانای هەیە بیداتەوە و نەیداتەوە کارێکی ستەمە)،[3] و هەروەها وەك دەستەواژەی (نفقة الزوجية: ئەرکی بژێوی ژن) لە ماددەی (١/٢٤) لە یاسای باری کەسێتی عێراقی، ژمارە (١٨٨) ی ساڵی (١٩٥٩) کە دەڵێت: ﴿تعتبر نفقة الزوجة غير الناشز ديناً في ذمة زوجها من وقت امتناع الزوج عن الإنفاق﴾، (ئەرکی بژێوی ئەو ئافرەتەی کە لاری لێ نەداوە، وەك قەرز لە ئەستۆی مێردەکەیدایە، لەو کاتەیدا کە کابرای مێردی ئەرکی بژێوی دابین نەکرد بۆی)[4].

هـ- (نەناسراو: نەکیرە) ئەگەر لە یەکێك لەم حاڵەتانەی لای خوارەوەدا هات:

١- هەرکات (نەناسراو: نەکیرە) لە چوار چێوەو قەڵەمڕەوی (نەفی)یدا دەرکەوت[5]، وەك دەستەواژەکانی (ضرر: زیان لێدان) و (ضرار: زیان لێدان لە مافی خۆی زیاتر) و (نکاح: گرێبەستی هاوسەرگیری) و (وصية: وەسیەتکردن) لەم فەرموودە پیرۆزانەدا (لا ضرر ولا ضرار) واتە: هیچ زیان

١- صحيح مسلم (١٧١٦).

[2] أخرجه الإمام احمد في مسنده عن ابن عمر ٧١/٢. وفي رواية (لَيُّ الواجد ظالم يحل عرضه وعقوبته)، أي يجيز ذكره بما يدل على الذم وعقوبته اي حبسه. اخرجه الإمام احمد من حديث عمرو بن الشريد ٢٢٢/٤.

٣- پێشەوا ئەحمەد لە موسنەدەکەیدا هێناویەتی، لەئیبن عومەرەوە، ب٢، ل٧١، و لەگێڕانەوەیەکدا دەڵێت: (لَيُّ الواجد ظالمٌ يحل عرضه وعقوبته) واتە: خۆپێچدان و دەسی دەسی کردنی کەسی هەبوو، لە دانەوەی قەرزدا ستەمە، و ئەگەر وایکرد ئیتر سەر زەنیشتکردنی دروستە و سزادانی بە زیندانیکردن دروستە، ئەمیش هەر پێشەوا ئەحمەد هێناویەتی لە فەرمودەکەی (عەمری کوڕی شەرید)ەوە، ب٤، ل٢٢٢.

٤- بڕوانە پەرتووکی (روضة الناظر وَ جنة المناظر)، ل١١.

٥- لە (التمهيد)، ل٣١٨، دا دەڵێت: (نەناسراو: نەکیرە) لە شێوگی نەفیدا، گشتگیری دەگرێتەوە، ئیتر چوونیەکە ئەو نەفییە پێوەی لکابێت، وەك ڕستەی (ما أحد قائما: کەس بەپێوە نییە) و یان عامیلەکەی (کارکەرەکەی) پێوەی لکابێت، وەك ڕستەی (ماقام أحد) و هەروەها چونیەکە ئامرازی نەفیکردنەکە (ما) بێت، یان (لم) و یان (لن) و یان (ليس) و یان غەیری ئەمانە، و هەروەها ئیسم ئەگەر مەبنی بوو، لە سەر فەتحە، ئەوە ئیتر بێ دوو دڵی بۆ گشتگیری (عموم) دەمێنێت، وەك ڕستەی (لا أحد في الدار: کەس لە خانووەکەدا نییە) و لە پەرتووکی (المحصول)ی پێشەوا ڕازیدا دەڵێت: ئەگەر نەکیرە (نەناسراو) لە قەڵەمڕەوی نەفیدا بۆ (گشتگیری: عموم) نەبوولیە، ئەوا دەستەواژەی (لا اله الا الله) نەدەبووە، نەفیکردنی سەرجەمی خوداکانی جگە لە زاتی پەروەردگار.

لێدانێك لە ئاینی ئیسلامدا ڕەوانییە، چ زیان لە خۆت بدەیت، چ لە کەسێکی تر، بۆ ئەوەی کە سوود بە خۆت بگات، و هەروەها زیان لێدانی خەڵکی ڕەوانییە، و یان لە تۆڵەی زیانێك، زیانێکی تری بێ شەرعی لێ بدەیت[1]، و پاشان لە فەرموودەیەکی تردا دەفەرموێت (لا نكـاح إلا بـولي)[2] گرێبەستی هاوسەرگیری بە هۆی سەرپەرشتیارەوە نەبێت، دروست نابێت، واتە، بێ ڕازی بوونی سەرپەرشتیار نادروستە، و هەروەها لە فەرمودەیەکی تردا دەفەرموێت: (إن الله قد أعطى كل ذي حق حقه فلا وصية لوارث)[3]، (خودا بەشی بۆ هەموو خاوەن مافێك لە میراتدا داناوە، ئیتر میراتدەر بۆی نییە، کە بەوەسیەت هەموو میراتییەکەی ببەخشێت)[4].

و هەروەها وەك دەستەواژەکانی (جريمة: تاوان) و (عقوبة: سزا) لە ماددەی (٢١/ب) لە دەستووری کاتی عێراقدا، کە دەڵێت: ﴿لاجريمة و لا عقوبة إلا بناءعلى قانون﴾، (تەنها بەپێی یاسادەتوانرێت، تاوانێك بە تاوان دابنرێت، و هەر بەپێی یاسایش سزای لەسەر جێبەجێ دەکرێت).

٢- هەرکات (نەناسراو: نەکیرە) کەوتە چوارچێوەی دەستەواژەی نەهییەوە، وەك ووشەکانی (قوم: گروپ، هۆز) و (نساء: ئافرەتان) لە ئایەتی ﴿يَٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُواْ لَا يَسۡخَرۡ قَوۡمٞ مِّن قَوۡمٍ عَسَىٰٓ أَن يَكُونُواْ خَيۡرٗا مِّنۡهُمۡ وَلَا نِسَآءٞ مِّن نِّسَآءٍ عَسَىٰٓ أَن يَكُنَّ خَيۡرٗا مِّنۡهُنَّۖ وَلَا﴾[5].

٣- هەرکات نەکیرە، کەوتە سنوری قەڵەم ڕەوی (شرط)ـەوە[6]، وەك ووشەی (فاسق: خراپەکار) لە ئایەتی: ﴿يَٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُوٓاْ إِن جَآءَكُمۡ فَاسِقُۢ بِنَبَإٖ فَتَبَيَّنُوٓاْ أَن تُصِيبُواْ قَوۡمَۢا بِجَهَٰلَةٖ فَتُصۡبِحُواْ عَلَىٰ مَا فَعَلۡتُمۡ نَٰدِمِينَ﴾[7].

١- مەبەست نەهیکردن و ڕێگرتنە لەو دووکردەوەیە، ئەوەك نەفی کردنیان بە هۆی ڕوودا نیانەوە.

٢- صحيح رواه الأمام أحمد، كشاف القناع، ب٥، ل٤٨.

[3] حسن، رواه الإمام أحمد بلوغ المرام ٢٨٦.

٤- حسن رواه الأمام أحمد، بلوغ المرام، ل٢٨٦.

٥- سورة الحجرات: ١١.

٦- لە پەرتووکی (التمهيد) ، ل ٣٢٤، دا دەڵێت: (نەکیرە لە چوار چێوەی (شرط)دا، بۆ (گشتگیری: عموم) دەبێت و مەبەستیش لە (شرط) شەرطی زمانەوانییە، واتە ئەو ڕستەیەی کە بەیەکێك لە ئامرازەکانی (شرط)ی وەك (إن)و (إذا) دەستی پێکردووە.

٧- سورة الحجرات: ٦.

نەبێتکا ئەوە تەنها یەك پادشتی هەیە)[1] و چەندەها نمونەی تری لەم شێوازە.

د– ئەو (تاك: موفرەد)ەی، کە ئیضافەکراوە، بۆ لای (مەعریفە: ناسراوێك) وەك دەستەواژەی (مطل الغني، دەسی دەسی کردنی کەسی پارەدار لە دانەوەی قەرزی سەرشانیدا) لەم فەرمایشتەی پێغەمبەردا ﷺ کە دەفەرموێت: (مطل الغني ظلم)[2] «دەسی دەسی کردنی کەسی پارەدار، و دەوڵەمەند، کە قەرزێکی لەسەر شان بێت و کەچی توانای هەیە بیداتەوە و نەیداتەوە کارێکی ستەمە)»،[3] و هەروەها وەك دەستەواژەی (نفقة الزوجية: ئەرکی بژێوی ژن) لە ماددەی (١/٢٤) لە یاسای باری کەسێتی عێراقی، ژمارە (١٨٨) ی ساڵی (١٩٥٩) کە دەڵێت: ﴿تعتبر نفقة الزوجة غير الناشز ديناً في ذمة زوجها من وقت امتناع الزوج عن الإنفاق﴾، (ئەرکی بژێوی ئەو ئافرەتەی کە لاری لێ نەداوە، وەك قەرز لە ئەستۆی مێردەکەیدایە، لەو کاتەیدا کە کابرای مێردی ئەرکی بژێوی دابین نەکرد بۆی)[4].

هـ– (نەناسراو: نەکیرە) ئەگەر لە یەکێك لەم حاڵەتانەی لای خوارەوەدا هات:

١– هەرکات (نەناسراو: نەکیرە) لە چوار چێوەی قەڵەمڕەوی (نەفی)یدا دەرکەوت[5]، وەك دەستەواژەکانی (ضرر: زیان لێدان) و (ضِرار: زیان لێدان لە مافی خۆی زیاتر) و (نکاح: گرێبەستی هاوسەرگیری) و (وصية: وەسیەتکردن) لەم فەرموودە پیرۆزانەدا (لا ضرر ولا ضِرار) واتە: هیچ زیان

١– صحيح مسلم (١٧١٦).

[2] أخرجه الإمام لحمد في مسنده عن لبن عمر ٧١/٢. وفي رواية (لَيُّ الواجد ظلم يحل عرضه وعقوبته)، أي يجيز ذكره بما يدل على الذم وعقوبته اي حبسه. لخرجه الإمام لحمد من حديث عمرو بن الشريد ٢٢٢/٤.

٣– پێشەوا ئەحمەد لە موسنەدەکەیدا هێناویەتی، لەئیبن عومەرەوە، ب٢، ل٧١، و لەگێڕانەوەیەکدا دەڵێت: (لَيُّ الواجد ظلمٌ يحل عرضه وعقوبته) واتە: خۆپێچدان و دەسی دەسی کردنی کەسی هەبوو، لە دانەوەی قەرزدا ستەمە، و ئەگەر وایکرد ئیتر سەرزەنیشتکردنی دروستە و سزادانی بە زینداندیکردن دروستە، ئەمیش هەر پێشەوا ئەحمەد هێناویەتی لە فەرموودەکەی (عەمری کوڕی شەرید)ەوە، ب٤، ل٢٢٢.

٤– بڕوانە پەڕتووکی (روضة الناظر وَ جنة المناظر)، ل١١.

٥– لە (التمهيد)، ل٣١٨، دا دەڵێت: (نەناسراو: نەکیرە) لە شێوگی نەفیدا، گشتگیری دەگرێتەوە، ئیتر چوونیەکە ئەو نەفییە پێوەی لکابێت، وەك ڕستەی (ما أحد قائما: کەس بەپێوە نییە) و یان عامیلەکەی (کارکەرەکەی) پێوەی لکابێت، وەك ڕستەی (ماقام أحد) و هەروەها چونیەکە ئامرازی نەفیکردنەکە (ما) بێت، یان (لم) و یان (لن) و یان (ليس) و یان غەیری ئەمانە، و هەروەها ئیسم ئەگەر مەبنی بوو، لە سەر فەتحە، ئەوە ئیتر بێ دوو دڵی بۆ گشتگیری (عموم) دەبێت، وەك ڕستەی (لا أحد فى الدار: کەس لە خانووەکەدا نییە) و لە پەڕتووکی (المحصول)ی پێشەوا ڕازیدا دەڵێت: ئەگەر نەکیرە (نەناسراو) لە قەڵەمڕەوی نەفیدا بۆ (گشتگیری: عموم) نەبوایە، ئەوا دەستەواژەی (لا اله الا الله) نەدەبووە، نەفیکردنی سەرجەمی خوداکانی جگە لە زاتی پەروەردگار.

لێدانێك لە ئاینی ئیسلامدا ڕەوانییە، چ زیان لە خۆت بدەیت، چ لە کەسێکی تر، بۆ ئەوەی کە سوود بە خۆت بگات، و هەروەها زیان لێدانی خەڵکی ڕەوانییە، و یان لە تۆڵەی زیانێك، زیانێکی تری بێ شەرعی لێ بدەیت[1]، و پاشان لە فەرموودەیەکی تردا دەفەرموێت (لا نِكاح إلاّ بوليّ)[2] گرێبەستی هاوسەرگیری بە هۆی سەرپەرشتیارەوە نەبێت، دروست نابێت، واتە، بێ ڕازی بوونی سەرپەرشتیار نادروستە، و هەروەها لە فەرمودەیەکی تردا دەفەرموێت: (إن الله قد أعطى كل ذي حق حقه فلا وصية لوارث)[3]، (خودا بەشی بۆ هەموو خاوەن مافێك لە میراتدا داناوە، ئیتر میراتدەر بۆی نییە، کە بەوەسیەت هەموو میراتییەکەی ببەخشێت)[4].

و هەروەها وەك دەستەواژەکانی (جريمة: تاوان) و (عقوبة: سزا) لە ماددەی (٢١/ب) لە دەستووری کاتی عێراقدا، کە دەڵێت: ﴿لاجريمة و لا عقوبة إلا بناءعلى قانون﴾، (تەنها بەپێی یاسادەتوانرێت، تاوانێك بە تاوان دابنرێت، و هەر بەپێی یاسایش سزای لەسەر جێبەجێ دەکرێت).

٢- هەرکات (نەناسراو: نەکیرە) کەوتە چوارچێوەی دەستەواژەی نەهییەوە، وەك ووشەکانی (قوم: گروپ، هۆز) و (نساء: ئافرەتان) لە ئایەتی ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا يَسْخَرْ قَوْمٌ مِنْ قَوْمٍ عَسَى أَنْ يَكُونُوا خَيْرًا مِنْهُمْ وَلَا نِسَاءٌ مِنْ نِسَاءٍ عَسَى أَنْ يَكُنَّ خَيْرًا مِنْهُنَّ وَلَا﴾[5].

٣- هەرکات نەکیرە، کەوتە سنوری قەڵەم ڕەوی (شرط)ەوە[6]، وەك ووشەی (فاسق: خراپەکار) لە ئایەتی: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنْ جَاءَكُمْ فَاسِقٌ بِنَبَإٍ فَتَبَيَّنُوا أَنْ تُصِيبُوا قَوْمًا بِجَهَالَةٍ فَتُصْبِحُوا عَلَى مَا فَعَلْتُمْ نَادِمِينَ﴾[7].

١- مەبەست نەهیکردن و ڕێگرتنە لەو دووکردەوەیە، نەوەك نەفی کردنیان بە هۆی ڕوودا تیانەوە.

٢- صحيح رواه الأمام أحمد، كشاف القناع، ب٥، ل٤٨.

[3] حسن، رواه الإمام أحمد بلوغ المرام ٢٨٦.

٤- حسن رواه الأمام أحمد، بلوغ المرام، ل٢٨٦.

٥- سورة الحجرات: ١١.

٦- لە پەرتووکی (التمهيد) ، ل ٣٢٤، دا دەڵێت: (نەکیرە لە چوار چێوەی (شرط)دا، بۆ (گشتگیری: عموم) دەمێت و مەبەستیش لە (شرط) شەرطی زمانەوانییە، واتە ئەو ڕستەیەی کە بەیەکێك لە ئامرازەکانی (شرط)ی وەك (إن)و (إذا) دەستی پێکردووە.

٧- سورة الحجرات: ٦.

که لهم دهقه قورئانییهدا، بڕیارێکی گرنگ ئاراستهی مافناس و دادوهرهکان کراوه، و به شێوهیهکی تایبهت دهرباره به پرسهکانی تاوانکاری، که له سهریان پێویسته خۆڕاگر بن، و شێنهیی و لهسهره خۆبن، و خاوێنی و ڕووسووری پیادهبکهن، و پهله نهکهن له گرتنهبهری ڕێوشوێنی ناتهندروستی، که پشتی به بهڵگهی ههواڵدهری خراپ و درۆزن بهستبێت، بۆیه زۆر پێویسته که پشت نهبهسترێت، به ههموو ڕاپۆرتێك که ئاراستهی لایهنه بهرپرسهکان دهکرێت، مهگهر له دوای جهختکردنهوه لهدروستی بهڵگهکان و نیشانهکانی تر و ههروهها وهك ووشهی (أحد) له ئایهتی: ﴿وَإِنْ أَحَدٌ مِّنَ ٱلْمُشْرِكِينَ ٱسْتَجَارَكَ فأجره﴾[1].

٤- ئهگهر (نهناسراو: نهکیرهکه) به هۆی (ئاوهڵناو وهصف)ێکی، گشتی باسکرا و وهصف کرا وهك ووشهکانی (قول: وته) و (معروف: چاك) که ههردووکیان به هۆی ئهو سیفهتهوه وهسفکراون که له دوایانهوه لهم ئایهته پیرۆزهدا هاتووه که دهفهرموێت: ﴿قَوْلٌ مَّعْرُوفٌ وَمَغْفِرَةٌ خَيْرٌ مِّن صَدَقَةٍ يَتْبَعُهَآ أَذًى﴾[2].

٥- ئهگهر نهکیرهکه کهوته ناو چوارچێوهی دهستهواژهی پرسیاری نکۆڵی کارانه (الأستفهام الأنكاري)، وهك خودا دهفهرموێت: ﴿هَلْ تَعْلَمُ لَهُۥ سَمِيًّا﴾[3]، واته: ئایا هاوناوێکی ئهو ئهزانی؟ و ههروهها دهفهرموێت: ﴿هَلْ تُحِسُّ مِنْهُم مِّنْ أَحَدٍ أَوْ تَسْمَعُ لَهُمْ رِكْزًۢا﴾[4].

سروشتی گوزارشتکردنی دهقی گشتی: (طبيعة دلالة العام):

ئایا گوزارشت و دلالات کردنی (عام) له سهر تهواوی ئهو حوکمهیه که دهیگرێتهوه؟ و سهرلاپای ئهو تاك (فهرد)ـه، (ظني) و (قهطعي)یـانهی، که له ژێریدا ههن، دهیانگرێتهوه؟

أ- هیچ ڕاجیاییهك نییه، له سهر ئهوهی که له کاتی بوونی نیشانهیهکی وادا که گوزارشتی لهسهر بکات، ئهوا دهلالهت کردنهکهی دهلالهتێکی (قهطعي: یهکلایی)یه، ههروهك پهروهردگار دهفهرموێت:

١- سورة التوبة: ٦.

٢- سورة البقرة: ٢٦٣.

٣- سورة مريم: ٦٥.

٤- سورة مريم: ٩٨. (الركز) واته: دهنگی نزم، سرتهو ورته، واته ههموویانمان له ڕیشهوه دهرهێناوه، تا کهسیان نهبینرێتهوه، و هیچ دهنگو سرتهیهکیان نهبیسترێت.

﴿ ٱللَّهُ ٱلَّذِي خَلَقَ سَبۡعَ سَمَٰوَٰتٖ وَمِنَ ٱلۡأَرۡضِ مِثۡلَهُنَّ يَتَنَزَّلُ ٱلۡأَمۡرُ بَيۡنَهُنَّ لِتَعۡلَمُوٓاْ أَنَّ ٱللَّهَ عَلَىٰ كُلِّ شَيۡءٖ قَدِيرٞ وَأَنَّ ٱللَّهَ قَدۡ أَحَاطَ بِكُلِّ شَيۡءٍ عِلۡمَۢا ﴾[1].

عەقڵی ساغ و تەندروست، بڕیار دەدات، لە سەر قەطعی بوونی گوزارشتکردنی ئەو ئایەتە پیرۆزە، لەسەر ئەوەی کە خوای پەروەردگار دەسەڵاتدارە بەسەر هەموو شتێکدا کە بگونجێت، هەروەها زانا و ئاگادارە بەهەموو شتێك، بە نیشانەو بەڵگەی ئەوەی کە ئەگەر پێچەوانەبێت، (پەنا بە خوا)، ئەمە کەم و کورییە بۆ خوا، و بێگومان خوای پەروەردگاریش لە کەم و کورتی بە دوورە.

ب- هیچ ڕاجیایی نییە، لەوەیدا، کە بە قەطعی (یەکلایی) گوزارشت و دەلالەت دەکات، لەسەر سەرجەمی ئەوانەی کە لە ژێریدا هەن، تا بچوکترین شتیان کە لای کەمییەکەی دوولن، یان سێیانە، بە پێی ڕاجیایی نێوان زانایان، کە ئەو دوو ژمارەیە، هەرەکەمترین (کۆ - جەمع)ە.

ج- هیچ ڕاجیایی لەوەیشدا نییە، کە لەدوای (تایبەت: تەخصیص) کردنی گوزارشت و دەلالەت کردنی بەشێوەی (ظني: گوماناوی) دەبێت، بۆیە دەلالەتکردنی لەسەر جێگیر بوون و چەسپاندنی حوکمەکەی بۆئەوانەی کە ماونەتەوە لە دوای دەرهێنانی هەندێکیان، لە ڕێی تەخصیصەوە، بە دەلالەتکردنی (ظني) دەبێت، چونکە دەرگاکەی کراوەتەوە، و ئەگەری تەخصیص کردنی تریشی هەیە[2]، ئەو ڕاجیاییەی کە هەیە، لە غەیری ئەم حاڵەتانەدایە، وەك ئەم شێوازانەی لای خوارەوە:

١- جەماوەری زانایانی زانستی ئوصولی فیقهـ و جەماوەری شەرعزانان، دەڵێن: (بێگومان دەلالەتکردنەکەی گوماناوی (ظني) یە، چونکە هەموو (عام)ێك شیاوەو دەگونجێت، کە (تایبەت: تخصیص) بکرێت و هەندێ لە تاکەپێکهێنەرەکانی بەپێی بەڵگەیەکی شەرعی تیایدا بکرێنە دەرەوە، ئەگەر بەڵگەیەکی پێچەوانەی ئەمە پەیدا نەبێت و ئاوەژووی بکاتەوە، وەك لەو حاڵەتانەدا باسکرا)[3].

١- سورة الطلاق: ١٢.

٢- لە پەرتووکی (أصول الفقه)ی، (أبي اليسر العابدين) بـ١، ل٦٤دا هاتووە، کە دەڵێت: (عام) حوکمەکە پێویست دەکات، لە سەر سەرجەمی ئەوانەی کە دەیگرێتەوە، بە پێویستکردنی قەطعی، و تەنانەت سڕینەوە (نەسخ) کردنەوەی (تایبەت: خاص) بە هۆیەوە کارێکی دروستە، جا ئەگەر (عام) تایبەت کردنێکی ئاشکرا و یان نادیاری بەسەرداهات، ئەوا (قطعي: یەکلایی) بوونی، نامێنێت، بەڵام بە بەڵگەکردنی هەر دەمێنێتەوە.

٣- لە پەرتووکی (جمع الجوامع) و شەرحەکەیدا، هاتووە کە دەڵێت: (دەلالەتکردنی (عام) لە سەر ئەسڵی مەبەست و مانا، کە ئەگەر ئەو لەفزە عامە جەمع نەبوو، کە دەلالەت لە سەر یەك فەرد بکات، یاخود دەلالەت لە سەر (سێ) یان (دوولن) بکات، ئەگەر ئەو لەفزە جەمع بێت، ئەو دەلالەتە گوزارشت و دەلالەتکردنێکی قەطعی و یەکلایی و بێگومانە، و ئەمەیش ←

٢- و هەندێکیش لە زانایان لە پێشیانەوە حەنەفییەکان دەڵێن: (ئەو عامەی کە حاڵەتی (تایبەت: تەخصیصکردنی) جێگیر نەبووە، و حوکمەکەی چەسپاوە، بۆ سەرجەمی تاکە پێکێنەرەکانی، دەلالەتکردنەکەی بەشێوەی دەلالەتکردنی (قەطعي: یەکلایی) دەبێت، چونکە بۆیە دانراوە تا گوزارشت لە سەر ئەو قەطعی بوونە بکات، و ئەو شتەیش کە ئەم گوزارشتی لێدەکات، واتە (مەدلولەکەی) یەکێکە لە پێویستییەکانی ئەو شتەی کە گوزارشتەکە دەکات، واتە (دالّ) واتە: هاوشان، و پابەندی یەکترن، و پێویستییان بە یەکتری هەیە، و بۆیە هەرکات شتە دەلالەت لەسەرکراوەکە هاتەدی، ئەوا دەلالەتکردنەکەیش بە شێوەی قەطعی لە گەڵدا دێتە دی، ئەگەر بەڵگەیەکی پێچەوانە نەیەت، و پرسەکە ئاوەژوو بکاتەوە.

بەرهەمی ئەم ڕاجیاییە:

سەبارەت بە ڕاجیایی نێوان زانایان لەسە بابەتی (قەطعي) یاخود (ظني) بوونی، دەلالەتکردنی (عام) ئەم شوێنەوار و کاریگەرییانەی لای خوارەوە دروست دەبن:

أ- سەبارەت بە ڕای ئەوانەی کە بە (قەطعي) دەزانن، ئیتر تەخصیص کردنی عام بەبەلگەی (ظنِّي) دروست نییە، وەك فەرموودەی ئاحاد، و قیاس و عورف، ویان بەرژەوەندییەکی گوماناوی (مصلحة ظنيّة) و یان هەر بەڵگەیەکی گوماناوی تر، چونکە تەخصیصکردن، بۆ لادانی دژایەتییە، و هیچ دژایەتییەکیش لە نێوان (قەطعي) و (ظنيّ) دا نییە، چونکە لە هێزی پابەندکردندا هیچ جۆرە یەکسانیو هاوسەنگییەك لە نێوانیاندا نییە، و بۆیە بەردەوام دەبێت ولیهێنرێت، لە کارکردن بە (ظني) و دەبێت دەست بە (قەطعي) ییەکەوە بگرین و بەڵام سەبارەت بەو ڕایەی کە دەلالەتکردنی (عام) بە (ظني: گوماناوی) دادەنێت، ئیتر کەواتە (تایبەت: تەخصیصکردنی) بە هەموو بەڵگەیەکی گوماناوی شەرعیی دروستە، و ئەمەیش ئەو ڕایەیە کە پێشینە چاکەکانمان و خەلیفە ڕاشیدینەکان و شوێنکەوتووانی

لە پێشەوا شافیعی خۆیەوە گێڕدراوەتەوە، بەڵام دەلالەت کردنی (عام) لە سەر هەموو (تاك: فەرد) ێك بەهۆی تایبەت (تخصیص) کردنی ئەو عامەوە، ئەوا ئەو دەلالەتە، دەلالەت وگوزارشت کردنێکی (ظني) و گوماناوییە، ئەمەیش لە زانایانی پەیڕەوکاری ڕەوگەی پێشەوا شافعییەوە گێڕدراوەتەوە، کە عامەکە تایبەت دەکەیت، تەنها بەهەندێ ئەفرادییەوە، نەوەك بە جارێ لە هەموو ئەفرادەکانی لێ بکەیتەوە، چونکە ئەگەر هەمووی لێ بکەیتەوە، ئەوە سڕینەوە و نەسخە، چونکە ئەو لەفزە عامە، ئەوە هەڵدەگرێت، کە (تایبەت: تخصیص) کرابێت، هەر چەندە کە تایبەتکار (مخصص)ەکەیشی، دیار نەبێت، بۆ من و تۆ، چونکە لەناو هەموو (عام)ەکاندا، (تایبەتکردن: تەخصیص) زۆرە بۆ درێژە باسی ئەم بابەتە بڕوانە، پەرتووکەکانی (كشف الأسرار) ب١، ل٣٠٤، و (مسلّم الثبوت وشرحه) ١/ ٦٥.

لەسەرە، بۆیە زۆر لە دەقە گشتییەکانیان، بە بەڵگەی گومانـاوی تەخصیص کـردووە، لـە بـەر ڕەچاوکردنی پاراستنی ئاین و گیان و شەرەف و نامووس، و ماڵ و سامان، و ژیری مرۆڤەکان، کە ئەمانە لە پێداویستییەکانی ژیان و ئامانج و مەبەستەکانی شەریعەتن.

ب- لە سەر ئەو ڕایەی کە دەلالەتی (عام) بە قەطعی دادەنێت، ئیتر شـەرعزان و دادوەر ئـەرکی ئـەوەیان نەخراوەتـە سەرشـان کـە بچـن بگـەڕێن و توێژینـەوە بکـەن، بـۆ دۆزینـەوەی (تایبـەتکار: مخصِّص)ـەکە، لـە پـێش کـارکردن بـە دەقـە عامەکـە، بـە پێچـەوانەی ئـەوەی کـە ئەگـەر بڵـێین دەلالەتکردنەکەی گوماناوییە، و لەسەر ئەم بنەمایە، زۆرینەی زۆری زانایانی زانستی ئوصولـی فیقهـ ڕایان وایە کە کارکردن بە (عام) لە پێش گەڕان و پشکنین بۆ موخەصیصەکە، کارێکی دروست نییە.

هەڵسەنگاندنی ئەم ڕاجیاییە:

ئەوەی کە لە تێڕوانینی ئێمەدا شارەزایانە تر و بێگەیشتووانەترە، ئەوەیە کە بڵێین: گوزارشت و دەلالەتکردنی (عام) بۆ چەسپاندنی حوکمەکە، بۆ سـەر جـەمی ئـەو شـتانەی کـە لـە ژێریـدا هـەن، دەلالەتکردنێکی گوماناوی (ظني) یـە، ئەگـەر بەڵگەیـەك پەیدا نەبێـت، کـە پێچـەوانەی بکاتـەوە، و هەروەها دادوەر ئەرکی ئەوەی بەهیچ شێوەیەك ناخرێتە سەرشان، کەداوای لێ بکرێت، گەڕان و بەدوادا چوون بۆ دۆزینەوەی (المخصِّص: تایبەتکارەکە) بکات، لە بەر ئەم هۆکارانەی لای خوارەوە:

أ- ئەو تەخصیص کردنەی کە شەرعزانانی هاوەڵان، و شـوێنکەوتووان، و زۆرینـەی پێشـەوایانی فیقهـ پێی هەستاون، کە دەقی عامیان بەبەڵگەی گوماناوی وەك فەرمودەی ئاحاد، و قیاس و عورف، و (لە بەرژەوەندی: مەسڵەحەت) تەخصیص کردووە، ئەمە بەڵگەیە لەسـەر ئـەوەی کـە دەلالـەتکردنی (عام) گوماناوی (ظني)یە، و ئەگەر نا بەو بەڵگە گەلە تەخصیص نەدەکران.

ب- لێیانەوە نەبیستراوە، و نەزانراوە، کە دادوەریان پابەندکردبێت، بەوەی کـە بگـەڕێت بـە دوای (تایبـەتکار: موخەصیصـەکەدا) لـە پـێش کـارکردن بـە دەقـە عامەکـە، لـە حاڵـەتی (ظـني) بـوونی، دەلالەتکردنەکەیدا، چونکە ئەمە دەبێتە هۆکاری تیاچوونی مافی خەڵکی و یان گەیاندنی زیان پێیان، بە هۆی دواکەوتنی کارکردن بە حوکمەکەوە، بەپێکهاتە عامەکەیەوە.

ج- سەرەڕای ئەوانەی کە باسکران، بێگومان ڕای زانایان[1] لە سەر ئـەوە جـێگیر بـووە، لـە سـەر

١- بۆ درێژە باسی ئەم پرسە بگەڕێرەوە بۆ پەرتووکەکانی (الأبهاج في شرح المنهاج- ٣/ ١٦٩) و (جمع الجوامع وشرحه- ٢/ ٣٢١).

ئەوەی کە ئەسڵ لە (عام)دا، بریتییە لە (سەرلەپاگیری و گشتگیری: عموم) و تەخصیصکردن لە و خەسڵەتە لابەلایی و ناهەمیشەییانەیە کە پەیدا دەبێت، و ئەسڵ تیایدا ئەوەیە، کە نییە و ڕوونادات[١]، و هەروەك چۆن ئەسڵ لە (موتڵەق: ڕەها)دا بریتییە لە (إطلاق: ڕەهایەتی) تا بەڵگەیەك پەیدا دەبێت، کە ولبەستەو کۆتی بکات، و لە ڕەهاییەتی بخات.

د- پابەند و پێویست کردنی (دەلالەتکار: الدالّ) بۆ (دەلالەتلێکراو: مدلول)ـەکەی، جیاوازە لە پێویست و پابەند کردنی (عام) بۆ جێگیرکردنی حوکمەکەی، بۆ سەرجەمی تاکە پێکهێنەرەکانی ژێری، چونکە بنەمای یەکەمیان ئەمەیە کە (تایبەتکار: دالّ) لە پێناوی (تایبەتکراو: مدلول)ـەکەدا دانراوە، و بەڵام دووەمیان پرۆسەیەکی ئیجتیهادیی و دەرەنجامییە، و حەنەفییەکان لە نێوان ئەم دوو شتەدا و لەو بەڵگە هێنانەوەیەدا کە باسمانکرد، تێکەڵاویان کردووە[٢].

هـ- زۆر لەو دەقە عامانەی کە لە قورئانی پیرۆزدا هاتوون، بە فەرموودەی ئاحاد، تەخصیص کراون، کە بێگومان فەرموودەی ئاحادیش بەڵگەیەکی گوماناوی (ظني)یە.

- دەلالەتکردنی عام، لە سەر سەراپای باروودۆخ و کاتەکان:

شێوازی دەستەواژەی (عام) هەروەك بە دەلالەتکردنی گوماناوی (ظني) گوزارشت و دەلالەت دەکات، لە سەر جێگیر بوون و چەسپانی حوکم، بۆ سەرلەپای ئەوانەی کە دەکەونە ژێر رکێفییەوە، هەر بەم شێوازەیش دەلالەت دەکات، لەسەر ئەوەی کە جێگیر بوونی ئەو حوکمە، بەپێی گۆڕانی کەسەکان و باروودۆخەکان و کاتەکان و شوێنەکان ناگۆڕێت، ئەگەر بەڵگەیەك نەیەتە ئاراوە، و ئاوەژووی بکاتەوە.

بۆ نموونە: کوشتن بە بێ ماف و بە ناهەق حەرامکراوە، بۆهەموو مرۆڤێك لە سەرجەمی باروودۆخ و کاتەکان و شوێنەکاندا لەبەر ئەم گشتگیرییەی کە لەم ئایەتە پیرۆزەدا هاتووە، کە دەفەرموێت:

١- گۆڤاری (الأحكام العدلیّة) ماددەی (٩) دەڵێت: (الأصل في الصفات العارضة العدم: ئەسڵ لە خەسڵەت و سیفاتە لابەلایی و ناهەمیشەییەکاندا، ئەوەیە کە بە (نەبوو) هەژمار دەکرێن.

٢- لە برگەی (ب) دا هاتووە کە دەڵێت: (ومن الواضح أن العام وضع لقدر مشترك بين ما يندرج تحته دفعة واحدة ولم يوضع لأن يدل على أن الحكم الوارد في النص المتضمن للعام ثابت لجميع ما يندرج تحته)، (شتێکی ڕوونە کە (عام) دانراوە بۆ ئەو ئەندازە هاوبەشەی کە لە نێوان ئەو شتانەدا هەیە، کە لە ژێر چەتریدا کۆبوونەتەوە، پێکەوە و بە یەکجار، و بۆ ئەوە دانەنراوە بۆ ئەوەی گوزارشت بکات لەسەر ئەوەی کە ئەو حوکمەی کە لەو دەقەدا هاتووە، کە عامەکەی گرتۆتە خۆ، بۆ سەرجەمی ئەوانە دەچەسپێت و جێگیردەبێت، کە لە ژێریدا کۆبوونەتەوە.

﴿قُلْ تَعَالَوْا أَتْلُ مَا حَرَّمَ رَبُّكُمْ عَلَيْكُمْ أَلَّا تُشْرِكُوا بِهِ شَيْئًا وَبِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا وَلَا تَقْتُلُوا أَوْلَادَكُم مِّنْ إِمْلَاقٍ نَّحْنُ نَرْزُقُكُمْ وَإِيَّاهُمْ وَلَا تَقْرَبُوا الْفَوَاحِشَ مَا ظَهَرَ مِنْهَا وَمَا بَطَنَ وَلَا تَقْتُلُوا النَّفْسَ الَّتِي حَرَّمَ اللَّهُ إِلَّا بِالْحَقِّ ذَٰلِكُمْ وَصَّاكُم بِهِ لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ﴾[1].

هەروەها دلوێن پیسی کردن تاوانە، بۆ کەسی ژندارو بێ ژن، و شوودارو بێ شوو، لە ماڵی هاوسەرەکەیدا بێت، یان لە دەرەوەی، هەر چونیەکە، و لە ناوخۆی وڵاتدا بێت، یان تاراوگە، هەر حەرامە لە نێوان دوو مسوڵماندابێت یان غەیرە موسوڵمان هەر حەرامەو چونیەکیشە کابرای شەروال پیس توانای ئەنجامدانی هاوسەرگیری هەبێت، یان هەژاربێت، لە بەر ئەو گشتگیرییەی کە لەم ئایەتە پیرۆزەدا هاتووە، کە دەفەرموێت: ﴿وَلَا تَقْرَبُوا الزِّنَىٰ إِنَّهُ كَانَ فَاحِشَةً وَسَاءَ سَبِيلًا﴾[2].

هەروەها خواردنی ماڵی خەڵکی و دەستدرێژی کردنە سەر مافەداراییەکانیان حەرامکراوە، لە نێوان هەموومرۆڤەکاندا دوورین، لە یەکتری یان نزیك، هەرچونیەکە، و لە نێوان مسوڵمان و نامسوڵماندا، و لە نێوان سەرجەمی گەلاندا، و لەسەرجەمی باروبۆخەکان و شوێنەکاندا، هەر حەرامکراوە، و چونیەکە ئەگەر بەڵگەیەك پەیدا نەبێت، و پێچەوانەی بکاتەوە، لەبەر ئەو گشتگیرییەی کە لەم ئایەتە پیرۆزەدا هاتووە کە دەفەرموێت: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُم بَيْنَكُم بِالْبَاطِلِ إِلَّا أَن تَكُونَ تِجَارَةً عَن تَرَاضٍ مِّنكُمْ﴾[3].

گێڕانەوەی سپاردە بۆ خاوەنەکەی، پێویستە ئیتر چوونیەکە داوای بکاتەوە یان نا... و هەروها چونیەکە بەڵگەو ڕوونکردنەوەی هەبێت، کە بیسەلمێنێت ئەو خاوەنییەتی، یان نا... و هەروەها چونیەکە ئەو سپاردەیەی پێویست نەبێت و یان پێویستی پێی هەبێت، و هەروەها چونیەکە خاوەنی سپاردەکە کەسێکی ئاسایی بێت، یان لایەنێکی مەعنەوی بێت، وەك دەوڵەت، و ئەمە هەموویشی لەبەر ئەو گشتگیرییەیە، کە لەم ئایەتە پیرۆزەدا هاتووە، کە دەفەرموێت: ﴿إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَن تُؤَدُّوا الْأَمَانَاتِ إِلَىٰ أَهْلِهَا﴾[4].

١- سورة الأنعام: ١٥١.

٢- سورة الأسراء: ٣٢.

٣- سورة النساء: ٢٩.

٤- سورة النساء: ٥٨.

و لەماددەی (٦٤)ـی، یاسای سزادانی عێراقیدا هاتووە، کە دەڵێت: ﴿لا يسأل جزائيا من أكرهته على ارتكاب الجريمة قوة مادية أو معنوية لم يستطع دفعها﴾، (هەر کەس بە زۆر لە لایەن هێزێکی ماددی، یان مەعنەویی واوە کە نەیتوانیبێت لە خۆی لابدات، تاوانێکی پێکرابێت، ئەوا لە ڕووی سزادانەوە بەرپرسیاری لەسەر نییە، و سزا نادرێت)، جا لەم یاسایەدا جیاوازی نەکردووە، لە نێوان هیچ کەسێکی عێراقی یان غەیرە عێراقیدا، و هەروەها جیاوازی نەکردووە لە نێوان نێر و مێ و بە هێزو لاوازدا، چ لە ناوخۆی وڵاتدا بێت، یان لە دەرەوەی وڵات.

- گشتگیری لە فەرمەکان بایەخدارە، نەوەک تایبەتمەندی هۆکارەکان؛ (العبرة بعموم اللفظ لا بخصوص السبب)[1]؛

ئەگەر دەقێکی گشتی (عام) بەهۆکارێکی تایبەت، و یا پێشهاتێکی تایبەت، کرایە شەرع، ئەوا ئەوەی کە تیایدا بایەخدارەو دڵن پیادا نراوە، گشتی بوونی دەقەکەیە، نەوەك تایبەتبوونی هۆکارەکە، ئەگەر بەڵگەیەك نەهاتە ئاراوە، کەپێچەوانەی کاتەوە، وەك لە فەرموودەکەی باسی مافی پەشیمان بوونەوە، بەهۆی فرۆفێڵ و تەڵەکەبازی لە مامەڵەدا، بەوەی کاتێك کە کەسە نزیکەکانی (حبان بن منقذ) سکاڵای ئەومیان لای پێغەمبەرﷺکرد بەوەی کە (حبان) لە ماڵە دراییەکاندا فرتو فێڵ دەکات، جا پێغەمبەرﷺ بەحبانی گوت: (إذا بايعت فقل لا خلابة[2]، ثم أنت بالخيار في كل سلعة ابتعتها ثلاث ليال، فإن رضيت فامسك وَ إن سخطت أُردد)، واتە: هەرکات مامەڵەت کرد، بڵێ: بێ فرۆفێڵ و تەڵەکە بازی پاشان لە هەرکاڵایەکدا کەمامەڵەت پێوە کرد بۆماوەی سێ شەو سەرپشکی ئەگەر بەدڵت بوو، هەڵی دەگریت و ئەگەر بە دڵت نەبوو، دەیدەیتەوە بە خاوەنەکەی[3]، جا شەرعزانانی مسوڵمان و یاسا ناسان، ئەومیان لەم بنچینە گشتییەوە، وەك دەرەنجام وەرگرتووە، کە هەرچەندە لە بەر هۆکارێکی تایبەت هاتووە، بەڵام هەر بنچینەیەکە لە بنچینەکانی مامەڵە داراییەکان، ئەویش ئەوەیە کە هەرکەس هەڵبسێت بە درۆکردن وچەواشەکردن و فێڵ کردن لە کەسانی تر بە جۆرێك کە شێوەی دەسبڕین و تەڵەکەبازی

---

[1] پێشەوا شەوکانی دەفەرموێت: ئەمە ئەو هەقەیە کە هیچ گومان و ڕاڕاییەکی تیادا نییە، چونکە کارو باری پەرستش لە لایەن بەندەکانەوە تەنها بەو بیژە و لەفزە دەبێت، کە لە شەرعدانەرەوە هاتووە بۆمان، و ئەمەیش شتێکی (عام) گشتگیرە، و هاتنی لەسەر شێوەی پرسیارێکی تایبەت، نابێتە نیشانە لەسەر ئەوەی کە تەنها و تەنها لەسەر ئەو هۆکارە کورت هەڵهاتووە، و تەنها بۆئەو بێت. إرشاد الفحول، ل١١٨.

[2] الخلابة بكسر الخاء: الخدعة.

[3] سبل السلام/ ب٣/ ل٤٥.

بەکاریهێنێت، لەگەڵیدا تا بیخاتە ناو هەڵەوە، یان بەردەوامی پێ بدات، لە سەر ئەو هەڵەیەی کە تێی کەوتووە، تا ناچاری بکات، لە گەڵ ئەمدا گرێبەستی مامەڵە ئەنجام بدات، و دولجار لەمەوە فرِ فێڵێکی بەرجەستە و مەزن بەرهەم دێت، جا لەم حاڵەتەدا ئەو کەسەی کە فێڵەکەی لێکراوە، مافی ئەوەی هەیە کە سەرپشك بێت، لە نێوان ئەوەی کە واژۆی گرێبەستەکە بکات، و زیانەکەی لە ئەستۆ بگرێت، و یان گرێبەستەکە هەڵبوەشێنێتەوە، و نرخەکەی کاڵاکە، و یاخود کاڵاکە خۆی بداتەوە دواوە، ئیتر فرۆشیارە یان کڕیار هەر چونیەکە.

- درێژنەکردنەوەی باس و خواسی هەر پێشهاتێک، لە گەڵ بوونی ئەگەری ئەو درێژکارییەدا، وادەکات حوکمی ئەو پێشهاتە بکاتە حوکمێکی گشتگیر: ترك الإستفصال في حكاية الحال مع قيام الاحتمال ينزل منزلة العموم في المقال:

هەرکات دەقێکی گشتی (عام)، وەك شەریعەت دانرا، بەمەبەستی چارەسەرکردنی حوکمی هەڵسوکەوت، یان پێشهاتێك، و هیچ مەرج یان کۆتێکی پێوە نەبوو، کە لەگەڵیدا جێبەجێ بکرێن، ئەوا بۆ شەرعزان و دادوەر دروست نییە، کە بەپێی ئیجتیهادی خۆی مەرج و کۆتی لەسەر زیاد بکات، چونکە بێدەنگی لە کاتی پێویستدا ڕوونکردنەوەیە، ئەگەر بهاتایەت و لێرەدا مەرج یان کۆتێك هەبوایە، ئەوا لەگەڵ دەقەکەدا باس دەکرا، وەك ئەوەی کە شەریعەتی ئیسلامی بە شێوەیەکی گشتی دانی ناوە بە دروستیی هاوسەرگیری نێوان دوو بێ باوەڕدا دوای موسوڵمان بوونیان، و یاخود ئەگەر تەنها پیاوەکەیش مسوڵمان بوویێت، و ژنەکەی سەریە ئەهلی کیتاب بێت، ئەوا هەر گرێبەستەکەی بە دان پیادانراو و دروست هەژمار کراوە[1]، و ئیتر دوای نوێکردنەوەی گرێبەستی هاوسەرگیریان لێ ناکرێت، لە دوای مسوڵمان بوونیان، و دادوەر (قاضي) یش مافی ئەوەی نییە، کە پرسیاریکا، سەبارەت بە هاتنە دی سەرجەم مەرجەکانی هاوسەرگیری مسوڵمانان، لەو هاوسەرگیرییەدا، وەك ئامادە بوونی دوو شایەت، و مۆڵەتی سەرپەرشتیار، و هاوسەنگی و هاوشانی (كفاءة) و مارەیی، و هتد... و بەڵکو بۆ دانان بە دروستیی و مانەوەی هاوسەرگیرییەکەیان کە لە پێش ئیسلامبوونیان پێکیانهێناوە، ئەوەندە بەسە کە پرۆژەکەیان لە حەرامێتی بەدوور بێت، واتە لەوشتانەی کە لە هاوسەرگیریدا یاساغن، وەك هاوڕەچەڵەکی، لە خوشك و دایك و پور، و ئەوانە و یان شیرخواردن لە نێوانیاندا هەبێت، و یان بە هۆی ژن و ژنخوازییەوە، کەسێکی لێ حەرام بوویێت، وەك زاوا و خەسوو، یان مافی کەسێکی تری لە سەر بێت،

١- فتح القدير: ٣/ ٤٢٢.

و یان دوو خوشکی پێکەوە کۆکردبنەوە، کە ئەمانە حەرامن لە هاوسەرگیریدا، و دەبێت لە دوای موسوڵمان بوون، ئەگەر ئەم لایەنە حەرامانەی تیادا بوو، چارەسەر بکرێت، و ئیتر ئەوی تری دروست و بەجێیە.

حیکمەتی ئەمەیش ئەوەیە کە پیاو و ژنی نامسولمان، ئەگەر دوای نوێکردنەوەی گرێبەستی هاوسەرگیرییان لێکرا، و یان دوای فەرامەمکردنی ئەو مەرجانەیان لێکرا کە لە هاوسەرگیری نێوان مسوڵمانانندا دوا کراوە، جگە لە لایەنە یاساغ و حەرامەکانی هاوسەرگیری، کە باسمان کردن، ئەوا ئەم دوواکردنە دەبێتە هۆی ئاستەنگ لەبەردەم موسوڵمان بوونیاندا.

جا لە ضوحاکی کوڕی فەیروز و ئەویش لە باوکییەوە، گێڕدراوەتەوە، کە گوتوویەتی: (گوتم: ئەی پێغەمبەری خودا ﷺ من مسوڵمان بووم، و دوو خوشك پێکەوە ژنی منن، جا پێغەمبەر ﷺ فەرمووی: کامیانت پێ باشترە لای خۆت بیهێڵەرەوە، و ئەوی تریان تەڵاق بدە)[1].

و هەروەها (سالم) گێڕاویەتییەوە، و ئەویش لە عەبدوڵلای کوڕی عومەری باوکییەوە، کە وا (غیلان بن سلمة) مسوڵمان بوو، و دە ژنی هەبوو، ئەوانیش لە گەڵیدا مسوڵمان بوون، جا پێغەمبەر ﷺ فەرمانی پێکرد، کە چواریان هەڵبژێرێت لێیان[2]، و ئەوانی تریان تەڵاق بدات، جا ئەوە لە پێغەمبەرەوە ﷺ نەگێڕدراوەتەوە کە بۆ بەردەوامێتی ئەو هاوسەرگیرییە مەرجی تری دوا کردبن، و ئەم وازهێنانە لە درێژدادرییە و چوونە بنج و بناوانە گوزارشتە و بەڵگەیە لەسەر ئەوەی کە جیاوازی نییە، لەوەیدا کە هەمووی پێکەوە مارەکردبن، یان بە ڕیزبەندی و یەك لە دوای یەك مارەی کردبن.

١- أخرجه الأمام أحمد في مسنده: ٤/ ٢٣٢، و أبو داود، كتاب الطلاق ٢/ ٢٨٠.

٢- سەرچاوەی پێشوو، و فەرمودەکە پێشەوا ئەحمەد هێناویەتی، ٢/ ١٣، و ئەبو داود پەرتوکی تەلاق ٢/٧٩، پرسیاری لە (فەیروز) و یان (غەیلان) نەکرد، لەسەر چۆنییەتی گرێبەستەکە، کە ئایا پێکەوە بوون، و یان لەدوای یەك مارەی کردوون، و شتێکی ڕوونیشە، کە گرێبەستی داوشێوەی ئەم گرێبەستە، ئەگەر هەموو پێکەوەبوون، ئەوا هەموویان پوچ و بەتاڵن، و ئەگەر بە ڕیزبەندی و یەك لە دوای یەك بوو بێت، ئەوا لە دوو خوشکدا پێکەوە دووەمیان حەرامەکەیە، و لەهاوسەرگیری پێنجەمیشدا لە دوای چوار ژن ئەو پێنجەمە حەرامەکەیە، ئەگەر ئەمانە لە سەردەمی ئیسلامەتیشدا کرابن.

- بەراودی نێوان (عام، گشتی) و (مطلق، رەها)[1]:

لە نێوان ئەم دوو زاراوە ئوصولّییەدا جیاوازی زۆر سەرەکی و بنچینەیی، هەم لە رووی ناخ و ناوەڕۆکەوە، هەم لە رووی حوکمەوە هەیە، هەروەك پێشتریش زۆربانمان باس لێوە کرد، و لێرەدا ئەم جیاوازییانەی لای خوارەوەیشی لەسەر زیاد دەکەین:

أ- ئەوەی کە بە بایەخ تەماشا دەکرێت، و بە دڵنیاداندراو دادەنرێت، سەبارەت بە (موتڵەق) بریتییە لە ناخ و ناوەڕۆکەکەی (ماهیة)ـەکەی، ئەگەرچی ئەوانەی کە لەژێر ئەم ناوەڕۆکەدا جێگایان دەبێتەوە، لە جۆرەکان و پۆلەکان و تاکەکان و بەشەکان، لە کاتێکدا کە ئەوەی گرنگەو دان پیادانراوە لە عامدا، بریتییە لەو شتانەی کە لە ژێریدا جێگایان دەبێتەوە، لەو تاکانەی کە ئەو حوکمە دەیانگرێتەوە، کە لە دەقەکەدا هاتووە.

ب- (عام: گشتی) گشتی بوونەکەی فراوان و سەرلەپاگیرە، و بەلام گشتگیریی (موتڵەق: رەها) گشتگیرییەکەی لە جیاتی دانان (بەدەلی)یە، جا عامی سەرلەپاگیر، ئەو شتە گشتییەیە کە یەکجار سەرجەمی تاکەکان دەگرێتەوە، و بەلام عامی بەدەلی (لە جیاتی دانان) گشتییە لەو روانگەیەوە کە هەستکردن و وێناکردنی چەمکەکەی رێگر نییە لەوەیدا کە هاوبەشی تیایدا هەبێت، و روویدابێت، و سەبارەت بەو شتانەیشی کە لە ژێردا کۆدەبنەوە، بە پێی لە جیاتی و بەسەرە، ئەوەك بە یەکجار کاریان تیادا بکات و حوکمەکەیان لەسەر بدات، و بۆ نموونە و وەك روونکردنەوەی لەفزی (جریمة: تاوان) کە رەهایە و دانراوە بۆ ناوەڕۆکێك و خۆی کردەوەیەکی یاساغکراوە و سزای لەسەرە ئەگەرچی سەربەهەرجۆرە یان پۆلێ، تاقمێکی تاوانێك بێت، لە کاتێکدا کە لەفزی (السارق: دز) عامەو دانراوە بۆ هەموو مرۆڤێکی بالغی عاقل کە کارو باری خۆی لە دەست خۆیدا بێت، و زۆر لێکراو نەبێت، بچێت هەڵبسێت بە بردنی سامانێکی گواستراوەی کەسێکی تر، لە شوێنی شیاوی خۆیدا، و بە مەبەستی تاوان و کەتن بدات، جا لە موتڵەقدا تەماشای ناوەڕۆك و چییەتی (ماهیة) دەکرێت، و بەلام لە (عام)دا، تەماشای تاکەکان دەکرێت.

ج- دەستەواژەکانی (عام) لە رووی زمان و شەرع و نەریتەوە، دیاریکراو و سنووردارن، بە پێچەوانەی دەستەواژەکانی موتڵەقەوە.

١- بۆ درێژە باسی ئەم پرسە بروانە: پەرتووکی (تهذیب الفروق) پەراوێزی (الفروق) ١/ ١٧٢، و پەرتووکی (إرشاد الفحول) ل١١٤.

جا سەرەڕای ئەم جیاوازی و ڕلجیاییانە، هەردووکیان لە ڕووی مەعنەوییەوە هاوبەشن، چونکە دانراون بۆ ئەندازەیەکی هاوبەش لە نێوان ئەو شتانەیدا کە لە ژێریاندا کۆدەبنەوە، لە جۆرو پۆل و تاکەکان و بەشەکان، و بە یەکجاریش هەموویان دەگرێتەوە، هەروەك لە عامدا وایە، و یان بە یەك لە دوای یەك و بە سەرە دەیانگرێتەوە، وەك لە (موتڵەق)دا، وایە.

مەبەستی دووەم
تایبەتکردن (تخصیص)ی، عام

زانایانی زانستی ئوصولی فیقهـ (تایبەتکردن: تەخصیص) یان بە چەندەها جۆر پێناسە کردووە، کە هەموویان بە دەوری یەك تەوەرەدا دەخولێنەوە، ئەویش ئەوەیە کە (کورت هەڵهێنان و تایبەت کردنی عامە بە سەر هەندێك لەوانەی کە تاکی پێکهێنەری ئەو عامەن، کە بەهۆی بەڵگەیەکی لکاو بەدەقەوە، و یان بە هۆی بەڵگەیەکی سەربەخۆوە، هەندێ لەو شتانەی کە ئەو عامە دەیانگرێتەوە، لێی دەردەکەین و جیایان دەکەینەوە)،[1] و ئەم تایبەتکردنە، وەك پرۆسەی (لێدەرکردن) وایە لە بیرکاریدا،

١– لەو پێناسانە (ابن السبکي الشافعي) لە (جمع الجوامع و شرحه، ٢/٢) گوتوویەتی کە (تەخصیص) بریتییە لە کورت هەڵهێنانی عام، لە سەر هەندێ لە تاك (فەرد) مکانی، و پاشان (القرافي المالکی) لە پەرتووکی (تنقیح الفصول) ل ٥١، نوسیویەتی کە تەخصیص دەرکردنی هەندێکە لە وشتانەی کە لەفزە عامەکە دەیانگرێتەوە، و یان هەر شتێکی تری لەم جۆرە، بەڵام بە پێی بەڵگە:

– (الحلي) کە زانایەکی شیعەیە، لە پەرتوکی (مبادئ الوصول إلى علم الأصول) ل ١٢٩،گوتوویەتی: تەخصیص دەرکردنە دەرەوەی هەندێك لەو شتانەیە کە فەرمایشتی شەرع گرتوونیەتییە خۆ، و تەخصیصیش یان لکاوە، یان پچڕاوە، ئەمەیش هەمان دەقی ئەو پێناسەیەیە، کە پێشەوا فەخرەدینی ڕازی، لە پەرتووکی (المَحصوُل)دا، ١/ ٧، هێناویەتی.

— (البهاري الحنفي) لە پەرتووکی (مسلم الثبوت) ١/ ٢٣٣، دا گوتویەتی کە تەخصیص کورت هەڵهێنان و تایبەتکردنی عامە لەسەر هەندێ لەو شتانەی کە خۆی ناوزەدی کردوون، و ناوی خۆیی لەسەر ناوون، و ئەمەیش هەمان ئەو پێناسەیەیە کە (ئیبن حاجبی کوردی) لە پەرتووکی (مختصر المنتهى الأصولي)دا، هێناویەتی لە لاپەڕە (١٢).

– لە لای زۆرینەی حەنەفییەکان تایبەتکردنی عام بە سەر هەندێك لەو شتانەی کە هەڵگری خەسڵەتی (عام) بوونن، بە هۆی بەڵگەیەکی سەربەخۆی لکاوەوە بە شتێکی ناسەربەخۆی وەك: (إستثناء)، و (شرط)، و (الصِّفة)، و (الغایة)، (البَدَل)، ئەمانە تەخصیص کردن نین، چونکە لێرەدا دژایەتی لە نێوان ئەمان و عامەکەدا بوونی نییە، و تەخصیصیش لە دوای بوونی دژایەتی لە نێوان عامەکە و بەڵگە تایبەتکارەکەدا (الدلیل المخصص) دێتە ئاراوە، و ئەو دژایەتییە بەهۆی ئەو تەخصیصەوە لا دەبرێت، و بەڵگەی سەربەخۆی وا کە لە دواترەوە هاتبێت، بە (سڕیار: ناسخ) دادەنرێت، چونکە ئەو دواکەوتنە سەر لە کەسی موکەڵەف دەشێوێنێت، و دواجار کار بەو شتە دەکات کە مەبەست نەبووە، لە عامەکەدا،

←

بە هۆی ئەم پێناسە جیاوازانەیانەوە، ڕاجیایی سەری هەڵداوە لە نێوان زانایاندا، دەربارەی ئەوەی کە لەو بەشەی دوای تەخصیص کردنەکەدا، ئەوانەی کە ماونەتەوە، (عام) بوون، تیایاندا، حەقیقییە و یان مەجازییە، و یان پێویستی بە تێڕامان و درێژە باسی زیاتر هەیە.

بە ڕای من ئەگەر بهاتایەت و ئەم زانایانە بە پێناسە ڕەسەن و حەقیقییەکەی خۆی پێناسەیان بکردایە، ئەوا نەدەکەوتنە ناو ئەم ڕاجیاییە نەزۆکانەوە، کە هیچ بەروبومێکی زانستییان لێ ناچنینەوە، بۆیە من وای دەبینم کە پێناسەی دروستی ئەوەیە کە (تەخصیص: بریتییە لە ڕوونکردنەوەی ناسەرلەپاگیری و حوکمی دەقە عامەکە، بۆ هەندێ لە تاکە پێکهێنەرەکانی ئەو عامە، بەبەڵگەیەکی لکاو (متصل) یان پچڕاو (منفصل) بۆ نموونە: لە ئایەتی:

﴿لِّلرِّجَالِ نَصِيبٌ مِّمَّا تَرَكَ ٱلْوَٰلِدَانِ وَٱلْأَقْرَبُونَ وَلِلنِّسَآءِ نَصِيبٌ مِّمَّا تَرَكَ ٱلْوَٰلِدَانِ وَٱلْأَقْرَبُونَ مِمَّا قَلَّ مِنْهُ أَوْ كَثُرَ نَصِيبًا مَّفْرُوضًا﴾[1].

کە هەردوو لەفزی (الرِّجال: پیاوان) و (النساء: ئافرەتان) لە دەستەواژە عامەکانن، چونکە هەردووکیان جەمعی تەکسیرن، و ئەلف و لامی سەرلەپاگیری (إستغراق) یان، چووەتە سەر، و لەفزی (الرِّجال: پیاوان) هەموو نێرینەیەك دەگرێتەوە، و لەفزی (النساء: ئافرەتان) هەموو مێینەیەك دەگرێتەوە، بەڵام ئەوەی هەیە کە ئەم گشتی بوونە لەم دەقەدا مەبەستی خوای گەورە نەبووە، کە هەموو بگرێتەوە، سەبارەت بە حوکمی میراتبردن، بۆیە بکوژی نێرینە و مێینە ئەم حوکمەی بە سەردا ناچەسپێت، بۆیە پێغەمبەرﷺ ئەم مەبەستەی ڕوونکردووەتەوە، کە فەرموویەتی: (لا یرث القاتل: بکوژ میرات نابات)[2]، جا ئەم فەرموودە پیرۆزە بکوژی لە پیاوەتی یان ژنایەتی دەرنەکردووە، و بەڵکو لە حوکمێکی شەرعیی بێبەش کردووە، کە ئەویش میراتبردنە.

چونکە لە پرۆسەی تەخصیصدا گشتێتی و سەرلەپاگیری (عام)ەکە، مەبەست نییە، بە پێچەوانەی نەسخەوە، کە تیایدا مەبەستە، بۆ درێژە باسی ئەم بابەتە بگەڕێرەوە سەر پەرتووکی (فواتح الرَّحموت بشرح مُسلَّم الثبوُت) ١/ ٣٠٠.

١- سورة النساء: ٧.

[2]. «القَاتِلُ لَا يَرِثُ»، رواه الترمذي:أبوَابُ الفَرَائِضِ،بَابُ مَا جَاءَ فِي إِبْطَالِ مِيرَاثِ القَاتِلِ، ٤/٤٢٥، الحَدِيث المُرَقَّم(٢١٠٩)، يَقُولُالترمذي: هَذَا حَدِيثٌ لَا يَصِحُّ لَا يُعْرَفُ إِلَّا مِنْ هَذَا الوَجْهِ، وَسنن أبن ماجه،كِتَابُ الدِّيَاتِ، بَابُ بَابُ القَاتِلُ لَا يَرِثُ، ٢/٨٨٣،الحَدِيث المُرَقَّم(٢٦٤٥)، وَصَحَّحه الشيخ الألباني، يُنظر: إرواء الغليل، ٦/١١٨،الحَدِيث المُرَقَّم(١٦٧٢).

کەواتە: دواجار ئەوەی کە لێی دەرکراوە کامەیە؟ و لەکوێیە؟ و هەروەها ئەوەی کە ماوەتەوە کوانێ؟ سەبارەت بە دەستەواژەی عامەکە؟ تائەم هەمووە ڕاجیاییە نەڕۆکو بێ بەڵگانەی لەسەر بکەین[1]؟!

شایەنی باسە، کە تەخصیص کردن، لە دوای پەیدابوونی ناکۆکی و دژایەتی دەبێت، لە نێوان دەقە گشتییەکە، و بەڵگە تایبەتکارەکەیدا، و ئەگەر تەنها کار بە دەقە عامەکە بکرێت، ئەوا بە موتڵەقی پێویستە کە کارکردن بە دەقە گشتییەکە پوچ و بەتاڵ بکەینەوە.

بەڵام ئەگەر کار بە ناولخن و دلخوازی تەخصیص کردنەکە بکەین، ئەوا ئیتر کار بە هەردوو دەقەکە دەکرێت، و هەریەکەیان لە سنوری خۆیدا، واتە: عامەکە کاری پێ دەکرێت، لەو سنورەیدا کە دەقە تایبەتەکەی لێ دەرنەهێنراوە، و تایبەت (خاص)ـەکەیش، لەو سنور و ئەندازەیەدا کاری پێ دەکرێت، کە لە دەرەوەی عامەکەدایە، و لێوەی هاتۆتە دەرەوە[2].

– نموونەی ئەم بابەتە:

ماددەی (٩٠) لە یاسای باری کەسێتی عێراقی[3] هەموارکراو بە دەق ئەوەی هێناوە کە: (مع مراعاة ما تقدم يجري توزيع الاستحقاق والأنصبة على الوارثين بالقرابة وفق الأحكام الشرعية التي كانت مرعية

١– زۆرینەیان گوتویانە لە وەیدا کەماوەتەوە، مەجازە و هەیانە گوتویەتی ئەگەر ئەوەی ماوەتەوە، بێ سنوربوو، ئەوە حەقیقەتەکە یەتی، هەیشیانە گوویەتی، ئەگەر تایبەتکار (مخصص)ـەکە، لکاو (متصل) بوو، ئەوا لەوەیدا کە ماوەتەوە حەقیقەتە و هەیانە گوویەتی: ئەگەر تایبەتکارەکە (شرط: مەرج) بوو، و یان سیفەت بوو ئەوە حەقیقەتە، و ئەگەر وانەبوو مەجازە و هەیانە کە گوتوویەتی ئەگەر تایبەتکارەکە لەفز بوو، ئەوە حەقیقەتە، و ئەگەر عەقڵی بوو، ئەوە مەجازە، و هەیانە گوتویەتی: لەوەیدا کە لە دوای تەخصیص کردنەکە ماوەتەوە، ئەوەك لەوەی لەسەری کورت کراوەتەوە، لەمەدا حەقیقیە، و هەیانە کە هەر هەمان ئەم قسەیەی گوتووە، بەڵام لەسەر بنەمای ئەوەی کە تایبەت کردنەکە بە هۆی بەڵگەیەکی سەربەخۆوە بێت و هتد...

ئەوەی کە لەم بابەتەدا ناوازەیە، وسەیرە ئەوەیە کە ئەم ڕاجیاییە لەم سنورەیشدا نەماوەتەوە، و بەڵکو تەنانەت ڕاجیاییان هەبووە سەبارەت بە ئاستی بەڵگە بوونی ئەو دەقەی کە لە پاشماوەکەدا دیسان تایبەتکراوە، و هەیانە لەمەدا گوتویەتی: بە ڕەهایی (موتڵەقی) دەبێتە بەڵگە، و هەیشیانە گوتوویەتی، کە ئەگەر بەهۆی بەڵگەیەکی لکاوەوە تایبەت کرابوو، ئەوە بەڵگەیە و هەیانە گوتویەتی ئەگەر بە هۆی شتێکی دیاری کراوەوە تایبەت کرابوو دەبێتە بەڵگە، و هەیانە گوتویەتی: بەرەهایی نابێتە بەڵگە، و گوتراویشە کە لە کەمترینی ڕێژەی جەمعدا دەبێتە بەڵگە، بۆ درێژە باسی ئەم پرسە بڕوانە (جمع الجوامع وشرحه، ٢/ ٤–٧٠) و (هداية العقول إلى غاية السول في علم الأصول، ٢/ ٢٤٩– ٢٥٠).

٢– بڕوانە پەرتووکی (الأحكام في أصول الأحكام)ی، ئامیدی، ٢/١٤٦.

٣– ژمارە (١٨٨)ی، ساڵی (١٩٥٩).

قبل تشريع قانون الأحوال الشخصية)، (لەگەڵ ڕەچاوکردنی ئەوەیدا کە گوزەشت و باسکرا، دابەشکردنی مافە ڕەوڵکان و بەشە دانراوەکانی بەسەرمیراتگراندا، بەهۆی خزمایەتییەوە دەبێت جێبەجێ بکرێت، بەهاوکۆکی لەگەڵ ئەو حوکمە شەرعییانەیدا، کە پێش دانانی یاسای باری کەسێتی ڕەچاو کراون) جا لەفزی (الوارثين بالقرابة: میراتگرەکان بەهۆی خزمایەتییەوە) لەم دەقەدا عامە، سەرجەمی میراتبەران بەهۆی خزمایەتییەوە دەگرێتەوە، نێر بن یان مێ، منداڵ بن یان گەورە، و لەفزی (الأحكام الشرعية: حوکمە شەرعییەکان) دیسان عامە، و حوکمەکانی هەردوو مەزهەبی سوونتی و جەعفەری لە عێراقدا دەگرێتەوە، و بە پێی گشتگیری ئەم دەقە لە مەزهەبی جەعفەریدا میرات بەپێی مەزهەبی خۆیان دابەش دەکرێت، و هەروەها سوونتیش بەپێی مەزهەبی خۆیان بەسەریاندا دابەش دەکرێت، واتە هەر بەو شێوازەی کە پێش دەرچوونی یاساکە هەبووە، و لە هەموارکردنەوەی دووەمدا[1]، کچی مردوو لەم دەقە گشتییە دەرهێنراوە، و حوکمێکی تایبەتی بۆ دانراوە، کە لە هەندێ لە ڕووەکانییەوە ناکۆکە لە گەڵ حوکمە شەرعییەکانی ئەو دوو مەزهەبە باسکراوەدا، وەك ئەوەی کە کچەکە سەرجەمی ئەو میراتەی لە دوای بەشی دایك و باوك دەمێنێتەوە، بە تەنها خۆی دەبیات، لە کاتێکدا کە تاقە کچ نیوەی دەبات، و لە کچێك زیاتر دوو سێیەك دەبەن، و ئەگەر شتی ترمایەوە ئەوا بەسەر هەموو میراتگراندا دابەش دەکرێتەوە، جگە لە ژن و پیاو، سەبارەت بەبەشەکانیان، کەواتە برگەی دوو لەماددەی (٩١) بە تایبەتکار (مُخَصِّص)[2] دادەنرێت، بۆ دەقە گشتییەکەی ماددەی (٩٠).

و پاشان برگەی دووەمی ماددەی (٩١) کچی بەبەهێزتر لەکوڕ داناوە، لە ڕووی میرات بردنەوە لە فیقهی سوونتی دا، وەك ئەوەی کە کابرایەك مرد، و باپیرەو داپیرەو کوڕێکی بەجێ هێشت ئەوا هەریەکە لە باپیرە و داپیرە شەش یەك دەبەن و ئەوەی کە دەمێنێتەوە، بۆ کوڕەکەیە، و هەرکەس مرد، و باپیرەو داپیرەو کچێکی بەجێهێشت، ئەوا سەرجەمی میراتەکەی بۆ کچەکەی دەبێت، و باپیرە و داپیرەکە هیچ لە میراتی نابەن، چونکە کچەکە دایان دەپۆشێت، و بێ بەشیان دەکات لە میراتبردن، و بە پێی ئەو برگەیەی باسکرا، و ئەمەیش هەڵەیەکە لیژنەی ئامادەکردنی ئەو پرۆژە یاسا

---

[1] ژمارە (٢١)ی، ساڵی (١٩٧٨).

[2] دەقی برگەی دووەمی، ماددەی (٩) دەڵێت: کچ یاخود کچەکان لەو کاتەیدا کە مردووەکە کوڕی نەبێت، لە دوای بەشی باوك و دایك و هاوسەرەکەی تر کە بەشی دیاریکراوی خۆیانیان برد، ئەوەی لە میراتەکە مایەوە ئەو کچ یان کچانە دەیبەن، و ئەگەر کابرای مردوو ئەم کەسانەیش نەبوو، یان هیچ کەسی نەبوو جگە لەو کچە، یان ئەو کچانە ئەوا هەمو میراتەکە دەبەن.

هەموار کراوە، کردوویانە، و یاسانووسەکە ویستویەتی کە هەموارکردنەوەکە بەم جۆرە بێت: (وتكون البنت بمثابة الأبن في الحجب) كما في (م٨٩/٤): (تعتبر الأخت الشقيقة بحكم الأخ الشقيق في الحجب)، (کچ وەك کوڕ وایە، لە بێبەشکردن لە میرات (حجب) کردندا) هەروەك لە ماددەی (٨٩/٤) دا، دەڵێت: (خوشکی دایکی و باوکی وەك برای دایك و باوکی دادەنرێت، لە بێبەشکردن لە میرات (حەجب کردندا)).

بەشەکانی بەڵگەکانی تایبەتکردن: (أقسام أدلة التخصيص):

جەماوەری زانایانی زانستی ئوصولی فیقهـ بەڵگەکانی تایبەت (تەخصیص کردنیان) بۆ دوو بەش دابەش کردوون، (بەڵگەی لکاو: أدلّه متصله) و (بەڵگەی پچڕاو: أدلّة منفصلة).

بەشی یەکەم: بەڵگە پەیوەست و لکاوەکان، (الأدلة المتصلة):

مەبەست لە (لکاو و پەیوەست: متّصل) ئەوەیە کە ئەو لەفزە لەخودی خۆیدا سەربەخۆنییە، و بەڵکو لەگەڵ دەقە عامەکەدایە، و بەشێکە لێی و چەندەها جۆری هەن، گرنگترینیان بریتین لە (هەڵاوێر کردن: إستثناء) و (مەرجدانان: الشرط) و (ئاوەڵناو: الصفة) و (جیاکردنەوەی هەندێ شت لە پێکهاتێکی گشتی: بدل البعض من الكلّ) و (مەبەست و ئامانج: الغاية)[1].

یەکەم: (هەڵاویکردن: الأستثناء)

کە بریتییە لە جیاکردنەوە و دەرکردنی هەندێ شتی جیاکراوە.

(المُستثنى) لەو حوکمەی کە پێشتر (لێدەرکراوەکە: مُستثنى منه) هەیبووە، ئەمەیش بە هۆی یەکێك لە ئامرازەکانی هەڵاوێرکردن (الأستثناء) ئەنجام دەدرێت، وەك ئامرازەکانی، (إلّا)، و (سوى)، و (خلا)، و (عدا).

کە پەروەردگار دەفەرموێت: ﴿وَالْعَصْرِ ۝١ إِنَّ الْإِنسَانَ لَفِي خُسْرٍ ۝٢ إِلَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَتَوَاصَوْا بِالْحَقِّ وَتَوَاصَوْا بِالصَّبْرِ﴾[2].

کە لێرەدا لەفزی (الأنسان: مرۆڤ) عامە، وە بەهۆی ئەلف و لامی سەرلیاگیری (إستغراق)ەوە، گوزارشت لە سەر ئەوە دەکات، کە هەموو تاکێك لە تاکەکانی مرۆڤەکان، حوکمی ئەم دەقە پیرۆزە

١- بڕوانە پەرتووکی (غاية الوصول شرح لبّ الأصول) کە مەتنەکە و شەرحەکەیشی، دانراوی ئەبو یەحیا زەکەریای ئەنصارین، چاپی حەلەب/ ١٣٤٠ی کۆچی، ل٧٦.

٢- العصر: ١-٣.

دەیگرێتەوە، کە ئەویش دۆڕاندن و خەسارەتمەندییە، بەڵام ئەوەندە هەیە کە ئەم گشتگیرییە هەر لەم دەقەدا خوای گەورە تایبەتی کردووە، و ئەوانەی لێ دەرهێناوە کە باوەڕدارن و خاوەنی کردەوەی چاکەن، و لەسەر هەق و خۆڕاگری ئامۆژگاری یەکتریان کردووە.

هەروەها وەك ئەوەی کە پێغەمبەرﷺ فەرموویەتی: (كل صلح جائز إلا صلحا حرّم حلالاً، أو أحلَّ حراماً)[1] واتە: هەموو ڕێکەوتنێك و ئاشتەواییەك دروستە، تەنها ئاشتەواییەك نەبێت، کە حەڵاڵێك حەرام بکات، و یان بە پێچەوانەوە حەرامێك حەڵاڵ بکات.

کە لەفزی (كل صلح: هەمو ئاشتەواییەك) لە دەستەواژەکانی گشتگیری (عموم) یەتە، و بە هۆی (هەڵاوێر: إستثناء) کردنی، ئاشتەواییەك کە حەڵاڵێك حەرام بکات، یان حەرامێك حەڵاڵ بکات، دەقە گشتییەکەی تایبەت کردووە.

و شتێکی ڕوونە، کە پرسی هەڵاوێرکردن (الأستثناء) لە دەقە گشتییەکەوە، لە زاراوەی یاسای سەردەمدا ئەوەیە کە لە دەسەڵاتی یاسادانانەوە، بڕیارێك دەربچێت، کە تیایدا بابەتێکی تایبەت و یا چەند بابەتێك بەپێی بڕیار جیابکاتەوە، لە بنچینە گشتییە یاساییەکە، وەك تایبەتکردنی پلەی خانەنشینی بۆ خێزانی کەسێك کە لە پێناوی بەرژەوەندی گشتیدا گیانی بەخت کردبێت، و هێشتا ئەو ماوەیەی تەواو نەکردبێت، کە پێویستە کەسێکی خانەنشینی ئاسایی هەیبێت، بۆ مافی خانەنشینی بوون، ئەمەیش بە پێی یاسای خزمەتی مەدەنی و یان سەربازی دەکرێت.

و هەروەها لە یاسادەسکردەکاندا دیسان ئەم بابەتە بوونی هەیە کە زانایانی زانستی ئوصولی فیقهـ بە تایبەتکردن بە هۆی هەڵاوێرکردن (التخصيص بالأستثناء) ناوزەدیان کردووە، هەروەك لە ماددەی (٥٩) لە یاسای سزادانی عێراقیدا هاتووە، کە بە دەق دەڵێت: هەر کەس هەوڵی پێشوەختی دا بە دەسەڵاتە گشتییەکان، سەبارەت بە بوونی ڕێکەوتنی کەسانێك لەسەر ئەنجامدانی کەتنێکی کوشتن و تاوانکاری، و یان هەوڵیدا سەبارەت بەو کەسانەی کە بەشدار دەبن لە کەتنەکەدا، لە پێش ڕوودانی هیچ جۆرە تاوانێکی وا کە کۆکبووین لەسەر ئەنجامدانی، و پێش هەڵسانی ئەو دەسەڵاتانە بەگەڕان و بەر لێگرتن و کۆتایی پێهێنانی ئەو تاوانکارانە، ئەوا ئەو کەسە لە سزای ماددەکانی (٥٦ – ٥٧ – ٥٩)ـی، یاسای سزادان دەبووردرێت، و بەڵام ئەگەر هەوڵدانەکە لە دوای هەڵسانی دەسەڵات بوو، بەو کارە ئەوا

[1] – السنن الكبرى للبيهقي ٦/ ٦٥، نصب الراية في تخريج أحاديث الهداية ١٠/٢٥٤.

لە سزادان ناپارێزرێت، و نابوردرێت، مەگەر کاتێك کە ئەو هەوڵدانە ئاسانکاری کردبێت، بۆ گرتنی ئەو تاوانبارانە).

جا ڕستەی (لە سزادان نابووردرێت) گشتی و عامە، و گوزارشت دەکات، لەسەر نەبوردن بە هیچ جۆرێك ئەگەر هەوڵدانەکە لە دوای هەڵسانی دەسەڵات و کاربەدەستەکان بوو، بە گەڕان وکۆتایی هێنان بە کەتنکارەکان، بەڵام ئەوەندە هەیە کە ئەم عامە، تایبەتکراوە، و ئەو حاڵەتەی لێ دەرهێنراوە کە ئەگەر ئەو هەوڵدانە ئاسانکاری کردبوو، بۆ گرتنی تاوانبارەکان، و بێگومان ئەم تایبەت کردنە (تەخصیص کردنە) بە هۆی ئامڕازی ئیستثنائی (إلا) ئەنجامدراوە، و ئەمەیش هەمان ئەو تایبەتکردنە بە ئیستثنائەیەکەیە کە زانایانی زانستی ئوصولی فیقهـ ناویان ناوە هەروەها وەك ئەوەی کە لە ماددەی (١/٥٤٧)[1] لە یاسای مەدەنی جێبەجێکراودا، هاتووە، کە دەڵێت: (اذا هلك المبيع في يد البائع قبل أن يقبضه المشتري، يهلك على البائع ولا شيء على المشتري إلا اذا حدث الهلاك بعد أعذار المشتري لتسلم المبيع). ولفظ (شيء) نكرة واقع في حيز النفي يفيد العموم وقد خصص بالأستثناء الذي يليه)، ئەگەر کاڵای فرۆشراو، لە دەستی فرۆشیاردا تیاچوو، پێش ئەوەی کە کابرای کڕیار وەری بگرێت، ئەوە لەسەر فرۆشیارە، و هیچ قەرەبوویەك لەسەر کڕیار نییە، مەگەر لە دوای ئەوە ئەم تیاچوونە ڕوویدابێت، کە کابرای کڕیار بیانووی هێنابێتەوەبۆ وەرگرتنی کاڵا فرۆشراوەکە.

کە لەفزی (شيء: هەرشتێ) نەناسراوە و لە قەڵەمڕەوی نەفیدایە، سووبو مانای گشتگیری (عموم) دەگەیەنێت، و بە هۆی ئەو هەڵاوێر (إستثناء)ـەی، کە لە دوایەوە هاتووە، تایبەت کراوە.

شایەنی باسە، کە هەڵاوێرکردن (إستثناء) ئەگەر لە دوای چەندەها ڕستەی وا کە عەطف کرابنە سەریەکتری بەهۆی پیتی (واو) ئینجا هات، ئەوا بۆ سەرجەمیان دەگەڕێتەوە، لە لای جەماوەری شەرعزانان، ئەگەر بەڵگەیەك نەهاتە ئاراوە کە ئەمە پێچەوانە بکاتەوە، ڕوونکردنەوەی ئەمەیش، وەك ئەم ئایەتە پیرۆزە کە دەفەرموێت: ﴿وَٱلَّذِينَ يَرۡمُونَ ٱلۡمُحۡصَنَٰتِ ثُمَّ لَمۡ يَأۡتُواْ بِأَرۡبَعَةِ شُهَدَآءَ فَٱجۡلِدُوهُمۡ ثَمَٰنِينَ جَلۡدَةٗ وَلَا تَقۡبَلُواْ لَهُمۡ شَهَٰدَةً أَبَدٗاۚ وَأُوْلَٰٓئِكَ هُمُ ٱلۡفَٰسِقُونَ ٤ إِلَّا ٱلَّذِينَ تَابُواْ مِنۢ بَعۡدِ ذَٰلِكَ وَأَصۡلَحُواْ فَإِنَّ ٱللَّهَ غَفُورٞ رَّحِيمٞ﴾[2].

١- لە بەرامبەریدا ماددەی (٤٣٧) لە یاسای گشتی مەدەنی میسری هەیە، کە بەدەق ئەوەی دەربڕیوە، کە ئەگەر شتە فرۆشراوەکە پێش ڕادەستکردنی بۆ لای کڕیار تیاچوو، بە هۆی هۆکارێکەوە کە دەستی فرۆشیاری تیادا نەبوو، ئەوا مامەڵەکە هەڵدەوەشێتەوە و نرخەکەی دەدرێتەوە بەکابرای کڕیار، مەگەر تیاچوونەکە لە دوای یاسا و هێنانەوەی کڕیار بووبێت، بۆ وەرگرتنی شتە فرۆشراوەکە و هەروەها ماددەی (٤٠٥)ی، یاسای مەدەنی سووریایش هەر بەم شێوازەیە.
٢- سورة النور: ٤-٥.

کە لەم دەقە پیرۆزەدا، سێ سزا دانراون، لە سێ ڕستەدا کە یەکەمیان فەرمانکردنە بە شەلاق لێدان، و دووەمیان ڕێگرتنە لە وەرگرتنی شایەتی دانی کەسی بوختانکەر، و سێیەمیان ئەوەیە کە بوختانکەر، بە خراپەکار (فاسق) دادەنرێت، و بەپێی کورای شەرعزانان، هەڵاوێرکردن (إستثناء) سزای یەکەمیان ناگرێتەوە، و ئاراستەی ناکرێت، چونکە پەیوەندی هەیە بە مافی تایبەتی بوختان بۆ کراوەوە، و بەهۆی پەشیمان بوونەوە و تەوبەکردنی بوختانکارەوە، ئەو مافەو سزایەی لە سەر لاناچێت، چونکە تەوبەکردن تەنها لابەری مافەکانی خودای مەزنە.

بەڵام جەماوەری زانایان، رایان وایە کە دەگەڕێتەوە بۆ دوو ڕستەکەی کۆتایی، بۆیە شایەتیدانی کەسی بوختانکار وەردەگیرێت، و هەر کات تەوبەی کرد، خەسڵەتی فاسق بوونی لە سەر لا دەچێت، و حەنەفییەکان دەڵێن، کە ئەو ئیستیثنائەی کە لە دوای چەندەها ڕستەوە دێت، و لە تەنها یەك تێکستدایە، تەنها بۆ ڕستەی کۆتایی دەگەڕێتەوە، لە بەر ئەو حاڵەتە پێویستەی کە لە ئارادایە، ئەویش ناسەربەخۆیی ئیستیثنایە لە خودی خۆیدا، ئەم هۆکارە بۆ ئەوەی کە تەنها ئاراستەبکرێت، رووەو ڕستەی کۆتایی واتە دوا ڕستە، چونکە شتی زۆر پێویستیش هەر ئەندازەی هەیە، و دەبێت بەپێی ئەندازەی پێویست بوونەکە کاری لەگەڵدا بکرێت.

لە ڕاستیدا لێرە هەقیقەتێك هەیە کە ناتوانین لێی لابدەین ئەویش ئەوەیە کە ئەو کۆت و بەندانەی کە لە دوای چەند ڕستەیەکەوە دێن، ئیتر چونیەکە ئیستیثناء بن، یان شتی تر ئەگەر ڕێگرێك لە ئارادا نەبوو، کە ڕێگە بگرێت لەوەی کە بگەڕێنەوە بۆ هەموویان، نە لە ناو لەفزەکەدا و نە لە دەرەوەیدا، ئەوا ئیتر دەگەڕێتەوە بۆ سەرجەمیان، و ئەم دەستەواژە رەوانبێژییەی قورئان گوزارشت لەو حاڵەتەدەکات، کە باسمان کرد، کە دەفەرموێت: ﴿وَٱلَّذِينَ لَا يَدۡعُونَ مَعَ ٱللَّهِ إِلَٰهًا ءَاخَرَ وَلَا يَقۡتُلُونَ ٱلنَّفۡسَ ٱلَّتِي حَرَّمَ ٱللَّهُ إِلَّا بِٱلۡحَقِّ وَلَا يَزۡنُونَۚ وَمَن يَفۡعَلۡ ذَٰلِكَ يَلۡقَ أَثَامٗا ﴿٦٨﴾ يُضَٰعَفۡ لَهُ ٱلۡعَذَابُ يَوۡمَ ٱلۡقِيَٰمَةِ وَيَخۡلُدۡ فِيهِۦ مُهَانًا ﴿٦٩﴾ إِلَّا مَن تَابَ وَءَامَنَ وَعَمِلَ عَمَلٗا صَٰلِحٗا فَأُوْلَٰٓئِكَ يُبَدِّلُ ٱللَّهُ سَيِّـَٔاتِهِمۡ حَسَنَٰتٖۗ وَكَانَ ٱللَّهُ غَفُورٗا رَّحِيمٗا﴾[1].

و هیچ کەسیش ناتوانێت بڵێت کە مەبەست لە (السیئات: خراپەکان) لەم دەقە پیرۆزەدا، تەنها تاوانی دوایین پیسی کردنە، و تاوانی هاوەڵ بریاردان بۆ خودا ناگرێتەوە، و یان تاوانی کوشتن ناگرێتەوە،

١- سورة الفرقان: ٦٨-٧٠.

چونکە دەقەکە ڕاشکاوانەیە، و سەرجەمی ئەو (سێ) خراپەکاری و تاوانە دەگرێتەوە، کە باسمان کردن، کەواتە (هەڵاواردن: ئیستیثناء) بۆ هەموویان دەگەڕێتەوە.

و هەروەها بەم شێوازەیش لەفزی (کرهاً: بە زۆر) کە لە بڕگەی دووەمدا [1] لە ماددەی چل و سێ لە یاسای جێبەجێکراوی سزادانی عێراقیدا هاتووە [2]، کە دەگەڕێتەوە بۆ سەرجەمی ئەو شتانەی کە لەو بڕگەیەدا هاتوون.

دووەم: (الشرط: مەرج):

لەزاراوەی زانایانی زانستی ئوصولی فیقهدا بریتییە لەوەی کە پێویستە لە کاتی نەبوونیدا، حوکمەکەیش بوونی نەبێت و بەڵام لەکاتی بوونیدا بوونی حوکمەکەو یان نەبوونی پێوە نەبەستراوە، ویەڵام ئەم مانایە، مانای مەبەست نییە تیایدا، و بەڵکو مەبەست تیایدا مەرجە زمانەوانییەکەیە، کە ئەویش بریتییە لەبوونی ڕستەیەکی شەرطی (مەرجدار) لە دەقە گشتییەکەدا، کە بە یەکێك لەم ئامرازانەی شەرطی، وەك (إن، إذا) وهتد... دەستی پێکردبێت، وەك خودای مەزن دەفەرموێت: ﴿وَلَكُمْ نِصْفُ مَا تَرَكَ أَزْوَاجُكُمْ﴾ [3].

کە ئەمە دەقێکی گشتیی (عام)ە، چونکە لەفزی (ما) ئیسمی مەوصولە، و گوزارشت دەکات، لەوەی کە پیاو نیوەی میراتی ژنە مردووەکەی دەبات، لە هەموو بارودۆخ و حاڵەتێکدا، ئیتر چونیەکە ژنەکەی منداڵی بەجێهێشتبن یان نا.. و بەڵام ئەم گشتگیرییە شەرعدانەر، بە ڕستەیەکی شەرطی تایبەتی کردووە، کە ڕاستەوخۆ لە دوای دەقە عامەکەوە هاتووە، کە دەفەرموێت: ﴿إِن لَّمْ يَكُن لَّهُنَّ

١- ماددەی (٤٣) بە دەق ئەوەی هێناوە، کە مافی بەرگری لەخۆکردنی شەرعییانە، کوشتنی دەست ئەنقەست حەڵاڵ ناکات، مەگەر بۆ ڕێگاگرتن بێت، لە یەکێك لەم شتانەی لای خوارەوە:

١- کردەوەیەك کە ترسی ئەوەی هەیە بە هۆیەوە مردنی لێ بکەوێتەوە، یان برینداریەکی زۆری لێ پەیدا ببێت، بە شێوەیەك ئەو بوونی ترسە هۆکاری وای هەبن کە عەقڵگیر بن، و بچن بە عەقڵەوە.

٢- سێکس کردن لە گەڵ ئافرەتێکدا، بە هەر جۆر بێت لە پێشەوە یان لە دواوە (بە زۆر) و یان نێربازی کردن لەگەڵ نێرینەیەکدا بە زۆر (لەم حاڵەتەدا بۆ بەرگری کردن لە خۆی، ئەگەر تەنها ڕێگەچارە کوشتنی بەرامبەر بوو، یاسا ڕێگەی پێداوە).

٢- ژمارە (١١١)ی، ساڵی (١٩٦٩).

٣- سورة النساء: ١٢.

وَلَدٌ ﴾[1].

نموونەی تەخصیص تایبەتکردنی دەقی عام، بەهۆی شەرتێکەوە، لە یاسا دەسکردەکاندا نموونەی زۆرە، لەوانە لە ماددەی (١١٠٠) لە یاسای مەدەنی عێراقی جێبەجێکراو، کە لەفزی (الجبال المباحة: کەژوکێوی ڕێگە پێدراوی) بەکار هێناوە، کە گوزارشت لە سەر گشتگیری (عموم) دەکات، بە هۆی ئەلف و لامی سەراپاگیری (إستغراق)ەوە، کە تایبەتکراوە بەهۆی ئەو مەرج (شرط)ەوەی، کە لە دوایەوە ڕاستەوخۆ هاتووە، کە دەڵێت: (ئەگەر هاتوو ئەو شاخ و کێوە، مولکی دیاریکەرەوە، و دارستانی تایبەتی دێرینی خەڵکی ئەو گوندو ناوچانە نەبوو[2]).

و لە بەشێکی ماددەی (٥٨٧) دا دەڵێت: (نفقات تسليم المبيع على المشتري ما لَم يوجد عرف أو اتفاق يقضي بغير ذلك)، (بڕی تێچوونی پرۆسەی ڕادەستکردنی کاڵای فرۆشراو، لە سەر کڕیارە ئەگەر نەریتێکی وا لە ئارادا نەبوو، و یان ڕێکەوتنێك نەبوو، کە بە جۆرێکی تری لێ بکات) جا لەفزی (نفقات: بڕی تێچوون) جەمعە و ئیضافە کراوە، و مانای گشتگیری (عموم) دەگەیەنێت، و بە هۆی ئەو شەرتەی کە لە دوایەوە هاتووە، لە دەقەکەدا تایبەت (تەخصیص) کراوە.

سێیەم (الصِّفَة : ئاوەڵناو):

مەبەست لە صیفەت، صیفەتی مەعنەوییە، واتە ئەو حاڵەتەی کە (عام) لە عام بوونی خۆی دەگۆڕێت، و تەنها لەوانەدا کورتی دەکاتەوە، کە هەڵگری ئەو حاڵەتەن، ئیتر چوونیەکە ئەو حاڵەت و خەسڵەتە (نەعت) بێت، کە لە زانستی ڕێزمانی عەرەبی (نەحو)دا، هەیە، یان غەیری ئەو وەك (حال)، و (تمیین)، و (الظرف الزَّمني: ئاوەڵفرمانی کاتی)، و(المدّة الزمنية: ماوەی وەختەکە).

ڕوونکردنەوەی ئەم بابەتە: ماددەی (١٧٧) لە یاسای سزادانی عێراقی، بە دەق ئەوەی هێناوە کە (هەر کەسێك بە هەر ئامرازێك شتێك بە دەست بهێنێت، کە ئەو شتە بەنهێنی بەرگری کردن لە وڵات هەژمار بکرێت، ئەوا بە زیندانی کردنی هەتا هەتایی سزا دەدرێت)، جا ئەم دەقە تا ئەم سنورە گشتی و

١- سورة النساء: ١٢.

٢- دەقی ماددەی (١١٠٠) دەڵێت: (دروستە بۆ هەموو کەسێك کە لە شاخە ڕێگە پێدراوەکاندا دار ببڕێت، بەو مەرجەی کە لە قەیاغە و شوێنی داراێکردنەوە و دارستانی دێرینی خەڵکی ئەو گوندو ناوچانەی دەوروبەری ئەو شوێنە نەبن و مولکی لە مێژینەی ئەوان نەبێت چ درەخت وچ دار وچ بەرد و هتد.. لەو شتانەی کە لە دروستکردنی خانوو، و سوتەمەنی پێویستن، و هەروەها بۆ دروستکردنی ئامرازە کشتوکاڵیەکان، و شتی تریش پێویستن.

عامە، و هەموو ئەو کەسانە دەگرێتەوە کە بەدەسەتهێنەری ئەو نهێنیانەن، ئیتر بە هەر شێوە ئامرازێك بێت، و بە هەر مەبەستێك بێت، بەڵام یاسا دانەرەکە لە دوای ئەم (عام: گشتی) بوونەوە، کۆت و قەیدێکی هێناوە، کە تایبەتی کردووە، ئەویش ئەوەیە کە "بە مەبەستی بەکارهێنانی بۆ بەرژەوەندی وڵاتێکی بێگانە، و یان بیخاتە بەردەستی و ئاگاداری کاتەوە لێی، و یان بیخاتە بەردەستی هەرکەسێك کە لە بەرژەوەندی ئەو وڵاتە بێگانەدا کاربکات".

کەواتە مەبەستی یاسا دانەر ئەوەیە کە هەرکەسێك نهێنییەك لە نهێنییەکانی بەرگری دەست بکەوێت، ئەوا بەزیندانی هەتا هەتایی سزادەدرێت، ئەگەر ئاوەڵناو و خەسڵەتی دانەدەستی نهێنییەکە بۆ بەرامبەرەی تیادا نەبێت، و یاخود ئاشکرای نەکردبێت لەبەرخاتری بەرژەوەندی وڵاتێکی بێگانە، و یان نەیدابێت بە دەست کەسێکەوە کە لە بەرژەوەندی ئەو دەوڵەتە بێگانەدا کار بکات.

چوارەم: جیاکردنەوەی هەندێك شت لە حوکمی سەرا پای ئەو بابەتە (بدل البعض من الكلّ):

ئەم پرسە لە لای زانایانی نەحو بە لەجیاتی دانانی بەشێك لەو شتە لەباتی هەمووی ناوەزد کراوە، بە جۆرێك کە لە سەرەتادا لە دەقەکەدا گشتییەکە (كلّ)ـەکە، باس کرابێت، و پاشان لە دوایەوە هەندێکی بە جیا باسی کرابێت، لەسەر بنەمای ئەوەی کە مەبەست لە حوکمەکە دووەمینیانە، واتە (بعض: هێندە) کە نەوەك یەکەمینەکە کە (هەمووەکەیە: كلّ)ەکە و سەبارەت بە ڕوونکردنەوەی ئەم بابەتە وەك ئەوەی کە خوای پەروەردگار فەرموویەتی: ﴿فِيهِ ءَايَٰتُۢ بَيِّنَٰتٞ مَّقَامُ إِبۡرَٰهِيمَۖ وَمَن دَخَلَهُۥ كَانَ ءَامِنٗاۗ وَلِلَّهِ عَلَى ٱلنَّاسِ حِجُّ ٱلۡبَيۡتِ مَنِ ٱسۡتَطَاعَ إِلَيۡهِ سَبِيلٗاۚ وَمَن كَفَرَ فَإِنَّ ٱللَّهَ غَنِيٌّ عَنِ ٱلۡعَٰلَمِينَ﴾[1].

کە لەم ئایەتە پیرۆزەدا شەرعدانەر کە زاتی پەروەردگارە لەفزێکی عامی هێناوە، کە ئەویش لەفزی (الناس: خەڵکی)یە و بە هۆی ئەلف و لامی سەرلەپاگیری (إستغراق)ەوە، کراوەتە (ناسراو: معرفة) کە گوزارشت دەکات، لە سەر واجبێتی حەجکردن لەسەر هەموو کەسێك ئیتر چوونیەکە توانای دارایی و جەستەیی هەبێت، یان نا.. و دواتر لە جیاتی ئەم حوکمە گشتییە (كلّ)ـە، حوکمێکی (هێندەیی: بعض)ـی، هێناوە کە دەفەرموێت: ﴿مَنِ ٱسۡتَطَاعَ إِلَيۡهِ سَبِيلٗا﴾[2].

١- سورة آل عمران: ٩٧.

٢- سورة آل عمران: ٩٧.

و هەندێ لە زانایانی وەك (پێشەوا غەزالی)[1] و (ئامیدی)[2] و (پێشەوا فەخرەدینی ڕازی)[3] و زانای تریش ڕایان وایە کە گشتگیری ئەو دەقە بە هۆی عەقڵەوە تەخصیص (تایبەت) کراوە، چونکە عـەقڵ فەرمانی ئەوە دەدات کە منداڵ و شێت، بە حەقیقی لە ناو لـەفزی (النـاس: خـەڵکی)دان، بـەڵام ئەمانـە مەبەست نین، لەم دەقە گشتی (عام)ەدا، بە بەڵگەی تێڕوانینی عەقڵانی بۆ ئەوەی کە کەسێك لە شت تێ نەگات، ئەرکی لەسەرشان نییە.

بەڵام لە ڕاستیدا فەرمایشتی ئەم زانا گەلە وردەکارانە نییە، چـونکە خـوای پەروەردگارلـە هـەمان دەقدا، دەقە عامەکەی (تایبەت: تەخصیص) کردووە، بەوەی کە (بدل البعض من الکل)ـی، هێنـاوە، واتە لە دوای تێکستەکەوە هەندێکی جیاکردۆتەوە، و حوکمی هەمووەکەی بەسەردا داوە، و عـەقڵ بـۆ تەخصیص بەکار ناهێنرێت، مەگەر لە دوای نەبوونی دەقدا، سەرەڕای ئەوەی کە دەبێت بزانرێـت، کـە ئەمانە لەو زانایانەن کە دەڵێن بەوەدا ناوە کە (بدل البعض من الکل) ڕێگایەکە لە ڕێگاکانی تایبـەتکردنی لکاو (للتخصیص المتصل) و ماددەی (١١٦٥) لـە یاسـای پـەیڕەوکراوی مەدەنیـدا، بـە دەق ئـەوەی هێناوە کە:(یملك الحائز حسن النية ما قبضه من الزوائد وما استوفاه مـن المنـافع مـدة حيازتـه): ئـەو کەسەی کەنیازی پاك و باشە، و شتێك بەدەست دەهێنێت یان دەست دەکەوێت، لە زیادەی ئەو شتەی کە کاری لەسەر دەکات، و یان لە ماوەی ئەو بەدەستهێنانەدا سوودی زیادەی لێوەی دەست دەکەوێت، هەر موڵکی خۆیەتی، جا لێرەدا لەفزی (الجائز: بە دەستهێنەر) گشتی (عام)ە، هەم نیازپاك و هەم نیاز خراپ دەگرێتەوە، جا یاسادانەر، بە هۆی لەفزی (حسـن النيـة: نيـاز پـاك) تایبـەت (تەخصیص)ـی، کردووە.

پێنجەم: (الغاية: مەبەست و ئامانج):

بریتییە لەو کۆتا هەنگاوەی کە بکەر هەر لە سەرەتای دەستپێکردنی کارەکەیەوە مەبەستیەتی، و بۆ ئەو ئامانجە ئەو کارە دەکات، و لە دوای چەسپان و جێبـەجێ بـوونی کارەکـە ئـیتر ئـەو مەبەسـتە نامێنێت، چونکە ئیـدی هاتووەتـە دی، و دوو لەفزیشـی هـەن کـە ئـەوانیش (حتـیٰ) و (إلـی)ن، وەك پەروەردگار دەفەرموێت: ﴿وَلَا تَقْرَبُوهُنَّ حَتَّىٰ يَطْهُرْنَ﴾، واتە: نزیکیـان لەگـەڵا مەکـەن، بـە مەبەسـتی

١- المستصفی، ل٣٤٧.

٢- الأحكام في أصول الأحكام، ٢/ ١٤٣.

٣- المحصول في علم أصول الفقه: تحقيق: د.طه جابر العلواني، ١/ ١١١.

سەرجێیی کردن تا پاك ئەبنەوە، کە لەم دەقە پیرۆزەدا، ڕێگری (نەهی) کراوە لە جووتبوونن لە گەڵ هاوسەردا، لە ماوەی بێ نوێژی (خوێنی حەیز)دا، چونکە ئازار و ئێشی تیادایە، و بەڵام حوکمەکە تایبەت کراوە، بە کاتی پێش پاکبوونەوە و ئیتر دوای پاکبوونەوە ناگرێتەوە، و هەروەها وەك ئەوەی کە پێغەمبەرﷺدەفەرموێت: (رفع القلم عن ثلاثة:عن النائم حتى يستيقظ، وعن الصبي حتى يبلغ (أو يحتلم) وعن المجنون حتى يفيق) [1]، واتە: سێ جۆر کەس تاوانیان لەسەر نی یە و لەو حاڵەتەیاندا لەسەر کردەوەکانیان سزا نادرێن، کەسی خەوتوو، تا بەخەبەر دەبێتەوە و منداڵ تا باڵغ دەبێتو، شێت تا چاك دەبێتەوە، کە نابەرپرسیارێتی ئەم سێ گروپە تایبەت کراوە بە و ئامانجەوە کە لەفزی (حتى) گوزارشتی لەسەر کردووە، و هەروەها وەك ئەوەی کە پەروەردگار دەفەرموێت: ﴿فَٱغۡسِلُواْ وُجُوهَكُمۡ وَأَيۡدِيَكُمۡ إِلَى ٱلۡمَرَافِقِ﴾[2].

جا ئەو ئەندامەی لەش کە لە دوای ئانیشکەوە دێت، ناچێتە ژێر باری حوکمی ولجبێتی شۆردنەوە، واتە پێویست ناکات، دوای ئانیشك هیچی تر، بۆ دەستنوێژگرتن بشۆردرێت، و لە نموونەی دەقی یاسایی گشتی، کە تەخصیص کرابێت، بە هۆی (حتى) یان (إلى) وەك تایبەت (تخصيص کردن) ئەو دەقە گشتییەی کە لە یاسای بنەماکانی دادوەری سزای عێراقی (أصول المحاكمات الجزائية العراقية) دا هاتووە، لەماددەی (١٦٠/أ) کەدەڵێت:أذا كان الفصل في الدعوى الجزائية يتوقف على نتيجة الفصل في دعوى جزائية أخرى، فيجب وقف الفصل في الأولى حتى يتم الفصل في الثانية: ئەگەر هاتوو بەشێك لە دادخوازیی سزایی (دعوى جزائية) وەستابوو لەسەر دەرەنجامی بەشێك لە سکاڵایەکی سزایی تردا، ئەوا پێویستە بەشەکەی یەکەم ڕابوەستێنرێت تا بەشەکەی دووەم کۆتایی دێت، کە دەقی (وەستاندنی بەشی یەکەم) بە دەقی (تابەشی دووەم کۆتایی دێت) تەخصیص کراوە.

هەروەها لە ماددەی (١٦٠/ ب) دا هاتووە کە دەڵێت: (أذا ثبت أن المتهم قد غاب غيبة غير معروفة الأجللأسباب خارجة عن إرادته كأن يكون أسيرا أو مفقودا، يصدر قاضي التحقيق أو المحكمة الجزائية حسب الأحوال قراراً بوقف الإجراءات بحقه مؤقتا ووقف سير الدعوى المدنية إلى حين عودته أو معرفة مصيره: هەرکات ئەوە چەسپا کە تۆمەتبار ئەوەندە دیارنەماو ئامادە نەبوو، کە نەدەزانرا ماوەکەی چەندە؟ بە هۆی فاکتەری دەرەوەی دەسەڵاتی خۆی وەك ئەوەی کە بە دیلی بکەوێتە دەست دوژمن

---

[1] رواه النسائي، السنن الكبرى ٧٣٠٧. السنن الصغرى للبيهقي ١١٦/٢.

٢- سورة المائدة: ٦.

و یان هەر وون ببێت)، ئەوا دادوەری لێکۆڵینەوە، یان دادگای سزادان بەگوێرەی حاڵەتەکانی بڕیار دەردەکات، بەوەی کە بە شێوەی کاتی ڕێ و شوێن و ڕێکاری لەسەر نەگیرێتەبەر، و هەروەها دەبێت ڕەوتی ئەو سکاڵا مەدەنییە ڕابگیرێت، تا دەگەڕێتەوە، و یان چارەنوسی دەزانرێت)، لەم دەقە یاساییەدا، بڕگەی (وەستاندنی ڕێکارەکانی سزادان)، کە عامە، بەهۆی بڕگەی (تا ئەو کاتەی کە دەگەڕێتەوە، و یان چارەنووسی دەزانرێت) تەخصیص کراوە.

بەشی دووەم: بەڵگە پچڕاوەکان (الأدلة المنفصلة):

بەڵگە پچڕاو و جیای تایبەتکاری عام، بریتییە لە وەی کە بەشێکی نا سەربەخۆ نییە لەو دەقەیدا کە گشتی (عام) بوونی لەخۆگرتووە، ئیتر چوونیەکە ڕستەکە سەربەخۆ بێت، و لە دوای ئەم دەقە عامەوە، بە ڕاستەوخۆیی هاتبێت، و یاخود دەقێکی سەربەخۆبێت، و بەجیایی لێوەی هاتبێت، و هەروها چوونیەکە لە ڕەگەز (جینسی) عامەکە بێت، وەك تەخصیصکردنی دەقێکی عامی قورئانی پیرۆز، بە دەقێکی (خاص: تایبەتی) قورئان، و هەروەها وەك تەخصیصکردنی دەقێکی (عام: گشتی) لەیاسای سزادان، بەهۆی دەقێکی تایبەتی ئەو یاسایە و یان دەقێکی تایبەتی هەرچی تر، و هەروەها وەك (تەخصیص: تایبەت) کردنی دەقی عامی قورئانی پیرۆز، بە هۆی دەقی سوونەتەوە[1]، و هەروەها وەك، تەخصیصکردنی یاسای مەدەنی، بەپێی دەقی یاسای بەکرێدان، و هەروەها تەخصیص کردنی یاسای باری کەسێتی، بە پێی دەقەکانی یاسای چاودێری نەوجەوانان..

١- لێرەدا بڕگەیەکی تر هەیە، کە بریتییە لە تەخصیصکردنی سوونەت، بە هۆی دەقی قورئانەوە، وازم لێ هێناوە جا سەبارەت بە تەخصیصکردنی ئەم دەقە گشتییە (عام)ەی، فەرمایشتی پێغەمبەرﷺ کە دەفەرموێت: (لاضرر ولا ضرار) واتە: مرۆڤ نابێت زیان بە مرۆڤێکی دیکەی بگەیەنێت، نە لەسەرەتادا و نە لە سزادا، و نابێت سزای زیادەی بدات، کە ئەم دەقی سوونەتە بەم ئایەتە پیرۆزە تەخصیص کراوە کە دەفەرموێت: ﴿فَمَنِ اضْطُرَّ غَيْرَ بَاغٍ وَلَا عَادٍ فَلَا إِثْمَ عَلَيْهِ﴾ البقرة: ١٧٣، واتە: ئینجا هەر کەسێك ناچاربوو (بەخواردنی یەکێك لەمانە) بەبێ یاخیبوون و دەرچوون لە سنوور، ئەوە گوناهی لەسەر نییە، کە هەر لەم بابەتەیشەوە قاعیدەی (الضرورات تبيح المحظورات) دەر هێنراوە، واتە: حاڵەتە پێویست و ناچارکان، هۆکارن بەڕێگەدان بەکارو بارێە ڕێگە پێنەدراوەکان، جا ئەم تەخصیصی فەرمودەیە بەهۆی ئەم فەرمودەیەکەوە، دەکرێت سەربەم پرسی تەخصیص کردنی سوننەت بەهۆی قورئانەوە دابنرێت و هەژمار بکرێت.

– تەخصیصکردن بەهۆی بەڵگە پچڕاوەکانەوە جۆری زۆرە کە گرنگترینیان ئەمانەی لای خوارەوەن:

یەکەم: تەخصیص (تایبەتکردن)ی، دەق بە هۆی دەقی ترەوە: کە ئەم بابەتەیش سەبارەت بە م توێژینەوەیەی ئێمە تەخصیص کردنی قورئان بە قورئان و تەخصیصکردنی قورئان بە هۆی سووننەتەوە و تەخصیصی سوننەت بە سوننەت، و تەخصیصی دەقی یاسایی بە هۆی دەقی یاسایی ترەوە دەگرێتەوە:

یەکەم: (تایبەت: تەخصیص) کردنی دەق، بەهۆی دەقی ترەوە:

ئەم بابەتەیش سەبارەت بەم توێژینەوەیەی ئێمە(تایبەت: تەخصیص) کردنی دەقی قورئانی پیرۆز دەگرێتەوە، بەهۆی دەقی تریقورئانی پیرۆزەوە، و هەروەها (تایبەت: تەخصیص) کردنی دەقی سوننەتی پێغەمبەرەوەﷺ بەهۆی سوننەتی تری پێغەمبەرەوەﷺو (تایبەت: تەخصیص) کردنی دەقی یاسایی، بەهۆی دەقی یاسایی ترەوە:

١– (تایبەت: تەخصیص) کردنی دەقی گشتیی قورئان، بەهۆی دەقی تری تایبەت(خاص)ی، ناو قورئانی پیرۆز خۆیەوە، و ئەمەیش نموونەی زۆرە لەوانە:

أ– خودای گەورە دەفەرموێت:﴿ وَٱلۡمُطَلَّقَٰتُ يَتَرَبَّصۡنَ بِأَنفُسِهِنَّ ثَلَٰثَةَ قُرُوٓءٖ ﴾[1] کە لەفزی، (مطلقات) عامە، و هەموو ئافرەتێکی تەڵاقدراو دەگرێتەوە گوازرابێتەوە، یان نەگوازرابێتەوە، و یان ئەوەی کە گوازراوەتەوە، سکپڕە، یان نا ... هەر عیدەی لەسەرە، بەپێی بەرێکردنی ئەو (قُرْءْ: پاکێتی، یان بێ نوێژی)یە، بەڵام ئەم دەقە عامە، سەبارەت بە ئافرەتانی تەڵاقدراوی گوازراوە تایبەت (تەخصیص)ی، بۆ کراوە، واتە: دەقەکە سەبارەت بەئافرەتانی گوازراوەو، سەرجێی لە گەڵداکراو دەگوڕێتو، دەخرێتە سەر ئەوان، نەوەك ئافرەتانی نەگوازراوە، ئەمەیش بە پێی دەقی ئەم ئایەتە پیرۆزە کە لێرەدا ڕۆڵی (تایبەتکار– المُخصِّص) دەبینێت، کە دەفەرموێت: ﴿يَٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُوٓاْ إِذَا نَكَحۡتُمُ ٱلۡمُؤۡمِنَٰتِ ثُمَّ طَلَّقۡتُمُوهُنَّ مِن قَبۡلِ أَن تَمَسُّوهُنَّ فَمَا لَكُمۡ عَلَيۡهِنَّ مِنۡ عِدَّةٖ تَعۡتَدُّونَهَا﴾[2]. واتە عیدە لەسەر ئافرەتێك ولجب نییە کە بەر لە دخول تەڵاق بدرێت، بەڵکو بۆی هەیە دوای تەڵاق یەکسەر مێرد بکاتەوە. هەروەها بە دەرهێنانی ئەو

[1] البقرة (٢٢٨).
[2] الأحزاب (٤٩).

بێئومێدەی کەوتۆتە تەمەنی بێئومێدبون لە بێنوێژی و، ئەو کچە بچوکەش کە نەگەیشتۆتە تەمەنی بێنوێژی لە گشتگیری دەقەکە، بەو فەرمودەی خوای گەورە ﴿وَٱلَّٰٓـِٔي يَئِسۡنَ مِنَ ٱلۡمَحِيضِ مِن نِّسَآئِكُمۡ إِنِ ٱرۡتَبۡتُمۡ فَعِدَّتُهُنَّ ثَلَٰثَةُ أَشۡهُرٖ وَٱلَّٰٓـِٔي لَمۡ يَحِضۡنَۚ﴾[1] واتە ئەو ئافرەتانەش دەگرێتەوە کە بێنوێژ نەبوون. بە دەرهێنانی سکپڕیش لە حوکمی دەقە گشتییەکە، بە فەرمودەی ﴿وَأُوْلَٰتُ ٱلۡأَحۡمَالِ أَجَلُهُنَّ أَن يَضَعۡنَ حَمۡلَهُنَّۚ﴾[2]. واتە عیدەی سکپڕەکان بە دانانی سکەکەیان کۆتایی دێت، جا ماوەکە درێژ بێتەوە یان کورت.

ب ـ بەڵام کە خوای گەورە دەفەرموێت ﴿وَٱلَّذِينَ يُتَوَفَّوۡنَ مِنكُمۡ وَيَذَرُونَ أَزۡوَٰجٗا يَتَرَبَّصۡنَ بِأَنفُسِهِنَّ أَرۡبَعَةَ أَشۡهُرٖ وَعَشۡرٗاۖ﴾[3] لەگەڵ ئایەتی ﴿وَأُوْلَٰتُ ٱلۡأَحۡمَالِ أَجَلُهُنَّ أَن يَضَعۡنَ حَمۡلَهُنَّۚ﴾[4] ڕێژەی نێوانیان لەرویەکەوە گشتگیری و تایبەتیە، هەریەکەشیان لەرویەکەوە گشتیەو لە رویەکی دیکەوە تایبەتە. دەقی یەکەم گشتییە لەو روەوە کە سکپڕ و بێ سکەکانیش دەگرێتەوە، تایبەتیشە بەوەی مێردەکەی مردووە. دەقی دووەم گشتیەو مێردمردوو و ئەوانی دیکەش دەگرێتەوەو تایبەتە بە سکپڕەکان، بۆیە هەندێك[5] لە فەقیهە مسوڵمانەکان پێیان وایە کۆکردنەوەی هەردوو دەقەکە بەوە دەبێت کە ئافرەتی سکپڕی مێرد مردوو دورترین ماوەکان چاوەڕوانی بکات، لەنێوان دانانی سکەکە یان چوارمانگ و دە ڕۆژەکە، کامەیان زیاتر بوو بەوە چاوەڕوان دەبێت.

ج ـ لە فەرمودەی خوای گەورە: ﴿وَءَاتُواْ ٱلۡيَتَٰمَىٰٓ أَمۡوَٰلَهُمۡۖ﴾[6] لەفزی (الیتامی) جەمعەو بە(أل الاستغراق) کراوەتە مەعریفە، گشتگیر دەگەیەنێت، کە تایبەت کراوە بە ئایەتی ﴿وَٱبۡتَلُواْ ٱلۡيَتَٰمَىٰ حَتَّىٰٓ إِذَا بَلَغُواْ ٱلنِّكَاحَ فَإِنۡ ءَانَسۡتُم مِّنۡهُمۡ رُشۡدٗا فَٱدۡفَعُوٓاْ إِلَيۡهِمۡ أَمۡوَٰلَهُمۡۖ﴾[7] ئەم دەقە ڕاشکاوە لەوەدا کە نابێت پارەو ماڵ تەسلیمی منداڵی قاصر بکرێت بەر لەوەی بگاتە تەمەنی روشد.

---

[1] سورة الطلاق / ٤

[2] سورة الطلاق / ٤

[3] سورة البقرة/ ٢٣٤

[4] سورة الطلاق/ ٤

[5] قال جمهور فقهاء المسلمين : ان عدتها ان تضع حملها. ولمزيد من التفصيل يراجع مؤلفنا اصول الفقه في نسيجه الجديد ٤٦٦/٢ وبداية المجتهد ونهاية المقتصد لابن رشد (٢/ ٧٩ ـ ٨٠)

[6] سورة النساء/٢

[7] سورة النساء/٦.

ب- (تایبەت: تەخصیص) کردنی قورئان، بەهۆی سوننەتی پێغەمبەرەوە ﷺ:

وەك ئایـەتی: ﴿حُرِّمَتْ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةُ﴾[1] کـە هـەموو مـردارەوە بوویـەك دەگرێتـەوە و سـەرجەم مردارەوەبووەکان حەرامن بەڵام مردارەوەبووی دەریا تایبەت کراوە، لـە نێـو ئـەو لـەفزە عامـەدا، بـەم فەرمایشتەی پێغەمبەر (ﷺ) کە سەبارەت بەدەریا فەرموویەتی: (هو الطهور ماؤه، الحل ميتته) واتە: ئاوی دەریا پاکە، و مردارەوەبووی دەریایش خواردنی حەڵاڵە.

و هـەروەها وەك ئایـەتی: ﴿يُوصِيكُمُ اللَّهُ فِي أَوْلَادِكُمْ لِلذَّكَرِ مِثْلُ حَظِّ الْأُنْثَيَيْنِ فَإِنْ كُنَّ نِسَاءً فَوْقَ اثْنَتَيْنِ فَلَهُنَّ ثُلُثَا مَا تَرَكَ وَإِنْ كَانَتْ وَاحِدَةً فَلَهَا النِّصْفُ وَلِأَبَوَيْهِ لِكُلِّ وَاحِدٍ مِنْهُمَا السُّدُسُ مِمَّا تَرَكَ إِنْ كَانَ لَهُ وَلَدٌ فَإِنْ لَمْ يَكُنْ لَهُ وَلَدٌ وَوَرِثَهُ أَبَوَاهُ فَلِأُمِّهِ الثُّلُثُ فَإِنْ كَانَ لَهُ إِخْوَةٌ فَلِأُمِّهِ السُّدُسُ مِنْ بَعْدِ وَصِيَّةٍ يُوصِي بِهَا أَوْ دَيْنٍ آبَاؤُكُمْ وَأَبْنَاؤُكُمْ لَا تَدْرُونَ أَيُّهُمْ أَقْرَبُ لَكُمْ نَفْعًا فَرِيضَةً مِنَ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلِيمًا حَكِيمًا﴾[2].

کە فەرموودەی (لا يتوارث أهل ملّتيْن شتّى) واتـە: ئـەو کەسـانەی کـە ئایینیـان جیـاوازە، مـیرات لەیەکتری نابەن، کە ئەم فەرموودەیە، ئەو بابەتە عامانـەی میراتبـەرانی تەخصـیص کـردووە، کـە لـە ئایەتەکانی میراتدا هاتوون، و هەروەها فەرموودەی (لا يرث القاتل: بكوژ میرات نابات) عام بوونی میرات بردنی تەخصیص کردووە، هەروەها ئەم دەقە عامەی قورئانی پـیرۆز کـە دەفـەرموێت: ﴿وَالسَّارِقُ وَالسَّارِقَةُ فَاقْطَعُوا أَيْدِيَهُمَا﴾ بەم فەرموودەیە تەخصیص کراوە، کە دەفەرموێت، (لا قطع في أقلّ من ربع دينار: لە دزینی کەمتر لە چارەکە دینارێك دەست نابڕدرێت).

هەروەها فەرموودەی: (لا تنكح المرءة على عمتها، و لا على خالتها: ژن لـە گـەڵ پـوری (خوشـکی باوکی، یان خوشکی دایکی نابێت پێکەوەکۆ بکرێنەوەو، لە یەك کاتدا هەردووکیان ژنـی یـەك پیـاوبن)، ئەم فەرموودەیە ئەو دەقە عامەی قورئانی پیرۆزی تەخصیص کردوە، کە دەفەرموێت: ﴿وَأُحِلَّ لَكُمْ مَا وَرَاءَ ذَلِكُمْ أَنْ تَبْتَغُوا بِأَمْوَالِكُمْ مُحْصِنِينَ غَيْرَ مُسَافِحِينَ﴾[3].

---

[1] المائدة (٣).
[2] النساء: (١١).
[3] النساء (٢٤).

٣- (تایبەت: تەخصیص) کردنی سوننەتی پێغەمبەرﷺ، بە هۆی سوننەتی تری پێغەمبەرەوەﷺ:

نموونەی ئەم پرسە، وەك ئەوەی لە پێغەمبەرەوە (ﷺ) گێڕدراوەتەوە کە دەفەرموێت: (ما سقته السماء ففيه عشر)، واتە: زەکاتی بەرهەمە کشتوکاڵییە دێمییەکان، دەیەکەو، هەروەها دەفەرموێت: (ليس فيما دون خسمة أوسق صدقة)[1]، واتە: لەو بەروبومانەی کە کەمتر لە پێنج ویسق (٦٠ صاع)ن، زەکات دان نییە، کە فەرموودەی یەکەم عامەو بەرهەمی کشتوکاڵی کەم بێت و زۆر بێت هەر دەیگرێتەوە، کە زەکاتەکەی دەیەکەو، بەڵام دەقی دووەم: کە خاصەو تەنها ئەوەندە زەکات دەیگرێتەوە کە دیاری کردووە کە پێنج ویسقەو، کەمتر لەو ئەندازەیە زەکات نایگرێتەوەو، جەماوەری زانایان کاریان بەدووەمینەکە کردووە، چونکە خاصەو، دەلالەت کردنەکەیشی (قەطعي)یە، و کاریان بە یەکەم نەکردووە، چونکە عامەو، دەلالەت کردنەکەی (ظني)یە، بۆیە لە کەمتر لە پێنج ویسقدا زەکاتیان واجب نەکردووە.

حەنەفییەکانیش، کە سەر بە گروپی رای یەکەمن کاریان بە فەرمودەی یەکەم کردووە، هەر چەندە عامە، چونکە دەلالەت کردنەکەی وەك دەلالەتی خاص (قطعي)یەو، هەروەها بە پێچەوانەی دووەمەوە، زەکات لەکەم و زۆردا واجب دەکاتو، لەبەر ئەوەی کە دووربینی کردن (الأحتياط) لەواجب بوونی شتەکاندا، کارێکی واجبە بۆیە کار کردن بە فەرموودەی یەکەم لە پێشترە، لە کارکردن بە فەرمودەی دووەم:و هەروەها فەرمودەی یەکەم ناسراو ترو بڵاوترە لە فەرمودەی دووەمو، کار کردن پێی بۆ هەژاران سوودی زیاترە، و باشترە.

٤- (تایبەت: تەخصیص) کردنی دەقی یاسایی، بە هۆی دەقی یاسایی ترەوە:

تەخصیصکردنی دەقێکی عام لە یاسادا، یان بەهۆی دەقێکی ناو خودی یاساکەوە دەبێت، و یاخود بەهۆی دەقێکی تایبەتی ناو یاسایەکی ترەوە دەبێت:

أ- تەخصیصکردنی دەقێکی عام لە یاسادا، بەهۆی دەقێکی تایبەت لە هەمان یاسادا، وەك تەخصیصکردنی ماددەی (٦) لە یاسای سزادانی عێراقی، بە هۆی ماددەی (١١)ەوە، لە هەمان یاسادا کە ماددەی (٦) بە دەق نوسیویەتی: کە: (تسري أحكام هذا القانون على جميع الجرائم التي ترتكب في العراق. وتعتبر الجريمة مرتكبة في العراق اذا وقع فيه فعل من الأفعال المكونة لها أو اذا تحققت فيه نتيجتها

[1]. رواه البُخاري،كِتَابُ الزَّكَاةِ بَابٌ: مَا أُدِّيَ زَكَاتُهُ فَلَيْسَ بِكَنْزٍ، الحَديث المُرَقَم:(١٤٠٥).

أو كان يراد أن تتحقق فيه: بڕیارەکانی ئەم یاسایە جێبەجێ دەکرێت، بەسەر سەرجەمی ئەو تاوانانەیدا کە لە عێراقدا ڕوودەدەن، و ئەو تاوانەی کە لە عێراقدا ڕوویداوە، دەستی هەرکەسێکی تیادابوو، کەپێکهێنەری دەستی سەرەکی تاوانکارییەکە بوو، و یان لە دەرەنجامدا دەستی ئەو کەسە لە تاوانەکەدا دەرکەوتبوو، و یان هەرویستی وابوو بوو کە لەو پرۆسەی تاوانەدا بەشداری بکات، ئەمانە هەموو بە تاوان و تاوانکار هەژمارن)، جا گشتگیری (عموم)ی، ئەم دەقە ڕوونە، چونکە دەستەواژەی گشتگیری (عموم)ی، لە خۆگرتووە، لەوانە ئەو جەمعەی کە بەهۆی ئەلف و لامی سەرلەپاگیری (إستغراق) بووەتە مەعریفە، وەك ووشەی (الجرائم) و هەروەها لە فزی (جميع) و لەفزی (التي) جا ئەم دەقە عامە بە هۆی ماددەی (١١) لە هەمان یاسادا، تایبەت (تەخصیص) کراوە، کە بە دەق دەڵێت: (لا يسري هذا القانون على الجرائم التي تقع في العراق من الأشخاص المتمتعين بحصانة مقررة بمقتضى الاتفاقيات الدولية، أو القانون الدولي أو القانون الداخلي: ئەم یاسایە بەسەر ئەو تاوانانەدا پراکتیزە ناکرێت، کە لە عێراقدا ڕوودەدەن، بە هۆی ئەو کەسانەوە کە خاوەنی پارلستن (حضانە)ن، کە بە پێی ڕێکەوتنە نێودەوڵەتییەکان وەریان گرتووە، و یان بە هۆی یاسای نێودەوڵەتی و یان یاسای ناوخۆیی بوونەتە خاوەنی حەضانە و پارلستنن).

ب– تەخصیصکردنی دەقێکی عام لەیاسایەکدا، بەهۆی دەقێکی تایبەتی ناو یاسایەکی تر، وەك تەخصیصکردنی ئەو حاڵەتە عامەی کە لە ماددەی (٦٦)ی یاسای سزادانی عێراقیدا هاتووە، و ماددەی (٧) لە یاسای باری کەسێتی عێراقی هەموارکراو، ماددەی (١٠٦) لە یاسای مەدەنی عێراقی، و ماددەی (٣) لە یاسای چاودێری نەوجەوانانی نوێ، و ماددەی (١٠) لە یاسای بازرگای پەیڕەو کراوی عێراقی.

کە ئەم ماددانە بە دەق ئەوەیان دەربڕیوە، کە شایستەی تەواوی (كمال الأهلية) لە دوای تەواو کردنی هەژدەساڵیی تەمەنەوە دەست پێدەکات، و پێش ئەو تەمەنە ناگرێتەوە، و ئەم حاڵەتەی عام بوونی ئەم دەقە یاساییانە، بە هۆی برگەی (أ) لە ماددەی (٣) لەیاسای چاودێری پێنەگەیشتوان (نەوجەوانان – نەفامەکان) ژمارە (٧٨)ی، ساڵی (١٩٨٠) تەخصیصکراوە، کە بە دەق دەڵێت: (يعتبر من أكمل الخامسة عشرة وتزوج بإذن من المحكمة كامل الأهلية: هەرکەس پانزە ساڵی تەواو کردبێت، و بەمۆڵەتی دادگا هاوسەرگیری ئەنجام دابێت، ئەو شایستەیی تەواوی هەیە)، جا ئەم دەقە تایبەتە وادەکات، کە هەر کەسێك پانزە ساڵی تەمەنی تەواو کردبێت، و بە مۆڵەتی دادگا هاوسەرگیری کردبێت، ئەوە خاوەنی شیاوی تەواوە (كامل الأهلية) یە، و ڕێك وەك کەسی باڵغبووی پێگەیشتوو مامەڵەی

لەگەڵدا دەکرێت، لە و روانگەیەوە کە بۆی هەیە، خۆی هەڵبستێ بە سەرجەم مامەڵە یاساییەکانی، و لەسەر یاسادانەریش پێویستە کە ئەم حاڵەتی (أهلیة: شیاویی)یە، پەیوەست بکات، بە ووشەی (أداء: جێبەجێ کردنەوە) تاوەکو راڤەیەکی بەرفراوانی وای بۆ نەکرێت، تا بابەتەکانی تاوانکاریش[1] لە خۆی بگرێت، و بەڵام ئەو گرفتەی کە لێرەدا دەوروژێت، ئەوەیە کە ئەگەر ئەم هاوسەرگیرییە بە هۆی مردنەوە، یاخود بە هۆی تەڵاقدانەوە و یان بەهۆی جیاکردنەوەیان لە دادگادا لە پێش تەمەنی هەژدە ساڵییەوە هەڵوەشایەوە، ئایا دەگەڕێتەوە بۆ سەر هەمان ئەو رێتمەی کە لە پێش هاوسەرگیریدا لە سەری بوون لە وەی کە کەسایەتی ناشیاوییان هەبووە؟ یان نا؟! و یاخود یەکێك لەو دوو هاوسەرە، لە دوای مردنی ئەوی تریان دەگەڕێتەوە بۆ ئەو حاڵەتەی کە لە پێش هاوسەرگیریدا لەسەری بووە؟!!

بەپێی تێڕوانینی من هەردووکیان بەو مافە بەدەستهاتووە و دەمێننەوە کە دەستیان کەوتووە لەبەر ئەم هۆکارانەی لای خوارەوە:

١- ئەم بڕیارە نوێیە، یاسای چاودێری پێنەگەیشتوان هێناویەتییە پێش، و سەبارەت بە کۆمەڵگەی ئیسلامی و عەرەبی شتێکی ناوازە نییە، چونکە لە ڕاستیدا دانانی هەموو کەسێك کە پانزە ساڵی تەمەنی تەواو کردبێت، وەك کەسێکی (کامل الأهلیة: شایستەی تەواو) ئەمە ئەو ڕایەیە کە سەرجەمی شەرعزانانی موسوڵمان لە سەری هاوڕاو کۆکن، هەرچەندە تەنانەت هاوسەرگیریشی ئەنجام نەدابێت.

٢- ئەو پێگە یاساییەی کە هەردوو هاوسەرگیرکارەکە (ژنەکە و پیاوەکە) دەستیان کەوتووە بەهۆی ئەو پرۆسەی هاوسەرگیرییەوە، بە مافێکی بەدەستهاتوو دادەنرێت بۆیان، و بەهۆی هەڵوەشانەوەی هاوسەرگیرییە کەوە، ئەو مافیان لە دەست دەرناچێت.

٣- لە دوای هەڵوەشانەوەی هاوسەرگیرییەکە، سەرپەرشتیارێتی (الولایة) ناگەڕێتەوە، جا ئەمەیش ئەوە پێویست دەکات کە ئەو شایستەییە بە دەستهاتووەیان هەر بۆ بمێنێتەوە.

٤- مەبەستی یاسا دانەر لەدانانی ئەم حوکمەدا، بریتییە لە هاندان بۆ زوو هاوسەرگیری کردن.

٥- بێدەنگیی یاسای چاودێری پێنەگەیشتوان، لە کاتێکدا کە پێویست بووە، بێدەنگ نەبن، ئەمەنیشانەی ئەوەیە کە ملکەچی ئەم یاسایە لە دوای جیابونەوەی ژن و مێردەکەیشی هەر نەبوون، و

١- دادگای عێراقی لە ڕاڤەی ئەم (شایستەیی: أهلیة)ەدا، بەلای ئەوەدا رۆیشتووە، کە مەبەستی پێی شایستە بوونە لە سەرجەمی هەموو ئەو شتانەیدا کە پەیوەندی دارن بە هاوسەرگیری و ئەوەی پەیوەستە پێوەی، شیاوە کە بڕیاریان لەسەر بدات، بەڵام ئەمە ڕاڤەیەکی بەرتەسکە، و ئەو ڕەهاییەی دەستەواژەکە ناگرێتە خۆ، کە بێ سنوور دەڵێت: (کامل الأهلیة: خاوەنی شایستەیی تەواوە)!

هەروەها وەك تەخصیصکردنی ئەم بنچینە عامەیە کە دەڵێت: (العقد شريعة المتعاقدين) کە بە یاسای (إيجار العقار: بەکرێدانی ماڵ و زەوی و زار) تەخصیص کراوە[1].

دووەم: (تەخصیص: تایبەتکردنی) دەق بە هۆی (عورف: نەریت)ەوە:

شەرعزانە مسوڵمانەکان سەبارەت بە ئاستی دروستی تەخصیصکردن بە هۆی عورفەوە راجیاییان هەیە، هەندێکیان بە نادروستی دەزانن، و حەنەفی[2] و مالیکییەکان[3]، و ئەوانەی رێچکەی ئەوانیان گرتووە، تەخصیصکردنی دەقێکی عام، بەپێی عورفێکی دروستی بڵاو و ناسراو بەرێگە پێدراو دەزانن.

بە تێڕوانینی من: ئەو رایەی کە پێی وایە تەخصیصکردن بە هۆی نەریتێکی دروستەوە رێگە پێدراوە، رایەکە پێکاوییەتی، و شایەنی ئەوەیە کە شەرع زانان و راڤەکارانی یاسا و دادوەرەکان دەستی پێوە بگرن و کاری پێ بکەن، لە بەر ئەم هۆکارانەی لای خوارەوە:

أ- جەماوەری شەرعزانانی شەریعەت کۆکن لەسەر ئەوەی کە حوکمەکان بە پێی گۆرانکاری کاتەکان، ئەوانیش دەگۆرێن، و شتێکی روونە کە کاتەکان ناگۆڕێن، شەو هەر شەوەو رۆژیش هەر رۆژە، و چوار وەرزەکە هەر وەك خۆیانن هەر لەو ساتەوەی کە خوادی مەزن ئاسمانەکان و زەوی دروست کردووە هەر وابووە، و بەڵکو ئەوەی کە لە کاتەکاندا دەگۆڕێت، نەریتەکانن، لەگەڵ خووەکان و داواکارییەکانی ژیان لە بەر رۆشنایی ئەو نەریتەیدا کە بڵاوەو پەل و پۆ بەسەر دۆخەکەدا دەکێشێت، بۆ نموونە: خوای پەروەردگار دەفەرموێت: ﴿وَأَعِدُّوا لَهُم مَّا اسْتَطَعْتُم مِّن قُوَّةٍ وَمِن رِّبَاطِ الْخَيْلِ تُرْهِبُونَ بِهِ عَدُوَّ اللَّهِ وَعَدُوَّكُمْ﴾[4].

کە لەفزی (ما) ئیسمی مەوصولە، و لە دەستەواژەکانی گشتگیری (عموم)ـە، کە سەرجەمی جۆرەکانی کەرەستە سەربازییەکان دەگرێتەوە، بەڵام نەریتی سەربازی لە هەموو سەردەمێکدا، بەو پێیە دەبێت کە ئەو سەردەمە پێویستیەتی بۆیە ئەوەی کە ئاستی گشتگیری ئەم دەقە، بە هێزی پێویست راڤە دەکات، ئەمە راڤەیەکی نەریتی گونجاوە لە گەڵ ماناکەیدا، کە بریتییە لەو هێزەی کە دەسەڵاتدارە بۆ ترساندنی دوژمن، و مەبەست لە ترساندن (إرهاب) ئەو تیرۆرو تۆقاندنە نییە، کە ئێستا

١- یاسای ژمارە (٧٨)ی، ساڵی (١٩٧٩).

٢- التقرير والتحبير مع التحرير ١/ ٢٨٢.

٣- الفروق للقرافي، ١/ ٢٨٢.

٤- سورة الأنفال: ٦٠.

هەیە، چونکە دووژمنەکەت کە زانی ئەو هێزەی ئەو هەیەتی تۆیش هەتە، و یان لەو زیاتریش هەیە، ئیتر لێت دەترسێت، و هەرگیز ناوێرێت دەستدرێژیت بکاتە سەر.

ب- بێگومان دەقەکانی پەیامە ئاسمانییەکان و یاسا دەسکردەکان، بۆ بەرژەوەندی مرۆڤ دانراون، و ئەم بەرژەوەندییەش بەپێی گۆڕانی نەریتی باوەکانی ژیان دەگۆڕێت، بۆیە ئەگەر عورف داوای تەخصیصکردنی دەقێکی عامی کرد، ئەمە مانای ئەوەیە کە بەرژەوەندی گشتی خوازیاری ئەوەیە بەڵام بەو مەرجەی کە ئەم نەریتە لەگەڵ پرۆگرامە گشتیی و دەقە یەکلاییەکانی شەریعەتی ئیسلامدا بەیەکدا نەکێشێت، و دژ نەبێت، ئەمە سەبارەت بە وڵاتە ئیسلامییەکان.

ج- لێرەدا بنچینە گەلێکی گشتی هەن، کە جەخت دەکەنەوە لە سەر پێویستی ڕەچاوکردنی عورف (نەریت) لە مامەڵەکان و لە پەیوەندییەکاندا، و لەوانە، قاعیدەی: (التعيين بالعرف، كالتعيين بالنص)[1] واتە: ئەوەی کە بەپێی عورف و نەریت دیاریکراوە، وەك ئەوە وایە بە دەقی شەرعی دیاری کرابێت، و هەروەها وەك بنچینەی: (والمعروف عُرفاً، كالمشروُط شرطاً)[2] واتە: ئەو شتەی کە بەهۆی نەریتەوە ناسراوە، وەك ئەو شتە بەمەرج گیراوە وایە، کە مەرج گرتنەکەی لە سەر دانراوە، واتە دەبێت بەو نەریتەوە پابەند بیت، وەك چۆن بە مەرجەکەوە پابەندی و هەروەها وەك قاعیدەی (العادة محكمة)[3] نەریت و خو کاری پێدەکرێت.

و هەروەها وەك: (والمعروف بيْن التجار، كالمشروط بينهم)[4] واتە: ئەوەی کە لە نێوان بازرگانانـدا بەنەریت بوونی هەیە، وەك شتە بەمەرج گیراوەکانی نێوانیان وایە، واتە: دەبێت بەو عورفانەوە پابەند بن، ئەوەی لێرەدا شتێکی تازەیە ئەوەیە کە شەرعزانە حەنەفییەکان سووری بەر لەشکری ئەوانەن کە بانگەشەی دروستی تەخصیصکردنی دەقی عام بەهۆی نەریتەوە دەکەن، سەرەڕای ئەوەی کە لە بەڵگە تایبەتکار (مخصص)ەکەدا، ئەوەیان بە مەرج گرتووە کە دەبێت ئەو بەڵگەیە هاوشانی دەقە گشتییەکە بێت، لە ڕووی کاتەوە[5]، و لەمەدا ناکۆکییەکی زۆر ڕوون و ئاشکرا هەیە، چونکە چۆن

١- گۆڤاری (الأحكام العدلية) ماددەی (٤٥).

٢- گۆڤاری (الأحكام العدلية) ماددەی (٤٣).

٣- گۆڤاری (الأحكام العدلية) ماددەی (٣٦).

٤- گۆڤاری (الأحكام العدلية) ماددەی (٤٤).

٥- بڕوانە: التوضيح على التنقيح مع التلويح والحواشي، ١/ ٢٧. و مشكاة الأنوار، و سەرچاوەی پێشوو ٨٩/١. و شرح الأسنوي مع البيضاوي، ٧٥/٢.

دەکرێت هاوڕێکی و کۆکی لە نێوان ئەم دوو گوتەیەدا بکرێت؟!

– گوتەی یەکەم: ولجبێتی لکاندنی بەڵگە (تایبەتکار:مخصص)ەکە، لە ڕووی کاتەوە، بە دەقە عامەکەوە.

– گوتەی دووەم: دورستی تەخصیصکردنی دەقی عام بە هۆی (نەریت: عورف)ەوە.

ئەمە مەگەر کاتێك کە بیرورای ئەم گروپە لێکدانەوەی دوورمەودا (تەئویل)ی، بۆ بکرێت، و قسەیان بخرێتە سەر حاڵەت و بابەتی تەخصیصکردنی دەق بە پێی دەق، و دیسان لەگەڵ ئەم تەئویلەیشدا هەر قسەکەیان دژو پێچەوانەیە لە گەڵ قسەی دەربڕراوی (دروستی تەخصیصکرنی عام لە قورئاندا بە پێی سووننەتی موتەواتیر) ئەگەر هاتوو ئەو دەقە بۆ یەکەمجار بوو، کە تەخصیص دەکرا، ئەمەیش لە سەر بنەمای ئەو بنچینەو ئەسڵەی خۆیان کە دەڵێن، دەلالەتکردنی دەقی عام پێش تەخصیصکردنی دەلالەتێکی یەکلایی (قەطعي) یە، و ئەو عام بوونەی تەخصیص ناکرێت، مەگەر بە بەڵگەیەکی قەطعي، و یان بەفەرموودەیەکی ئاحاد، ئەگەر هاتوو تەخصیصەکە بۆ جاری دووەم یان سێیەم بوو.... و نموونەی تەخصیص کردن بەهۆی عورفەوە وەك ئەوەی کە پەروەردگار، دەفەرموێت: ﴿ يَٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُواْ لَا تَأۡكُلُوٓاْ أَمۡوَٰلَكُم بَيۡنَكُم بِٱلۡبَٰطِلِ إِلَّآ أَن تَكُونَ تِجَٰرَةً عَن تَرَاضٖ مِّنكُمۡۚ وَلَا تَقۡتُلُوٓاْ أَنفُسَكُمۡۚ إِنَّ ٱللَّهَ كَانَ بِكُمۡ رَحِيمٗا ﴾[1].

کە بە دەق ئەوەی دەربڕیوە کە مامەڵە دارایییەکان کە سەرچاوەی گولستنەوەی پۆستی خاوەن مولکێن لە کەسێکەوە بۆ کەسێکی تر، پێویستە توخمەکانی ڕازی بوون، تیایاندا بێتەدی، و لە سەربنەمای ڕەزایەتی هەر دوو لا ئەنجام بدرێت، و بێگومان پێوانەی گشتی و سەرلپاگیری بۆ دەربڕینی دەستەواژەی (ڕازی بوون: الرّضا) لە لای شەرعزانانی شەریعەت: بریتییە لە هەر دوو بێژەی (الأیجاب والقبول: قایلبوون و پەسەند کردن) بەڵام ئەوەی هەیە کە ئەم پێوانەیە، جاری وا هەیە کە بە هۆی عورفەوە تەخصیص دەکرێت، جا ئەگەر هاتوو عورف لە سەر دەستەواژەی تری غەیری ئەم (إیجاب و قبول)ە، بۆ حاڵەتی ڕازی بوون کاری کرد،و ڕۆیشت، وەك پێ بەخشین و نوسین و نرخ لە سەر کاڵاکان[2] و کەلوپەلە بەکاربەرەکان، ئەوا کارکردن بەم شێوە عورفە کارێکی دروستە، و نمونەی تەخصیصکردنی دەقی گشتی بەهۆی عورفەوە، وەك ئەوەی کە لەفزی (ما) لە فەرمایشتی

١– سورة النساء: ٢٩.

٢– تخريج الفروع على الأصول، للزنجاني، ل٦٢.

پێغەمبەرﷺ کە دەفەرموێت: (فیماسقتِ السَّماءُالعُشرُ وفیما سُقِيَ بنضحٍ أو بدالیةٍ نصفُ العُشر)[1]، ئەو کشتوکاڵەی کە بە ئاوی باران ئاو دەخواتەوە دەیەك تیایدا بە زەکات دەدرێت، و ئەوەی کە بە هۆی ولآخی ئاو هەڵگوز، و یان ئاوکێش، و یان دەزگای ئاوسەرخەر، ئاو بدرێت، ئەوە زەکاتەکەی بیست یەکە)، کە ئەم دەقە عامە، و بۆ هەموو ئەو شتانەیە کە لە زەوی شین دەبن، لە کشتوکاڵ و بەری درەختەکان، بەڵام عورفی گشتی لەسەر ئەوەیە کە خاوەن کشتوکاڵەکە لێی بخوات، و یان خاوەن باخەکە لێی بخوات، و نانی خانەوادەکەی لێ بدات، و یان بەشی ئەوکەسانە بدات کە سەری لێ دەدەن، لە پێش دەرکردنی زەکات تیایدا، و بەم پێیە بێت، ئەم عورفە بەتایبەتکار (مخصِّص)ـی، ئەو دەقە گشتییە دادەنرێت، کە باسکرا[2].

و هەروەها لە نموونەی تەخصیصکردنی دەقی عام، وەك فەرمودەی: (نهی رسول الله عن أن یبیع الإنسان ما لیس عنده)[3]، پێغەمبەرﷺ رێگری کردووە لەوەی کە مرۆڤ شتێك بفرۆشێت، کە ئەو شتە لە بەردەستیدا نەبێت، و لە لای ئامادە نەبێت)، کە ئەم دەقە تەخصیص کراوە بەو عورفە عامەی کە گرێبەستی شت دروستکردن، و شتدان بە دروستکردن (عقد الأسصتناع) بە رێگەپێدراو دادەنێت، کە گرێبەستی لەم جۆرە لە سەردەمی کۆنەوە خەڵکی کردویانەتە نەریت و لە سەری راهاتوون، چونکە پێویستییان پێی هەیە.

و هەروەها نموونەی تەخصیصکردنی (عام) وەك ئەم فەرمودە عامەی پێغەمبەرﷺ کە دەفەرموێت: (الناس شرکاء في ثلاثة في الماء والکلأ والنار ـ الوقود)[4]، (خەڵکی لە سێ شتدا هاوبەشن: ئاو – لەوەڕگا و ئاگر – سوتەمەنی)[5] کە بە پێی عورفی گشتی تەخصیص کراوە، کە عورفە گشتییەکە ئەوەیە کە ئاوی سنور بۆ دیاریکراو و خاوەن دار، بە موڵکی ئەو کەسە دادەنرێت کە بووەتە خاوەنی[6]، و هەروەها پێشەوا مالیك (خوای لێی خۆشبێت) ئەم (گشتگیری: عموم)ـەی، کە لەم ئایەتە پیرۆزەدا هاتووە، کە دەفەرموێت: ﴿ وَٱلْوَٰلِدَٰتُ يُرْضِعْنَ أَوْلَٰدَهُنَّ حَوْلَيْنِ كَامِلَيْنِ ۖ لِمَنْ أَرَادَ أَن يُتِمَّ ٱلرَّضَاعَةَ ۚ

---

[1] ابن حزم في المحلى ٢١٩/٥.

[2] أصول التشریع الأسلامي، علي حسب الله ل٢٤٣.

[3] عن حکیم بن حزام: نهاني رسولُ اللهِﷺ عن بیعِ ما لیس عندي..... ابن الأثیر–شرح مسند الشافعي٤٨/٤

[4] إرواء الغلیل ٧/٦

[5] رواء الغلیل، ٧/٦.

[6] رواء الغلیل، ٧/٦.

وَعَلَى ٱلْمَوْلُودِ لَهُۥ رِزْقُهُنَّ وَكِسْوَتُهُنَّ بِٱلْمَعْرُوفِ ۚ لَا تُكَلَّفُ نَفْسٌ إِلَّا وُسْعَهَا ۚ لَا تُضَآرَّ وَٰلِدَةٌۢ بِوَلَدِهَا وَلَا مَوْلُودٌ لَّهُۥ بِوَلَدِهِۦ ۚ وَعَلَى ٱلْوَارِثِ مِثْلُ ذَٰلِكَ ۗ فَإِنْ أَرَادَا فِصَالًا عَن تَرَاضٍ مِّنْهُمَا وَتَشَاوُرٍ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِمَا ۗ وَإِنْ أَرَدتُّمْ أَن تَسْتَرْضِعُوٓا۟ أَوْلَٰدَكُمْ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ إِذَا سَلَّمْتُم مَّآ ءَاتَيْتُم بِٱلْمَعْرُوفِ ۗ وَٱتَّقُوا۟ ٱللَّهَ وَٱعْلَمُوٓا۟ أَنَّ ٱللَّهَ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ ﴾[1].

به عورف تەخصیصی دەکات، واتە بەو عورفەی کە لە لای وا باوە کە جگە لە دایك شیر بە منداڵەکە بدات، ئەگەر ئەم عورفە لە وڵاتێکدا بڵاو بوویەوە و کاری پێکرا.

پاشان یاسا دانەری عێراقیش، عورفی بە تایبەتکار (مخصِّص) داناوە، بۆ ئەو گشتگیری (عموم)ـەی، کە لە بنچینە یاسایەکاندا هەیە، بۆ نموونە کە ماددەی (٣٩٨) لە یاسای مەدەنی پەیڕەوکراو بە دەق ئەوەی دەربڕیوە کە: (نفقات الوفاء على المدين إلا اذا وجد اتفاق أو عرف أو نص يقضي بغيْر ذلك):(تێچوونەکانی ماوەی پابەندبوون بە دانەوەی قەرزەوە، لەسەر قەرزارەکەیە مەگەر ڕێکەوتنێك و یان عورفێك یان دەقێك و یان هەرچی تر وابکات ئەم حاڵەتە بگۆڕێت).

- سێیەم: تەخصیص: تایبەتکردنی دەق: بەهۆی کۆڕای زانایان (ئیجماع)ەوە[2]:

شەرعزانانی شەریعەتی ئیسلام پێیان وایە کە تەخصیصکردنی دەقی عام بەهۆی ئیجماعەوە کارێکی دروستە، چونکە بەڵگەیەکی یەکلایی (قطعي) یە، و هەڵە هەڵناگرێت، و دەقی عام هەڵگری ئەگەر (إحتمال)ـە، لەکاتی گوزارشت کردن لەو مانایەیدا کە هەیەتی، چونکە دەلالەتکردنەکەی گومانئاوییە (ظني) یە، و بەم پێیە بێت، دەکرێت کە ئیجماع لەو بەڵگانە دابنرێت، کە بە هۆیەوە دەکرێت (عام) تەخصیص بکرێت[3]، وەك تەخصیصکردنی ئەو عامەی کە لەم ئایەتە پیرۆزەدا هاتووە، کە دەفەرموێـــــت: ﴿يَٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُوٓا۟ إِذَا نُودِىَ لِلصَّلَوٰةِ مِن يَوْمِ ٱلْجُمُعَةِ فَٱسْعَوْا۟ إِلَىٰ ذِكْرِ ٱللَّهِ وَذَرُوا۟ ٱلْبَيْعَ ۚ ذَٰلِكُمْ خَيْرٌ لَّكُمْ إِن كُنتُمْ تَعْلَمُونَ ﴾[4].

١- سورة البقرة: ٢٣٣.

٢- (کۆڕا: ئیجماع) بریتییە لە کۆکبوونی موجتەهیدەکانی ئوممەتی پێغەمبەر موحەممەدﷺ لە سەردەمێك لە سەردەمەکاندا، لە دوای کۆچی دوایی پێغەمبەرﷺ لە سەرحوکمێکی شەرعی ئیجتیهادی، بە مەرجی بوونی بەڵگە و پاڵپشت لە سەری.

٣- پەڕتووکی (المستصفى) ئیمامی غەزالی، ل٣٤٧.

٤- سورة الجمعة: ٩.

کە بە پێی ئیجماع تەخصیص کراوە، و فەرموویانە کە گشتگیری (عموم)ـی، ئەم دەقە کە دەلالەت دەکات، لەسەر واجبێتی وازهێنان لە مامەڵە دنیاییەکان، لەکاتی جێبەجێ کردنی نوێژی هەینیدا، کە ئەمە بە پێی ئیجماع ئافرەت ناگرێتەوە چونکە ئافرەت نوێژی هەینی لەسەر واجب نییە، بۆیە مافی ئەوەی هەیە کە سەرقاڵی بەڕێوەبردنی کارو بارە بازرگانی و کارەکانی تری خۆی بێت، لەکاتی بەرپاکردنی نوێژی هەینیدا[١].

بە تێڕوانی من، ئەو بەڵگەیەی کە تایبەتکار (مخصِّص)ـی، دەقی عامە، ئەوە خودی ئیجماعەکە نییە، کە ئەو عاممەی تایبەت کردووە، بەڵکو ئەو بەڵگەیەی کە ئیجماعەکەی دراوەتە پاڵ و ئیجماعەکە بە هۆیەوە پێکهێنراوە، ئەوە بەڵگە موخەصیصەکەیە، چونکە بێگومان هەموو ئیجماعێك دۆکیۆمێنت و بەڵگەیەکی هەیە، کە ئەو زانایانە بەدەستیانەوەیە و لەسەری رێك کەوتوون و ئیجماعەکەیان پێ بەرپا کردووە، و بەڵام دواجار ئیتر ئەم بەڵگەیە بە هۆی ئیجماعەکەوە بەهێز بوونی زیاتر بە خۆیەوە دەبینێت، و تا دواجار دەبێتە بەڵگەیەکی قەطعی و یەکلایی و پڕ لە دڵنیایی، لە کاتێکدا کە لە پێش ئیجماعەکەوە گوماناوی (ظني) بووە[٢]، بەڵام سەبارەت بە یاسا دەکرێت بگوترێت، دروستە دەقێکی گشتی یاسایی بە هۆی کۆڕای پەرلەمانتاران تەخصیص بکرێت، ئەمەیش وەك قیاسکردنێك لەسەر دروستی تەخصیصکردنی دەقێکی عامی شەرعی، بەپێی کۆڕای شەرعزانانی ئیسلام.

چوارەم: تەخصیص: تایبەتکردنی دەق، بەهۆی بەڵگەی قیاس[٣]: بەربەرداگرتن ەوە:

هەندێ لە شەرعزانان، تەخصیصکردنی دەقی (عام) بە هۆی قیاسەوە بە رێگەپێدراو دادەنێن، چونکە (قیاس) بەڵگەیەکی شەرعییە، و یەکێکە لە سەرچاوە دەرخەرەکانی فیقهی ئیسلامی، لەڕاستیدا

١- إرشاد الفحول، ١٥٩.

٢- ئەو بابەتەی کە لە پەرتووکی (الأحكام)ـی، ئامێدی دا هاتووە ئەم پرسە پشت ڕاست دەکاتەوە، لەوەدا کە ئەگەر بینیمان ئەوانەی کە بەو ئیجماعە هەستاون، بڕیارەکەیان پێچەوانەی (عموم: گشتگیری) بیەکەبوو، لە هەندێ لە شێوازیدا ئەوا دەبێت، ئەوە بزانین کە ئاگاداری ئەو بەڵگە تایبەتکارە، (مخصِّص)ـە، بوون جا بڕیاریانداوە تا هەڵەکردن لەم کۆڕی کۆڕکارانە بەدوور بخەینەوە، و لەسەر ئەم بنەمایە بێت، مانای ئەوەی کە بە ڕەهایی گوتمان: ئیجماع تایبەتکار (مخصِّص)ـی، دەقە مەبەست ئەوەیە کە ناسێنەر و ئاشکراکەری بەڵگەی موخەصیصەکەیە، نەوەك ئەوەی کە لە خودی خۆیدا، خۆی موخەصیصەکە بێت.

٣- (قیاس: بەبەرداگرتن) بریتییە لە بەستنەوەی پێشهاتێك کە دەقی لەسەر نەهاتووە، بە پێشهاتێکی پێش خۆیەوە کە دەقی لەسەر هاتووە، کە هاوێنەی یەکترین، و هەروەها لەبە رئەوەی کە هەردوو پێشهاتەکە لە هۆکاری بڕیارەکەیاندا (علةالحكم) هاوبەشن.

قیاس بە یەکێك لە ڕێگاکانی ڕاڤەکردنی دەقەکان دادەنرێت، لە ڕووی فراوانکاری و سەرلەپاگیری حوکمی دەقەکەوە، بۆ ئەوەی کە ڕووداو و پێشهاتی زۆر بگرێتەوەو، و لە عیللەتی حوکمەکەدا دەبێت، هاوبەش بن، و هەموویان ئەو عیللەتو هۆکارەیان تیادا بێت، و هەروەها سەرچاوەیەکی دەرخەرە بۆ مەبەست و ئامانجی یاسادانەرەکە، و لە سەر ئەم بنەمایە بێت، ئیسان دەکرێت کە بە موخەصیص دابنرێت، و هەروەها سنوور و چوارچێوەی دەقەکەیش بەرتەسك بکاتەوە، ئەمە بە پێچەوانەی ئەرکە بنچینەییەکەیەوە کە بەرفراوانکردنی بازنەی جێبەجێکردنی دەقە.

نموونەی ئەم بابەتەیش وەك ئەوەی کە پەروەردگار دەفەرموێت: ﴿وَمَن دَخَلَهُۥ كَانَ ءَامِنًا﴾[1] .

کە لەفزی (مَن) ئیسمی مەوصولە، و لە دەستەواژەکانی (گشتگیری: عموم)ە، وگوزارشت لە سەر ئەوە دەکات کە هەر تاوانبارێك پەنای بردە بەر ماڵی خودای مەزن (بیت الله الحرام) لە شاری مەککەی پیرۆز، ئەوا سزای لەسەر جێبەجێ ناکرێت، مادام تیایدا ماوەتەوە، و ڕێزی لێ گرتووە، و هەروەها وەك ڕێزگرتنێك لە مەزنایەتی ئەو ماڵە، بەڵام ئەوە هەیە، کە هەندێ لە شەرعزانانی ئیسلام وەك ئیمامی شافیعی (ڕەحمەتی خوای لێبێت) لە گشتگیری (عموم)ی، ئەم دەقە تاوانبارێکی لێ دەرهێناوە، کە خوێنڕێژ بوو بێت، وەك ئەو بکوژەی کە سزای کوشتنەوەی بە لەسێدارەدانی لەسەرە، ئەگەر پەنای بردە بەر ئەو ماڵە پیرۆزە، ئەمە لەسزای کوشتنەوە ناپارێزرێت، ئەمەیش وەك قیاسکردن لە سەر سەندنەوەی تۆڵە لەسەر ئەندامەکانی لەش، کە بە (الأعتداء على مادون النفس) ناوزەد کراوە، واتە لە گیان کەمترە، و نەیکوشتووە، بۆ وێنە چاوی کوێرکردووە، یان دەستو قاچی شکاندووە، و یان لێی کردۆتەوە، و یان .. هتد لە ئەندامەکانی لەشی مرۆڤ و یان بە قیاسکردن لە سەر کەسێك کە لە ناو حەرەمی پیرۆزی ماڵی خودادا، تاوان ئەنجام بدات[2] ، کەواتە ئەم حاڵەتانە لەناو ئەو دەقە گشتییەدا تایبەت کراون.

پێنجەم: تەخصیص: تایبەتکردنی دەق، بەهۆی (بەرژەوەندی: مصلحة)ەوە:

شتێکی بەڵگە نەویستە کە حوکمە شەرعییەکان تەنها و تەنها بۆ بەرژەوەندی مرۆڤەکان دانراوون، جا هەرکات بەرژەوەندییەکی خەڵکی دژی دەقێك لە دەقەکانی قورئان یان سوونەت وەستایەوە، ئەمە مانای ئەوەیە کە ئەو بەرژەوەندییە دژی دەقێکی وایە کە گوزارشت دەکات لە سەر بەرژەوەندییەك، و

١- سورة آل عمران: ٩٧.

٢- بڕوانە پەرتووکی (تخریج الفروع على الأصول)ی، زەنجانی، ل ٥٧، و دواتر.

یان لەسەر خودی بەرژەوەندییەک، و دواجار لە ڕاستیدا پێچەوانەگەری لە نێوان دوو دەقدا[1]، و یان دوو بەرژەوەندیدا[2] سەر هەڵدەدات.

جا دژیەتیکردنی بەرژەوەندی لە گەڵ دەقێکدا تەنها لە پرسە لابەلاییەکاندا (جزئیات) ڕوودەدات، ئەو بابەتە لابەلاییانەی کە ڕەچاوکردنی بەرژەوەندی تیایاندا، بە هەڵاوێرکردن (إستثناء) لـە سـەرلەپای بنچینەی دەقەکە دانراوە، و بە هەڵوەشێنەرەوەی هەژمار نەکراوە، جا هـەر کـات لـە هەنـدێ پرسـی لابەلاییدا دەرکەوت کە کارکردن بـە دەقـە گشـتییەکە ئـەو بەرژەوەندییـە بـەدی ناهێنێت، کـە تیایـدا مەبەستە، و بەڵکو تەنانـەت سەردەکێشێـت بـۆ خراپـە، ئـەوە هـەڵاوێرکردنی ئـەم بابەتـە لابەلاییانـە (جزئیات)ـانە، لـە بەرتەسـکترین سـنووردا کـارێکی واجبـە، تـا بتوانرێـت بەرژەوەندییـە شـەرعییەکە بەجێبهێنرێت، و ئیتر لە غەیری ئەو بابەتە جوزئیانەدا دەقەکە هەروەک خۆی دەمێنێتەوە و کـاری وەک خۆی پێ دەکرێت، بۆ نموونە وەک ئەوەی کە مرۆڤێك و یان کۆمەڵە مرۆڤێـك گەیشـتنە لێـواری مـەرگ لەبرسییەتیدا، ئەوە لەم حاڵەتەدا واجبە کە لە ماڵی خەڵکی بەشیان پێ بدرێت، تا نـەمرن، هەرچـەندە کە ئەمە دەستدرێژی کردنە بۆ سەر ماڵ وسامانی خەڵك، بەڵام دەتوانن هاوشـێوەی ئـەو شـتە ئەگـەر پێیان بوو، لە جیاتی بدەن بە خاوەنەکەی و یان نرخەکەی بدەن، ئەگـەر توانایـان هـەبوو، جـا ئەگـەر ئەمەیش هەر نەبوو، دەبێت هەر ڕزگار بکرێن، هەرچەندە پەروەردگار دەفەرموێت: ﴿ يَـٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُواْ لَا تَأۡكُلُوٓاْ أَمۡوَٰلَكُم بَيۡنَكُم بِٱلۡبَٰطِلِ ﴾[3].

بەڵام ئەم هەڵاوێرکردنە (إستثناء)ـە، لەبەر بوونی حاڵەتێکی لابەلایی، لـە پرسـێکی لابەلاییـدا، کـە ئەمە هەرگیز قاعیدە گشتییەکە هەڵناوەشێنێتەوە، کە لە هەموو حاڵەتێکدا دەسـتدرێژی کردنـە سـەر سامانی خەڵکی بە حەرام دانراوە، جا ئەم بابەتی هەڵاوێرکردنە ئەوەیە کـە زانایـانی زانسـتی ئوصولـی فیقهـ بـە (التخصـیص: تایبـەتکردن) ناوزەدیـان کـردووە، و هـەر ئـەم بابەتـەیش قورئـانی پیـرۆز و پێغەمبەرﷺ و چینێك لە شەرعزانانی هاوەڵان و شوێنکەوتوولن، و پێشەوا موجتەهیـدەکان جـەختیان لەسەر کردووەتەوە.

١- واتە: دەقە پێچەوانەکە و ئەو دەقەی کە گوزارشت دەکات، لەسەر ڕەچاوکردنی بەرژەوەندییەکە، هەروەك زانا (الطوفي) وا دەڵێت.

٢- ئەو بەرژەوەندییە کە دژی دەقەکەیە پێچەوانەیە لەگەڵیدا، و ئەو بەرژەوەندییەی کە دەقەپێچەوانەکە دەلالەتی لەسـەر دەکات.

٣- سورة النساء: ٢٩.

بۆ نموونە: قورئانی پیرۆز ڕێگەی داوە بە کەسی ناچار بوو، کە گۆشتی مردارەو بوو، بخوات ئەمە بەپاسای هەڵاوێرکردن (إستثناء) و وەك ڕچاوکردنی بەرژەوەندی پارلستنی گیانی ئەو مرۆڤە ناچارە، وەك پەروەردگار دەفەرمویت: ﴿فَمَنِ اُضْطُرَّ فِي مَخْمَصَةٍ غَيْرَ مُتَجَانِفٍ لِّإِثْمٍ فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَّحِيمٌ﴾[1].

و هەروەها پێغەمبەرﷺ ڕێگەی داوە بە مامەڵەی (سەلەم)[2] کە فەرموویەتی: حَدَّثَنَا صَدَقَةُ أَخْبَرَنَا ابْنُ عُيَيْنَةَ أَخْبَرَنَا ابْنُ أَبِي نَجِيحٍ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ كَثِيرٍ، عَنْ أَبِي الْمِنْهَالِ، عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا، قَالَ: قَدِمَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ الْمَدِينَةَ وَهُمْ يُسْلِفُونَ بِالتَّمْرِ السَّنَتَيْنِ وَالثَّلاَثَ، فَقَالَ: «مَنْ أَسْلَفَ فِي شَيْءٍ، فَفِي كَيْلٍ مَعْلُومٍ، وَوَزْنٍ مَعْلُومٍ، إِلَى أَجَلٍ مَعْلُومٍ» ، حَدَّثَنَا عَلِيٌّ، حَدَّثَنَا سُفْيَانُ، قَالَ: حَدَّثَنِي ابْنُ أَبِي نَجِيحٍ، وَقَالَ: «فَلْيُسْلِفْ فِي كَيْلٍ مَعْلُومٍ، إِلَى أَجَلٍ مَعْلُومٍ»[3]: (هەرکەس مامەڵەی سەلەم ئەنجام دەدات، با پێوانەکەی و کێشانەکەی و وەختەکەی دیاریکراوبێت) ئەمە هەڵاوێرکردنە لە گشتگیری ئەو بنچینەیەی کە فرۆشتنی شتی نادیاری ڕێگری لێکردووە وەهەروەها لەبەر ڕەچاوکردنی ئاسانکارییە لەسەر خەڵکی.

و هەروەها ڕێگەی داوە، بەو کەسەی کە موڵکێك لە کەسێکی نزیکی خۆی کە ئەم زیاتر مافی هەیە وەریگرێتەوە، (شوفعەکار) هەرچەندە فرۆشتویەتی بە کەسێکی تریش، جا دەتوانێت ئەو شتەی شوفعەکەیە هەڵبگرێتەوە لە کابرای کڕیار کە دوورینەیە، لەبەر لادانی زیان لە سەر خاوەنەکەی، کە خزمی شوفعەکارەکەیە، کەوا چاوەڕێ دەکرێت لەگەڵ ئەو کڕیارە نوێیەدا توشی گرفتو زیان ببێت، بۆیە لێی وەردەگرێتەوە، ئەمە هەڵاوێرکردنە لە گشتگیریی (عموم) بنچینەی ڕێزگرتنی موڵکایەتی.

هەروەها وەك ئەوەی کە پێشەوا عومەری کوڕی خەطاب (خوای لێی ڕازی بێت) لە ساڵی گرانی و برسێتیدا سزای بڕینی دەستی دزی لابرد، و هەڵی پەسارد، ئەمەیش وەك هەڵاوێرکردنی ئەو گشتگیرییەی کە لەم ئایەتە پیرۆزەدا هەیە کە دەفەرمویت: ﴿وَالسَّارِقُ وَالسَّارِقَةُ فَاقْطَعُوا أَيْدِيَهُمَا﴾[4].

١– سورة المائدة: ٣.

٢– (سەلەم) کە (سلف)یشی، پێ دەگوترێت، فرۆشتنی شتێکی دیاریکراوە، بەڵام لە ئەستۆدا دەمێنێتەوە، و ڕاستەوخۆ ڕادەست ناکرێت، بە نرخێکی پێشخراو، کە زانایان فرۆشتنی تەنگانەیشی پێی دەڵێن، چونکە فرۆشتنی شتێکی نادیارە، لەبەر ئەوەی کە هەردوو لای گرێبەستکار پێویستیان پێی هەیە.

(٣) رواه البخاري، فەرموودەی ژمارە (٢٢٤٠)، و سبل السلام ٣/٦٤.

٤– سورة المائدة: ٣٨.

ئەمەیش وەك ڕەچاوکردنی بەرژەوەندی پارلستنی گیانی مرۆڤەکان کاتێك کە بۆی دەرکەوت کە ماندەری دزی کردنەکە زۆر بەهێزترە لە کاریگەری دەست بڕینەکە، و بێگومان دەستبڕین لەوکاتەدا زیان گەیاندن بوو، بە جەستە بەبێ ئەوەی کە مەبەستە شەرعیەکە کەواز هێنانە لەدزیکردن بێتەدی.

و هەروەها وەك ئەوەی کەپێشەوا عەلی کوڕی ئەبوتالیب (خوا لێی ڕازی بێت) بڕیاریدا بە دەستەبەرکردنی پیشەگەران واتە ئەوەی کە خراپی دەکەن لە سەریانە بیبژێرن ئەمە وەك هەڵاوێرکردن لە گشتگیری ئەو دەقە کە دەڵێت: (لاضمان علی مؤتمن)[1] کەسی ئەمانەتکار کەشتی لادانراوە دەستەبەری لەسەر پێویست نییە.

ئەمەیش وەك هەوڵێك بۆ پارلستنی سامان و موڵك و ماڵ و داراییی خەڵکی لە لای پیشەگەران، چونکە وا نەبوولیە، خەمسارییان تیادا دەکرد.

زانای مەزن (نەجمەدینی طوفي) (خوا لێی خۆش بێت) دەربارەی پێچەوانەبوونەوەی بەرژەوەندییەك لە گەڵ دەقی شەرعیدا دەڵێت: ئەگەر بەرژەوەندییەك لەگەڵ دەقێکی شەرعییدا دژو پێچەولنە بوویەوە، ئەوە کۆکبوون لە نێوانیاندا دەکرێت، و ڕێك دەخرێن، بەوەی کە بە هۆیەوە دەکرێت (تایبەت: تەخصیص) بکرێت و یان بەڕێگەی ڕوونکردنەوە پێش بخرێت بەسەریدا[2].

(پێشەوا شاطبي) لە ئیبن عەرەبییەوە، گێڕاویەتییەوە کە گوتویەتی: گشتگیری (عموم) ئەگەر بەردەوام بوو، و بەبەرلنگرتن (قیاس)یش، ئەگەر دوورەودلبوو، نەدەکرا ئەوا پێشەولیان مالیك وئەبو حەنیفە ڕلیان ولیە کە (عام) بەهەریەلکەیەك بێت، دەکرێت تەخصیص بکرێت، و بەڵام پێشەوا مالیك ولی بەلاوە باش و جوانترە، کە بەپێی بەرژەوەندی (المصلحة) تەخصیص بکرێت[3].

پوختەی قسان ئەوەیە کە بەرژەوەندی شەرعی دلنیادانرلو، ئەگەر دژی دەقێك وەستایەوە، ئەگەر ئەم بەرژەوەندییە لەپێشتر بوو، لەو بەرژەوەندییەی کە لە خودی حوکمەکەدا هەیە، ئەوا بەهۆیەوە عام بوونەکەی تەخصیص دەکەین، و دروست نییە کە ببێتە ڕوخێنەر بۆی، و ببێتە جێگرەوەی و بەڵکو لێرەدا وەك هەڵاوێردلێکراو (مُستثنی منه) ولیە، کە بە تەخصیص ناوزەد کراوە، چونکە ئەگەر دەرگای

١- نيل الاوطار: ٥/ ١٩٦، و سنن البيهقي ٢٨٩/٦.

٢- بروانە پاشکۆی پەرتووکی (المصلحة في التشريع الأسلامي) نجم الدين الطوفي: د. مصطفى زيد، ل٢٥، و هەروەها پەرتووکی أصول التشريع الأسلامي، علي حسب الله ل ١٨٠.

٣- الأعتصام للشاطبي، ٣٣٨/٢- ٣١٩، أصول التشريع الأسلامي، ١٨١.

پێشخستنی بە سەردا بە ڕەهایی بکەینەوە، ئەوا مەشخەڵی شەریعەت گۆڕانکاری بە سەردا دێت، و بە پێی تێپەڕبوونی کات بنچینەکانیشی هەڵدەوەرن.

جا لە دوای ئەم پاتوڕاما کورتە، وای دەبینم کە تەخصیصکردنی دەق بە هۆی بەرژەوەندییەوە، لە ناولخن و ڕەسەنایەتییەکەیدا دەگەڕێتەوە بۆ تەخصیصکردنی دەق بە پێی دەق، و لە گەڵ ئەوەیشدا هیچ گرفتێك نییە کە بە تەخصیصکردن بە هۆی بەرژەوەندیی (التخصيص المَصلحة) ناوزەد بکرێت.

باسی (سڕینەوە: النَّسْخ)

نەسخ لە زمانی عەرەبیدا، بۆ چەندەها مانا هاتووە، لەوانە لابردن (الأزالة) هەروەك پەروەردگار دەفەرموێت: ﴿وَمَآ أَرْسَلْنَا مِن قَبْلِكَ مِن رَّسُولٍ وَلَا نَبِيٍّ إِلَّآ إِذَا تَمَنَّىٰٓ أَلْقَى ٱلشَّيْطَٰنُ فِىٓ أُمْنِيَّتِهِۦ فَيَنسَخُ ٱللَّهُ مَا يُلْقِى ٱلشَّيْطَٰنُ ثُمَّ يُحْكِمُ ٱللَّهُ ءَايَٰتِهِۦ ۗ وَٱللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ﴾[1].

(نەسخ) لە زاراوەی زانایانی پێشینەدا، بریتییە لە گشت ئەو حاڵەتە لابەلاییانەی کە دێن، بە سەر ڕووکەشی دەقەکاندا، هەر لە تەخصیصکردنی عامەکان، و یان والبەستە و کۆتکردنی ڕەهاکان (تقييد المطلق) و یان دەرفەتدان (الرخصة) و یان ڕوونکردنەوەی پرسە کورت و پوختەکان (بيان مجمل) و یان بە ڕیزبەند هاتنی بڕیارێك (تدريج الحكم) وهتد...

پێشەوا ئیبن عەرەبی، لە ڕاڤەی ئایەتی: ﴿وَعَلَى ٱلْوَارِثِ مِثْلُ﴾[2] دا، دەفەرموێت: زانایانی پێشینە لە شەرعزانان و ڕاڤیارانی قورئان، تەخصیصیان بە (نەسخ) ناوزەد کردووە، چونکە لابردنی هەندێك لەو گشتی بوونەی تیایدایە، کە لە دەقی (عام)دا، هەیە، واتە گشتی بوونەکەی کەم دەکاتەوە، جا ئەم بەکار هێنانە لەسەر زمانیان ڕاهات، تاوەکو ناچار بوو بە کێشە و گرفت بۆ زانایانی دوای خۆیان[3].

(نەسخ) لە زاراوەی زانایانی دواییندا، بریتییە لە لادان و سڕینەوەی حوکمێکی شەرعی پێشتر بە هۆی بەڵگەی شەرعییەوە کە لە دواییەوە هاتووە.

١- سورة الحج: ٥٢.

٢- سورة البقرة: ٢٣٣.

٣- تفسير القرطبي: ٣/ ١٦٩.

ئاستی گونجانی ڕوودانی حاڵەتی نەسخ:

١– لەوەدا ڕاجیایی نییە، کە شەریعەتە ئاسمانییە پێشووەکان، حوکمە لاوەکییەکانیان سڕاونەتەوە[1]، ئەو حوکمانەی کە بە پێی سەردەم و شوێنەکان لەگەڵ شەریعەتی ئیسلامیدا جیاوازن، چونکە قورئانی پیرۆز دوا دەستوری خودایە، کە وەك هەموارکەرەوە هاتووە، بۆ سەرجەمی دەستورە ڕابردووەکان، جا ئەوانەیان کە شیاوی سڕینەوە بوون، هەستاوە بە سڕینەوەیان، و ئەوەیان کە بۆ هەڵوەشانەوە نەشاوە، چەسپاندوویەتی، وەك ئەحکامەکانی بیروباوەڕ، و ئەو ئایەتانەی ئەحکام کە بەپێی کاتو شوێنەکان ناگۆڕێن و دواجار ئەو ئەحکامانەی کە ماونەتەوە، بوونەتە بەشێك لە شەریعەتی ئیسلام، هەروەك چۆن دەستووری دەستکرد، هەندێ حوکمی دەستوریی پێشووتر دەسڕێتەوە، و هەندێکیشیان دەچەسپێنێت، و دواجار ئەو هێندەی کە چەسپاندوونی وەك بەشێك لە دەستووری نوێ دەردەکەون.

٢– ڕاجیایی لەوەیشدا نییە، کە سوونەتی پێغەمبەرﷺ بە هۆی سوونەتی تری هەر خودی پێغەمبەرە ﷺ سڕاوەتەوە، و نەسخی بەسەردا دێت، و نموونەی پراکتیکی ئەم جۆرە نەسخە وەك فەرموودەی: (كنتُ نَهَيْتُكم عن زيارةِ القُبورِ فزُوروها أو ألا فزوروها)[2]: (من پێشتر ڕێگریم کردبوو لێتان کە سەردانی گۆڕستان بکەن، بەڵام لەمەودوا بیکەن).

٣– هیچ ڕاجیایی لەوەیشدا نییە، کە سوونەتی پێغەمبەرﷺ بە هۆی قورئانی پیرۆزەوە دەکرێت، نەسخ بکرێتەوە، وەك سڕینەوەو نەسخ کردنەوەی ڕووکردنە قودس، دوای ئەوەی کە بە بەڵگەی سوونەت چەسپابوو، و سەردەمێك موسڵمانان ڕوویان لە قودس دەکرد، و دواتر گۆڕا بە ڕووکردنە ماڵی خودا لە مەککە، کە هەر ئەم ڕووکردنە قودسە لە دوای کۆچی پێغەمبەرﷺ لە شاری مەککەوە بۆ شاری مەدینە هەر نزیکەی سێزدە مانگ و هەژدە ڕۆژ بەردەوام بوو، هەر چەندە لە سەر مێژووی ئەو ڕێژەیە گێڕانەوەی جیاواز بوونیان هەیە، بەهەر حاڵ قورئانی پیرۆز ئەم ڕووکردنە قودسەی نەسخ کردەوە، و فەرمانی کرد بە ڕوو کردنە ماڵی خودا (کەعبە) لە شاری مەککەی پیرۆز.

١– بەڵام ئەو ئەحکامانەی کە پەیوەستن بە بیروباوەڕەوە، کە بریتین لە بڕوا هێنان بە خوداو ئەو بابەتانەی کە لێوەی دەبنەوە، لە بابەتە غەیبییەکان، ئەمانە لە سەرجەمی ئاینە ئاسمانییەکاندا یەکێکن و نەسخ بوونەوەیان بە سەردا نایەت، چونکە ئەمان سەر بە بنچینەکانی ئاینن، و ئاینیش لە سەرجەمی شەریعەتە ئاسمانییەکاندا یەکێکە.

[2] رواه مسلم ١٠٢٣/٢، وأحمد في مسنده.

٤- ڕاجیایی لەوەیشدا نییە، کە لە ڕووی عەقڵەوە دەگونجێت، کە قورئان بە قورئان نەسخ بکرێتەوە، چونکە حاڵەتێکی گونجاوە، و خودایش بەسەر هەموو ئەو شتانەدا زاڵ و توانا دارە کە شیاوی گونجان و ڕوودانن، و بەڵام بەکرداری ڕوی نەداوە، هەروەك دواتر ئەم ڕایە دەچەسپێنێت.

٥- هیچ ڕاجیایی لەوەیشدا نییە، و یاخود پێویستە شتی لەم جۆرە ڕوو نەدات، کە ئەویش ئەوەیە نەلە ڕووی عەقڵەوە و نە لەڕووی کرداریەوە، نەسخ لە هەواڵو بەڵێنە خودایەکان و یاساکانی بیرو باوەڕ و حوکمە هەمیشەییەکاندا ڕوونادات، و ئەمانە نەسخیان بەسەردا نایەت.

٦- ڕاجیایی لەوەیشدا نییە، کە لە قورئانی پیرۆزدا ئایەتگەلێك هەن، کە کارکردن پێیان هەڵپەسێردراوە، چونکە حوکمی ئەم جۆرە ئایەتانە پەیوەستە بە هۆکارگەلێکەوە، کە ئیتر ئەو هۆکارانە نەماوون، و ڕوونادەنەوە، لەوانە ئایەتەکانی پەیوەست بە ئەحکامەکانی بەندەو کەنیزەك، وەك پەروەردگار دەفەرموێت: ﴿وَإِنْ خِفْتُمْ أَلَّا تُقْسِطُوا فِي الْيَتَامَىٰ فَانكِحُوا مَا طَابَ لَكُم مِّنَ النِّسَاءِ مَثْنَىٰ وَثُلَاثَ وَرُبَاعَ فَإِنْ خِفْتُمْ أَلَّا تَعْدِلُوا فَوَاحِدَةً أَوْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ﴾[1].

هەروەها فەرموویەتی: ﴿وَالْمُحْصَنَاتُ مِنَ النِّسَاءِ إِلَّا مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ﴾[2].

چەندەها ئایەتی تر کە حوکمەکانی پرس بەندەو کەنزیەکیان لە خۆ گرتووە، چونکە ئیسلام هاتووە سیستەمی ئازادی مرۆڤ لە بەندایەتی بۆ غەیری خوا بنیات ناوە وپێی بووە، و یاسای کۆیلایەتی دان پیادانەناوە، و بەندایەتی مرۆڤی بۆ مرۆڤی لابردووە، و چەندپێشەکییەکی داناوە، بۆ کۆتایی هێنان بەو سیستەمە قێزەونە، لە قۆناغی گواستنەوەی خۆیدا، و بێگومان هەروایش بووە، کۆیلایەتی لابردووە، و ئیتر نەگەڕاوەتەوە.

- بەڵگەی ئەوانەی کە بڕوایان بەبوونی نەسخ هەیە، لە قورئانی پیرۆزدا:

ئەوانەی کە بڕوایان بە بوونی نەسخ هەیە، لە قورئانی پیرۆزدا، پشتیان بە چەند بەڵگەیەك بەستووە، لەوانە:

(أ). پەروەردگار دەفەرموێت﴿ مَا نَنسَخْ مِنْ آيَةٍ أَوْ نُنسِهَا نَأْتِ بِخَيْرٍ مِّنْهَا أَوْ مِثْلِهَا ﴾[3].

١- سورة النساء: ٣.

٢- سورة النساء: ٢٤.

(٣). سورة البقرة،الآية: ١٠٦ .

(ب). پەروەردگار دەفەرموێت:﴿ يَمۡحُواْ ٱللَّهُ مَا يَشَآءُ وَيُثۡبِتُۖ وَعِندَهُۥٓ أُمُّ ٱلۡكِتَٰبِ ﴾[1].

(ج). پەروەردگار دەفەرموێت:﴿ وَإِذَا بَدَّلۡنَآ ءَايَةٗ مَّكَانَ ءَايَةٖ وَٱللَّهُ أَعۡلَمُ بِمَا يُنَزِّلُ قَالُوٓاْ إِنَّمَآ أَنتَ مُفۡتَرِۭۚ بَلۡ أَكۡثَرُهُمۡ لَا يَعۡلَمُونَ ﴾[2][3].

– توێژینەوەی بە بەڵگەكردنی ئەم ئایەتە پیرۆزانە:

ئایەتی یەكەم: (١٠٦): ﴿ مَا نَنسَخۡ مِنۡ ءَايَةٍ أَوۡ نُنسِهَا نَأۡتِ بِخَيۡرٖ مِّنۡهَآ أَوۡ مِثۡلِهَآ ﴾[4]، وەڵامی ئایەتی (١٠٥)ـە، ﴿ مَّا يَوَدُّ ٱلَّذِينَ كَفَرُواْ مِنۡ أَهۡلِ ٱلۡكِتَٰبِ وَلَا ٱلۡمُشۡرِكِينَ أَن يُنَزَّلَ عَلَيۡكُم مِّنۡ خَيۡرٖ مِّن رَّبِّكُمۡۚ وَٱللَّهُ يَخۡتَصُّ بِرَحۡمَتِهِۦ مَن يَشَآءُۚ وَٱللَّهُ ذُو ٱلۡفَضۡلِ ٱلۡعَظِيمِ ﴾[5]، و مەبەستیش لە(الآية) لە ئایەتی ،(مَا نَنسَخۡ مِنۡ ءَايَةٍ) بریتییە لە ئایەتەكانی پەڕتووكە ئاسمانییە پێشووەكان، و مەبەستی نەسخكردنەوەی ئایەتی قورئان نییە، چونكە ئەم ئایەتە **وەڵامی ئایەتی** (١٠٥)ـە،كە لە پێشییەوە هات، و هەروەها گوزارشت دەكات، لە سەر ئەوەی كە مەبەست لە(الآية) واتە: موعجیزە، و دوو ئایەتی دوای ئەمە لە سورەتی بەقەرەدا بریتین لە:

(أ). ئایەتی ﴿ أَلَمۡ تَعۡلَمۡ أَنَّ ٱللَّهَ لَهُۥ مُلۡكُ ٱلسَّمَٰوَٰتِ وَٱلۡأَرۡضِۗ وَمَا لَكُم مِّن دُونِ ٱللَّهِ مِن وَلِيّٖ وَلَا نَصِيرٍ ﴾[6].

---

[1]. سورَة الرّعد:الآيَة: ٣٩.

[2]. سورَة النّحل:الآيَة: ١٠١ .

[3]. يُنظر: مَناهل العرفان في علوم القرآن،للزُّرقاني،٢/١٧٣، وَ ماليَها، وَ البُرهان في علوم القرآن،للزّركشي،٢/٢٨، وَ ماليَها، وَ الإتقان في علوم القرآن، للسيوطي،٣/٦٦، وَ ماليَها، وَ قلائد المرجان في بيان الناسخ والمنسوخ في القرآن، مرعي بن يوسف بن أبي بكر بن أحمد الكرمى المقدسي الحنبلى،(المُتوفَى: ١٠٣٣هـ)، المُحقق: سامي عطا حسن، ص٢٢ وَ ماليَها، وَ المصفى بأكف أهل الرسوخ من علم الناسخ والمنسوخ، جمال الدين أبو الفرج عبد الرحمن بن علي بن مُحَمّد الجوزي، (المُتوفَى: ٥٩٧هـ)، المُحقق: حاتم صالح الضامن، ص١١ وَ ماليَها، وَمَباحث في علوم القرآن، صُبحي الصالح، ص٢٥٩، وَ ماليَها، وَمَباحث في علوم القرآن، مناع بن خليل القطان، ص٢٣٧، وَ ماليَها، وَ دراسات في علوم القرآن، مُحَمّد بكر إسماعيل، ص٢٤٢، وَ ماليَها، وَ الأصلان في علوم القرآن، د. مُحَمّد عبدالمنعم القيعي، ص٧٨، وَ ماليَها.

[4]. سورَة البقرة:الآيَة: ١٠٦ .

[5]. سورَة البقرة:الآيَة: ١٠٥ .

[6]. سورَة البقرة:الآيَة: ١٠٧ .

(ب). ئایـــــــــەتی ﴿ أَمْ تُرِيدُونَ أَن تَسْـَٔلُوا رَسُولَكُمْ كَمَا سُئِلَ مُوسَىٰ مِن قَبْلُ ۗ وَمَن يَتَبَدَّلِ ٱلْكُفْرَ بِٱلْإِيمَٰنِ فَقَدْ ضَلَّ سَوَآءَ ٱلسَّبِيلِ ﴾[1].

وپرسیارەکەی ئەوەی ئیسرائیلیش لە پێغەمبەر موسی (سەلامی خوای لێ بێت)ئـەو دەقەیـە کـە پەروەردگار دەفـەرموێت:﴿ وَإِذْ قُلْتُمْ يَٰمُوسَىٰ لَن نُّؤْمِنَ لَكَ حَتَّىٰ نَرَى ٱللَّهَ جَهْرَةً فَأَخَذَتْكُمُ ٱلصَّٰعِقَةُ وَأَنتُمْ تَنظُرُونَ ﴾[2].

و شتێکی ڕوونیشە کە هەماهەنگیی و پەیوەندی و کۆنتاکتێکی بەهێز هەیە، لـە نێـوان ئایەتـەکانی قورئانی پیرۆزدا، بە جۆرێك کە ڕاڤەی یەکتری دەکەن.

ئایەتی دووەم:﴿ يَمْحُوا ٱللَّهُ مَا يَشَآءُ وَيُثْبِتُ ۖ وَعِندَهُۥٓ أُمُّ ٱلْكِتَٰبِ ﴾[3].

هەندێ لە زانایان ئەم ئایەتە پیرۆزەیان کردۆتە بەڵگە لە سەر بوونی نەسخ لە قورئانی پـیرۆزدا، لـە سەر بنەمای ئەوەی کە ووشەی (المَحو) یان، لەئایەتە پیرۆزەکەدا بە (نەسخ) ڕاڤە کـردووە، ووشـەی (إثبات) یان، لەئایەتە پیرۆزەکەدا بە (نەسخکەرەوەکە) ڕاڤە کـردووە، و لـە ڕاسـتیدا ئـەم گومانـەیش، ئیجتیهادێکی هەڵەیە، لەبەر ئەم هۆکارانەی لای خوارەوە[4]:

(١). هەماهەنگیی و پەیوەندی و کۆنتاکتێکی بەهێز هەیە، لە نێوان ئایەتەکانی قورئانی پیرۆزدا، بە جۆرێك کە ڕاڤەی یەکتری دەکەن، و ئەو ئایەتە پیرۆزانەی کە لە دوای ئەم ئایەتەوە دێن، لە گەڵ ئەوەدا ناگونجێن کەووشەی (المَحو) بە (نەسخ) ڕاڤـە بکـەین، چـونکە زۆر ڕاشـکاوانە ئـەوەی دەربڕیـوە کـە مەبەست پێی گۆڕانکارییەکانی بوونـەوەرە، هـەروەك ئـەم ڕاسـتییە لـەم ئایەتـەوە دەفامرێتـەوە، کـە دەفـــــــەرموێت:﴿ أَوَلَمْ يَرَوْا أَنَّا نَأْتِى ٱلْأَرْضَ نَنقُصُهَا مِنْ أَطْرَافِهَا ۚ وَٱللَّهُ يَحْكُمُ لَا مُعَقِّبَ لِحُكْمِهِۦ ۚ وَهُوَ سَرِيعُ ٱلْحِسَابِ ﴾[5].

---

[1]. سورة البقرة:الآية: ١٠٨.

[2]. سورة البقرة:الآية:٥٥.

[3]. سورة الرعد:الآية: ٣٩.

[4]. يُنظر: الكشاف عن حقائق غوامض التنزيل، للزمخشري ٢/٥٣٤، وَ مفـاتيح الغيـب – التفسيـر الكبيـر، ١٩/٥١، وأنـوار التنزيل وأسرار التأويل، للأمام البيضاوي، ٣/١٩٠ .

[5]. سورة الرعد:الآية:٤١.

مەبەست ئەوەیە کە هەر کامێکی بوێت لە بوونەوەرەکان دەیسڕێتەوە، وهەر کامێکیانی بوێت لە بوونەوەرەکان دەیهێڵێتەوە، و هەموو بوونەوەر موڵکی خودایە، و چۆن بیەوێت لە بەر ڕۆشنایی حیکمەت و دڵنایی خۆیدا، هەڵسوکەوتی تیادا دەکات، تا ئەم گۆڕانکاریانە گوزارشت بکەن لەسەر ئەوەی کەئەم بوونەوەرە دروستکراوە و ئەفرێندراوە، و هەمودروستکراوێکیشدروستکارێکی هەیە، کە خودای مەزنە.

(٢). (المَحو) عامە، و (نەسخ) لە لقەکانییەتی، و شێوازێکە لە شێوازەکانی، و هەروەك چۆن لە نەسخدا ڕوو دەدات، هەروایش لە غەیری ئەویشدا ڕوو دەدات، و بۆیە دروست نییە، کە گشتییەکە بکەینە بەڵگە، لە کاتێکدا کە (تایبەتکار:أخص)ەکە، بوونی هەبێت.

(٣). (المَحو:سڕینەوە) و (إثبات:جێگیرکردن)، ئەگەری زۆر هەڵدەگرن، لەوانە:

(أ). ڕۆزی هەڵدەگرێت، و جاری والەهیە زیادی دەکات، و بەختەوەری و نەگبەتی لادەبات، و جاری وا هەیە جێگیریان دەکات.

(ب). بە هۆی پەشیمانیی و تەوبەکردنەوە سەرجەمی تاوانەکان لادەبات، و لە جیاتییاندا چاکە جێگیر دەکات،هەروەك پەروەردگار دەفەرموێت:﴿ إِلَّا مَن تَابَ وَءَامَنَ وَعَمِلَ عَمَلًا صَٰلِحًا فَأُوْلَٰٓئِكَ يُبَدِّلُ ٱللَّهُ سَيِّـَٔاتِهِمْ حَسَنَٰتٍ ۗ وَكَانَ ٱللَّهُ غَفُورًا رَّحِيمًا ﴾[1].

(ج). چەندێکی بوێت لە سەردەم و وەچەکان لای دەبات، یان دەیهێڵێتەوە، وەك پەروەردگار دەفەرموێت:﴿ ثُمَّ أَنشَأْنَا مِنۢ بَعْدِهِمْ قَرْنًا ءَاخَرِينَ ﴾[2]، و هەروەها دەفەرموێت:﴿ كَمْ أَهْلَكْنَا قَبْلَهُم مِّنَ ٱلْقُرُونِ ﴾[3].

(٣).هەموو ئایەتێك لە ئایەتەکانی قورئانی پیرۆز، لە ڕووی خوێندنەوەوە و حوکمەوە بە موتەواتیری (فرەگێڕانەوە) جێگیر بووە، و ئەوئایەتە پیرۆزەی کە باسکرا، کە گوایا گوزارشت دەکات، لە سەر (نەسخ) گوزارشتکردنەکەی تەمومژاوی(ظنّي)یە، و ئەوەی کە بە دڵنیایی (الیقین) چەسپاوە، بەتەمومژ و گومان(ظنٍّ) لاناچێت.

---

[1]. سورة الفرقان:الآية: ٧٠.

[2]. سورة المؤمنون:الآية: ٣١ .

[3]. سورة طه:الآية: ١٢٨ .

ئایەتی سێیەم:پەروەردگار دەفەرموێت:﴿ وَإِذَا بَدَّلْنَا آيَةً مَكَانَ آيَةٍ وَاللَّهُ أَعْلَمُ بِمَا يُنَزِّلُ قَالُوا إِنَّمَا أَنْتَ مُفْتَرٍ بَلْ أَكْثَرُهُمْ لَا يَعْلَمُونَ ﴾[1].

لە قورئانی پیرۆزدا لەفزی (تَبدیل:گۆڕین و گۆڕانکاری)، و ئەوەی کە لەم ووشەیەوە وەرگیراوە، زیاتر لە (٤٠) جێگادا هاتووە، کە مانای سەرجەمیان بۆ (٣) شێواز دەگەڕێتەوە، کە ئەمانەن:

(أ). پیتی بائی پێوە لکاوە، وەك پەروەردگار دەفەرموێت:﴿ وَمَنْ يَتَبَدَّلِ الْكُفْرَ بِالْإِيمَانِ فَقَدْ ضَلَّ سَوَاءَ السَّبِيلِ ﴾[2]، و هەروەها وەك پەروەردگار دەفەرموێت:﴿ أَتَسْتَبْدِلُونَ الَّذِي هُوَ أَدْنَىٰ بِالَّذِي هُوَ خَيْرٌ ﴾[3]، واتە: ئایا دوای ئەو شتە خراپانە ئەکەن لە جیاتی باشتر لەوان؟و پیتی بائیش لەم شێوازەدا دەچێتە سەر ئەوەی کەگۆڕانکارییەکەی لێوە کراوە، (المبدل منه)، و هەندێ نووسەر بە هەڵە دەیبەنەوە سەر بەدەلەکە.

(ب). جاری وا هەیە کە لەفزی(تَبدیل:گۆڕین و گۆڕانکاری)، و ئەوەی کە لەم ووشەیەوە وەرگیراوە، لە گەڵ لەفزی (مکان)بەکاردەهێنرێت،وەك پەروەردگار دەفەرموێت:﴿ ثُمَّ بَدَّلْنَا مَكَانَ السَّيِّئَةِ الْحَسَنَةَ ﴾[4]، و هەروەها وەك پەروەردگار دەفەرموێت:﴿ وَإِنْ أَرَدْتُمُ اسْتِبْدَالَ زَوْجٍ مَكَانَ زَوْجٍ وَآتَيْتُمْ إِحْدَاهُنَّ قِنْطَارًا فَلَا تَأْخُذُوا مِنْهُ شَيْئًا أَتَأْخُذُونَهُ بُهْتَانًا وَإِثْمًا مُبِينًا ﴾[5].

(ج). و جاری وا هەیە کە لەفزی(تَبدیل:گۆڕین و گۆڕانکاری)، و ئەوەی کە لەم ووشەیەوە وەرگیراوە، نە پیتی بائی پێوەیەو نەلە گەڵ لەفزی (مکان)بەکارهێنراوە،وەك پەروەردگار دەفەرموێت:﴿ فَمَنْ بَدَّلَهُ بَعْدَمَا سَمِعَهُ فَإِنَّمَا إِثْمُهُ عَلَى الَّذِينَ يُبَدِّلُونَهُ ﴾[6]، واتە: ئینجا هەرکەسێك (وەسیەتەکەی) گۆڕیی لە دوای بیستنی، ئەوا گوناهە، هەر لە ملی ئەو کەسانەدایە کە ئەیگۆڕن، و

---

[1]. سُورَة النّحل:الآيَة: ١٠١.
[2]. سُورَة البقرة: الآيَة:١٠٨.
[3]. سُورَة البقرة:الآيَة:٦١.
[4]. سُورَة الأعراف:الآيَة: ٩٥.
[5]. سُورَة النساء:الآيَة: ٢٠ .
[6]. سُورَة البقرة:الآيَة: ١٨١.

هەندێ[1] ڕایان وایە کە لەفزی (تَبدیل:گۆڕین و گۆڕانکاری)، لە ئایەتی:﴿ وَإِذَا بَدَّلْنَا آيَةً مَّكَانَ آيَةٍ وَاللَّهُ أَعْلَمُ بِمَا يُنَزِّلُ قَالُوا إِنَّمَا أَنتَ مُفْتَرٍ بَلْ أَكْثَرُهُمْ لَا يَعْلَمُونَ ﴾[2]، مەبەست پێی نەسخە، واتە، ئەگەر ئایەتێکمان نەسخ کردەوە، و ئایەتێکی ترمان خستە جێگاکەیەوە، کافرەکان گوتیان: ئەمە بەستنی درۆیە بە دەم خوداوە، و ئەم وێناکردنەیش هەڵەیە، لەم ڕەهەندانەی لای خوارەوە:

(١). لەفزی (ئایەت) هاوبەشێکی لەفزییە، لە نێوان ئایەتی قورئاندا، لە گەڵ ئایەتی سەرجەمی شەریعەتە پێشینەکاندا، و هەروەها لە گەڵ لەفزەکانی(المُعجزة)، و (العلامة: نیشانە)دا، و قورئانی پیرۆز لەفزی (ئایەت)ی، بۆ ئەم چوار مانایە سەرجەمیان بەکارهێناوە، و ماناکردنی هاوبەشێکی لەفزیی بە تەنها یەکێك لەو مانایانەی کە هەڵگریەتی و بە بێ بوونی بەڵگە و نیشانە، و بە ڕەهایی، وا دەکات کە ئەم ماناکردنە بێ بەڵگەیە ماناکردنێکی ئیجتیهادی گوماناوی بێت، و بێگومان چەسپان و جێگیربوونی قورئانی پیرۆزیشجێگیربوونێکی یەکلایی(قطعي)یە،و ئەوەی کە لە ڕووی لەفز و حوکمیشەوە بە بەڵگەی یەکلایی (قطعي) چەسپابێت، ئەوا بە بەڵگەی گوماناوی (ظَنّي) لاناچێت و ناسڕێتەوە، چونکە ئەم دوو جۆرە بەڵگەیە هاوشانی یەکتری نین.

(٢). مەبەست لەم ئایەتە:(وَإِذَا بَدَّلْنَا آيَةً مَّكَانَ آيَةٍ)[3]، ئەوەیە کە ئەگەر ئایەتێك لە قورئانمان گۆڕی بە ئایەتێك لە تەورات یان ئینجیل و یان هەر پەرتوکێك لە شەریعەتەکانی پێشین، ئەوا خاوەن کتێبە پێشووەکان دەڵێن: ئەمە بەستنی درۆیە بە دەم خوداوە، هەروەك لە ئایەتی (١٠٥)ی سورەتی بەقەرەدا هاتووە.

- بەڵگەی عەقڵی یەکلایی لە سەر نەبوونی نەسخ لە قورئانی پیرۆزدا :

ئەو بەڵگانەی کە باسمان کردن، بەڵگەی گێڕانەوەی دەقەکان بوون، (الأدلة النقليَّة) و لێرەدا بەڵگەی تری عەقڵی هەن، کە گوزارشت دەکەن لە سەر نەبوونی نەسخ لە قورئانی پیرۆزدا، کە ئەم بەڵگە عەقڵیانە لە سەر بنەمای ئەو ئەگەرانە بنیات نراون، کە هزر و بیری مرۆڤ پەی دەبات پێیان، لەوانە:

---

[1]. واتە: پشتیوانانی بوونی نەسخ لە قورئاندا.

[2]. سورَة النّحل:الآيَة: ١٠١.

[3]. سورَة النّحل:الآيَة: ١٠١.

أ- (پەنا بەخوا) خودای مەزن لە کاتی دانانی حوکمە پێشووە سڕاوەکەدا ئەوەی نەزانیوە، کە ئەو حوکمە نوێیەی کە سڕپارەکەیە و جێگای سڕاوەکە دەگرێتەوە، باشتر و شیاوترە و کاری لەم جۆرەیش وا پێویست دەکات کە (نەزانین) پەنا بەخوا بدەینە پاڵ پەروەردگار جاشتی لەم بابەتە بە کورای زانایان پوچە، و هەر شتێ لە سەر بنەمای شتی پوچ بچەسپێنرێ، دیسان بەرهەمی ئەویش هەر پوچە و بەتاڵە.

ب- یاخود پەروەردگار بەمەی زانیوە، بەڵام دەستەوستان بووە لەوکاتەدا کە ئەو جێگرەوە دووەمینە بهێنێت، و دیسان شتی لەم جۆرەش وادەکات کە دەستەوستانی بدەینە پاڵ خوای پەروەردگار، و دانە پاڵی شتی نەشیاوی لەم جۆرەیش بۆ خودا، کارێکی بەتاڵ و پوچە، بەبێ ڕاجیایی، بۆیە ئەوەیش کە لەسەر پوچی لەم جۆرە بنیات بنرێت، ئەویش هەر پوچ و بەتاڵە.

ج- یاخود زانیویەتی کە سڕپارەکە (ناسخ) شیاوتر و گونجاوترە بۆ مانەوە لە سڕاوەکە (مەنسوخ) و توانای ئەمەیشی هەبووە، و بەڵام سەرەڕای ئەمەیش هەر نەسخ کردنەوەکەی بەباشتر زانیوە لە هێنانی باشترینەکەیان، لە کاتی داناندیا وەك بڕیاری شەرع و ئەمەیش دیسان قسەیەکی ڕەتکراوەیە، و بە ڕای کۆکی نێوان سەرجەمی عاقڵان، چونکە پرۆسەی کاری لەم جۆرە، بێ ئامانجی و بێ سەرەوبەری و کەودەنی تیادایە، و خودای مەزنیش لە خەسڵەت گەلی نەشیاوی لەم جۆرە زۆر دوورە و بێ گەردە.

د- یاخود لەبەر ئەوە بووە، کە سەنتەری مسوڵمانان لە سەرەتادا لاواز بووە، بۆیە خودای مەزن ڕێگایداوە بە هەڵسوکەوتکردنی جوان و باش لەگەڵ ناموسوڵماناندا بە شێوەی پلەبەندی و ئاسانکاری کردن لە گەڵیان، و هەروەها بانگەوازکردنی بە حیکمەت و دانایی و ئامۆژگاری جوان بە لە پێشتر داناوە، بەسەر توندڕەویی و هێز بەکار هێناندا، هەروەك پەروەردگار فەرمویەتی:

﴿ ٱدۡعُ إِلَىٰ سَبِيلِ رَبِّكَ بِٱلۡحِكۡمَةِ وَٱلۡمَوۡعِظَةِ ٱلۡحَسَنَةِۖ وَجَٰدِلۡهُم بِٱلَّتِي هِيَ أَحۡسَنُۚ إِنَّ رَبَّكَ هُوَ أَعۡلَمُ بِمَن ضَلَّ عَن سَبِيلِهِۦ وَهُوَ أَعۡلَمُ بِٱلۡمُهۡتَدِينَ ﴾[1].

جا کە دوایی پێگە و سەنتەری موسوڵمانان بە هێز بوو، و توانایان بۆ پەیدا بووە کە هێز بەکارهێنن، ئیدی پەیامی پێغەمبەرﷺ لە شێوازی ئاشتییەوە گۆڕدرا بۆ پەنابردنە بەر شەڕکردن، و دواتر بەکار هێنانی توندڕەوی و تیرۆر و تۆقاندن، ئەمە ئەو بانگەشانەن کە ڕۆژهەڵاتناسەکان هەیانە کە لە سەر ئیسلام و مسوڵمانان نووسیویانە، سەبارەت بە چۆنیەتی مامەڵە کردنیان لەگەڵ غەیری مسوڵمانەکاندا،

١- سورة النحل: ١٢٥.

ویەڕاستی ئەم بانگەشەیەش پوچ و بەتاڵە، چونکە ئەو لایەنەی کە خوازیاری ڕاستە ڕێگاکەیە، خودایە نەوەك مسوڵمانان، و هەرگیزیش لاوازی روو لە خودا ناکات، و نادرێتە پاڵی.

هـ- یاخود ئەوەیە کە نەسخ لەسەر بنەمای گۆڕانی بەرژەوەندییەکان بنیات نراوە، و بۆیە حوکمە نەسخ کراوەکە لەبەرئەوە نەسخ بووەتەوە کە بەرژەوەندییەکە تیایدا گۆڕانی بە سەردا هاتووە، و پێویستی بە حوکمی نوێ هەیە، کە حوکمی نەسخ کەرەوەکەیە، تا لەگەڵ بەرژەوەندییە تازەکەدا بگونجێت و ئاوێزان ببێت، ئەمە ئەو گومانەیە کە زۆرینەی ڕاڤەکارانی قورئانی پیرۆز سەبارەت بە قورئان هەیانبووە، و دیسان ئەم ڕایەش ڕەتکراوەیە، چونکە نەسخکردنەوەی زیاتر لە (٢٥٠) ئایەتی قورئانی پیرۆز لە سەرەنەمای گۆڕانی بەرژەوەندییەکان لە ماوەی (٢٣) ساڵی هاتنی سروش (وەحی) دا و لە ژینگەیەکی داخراوی وەك ئەو سەردەمەی بیابانی عەرەبیدا، وای پێویست دەکرد، کە کارکردن بە سەرجەمی قورئان لەم سەردەمە پێشکەوتووەی ئێستادا و یان لە سەردەمەکانی ئایندەدا بەر نەسخ و هەڵوەشانەوە بکەوێت، دوای ئەوەی کە بەرژەوەندییەکان گۆڕانی زۆریان بەسەردا هاتووە، و بە سەد قات و بگرە زیاتریش گۆڕاون، و دیسان ئەم ڕایەش هەر ڕەتکراوەیە و پوچە و هەموو خاوەنی عەقڵێکی ساغ بەرپەرچی دەداتەوە.

- تێکەڵاوکردنی مەرجەکانی نەسخی قورئان، لە گەڵ مەرجی بابەتەکانی تردا:

زانایانی زانستی ئوصولی فیقه لەو مەرجانەیدا کە لە پرسی نەسخی قورئاندا بوونیان هەیە، لەگەڵ ئەو مەرجانەی کە لە بوارەکانی تردا هەن، جیاوازییان نەکردووە، و ئەمەیش بووەتە هۆکاری دروستبوونی گومان و تێکەڵاوی کردن لەم پرسەدا، لەکاتێکدا کە لە ڕاستیدا مەرجەکان لە بابەتی نەسخی قورئاندا جیاوازن، لە مەرجەکانی نەسخ لە غەیری قورئاندا، کە ئەم چوارەی لای خوارەوەن.

- مەرجی یەکەم: جێگیر بوون و چەسپانی ئەوەی کە سەرجەمی ئەوەی کە بە سڕیار (الناسخ) و سڕاوە (المنسوخ) ناونراوە لە قورئاندا، ئەمانە هەموویان قورئانن، و دیسان بە پێی ئەو قاعیدەیەی کە کۆڕای زانایانی مسوڵمانی لەسەرە، لە پێشینە و پاشینە لەسەر ئەوەن کە (هەموو بەشێك لە بەشەکانی قورئان موتەواتیرە، واتە فرە گێڕانەوەی دڵنیاکەرەوەیە) و ئەوەی کە پێچەوانەی ئەم قاعیدەیە کۆڕای لەسەرە و ئەوە دەگەیەنێت، کە (هەر کام لەوەی لە موتەواتیر نییە، بەشێك نییە لە قورئان)[1].

١- ئەو قسەیە ڕاست نییە کە ئەو شیردانەی کە دوو کەس لەسەر یەکتری حەرام دەکات، لە قورئاندا دەجار شیر پێدان بووە، و دواتر نەسخ کراوەتەوە بە پێنج جار، چونکە هەم نەسخ کەرەوەو هەم نەسخ کراوە کە سەر بە فەرموودە ←

مەرجی دووەم: جێگیربوونی ئەوەی کە سڕیار (ناسخ)ەکە، لە دواتری سڕاوە (مەنسوخ)ـەکەوە، هاتووە، لە دابەزیندا بەشێوەی موتەواتیری، کە دیسان ئەمەیش نەچەسپاوە و جێگیر نەبووە.

مەرجی سێیەم: شیاو و گونجانی حوکمەکە بۆ نەسخکردنەوە بۆیە حوکمەکانی بابەتی بەڵێنەکانی خودا (الوعد والوعید)، چ بە بەهەشت، و چ بە دۆزەخ، ئەمانە بۆنەسخ کردنەوە نابن و ناگونجێن[1]، چونکە بە پێی بانگەشەی ئەو زانایانە، حوکمی نەسخ کراوەکە، پێش نەسخەکە بووە، لە قورئاندا و بە شێوەی موتەواتیریش قورئان بوونەکەی چەسپاوە و هەرچی بە موتەواتیری چەسپابێت، تەنها بە شتی موتەواتر لادەچێت، و بە دەستەواژەیەکی تر، ئەوەی کە بە دڵنیایی (یقین) چەسپابێت، تەنها بە یەقین لا دەچێت.

مەرجی چوارەم: بوونی ناکۆکی و دژایەتی لە نێوان (ناسخ: سڕیار) و (مەنسوخ: سڕاوەکە)دا چونکە نەسخ یان ڕاشکاوانە (صریح)ـە، و یان ژێربەژێری و ناڕاستەوخۆ (ضمني)یە:

أ– نەسخی ڕاشکاوانە(النسخ الصّریح) لە قورئانی پیرۆزدا نەسخی ڕاشکاوانە بوونی نییە، بەوەی کە بگوترێت، ئەو ئایەتە نەسخ کەرەوەی فلانە ئایەتی ترە، و نەسخی ڕاشکاو لە فەرمودەکانی پێغەمبەرﷺ و لە یاسا دەسکردەکاندا بوونی هەیە، و بەڵام لە قورئاندا نییە.

ب– نەسخی ناڕاشکاو (النسخ الضمني) ئەمیش ئەوەیە کە دەبێت لە نێوان دوو ئایەتی قورئاندا ناکۆکی و نەگونجان هەبێت، و ئەم ناکۆکییە بەوە لابدرێت، کە ئایەتە دوایینەکەیان کە کراوەتە بڕیاری شەرع، ئایەتە پێشووەکەی نەسخ کردۆتەوە، تا ئەو دژایەتیی و ناکۆکییەی نێوانیان بسڕێتەوە، چونکە دوو شتی دژی یەك کۆنابنەوە پێکەوە، و بە کۆڕای قسەی عاقڵان و زانایان لانابرێت، و بوونی دژایەتی لە نێوان دوو بەڵگەدا، و یان دوو دەقدا، بە هاتنەدی ئەم مەرجانەی لای خوارەوە نەبێت، ئەو ناکۆکییەیش نایەتەدی، کە مەرجەکان ئەمانەن:

ئاحادن، هەروەك ئەو قسەیەش ڕاست نییە، کە دەقی (الشیخ والشیخة إذا زنیافارجموهما البتة) قورئانە، چونکە ئەم دەقە سەرەڕای ئەوەی کە سەر بە گێڕانەوەی ئاحادە، هەم قسەیەکی باو و بڵاویش بووە، لە نەریتی عەرەبەکاندا، لە پێش هاتنی ئیسلامدا و هەروەها نموونەی ئەم گێڕانەوانەی کە بە بابەتی نەسخکار و نەسخکراوە لە قورئانی پیرۆزدا دانراون، قورئانی پیرۆز دوورە لەم جۆرە گێڕانەوانە، چونکە قورئانی پیرۆز موتەواتیرە و ئەم گێڕانەوانە گێڕانەوەی تاکەکەسی (ئاحاد)ـن.

١– هەروەها بابەتەکانی پەیوەست بە بیروباوەڕ، و هەروەها زۆربەی ئەو ئەحکامانەی کە بە پێی گۆڕانی ئاینەکان، ناگۆڕێن.

(١). یەکانگیـری بابەت: (وَحدَةُ المَوْضُوع، أو المَحكُوم عَلَيه، أو المُسنَدُ إِلَيه): و بۆیە دژیەتیی و ناکۆکیی نییە لە نێوان گرێبەستێکی وادا کە کەسێکی ساغ و شیاو بۆ گرێبەستکردن کردبێتی لە گەڵ گرێبەستێکی وادا کە کەسێکی ناشیاوو ناساغ ئەنجامی دابێت، چونکە شتی وا بەتاڵە، لەبەرئەوەی کە یەك بابەت نین ویەکانگیـری لە نێوانیاندا نییە و جیاوازن و هەروەها دژیەتیی و ناکۆکیش لە نێوان ئەم دوو ئایەتە پیرۆزەدا نییە، کە یەکێکیان دەفەرموێت:﴿ وَٱلَّٰتِي يَأۡتِينَ ٱلۡفَٰحِشَةَ مِن نِّسَآئِكُمۡ فَٱسۡتَشۡهِدُواْ عَلَيۡهِنَّ أَرۡبَعَةٗ مِّنكُمۡۖ فَإِن شَهِدُواْ فَأَمۡسِكُوهُنَّ فِي ٱلۡبُيُوتِ حَتَّىٰ يَتَوَفَّىٰهُنَّ ٱلۡمَوۡتُ أَوۡ يَجۡعَلَ ٱللَّهُ لَهُنَّ سَبِيلٗا ﴾[١]، و ئەوی تریان دەفـــەرمـــوێت: ﴿ وَٱلَّذَانِ يَأۡتِيَٰنِهَا مِنكُمۡ فَـَٔاذُوهُمَاۖ فَإِن تَابَا وَأَصۡلَحَا فَأَعۡرِضُواْ عَنۡهُمَآۗ إِنَّ ٱللَّهَ كَانَ تَوَّابٗا رَّحِيمًا ﴾[٢]، و هەروەها پەروەردگار دەفەرموێت:﴿ ٱلزَّانِيَةُ وَٱلزَّانِي فَٱجۡلِدُواْ كُلَّ وَٰحِدٖ مِّنۡهُمَا مِاْئَةَ جَلۡدَةٖۖ وَلَا تَأۡخُذۡكُم بِهِمَا رَأۡفَةٞ فِي دِينِ ٱللَّهِ إِن كُنتُمۡ تُؤۡمِنُونَ بِٱللَّهِ وَٱلۡيَوۡمِ ٱلۡأٓخِرِۖ وَلۡيَشۡهَدۡ عَذَابَهُمَا طَآئِفَةٞ مِّنَ ٱلۡمُؤۡمِنِينَ ﴾[٣].

چونکە بابەتی بڕیار و یاسا و حوکمەکە لەم سێ ئایەتە پیرۆزەدا جیاوازن، کە بابەتی ئایەتی یەکەم، باسی تاوانی کردەوەی سێکسییە لە نێوان خودی مێینـەکان، و بابـەتی ئایـەتی دووەم، باسـی تـاوانی کردەوەی نێربازییە لە نێوان خودی نێرینەکاندا، و بابەتی ئایەتی سێیەم، باسی تاوانی کردەوەی داوێـن پیسییە لە نێوان نێرینەکان و مێینەکاندا، و بۆیەدژیەتیی و ناکۆکیی لە نێوان ئەم ئایەتە پیرۆزانەدا بوونی نییە، چونکە هەرسێکیان قسە لە سەر یەك بابەت ناکەن، تـا ئایەتـە دواییەکـەیان نەسـخ کـەرەوەی پێشووەکەیان بێت، تا ئەو دژیەتیی و ناکۆکییەی نێوانیان بسڕێتەوە، وەك زۆر کـەس بانگەشـەی ئـەم حاڵەتەیان کردووە، و بەڵکو هەریەکەیان قسە لە سەر بابـەتێکی سـەربەخۆ و جیـاواز دەکـەن، کـە لـە یەکتری جودان.

(٢). (یەکانگیـری بەسەردابڕاو: وَحْدَةُ المَحمُول): بۆیە دژیەتیی و ناکۆکیی نییە، لە نێوان کەسێکدا کە نەشیاوە و ناساغە، بەڵام هەر لە ڕووی مەدەنییـەوە بەرپرسـیارێتی دەخرێتـە سەرشـان، لـە گـەڵ کەسێکی وادا کە دیسان نەشیاوە و ناساغە، و لەکاتی تاوانکردندا بەرپرسیارێتی نییـە، واتـە کـە زیـانی ماڵی گەیاندبێت بە کەسێکی تر، و هەروەها دژیەتیی و ناکۆکیش لە نێوان ئەم دوو ئایەتە پیرۆزەدا نییە،

---

[١]. سورة النساء:الآية:١٥.
[٢]. سورة النساء:الآية:١٦.
[٣]. سورة النور:الآية: ٢.

کە یەکێکیان دەفەرموێت: ﴿ وَٱلَّذِينَ يُتَوَفَّوْنَ مِنكُمْ وَيَذَرُونَ أَزْوَٰجًا يَتَرَبَّصْنَ بِأَنفُسِهِنَّ أَرْبَعَةَ أَشْهُرٍ وَعَشْرًا فَإِذَا بَلَغْنَ أَجَلَهُنَّ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ فِيمَا فَعَلْنَ فِىٓ أَنفُسِهِنَّ بِٱلْمَعْرُوفِ ۗ وَٱللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرٌ ﴾[1]، لەگەڵ ئایەتی: ﴿ وَٱلَّذِينَ يُتَوَفَّوْنَ مِنكُمْ وَيَذَرُونَ أَزْوَٰجًا وَصِيَّةً لِّأَزْوَٰجِهِم مَّتَٰعًا إِلَى ٱلْحَوْلِ غَيْرَ إِخْرَاجٍ ۚ فَإِنْ خَرَجْنَ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ فِى مَا فَعَلْنَ فِىٓ أَنفُسِهِنَّ مِن مَّعْرُوفٍ ۗ وَٱللَّهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ ﴾[2].

چونکە ئایەتی یەکەم تایبەتە بە مافی خودای مەزن خۆیەوە، و ئایەتی دووەم تایبەتە بە مافی ژنەکەوە، و جا ئەو حوکمەی کە بڕدراوە بەسەر ئەم دوو بابەتەدا جیاوازن، و بۆیەدژیەتیی و ناکۆکی لە نێوانیاندا نییە، و دواجار کەوابێت نەسخ لە نێوانیاندا نییە.

(٣). (یەك وەختی: وَحدَة الزَّمان): بۆیە دژیەتیی و ناکۆکیی نییە، لە نێوان (واجبێتی ڕۆژووگرتن لە ڕۆژانی مانگی ڕەمەزاندا)، لە گەڵ (ناواجبێتی ڕۆژووگرتن لە شەوانی مانگی ڕەمەزاندا).

(٤). (یەك شوێنی: وَحدَة المکان): بۆیە دژیەتیی و ناکۆکیی نییە، لە نێوان (ئەو یاسایانەی کە لە سزادانی عێراقیدا هەن، بە سەر ئەو تاوان و تاوانکارانەدا پراکتیزە دەکرێن کە لە هەرێمی عێراقدا ئەنجام دەدرێن)، لە گەڵ (ئەو یاسایانە بەسەر ئەو تاوان و تاوانکارانەدا پراکتیزە ناکرێن کە لە دەرەوەی وڵاتی عێراقدا تاوانەکە ئەنجام دەدەن).

(٥). (یەك مەرجی: وَحدَة الشَّرط): بۆیە دژیەتیی و ناکۆکیی نییە، لە نێوان (تۆمەتبار بەو مەرجە سزا دەدرێت کە ئەو تۆمەتەی ئاراستەی کراوە لە سەری بچەسپێت)، لە گەڵ تێکستی (تۆمەتبار سزا نادرێت، ئەگەرئەو تۆمەتەی ئاراستەی کراوە لە سەری نەچەسپا)، چونکە مەرجەکانی ئەم دوو بابەتە جیاوازن.

(٦). (یەکانگیری دانەپاڵ: وَحدَة الأضافة): بۆیە دژیەتیی و ناکۆکیی نییە، لە نێوان (تۆمەتبار سزا دەدرێت و پرۆتستۆ دەکرێت، لە سەر ئەو تاوانەی کە لە سەری چەسپاوە، کە ئەنجامی داوە)، لە گەڵ تێکستی (تۆمەتبار سزا نادرێت و پرۆتستۆ ناکرێت، لە سەر ئەو تاوانەی کە لە سەری نەچەسپاوە، کە ئەنجامی نەدابێت).

---

[1]. سورة البقرة: الآية: ٢٣٤.

[2]. سورة البقرة: الآية: ٢٤٠.

(٧). (یەکانگیری لە هێز و کردەوەدا :وَحدَةَ القوّة والفعل): بۆیە دژیەتیی و ناکۆکیی نییە، لە نێوان (کۆرپە کەسایەتیی یاسایی هەیە)، واتە، لە ڕووی هێز و بۆلوولنەوە، و(کۆرپە کەسایەتیی یاسایی نییە)، واتە، بە کردەوە، پێش لە دایك بوونی.

(٨). (یەکانگیری لە گشتی بوون و لقایەتی بووندا : وَحدَة الكلّ والجزء: هەمەکی و هەندەکی)بۆیە دژیەتیی و ناکۆکیی نییە، لە نێوان(هەنار دەخورێت)، واتە، بەشێکی، کە ناوەوەیەتی،لە گەڵ تێکستی(هەنار ناخورێت)، واتە، توێکڵەکەی ناخورێت.

(٩). (یەکانگیری لە بوونی نیازی قایم و پتەو و لە بوونی دەرفەتداندا :وَحدَة العَزیمَة أو الرّخصَة):(عَزیمَة: نیازی قایم و پتەو)، بریتییە لە بەرجەستە بوونی حوکمی ئەسڵیی و بنەمایی و ڕەسەن، لە سەر ئەو شێوازەی کە شەریعەت داوای کردووە،و (الرّخصَة:دەرفەتدان)یش، بریتییە لە گۆڕانکاری یان جێگۆڕکێ پێکردنی حوکم لە سەختییەوە بۆ ئاسانی، لەبەر بوونی پاساوێك، ئەمەو سەرەڕای مانەوەی هۆکاری حوکمە ئەسڵیی و بنەمایی و ڕەسەنەکە، و بەم پێیە بێت، هیچ جۆرە دژیەتیی و ناکۆکییەك نییە لە نێوان ئایەتی:﴿ يَٰٓأَيُّهَا ٱلنَّبِيُّ حَرِّضِ ٱلْمُؤْمِنِينَ عَلَى ٱلْقِتَالِ ۚ إِن يَكُن مِّنكُمْ عِشْرُونَ صَٰبِرُونَ يَغْلِبُوا۟ مِا۟ئَتَيْنِ ۚ وَإِن يَكُن مِّنكُم مِّا۟ئَةٌ يَغْلِبُوٓا۟ أَلْفًا مِّنَ ٱلَّذِينَ كَفَرُوا۟ بِأَنَّهُمْ قَوْمٌ لَّا يَفْقَهُونَ ﴾[١]، لە گەڵ ئایەتی﴿ ٱلْـَٰٔنَ خَفَّفَ ٱللَّهُ عَنكُمْ وَعَلِمَ أَنَّ فِيكُمْ ضَعْفًا ۚ فَإِن يَكُن مِّنكُم مِّا۟ئَةٌ صَابِرَةٌ يَغْلِبُوا۟ مِا۟ئَتَيْنِ ۚ وَإِن يَكُن مِّنكُمْ أَلْفٌ يَغْلِبُوٓا۟ أَلْفَيْنِ بِإِذْنِ ٱللَّهِ ۗ وَٱللَّهُ مَعَ ٱلصَّٰبِرِينَ ﴾[٢].

چونکە حوکم لە یەکەمیاندا، (عَزیمَة: نیازی قایم و پتەو)ـە، و لە دووەمیاندا، (الرّخصَة: دەرفەتدان)ـە، و بە کۆڕای قسەی زانایان و عاقڵان، گۆڕانکاری کردن لە(عَزیمَة: نیازی قایم و پتەو)ـەوە، بۆ (الرّخصَة: دەرفەتدان)، بە (نەسخ) ناوزەد ناکرێت، و بەڵکو بە(الرّخصَة: دەرفەتدان)ناوزەد دەکرێت، و هەرکەس بە(نەسخ) ناوزەدی کردبێت، ئەوا (نەسخ: سڕینەوە) و(الرّخصَة: دەرفەتدان)ـی، پێکەوە تێکەڵ کردووە، چونکە ئەوەی کە لە کاتی بوونی پاساودا بە پێی حوکمی (عَزیمَة: نیازی قایم و پتەو)، بەرپا دەکرێت، ئەوەیە کە ڕێژەنەی مسوڵمانان لە سەرینی، و هۆکاری کەمیی ئەم عەزیمەتە، بە

---

[١]. سورة الأنفال:الآیة: ٦٥.

[٢]. سورة الأنفال:الآیة: ٦٦.

هۆی پێوە پابەندبوونی ئەو زۆرەوەیە، و پاداشت وەردەگرێت، لە سەر ئەوەی کە پێی هەستاوە، بە پاداشتێکی زیاتر لەو کەسەی کە کاری بە(الرّخصة: دەرفەتدان) کردووە[1].

و هەروەها ئەم ئایەتە پیرۆزە، سەر بە بابەتی (تایەکانگیری لە بوونی نیازی قایم و پتەو و لە بوونی دەرفەتداندا : وَحدَة العَزِيمَة أو الرّخصَة):(عَزِيمَة:نیازی قایم و پتەو)، هەژمار دەکرێت، کە دەفەرموێت:

﴿يَٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُوٓاْ إِذَا نَٰجَيۡتُمُ ٱلرَّسُولَ فَقَدِّمُواْ بَيۡنَ يَدَيۡ نَجۡوَىٰكُمۡ صَدَقَةٗۚ ذَٰلِكَ خَيۡرٞ لَّكُمۡ وَأَطۡهَرُۚ فَإِن لَّمۡ تَجِدُواْ فَإِنَّ ٱللَّهَ غَفُورٞ رَّحِيمٌ ﴿١٢﴾ ءَأَشۡفَقۡتُمۡ أَن تُقَدِّمُواْ بَيۡنَ يَدَيۡ نَجۡوَىٰكُمۡ صَدَقَٰتٖۚ فَإِذۡ لَمۡ تَفۡعَلُواْ وَتَابَ ٱللَّهُ عَلَيۡكُمۡ فَأَقِيمُواْ ٱلصَّلَوٰةَ وَءَاتُواْ ٱلزَّكَوٰةَ وَأَطِيعُواْ ٱللَّهَ وَرَسُولَهُۥۚ وَٱللَّهُ خَبِيرُۢ بِمَا تَعۡمَلُونَ ﴿١٣﴾﴾[2].

کە لە ئایەتی یەکەمدا، ئازادی ئەو کەسانەی سنوردار کردووە، کە بە مەبەستی چارەسەری گرفتەکان دەچنە خزمەت پێغەمبەرﷺ، تاپێغەمبەرﷺ، کاتی هەبێت، بۆ چارەسەری ئەو کێشانەی کە تایبەتن بە مسوڵمانان، (واتە، هەم کێشەکان گشتین، و هەم کێشەی گەورەتریشن)، هەروەك لە سیستمە نێودەوڵەتییەکاندا وایە، کە ڕێگا نادرێت هەموو هاوڵاتییەك بچێتە لای سەرۆکی وڵات، بۆ هەموو کێشەیەکی بچوك و گەورە، و بەڵکو دەبێت بۆ چارەسەری بابەتە گرنگ و گرفتاوییەکان سەردانی بکات.

و لە ئایەتی دووەمدا، حوکمەکەی ئاسانتر کردووە، کە دەبوو هەموو کەسێك کە سەردانی دەکرد و دەبووە موراجیع خێرێك ئەنجام بدات، کە ئەمەیش کارێکی سەخت بوو، و بۆ هەموو کەسێك نەدەکرا، بۆیە گۆڕدرا بە نوێژکردن و زەکاتدان لە جیاتیدا.

(١٠). (یەکانگیری لە ئاڕاستەکاریدا: وَحدَة الجهة في الموجهات):بۆیە هیچ دژایەتیی و ناکۆکیی نییە، لە نێوان دەربڕینی (هەموو مرۆڤێك نووسەرە — واتە دەکرێت نووسەر بێت و بنووسێت) لە گەڵ تێکستی (هەموو مرۆڤێك نووسەر نییە — واتە پێویست ناکات، و مەرج نییە بەردەوام بنووسێت).

(١١). (یەکانگیری لە چۆنێتیدا: وَحْدَة الكَيْف)، کە ئەمەیش بریتییە لە بابەتی(الإِيجابُ وَ السَّلْب)کە لە زانستی لۆژیك(المَنطِق)دا[3]هەیە، لە گەڵ بابەت گەلەکانی تری وەك(الوُجوُب وَ الجواز والتحريم أو

---

[1]. ئەم مەرجەیان خۆم زیادم کردووە، چونکە مەرجەکانی (تایەکانگیری) بە پێی زانستی لۆژیك هەشت دانەن، وەك باسمان کرد.

[2]. سورَة المُجادلَة: ١٢ ــ ١٣.

[3]. يُنظَر: المَطالِع السَّعيديّة في شَرْحِ الحاشيَة اليَزديّة الشارِح، سَعيد الأكبَري، ص١٤٠، وَما يَليها.

الصحة وَ البطلان) لە شەریعەتدا، لە گەڵ چەندەها بابەتی تردا، و بۆیە ناكۆكی نییە لە نێوان پێویست نەبوونی وەسیەت كردن بۆ میراتبەران لە لایەن خاوەن میراتەكەوە، لە گەڵ پێویستی و دروستیی ئەم وەسیەت كردنەدا، لە دوای دابەزینی ئایەتەكانی بابەتی میراتبردن، چونكە ئەو كەلەپور و میراتییە بە پێی وەسیەت دابەش دەكرێت بەسەرمیراتبەراندا ، و گوتنی ئەوەی كە وەسیەتكردن بەم فەرموودەیە نەسخ كراوەتەوە، كە پێغەمبەر"صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ"، دەفەرموێت:(إِنَّ اللَّهَ قَدْ أَعْطَى كُلَّ ذِي حَقٍّ حَقَّهُ فَلَا وَصِيَّةَ لِوَارِثٍ)[1]، واتە: بێگومان خودا مافی هەموو خاوەن مافێكی دیاری كردووە، و هیچ وەسیەتێكی وەسیەتێكی موڵكو سامانكاریگەری نییە، بۆ هیچ میرات بەرێ، و یان بە هۆی ئایەتەكانی تری میراتەوە، نەسخ كراوەتەوە، و بەڕاستی قسە و بانگەشەی لەم جۆرە زۆر هەڵەیەكی ئاشكرایە، چونكە ئایەتەكانی میرات، هاتوون ئەو گشتی بوونەی ئایەتی وەسیەتیان تایبەت كردووە، و پێویستی وەسیەتكردنیان لابردووە، و لە جێیدا دروستی وەسیەتكردنیان داناوە، نەوەك واجب و پێویست بوونی.

[1]. سُنَن أبي داوُد، كتَاب الْوَصَايَا، بَابُ مَا جَاءَ فِي الْوَصِيَّةِ للْوارِث، ٣/١١٤، الحَديث المُرَقّم (٢٨٧٠)، وَقال الشيخ الألباني:(حسنٌ صحيح)، يُنظَر: صحيح وَضعيف سنن أبي داود،الحَديث المُرَقّم (٢٨٧٠)،وَصحيح الجامع الصغير وَزياداته،الحَديث المُرَقّم (١٧٨٩).

بەشە باسی سێیەم:
باسی (المشترك: هاوبەش) و جۆرەکانیی، و کاریگەریی لەسەر ناڕوونی دەقەکان

لەفزی (موشتەرەك: هاوبەش) ئەو لەفزەیە کە بە یەك شێوە دانان، و یان بە چەندشێوە دانانێك دانراوە، بۆ زیاتر لە مانایەك، جا ئەگەر شێوە دانانەکەی یەکجۆر بوو، ئەوە لەفزەکە بە هاوبەشی مەعنەوی ناودەبرێت، و ئەگەر بەشێوە دانانی جیاواز بوو، ئەوە بە هاوبەشی لەفزی دادەنرێت، و بۆ توێژینەوەی مەبەست لە هەریەکە لەمانە وێستگەیەکی سەربەخۆ تایبەت دەکەین.

(مەبەستی یەکەم)
هاوبەشی مەعنەوی، و
کاریگەریی لەسەر ناڕوونی دەقەکان:

(المشترك المعنوي: هاوبەشی نادیار – مەعنەوی) ئەو لەفزەیە کە بەیەك شێوە دانان دانراوە، بۆ ئەندازەیەکی هاوبەش لە نێوان چەندمانایەکدا، کە هەرچەندە لەو ئەندازە هاوبەشەدا هاوبەشن، بەڵام هەریەکەیان لەخودی خۆیدا، خاوەنی چییەتی و ڕەسەنایەتی تایبەتی خۆیەتی، کە لە کرۆکی ئەوانی تری جیا دەکاتەوە، و دواجار لە حوکمیشدا لێك جیاوازدەبن، شایەنی باسە کە هەموو ڕەگەزو هەموو جۆرێك بە هاوبەشی مەعنەوی دادەنرێن، لەو شتانەیدا کە لەژێر ڕکێفیدایەن، لە جۆرەکان و پۆلەکان، کە ئەمانەیش لە پێشەکی ئەم پەرتوکەدا، پێناسەکانیان ڕابووورد.

ڕوونکردنەوەی ئەم بابەتە، وەك ئەوەی کە لەفزی (الجريمة: تاوان) ڕەگەزە، و چەمکەکەی ئەوەیە کە هەموو کردەوەیەك دەگرێتەوە، کە سزای لە سەرە، و ئەم چەمکە هاوبەشێکی مەعنەوییە، لە نێوان سەرجەمی جۆرەکانی تاواندا، وەك، دزیکردن کوشتن و داوێن پیسی و هتد... و هەروەها لە فەزی (کوشتن: القتل) دانراوە بۆ گیان کێشان، و لە ژێر ڕکێفیدا سەرجەم پۆلەکانی کوشتن جێگای دەبێتەوە،

و شەریعەتی ئیسلامیی و یاسای دەسکردیش دانی بەوەدا ناوە، کە هەر پۆلێك لەم پۆلێنانە حوکمێکی تایبەتی هەیە، و سزایەکی سەربەخۆیشی بۆ دانراوە، و لەگرنگترین ئەم پۆلێنانە ئەمانەن:

١- کوشتنی دەست ئەنقەستی سادە، کە ئەمەیش ئەو حاڵەتی کوشتنەیە کە پەیوەست نییە، بە باروبۆخێکی توندکەرەوە، یان ئاسانو ئاساییەوە، کە سزای کابرای ئەنجامدەر سووك بکات، و یان قورستری بکات، لەسەری و ماددەی (٤٠٥) لە یاسای سزادانی عێراقی حوکمی ئەم حاڵەتەی بەدەق هێناوە[1].

٢- ئەو کوشتنە دەست ئەنقەستەی کە پەیوەستە بە باروبۆخێکی توندەوە، واتە سزای کابرای بکەر، لەسەری توندتر دەبێت کە ئەمەیان پێویستە سزای بکەرەکەی بدرێت، کە توندتربێت لەو سزایەی کە دانراوە بۆ کوشتنی ئاسایی، کە ئەمەیشیان ماددەی (٤٠٦) لە یاسای باسکراو حوکمەکەی گرتۆتەخۆ[2].

٣- ئەو کوشتنە دەست ئەنقەستەی کە پەیوەستە بە بارو دۆخێکی ئاسانکارەوە، واتە بکەرەکەی سزاکەی لەسەر ئاسانتر دەکرێت، ئەوەندە ئاسان بێت، کە لە سزای کوشتنی سادە سوکتربێت، هەروەك ماددەکانی (٤٠٧) و (٤٠٨) و (٤٠٩) لە یاسای باسکراو، بە دەق دەری بریوە و هێناویەتی[3].

٤- ئەو کوشتنەی کە هاوشێوەی کوشتنی دەست ئەنقەستە بەڵام دەست ئەنقەست نییە، و یاخود ئەو کوشتنەی کە بە لێدانی هۆکاری مەرگ ناوزەد کراوە، کە لە ماددەی (٤١٠)ـی، یاسای باسکراودا، حوکمەکەی هاتووە[4].

١- دەقی ماددەکە ئەوەیە کە (هەر کەس بە تایبەتی و دەست ئەنقەست کەسێکی کوشت، بە زیندانی هەتا هەتایی یان زیندانی کاتیی سزا دەدرێت).

٢- کە حوکمەکەی لە سێدارەدانە، ئەگەر کوشتنەکە پێشتر کابرا لەسەری سور بووبێت بیکات، یان لەکەمیندا بووبێت، بۆ ئەنجامدانی و یان ژەهرو ماددەی تەقەمەنی و یان تەقینەوەی بەکار هێنابێت، و یان هەرچی تر لە وحاڵەتە توندانەی تر کە لە ماددەکەدا هاتوون، بەکاری هێنابن.

٣- لەو حاڵەتانەی کە ئاسانکاری دەکرێت، لە سەر بکەری تاوانەکە، وەك ئەوەی کە کابرایەك ژنەکەی خۆی یان یەکێك لە ئافرەتە خزمە نزیکەکانی لە کاتی کردەوەی داوێن پیسیدا ببینێت، و یان لە جێگای نوستنی کابرایەکی بێگانەدا ببینرێت.

٤- ئەمەیان سزادەدرێت بە زیندانیکردن بۆ ماوەیەك کە لە بیست ساڵ زیاتر نەبێت، لەگەڵ بوونی ئەوەی کە پێشتر بکەرەکە سوور بووبێت، لەسەر کردنی کارەکە، و ئەگەر سور بوونی پێشووی لەگەڵدا نەبوو، ئەوا نابێت زیندانیکردنەکەی لە پانزە ساڵ زیاتر بێت.

٥- کوشتنی بە هەڵە، کە مادەی (٤١١) حوکمەی باسکردووە[١].

٦- ئەو کوشتنەی کە بەهۆی بەرگری کردن لە گیانی خۆی، و یان شەرەف و ناموسی و سامانی ئەنجامی داوە، کە ئەمەیشیان مادەکانی (٤٢ - ٤٦) حوکمەکەیان باسکردووە[٢].

جا پوختەی قسان ئەوەیە کە بڵێین: هاوبەشی مەعنەوی، یەکێکە لەو کارە سەرەکییانەی کە کاریگەری هەیە، لەسەر کورتی و پوختی و گشتییەتی (إجمال) و یاخود لەسەر ناڕوونی ئەو دەقانەی کە ئەم هاوبەشە مەعنەوییەیان تیادا هەیە، ئەگەر خودی شەرع دانەر، و یان یاسادانەر ئەو جۆرەی دیاری نەکردبێت، کە لەناو ئەو جۆرانەدا مەبەستیەتی، کە لە ژێر ئەو ڕەگەزەدا کۆ بوونەتەوە، و یان ئەو پۆلەی دیاری نەکردبێت، کە لە ژێری ئەو پۆلێنەدا هەیە، و جێگای بووەتەوە، وەك ئەوەی کە لەو ماددە باسکراوانەی یاسای سزادانی عێراقیدا هاتبوو، و دیاری کرابوو، کە هەموو پۆلێك لە پۆلەکانی کوشتنی لە گەڵ حوکمە تایبەتەکەیدا دیاری کردبوو، و بەڵام جاری وا هەیە کە ئەو حوکمدانەرە مەبەستەکەی دیاری نەکردووە، و هەروەها ئەو جۆر و پۆلەی کە لە حوکمەکەدا مەبەستە، لە جۆر و پۆلەکانی هاوبەشی مەعنەوی، دیاریی نەکردووە، ئیتر ئەمەیە کە دەبێتە هۆی ڕاجیایی لە نێوان شەرعزانان و

١- دەقی ماددەکەی دەڵێت: (هەرکەس کەسێکی بە هەڵە کوشت و یان بە نادەست ئەنقەست بووە هۆکاری مردنی، بۆ نموونە خەمساردی کردبێت تیایدا، و ئەم خەمساردییە بوویێتە هۆکاری مردنی کابرا، و یان بە هۆی هەڵەشەییەوە، و یان بە هۆی ئاپێداری، و وریایی و ئاگاداری بەکارنەهێنانەوە، و یان بە هۆی ڕەچاونەکردنی یاسا و سیستەم و فەرمانەکانەوە، ئەوا لەم حاڵەتەدا بە زینداندیکردن و غەرامە لێسەندن سزا دەدرێت، و یان بە یەکێك لەم دوو سزایە و سزاکەیشی زینداندیکردن دەبێت، بە ماوەیەك کە لە ساڵێك کەمتر نەبێت، و هەروەها غەرامەکەشی نابێت لە سەد دینار کەمتر بێت.

٢- ماددەی (٤٢) دەڵێت: ئەگەر کردەوەیەکی کوشتن، لەبەر بەکارهێنانی مافی بەرگری شەرعییانە ئەنجام درابوو، ئەوە تاوان نییە..

ماددەی (٤٣) دەڵێت: مافی بەرگری شەرعی لەگیان، کوشتنی دەست ئەنقەست ڕێگە پێنادات، مەگەر مەبەست تیایدا لادانی ئەم چەندشتە بوویێت لەوانە کردەوەیەکی وا کە ترسی ئەوەی هەبێت، مەرگی بە دوادا بێت، و هتد...

مادەی (٤٤) دەڵێت: مافی بەرگری شەرعییانە لەماڵ و سامان، کوشتنی دەست ئەنقەست ڕێگە پێ نادات، مەگەر مەبەست پێی ئەم چەند شتە بێت ......

ماددەی (٤٥) دەڵێت: مافی بەرگری شەرعی ڕێگەنادات بە خولقاندنی زیانێکی وا کە لەو برە زیاتر بێت، کە ئەو بەرگری کردنە پێویستییەتی..

ماددەی (٤٦) دەڵێت: مافی بەرگری ڕێگە نادات بەوەی کە خۆت نەدەیت بە دەستی یەکێك لە فەرمانبەرانی دەسەڵاتی گشتی...

دادوەرەکاندا لە کاتی ڕاڤە و شرۆڤەی دەقەکاندا، و لە کاتی دیاریکردنی مەبەستەکانیاندا، هەروەك لەم فەرمایشتەی پێغەمبەردا ﷺ هەیە، کە دەفەرموێت: (لا یرث القاتل)[1]، واتە: بکوژ میرات نابات، کە لەفزی (قاتل: بکوژ) لەم دەقەدا، هاوبەشێکی مەعنەوییە، چونکە ئەم لەفزە لەچاوگی (قتل: کوشتن)ـەوە، وەرگیراوە کە ئەمەیش هاوبەشێکی مەعنەوییە، و پێغەمبەریش ﷺ ئەو پۆل و جۆرەی دیاری نەکردووە، لە ناو جۆرو پۆلەکانی کوشتندا، کە ڕێگرە لە میرات بردن، کە ئەمەیش بووەتە هۆکاری ڕاجیایی نێوان شەرعزانان، لەکاتی ڕاڤەکردنیدا، و لەکاتی دیاری کردنی مەبەست تیایدا، کە ئەم ڕاجیاییەی لای خوارەوەی لێ کەوتۆتەوە:

١- حەنەفییەکان دەڵێن: ئەو کوشتنەی کە ڕێگرە لە میراتبردن، ئەو کوشتنەیە کە پێویستکاری کوشتنەوەیە لەسەر بکەرەکەی، و یان دەبێت باج (کەفارەت) بدات، و هەروەها دەبێت، ڕاستەوخۆ کردەوەکەی ئەنجام دابێت، نەوەك تەنها بووبێتە هۆکار بۆ کوشتنەکە[2].

٢- مالکییەکان دەڵێن: ڕێگر لە میراتبردن، ئەو کوشتنەیە کە بە دەست ئەنقەست کراوە، و لە ڕووی ستەمکاری و دوژمنکارییەوە جێبەجێ کراوە، جا بۆیە بکوژی بە هەڵە میرات دەبات، و بەڵام لەو بەشە خوێندانە بێبەش دەکرێت، کە دەیدات، و یان کەسوکارەکەی بۆی دەدات، و یان هەر لایەنێکی تر کە دەیدات[3]، و جا ئەوەی کە ناوازەو سەیرە لێرەدا ئەوەیە کە مالکییەکان گوتوویانە، بکوژ میرات لەکابرای کوژراو نابات، هەرچەند منداڵ یان شێتیش بێت، ئەگەر کوشتنەکە بە تایبەتی و دوژمنکارانە بوو[4]، لە کاتێکدا کە کوشتنی تایبەتی و دەست ئەنقەست و دوژمنکارانە لە کەسی منداڵ و یان شێتەوە سەرچاوە ناگرێت، و ڕوو نادات.

٣- شافعییەکان لەم بابەتەدا، ڕای جیاوازو جۆراو جۆریان هەن، هەیانە کە ڕای وایە کە ڕێگری لە میراتبردن، ئەو کوشتنەیە کە پێوستکاری کوشتنەوە، و یان خوێندان، و یان کەفارەتدانە، و هەیانە ڕای

---

(١). «القَاتِلُ لَا يَرِثُ»، رواه الترمذي:أبوَابُ الفَرَائِضِ،بَابُ مَا جَاءَ فِي إِبْطَالِ مِيرَاثِ القَاتِلِ، ٤/٤٢٥، الحَدِيث المُرَقَّم(٢١٠٩)، يَقُولُالترمذي: هَذَا حَدِيثٌ لَا يَصِحُّ لَا يُعْرَفُ إِلَّا مِنْ هَذَا الوَجْهِ، وَسنن أبن ماجه،كِتَابُ الدِّيَاتِ، بَابُ بَابُ القَاتِلُ لَا يَرِثُ، ٢/٨٨٣،الحَدِيث المُرَقَّم(٢٦٤٥)، وَصَحَّحه الشيخ الألباني، يُنظر: إرواء الغليل، ٦/١١٨،الحَدِيث المُرَقَّم(١٦٧٢).

٢- الدرّ المختار، شرح تنوير الأبصار مع ردّ المختار ٦/٧٦٧.

٣- تحفة الاحكام، لأبن بكر محمّد الغرناطي، لە گەڵ ڕاڤەکەیدا (ميارة الفاس) للأمام محمّد بن أحمد، چاپخانەی (إستقامة)، قاهیرە، ٢/ ٣١٣.

٤- الشرح الصغير: للدردير مع الصاوي، ٢/٤٧٥.

ولیە کە کوشتنی ڕێگر لە میراتبردن ئەو کوشتنەیە کە کابرای بکوژ تۆمەتبارێت بەوەی بۆیە پەلەی کردووە لە کوشتنی کابرای میراتدەردا، تا زووتر میراتەکەی لێ ببات، وەك ئەوەی کەوا بانگەشە بکرێت، کە بە هەڵە کوژراوە، و هەیانە دەڵێت، کە بە ڕەهایی بکوژ میرات لە کوژراو نابات، و گشتگیری دەقەکەیان لەبەرچاو گرتووە، واتە دەقە هاویەشەکەیان بەسەر سەرجەمی جۆرەکانیدا زاڵ کردووە، و دەرگاکەیان لە بابەتەکەدا داخستووە، و ئەم ڕایە (شیرازي) لە پەڕتووکەکەیدا (المهذّب)[1] پەسەندی کردووە، و (ئیبن قودامە) گوتویەتی، کە ئەمە ڕای ئاشکرای مەزهەبی پێشەوا شافیعییە[2].

٤- حەنبەلییەکان دەڵێن: بکوژی میراتدەر، میرات لە کابرای کوژراو نابات، ئیتر چونیەکە بەدەست ئەنقەست کوشتبێتی و یان بە هەڵە، واتە سزای کوشتنەوە، و یان خوێندان و یان کەفارەتی لەسەر بێت، هەر لە کوشتنی بەتایبەتی، و یان بەهەڵە و یان ئەوەی کە وەك هەڵە ولیە، وەك ئەوەی کە هۆکار بووە بۆ پرۆسەی کوشتنەکەو یان ئەو کوشتنەی کە منداڵ و یان شێت و یان خەوتوو، و یان .... ئەنجامی دەدات، بەڵام ئەوەی کە ئەو سزایانەی لەسەر نییە، وەك کوشتنەوە لە جیاتی کردەوەیەکی کوشتن، کە لێرەدا بکوژەکە هیچی لەسەر نییە، چونکە سزای جێبەجێ کردووە، و یان بۆجێبەجێ کردنی سزایەکی خراپەکاری کە لەسەری کوژرابێت، بۆ نموونە بکوژ لە بەربەرانەکەدا بەشدار بووبێت، و یان بۆ بەرگری کردن لە گیانی خۆی کابرای کوشتبێت، ئەمانە نابنە ڕێگر لە میراتبردن[3].

٥- جەعفەرییەکان دەڵێن، ڕێگر لە میراتبردن ئەو کوشتنەیە کە بە دەست ئەنقەست و بە مەبەستی سەرپێچی کرابێت، و بێ پاساوبێت، و بەڵام ئەگەر پاساوی هەبوو، بۆ نموونە لە جیاتی کوشتنەوەدا ئەنجام درابێت، ئەمەیان نابێتە ڕێگر لە میراتبردن[4]، و لێرەدا لە گەڵ ڕای مالکییەکان یەك دەگرنەوە، تەنها ئەوەندە هەیە کە سەبارەت بە منداڵ و شێت، خەسڵەتی دەست ئەنقەستیی کردەوەکەی ناخەنە پاڵ.

٦- ئیباضییەکان دەڵێن: کوشتن بە سەرجەمی جۆرەکانییەوە، ڕێگرە لە میراتبردن[5]، و ئەم ڕایەش لە گەڵ ڕای سێیەمی شافعییەکان یەکدەگرێتەوە.

١- المهذب: للشيرازي، ٢/٢٤.

٢- المغني: لأبن قدامة، ٦/٢٩٢.

٣- المغني: لأبن قدامة، ٦/٢٩١.

٤- الخلاف في الفقه: للأمام أبي جعفر محمد بن الحسن بن علي الطوسي، چاپی دووەم/ تاران (١٣٨٣ی كۆچی) ٢/٣٩.

٥- شرح النيل وشفاء العليل، للشيخ محمّد بن يوسف أطفيش، المطبعة السلفية، (١٣٤٣ی كۆچی) ٨/٢٦٩.

٧- زەیدییەکان دەڵێن: رێگر لە میراتبردن، ئەو کوشتنەیە کە بەتایبەتی و دەست ئەنقەست ئەنجام درابێت[1].

جا لەم پانۆرامایەی بیروڕای شەرعزانانی ئیسلام لە مەزهەبە جیاوازەکان، ئەوەمان بۆ روون دەبێتەوە، کە ئەم هاوبەشە مەعنەوییەی ناو دەقەکان، هۆکارە بۆ دروست بوونی نارِوونی و لێڵی تیایدا، ئەگەر شەرعدانەرەکە رِاڤەیی نەکردبێت،هەروەك لەو فەرموودە باسکراوەدا دەرکەوت، (لا یرث القاتل: بکوژ میرات نابات)، هەروەها وەك ئەوەی کە لە ماددەی (٦٨) لە یاسای باری کەسێتی هەمووارکراوی عێراقیدا هاتووە، کە بە دەق ئەوەی دەربڕیوە کە دەبێت و بەمەرج گیراوە کە کەسی وەسیەت بۆکراو، نابێت بکوژی وەسیەتکارەکە بێت.

٨- ظاهیرییەکان دەڵێن: کوشتن بەرێگری رەها دادەنرێت، ئەمانە گشتگیری دەقەکانی قورئانیان لە بەرچاو گرتووە، کە دەربارەی حوکمی میراتبردن هاتوون، ئەمە لە لایەك و لە لایەکی تریشەوە چونکە ئەو فەرموودەیەی کە باسکرا، لای ئەمان نەچەسپاوە[2].

بە تێڕوانینی بەندە، رێگر لە میراتبردن، ئەو کوشتنەیە کە مەبەستی تاوانکاری تیادا هاتووەتەدی بەوەی کە بەتایبەتی و دەست ئەنقەست و دووژمنکارانە ئەنجامی دابێت، چونکە ئەم جۆرە کوشتنە، ئەو جۆرەیە کە کاریگەری پەیوەندی خزمایەتی، کە هۆکاری بەستنەوەی میراتبەر و میراتدەرە بە یەکەوە دەپسێنێت، ئیتر چونیەکە ئەم پەیوەندی خزمایەتییە بە هۆی نزیکایەتییەوە هاتبێتەدی، و یان بە هۆی ژن و ژنخوازییەوە دروست بوویێت، بۆیە پێشنیاردەکەم، کە یاسادانەری عێراقی ئەو پۆلەو جۆرە دیاری بکات، کە رێگرە لە میراتبردن، لەناو پۆلەو جۆرەکانی کوشتندا، تا ئەو راجیاییە نەمێنێت، و هەروەها بۆ بەرگرتنی پێشوەخت لە جێبەجێ کردنی دەقێکی شەرعی یان یاسایی، بەپێی رِاڤەیەکی وا کە ناکۆك بێت لەگەڵ ئەو دادپەروەرییەی کە لە هەموو پەیامێکی ئاسمانی و تەنانەت زەویشدا هەیە، و ئەمەیش وەك چاولێکردنی یاسادانەری وڵاتی میسر، کە لە ماددەی (٥) لە یاسای باری کەسێتی بە دەق دەڵێت: (من موانع الإرث، قتل المورِّث عمداً، سواء كان القاتل فاعلاً اصلياًأم شريكاً،أم كان شاهد زور أدّت شهادته إلى الحكم بالإعدام وتنفيذه، اذا كان القتل بلا حقٍّ ولا عذرٍ، ويُعد من الأعذار تجاوز حق

١- لە پەرتووکی (البحر الزخار)دا، هاتووە، ب٥/ ل ٣٦٧ کە دەڵێت: پرسیار لە پێشەوا عەلی کرا، سەبارەت بە کابرایەك کوڕەکەی خۆی کوشتبوو، فەرمووی: ئەگەر بە هەڵە کوشتبێتی میرات دەبات و ئەگەر بە تایبەتی و دەست ئەنقەست کوشتبێتی میراتی لێ نابات.

٢- المحلى، لأبن حزم الظاهري (٣٨٣ك - ٤٥٦ك) ٩/٣٠٦.

الدفاع الشرعي): لە ڕێگرییەکانی میراتبردن، بریتییە لە کوشتنی میراتدەر بە دوژمنکارانە ئیتر چونیەکە بکوژەکە، بکەری سەرەکی بێت لە کوشتنەکەدا یان هەر بەشدار و هاوبەشی بێت، و یان شایەتی درۆی لەسەر دابێت، و ئەم شایەتییە بوبێتە هۆکاری دەرچوونی بڕیاری لە سێدارەدانی و جێ بەجێ کرانی بڕیارەکە، ئەگەر کوشتنەکە بە ناهەق و بێ پاساو بوو، و هەروەها تێپەڕاندنی مافی دلکوکی کردنی ڕەوا (حق الدفاع الشرعي) بە پاساو هەژمار دەکرێت[1].

جا ئەوەی کە لەم دەقەدا هاتووە، سەبارەت بە دیاریکردنی مەبەست لەو کوشتنەی کە ڕێگرە لە میراتبردن، کۆکە لەگەڵ مەزهەبی زەیدیدا، و هەروەک چۆن لەگەڵ ڕۆحی دادپەروەریشدا هەرکۆک و تەبایە.

(مەبەستی دووەم)

هاوبەشی لەفزی (المشترك اللفظي) و کاریگەریی لەسەر لێکدان و ناڕوونی دەقەکان

– هاوبەشی لەفزی (بێژەیی): بریتییە لەو لەفزەی کە بۆ دوومانای جیاواز یان زیاتر دانراوە، و بە چەندەها شێوەی جیاوازیش دانراوە.

زانایانی زانستی ئوصولی فیقھ سەبارەت بە بوونی هاوبەشی لەفزی لە زمانی عەرەبیدا بەشێوەیەکی گشتی و لە دەقەکاندا بەشێوەیەکی تایبەتی، ڕاجیاییان هەیە، و ئەم سێ ڕایەی لای خوارەوەیان دەربارەی هەیە:

أ– هەندێك لە زانایان ڕایان وایە کە بوونی نییە، و بەڵکو هەر نابێت ببێت، و ئەوەی کە وائگومان دەبرێت، کە لە دووماناداا هاوبەشیان هەیە، ئەوە لە یەکێکیاندا مانا حەقیقییەکەیە، و لەوی تریاندا مانا خوازە (مەجازییەکە یەتی) و یان هاوبەشی مەعنەوییە لەنێوان هەردووکیاندا، و لەم قسەیشیاندا پشتیان بە چەندەها بەڵگە بەستووە، ڕوونترینیان ئەوەیە کە بوونی هاوبەشی لەفزی هۆکارە بۆ ناڕوونی دەقەکان و ئەو لەفزانەی کە خراونەتە بەر باس و لێکۆڵینەوە، و تا دواجار ئەمە زیان دەگەیەنێت، بە تێگەیشتن لە ئامانجو مەبەستەکە.

١– الترکة والمیراث في الأسلام، د.محمّد یوسف موسی، چاپی ١٩٦٠، ل١٦١.

و ئەم بەڵگەیە بەوە بەرپەرچ دراوەتەوە کە مەبەست لە لەفزەکان ئەو تێگەیشتنە قوڵەیە، و یان ئەو تێگەیشتنە کورت و پوختەیە کە بە هۆی نیشانەوە روون دەبێتەوە و دەردەکەوێت، جا کە ئەمە نەبوو، و رووی نەدا، ئەوا هەردوو ماناکەی لەسەر هەژمار دەکرێت.

ب- هەندێك لە زانایان رایان وایە، کە تەنها لە دەقەکاندایە کە بوونی نییە، چونکە دەبێتە هۆی ناروونی تیایاندا، و لەم کاتەدا یان ئەوەیە کە لە هەمان دەقدا روون دەکرێتەوە، و ئەمەیش هۆکاری درێژ دادڕیی بێ سوود، و دواجار زیان لە رێژگەی هونەری دەقەکان دەدات، و یان روونکراوە نییە، و ئەمجارەیش زیان بە مەبەست و ئامانجەکە دەگەیەنێت، و هەروەها هۆکارە بۆ جێبەجێ نەکردنی دەقەکە، بەشێوەیەکی دروست.

ج- هەندێکی تر لە زانایان رایان وایە کە بە شێوەیەکی رەها بوونی هەیە، و بەڵگە بوونی بە پێویست دەزانن چونکە ئەگەر بوونی نەبێت، ئەوا زۆرینەی ئەو شتانەی کە ناونراون و لەفزەکانیان بەرامبەر بەکارهێنراوە، بێ مانا دەبوون، و جا پێویستکاری حاڵەتی لەم جۆرە بەتاڵە، چونکە دەربڕینیان بۆ ناکرێت و دیسان ئەم حاڵەتەیش هەر بەتاڵە، چونکە بە دیهێنەری شتێکی بەتاڵ و خراپە.

بەڵگەی پێویستی بوونی ئەم حاڵەتە:

شتە ناونراوەکان کۆتاییان نییە، و لەفزەکان کۆتاییان هەیە، چونکە لە پیت پێکهاتوون، کە پیت کۆتاییدارە و لەفزەکان کۆتاییان دێت و نامێنن، و دواجار زۆر لە شتە ناونراوەکان بە بێ (ناو) دەمێننەوە لە راستیدا، هاوبەشی لەفزی، وەك هاوبەشی مەعنەوی بە کرداری بوونی هەیە لە زمانی عەرەبیدا، و لە دەقەکان و شوێنی تریشدا، و چونکە هۆکار هەن کە پێویستکاری بوونی ئەم حاڵەتەن، لەوانە:

یەکەم: هۆزە عەرەبەکان لە دانانی هەندێ لەفز بۆ ماناکانیان جاری وا هەیە کە جیاوازن، جاری وا هەیە، کە هۆزێك لەفزێك دادەنێت، بۆ مانایەك، لە کاتێکدا کە هۆزێکی تر دایدەنێت بۆ مانایەکی تر..هتد..

وەك لەفزی (عەین) کە بۆ چەندەها مانا دانراوە، لەوانە: (سیخوڕ، سەرچاوەی ئاو، چاو، زێڕ، هەتاو، شایان، ماڵی نەختینە)[1] کە بۆ سەرجەم ئەم مانایانە دانراوە، بە دانانی سەربەخۆ، لە لایەن چەند هۆزی جیاوازەوە، و یان هەر لە لایەن یەك هۆزەوە بەڵام لە چەند سەردەمێکی جیاوازدا، بۆ مانای جۆراوجۆر بەکار هاتووە.

١- أصول السرخسي ١/ ١٣٦.

دووەم: جاری وا هەیە کە لەفزەکە هاوبەشی مەعنەوییە، و بە پێی تێپەڕبوونی کات بووەتە هاوبەشی لەفزی، وەك لەفزی (قُرْءْ) کە لەزمانی عەرەبیدا، بۆ ئەندازەی هاوبەش دانراوە، کە بریتییە لەو کاتەی کە شتێکی ئاسایی تیایدا دووبارە دەبێتەوە، جا عەرەبەکان بە (با) یان دەگوت، (قُرْءْ) واتە، ئەوکاتەی کە عادەتەن بای تیایدا هەڵدەکات، و هەروەها بە (تا) یان گوتووە (قُرْءْ)، واتە: ئەوکاتەی کە (تا) دێت، و لەشی کابرای نەخۆش گەرم دەکات و هەروەها (قُرْءْ) بۆ ئافرەت بەکار هێنراوە، واتە ئەو کاتەی کە ئافرەتەکە تیایدا دەکەوێتە بێ نوێژییەوە، و ئەو کاتەی کە تیایدا پاك دەبێتەوە، و پاشان بە هاتنی یەك لەدوای یەکی جیلەکان ئەم ئەندازە هاوبەشە لەبیرکراوە، و بۆ پاکی و بۆبێ نوێژیش بەکار هێنراوە، و تا دواجار بووەتە هاوبەشێکی لەفزی لەنێوان هەردوو حاڵەتەکەدا و وادەکەوێتە بەرچاو کە بە سەربەخۆیی بۆ هەردوو حاڵەتەکە دانراوە، و قورئانی پیرۆزیش هەر لەسەر ئەم بنەمایە بەکاری هێناوە، بەبێ دیاریکردنی مانای مەبەست لە نێوان ئەو دوو مانایەدا، هەروەك پەروەردگار فەرموویەتی: ﴿ وَٱلۡمُطَلَّقَٰتُ يَتَرَبَّصۡنَ بِأَنفُسِهِنَّ ثَلَٰثَةَ قُرُوٓءٖ ﴾[1]، واتە: ژنانی تەڵاقدراو دەبن بە خۆیانا ئەگرن تا ماوەی سێ حەیز.

جا شەرعزانان لە ڕاڤەکردنی ئەم دەقەدا و ڕوونکردنەوەی مانای مەبەستی شەرعدانەر تیایدا، ڕاجیاییان هەیە، ئەمەیش بە هۆی ئەو لێڵی و ناڕوونییەی کە ئەو هاوبەشاییەتییە دروستی کردووە.

حەنەفییەکان[2]، و حەنبەلییەکان[3] و ئیباضییەکان[4]، دەڵێن: کە (القُرْءْ) واتە: ماوەی بێ نوێژی (حیض) و شافیعییەکان[5] و مالیکییەکان[6] و شیعە ئیمامییەکان[7]، و ظاهیرییەکان[8] دەڵێن، مەبەست لە (قُرْءْ) واتە پاکبوونەوە (الطهر) و هەریەکە لەمانەیش بۆ سەلماندنی ڕای خۆی لە ڕاڤەکردنی دەقەکەدا پشتی بەچەندەها بەڵگەو نیشانەی جۆراو جۆر بەستووە.

١- سورة البقرة: ٢٢٨.

(٢) الهداية وشرح فتح القدير ٣٠٨/٤.

(٣) المغني لإبن قدامة ٤٥١/٧.

(٤) كتاب النكاح للجناوني ص٣١٢.

(٥) مغني المحتاج للشربيني ٣٨٥/٣.

(٦) الخرشي ١٣٦/٤.

(٧) الروضة البهية واللمعة الدمشقية ١٥٦/٢.

(٨) المحلى ٢٥٧/١٠.

بەرهەمی ئەم ڕاجیاییە:

بەرهەمی ئەم ڕاجیاییە ئەوەیە کە ڕاجیایی ئەم حوکم گەلەی لای خوارەوەیشدا، بە دوای خۆیدا هێناوە:

١- پیاوەکە مافی گێڕانەوەی ژنەکەی هەیە، لەماوەی بێ نوێژی سێیەمدا، لە سەر ئەو ڕایەی کە پێی وایە کە مەبەست پێی بێنوێژی سەروو دووەمینەوەیە، چونکە عیدەکەی لە سەر ڕای دووەم بە چوونە ناو ماوەی بێ نوێژی سێیەم کۆتایی دێت، چونکە ئەو بەشە پاکییەی کە تیایدا تەڵاقدراوە، بەماوەی (قُرْءْ) هەژماری کردووە.

٢- بۆی دروستە کە هاوسەرگیری لەگەڵ خوشکی ژنە تەڵاق دراوەکەیدا بکات، لە ماوەی بێ نوێژی سێیەمدا، ئەمە لەسەر ڕای دووەم، نەوەك یەکەم.

٣- ژنەکە بۆی هەیە کە لە ماوەی بێ نوێژی سێیەمدا شوو بکاتەوە، ئەمە لە سەر ڕای یەکەم نەوەك دووەم.

٤- مافی دابین کردنی بژێوی (نفقة) و شوێنی نیشتەجێ بوونی هەیە، لە ماوەی بێ نوێژی سێیەمدا، لەسەر ڕای یەکەم، نەوەك دووەم، چونکە ئەو ماوەی بێ نوێژییەی کە تیایدا تەڵاق دراوە، بە (قُرْءْ) بۆی دانانرێت.

٥- کابرا دەتوانێت ژنی پێنجەم بهێنێت، کە ئەو ژنە تەڵاقدراوەی لە ماوەی بێ نوێژی سێیەمدا بووە، ئەمەیش بەلای دووەم، نەوەك یەکەم.

٦- ئەگەر یەکێکیان لەماوەی بێ نوێژی سێیەمدا مرد، ئەوا لەسەر ڕای یەکەم، نەوەك دووەم، میرات لە یەکدی دەبەن، ئەگەر تەڵاقەکە تەڵاقی ڕەجعی بوو، واتە: هێشتا مافی گێڕانەوەی تیادا مابوو.

سێیەم: جاری وا هەیە، کە لەفزێك لە زمانی عەرەبیدا بۆ مانایەك دادەنرێت، و دواتر شەرعدانەر یاخود یاسا دانەر، هەر هەمان ئەو لەفزە بۆ مانایەکی تر دادەنێت، و ئیتر دەبێتە مانایەکی حەقیقی بۆ ئەو لەفزە، و ئەمەیش هەمان ئەو مانایەیە کە هاوبەشی لەفزی هەیەتی و لەمەوە سەر هەڵدەدات[1].

١- ئەوەی کە (صدر الشريعة) لە پەرتووکی (التوضيح) دا ب١، ل٢٨٨، گوتوویەتی، جەخت لەسەر ئەم ڕایە دەکاتەوە، کە دەبێژێت: لەفز حەقیقەتێکە لەسەر ئەو شێواز و بوونەی کە بۆی دانراوە، بۆیە ئەو مانایەی کە لە شەرعدا بەکارهێنراوە، دەبێتە حەقیقەت، لەو مانایەیدا کە لە شکڵە شەرعییەکەوە وەریگرتووە، و بۆی گوازراوەتەوە، و ئەوەیشی کە لە زمانەوە ماناکەی بۆ دانراوە، و بە سەریدا براوە، ئەمە لە مانا زمانییەکەیدا حەقیقەتە و ئەوەی کە پێشەوا شەوکانی ←

و ئەوەی کە گوترلوه، کە لـەفزلـەم حالّەتـەدا خوازمیـە (مـەجازە) لـە مانـا شـەرعیی و یـان مانـا یاساییەکەیدا، لە لای زمانەولنان، و لە مانا زمانەوانییەکەیدا لە لای شەرعزانان و یاخود یاساناسان، کەواتە هاویەش بوونی نییە، و بە راستی ئەمە قسەیەکی بەرپەرچ دراوەیە و بێ کەلکە، چونکە ئەگەر بەم پێیە بێت، ئیتر هاویەشی لەفزی لەزمانی عەرەبیدا بوونی نابێت، چونکە بۆ نموونە لەفزی (عَیْن) مەجازە کە بۆ (سیخوڕ) بە کار دێت، لە لای ئەو هۆزەی کە بۆ (چاو)ـی، بـەکار دەهێـنن، و بـە پێچەوانەیشـەوە و ..... تادێت.

و ئەو زاراوە شەرعی و یاساییانەی کە شەرعدانەر و یاخود یاساناسان دایان ناون، بۆ مانا گەلێك کە جیاوازن لە مانا زمانەوانییەکانیان، زۆرن کە لە ژمارە نایەن و بۆ نموونە لە فزی (ڕەهن: بارمتە) لە زمانی عەرەبیدا، بۆ ڕاگیرکردن بەکارهاتووە، و لە شەرع و یان یاسادا، بۆ ئەو گرێبەستە دانراوە، کە بەهۆیـەوە کابرای قەرزدەر ماڵ و سامانێکی تایبەت لە زەوی و خانوو، وهتد.. بەدەست دەخات، بـۆ ئـەوەی کـە بەمافێکی ماڵینە دەستەبەری وەفاداری بە دانەوەی قەرزەکە بکات، کە ئەم کەسە بـە پێـی خواسـتی گرێبەستەکە بۆی هەیە، کە داوا لە دوو قەرزارەکە بکات، کە بەتەواوی مافەکەی بۆ بگێڕنـەوە، بـە پێـی نرخی ئەو سامان و زەوی و خانوویەرە (عەقار)، ئیتر لە دەست هەر کەسدا بێت[1].

هەروەها وەك لەفزی (شُفعَة: پێشخستن) کە لە زمانی عەرەبیدا بـۆ لکانـدن و جوتبـوون (دوانـەیی) دانراوە، کە دژی (تاك: وتر)ـە، کە مەبەستی لکاندنی بەشێکە بەوی تریانەوە، و لە شەریعەت و یاسایشدا دانراوە، بۆ ئەوەی کە کابرایەك بە زۆر مافی ئەوەی هەیە، کە شتێکی فرۆشراو بکاتەوە بە موڵکی خۆی، بە نرخەکەی خۆی، یان بە هاوشێوەی نرخەکەی، ئەگەر هاتوو ئەو شتە فرۆشـراوە، هاویـەش بـوو لـە نێوان دوو کەسدا، بۆ نمونە، یەکێکیان بەشەکەی خۆی بفرۆشێت، بە کەسێکی غـەیری هاویەشـەکەی خۆی[2].

بەڵام ئەومندە هەیە، کە (هاویەشی) لەم حالّەتەدا بە زۆری ناڕوونی لە دەقەکانـدا دروسـت ناکـات، لەبەر ئەو قاعیدە گشتییەی کە دەڵێت: ئەگەر لەفزێك لە نێوان مانا شەرعیی و مانا زمانەوانییەکەیدا، لـە

دەڵێت، لە پەرتووکی (إرشاد الفحول)دا، ل ١٧٢، کە گروپێك لە زانایان پێیان وایە کە هاویەشی لەفزی کورت و پوخت و موجمەلە، چونکە لە نێوان مانا شەرعیی و زمانەوانییەکەیدا دەخولێتەوە.

١- ماددەی (١٢٨٥) لە یاسای مەدەنی عێراقی پەیڕەوکراو.

٢- شرح منهاج النووي: لجلال الدين لمحلي مع حاشيتَيْ قليوبي وَعميرَة ٣/٤٢.

ناو دەقێك لە دەقەکاندا خولاپەوە، ئەوا بۆ مانا شەرعیی و یاخود مانا یاساییەکەی دەلیدەنێین، و ئەمەیش بە هۆی نیشانەی بوونی لە ناو دەقە شەرعیی و یاخود یاساییەکاندا.

چوارەم: و جاری وا هەیە کە لە ڕووی (نەریت: عورف)ـەوە، لەفزێك کە بۆ مانایەك دانراوە، لە مانایەکی تری نەریتیدا بەکاردەهێنرێت، و بۆیە دولجار وەك مانایەکی حەقیقی لە نێوان مانا زمانەوانیی و مانا نەریتییەکەیدا بەکار دەهێنرێت، وەك (الولد) کە لە زمانی عەرەبیدا بۆ "لەدایکبوو" چ کوڕ چ کچ، بەکارهێنراوە، و بەڵام نەریتی عەرەب بۆ تەنها (کوڕ)یش، بەکاری هێناوە، و بۆیە دولجار بووەتە حەقیقەت لە هەردوو ماناکەدا، و و قورئانی پیرۆزیش هەر لە سەر ئەم بنەمایە بەکاری هێناوە، کە دەفەرموێت: ﴿ يُوصِيكُمُ ٱللَّهُ فِيٓ أَوۡلَٰدِكُمۡۖ لِلذَّكَرِ مِثۡلُ حَظِّ ٱلۡأُنثَيَيۡنِۚ ﴾[1].

و هەروەها وەك بێژەی (أكل: خواردن) کە عەرەب بۆ ئەو مانا باوە بەکاری هێناوە، کە لای خەڵکی بەکار دێت، و پاشان نەریت وەك مانایەکی حەقیقی بەکاری هێناوە، بۆ خواردن و لەناوبردنی ماڵی خەڵکی، هەر لە بەکارهێنان، تا مۆتۆپۆڵ کردنی، و دەست تێخستنی، بەبێ پاساوی شەرعیی و یاسایی، و بۆ بەڵگەی ئەمەیش ئێمە زۆر جار لە خەڵکی دەبیستین کە دەڵێن: فڵانە کەس مافی خواردووین، واتە: دەستدرێژی کردووەتە سەر سامانەکەمان بە یەکێك لەو ڕێگا ناشەرعییانەی کە باسمانکردن، و قورئانی پیرۆزیش هەر لە سەر ئەم بنەمایە بەکاری هێناوە، لە سەرجەمی مانا نەریتی و زمانەوانییەکانیدا، کە لە قورئانی پیرۆزدا فەرموویەتی: ﴿ لَا تَأۡكُلُوٓاْ أَمۡوَٰلَكُم بَيۡنَكُم بِٱلۡبَٰطِلِ ﴾[2].

بەکارهێنانی هاوبەشی لەفزی، لەو دوو مانایەیدا کە بۆی دانراوە، و یان لە هەموو ئەو مانایانەدا کە بۆی دانراوە، بەیەکجارو پێکەوە:

شەرعزانان و زانایانی زانستی ئوصولی فیقهـ سەبارەت بە ئاستی دروستیی بەرکاهێنانی هاوبەش لەفزی لە هەردوو ئەو مانایەیدا کە هەڵگریەتی، و یان لە سەرجەم ئەو مانایانەدا کە بۆی دانراوە، لە یەك کاتدا و بە یەکجار و پێکەوە ڕاجیاییان هەیە، لەسەر سێ ڕا:

أ‌- هەندێ لە زانایان دەڵێن: دروست نییە، و پشتیان بە چەند بەڵگەیەك بەستووە، کە باسکردنیان لێرەدا هیچ سوودێکی نییە، چونکە لە خودی خۆیدا نەیانپێکاوە.

١- سورة النساء: ١١.

٢- سورة النساء: ٢٩.

ب– ههندێکی تریان دهفهرموون: لـه حالـهتی نهفــی کردنـدا دروسـته، و لـه حالـهتی چهسـپاندن (إثبات)دا، دروست نییه، چونکه نهناسراو (نهکیـره) له قهڵهمڕهوی نهفیدا مانای گشتگیری (عموم)ــی، ههیه و ئهمهیش ههمان ئهو رایهیه که ههندێ له شهرعزانانی مهزههبی حهنهفـی ههڵیانبژاردووه.

ج– گروپێکی تر له زانایان دهڵێن: ههم له حاڵهتی نهفی و ههم له حاڵهتی (چهسـپاندن: إثبـات)دا، دروسته، و ئهم رایهش پێشهوا شافیعی (ڕهحمهتی خوای لێبێت) پیادهی کـردووه، کـه ئـهم پێشـهوا مهزنه یهکهم کهس بووه زانستی ئوصولی فیقهی داناوهو له دوو توێی پهڕاوێدا تۆماری کردووه و ئهم رایه قورئانی پیرۆز له بهکارهێنانیدا بۆ حاڵهتی چهسپاندن پشتیوانی لێ کردووه، که دهفهرموێت: ﴿يُوصِيكُمُ اللَّهُ فِيٓ أَوۡلَٰدِكُمۡۖ لِلذَّكَرِ مِثۡلُ حَظِّ ٱلۡأُنثَيَيۡنِۚ﴾[1].

ههروهها بۆ حاڵهتی نهفی دهفهرموێت: ﴿لَا تَأۡكُلُوٓاْ أَمۡوَٰلَكُم بَيۡنَكُم بِٱلۡبَٰطِلِ﴾[2].

بهڵام پێویسته که ئهم رایهش بهڕههایی وهرنهگیرێت، چونکه چهندهها لهفزی هاویهش هـهن کـه ئهو سروشتی ناکۆکی و نهگونجانهی که له نێوانیاندا ههیه، ڕێگا بهم حاڵهته نادات، وهك لهفزی (القُرْءْ) ههم بۆ پاکێتـی و ههم بۆ ماوهی بێ نوێژی، که بهکارهێنراوه، که ئهم دوانه له یهك کاتدا کۆنابنهوه، و هـهروهها وهك لـهفزی (عَسْعَسْ) کـه بـه مانـای هـاتن و پشـت هـهڵکردن هـاتووه، کـه پـهروهردگار دهفهرموێت: ﴿وَٱلَّيۡلِ إِذَا عَسۡعَسَ﴾[3]، و ههروهها وهك لهفزی (الغريم) که ههم بۆ قهرزدهر بهکارهاتووه و ههم بۆ قهرزار.

١– سورة النساء: ١١.

٢– سورة النساء: ٢٩.

٣– سورة التكوير: ١١.

(بەشی سێیەم)

دەقەکان، بەپێی بەکارهێنانیان لە ماناکانیاندا

اللفظ باعتبار إستعمالها في المعاني			
حقيقة		مجاز	
صريح	كناية	صريح	كناية

زانایانی زانستی ئوصولی فیقھ دەقەکانیان بە پێی بەکارهێنانیان لە ماناکانیاندا، بۆ چوار بەش دابەش کردووە: (حەقیقەت)و (خوازە: مەجاز) و (ڕاشکاو: صریح)، و (ناڕاشکاو لە ژێر لێوەوە: کنایة – درکە).

بەڵام لە ڕاستیدا و لە لایەنی کرداریەوە، ئەم دووانەی دوایی سەر بەو دووانەی یەکەمن و تەنانەت سەر بە حوکمەکانی ئەو دوانەی یەکەمن، چونکە هەموو یەکێك لەوانە، ئەگەر بە شێوەی ڕوون گوزارشتی دەکرد لە ماناکەی، ئەوە بە ڕاشکاو (صەریح) دادەنرێت، و ئەگەر وا نەبوو، و لە ژێر لێوەوە گوزارشتی لەو مانایە دەکرد، کە هەڵگریەتی، ئەوە (ناڕاشکاو: کنایة – درکە)یە.

جا لەم ڕاستییەوە ئەوە سەر چاوە دەگرێت، کە ئەم توێژینەوەیەمان لە ڕووی ڕواڵەتەوە دابەش بکەین بەسەر ئەو دوو بەشەی یەکەمدا، و لە سێ بەشەباسدا پڕاکتیزەی بکەین:

– یەکەم: پێناسەی حەقیقەت، و مەجاز.

– دووەم: پێناسەو باسی (صەریح: ڕاشکاو)، و (کنایة: ناڕاشکاو – درکە).

– سێیەم: بە کرداری کردنیان، لەو پێناسەیەدا کە هەڵگری ئەم مانا گەلەن.

شایەنی باسە، کە لە زمانی عەرەبیدا، لەفز بەو جۆرە وەسف ناکرێت، کە لە خودی خۆیدا حەقیقەتە، و یان خوازە (مەجاز)ە، ئەگەر پێشتر بەکار نەهێنرابێت، چونکە بەکارهێنان لە ناولێنانەوە وەرگیراوە[1].

١– فصول البدائع في أصول الشرائع: للعلامة محمّد بن حمزة بن محمّد (٧٥١ – ٨٣٨ك) ب١، ل١٠١.

(بەشە باسی یەکەم)
باسی حەقیقەت و مەجاز

پێناسەی حەقیقەت و مەجاز:

(حەقیقەت) لە سەر کێشی (فعیلة) کە بە مانای ئیسمی فاعیل هاتووە، و لە ڕووی زمانەوە واتای چەسپێنەری هەق جێگرکار دێت[1]، ویان بە مانای ئیسمی مەفعول، واتە جێگیرکراو[2]، و دواتر ئەم لەفزە بۆ ئەو بیروڕایە گواستراوەتەوە، کە هاوکۆکی واقیع بێت، و بووەتە ناو بۆی و دوای ئەمەیش ئەو قسەیەی کە هاوکۆك و تەبا بێت، لە گەڵ واقیعدا، بە حەقیقەت ناوزەد کرا، و دوای ئەم گواستنەوەیەیش، دیسان گوازراوەتەوە بۆ ئەو مانا زاراوەییەی کە زانایانی زانستی ئوصولی فیقهی لەسەرە.

و پیتی (تاء) تیایدا، نیشانەیە لەسەر گوازرانەوەی لە ئاوەڵناوییەوە، بۆ (ناو) بوون، واتە بووەتە (ناو) بۆ مانایەکی زاراوەیی (إصطلاحي)[3].

و لە زاراوەی زانایانی زانستی ئوصولی فیقهدا، بریتییە لەو لەفزەی کە بە کار هێنراوە بۆ ئەو مانایەی کە بۆی دانراوە لە زاراوەی گفتوگۆدا[4].

واتە: لەفز حەقیقەتە لەو مانایەیدا کە بۆی بەکار هێنراوە، بەو شێوازەی کە بۆی دانراوە و لە سەریەتی، جا ئەو کەسەی کە دایناوە ئەگەر زمانەوان بوو، ئەوە حەقیقەتەکەی حەقیقەتێکی زمانەوانییە، و ئەگەر شەرعزان بوو، ئەوە حەقیقەتی شەرعییە، و ئەگەر نەریتەوانی گشتی (أهل العُرف

١- لەسەر بنەمای ئەوەی کە لە ووشەی (الحق: هەق) بەواتای (جێگیر) هاتووە.

٢- بە پێی ئەوەی کە لە ووشەی (حەق) بەماناى (جێگیر کراو) دێت.

٣- ئەو پیتی تائە بۆ مێینە (تأنیث) نییە، چونکە ووشەی (حەقیقەت) بۆ موزەککەرو موئەننەثیش بەکاردەهێنرێت.

٤- صفوة البیان في أصول الفقه، ٦٢/١.

العام) بوو، ئەوە حەقیقەتێکی عورفییە و نەریتییە، و ئەگەر نەریتێکی تایبەت(أهل العُرف الخاص) بوو، ئەوە حەقیقەتێکی زاراوەییە، و یاخود نەریتی تایبەتە[1].

پێناسەی مەجاز: لە ئەسڵدا (مَجْوَز)ە، لە سەر کێشی (مَفْعَلْ) پیتی واوەکەی گۆڕاوە بە ئەلف، دوای ئەوەی کە حەرەکەی ئەم پیتە گۆڕاوە گوزراوەتەوە بۆ سەر پیتی سکون لە سەرەکەی پێش خۆی، و چاوگێکی میمییە، واتە: بەپیتی میم دەست پێدەکات، و لە ووشەی (جولان)ەوە، وەرگیراوە و لە زمانی عەرەبیدا بەمانای تێپەڕین و دەست درێژی (العبور والتعدیة) دێت، لە جێگایەکەوە بۆ جێگایەکی تر، و دواتر بووەتە ئیسمی فاعیل، کە ووشەی (جائز)ە، و واتە گوێزەرەوە و دواتر ئەو ووشە بەکارهاتووەی لێوە وەرگیراوە و گوزراوەتەوە کە خۆی بۆ ئەم ووشەو مانایە دانەنراوە، چونکە لە شوێنە ئەسڵییەکەی خۆی تێپەڕی کردووە، و گوازراوەتەوە، و لە زاراوەی زانایانی زانستی ئوصولی فیقهدا بریتییە لەو لەفزەی کە لە غەیری ئەوجێگایەدا بەکارهاتووە کە بۆی دانراوە، لە زاراوەی گفتوگۆدا[2].

و لە بەر ئەوەی کە مەجاز لە بەرامبەر حەقیقەتدا دانراوە، ئەمیش دیسان دەبێتە چوار بەشەوە، مەجازی زمانەوانی، و مەجازی شەرعی و مەجازی نەریتی و مەجازی زاراوەیی، جا هەموو بەشێکی حەقیقەت، مەجازی هەمان بەشی خۆی لە بەرامبەریدا دادەنرێت.

- بەشەکانی حەقیقەت:

١- حەقیقەتی زمانەوانی: بریتییە لەو لەفزەی کە بەکار هاتووە بۆ ئەو مانایەی کە لە زماندا بۆی دانراوە، وەك لەفزی (أسَدْ: شێر) ئەگەر بۆ ئەو ئاژەڵە درندەیە بەکار هێنرا، و لەفزی (مەکر) کە بۆ فێڵ بەکار هات، و و هەروەها لە فزی (جاروش) یان (جارشة) کە بەکار هاتووە، بۆ ئەو دەست گێڕانەی کە لە دەستهاڕدا بەکاردێت، و لەفزی (صوجان) کە بۆ شتی وشکی رەق بەکار هاتووە، و ئەو چەندەها ملیۆن لەفزە زمانەوانییەی کە هەن کە عەرەب زمانەکان بۆ هەرکەیان مانایەکی تایبەتی دیاریکراوی بۆ داناوە.

١- التوضیح علی التنقیح مع التلویح، ١، ٢٨٨.
٢- صفوة البیان في أصول الفقه، ١/٦٤.

و لەبەرامبەر حەقیقەتی زمانەوانیدا، مەجازی زمانەوانی هەیە، كە بریتییە لەو لەفزەی كە لە غەیری شوێنی زمانەوانی خۆیدا بەكارهاتووە، لە بەر بوونی پەیوەندی لە نێوان ئەو دوو مانایەدا، لەگەڵ هەبوونی نیشانەیەك كە رێگرە لە بەكارهێنانی ئەو مانا حەقیقییەی كە بۆی دانراوە.

بەڵام مەجازی عەقڵی بریتییە لە دانەپاڵی شتێك بۆ لای مانایەك كە هەق وابوو نەدرێتە پاڵی، لەبەر بوونی پەیووەندییەكی هۆكاریدار لە نێوانیاندا، وەك دەستەواژەی (سەرۆكی وڵات نەخۆشخانەیەكی دروستكرد).

جا ئەگەر لەكاتی سەردانتدا بۆ پێگە سەربازییەكان گوتت: (شێرێكم لە گۆڕەپانی رووبەڕوو بوونەوەدا بینی) ئەوە لە فزی (شێر) لێرەدا، واتە سەربازێكی ئازا، و مەجازە، بە نیشانەی ئەوەی كە (شێر) بە مانای حەقیقییەكەی ناچێت بۆ ئەو گۆڕەپانە، و پەیوەندی نێوان ئەو دوومانایە ئازایەتییەكەیە، كە لە هەردووكیاندا هەم شێرە و هەم سەربازەكەدا هەیە.

و بەكارهێنانیشی لە غەیری مانا حەقیقییەكەی خۆیدا، و بەبێ بوونی پەیوەندی پێیەوە، بە (هەڵە: غلط) ناودەبرێت[1].

٢– حەقیقەتی شەرعیی: بریتییە لەو لەفزەی كە بە كار هاتووە، لەو مانایەدا كە شەرع بۆی داناوە، وەك بەكارهێنانی لەفزی (الرِّبا: سوو) بۆ ئەو سوودە زیادەیەی كە كابرای سووخۆر وەری دەگرێت، لە بەرامبەر ئەو پارەیەدا كە بەقەرز داویەتی بەكەسی دووەم، كە ئەم كارەیش قورئانی پیرۆز لەم ئایەتە پیرۆزەدا حەرامی كردووە، كە دەفەرموێت: ﴿وَأَحَلَّ ٱللَّهُ ٱلۡبَيۡعَ وَحَرَّمَ ٱلرِّبَوٰاْۚ﴾[2].

ئەم ووشەیە لە ئەسڵی زمانی عەرەبیدا بە رەهایی بۆ هەموو زیادەیەك دانراوە، بەڵام لێرەدا حەقیقەتێكی شەرعیی وەرگرتووە.

و هەروەها وەك بەكارهێنانی لەفزی (النِّكاح) بۆ گرێبەستی هاوسەرایەتی، كە پەروەردگار دەفەرموێت: ﴿فَٱنكِحُواْ مَا طَابَ لَكُم مِّنَ ٱلنِّسَآءِ مَثۡنَىٰ وَثُلَٰثَ وَرُبَٰعَۖ﴾[3].

١– ئەگەر پەیوەندییەكە لێكچوون بوو، ئەوە بە مەجازی (خولستن: إستعارة) ناوزەد دەكرێت وەك لە (گۆڕەپانی رووبەڕووبوونەوەدا شێرێكم بینی)، و ئەگەر وا نەبوو، ئەوە بە (خوازەی بەربڵاو رەها: المجاز المرسل) ناوزەد دەكرێت، وەك بەكار هێنانی دەست لە بەخششەكاندا، كە خۆی بۆ پەل و ئەندامە تایبەتەكانی مرۆڤ دانراوە، بەڵام لەبەر ئەوەی كە ئامرازن بۆ بەدەستهێنانی بەخشش لێیانەوە، بۆیە بەكارهێنراون بۆ دەربڕینی بەخشش.

٢– سورة البقرة: ٢٧٥.

٣– سورة النساء: ٣.

دوای ئەوەی کە ئەم وشەیە لە زمانی عەرەبیدا پێشتر بە پێی ڕای هەندێك لە زانایان بۆ کردەوەی سێکسی دانرا بوو[1].

و هەروەها وەك بەکارهێنانی لەفزی (تەلاق) بۆ کردنەوە و هەڵوەشاندنەوەی گرێی پێکەوە بەسترای هاوسەرێتی، وەك پەروەردگار دەفەرموێت: ﴿ٱلطَّلَٰقُ مَرَّتَانِۖ فَإِمۡسَاكُۢ بِمَعۡرُوفٍ أَوۡ تَسۡرِيحُۢ بِإِحۡسَٰنٖ﴾[2].

کە ئەم وشەیە لە زمانی عەرەبیدا و لە بنەڕەتدا بەڕەهایی بۆ هەڵوەشاندنەوەو کردنەوەی گرێ بە کار هاتووە.

و هەروەها وەك بەکارهێنانی لەفزی (ڕەهن: بارمتە) بۆ ئەو گرێبەستەی کە ماڵێ سامانە بارمتەکراوەکە، وەك دەستەبەری قەرزەکە دانراوە، کە ئەم گرێبەستە دەبێتە ڕێگر لە بەردەم خاوەنەکەیدا کە ئەم جۆرە هەڵسوکەوتانەی پێوە بکات، کە لابەری خاوەندارێتی بێت، پێیەوە، کە پەروەردگار دەفەرموێت: ﴿وَإِن كُنتُمۡ عَلَىٰ سَفَرٖ وَلَمۡ تَجِدُواْ كَاتِبٗا فَرِهَٰنٞ مَّقۡبُوضَةٞ﴾[3].

کە لە زمانی عەرەبیدا، بۆ مانای هێشتنەوەو دەست بەسەردا گرتن بەڕەهایی بەکار هاتووە.

جا لە بەرامبەر ئەم حەقیقەتە شەرعییەدا، مەجازی شەرعی هەیە، وەك بەکارهێنانی ئەو لەفزە شەرعیانەی کە ئێستا باسمان کردن، لە مانا زمانەوانییەکانیاندا جا ئەم بەکارهێنانە هەرچەندە سەبارەت بە زمانەوانەکان بەحەقیقی هەژماری دەکەن، و بەڵام لەلای ئەهلی شەرع بە مەجازی دادەنێن[4].

١- و هەندێ لە زانایان پێیان وایە کە لەزمانی عەرەبیدا، بۆ تێوێزان بوون بەکار هاتووە، و پاشان بۆ کاری جنسی و تێکەڵاو بوون و گرێبەستی هاوسەرێتی بەکارهاتووە، کە هەردوو ئەم کارە پێکهێنەری پرۆسەی هاوسەرێتین، و هەندێکی تر پێیان وایە کە لە حەقیقەتدا بۆ کاری جووت بوونە، و بەڵام زانا زەمەخشەری دەڵێت: لە هەرجێگایەکی قورئاندا ووشەی (النكاح) هاتبێت، ئەوە بۆ مەبەستی گرێبەستی هاوسەرێتی بەکارهاتووە.

٢- سورة البقرة: ٢٢٩.

٣- سورة البقرة: ٢٨٣.

٤- هەروەها قورئانی پیرۆز زۆر ڕستەی خەبەری لە مانای ئینشائیدا بە شێوەی مەجاز بەکارهێناون، وەك لەم دەقانەدا: ﴿وَٱلۡوَٰلِدَٰتُ يُرۡضِعۡنَ أَوۡلَٰدَهُنَّ حَوۡلَيۡنِ كَامِلَيۡنِ﴾ البقرة: ٢٣٣.

وە هەروەها دەفەرموێت: ﴿يَتَرَبَّصۡنَ بِأَنفُسِهِنَّ﴾ البقرة: ٢٣٤.

وەهەروەها دەفەرموێت: ﴿تُؤۡمِنُونَ بِٱللَّهِ وَرَسُولِهِۦ وَتُجَٰهِدُونَ فِي سَبِيلِ ٱللَّهِ بِأَمۡوَٰلِكُمۡ وَأَنفُسِكُمۡ﴾ الصف: ١١.

بڕوانە: (الأشارة إلى الأيجاز في بعض أنواع المجاز) دانراوی (عز الدين بن عبدالسلام)، ل٤٧.

٣- حەقیقەتی نەریتی (عورفی): كە بریتییە لەو مانایەی كە نەریتی گشتی دایناوە بۆ مانایەك، كە جیاوازە لە مانا زمانەوانییەكەی، وەك لە فزی (جنسیة) كە عەرەب بۆ هەرحاڵەتێك و بۆ چییەتی و ناولخنی رەگەز (ماهیةالجنس) دایناوە و بەكاری هێناوە، و پاشان نەریتی نێو دەوڵەتی دایناوە بۆ ئەو پەیوەندییە یاساییەی كە تاكێكی دیاری كراو دەبەستێتەوە بە دەوڵەتێكی دیاریكراوەوە[1]، و یان دایناوە بۆ پەیوەندییەكی یاسایی رامیاری كە شتێك یان كەسێك دەبەستێتەوە بە دەوڵەتێكەوە[2].

هەروەها وەك لەفزی (سیادة: سەروەری) كە نەریتی گشتیی نێو دەوڵەتی بۆ مانایەك بە كاری هێناوە، كە بریتییە لە مافی دەوڵەت لە بەڕێوەبردنی كاروبارە ناوخۆیی و دەرەكییەكانیدا بە بێ ئەوەی كە ملكەچی بكات تیایاندا، بۆ هەردەوڵەتێكی تر[3]، دوای ئەوەی كە لە زمانی عەرەبیدا، بۆ مانا زمانەوانییەكەی بەكار هێنراوە، كە ئەویش شەرافەت و شكۆمەندییە[4].

لەفزی ڤیتۆ (vito) كە دانراوە لە رووی زمانەوە، بۆ رەتكردنەوە و یان رەخنەگرتن، و یان رێگەلێگرتن بە رەهایی، و نەریتی گشتی نێودەوڵەتی بەكاری هێناوەو دایناوە بۆ مافی پێنج دەوڵەتە زلهێزەكە كە ئەندامی هەمیشەیی ئەنجومەنی ئاسایشن، كە لە پرسە بابەتییەكاندا رەتی بڕیارەكانی ئەو ئەنجومەنە بەهۆی ئەم مافەوە بكەنەوە، كە هەیانە[5].

٤- حەقیقەتی زاراوەیی (أصطلاحي) نەریتی تایبەت: وەك زاراوە یاسایی و ئوصولی و لۆژیكی (منطقي) و زاراوەكانی رێزمانی عەرەبی (النحو).

نموونەی زاراوە یاساییەكان، وەك لەفزی (المخالفة: سەرپێچیكردن) كە لە رووی زمانەوە دژی هاوڕایی (الموافقة)یە، و بەڵام یاسا بۆ ئەو تاوانەی داناوە، كە زیندانیكردنی سادەی وەك سزا بۆ دانراوە،

١- القانون الدولي العام، د.حامد سلطان (یاسی كاتی ئاشتی) ل ٣٥٢ - ٣ - ٣٥٣.

٢- القانون الدولي الخاص، د.غالب الداودي، ل٥٤.

٣- القانون الدولي العام، د.حامد سلطان/ سەرچاوەی پێشوو.

٤- بڕوانە فەرهەنگی (المنجد) ماددەی (سیّد).

٥- ماددە (٢٧) لە پەیماننامەی نەتەوە یەكگرتووەكان، دەڵێت:

أ- هەموو ئەندامێكی ئەنجومەنی ئاسایش یەك دەنگی هەیە.

ب- بڕیارەكانی ئەنجومەنی ئاسایش لە پرسە رێكارییەكاندا، بە رازی بوونی نۆ ئەندامی ئەنجومەنەكە، دەردەچن.

ج- لەسەرجەمی پرسەكانی تردا، بڕیارەكانی ئەنجومەنی ئاسایش، بەرازی بوونی نۆكەس لە ئەندامەكانی دەردەچن كە دەبێت لە ناویاندا دەنگی ئەندامە هەمیشەییەكانی ئەنجومەنی ئاسایشی تێدابێت.

کە بۆماوەی (٢٤) کاتژمێر تا سێ مانگ بکات، و یان بە غرامەکردنی بکەرەکەی کە ئەندازەکەی لە سی دینار زیاتر نەبێت[1].

و هەروەها لەفزی (الجنحة: کەتن) کە لەزماندا بە مانی گوناە و تاوان هاتووە، و یاسا دایناوە بۆ ئـەو تاوانەی کە بکەرەکەی سزادەدرێت بە زیندانیکردنی توند، و یان سادە کە زیاتربێت، لـە سـێ مـانگ تـا پێنج ساڵ و یان غرامە (سزای نەختینە) دەکرێت[2].

جا بەکارهێنانی ئەم دوو لەفزە لە مانای زمانەوانیدا، لە زاراوەی یاسادا بە مەجاز (خوازە) دادەنرێت.

لە نموونەی زاراوەکانی زانستی ئوصـولی فیقهـ وەك لـەفزی (قیـاس: بەبـەراوردگرتن) کـە لـەزمانی عەرەبیدا بۆ ئەندازەگیری داناوە، کە دەگوترێت: (زەوییەکەم بە مەتر پێوا) بۆکاتێکە کە ئەندازەگیـری دەکەیت، و رووبەرەکەی دەپێویت.

و لەزاراوەی زانایانی زانستی ئوصولی فیقهدا، دانراوە بۆ بابەتی پرۆسەی لکاندن و بە پاشکۆ کردنی پێشهاتێك کە دەقی ئاشکرا لەسەری نەهاتبێت، بە پێشهاتێکی ترەوە کە دەقی لەسەر هاتبێت، لەبـەر هۆکاری هاوبەشی هەر دوو پێشهاتەکە لە فاکتەر و عیللەتی حوکمەکەدا، وەك لکاندن و بە بـەراوردگرتنی پرسی کوشتنی وەسیەتکار لە لایەن کابرای وەسەیت بۆ کراوەوە، بە پرسی کوشتنی میراتدەر لە لایەن میراتبەرەوە، کە پێغەمبەرﷺ دەربارەی فەرمویەتی : (لا یرث القاتل)[3]، واتە: بکوژی میراتدەر لە لایەن میاتبەرەوە ئیتر میراتی لێ نابات، کە لەم حاڵەتەدا، کاباری وەسەیت بۆ کراو، ئیتر ئەو شـتەی کـە بـە وەسیەت بۆی دانراوە، نایدرێتێ، هەروەك چۆن کابرای میراتبەریش ئیتر لە بەشە میراتەکەی بێ بـەش دەکرێت، چونکە ئەم دوو پرسە لە عیللەتی حوکمەکەدا هاوبەشن، کە عیللەتەکەی بریتییە لە داخستنی دەرگا لەبەردەم ئەو کەسە دەروون نەخۆشانەدا، کە دەرونیان هانیان دەدات، کەسانی بێ تاوان بکوژن،

١– ماددەی (٢٧) لە یاسای سزادانی عێراقی کە لە کاتی دانانی ئەم یاسایەدا، ئەو پارەیەی بە بڕی ئاڵتون (زێڕ) ئەندازەگیری کردووە.

٢– ماددەی (٢٦) لە یاسای سزادانی عێراقی کە لە کاتی دانانی ئەم یاسایەدا، ئەو پارەیەی بە بڕی ئاڵتون (زێڕ) ئەندازەگیری کردووە.

(٣) .«الْقَاتِلُ لَا يَرِثُ»، رواه الترمذي:أَبْوَابُ الْفَرَائِضِ،بَابُ مَا جَاءَ فِي إِبْطَالِ مِيرَاثِ الْقَاتِلِ، ٤/٤٢٥، الحَدِيث الـمُرَقَّم(٢١٠٩)، يَقُولُالترمذي: هَذَا حَدِيثٌ لَا يَصِحُّ لَا يُعْرَفُ إِلَّا مِنْ هَذَا الوَجْهِ، وَسنن أبن ماجه،كِتَابُ الدِّيَاتِ، بَابُ بَابُ الْقَاتِلُ لَا يَرِثُ، ٢/٨٨٣،الحَدِيث المُرَقَّم(٢٦٤٥)، وَصَحَّحه الشيخ الألباني، يُنظر: إرواء الغليل، ٦/١١٨،الحَدِيث الـمُرَقَّم(١٦٧٢)، پێشەوا ئەبو داود بە دەستەواژەی: (لا یرث القاتل شیئا)، هێناویەتی واتە: بکوژ هیچ میراتێك نابات، کـە گێڕەرەوەکـەی عەبدوڵڵای کوڕی عاصە (منتقی الأخبار) ٢/ ٤٧٢.

تا زوو بە بەشە میراتەکەیان بگەن، و پەلەی تیادا دەکەن، پێش هاتنی کاتی خۆی.

و هەروەها نمونەیەکی تر وەك لەفزی (الأِستحسان: بەچاك دانان) کە لە زمانی عەرەبیدا، بە مانای بە چاك دانانی شتێك هاتووە، و لە زاراوەی زانایانی زانستی ئوصولی فیقهدا بریتییە لە هەلاوێرکردن و جیاکردنەوەی هەندێك لە تاکەکانی بنچینەیەکی گشتی و لەو حوکمەی کە هەلگریەتی، لەبەر پێویستی و یان بەرژەوەندییەك کە خوازیاری ئەو جیاکردنەوەیەیە، جا بۆیە بنچینەی گشتی خوازیارە بە پووچ و بەتاڵ دانانی هەموو پابەندی و بەرپرسیارێتییەك کە لە کاتی گرێبەستی کردندا پێگەو شوێنەکەی و زانیاری دەربارەی نادیاربێت، کە لەم حوکمەدا گرێبەستی کەلو پەل دان بە چاك کردن لای وەستا و کاروباری تەندەرەکان و گرێبەستی سەلەم جیاکراوەتەوە و هەلاوێر کراوە.

و هەروەها لە نموونەی زاراوە لۆژیکییەکان (المنطقيّة) وەك لەفزی (قیاس: بەبەراوردگرتن) کە لە زمانی عەرەبیدا بە مانای (ئەندازەگیری) هاتووە، هەروەك پێشتریش باسمانکرد، کە ئەم لەفزە لە زاراوەی زانایانی مەنطیقدا دانراوە، بۆ بەلگەیەك کە لە دوو پێشەکی پێکهاتبێت، هەرکات ئەو دوو پێشەکییە پێکهاتن، و دروست بوون، پێویستە بە هۆی زانینی ئەم دووانەوە، زانست پەیدا بکەین، بە بابەتێکی تر لە دەرئەنجامەکەیە، بۆیە زانیمان جیهان گۆڕانکاری بەسەردا دێت، و هەموو شتێکیش کە گۆڕانکاری بەسەردابێت ئەوە بە دیهێنراوە، کەواتە بە هۆی ئەم زانینەوە پێویستە ئەم دەرەنجامەیش بزانین، کە جیهان بە دیهێنراوە.

و هەروەها زاراوەیەکی تری لۆژیکی، وەك، (القضيّة: پرس) کە لە ڕستەیەك پێك دێت، کە گوتراوە، دروستە بە بێژەرەکەی بگوترێت، ڕاستی گوتووە، و یان درۆی کردووە، واتە قسەیەکە ئەگەری ڕاستی و درۆیشی تیادایە.

و هەروەها زاراوەیەکی تر، وەك (التناقض: ناکۆکی و ناڕێکی – هاودژ) کە بریتییە لە جیاوازی نێوان دوو پرس کە پرسێکیان پۆزەتیفە و ئەوی تریان نێگەتیفە، بە جۆرێك کە بڕواکردن و بەیەکێکیان، واتە بە درۆخستنەوەی ئەوی تریان[1]، وەك ئەوەی کە بگوترێت، ژیان لە هەسارەی مەریخ بوونی هەیە، و ژیان لە هەسارەی مەریخ بوونی نییە.

---

[1]– یان بە پێچەوانەوە، واتە: بەدرۆخستنەوەی یەکێکیان بە ڕاست دانانی ئەوی تریان پێویست دەکات، چونکە دوو شتی دژ بە یەك هەرگیز پێکەوە کۆ نابنەوە، و هەردووکیشیان پێکەوە لا ناچن.

و نموونەی زاراوەکانی رێزمانی عەرەبی (المصطلحات النحویة) وەك (الفاعل: بکەر) کە لە زماندا ئەو کەسەیە کە کردەوەکەی لێوە دەردەچێت، و لە زاراوەی زانایانی زانستی رێزمانی عەرەبی (نەحو)دا، بریتییە لەو ناوەی کە فەرمانێك دراوەتە پاڵی، کە لە پێشییەوە هاتووە و یان هاوشێوەی فرمانێکی دراوەتە پاڵ، وەك ئیبن مالیکی دانەری ئەلفییەی نەحو دەڵێت:

الفاعل الّذي کمرفوعي أتی زید منیراً وجهه نعم الفتی

واتە: فاعیل لە زاراوەی زانستیی زانایانی رێزمانی عەرەبی (نەحو)دا، بریتییە لەو ناوەی کە فرمانێکی تەواوی دراوەتە پاڵ، کە ئەو فرمانە لە حاڵەتەکانی تری فرمان وەرگێراوە، واتە موشتەقە، وەك رستەی (أتی زید)،و یان فرمانێکی تەواوی چەقبەستوو(جامد)،،وەك رستەی (نعم الفتی)، و یان شیبهە فیعلەکانی وەك، (اسم الفاعل)یان(اسم المفعول)یان (الصفة المشبهة) و .....وەك رستەی (منیراً وجهه).

جا هەموو زاراوەیەك، لەم زاراوانە یاسایی و ئوصولی و لۆژیکی و نەحوییانە، ئەگەر لە مانا زاراوەییەکەیدا بەکارهێنرا، ئەوا حەقیقەتێکی زاراوەییە، واتە نەریتی تایبەت و ئەگەر لە مانا زمانەوانییەکەیدا بەکارهێنرا، ئەوە خوازە (مەجاز)ی، زاراوەییە.

- ئەو یاساو بڕیارو حوکمانەی کە لە حەقیقەت و مەجازەوە سەرچاوە دەگرن:

حەقیقەتو مەجاز هۆکارن بۆ گەلێك بڕیارو حوکم و یاسای جۆراو جۆرو زۆرو زەبەند، کە گرنگترینیان ئەمانەی لای خوارەوەن:

١- راشکاوی و ناراشکاوی-درکە (الصَّرلحة والکنایة) ئەم دووانە سەر بە خەسڵەت و یاساکانی حەقیقەت و مەجازن، چونکە هەردووکیان مەبەست تیایاندا ئاشکرا و روونە، ئیتر ئەم ئاشکراییەیان، بە هۆی خودی بنچینەی دەستەواژەکەوەیە، و یان بە هۆی زۆریەکار هێنانییەوەیەتی، ئیتر لەم کاتو ساتەدا بەراشکاو دادەنرێت، لە گوزارشتکردن لەو حوکمەی کە مەبەستە.

و جاری وا هەیە کە تیایدا شاراوەیە و داپۆشراوە، و لە خودی دەقەکەوە لێی تێ ناگەین، بە هۆی ناروونی گوزارشتکردنی دەقەکەوە، و یان لە بەر کەم بەکارهێنانییەوە، و بۆ گەیشتن پێی، دادوەر

پشت دەبەستێت بە نیشانەکانی دەرەوەی دەقەکە[1].

٢– ئەسڵ و بنەمای لە کەلامدا، حەقیقەت بوونییەتی[2]، بۆیە ئەگەر کەسێك خانووەکەی وەقف کرد، لەسەر منداڵەکانی خۆی و یان لەسەر منداڵی کەسێکی تر و یان بەوەسییەت دای پێیان ئەوا کوڕەزا لەم پرسەدا جێگای نابێتەوە، چونکە ناوی (الولد: کوڕ) مەبەست پێی کوڕی کابرا خۆیەتی، لە رووی حەقیقەتەوە، نەوەك کوڕەزاکەی، جا هەرکات نەدەکرا، بچین بەلای حەقیقەتەکەدا، ئەوا دەڕۆینە سەر مەجازەکە[3]، و لەکاتی وەقف کردنیدا لە سەر منداڵەکانی خۆی و یان وەسیەت بۆکردنیان، و یان هەرچی تر، ئەوا لە کاتی نەبوونی کوڕدا وەقف و وەسیەتەکە دەگوازرێنەوە سەر کوڕەزاکان[4].

و ئەگەر کابرایەك کەوەچەی نەبوو، دانی نا بەوەدا کە فلانە کەس وەچەی ئەوە، لە کاتێکدا کە ئەم کەسە تەمەنی لەو زیاتر بوو، و یان بانگەشەی ئەوەی کرد کە میراتبەریەتی، و دواتر کابرای بانگەشەکار مرد، ئەوا لەم کاتەدا قسەکەی بە بارە حەقیقییەکەیدا لێك نادەینەوە، و دەیبەینە سەر مانا مەجازییەکەی، کە مانای وەسیەت بۆ کردنە، و دواجار کابرای دان پیانراو، سەرجەمی کەلەپورەکەی دەبات[5].

کەواتە ئەسڵ لەم پرسەدا پێشخستنی حەقیقەتە بەسەر مەجازدا، چونکە ئەسڵ حەقیقەتە، و

١– لەپەرتووکی (التحریر) و شەرحەکەی (التیسیر) ب٢، ل٦٠دا، هاتووە کە دەفەرموێت: حەقیقەت و مەجاز بەپێی فەراهەم کردنی مەبەستەکانیان لە کاتی بەکار هێنانیاندا، کە ئایا زیاتر بۆ (زۆر بە کارهێنان)بووە، لەو مەبەستو ئامانجەیاندا، و یان لە روانگەی دەرنەخستنی ئەو مەبەستەیاندا، لەبەر کەم بەکار هێنانیان دابەش دەبن؛ بۆ (صریح: راشکاو) کە بریتییە لەوەی کە حوکمە شەرعییەکەی بەبێ بوونی نیازو نیەتیش هەر دەچەسپێت؛ و بەشی دووەمیان (کنایە)یە، واتە نا راشکاو و لە ژێر لێوەوەیە، و ناراستەوخۆیە، کە ئەمەیان مەگەر بە نیەتو نیازو یان ئەوەی کە جێگای نیەت دەگرێتەوە، دەچەسپێت؛ و کینایەیش چەندەها بەشی هەن؛ (خەفی) و (موشکیل) و (موجمەل) و مەجازیش، نابلاوەکان و نەناسراوەکان دەگرێتەوە، و ئەمانەیش هەر سەر بە صەریحن؛ (الظاهر) (النص)، و (المفسّر) و (المحکم) ئەگەر مەبەستەکەی دیار بوو، و لەمەوە ئەوە دەفامرێتەوە کە بەکارهێنانی چ زۆر چ کەم، فاکتەری سەرەکییەو رۆڵی سەرەکی هەیە، سەبارەت بە دانانی حەقیقەت و مەجاز، و بە صەریح و یان بە کینایە، جابۆدرێژە باسی ئەم پرسە، تەماشای ئەم پەرتووکانە بکە، (کشف الأسرار: ٦٦/١ و دواتر) و (التوضیح علی التنقیح مع التلویح) و حاشیەی فەنناری و مەلاخەسرەو و مەرجانی (٢/ ٦٠)، و دواتر و شەرحی مەناری ئیبن مەلەك، ل ٥١٤ و دواتر.

٢– گۆڤاری (الأحکام العدلیّة) ماددەی (١٢).

٣– گۆڤاری (الأحکام العدلیة)، ماددەی (١٢)

٤– سەرچاوەی پێشوو.

٥– مەبەست لە (الولد: کوڕ، وەچەیە) یان کوڕەزا، هەم کوڕەکان دەگرێتەوە هەم کچەکانیش.

هەروەها پێویستیشی بە نیشانە نییە، لە کاتێکدا کە مەجاز پێویستی بە نیشانە هەیە، و هەروەها ئەسڵ لەم بابەتەدا ئەوەیە کە حەقیقەت پێش دەخرێت، بەسەر هاوبەشی (مشترك) یشدا، چونکە بەپێی بەدواداچوون دەرکەوتووە کە مەجاز لە موشتەرەك (هاوبەش) زیاترە، بۆیە پێشخستنی حەقیقەت بەسەر موشتەرەکدا لە پێشترە و دەبێت هەر پێش بخرێت.

و بەم پێیە بێت، گولستنەوەو دانە پاڵی لەفزێك بۆ سەر مانا مەجازییەکەی، و نەوەك بۆ سەر مانا هاوبەشەکەی، ئەگەر هاتوو لە یەکێك لەو مانایانەیدا کە گوزارشتی لیّ دەکات، حەقیقی بوو، وکەچی لە مانایەکی تریدا، دوو لایەنە بوو، کە ئایا مانای هاوبەشی هەیە، یان نا.... ئەوە مەجازە وەك لەفزی (النكاح) کە حەقیقەتە بۆ گرێبەستی هاوسەرێتی وکەچی دوو لایەنەیە و نایەکلاییە کە ئایا حەقیقەتە بۆ کاری سێکسی، و جوتبوون و دولجار هاوبەشە و ئایا مانا مەجازییەکە مەبەستە تیایدا، جا هەر کەس رای یەکەمی هەڵبژاردبێت، وەك حەنەفییەکان، گوتویانە: کە خزمایەتی بە هۆی ژن و ژنخوازییەوە، تەنانەت لە رێگای داوێن پیسیشەوە هەر دەچەسپێت، کە ئەم ئایەتە پیرۆزەیان بە بەڵگە کردووە، کە دەفەرموێت: ﴿ وَلَا تَنكِحُواْ مَا نَكَحَ ءَابَآؤُكُم ﴾[1]، واتە: ئەو ژنانە مارە مەکەن کە باوك و باپیرتان مارەیان کردوون، حەرامن بۆتان، و ئەوانەی کە رای دووەمیان وەرگرتووە، گوتویانە کە خزمایەتی بە هۆی ژن و ژنخوازییەوە، لە رێی داوێن پیسییەوە ناچەسپێت.

– جا لە سەر ئەم بنەمایەی کە باسکرا، ئەم حوکم گەلەی لای خوارەوە فەرامەم دەبن:

أ– ئەگەر لەفزێك لە نێوان مانا حەقیقییە زمانەوانییەکەی، و مانا مەجازە زمانەوانییەکەیدا خولایەوە، ئەوا مانا یەکەمەکەی بۆ بەکار دەهێنرێت، و بەسەر ئەودا دەبڕدرێت، کە بۆ روونکردنەوەی ئەمە، پێغەمبەرﷺ فەرموویەتی: (المتبايعان بالخيار، ما لم يتفرقا)[2]، واتە: هەردوو لایەنی مامەڵەکار مافی پەشیمان بوونەوەیان هەیە، تا لە یەکتری جیانەبوونەتەوە، و هەریەکە بە لای کاری خۆیدا نەڕۆشتووە، جا مالکی و حەنەفییەکان دەفەرموون، ئەم فەرموودەیە گوزارشت ناکات، لە سەر دروستیی پەشیمان بوونەوە لە مامەڵە لە کۆڕی مامەڵەکەدا چونکە مەبەست لە دەستەواژەی (المتبايعان: هەردوو لایەنی مامەڵە کار (کڕیار و فرۆشیار) کە پێکهاتوون و رێککەوتوون لەسەر نرخەکە، و بە دەستەواژەی (مالم يتفرقا) ئەگەر لە کۆڕەکەدا بڵاوەیان لیّ نەکردبوو، مەبەست جیابوونەوەیانە لە قسەدا، و هەریەکەیان

١– سورة النساء: ٢٢.

٢– پێشەوایان بوخاری و موسلیم و ئەبو داود و نەسائی گێڕاویانەتەوە.

شتێ بلێت، واتە: هەردوولایەن لە کاتی رێکەوتنیان لە سەر پەشیمان بوونەوە، ئەگەر گرێبەستەکەیان نەنووسیبوو، و واژۆیان لەسەر نەکردبوو، و پیادەیان نەکردبوو، جا کە ئەمەیان کرد، ئەوە جیابوونەتەوە، و لەسەریانە کە بە گرێبەستەکەوە پابەندبن، چونکە جاری وا هەیە کە شتێك ناوی شتێکی نزیکی خۆی بۆ بەکار دەهێنرێت، وکە بێگومان ئەوە هاتووە، کە ووشەی (البیع: مامەڵە) بۆ (السوم: سەودا) بەکارهاتووە، و (النکاح) بۆ (الخطبة: خوازبێنی) بەکار هاتووە، وەك پێغەمبەرﷺ دەفەرموێت: (لا یبیع أحدکم علی بیع أخیه ولا ینکح علی نکاحه [1])، (با کەستان مامەڵە نەکات بەسەر مامەڵەی برا موسوڵمانەکەیدا، و هەروەها خوازبێنی نەکات بەسەر خوازبێنی ئەودا) واتە: تا ئەو لەمامەڵەو خوازبێنی نەبێتەوە، دروست نییە کەسێکی تر بچێت و مامەڵەو خوازبێنی بەسەر پرۆسەکەی ئەودا بکات.

هەرووەك لە گێڕانەوەیەکی تردا، هاتووە: (لایسوم أحدکم علی سوم أخیه ولا یخطب علی خطبته) کە هەر مانای ئەوەی پێشووی هەیە، بەڵام لە جیاتی (البیع) (السوم)ی، بەکارهێناوە، کە یەك مانایان هەیە، و شەرعزانانی مەزهەبی شافعی و هاوڕاکانیان دەڵێن: فەرموودەی (المتبایعان بالخیار مالم یتفرقا) گوزارشت دەکات لەسەر شەرعیەتی پەشیمان بوونەوە لە کۆڕی مامەڵەدا، چونکە بەکار هێنانی دوو لایەنی مامەڵەکار (المتبایعان) بە (المتساومان: رێککەوتوولن لەسەر نرخ) بەکارهێنانێکی مەجازییە، و هەروەها بەکارهێنانی جیابوونەوە لە تەواوی گرێبەستەکەدا مەجازییە، و ئەسڵیش لە کەلامدا حەقیقەتەکەیەتی [2].

ب- ئەگەر لەفزێك لە نێوان حەقیقەتە شەرعییەکەی و مەجازە شەرعییەکەیدا خولایەوە، ئەوا دەخرێتە سەر مانا یەکەمەکەیان، وەك ئەوەی کە پێغەمبەرﷺ دەفەرموێت: (لا ینکح المحرم و لا ینکح) [3]، واتە: ئەو کەسەی کە پۆشاکی ئیحرامی پۆشیوە، ئەگەر پیاو بوو، نە دەبێت ژن مارە بکات، و نە شوو بکات، ئەگەر ژن بوو، جا مالیکییەکان و هاوڕاکانیان ئەم فەرموودەیەیان کردۆتە بەڵگە لەسەر

---

[1] في روایة مسلم وأبي داود والنسائي و أحمد عن أبن عمر، (لا یبع الرجل علی بیع أخیه ولا یخطب علی خطبة أخیه إلاّ أن یأذن له) وَفي روایة الترمذي (لا یبع بعضکم علی بیع بعض ولا یخطب بعضکم علی خطبة بعض) أخرجه البخاري ومسلم وابن ماجه.

٢- مفتاح الوصول في علم الأصول، دلاوی، پێشەوا ئەبو عەبدوڵلا موحەممەدی کوڕی ئەحمەدی مالیکی، ل ٧٥، دواتر.

٣- پێشەوایان موسلیم و ئەبوداود و نەسائی و ئیبن ماجە هێناویانە، بڕوانە: نیل الأوطار ١٥/٥، و معالم السنن ٢/ ٨٢.

ئەوەی کە هاوسەرێتی کردنەکە دروست نییە، ئەگەر هەردوو ژن و پیاوەکە، و یان یەکێکیان پۆشاکی ئیحرامی پۆشیبوو، چونکە مەبەست لە (النكاح) گرێبەستی هاوسەرێتییە.

و حەنەفییەکان و هاوڕێکانیان دەڵێن: ئەم هاوسەرێتییە دروستە چونکە مەبەست لە (النكاح) تەنها کارو کردەوەی سێکسییە، کەواتە فەرمودەکە گوزارشت دەکات، لەسەر حەرامی کاری سێکسی کەسی ئیحرامپۆش، نەوەك لەسەر حەرامی گرێبەستەکە.

و مالکییەکان لە بەرپەرچی ئەم ڕایەدا گوتویانە، کە (نیکاح) حەقیقەتێکی شەرعییە، لە پرۆسەی هاوسەرێتیدا، و مەجازی شەرعییە لە کاروکردەوەی سێکسیدا، جا هەر کات لەفزێك لە نێوان مانا شەرعییە حەقیقییەکەیدا و مانا مەجازییەکەیدا خولایەوە، ئەوا دەخرێتە سەر یەکەمیان[1].

ج- ئەگەر لە فزێك لە نێوان حەقیقەتی نەریتی (عورفی) و مەجازی عورفیدا خولایەوە، دەخرێتە سەر یەکەمیان، ڕوونکردنەوەی ئەمە لەم فەرمودەیەی پێغەمبەردا ﷺ یە کە دەفەرموێت: (لا تُنكح اليتيمة حتى تستأمر)[2]، (ئافرەتی بێ باوك تا مۆڵەتی لێ وەرنەگیرێت، نادرێت بە شوو)، جا شەرعزانانی مەزهەبی مالیکی[3] ئەمەیان کرۆتە بەڵگە، لە سەر دروستی زۆرکردن لە کچ لە سەر شووکردن، ئەگەر زۆرکارەکەی باوکی بوو، و لە پرۆسەی شووکردنەکەیدا، بەرژەوەندی کچەکەی تیادا بوو، بە پێی چەمکی پێچەوانە (مفهوم المخالفة)ی، فەرمودەکە، چونکە کچی بێ باوك (هەتیو) کەپرسی پێ دەکرێت کەواتە بە پێی چەمکی پێچەوانە کچی باوکدار بەبێ مۆڵەت خواستن لێی دەکرێت بدرێت بە شوو، و ئەوەی کە ئەمە بە دروست نازانێت، ڕای وایە کە (اليتيم: هەتیو) لە زمانی عەرەبیدا، بۆ (تاکبوونەوە: أنفراد) بەکارهاتووە، بۆیە بەخانووی تاك لەشیعردا گوتراوە (يتيم: هەتیو) و هەروەها بەشتی بێ وێنە گوتراوە (یەتیم) جا کە ئەمە چەسپا بێگومان ئیتر مەبەست لە (اليتيمة: کچی هەتیو - نازدار) ئەوەیە کە مێردی نەبێت، و تەنیا خۆی بێت، بۆیە کار بەچەمکی پێچەوانەی ئەم دەقە باسکراوە ناکرێت بەوەی کە دروست بێت، زۆر لە کچ بکرێت لە بە شوودانا.

١- مفتاح الوصول - سەرچاوەی پێشوو، ل٧٧.

(٢) هذه رواية النسائي وابی داود واحدی روايات الامام احمد، و اما رواية مسلم واصحاب السنن: (الثيب احق بنفسها من وليها والبكر تستأذن في نفسها واذنها صماتها) وفي رواية لاحمد والنسائي واليتيمة تستأذن في نفسها. و في رواية للنسائي وابي داود(واليتيمة تستأمر).

٣- لەم بابەتەدا شەرعزانانی مەزهەبی شافیعیی و حەنبەلیش هاوڕان لەگەڵیاندا.

و مالکییەکان لە بەرپەرچدانەوەی ئەم رایەدا دەڵێن: نەریتی عەرەب، وا هاتووە کە (یتیمة) و (یتیم)ی، بە کار هێناوە، بۆ کەسی بێ باوك و هەروەك بەم مانا عورفییە لە قورئانی پیرۆزیشدا هاتووە، کە دەفەرموێت: ﴿وَٱبۡتَلُواْ ٱلۡيَتَٰمَىٰ حَتَّىٰٓ إِذَا بَلَغُواْ ٱلنِّكَاحَ﴾[1].

هەروەها دەفەرموێت: ﴿وَيُطۡعِمُونَ ٱلطَّعَامَ عَلَىٰ حُبِّهِۦ مِسۡكِينٗا وَيَتِيمٗا وَأَسِيرًا﴾[2].

هەروەها فەرمویەتی: ﴿وَلَا تَقۡرَبُواْ مَالَ ٱلۡيَتِيمِ إِلَّا بِٱلَّتِي هِيَ أَحۡسَنُ حَتَّىٰ يَبۡلُغَ أَشُدَّهُۥ﴾[3].

کەوابوو ئەگەر لەفزێك لە نێوان مانا حەقیقییە و عورفییەکەی و مەجازە عورفی (نەریتییەکەیدا) خولایەوە، ئەوا دەخرێتە سەر حەقیقەتە عورفییەکەی، نەوەك مەجازە عورفییەکەی[4].

٣- بە پێی گوزارشتکردنی نەریت و خوو (عادەت) لە سەر شتێك ئەم لایەنە نەریتییەی وەردەگرین، و واز لە لایەنە حەقیقییەکەی دەهێنین، چونکە چەسپانی حوکمەکان بەهۆی لەفزەکانەوە، بۆ گوزارشتکردنی لەفزەکانە لەسەر ئەومانایەی کە کابرای قسەکەر مەبەستیەتی، جا ئەگەر هاتوو ماناکە لە لای خەڵکی باو بوو، و نەریتیان لەسەری بوو، ئەمە بەڵگەیە لەسەر ئەوەی کە ئەو مانا نەریتییەی کە هەیەتی، مەبەست بووە، و دولجاریش هەر لەسەر ئەم شێوەیە حوکمەکەی لەسەر بەرپادەکرێت، ماددەی (٣٧) لە گۆڤاری (الأحكام العدلية) ئەوە دەڵێت کە: (بەکارهێنانی خەڵکی بۆ شتێك دەبێتە بەڵگە و کارپێکردنی واجبە)، وەك لەفزی (الفائدة: سوود) کە لە زمانی عەرەبیدا بریتییە لەو سوودەی کە بە مرۆڤ دەگات، و لە نەریتی بازرگانی و بانکەکاندا (سوود) بریتییە لەو رێژە سەدییەی کە کابرای خاوەن سەرمایە دەستی دەکەوێت، لە قازانجی ئەو سامانەیدا کە لەبانکەکەدا دایناوە، یان لەسەر وام وەرگرتن، بە رێژەی (٦٪) لەسەر هەموو ئەو قەرز و وامەی کە بانکەکە وەریدەگرێت، کابرا لەم کاتەدا سوودمەند دەبێت.

٤- ئاستی دروستیی کۆکردنەوەی نێوان حەقیقەت و مەجاز پێکەوە و لە یەك لەفزدا، هیچ راجیایی نییە، لە نێوان شەرعزانان و زانایانی ئوصولی فیقهدا، لەسەر دروستی بەکارهێنانی لەفزێك لە مانا مەجازییەکەیدا کە مانا حەقیقییەکەیشی تیادابێت و هەڵگری بێت، وەك بەکارهێنانی لەفزی(أب: باوك)

١- سورة النساء: ٦.

٢- سورة الإنسان: ٨.

٣- سورة الإسراء: ٣٤.

٤- مفتاح الوصول (سەرچاوەی پێشوو) ل ٧، وبولتر.

لەسەر ئەو بنەمایەی کە هەم باوك بگرێتەوە هەم باپیر، و بەکارهێنانی لەفزی (إبن: کوڕ) کە سەر ئەوەی کە هەم کوڕی کابرا خۆی بگرێتەوە و هەم کوڕەزایش، وەك پەروەردگار فەرموویەتی: ﴿ يُوصِيكُمُ اللَّهُ فِي أَوْلَادِكُمْ لِلذَّكَرِ مِثْلُ حَظِّ الْأُنثَيَيْنِ فَإِن كُنَّ نِسَاءً فَوْقَ اثْنَتَيْنِ فَلَهُنَّ ثُلُثَا مَا تَرَكَ وَإِن كَانَتْ وَاحِدَةً فَلَهَا النِّصْفُ وَلِأَبَوَيْهِ لِكُلِّ وَاحِدٍ مِّنْهُمَا السُّدُسُ مِمَّا تَرَكَ إِن كَانَ لَهُ وَلَدٌ فَإِن لَّمْ يَكُن لَّهُ وَلَدٌ وَوَرِثَهُ أَبَوَاهُ فَلِأُمِّهِ الثُّلُثُ فَإِن كَانَ لَهُ إِخْوَةٌ فَلِأُمِّهِ السُّدُسُ مِن بَعْدِ وَصِيَّةٍ يُوصِي بِهَا أَوْ دَيْنٍ آبَاؤُكُمْ وَأَبْنَاؤُكُمْ لَا تَدْرُونَ أَيُّهُمْ أَقْرَبُ لَكُمْ نَفْعًا فَرِيضَةً مِّنَ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلِيمًا حَكِيمًا ﴾[1].

هەروەها وەك بەکارهێنانی لەفزی (أم: دایك) لەسەر ئەو بنەمایەی کە هەم دایك بگرێتەوە و هەم داپیرە (نەنك) و بەکار هێنانی لەفزی (بنت: کچ) کە هەم کچی خودی خۆی بگرێتەوە، هەم کچی کچەکانی، لەوەچە مێینەکاندا، و هەروەها کچی کوڕەکانیش بگرێتەوە، وەك پەروەردگار فەرموویەتی: ﴿ حُرِّمَتْ عَلَيْكُمْ أُمَّهَاتُكُمْ وَبَنَاتُكُمْ ﴾[2].

ئەو ڕاجیاییەی کە هەیە، لەبەکارهێنانی لەفزدایە، لە هەردوو مانا حەقیقی و مەجازییەکەیدا پێکەوە، و بە بەکارهێنانی بەیەکجار، و بەستنەوەی هەردووکیان بە حوکمەکەوە، بە بێ ئەوەی کە مانایەکی گشتگیری هەبێت، کە بیگرێتەوە، وەك ئەوەی کە بڵێت، (أقتل الأسد: شێرەکە بکوژە) کە مەبەستت دڕندەیەك بێت، چونکە شێر ناوە بۆ دڕندە، و مەبەستیشت مرۆڤێکی ئازابێت، کە مرۆڤی ئازا هاوشێوەی شێرە[3].

هەندێ لە زانایانی ئوصولی و شەرعزانەکان، وەك شافعییەکان[4] ڕایان وایە کە دروستە تەنها لەفزێك لە هەر دوو مانای حەقیقی و مەجازییەکەیدا و لە یەك کاتدا بەکاربهێنێت، و مەبەستت هەردووکیشیان بێت، سەرەڕای ئەوەی کە زانایانی بابەتی (البیان: ڕوونبێژی) بۆ هاتنەدی مەجاز، بوونی نیشانەیەکی ولیان بە مەرج گرتووە، کە ڕێگربێت، لە هاتنە دی ئەو مانایەی کە بۆی دانراوە، و نموونەی ئەمەیش وەك

١- سورة النساء: ١١.

٢- سورة النساء: ٢٣.

٣- مفتاح الوصول (سەرچاوەی پێشوو) ل٧٨ و دواتر.

٤- إرشاد الفحول/ پێشەوا شەوکانی، ل ٢٨.

ئەوەی كە پەروەردگار دەفەرموێت: ﴿فَإِن طَلَّقَهَا فَلَا تَحِلُّ لَهُۥ مِنۢ بَعۡدُ حَتَّىٰ تَنكِحَ زَوۡجًا غَيۡرَهُۥ﴾[٢]، واتە: ئینجا ئەگەر تەڵاقی (سێهەمی) دا ئیتر ئەو ژنە بۆ ئەو پیاوە دروست نییە تا شوو نەكات بە مێردێكی تر، كە گوتویانە لەفزی (تَنكِحَ) لە قورئانی پیرۆز، بۆ مانا حەقیقییە شەرعییەكەی بەكارهێناوە، كە مەبەستی گرێبەستی هاوسەرێتییە، و مانا مەجازییەكەی (جووتبوونە) و هەردوو ماناكەیشی مەبەست بووە، چونكە لە مەرجەكانی دروستی گێڕانەوەی ژنی تەڵاقدراو بەتەواوەتی (البائنة بينونة كبرى) بۆ لای كابرای تەڵاقدەر، مەرجی ئەوەیە كە كابرایەكی تر مارەی بكات، و جووت بێت لەگەڵیدا، و پاشان بە حەزی خۆی تەڵاقی بداتەوە و یان بمرێت، و عیددەیش تەواو بكات، ئیتر ئەم گەڕانەوەیە، بەگرێبەستێكی نوێ دروستە، و ئەگەر لەفزی (تنكح) لەسەر هەر دوو ماناكە لێك بدەینەوە، هەم حەقیقی و هەم مەجازی ئەوا فەرمایشتەكەی پێغەمبەرﷺ كاتێك كە پرسیاری لێكرا، سەبارەت بە دروستی گێڕانەوەی ژنەكە بە بێ جووتبوونی كابرای دووەم لە گەڵیدا.

لە وەڵامدا فەرمووی: (لا.... حتى يذوقَ الآخرُ من عُسَيلتِها، ما ذاق الأولُ)[٣]، (نا.. تا كابرای دووەم وەك كابرای یەكەم چێژی لێ نەبات)[٤] نابێت بگەڕێتەوە بۆ لای كابرای پێشووی، ئەم دەقە دەبێتە جەخت كەرەوە و ڕوونكردنەوە لەسەری، جا ئەوانەی كە كۆكردنەوەی حەقیقەت و مەجازێكەوە بە دروست نازانن، گوتویانە كە حوكمی جووتبوون لەگەڵ ئەو ژنەدا لەلایەن كابرای دووەمەوە، بەپێی ئەم فەرمودەیە چەسپاوە، و شایەنی باسە، كە پێشەوا عز الدين عبدالعزیزی كوڕی عبدالسلام، لە پەرتووكەكەیدا (الأشارة ألى الأيجاز والمجاز في بعض أنواع المجاز) دا، بەشێكی تەواوی تایبەت كردووە[٥]، بۆ ڕوونكردنەوە و كۆكردنەوەی نێوان حەقیقەت و مەجاز لە تەنها یەك لەفزی ناو لەفزەكانی قورئانی پیرۆزدا.

---

[١] واتە بۆ جاری سێیەم، بە بەڵگەی بەشی پێشووی ئایەتەكە كە فەرموویەتی:(الطلاق مرتان فامساك بمعروف او تسريح باحسان)

٢- سورة البقرة: ٢٣٠.

[٣] رواه مسلم، صحيح مسلم (١٤٣٣).

٤- رواه مسلم، صحيح مسلم، ژمارە (١٤٣٣).

٥- كە بەشی چل و حەوتەمە، لە لاپەڕە (١١٢) و دواتر.

(بەشە باسی دووەم)
باسی (الصریح: ڕاشکاو) و
(الکنایة: ناڕاشکاو - درکە)

زانایانی زانستی ئوصولی فیقھ لەفزەکانیان بەپێی بەکارھێنانیان لە ماناکانیاندا دابەشکردووە، بۆ حەقیقەت و مەجاز، و صەریح و کینایە، بەڵام لە ڕاستیدا ئەم دابەشکردنە وردەکارانە نییە، چونکە پێوانەی دابەشکردنی بریتییە لە بەکارھێنان، و ئەم بەکارھێنانەیش تەنھا بۆ صەریح و کینایەکەیان دەست دەدات، و ئەویش بریتییە لە دەستەواژەی دەربڕین، و وێناکردن لەو ڕووەوە کە ڕوونکەرەوە و دەرخەری گوزارشت کردنەکەیە، و یان ڕوونکەرەوە نییە بۆی و بۆیە بە ھاوبەشی حەقیقەت و مەجازدانانرێت، لە دابەشکردنەکەدا، و بەڵکو بەشی سەر بە حەقیقەت و مەجازن، و حەقیقەت و مەجاز ھەردووکیان ئەگەر لە فزەکەیان مەبەستە کەی ڕوون کردبوویەوە، ئەوە صەریح و ئەگەر وا نەبوو ئەوە کینایەیە.

(الصّریح: ڕاشکاو):

بریتییە لەو لەفزە یاخود کەلامەی کە مەبەستەکەی ئاشکرابێت، بە ڕوونی و بەتەواوی، و ئیتر حەقیقەت بێت، یان مەجاز چونیەکە، جا ئەو پێوانەیەی کە جیای دەکاتەوە لە (کینایە: ناڕاشکاو) ئەوەیە کە ماناکەی ئاشکرایە، و مەبەستەکەی ڕوونە، بەبێ ڕەچاوکردنی ئەوەی کە لەمانا حەقیقیەکەیدا بەکارھێنراوە، یان لەمانا مەجازییە نەریتییەکەیدا.

- حوکمی (صەریح: ڕاشکاو):

حوکمەکەی بریتییە لە کارکردن بە پێی داخوازی مانا ئاشکراو ڕوونەکەی، و دەستگرتن بەوەسیەتە ئاشکراکەیەوە و تەماشای نیازی قسەکەر ناکرێت تیایدا، و ھەروەھا تەماشای مەبەستەکەیشی ناکرێت، ئەگەر نیشانە پەیدا نەبوو کە پێچەوانەی بکاتەوە، و بەدەستەواژەیەکی تر لە ھەموو ھەڵسوکەوتێکی زارەکی دا، کە دەستەواژەکەی ڕاشکاوانەبێت، کار بەویستە ئاشکراو ڕوونەکەی ئەو دەقەدەکرێت، و تەماشای بانگەشەی بکەرەکەی ناکرێت، بەوەی کە لەو دەستەواژەیەدا، مەبەستی مانا ئاشکراکەی نەبووە، و ھەرچەندە ویستی ناوەکی ئەو بوێژە پێچەوانەی ویستە ئاشکراکەی بێت، کە دەری بڕیوە،

ئەگەر بەڵگەیەك بەرپا نەبوو، كە بۆی پشت ڕاست بكاتەوە، بۆیە ئەگەر پیاو بەژنەكەی ووت: (أنتِ طالق أو مطلّقة) تـەڵاقت كـەوتبێ، و دڵنـی بـەم دەسـتەواژە ڕاشـكاوەدا نـا، لـە بـەردەم دادوەر و مـوفتی و دووشـایەتدا، ئیتــر لــەدوای ئەمــە گـوێ لـە سـكاڵای تـری ناگیرێـت، بـەوەی كـە مەبەسـتی لـەم دەستەواژەیەیدا، مەبەستی مانا ئاشكراكەی نـەبووە، ئەگـەر بەڵگەیـەك یـان نیشـانەیەك بەدەسـتەوە نەبوو، كە ڕاستگۆیی ئەو دەربخات[1].

و ئەگــەر هــەردوو لای گرێبەســتكار، جێگــای گرێبەســتەكە و زانیاریــەكانی دەربــارەی ئــەو گرێبەستەیان، بە (ناو) یان بە (ئامـاژە) دیـاریكرد، و پاشـان یـەكێكیان بانگەشـەی ئـەوەی كـرد، كـە مەبەستی كەسێكی تربووە، نەك ئەوەی بەرامبەری، ئەوا گوێ لەم داوایەی ناگیـرێت، ئەگەر بەڵگەی پێ نەبوو، كە ئەم داوایەی پشت ڕاست بكاتەوە، و دادوەر مافی ئەوەی نییە، كە داوای نیازی ناو دڵـی دوو لایەنی گرێبەستكار بكات، كە نیازیان چی بووە، ئەگەر ڕێژگەی گرێبەستەكە ڕاشكاوانە بوو، و هەروەها بۆی نییە، كەداوای ئاشكراكردنی مەبەستی شایەتەكان بكات، ئەگەر ئەوانیش بـە ڕاشـكاوی شـایەتیان دابوو، ئەگەر بەڵگەیەك بە پێچەوانەی ئەمەوە نەهاتە ئاراوە، چـونكە گـەڕان بـە دوای ویسـتی نـاوەكی مرۆڤدا، لەكاتی ڕاشكاویدا، واتـە لـەكاتی ویسـتی رووكـەش و ئاشـكرادا، دەبێتـە هۆكـاری نەهێشـتنی دادوەری، و ناسەقامگیری مامەڵەكان.

- باسی (كـینـایـة[2]؛ ناڕاشـكاو؛ شتی ژێرلێو - دركـە)؛

لەفزێكە یاخود كەلامێكە، كە ماناكەی ئاشكراو دیار نییە، و هەروەها مەبەستەكەی ڕوون نیـە، بـە جۆرێك كە ئامانج و مەبەست تیایدا نازانرێت، مەگەر بە ڕاڤەكردن، و یا خود بە بوونی نیشانە.

١- لە پەڕتووكی (مسلم الثبوت و شرحه ١/ ٢٦٦) هاتووە كە ئەگەر بە هەڵە هات بەسەر زمانیدا، و گوتی: (تەڵاقت كەوتبێ) تەڵاقی دەكەوێت، هەرچەندە مەبەستی لە تەڵاق پەیوەندیی و پەتی پێكەوەبەستن بێت، كە مانا ئەسڵییەكەیەتی، كە لە ڕووی ئایینەوە ژنیەتی، و تەڵاق تەنها لە ڕێگای دادگاوە دەكەوێت، چونكە حوكم بـە ڕووكـەش دەكرێـت نـەوەك بـە نهێنییەكان.

٢- ئەم ووشەیە، لە زاراوەی زانایانی بابەتی (بەیان) لە زانستی ڕەوان بێژیدا بریتییە لە بەكارهێنانی لەفزێك لە مانـا حەقیقییـە پێویستەكەیدا، كە دروستە مەبەستت ئەو مانا حەقیقییە بێت، و یان مەبەست باسكردنی شتە پێویستكراوەكەی بێت، و یان پێویستكارەكەبێت، وەك باسكردنی سزایەك لە دەقێكدا بـۆ گوزارشـتكردن لەسـەر ئـەوەی كـە ئـەو كردەوەیـەی سزاكەی لەسەر دانراوە تاوانـە، وەك پـەروەردگار فەرمویـەتی: ﴿إِنَّ ٱلَّذِينَ يَأۡكُلُونَ أَمۡوَٰلَ ٱلۡيَتَٰمَىٰ ظُلۡمًا إِنَّمَا يَأۡكُلُونَ فِي بُطُونِهِمۡ نَارٗاۖ وَسَيَصۡلَوۡنَ سَعِيرٗا﴾ النساء: ١٠.

- حوكمی كینایە- دركە:

كاركردن بە كینایە (ناڕاشكاو) پەیوەندی بە ویستی ناوەكی كەسەكەوە هەیە، كە نیازەكە دەردەخات و مەبەستەكە ڕوون دەكاتەوە، ئەویش یان بەڕوونكردنەوەی نیازو نیەتی كەسەكە دەبێت، و یان بە بوونی نیشانە لەسەری، بۆیە ئەگەر پیاو بەژنەكەی گوت: (ألحقي بأهلك: بڕۆرەوە بۆ ماڵ باوانت) و یان (أنعبي ألى أهلك) كە هەر هەمان مانای هەیە، و یان گوتی: (أنتِ عليّ حرام) تۆلەسەر من حەرامیت، و یان بڵێت: (أنت كأُختي: تۆ وەك خوشكم وایت) و یان بڵێت: (أنت كأمي: تۆ وەك دایكم وایت) و یان هاوشێوەی ئەمانە، ئەمەیان مافی دادوەر نییە، كە بڕیار بدات بەكەوتنی تەڵاقەكە، و هەروەها موفتیش بۆی نییە كە حوكمی لەسەر دەربكات، ئیتر چونیەكە پیاوەكە دان بەوەدا بنێت، كە لە قسەكەیدا مەبەستی ئەو تەڵاقدانەبووە، یان نا.. ئەمە لەلای شەرعزانانی مەزهەبی جەعفەری و ظاهیرییەكان وایە، چونكە لە لای ئەمانە تەڵاق بەڕەهایی بە كینایە هەرناكەوێت، ئیتر كابرا مەبەستی تەڵاق بوبێت، یان نا.. چونیەكە و جەماوەری شەرعزانان دەڵێن: ئەگەر دانی بەوەدا نا كە نیازو نیەتی تەڵاق هەبووە، ئەوا بڕیار دەدرێت، لەسەر كەوتنی تەڵاقەكەی[1].

دەرئەنجام:

لەوەی كە باسمانكرد، وەك دەرئەنجام ئەوەمان دەست دەكەوێت، كە ئەوەی دان پیادانراوە، تەنها مەبەستە ئاشكراو رووكەشیەكەیە، ئەگەر هاتوو ڕێژگەی دەستەواژەكە ڕاشكاوانە بوو، و ئەگەر ڕێژگەی دەستەواژەكە كینایە (ناڕاشكاو) بوو، ئەوا لەمەیاندا دانپیانراو ویستی ناوەكەی كەسەكەیە، مەبەستی چی بووبێت، ئەوەی بۆ هەژمار دەكرێت، ئەگەر بەڵگەیەك پێچەوانەی ئەمە بەرپانەبێت، و ئەم پێوەدانگ و پێوانە وردەكارانەیە لە لای زانایانی ئوصولی و فیقهـ و شەرعزانەكان، سەبارەت بە وەرگرتنی ویستی ئاشكرا و ناوەكی لەم پرسەدا، زۆر شارەزایانەترە، لەو تێگەیشتنەی یاساناسان، لەم بوارەدا كە بە ڕەهایی ویستی ناوەكی كەسەكە وەردەگرن، هەروەك هەر ئەمەیش ڕای یاسا لاتینی و

---

[1]- حەنەفییەكان، لە پەڕاوی (المبسوط: ب٦، ل٧٧) دا دەڵێن: پێوەدانگی صەریح (ڕاشكاو) بەكارهێنانی لەفزەكەیە لە تەڵاقدا، و تەڵاقەكەیشی پێ دەكەوێت، هەرچەندە نیەتیشی نەبووبێت، و ئیتر غەیری ئەمە كینایەیە، تەڵاقی پێ ناكەوێت، مەگەر نیەتی تەڵاقی هەبووبێت، جەعفەرییەكان لە پەرتووكی (الخلاف في الفقه)ی، (طوسي)دا، (ب٢، ل٣٣٦) دەڵێن: تەڵاقی ڕاشكاو ئەمانەن: (تەڵاقت كەوتبێت) و یان (تەڵاقی كەوتبێ) یان (فلانە ئافرەت تەڵاقی كەوتبێ) ئەمانەن كە ئەگەر نیەتی هەبووبێ ئەوا تەڵاقی پێ دەكەوێت، ئیتر غەیری ئەمانە تەڵاقی پێ ناكەوێت، هەرچەند نیەتیشی هەبووبێت.

ئەو یاسایانەیە کە لە ژێر کاریگەر ئەماندان، و یان کار بەویستی ڕووکەش و ئاشکرا بە ڕەهایی دەکەن، هەروەك ئەمەیش لە یاسای ئەڵمانیا، و ئەو یاسایانەدا کاری پێ دەکرێت کە لە ژێر کاریگەری یاسای ئەوێدایە[1].

- بەرهەمی ئەم دابەشکردنە :

بایەخ و بەرهەمی دابەشکردنی لەفز یاخود کەلام، بۆ بەشەکانی صەریح و کینایە (ڕاشکاو و ناڕاشکاو) لەوەدا دەردەکەوێت، کە چەندەها شوێنەواری لێ دەردەکەون، کە گرنگترینیان ئەمانەن:

أ- ڕێژگە و دەستەواژەی ڕاشکاوانەی گرێبەست و هەڵسوکەوتو مامەڵە تاکە کەسییەکان، و (ویستی تاکەکەسی) کە بەدیهێنەری مافـو ئەرك و پابەند بوونەکانە، و یاخود لە کۆڵخەری حاڵەتە شەرعیی و یاساییەکانە، کە پرۆسەیەکی بنیاتنراوی لەم جۆرە شوێنەواری شەرعی و یاسایی لێ دەردەکەون، مادام کابرای گرێبەستکار، و یان هەڵسوکەوتکار، کەسایەتی شیاوی هەبوو، ئەمە بە پێچەوانەی ڕێژگە و دەستەواژە ناڕاشکاوەکان (کینایە) کە لەماندا بڕیاردان بە دەرکەوتنی شوێنەوار لێیانەوە وەستاوە لەسەر زانینی نیاز و نیەتی خاوەنەکانیان و بکەرەکانیان، و یاخود دەبێت نیشانە گەلێکی وای لێ دەربکەون، کە مەبەست و ئامانج تیایاندا دەربخات.

١- (السنهوری) لە پەرتووکی (الوسیط، ب١/ ل٩٥) دا دەڵێت: (ئەو مەزهەبەی کە ویستی ناوەکی (نیاز و نیەت)ی کەسەکە هەژمار دەکات، ئەوە مەزهەبی لاتینییە، کە ویستی ڕۆحی و دەروونی کابرا چی بێت، ئەوەی لێ وەردەگرێت، بەڵام دەستەواژەی ماددی بۆ ئەم ویستە تەنها نیشانەیە لەسەری، کە جێگیر کردنی پێچەوانەکە لەسەری وەردەگرێت)، هەروەها لەپەرتووکی (مصادر الحق) دا: (ب٤/ ل٣٢) دەڵێت: ئەوەی کە دانپیانراوە، لە یاسای ئەڵمانیدا، ئەوەیە کە کار بە ویستی ئاشکراو ڕووکەشی کەسەکە دەکرێت، و یاساناسانی ئەڵمانی هۆکاری دانپیانانی ویستی دەرەکی و ئاشکرایان بۆ دوو هۆکاری سەرەکی گەڕاندۆتەوە:

یەکەم: (ویست: ئیرادە) هیچ پایەیەکی یاسایی نییە، مەگەر کاتێك کە دیکۆرێکی دەرەکی وەربگرێت و ئەگەر ویست بە ناوەکی و شاراوەیی لە دەروندا مابێوە، ئەوا دەبێتە دیاردەیەکی دەروونی و نەوەك دیاردەیەکی کۆمەڵایەتی و یاساییش بایەخ بەدیکورە کۆمەڵایەتییەکان دەدات.

دووەم: ئەوەی کە (ویست: ئیرادە)ی، لێوە سەرچاوە دەگرێت، بێگومان پابەند دەبێت، بەو شتەوە کە لەو ویستەوە لەدایك دەبێت، لەو ڕووکەش و دیاردانەی کە دەرونی خەڵکی لە مامەڵەکردندا پێیانەوە ئاسودە دەبێت، بۆیە دواجار کارکردن بە ویستە ئاشکراو دەرەکییەکە پێویست دەبێت، نەوەك کارکردن بەویستە ناوەکییەکە، و هەردەبێت کار بە ویستە ڕووکەشە دان پیانراوەکە بکرێت.

ب- لە رووی دلالەوە، پێچەوانەگەری ویستی ناوەکی لە گەڵ ویستی دەرەکی و ئاشکرا وەرناگیرێت، ئیتر رێژگە و شێوازی دەستەواژە راشکاو (صریح)ەکە، هەرچۆن بێت، بۆیە هەرکەسێکی بالغبووی ژیر بە ژنەکەی گوت، (أنتِ طالقٌ: تەلاقت کەوتبێت) ئەمە لە رووی دلالەوە، لێی وەرناگیرێت، ئەگەر بانگەشەی ئەوەی کرد، کە مەبەستی لەو قسەیە جابونەوەی هاوسەرێتی نەبوە، و یاخود گاڵتەی کردووە، و یان لە بیری چووە، یان بە هەڵە گوتویەتی[1]، ئەگەر بەڵگەیەك پەیدا نەبوو، لە راستیی گوتەکەی، واتە تەلاقدانەکەی، بەڵام بۆ موفتی دروستە، کە لە رووی ئاینییەوە، ئەوەی لێ وەربگرێت، کە بانگەشەی کردووە، ئیتر کارەکەی و ئاستی راستی و ناراستییەکەی حەواڵەی نێوان کەسەکە خۆی و خودای خۆی بکات، ئەمە بە پێچەوانەی ئەوەی کە ئەگەر رێژگە و شێوازی دەستەواژەکە ناراشکاو (کینایە) بووە، ئەمەیان هەم لە رووی دلالەوەری و هەم لە رووی ئاینییەوە ئەوەی لێ وەردەگیرێت، کە کابرا خۆی بانگەشەی لێوە دەکات، ئیتر ویستە ئاشکرا و دەرەکییەکەی هاورێك بێت، لە گەڵ ویستی ناوەکیدا، و یان پێچەوانەی بێت، هەر چوونیەکە.

ج- ئەگەر لە قسەی وەرگیراوی شایەتەکاندا، لەفزی کینایە هاتن، و یان لە دانپیادانانی تۆمەتبارەندا، لە تۆمەتەکانی تاوانە سزا لەسەرەکان، ئەوا دلالەوەر نابێت، بڕیار لەسەر ئەنجام دانی سزاکەیان (شەلاق، یان هەرچی تـر......) بدات، چونکە لەفزی (ناراشکاو: کینایە) لە دیاری کردنی مەبەستەکەدا، دوو دڵی (شوبهە)ی تیادایە[2]، و سزاکانیش بە دوو دڵی لادەچن، هەروەك پێغەمبەرﷺ فەرمویەتی: (إدرأوا

١- لەبەر ئەم هۆکارانەی لای خوارەوە:

١- هەرکات دەستەواژەکە راشکاوانە بوو، ئیتر "مەبەست – قەصد" مەرج نییە، لەسەر دروستی تەلاقەکە.

٢- هەڵەکردن و گاڵتە جاری و لەبیرچونەوە، کردەوە و حاڵەت گەلێکی ناوەکین، تەنها ئەو کەسانە دەیانزانن کە بانگەشەیان دەکەن، و جاری وا هەیە کە ئەو کەسە لە بانگەشەکەیدا درۆ دەکات.

٣- ئەسڵ لە مرۆڤی پێگەیشتوو (بالغبوو)ی، ژیری سەرپشکدا ئەوەیە کە هەڵە ناکات، و شتی بیر ناچێتەوەو گاڵتە ناکات، و ئەم ئەسڵەیش بەسە بۆ ئەوەی کە بیبێتە، بەڵگە لەسەر دروستیی لەفزەکانی، وشوێنەواریان لەسەر بنیات بنرێت، ئەمە ئەو رایەیە کە جەماوەری شەرعزانان لەسەری چەسپاون، بەڵام شیعە ئیمامییەکان و ظاهیرییەکان دەڵێن: بانگەشەی پێچەوانەگەری ویستی دەرەکی، بۆ ویستی ناوەکی لە بانگەشەکارەکە وەردەگیرێت، هەرچەندە دەستەواژەکەیش راشکاوانەبێت.

٢- لە پەرتووکی (أصول السرخسي) ب١، ل٨٩دا، هاتووە کە دەڵێت: کینایە جۆرێك لە کەم و کوڕی تیادایە، بە هۆی ئەوەی کە مەبەستەکە تیایدا تەمومژاوییە و گومانلاوییە، بۆیە گوتومانە کە ئەوەی کە بە شتی گومانلاوی و تەمومژاوی لادەچێت، بە دەستەواژەی (کینایە: ناراشکاو) ناچەسپێت، و تەنانەت ئەو کەسەی کە دانپیانان لە سەرخۆی ئاشکرادەکات، بەهۆ کۆمەڵێك ئامرازەوە کە پێویستکارن بۆ جێبەجێ کردنی سزا لەسەری، ئەگەر لەفزە راشکاو

←

الحدود بالشبهات[1]) واتە: سزادانەکان کە گومان و دوودڵیان تێکەوت، ئیتر لایاندەن، و بەرپایان مەکەن، ئەمە بە پێچەوانەی دەستەواژە ڕاشکاوانەکانەوە، کە ئەمان دوورن لە گومان و دوودڵی و ڕاشکاوانەن.

د- ئەوانەی کە (الرّضا: ڕازی بوون) و (الأختِيار: سەرپشکی) بە جیاواز دەزانن[2]، کاریگەری و بوونی شوێنەواری لەسەر ئەو مامەڵە و هەڵسوکەوتە ڕاشکاوانە دادەنێن، کە هەڵوەشانەوە هەڵناگرن، بۆیە گرێبەستی هاوسەرێتی بە زۆر لای ئەمان دامەزراوە، و هەروەها تەڵاقی بەزۆرداراو هەر دادەمەزرێت، و گێڕانەوەی ژنەکەیش هەر لە لایان (بەزۆر) دروستە، چونکە ئەم دەستەواژەگەلە لەبەر ڕاشکاوی و ڕوونییان، ئیتر دەستەواژەکانیان لە جێگای ماناکانیان دادەنیشن[3]، بەڵام ئەو هەڵسوکەوتو مامەڵانەی کە هەڵوەشانەوە هەڵدەگرن، وەك مامەڵەی کڕینو فرۆشتن و بەکرێدان، و بەبارمتە دانان ئەمانە دانەمەزراو (فاسد)ن، ئەگەر ڕازی بوونیان لەسەر نەبێت، و (فەساد) یش، خەسڵەتێکی مامناوەندییە لە نێوان (الصِّحة: دروستی) و (البطلان: پوچی) لەسەر ڕای ئەم گروپە[4].

(صەریحەکەی) (داوێن پیسی : الزنا) و (دزی: السرقة)ی، بەکار نەهێنابێت، ئەم دانپیانانە نابێتە پێویستکاری جێبەجێ کردنی سزا لەسەری.

١- لە گێڕانەوەیەکی تردا، دەستەواژەی (أدرؤا الحدود، ماوجدتم لها مدفعاً) هاتووە، بڕوانە پەرتووکی (سبل السلام) ب٤، ل١٩.

٢- وەك حەنەفییەکان، کە دەڵێن: (الأختِيار) لەزمانی عەرەبیدا بریتییە لەپێشخستنی کردنی کارێك بە سەر نەکردنیدا، و لە شەرعدا هۆکاربوونی ڕاستەوخۆیە، یاخود مەبەستبوونە، بۆ دانەبەری هۆکارەکە، و (الرضا) لە زماندا، بریتییە لە ئاسودەبوون بۆ کردنی کارێك، و لە شەرعدا بریتییە لەحەزی مرۆڤ بۆ ئەوەی شوێنەوارو کاریگەریی دابنرێت لەسەر ئەو هۆکاری کردەوەیەی کە ئەو تووخنی دەکەوێت.

٣- المنار وَ شرحه، ل٥١٢.

٤- ئەمان ڕایان وایە کە (الرضا) و (الأختِيار) لە هەردووکیانەوە، پایەی مەعنەوی هەڵسوکەوت و مامەڵەکە دروست دەبێت، جا هەرکات هەردووکیان پێکەوە هاتنەدی، ئەوا هەڵسوکەوتەکە دروستە، و ئەگەر هیچکامیان نەهاتنەدی، وەك لە هەڵسوکەوتی کەسێکی وادا کە چاکە و خراپە لێك جودا ناکاتەوە، ئەوە هەڵسوکەوتەکە پوچو بەتاڵە، و ئەگەر (ڕازی بوون: الرّضا) نەهاتەدی، ئەوە هەڵسوکەوتەکە دەربنەخوارددوو (فاسد)ە، و بەڵام نەبوونی سەرپشکی (اِختيار) لەگەڵ هاتنەدی (ڕازی بوون) ئەم دووانە بەم شێوەیە ڕوو نادەن، بۆیە تەڵاقدانی کەسی زۆرلێکراو دەکەوێت، ئەگەر دەستەواژەکەی ڕاشکاوانە بوو، چونکە هەڵسوکەوتێکە کە هەڵوەشانەوە هەڵناگرێت، و هەروەها لە حاڵەتی دەستەواژەی ڕاشکاوانەدا مامەڵەکەیش هەر پوچ و خراپەو دانەمەزراوە، چونکە مامەڵە هەڵوەشانەوە هەڵدەگرێت، و جیاوازی نێوان (الباطل) و (الفاسد) لە لای ئەمان ئەوەیە کە (فاسد: خراپ) بوونی هەیە، چونکە هەر بە لاچوونی هۆکاری فاسید بوونەکە دەگەڕێتەوە بۆ سەر (دروستی: صەحیح بوون)، وەك مۆڵەتدان بە کەسی زۆرلێکراو لە دوای لاچوونی
←

((بەشە باسی سێیەم))
حاڵەتی جێبەجێکردن (پڕاکتیکی - کرداری) حەقیقەت، مەجاز (ڕاستی و ڕەسەن - و خوازە) لە پیتەکانی هەڵگری ماناکانیاندا

زانایانی زانستی ئوصولی فیقهـ بایەخ و گرنگییەکی زۆر و گەورەیان بۆ ئەم بابەتە داناوە، و سەرنجدان و بایەخدانیان پێی و سەرلێ دەرچوون و شارەزایی تیایدا، بەکارێکی ئێجگار پێویست داناوە، بۆ کەسی شەرعزان (فەقیهـ) و هەروەها پێویستە بۆ هەموو کەسێك کە لە خەیاڵیدایە، کاری ڕاڤەکردنی دەقەکان و دەرهێنانی حوکمەکان بداتەبەر، چونکە ئەو حوکمەی کە دەق گوزارشتی لێوە دەکات، بە پێی ئەو مانایەی کە پیتەکان هەڵی دەگرن جیاوازن، و دەگۆڕێن، و لەسەر بنەمای ئەمە بێگومان ناسین و زانینی مانای پیتەکان ڕۆڵێکی گەورەی هەیە، لەسەر هاوکاری کردن و یارمەتی دانی شەرعزان و دادوەر لەسەر هەڵهێنجانی حوکمەکان لەدەقەکانەوە، بۆیە لە هەموو پەرتووکێکی بڕواپێکراوی زانستی ئوصولی فیقهی ئیسلامیدا بەشێکی سەربەخۆ بۆ ئەم بابەتە دیاری کراوە[1].

شایەنی باسە کە پیتەکان لە زمانی عەرەبیدا دوو بەشن:

بەشێکیان: پیت گەلێکن کە گوزارشت لە مانا ناکەن ، بەڵکو بۆ پێکهێنانی وشەکان بەکاردەهێنرێن، وەك پیتەکانی (ع، غ، ق، ط، ظ، ص، ض..) کە ئەمانە بە پیتەکانی دروستکارو

زۆر لێکردنەکە، و هەروەها وەك لابردنی زیادە لە گرێبەستی سوو خۆریدا، و هەروەها مادان لەبەرامبەر مەرجی خراپی گرێبەست خراپکەردا، (الشرط الفاسد المفسد) ئەمە بە پێچەوانەی هەڵسوکەوتی (پوچ: بەتاڵ)ـەوە، کە بە لاچوونی هۆکاری بەتاڵبوونەکەیش، هەر ناگۆڕێتەوە بۆ سەر دروستی (صەحیح بوونەکەی) و جەماوەری شەرعزانان دەڵێن: (الرضا) و (الأختيار) هاومانا (مرادف)ی، یەکترن، و هەروەها (فاسد) و (باطل)یش، هەر موڕادیف و هاومانای یەکترن.

[1] بڕوانە: كشف الاسرار لعبد العزيز البخاري مع اصول البزدوي ٢/ ٤٣٨ ـ ٥٢٣ . اصول السرخسي ١/٢٠٠ـ٢٣٥ شرح التوضيح على التنقيح لصدر الشريعة مع التلويح للتفتازاني ١/٣٤٥ـ ٤٠٢، تيسير التحرير للعلامة محمد امين المعروف بامير باشاه على التحرير لكمال الدين بن همام ٢/٦٤ـ١٢٨ جمع الجوامع لابن السبكي مع حاشية العلامة البناني ١/٣٣٥ـ٣٦٥ لب الاصول ص٥٣ ـ ٦٣ .

بنیاتەری ووشەكان ناونراون، كە ووشە لە سەر بنەمای ئەمان دروست دەكرێن و بەشێكی تریش لە پیتەكان، ئەوانەن كە گوزارشت لە سەر مانای لاوەكی دیاریكراو دەكەن، كە خۆی بۆ ئەو مانایانە دانراون، و یان بەخوازەیی بۆ ئەو مانایانە بەكارهێنراون، وەك پیتەكانی (من، في، إلى، على، ثم، حتى، إن، إنا) كە ئەمانە بە پیتە واتادارەكان ناوزەد كراون، و هەروەك گوتمان ئەم بەشی دووەمە كاریگەرییەكی گەورەی هەیە، لەسەر ڕاڤەكردنی دەقەكان، و دیاریكردنی ماناكانیان، چونكە ئەمانە لە هەموو كاتێكدا لەمانا حەقیقەت و ڕەسەنەكانی خۆیاندا بەكار ناهێنرێن، بەڵكو جاری وا هەیە كە بۆ مانای تر بەكار دەهێنرێن، كە خۆی لە بنەمادا بۆ ئەم مانایانە دانەنراون، و شتێكی بەڵگە نەویستە كە ئەم بەكار هێنانە حەقیقی یاخود مەجازییە، كاریگەرییەكی زۆری هەیە، لە سەر مانای دەقەكە، و گۆڕانی ئەو حوكمەی كە هەڵی گرتووە، بەپێی گۆڕانی مانای ئەو پیتەی كە بەشێكە لە پێكهاتنی حوكمەكە، جا لەم ڕاستییەوە، ئەوە دەزانین كە توێژینەوەی باسی ئەم پیتە خاوەن مانایانە زۆر پێویستە بۆ كەسانی یاسایی، و تەنانەت بۆ هەموو ئەوانەی كە مامەڵە لەگەڵ دەقەكاندا دەكەن، چ لە ڕووی حوكمی شەرع دەركردن بێت لێیانەوە، و چ لە ڕووی ڕاڤەكردن و لێكدانەوەی مانای دوور (تأويل) و چ لە ڕووی كرداری و چ لێكدانەوەیی بێت.

و لەبەر كەم مەودایی، و كەم بواری بۆ باسكردنی سەرجەمی پیتە مانا دارەكان لەم قۆناغەی خوێندندا، تەنها چەند نمونەیەك لە هەر جۆرێكیان ڕوون دەكەینەوە، و كاری گەڕان و ڕۆیشتنەوە سەر سەرچاوە ئاماژە پێكراوەكان لە پەراوێزەكاندا بۆ خوێنەری بەڕێز، بەجێ دەهێڵین، تا شارەزایی پەیدا بكات لە سەر پیتەكانی تری، وەك پیتەكانی عەطف و پیتەكانی جەڕ، و هاوشێوەكانیان.

پیتەكانی عەطف: (ئامرازی پەیوەندیی):

لە بەناوبانگترین ئامرازەكانی پەیوەندی ، پیتەكانی (واو) و (أو) و (فاء) و (ثُمَّ)ەن:

پیتی (واو):

جەماوەری زانایانی زمانەوان، و موجتەهیدەكان دەڵێن، بە ڕێگەی بەدوادا چوون ئەوە چەسپاوە كە پیتی (واو) لە زمانی عەرەبیدا، بۆ كۆكردنەوەی ڕەهای نێوان دوو شتی لكێنراو بە یەكەوە، لە حوكمدا دانراوە، چونكە لە (كۆ: جەمع)دا، بەكاردەهێنرێت، بۆ پێكەوەبوونی ئەو دوو شتە لە حوكمدا، و یان یەكێكیان بە سەر ئەوی تریاندا دواكەوتووە، و یان پێشكەوتووە، دەگوترێت: (جاء محمّد و خالدٌ).

ئەمە ئەگەر (خالید) پێکەوە لە گەڵیدا هاتبێت، و یان لە دوایەوە هاتبێت و یان لەپێشییەوە، کە دەبێتە حەقیقەت لەو ئەندازە هاوبەشەی نێوان ئەوسییانەدا، کە جەمع بوونیەتی بە رەهایی، و خۆدەپارێزێت لە هاوبەشایەتی و حاڵەتی خوازە (مەجاز)، و بەکارهێنانی لەهەموویاندا، لەو رووەوەیە کە جەمعەکەی بەکارهێنانێکی حەقیقی هەیە[1].

و ئەو قسەیە دراوەتە پاڵ هەندێ لە شەرعزانانی مەزهەبی شافعی[2] کە گوتیانە: پیتی (واو) حەقیقەتە لە ریزبەندی کردنی نێوان دوو شتی عەطف کراو لەسەر یەکتریدا، بۆیە پێویستە کە حوکمەکەی پێش خودی عەطف کراوەکە بچەسپێنرێت، بە سەر عەطف لەسەر کراوەکەدا، و بۆیە بەم هۆکارەوە، ریزبەندی نێوان ئەندامەکانیان لە دەست نوێژ شۆردندا بە پێویست داناوە[3]، کە پەروەردگار فەرموویەتی: ﴿يَـٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُوٓاْ إِذَا قُمْتُمْ إِلَى ٱلصَّلَوٰةِ فَٱغْسِلُواْ وُجُوهَكُمْ وَأَيْدِيَكُمْ إِلَى ٱلْمَرَافِقِ﴾[4].

گوتویانە بەکارهێنانی ئەم دەستەواژەیە، بە رەچاو نەکردنی ریزبەندی، ئەوە خوازە (مەجازە)[5] و جاری وا هەیە، کە پیتی (واو) بۆ (حاڵ)[6] بەکاردەهێنرێت، وەك ماددەی (١٠٣٥) لە یاسای پەیرەوکراوی

---

[1] انظر جمع الجوامع لابن السبكي وشرحه للمحلي مع حاشية البناني ٣٦٥/١ اصول البزدوي مع كشف الاسرار ٤٢٩/٢ تيسير التحرير ٦٤/٢.

[2] شرح التوضيح على التنقيح مع التلويح ٣٤٨/١.

٣– ئەو قسەیەی کە دەڵێت، پیتی (واو) بۆ جەمعە بە رەهایی، و بۆیە ریزبەندی کردنەکە پێویست ناکات، لەم بارەیەوە (صدر الشريعة) لە پەرتووکی (التوضيح على التنقيح) دا، ب١، ل٣٤٩، دەڵێت: پیتی (واو) بەوپێیەی کە لە پێشەوایانی زمانزان گێردراوەتەوە، و بە بەدواداچوونی جێگای بەکارهێنانی چەسپاوە، ئەوە زانراوە کە بۆ عەطف دەبێت بە رەهایی، بۆیە ریزبەندیکردن لە ئەندامەکانی لاشەدا، و لە دەستنوێژگرتندا پێویست نییە، و بەڵام سەبارەت بە هاموشۆی نێوان (صەفاو مەروە) ئەمەیان ریزبەندی کردن تیایدا واجبە، چونکە پێغەمبەرﷺ فەرموویەتی: (ابدؤا بما بدأ الله تعالى بە) واتە: بەوەدەست پێ بکەن کە خودای مەزن دەستی پێکردووە، واتە لەو ئایەتەدا کەدەفەرموێت: (إِنَّ الصَّفَا والْمَرْوَةَ من شَعَآئِرِ الله)، (البقرة: ١٥٨)، کە صەفا و مەروەی بە ریزبەندی هێناوە.

٤– سورة المائدة: ٦.

٥– ئەبو ئیسحاقی شیرازی لە پەرتووکی (اللمع) ل ٣٦، دەڵێت: هەندێ لە زانایانمان گوتویانە، بۆ ریزبەندی (ترتيب) دەبێت، و ئەمەیش هەڵەیە، چونکە ئەگەر بۆ ریزبەندی بوولیە، ئەوا دروست نەدەبوو کە لەفزی بەراوردکاری (مقارنة)ـی، تیادا بەکاربهێنرێت، وەك (جاء زيدٌ وعمرو معا) زەیدو عەمر پێکەوە هاتن، چونکە دروست نییە کە بگوترێت (جاءني زيدٌ ثم عمروٌ معا) زەید هات بۆلام و دواتر عەمر هات، پێکەوە ! ئەمە ناگونجێت.

←

مەدەنی عێراقی، کە دەڵێت: (اذا تعدد المدينون في دين واحد ـ وكانوا متضامنين ـ فللكفيل أن يرجع على أيٍّ منهم بجميع ما وفّاه من الدين): ئەگەر چەند قەرزارێك هاوبەش بوون لە یەك قەرزدا، و هەموویان دەستە بەری بوون، ئەوا کابرای گەرمتیکار (کەفیل) مافی ئەوەی هەیە، کە هەڵبگەڕێتەوە لە کەفالەتی هەرکامێکیان، بە هەموو ئەو قەرزەی کە داویەتییەوە)، کە پیتی (واو) لە ڕستەی (وكانوا متضامنين: وە هەموویان دەستە بەری بوون) لەسەر مانای (أوْ) بەکاردەهێنرێت، وەك ئەم ڕستەیە: (كن مصغياً وَتكلّم بحكمة) یان گوێ بگرە و یان ژیرانە بێژەگۆ، واتە: یان گوێ بگرەو یان بەژیرانە گفتوگۆ بکە.

لەفزی (أوْ: یان) لە پیتەکانی عەطفە، و لە ڕستەی خەریدا بۆ گوماندانی کـابرای قسـەکەر دانـراوە، وەك پەروەردگار دەفەرموێت: ﴿قَالُوا لَبِثْنَا يَوْمًا أَوْ بَعْضَ يَوْمٍ﴾[2].

وەك پەروەردگار فەرموویەتی: ﴿أَتَىٰهَآ أَمْرُنَا لَيْلًا أَوْ نَهَارًا﴾[3].

و لە ڕستەی شێوە داڕشتنی (الجملة الأنشائية) دا بۆ سەرپشکی و ڕێگە پێدان دانراوە[4]، و هەروەك پەروەدرگار دەفەرموێت: ﴿إِذَا حَلَفْتُمْ﴾[5]، واتە: لەم جۆرە سوێنانەدا ئەگەر شکاندتان.

(الفناري) لە پەڕتووکی (فصول البدائع) ب١، ل١٢٦، دا دەڵێت: ئەوەیان کە ماناکـەی ڕەسـەنەو زۆر بـەکاردەهێنرێت، پیتـی (واو)ـە، چونکە بۆ جەمع بە ڕەهایی بەکاربێت، و مانای ڕەهایی (أطلاق)یش، واتە: ڕیزبەندی تیادا ڕەچاو ناکرێت.

١- البزدوي: لە پەڕتووکەکەیدا، ب٢، ل٤٤٢، دەڵێت: جـاری وا هەیـە، کـە پیتـی (واو) بـۆ (حـاڵ) بـەکاردەهێنرێت و ئـەم حاڵەیش شیاو و گونجاوە لە گەڵ مانای (واو)دا، چونکە ڕەهایی بوون دەیگرێتە خۆی.

٢- سورة المؤمنون: ١١٣.

٣- سورة يونس: ٢٤.

٤- هەندێ لە زانایانی زانستی ئوصولی فیقه دەڵێن: جیاوازی نێوان (التخيير: سەرپشـککردن) و (الأباحـة: ڕێگەپێـدان) ئەوەیە کە یەکەمیان لەکاتی قەدەغەبوونی کۆکردنەوەی نێـوان شـتە عـەطـف لەسـەر یـەکتری کراوەکانـە، بـە هـۆی (أو)ـەوە، و (إباحة) لە کاتی دروستی کۆکردنەوەیانە بە هۆیەوە، هەردووکیشیان بە تێڕامان لە شوێنی پرسو بابەتەکـە دەزانرێن، ئەگەر ئەسڵ تیایدا ڕێگە لێگرتن (الحظر) بـوو، و هـەروەها دروسـتی و ڕێگـە پێـدانیش چەسـپابوو، بـەهۆی شتێکی لابەلاییەوە، ئەمەیان بۆ سەرپشکی (تەخییر)ـە، و ئەگەر ئەصڵ تیایدا، بۆ (ڕێگەپێدان: إباحة) بوو، ئـەوە بـۆ ئیباحەیە، و (صدر الشريعة)، (التخيير)ـی، بەوە ڕاڤە کردووە، کە ناکرێت ئەو دووشتە پێکەوە کۆ بکرێنـەوە، و (إباحـة) ئەوەیە کە قەدەغەیە هەموو عەطف لە سەر یەکتری کراوەکان پێکەوە وازیان لێ بهێنرێت، و بەڵام ئەم قسەیە دروست نییە، بەڕەهایی چونکە جاری وا هەیە کە (تەخییر) یشـە، و دروستیشـە پێکـەوە کـۆ بکرێنـەوە، وەك لـە بابەتـەکانی کەفارەتدان، و سەرانە (فدية)دان.

٥- سورة المائدة: ٨٩.

و هەروەها وەك ئەوەی کە لە ماددەی (٣٠١) لە یاسای پەیڕەوکراوی سزادانی عێراقیدا هاتووە، کە دەڵێت: (يعاقب بالحبس وبالغرامة أو باحدى هاتين العقوبتين، كل مستخدم في محل خاص أتلف أوأفسد أو عيّب أوأبطل أو دوّن قيداً مزوراً أو أهمل تدوين قيد ذي أهمية، في دفاتر أوأوراق أو سجلات مستخدمة، وكان ذلك كله بقصد الغش):هەرکەس کە لە جێگایەکی تایبەتدا خزمەت دەکات، هەرشتێکی تیادابرد، یان خراپی کرد، ویان عەیبداری کرد، و یان لە کارکردنی خست، و یان فایلێکی دروستکراو (تەزویرکراو)ی، رێکخست، و یان هەر بابەتێکی گرنگی تری پشت گوێ خست و تۆماری نەکرد، لە دەفتەر، و یان لاپەڕەو یان تۆمارەکانی ئەو جێگایەدا، و هەموو ئەمانەی بەنیازی گزی (غەش) ئەنجامدا، ئەوە سزادەدرێت، بە زیندانیکردن، و یان باج (غرامة) لێسەندن.

بەڵام لێرەدا ئەوە هەیە، کە سەرپشککردن بە مانا حەقیقییەکەی بۆ دادوەر لەم بابەتەدا لەگۆڕێدا نییە، سەبارەت بەو حوکمدانەی بەیەکێك لەو سزایانەی کە باسکران، چونکە پێویستە کە بەپێی خواستنی بارودۆخەکە و حاڵەتی پێشهاتەکە بڕیار بدات، و سزاکە دیاری بکات، کە کامیان بەسەریدا جێ بەجێ بکات، و جاری وا هەیە کە (أوْ) بە مانای (واو) بەکاردەهێنرێت، ئەگەر سەرپشککردن (التخيير) لە و حوکمە فەرمان پێکراوانەدا نەدەکرا، و هەروەك لەم ئایەتەدا پەروەردگار دەفەرموێت: ﴿إِنَّمَا جَزَٰٓؤُاْ ٱلَّذِينَ يُحَارِبُونَ ٱللَّهَ وَرَسُولَهُۥ وَيَسۡعَوۡنَ فِي ٱلۡأَرۡضِ فَسَادًا أَن يُقَتَّلُوٓاْ أَوۡ يُصَلَّبُوٓاْ أَوۡ تُقَطَّعَ أَيۡدِيهِمۡ وَأَرۡجُلُهُم مِّنۡ خِلَٰفٍ أَوۡ يُنفَوۡاْ مِنَ ٱلۡأَرۡضِۚ ذَٰلِكَ لَهُمۡ خِزۡيٞ فِي ٱلدُّنۡيَاۖ وَلَهُمۡ فِي ٱلۡأٓخِرَةِ عَذَابٌ عَظِيمٌ﴾[1].

لێرەدا بۆ دادوەر دروست نییە، کە لە فزی (أوْ) بخاتە سەر مانای سەرپشککردن، هەروەك پێشەوایش (سەرۆکی دەوڵەت) سەرپشك نییە، کە فەرمان بکات بە جێبەجێکردنی ئەوەی کە دەیەوێت لەو سزایانەدا، چونکە بەڕاستی ئەوەدادوەری نییە، کە بۆ نموونە، حوکم بدەیت بەسەر کەسێکدا کە سامانی خەڵکی بردووە، و خەڵکی کوشتووە، بەنەفیکردن (دورخستنەوە لەوڵات) سزای بدەیت، چونکە ئەمە حوکمدانە بەکەمترین و سوکترینی سزاکان، بۆ ترسناکترینی تاوانە باسکراوەکان لەم دەقەدا، هەروەك ئەوەمیش دادوەری نییە، کە هەر کەسێك تەنها و تەنها لەسەر رێگاکان خەڵکی ترساندووە و هیچی تری نەکردووە، بچیت بیکوژێت و لە خاچی بدەیت.

١- سورة المائدة: ٣٣.

کەواتە لەفزی (أو) لەم دەقەدا، بۆ مانا حەقیقییەکەی بەکارنەهێنراوە، و بەڵکو خوازراوە بۆ مانای (ولو)، و لەبەر ڕۆشنایی ئەم مانا خوازراوەدا (مەجازییەدا) دابەشکردنی جۆرەکانی سزادان بەسەر جۆرەکانی ئەو تاوانە باسکراوانەدا، هەریەکە بە پێی قەبارە و ترسناکییەکەی بە ئاکام دەگات.

(البزدوي) دەڵێت: یان ئەوەیە کە دەکوژرێت، بەبێ لەخاچدان، ئەگەر تەنها خەڵکیان کوشتبوو، یان لەخاچ دەدرێتو هەروەها دەکوژرێت ئەگەر خەڵکیشیان ڕووت کردبوویەوەو چەتەیان کردبوو، هەروەها خەڵکیان کوشتبوو، ویان دەست و قاچیان بەپێچەوانەوە دەبڕدرێتەوە، ئەگەر تەنها چەتەیان کردبوو، بڕینی دەست بۆ دزیکردنەکەیە، و بڕینی قاچەکەیش لەبەر ئەوەیە کە باری ئاسایشی ڕێگایان تێکداوە، و یاخود لەبەر ئەوەیە کە سزاکەیان لە سەر قورس بکرێت، و قاویدرێن، و یان ئەوەیە کە لەوڵات دوور دەخرێنەوە، بە زیندانیکردن، ئەگەر تەنها خەڵکیان ترساندبوو[1].

و قورئانی پیرۆزیش لە چەندەها دەقدا، (أو)ی، بە مانای (و) بەکارهێناوە، لەوانە:

خوای پەروەردگار دەفەرموێت: ﴿ فَاصْبِرْ لِحُكْمِ رَبِّكَ وَلَا تُطِعْ مِنْهُمْ آثِمًا أَوْ كَفُورًا ﴾[2]، واتە، نە ئەمیان و نە ئەویان، و هەروەها دەفەرموێت: ﴿ لَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ إِنْ طَلَّقْتُمُ النِّسَاءَ مَا لَمْ تَمَسُّوهُنَّ أَوْ تَفْرِضُوا لَهُنَّ فَرِيضَةً ۚ وَمَتِّعُوهُنَّ عَلَى الْمُوسِعِ قَدَرُهُ وَعَلَى الْمُقْتِرِ قَدَرُهُ مَتَاعًا بِالْمَعْرُوفِ ۖ حَقًّا عَلَى الْمُحْسِنِينَ ﴿٢٣٦﴾ ﴾[3]، واتە، سێکسیان لەگەڵ نەکرابێتو ئەندازەی مارەییان بۆ دانەنرابێت[4]، و جاری وا هەیە کە بۆ مانای (ألى – مەبەست وئامانج:هەتاوەکوو) بەکارهێنراوە، وەك ڕستەی (لألزمنّك أو تعطيني حقّي)[5]، واتە: لە گەڵت ئەبم، تا ناچارت ئەکەم مافەکەمم بدەیتەوەو جاری وا هەیە کە بۆ مانای (حتّى)بەکارهێنراوە، وەك ئەوەی

١– أصول البزدوي: لەگەڵ كشف الأسرار، ب٢، ل٤٧١.

٢– سورة الإنسان: ٢٤، واتە: ئینجا چاوەڕوانی فەرمانی پەروەردگارت بە، و دوای هیچ گوناهبارو ناسوپاسێك مەکەوە لەوان!

٣– سورة البقرة: ٢٣٦، واتە: گوناهتان لەسەر نییە ئەگەر ژنانێك تەڵاق بدەن کە هێشتا نەچوونە لایان یا مارەییتان بۆ دانەنابێ، بەهرەمەندییان بکەن، بە بەهرەمەندی باش، دەوڵەمەند بەپێی خۆیو هەژار بەپێی خۆی، (ئەمە) پێویستە لەسەر چاکەکاران.

[4] فصول البدائع في أصول الشرائع، المرجع السابق١/١٣٧.

[5] تيسير التحرير٢/٩٦.

کەپەروەردگار دەفەرموێت:﴿ لَيْسَ لَكَ مِنَ الْأَمْرِ شَيْءٌ أَوْ يَتُوبَ عَلَيْهِمْ أَوْ يُعَذِّبَهُمْ فَإِنَّهُمْ ظَالِمُونَ ﴾[1]، واتە، تا لێیان خۆش دەبێت، یان سزایان دەدات، و جاری وا هەیە کە بۆ مانای دڵەشکاری و هەستپێکردن[2] بەکاردەهێنرێت، ئیتر مانای (بَل:بەڵکو) هەڵدەگرێت، وەك ئەوەی کە بگوترێت، ژمارەی نێردەی عێراق بۆ نەتەوە یەکگرتووەکان پێنج کەس یان زیاتر بوو، واتە:بەڵکو پێنج کەس زیاتر بوو! و هەروەها وەك ئەوەی کە پەروەردگار دەفەرموێت:﴿ وَأَرْسَلْنَاهُ إِلَىٰ مِائَةِ أَلْفٍ أَوْ يَزِيدُونَ ﴾[3].

و جاری وا هەیە کە بۆ مانای (التقريب: نزیکایەتی) بەکاردەهێنرێت، وەك ئەوەی کە بگوترێت: (لا ادري أسلم أم ودع: نازانم سڵاوی کرد، یان خولحافیزی کرد)، کە ئەمەیش بۆ کەسێك دەگوترێت کە سڵاوکردنەکەی وا کورت کردۆتەوە، کە وەك خولحافیزی لێهاتووە، کە ئەمەیش سەر بە بابەتی (تَجاهل العارف)ـە، واتە:(خۆ بێ ئاگاکردن).

پیتی: الفاء (ف):

(الفاء):لە پیتەکانی عەطفە،کە دانراوە بۆ(الترتيب: ریزبەندی)، و (التعقيب:بە دوای یەکداهاتن)،لە هەموو شتێکدا بە پێی ئەندازەی خۆی، و پێویستە کە هەردوو عەطفکراوەکە لە حوکمەکەدا بەشدار بکرێن.

و ریزبەندی، یان بۆ ریزبەندی کاتە، وەك پەروەردگار دەفەرموێت:(فَرَاغَ إِلَى أَهْلِهِ فَجَاءَ بِعِجْلٍ سَمِينٍ، فَقَرَّبَهُ إِلَيْهِمْ)[4] و یان بۆ ریزبەندی پلەییە، واتە ڕاڤەی دوای وتەیەکی کورت و پوخت، وەك پەروەردگار دەفەرموێت: (وَنَادَى نُوحٌ رَبَّهُ فَقَالَ رَبِّ إِنَّ ابْنِي مِنْ أَهْلِي)[5] چونکە پلەی قسەی ڕاڤیارەکە لە دوای پلەی قسە ڕاڤەکراوەکەوە دێت.[6]

جاری وا هەیە کە پیتی (فاء) بۆ (السببية) بە کار دێت، وەك پەروەردگار دەفەرموێت: (فَوَكَزَهُ

١- سورة آل عمران: ١٢٨، (لانه لو كان على حقيقته لما لن يكون معطوفاً على شيء فيلزم عطف الفعل على الاسم أو على ليس فيكون عطف المضارع على الماضي وكل ليس بحسن).

[2] لب الاصول، ص٥٣

٣- سورة الصافات: ١٤٧،وجه الاضراب في الاية الكريمة:انه لخبر بانهم مائة الف باعتبار ما يظنه الرأي فيزيدون باعتبار ما في نفس الامر. تەماشای (حاشية البناني على جمع الجوامع – ٣٣٧/١) بکە.

[4] الذاريات : ٢٦-٢٧.

[5] سورة هود/٤٥.

[6] الوسيط في الاصول ص١٧.

مُوسَى فَقَضَى عَلَيْهِ)[1] (فَتَلَقَّى آدَمُ مِن رَّبِّهِ كَلِمَاتٍ فَتَابَ عَلَيْهِ)[2].

پیتی: (ثم):

لەڤزی (ثم) لە پیتەکانی عەطفە و بۆ (التعقیب مع التراخي[3] -المهلة): ریزبەندی و بەدوای یەکتردا هاتنی لەسەرخۆ: شێنەیی) دەبێت، و لەمیش و لە پیتی فائیشدا، هاوبەشێتی نێوان ئەو پێکهێنەرانە رەچاو کراوە.

وَمعنى التراخي – بەدوای یەکتردا هاتنی لەسەرخۆ، هو حصول ما بعدها بعد حصول ما قبلها بزمان – ئەوەیە کە شتێك بێتەدی و دوای هاتنەدی ئەم، ئینجا شتی دووەم بە دوایدا بێت– وەك پەروەردگار دەفەرموێت: (ثُمَّ أَمَاتَهُ فَأَقْبَرَهُ، ثُمَّ إِذَا شَاءَ أَنشَرَهُ)[4].

و جاری وا هەیە کە (ثم) بۆ مانای (واو) بەکار دەهێنرێت، وەك پەروەردگار دەفەرموێت: (كَيْفَ تَكْفُرُونَ بِاللَّهِ وَكُنتُمْ أَمْوَاتاً فَأَحْيَاكُمْ ثُمَّ يُمِيتُكُمْ ثُمَّ يُحْيِيكُمْ ثُمَّ إِلَيْهِ تُرْجَعُونَ)[5]، و وەك پێغەمبەر ﷺ دەفەرموێت: ((من حلف على يمين ورأى غيرها خيراً منها، فليكفر عن يمينه، ثم ليأت الذي هو خير))[6]، و جاری وا هەیە کە بێژەی (ثم) بە مانای (واو) دێت، چونکە کەوتنی سوێندەکە کراوەتە مەرجی کەفارەتدانەکەی، بە بەڵگەی ئەوەی کە لە گێڕانەوەیەکی تردا، فەرموویەتی: " فليأت - الذي هو خيْر، ثم ليكفر عن يمينه: با ئەوەیان بکات کە زیاتر هەڵگری چاکەیە، –واتە دوای کەوتنەکەی– ئینجا کەفارەتی سوێندە کەوتووەکە بدات".

و بۆ مانای (الفاء)یش، بەکار دێت، وەك هۆنەر دەڵێت:

كهز الرديني تحت العجا ج جرى في الانابيب ثم اضطرب

چونکە (الاضطراب: تێکشڵەقان) لێرەدا لە دوای (الجري: تێپەڕبوونەکە) ڕاستەوخۆ هاتووە، کەواتە بە دڕکەیی – مەجازی (ثم) بە مانای (فاء) هاتووە.[7]

---

(1) سورة القصص/١٥

(2) سورة البقرة/٣٧

(3) شرح تنقيح الفصول في اختصار المحصول للامام شهاب الدين احمد بن ادريس القرافي ص١٠١

(4) سورة عبس/٢١-٢٢.

(5) البقرة : ٢٨

(6) أخرجه الطبراني.

(7) الوسيط المرجع السابق. تيسير التحرير ٢/٨٠.

حروف الجر:

پیتەکانی (جەڕ) زۆرن، و لە هەردوو مانای حەقیقی و مەجازیدا بە کار هاتوون:

پیتی: (على):

بۆ (الاستعلاء – بەرزی و باڵایەتی – بەرزی شتێك بەسەر ئەوی تردا) بەکار دێت، و هەروەها مانای (پابەندکردن) هەڵدەگرێت، چونکە لە بنەمادا بۆ هەلگرتنی مانای "باڵایەتی" هاتووە، بۆیە ئەگەر کەسێك بڵێت: (لفلان عليَّ الف دينار: هەزار دیناری فلان کەسم لەسەرە) ئەمە مانای قەرزاری ئەو کەسە دەدات بە دەستەوە و بە دەمی خۆی دانی پیادا ناوە، ئەمە بە پێچەوانەی (عندي أو معي أو لديَّ ألف دينار: لە لامە هەزار دیناری فلان کەس)، کە ئەمەیان دەکرێت وەك سپاردە یان کرێ لێك بدرێتەوە، نەوەك قەرزاری![1] و هەروەها بۆ مانای تریش بەکارهێنراوە، لەوانە:

أ ـ المصاحبة: –هاورێیەتی– و بە مانای (مع) دێت، وەك پەروەردگار دەفەرموێت: (وَآتَى الْمَالَ عَلَى حُبِّهِ)[2] أي: معه– لە گەڵیدا.

ب ـ المجاوزة –تێپەڕاندن– و بە مانای (عن) دێت، وەك: (رضيت عليه، أي عنه: ڕازیم لێی).

ج ـ التعليل –واداركردن و بوونە هۆكار– و بە مانای (لام) دێت، وەك پەروەردگار دەفەرموێت: (وَلِتُكَبِّرُواْ اللّهَ عَلَى مَا هَدَاكُمْ)[3] أي لهدايته اياكم – بە هۆی ئەوەی کە ڕێنموونی کردوون.

د ـ الظرفية بە مانای (في) –چوونە ناو– دێت، وەك پەروەردگار دەفەرموێت: (وَدَخَلَ الْمَدِينَةَ عَلَى حِينِ غَفْلَةٍ مِّنْ أَهْلِهَا)[4] أي في وقت غفلتهم– واتە لە كاتێكدا كە بێئاگا بوون.

هـ ـ بە مانای (من) دێت، وەك پەروەردگار دەفەرموێت: (وَيْلٌ لِّلْمُطَفِّفِينَ الَّذِينَ إِذَا اكْتَالُواْ عَلَى النَّاسِ يَسْتَوْفُونَ)[5] أي من الناس– واتە: لە خەڵكی.

و ـ للاستدراك –هەست پێکردن – و بە مانای (لكن) دێت، وەك هۆنەر دەڵێت:

بكل تداوينا فلم يشف جانبا   على ان قرب الدار خير من البعد.

---

[1] اصول الشاشي ص٦٨، و مغني اللبيب ١/١٤٤، اعلام الاعلام باحكام الاقرار العام لابن عابدين ص٩٦ و دواتر، و التعبير عن الارادة في الفقه الاسلامي، د. وحيد الدين سوار ص٥٥٩.

[2] سورة البقرة/١٧٧.

[3] سورة البقرة/١٨٥.

[4] سورة القصص/١٥.

[5] سورة المطففين/٢.

واتە: نزیکە ماڵی باشترە لە دووری!

ز- الثبوت والاستقرار – چەسپاوی و نەلەخشاوی – وەك پەروەردگار دەفەرموێت: (أُولَـئِكَ عَلَى هُدًى مِّن رَّبِّهِمْ)[1] وەك پەروەردگار دەفەرموێت: وَإِنَّكَ لَعَلى خُلُقٍ عَظِيمٍ)[2]، کە ئەم دوو دەقە سەر بە (مجاز التشبیه: چواندنی نارِاستەوخۆ)ـن، کە ڕێنیشاندراوی و ڕەوشتبەرزی و نەلەخشاوی چواندووە بە شتێك کە بە دەست خۆتەوە بێت و بە بەردەوامی و چۆنت بوێت بەکاری بهێنیت و لە سەری چەسپاو بیت[3].

پیتی: (عن):

گرنگترینی ماناکانی (عَن) و ئەوەی کە زۆر بۆی بەکار دەهێنرێت، ئەوەیە کە بۆ مانای (المجاورة: تێپەڕاندن) بەکار دەهێنرێت، وەك دەگوترێت: (رغبت عن مصاحبة السوء: أي جاوزت واعرضت: لە خراپەکاری و تێکەڵاویتی خراپە لامدا و ئەم جۆرە خووەم تێپەڕاند) ..... و بۆ مانای تریش بەکار دێت، کە گرنگتریتیان ئەمانەن:

أ- بە مانای (على: أي للاستعلاء – بەرزیتی و شکۆمەندی – دێت، وەك هۆنەر دەڵێت:

إذا رضيت عني كرام عشيرتي فما زال غضبانا علي لئامها

ب- بە مانای (في) "الظرفية: چوونەناو" دێت، وەك: (الأب لا يستطيع ان يتخلى عن تحمل مسؤولية تربية اولاده: باوك ناتوانێت خۆی لە بەرپرسیارێتی پەروەردەکردنی منداڵەکانی بدزێتەوە) أي في تحملها: واتە: لە بەرپرسیارێتی هەڵگرتنی.

ج- بە مانای (بعد: لە دوای) دێت، وەك پەروەردگار دەفەرموێت: (لَتَرْكَبُنَّ طَبَقاً عَن طَبَقٍ)[4]. أي لتركبون[5] حالا بعد حال من حياة ثم موت ثم حياة: حاڵەت لە دوای حاڵەت و ژیان لە دوای مەرگ و دواتر دیسان ژیانەوە!

د- بە مانای (من) دێت، وەك پەروەردگار دەفەرموێت: (وَهُوَ الَّذِي يَقْبَلُ التَّوْبَةَ عَنْ عِبَادِهِ)[1] أي منهم: لێیان.

---

(1) سورة البقرة/٥.
(2) سورة القلم/٤.
(3) الاشارة الى الايجاز في بعض انواع المجاز، المرجع السابق ص٣٢
(4) سورة الانشقاق/١٩
(5) حذفت النون لتوالي الامثال والواو لالتقاء الساكنين.

هـ به مانای (ب) دێت، وەك پەروەردگار دەفەرموێت: (وَمَا يَنطِقُ عَنِ الْهَوَى إِنْ هُوَ إِلَّا وَحْيٌ يُوحَى)[2]

و- وهەروەها به مانای (بەدەل: لەجیاتی) دێت، وەك پەروەردگار دەفەرموێت: (وَاتَّقُواْ يَوْماً لاَّ تَجْزِي نَفْسٌ عَن نَّفْسٍ شَيْئاً)[3] أي بدلا منها– کەسێك له جیاتی کەسێکی تر سزا وەرناگرێت.

ز- به مانای (التعليل والسببية –وادار کردن و بوونه هۆکار) دێت، وەك پەروەردگار دەفەرموێت: (وَمَا نَحْنُ بِتَارِكِي آلِهَتِنَا عَن قَوْلِكَ)[4] أي لاجله وبسببه[5]: واته: به هۆیەوە.

اللام الجارە: (لامی حەرفە جەر):

ئەم پیتە زیاتر بۆ (الاستحقاق: تەواو هاتنەدی شتێك) بەکار دێت، وەك: (الحمدلله: سوپاسی تەواو و شایستە بۆ زاتی پەروەردگار)، و هەروەها بۆ (الاختصاص: تایبەتمەندی) بەکار دێت، وەك: (الجنة للمؤمنين: بەهەشت تایبەتە به بڕواداران)، و هەروەها بۆ (الملكية: خاوەنداریتی)[6] بەکار دێت، وەك: وەك پەروەردگار دەفەرموێت: (وَلِلَّهِ مُلْكُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ).[7]

و بۆ مانای تریش بەکار دەهێنرێت، وەك:

أ - التعليل –وادار کردن و بوونه هۆکار– وەك پەروەردگار دەفەرموێت: (وَأَنزَلْنَا إِلَيْكَ الذِّكْرَ لِتُبَيِّنَ لِلنَّاسِ مَا نُزِّلَ إِلَيْهِمْ)[8] أي لأجل ان تبين لهم: تا بۆیانی ڕوون بکاتەوە.

ب - به مانای (في) دێت، وەك پەروەردگار دەفەرموێت: (وَنَضَعُ الْمَوَازِينَ الْقِسْطَ لِيَوْمِ الْقِيَامَةِ)[9] أي فيه: واته له ناوەختی ڕۆژی ڕەستاخێزدا.

ج - به مانای (عند) دێت، وەك پەروەردگار دەفەرموێت: (فَقَدْ كَذَّبُواْ بِالْحَقِّ لَمَّا جَاءهُمْ)[10] أي عندما جاءهم: کاتێك هاتە لایان.

---

(1) سورة الشورى/25
(2) سورة النجم/ 4-3
(3) سورة البقرة/48
(4) سورة هود/53
(5) الشامل معجم في علوم اللغة العربية ومصطلحاتها ص621
(6) شرح تنقيح الفصول المرجع السابق ص103
(7) سورة النور/42
(8) سورة النحل /44
(9) سورة الانبياء /47
(10) سورة الانعام/5

د ـ بە مانای (بعد) دێت، و یان بۆ "للتوقیت – کات دیاریکردن" دێت، وەك پەروەردگار دەفەرموێت: (أَقِمِ الصَّلاَةَ لِدُلُوكِ الشَّمْسِ)[1] أي بعده: واتە لە دوایەوە.

هـ بە مانای (عن) دێت، وەك پەروەردگار دەفەرموێت: (وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لِلَّذِينَ آمَنُوا لَوْ كَانَ خَيْراً مَّا سَبَقُونَا إِلَيْهِ)[2] أي: عنهم: لەوان. واتە:(ئەوانەی بێباوەڕن دەڵێن دەربارەی ئەوانەی بڕوایان هێناوە، ئەگەر ئیسلام و بڕواهێنان چاك بووایە ئەوانە پێش ئێمە نەدەکەوتن بۆ ئەو باوەڕهێنانە!).

و ـ بە مانای (الصیرورة والعاقبة والمآل: ئاینده) دێت، وەك پەروەردگار دەفەرموێت: (فَالْتَقَطَهُ آلُ فِرْعَوْنَ لِيَكُونَ لَهُمْ عَدُوّاً وَحَزَناً)[3]. لە داهاتوودا.

پیتی: الباء (ب):

بە مانای (الالصاق – پێوەلکاندن) دێت، وەك دەگوترێت: (الصقت الصورة بالجدار: وێنەکەم لکاند بە دیوارەکەوە).

و بۆ مانای تریش بەکار دەهێنرێت، وەك:

أ ـ بە مانای (مع) للمصاحبة– هاوڕێیەتی دێت، وەك پەروەردگار دەفەرموێت: (قَدْ جَاءكُمُ الرَّسُولُ بِالْحَقِّ)[4] أي معه: لە گەڵیدا.

ب ـ بە مانای (في) "الظرفية–چوونەناو" دێت، وەك پەروەردگار دەفەرموێت: (وَلَقَدْ نَصَرَكُمُ اللّهُ بِبَدْرٍ وَأَنتُمْ أَذِلَّةٌ)[5] أي: في بدر، واتە: لە شەڕی بەدردا.

ج ـ بە مانای (عن)، "المجاوزة:تێپەڕاندن" دێت، وەك پەروەردگار دەفەرموێت: (سَأَلَ سَائِلٌ بِعَذَابٍ وَاقِعٍ)[6] أي عنه، واتە: پرسیاری لەو سزایە کرد.

---

(1) سورة الاسراء/ ٧٨
(2) سورة الاحقاف/١١.
(3) سورة القصص/٨.
(4) سورة النساء/١٧٠.
(5) سورة آل عمران/١٢٣.
(6) سورة المعارج/١.

د ـ بە مانای (السببية:هۆکار) دێت، ئەگەر هاتوو ئەوەی لە دوایەوە هاتووە هۆکار بوو بۆ ئەو شتەی کە لە پێشییەوە هاتووە، وەك ڕستەی: (فلان عوقب بجريمته: فلانەکەس بە هۆی ئەو تاوانەوەی کە کردوویەتی، سزا درا)، أي بسببها: بە هۆی تاوانەکەوە.

هـ ـ بە مانای (على، للاستعلاء:بەرزێتی) دێت، وەك پەروەردگار دەفەرموێت: (وَمِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ مَنْ إِن تَأْمَنْهُ بِقِنطَارٍ يُؤَدِّهِ إِلَيْكَ)[1] أي: عليه: لەسەری بێت — لە لای بێت، واتە: لە ناو خەڵکی خاوەن نامەکانی پێشوودا هی وا هەیە، کە ئەگەر گەنجینەیەك بە سپاردە لای دابنێی، دەتدلتەوە.

و ـ بە مانای (من) للتبعيض، —هەندێتی — دێت، وەك پەروەردگار دەفەرموێت: (عَيْناً يَشْرَبُ بِهَا عِبَادُ اللَّهِ)[2] أي منها: لێی دەخۆنەوە.

ز ـ بە مانای (المقابلة: بەرابەری) دێت، کە زیاتر دەچێتە سەر بابەتی کەلوپەل گۆڕینەوە لە مامەڵەدا، وەك: (اشتريته بألف: بە هەزار کڕیم).

ح ـ بۆ سوێند، وەك، مثل (اقسم بالله لاكونن امينا وَ مخلصا في اداء واجبي: سوێند بێت بە خودا، کە نیازپاك و دڵسۆز بم، لە جێبەجێ کردنی ئەرکەکانی سەرشانمدا).

ط ـ بۆ (التوكيد —جەخت لە سەر کردنەوە) دێت، کە لەم حاڵەتەدا ئیتر زیادەیە[3]، وەك پەروەردگار دەفەرموێت: (وَلاَ تُلْقُواْ بِأَيْدِيكُمْ إِلَى التَّهْلُكَةِ)[4].

پیتی: (في):

لە ڕاستیدا بۆ (الظرفية — ناوەوەی شت)، بەکار دێت، بەڵام بۆ مانای تریش بەکار دێت، لەوانە:

أ ـ للمصاحبة: هاوڕێیەتی، وەك پەروەردگار دەفەرموێت: (قَالَ ادْخُلُواْ فِي أُمَمٍ قَدْ خَلَتْ مِن قَبْلِكُم) أي معهم: لە گەڵیاندا.

ب ـ بۆ (التعليل: بایس، هۆکار) دێت، ئەگەر ئەوەی لە دوایەوە هاتووە هۆکار بوو بۆ ئەو شتەی کە لە پێشییەوە هاتووە، وەك پەروەردگار دەفەرموێت: (وَلَوْلَا فَضْلُ اللَّهِ عَلَيْكُمْ وَرَحْمَتُهُ فِي الدُّنْيَا

---

[1] سورة آل عمران/٧٥.
[2] سورة الانسان/٦.
[3] مغني اللبيب/١٠٦
[4] سورة الاعراف/٣٨
[5] سورة النور/١٤.

وَلَلْخِرَةِ لَمَسَّكُمْ فِي مَا أَفَضْتُمْ فِيهِ عَذَابٌ عَظِيمٌ)[1]، أي لأجل ما افضتم: لەبەر ئەوەی کە ڕۆچوبوون لەو بوختانکردنەدا.

ج - للعلو: بەرزیتی، و بە مانای (على) دێت، وەك پەروەردگار دەفەرموێت: (وَلَأُصَلِّبَنَّكُمْ فِي جُذُوعِ النَّخْلِ)[2] أي عليها: لە سەری.

د - بە مانای (ب) دێت، وەك پەروەردگار دەفەرموێت: (وَلَكُمْ فِي الْقِصَاصِ حَيَاةٌ)[3] أي به.

هـ - بە مانای (إلى) دێت، وەك پەروەردگار دەفەرموێت: (فَرَدُّوا أَيْدِيَهُمْ فِي أَفْوَاهِهِمْ)[4] أي اليها: بۆی.

پیتی: (من):

ئەم پیتەیش بۆ (الابتداء الغاية– سەرەتای مەبەست) بەکار دێت، و بە مانای (المسافة في المكان: قۆناغێك لە شوێن لە دووریدا)یە، وەك پەروەردگار دەفەرموێت: (سُبْحَانَ الَّذِي أَسْرَى بِعَبْدِهِ لَيْلاً مِّنَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ إِلَى الْمَسْجِدِ الأَقْصَى)[5]، بێگومان ئەم گەشتە مەسافەیەکی دووری هەبووە، و یان (قۆناغێك لە کات)، وەك: (يعتبر هذا القانون نافذا من يوم نشره في الجريدة الرسميّة: ئەم یاسایە لەو ڕۆژەوەی کە لە ڕۆژنامە فەرمییەکاندا بڵاو کرایەوە، ئیتر کاری پێدەکرێت)، و بۆ چەندین مانای تریش بە کار دێت، لەوانە:

أ - الفصل والتمييز–جیاکاری، وەك پەروەردگار دەفەرموێت: (وَاللَّهُ يَعْلَمُ الْمُفْسِدَ مِنَ الْمُصْلِحِ)[6]، چاکساز و گەندەڵ جیا دەکاتەوە.

ب - بە مانای (عن)، وەك پەروەردگار دەفەرموێت: (قَدْ كُنَّا فِي غَفْلَةٍ مِّنْ هَذَا)[7] أي عنه: لێی غافڵ بووین.

ج - بە مانای (الباء) وەك پەروەردگار دەفەرموێت: (يَنظُرُونَ مِن طَرْفٍ خَفِيٍّ)[1] أي به: بە هۆیەوە، و بە تیل نیشان، و هەروەها وەك لەم فەرموودەیەدا: (يَحْرُمُ من الرَضَاعِ ما يَحْرُمُ مِن النَّسَبِ)[2] أي به: واتە بە هۆی شیرخواردنەوە لە یەکتری حەرام دەبن.

---

(1) سورة النور/١٤.
(2) سورة طه/٧١.
(3) سورة البقرة/١٧٩.
(4) سورة ابراهيم/٩.
(5) سورة الاسراء/١.
(6) سورة البقرة/٢٢٠.
(7) سورة الانبياء/٩٧.

د ـ بە مانای (في) وەك پەروەردگار دەفەرموێت: (إِذَا نُودِي لِلصَّلَاةِ مِن يَوْمِ الْجُمُعَةِ)[3] أي فيه: لە ڕۆژی هەینیدا.

هـ ـ بە مانای (عند) وەك پەروەردگار دەفەرموێت: (لَن تُغْنِيَ عَنْهُمْ أَمْوَالُهُمْ وَلاَ أَوْلاَدُهُم مِّنَ اللّهِ شَيْئاً)[4] أي عنده: لە لای پەروەردگار ئەم جۆرە شتانە ناخوات!

و ـ بە مانای (على) وەك پەروەردگار دەفەرموێت: (وَنَصَرْنَاهُ مِنَ الْقَوْمِ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا)[5] أي عليهم: سەرمانخست بە سەریاندا.

ز ـ "التعليل – هۆكار – بايس"، وەك پەروەردگار دەفەرموێت: (يَجْعَلُونَ أَصْابِعَهُمْ فِي آذَانِهِم مِّنَ الصَّوَاعِقِ حَذَرَ الْمَوْتِ)[6] أي لاجلها: بە هۆكاری ترس لە مەرگ.

پیتی: (إلى):

کە بۆ (کۆتایی مەبەست – أنتهاء الغاية)، بەکار دێت، واتە کۆتایی قۆناغ و مسافە هەم لە شوێن و هەم لە کاتدا، وەك ڕستەی (نمت إلى طلوع الفجر: تا هەڵهاتنی ئاسۆ خەوتم)، واتە: تا کۆتایی وەختەکە، و یان وەك ڕستەی (طلعت الجبل: چوومە سەر کێوەکە)، واتە: ترۆپکەکەی، و بۆ مانای تریش بەکار دەهێنرێت، وەك:

أ ـ بە مانای (مع) واتە: "المصاحبة – هاوڕێیەتی"، و پێکەوە پابەندبوونی دوو شت بە یەکەوە، وەك: (من ساء سلوكه اساء إلى أهله وعذبهم إلى عذابه: أي اساء مع اهله وعذبهم مع عذابه: هەرکەس ڕەوشتی خراپ بێت، ئەوا لە گەڵ خاووخێزانیشی خراپ دەبێت و ئەوانیش وەك خۆی تووشی دەردیسەری دەکات)، و وەك پەروەردگار دەفەرموێت:(وَلاَ تَأْكُلُواْ أَمْوَالَهُمْ إِلَى أَمْوَالِكُمْ) أي مع أموالكم: واتە لە گەڵ ماڵ و دارایی خۆتان.

ب ـ بە مانای (في) "الظرفية: چوونەناو" وەك پەروەردگار دەفەرموێت: (قُلِ اللَّهُ يُحْيِيكُمْ ثُمَّ يُمِيتُكُمْ ثُمَّ يَجْمَعُكُمْ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ)[7] أي في يوم القيامة، واتە لە ناو ڕۆژی قیامەتدا.

---

(1) سورة الشورى/٤٥.
(2) صحيح البخاري ٣٦٤٥
(3) سورة الجمعة/٩.
(4) سورة آل عمران/١٠.
(5) سورة الانبياء/٧٧.
(6) سورة البقرة/١٩.
(7) سورة الجاثية/٢٦.

ج ـ بە مانای (من) واتە: "البعضية–هەندێتی"، وەك دەگوترێت: (شرب العاطش فلم يرتو إلى الماء: کابرای تینوو بە هەندێ ئاو تینوێتی نەشکا و ئەنگیزەی دەرونی دانەمرکایەوە).

د ـ بۆ "التبيين – ڕوونکردنەوە" دێت، وەك ڕستەی (احتمال المشقة احب إلى النفس الكريمة من الاستعانة باللئيم: چەشتنی سەختی و دژواری لە لای دەروونی مرۆڤی بەرز زۆر باشترە لە پەنابردنە بەر مرۆڤی ناکەس).

هـ بۆ "الأختصاص –تايبەتمەندی" دێت، واتە تايبەتکردنی شتێك بە شتێکی ترەوە، وەك: (انا لله وانا إليه راجعون)، واتە: ڕێکخستنی ژیان و مەرگمان کارێکی تايبەتە بە زاتی پەروەردگارەوە. [1]

جا بەم ئەندازەیە کۆتایی بەم باسی پراکتیزەکردنی ماناکانی حەقیقەت و مەجاز لە پیتەکاندا دەهێنین، و هەرکەس پێی خۆشە کە زیاتر لەم بارەیەوە بزانێت، با تەماشای پەرتووکە بڵاوکراوەکانی زانستی ئوصولی فیقهـ بکات، کە لە پەراوێزەکاندا ئاماژە بۆ زۆر لەو پەرتووکانە کرا.

---

[1] الشامل معجم في علوم اللغة العربية ومصطلحاتها للمؤلفين: محمد سعيد اسبر وبلال جنيدي طبعة دار العودة بيروت ص١٥٨ ـ١٥٩.

(بەشی چوارەم)

گوزارشتی دەقەکان، هەم لە ڕووی دەربڕین (مەنتوق) و هەم لەڕووی چەمك (مەفهوم)ـەوە

- المدلول
  - منطوق
    - صريح
    - غير صريح
      - اشارة
      - اقتضاء
      - ايماء
  - مفهوم
    - مفهوم الموافقة
    - مفهوم المخالفة

شتێکی بەڵگە نەویستە کە ئەو ئامانجو مەبەستەی هاوشانە و هەوێنە لە بەشەرع کردنی حوکم و دانانی یاساکاندا، بریتییە لە بەرژەوەندییەکانی مرۆڤ لە پێناوی سوودگەیاندن پێی و لادانی زیان لێی، و شەریعەتی ئیسلامی، بایەخی زیاتری داوە بە بەرژەوەندییە رۆحیو دواڕۆژییەکان، لە چاو بەرژەوەندییە ماددیو دنیاییەکان.

و شتێکی روونیشە کە دەقەکان قاڵبی لەخۆگرتنی نەخشەو جەستەی حوکمەکانن، و لەفزەکانیش ئەو دەفرانەن کە ماناکانیان هەڵگرتووە، و بەرپرسیارێتی دۆزینەوە و ئاشکراکردنی ئەم ئەحکامانە لە ئەستۆو گەردنی ئەو شەرعزان و دادوەرانەدان، کە پسپۆڕ و کارناسی بواری زانستەکانی شەریعەت و یاسان، و هەروەها ئەوەیش زانراوە، کە گوزارشتکردنی دەقەکان لەسەر حوکمەکان، لەسەریەك شێواز نارۆن، و بەڵکو ئەو حوکمانە هەیانە کە بێـژراو و دەربـڕدراوە (منطـوق)ـە، و لـە لـەفزی دەقـەکان و دەستەواژەکانەوە وەردەگیرێن، و هەیانە کە لە چەمکدا وەردەگیرێت، (مەفهوم)ە، کە لە رۆح و ناوەڕۆکی و هۆکارو فاکتەرەکانەوە وەردەگیرێت، و (مەنطوق)یش، یان (صەریح: ڕاشکاو)ە، یـان (غـیر صـریح: ناڕاشکاو)ە، و ناڕاشکاوەکەیش، یان (إشارة: ئاماژە)یە، و یان (إقتضاء: داواکردن و پێویستکردن)ە، و یان (إیماء: درکاندنو گەیاندن)ە[1]، وە چەمکەکەیش، یان چـەمکی گونجـاو (المفهـوم الموافـق) و یـان چەمکی پێچەوانەیە، (المفهوم المخالفة).

جادواجار بەم جۆرە لەبەردەم شەرعزان و دادوەردا، شەش کەناڵ هەن، کە لە سەر چـاوەکانیانەوە، حوکمەکان هەڵبهێنجێت، کە ئەمانەن:

---

[1]- بۆ دریژە باسی ئەم پرسە بڕوانە، پەرتوکی (شرح الکوکب المنیر)، ل ٣٣٨.

١- بیژراو و دەربڕدراوی ڕاشکاوانە، (المنطوق الصریح)[1]:

بریتییە لەوەی کە دەق، بەلەفزەکانی خۆی و بە دەستەواژەکانی گوزارشتی لەسەر دەکات، بەگوزارشتکردنێکی لەفزی و شێوەدانراو (وَضعي)[2]، ئیتر یان هاوکوك و پڕاوپڕ دەری دەبڕێت، و یان بە لەخۆگرتن دەری دەبڕێت، وتە: بەشێوەی پاشکۆیی، و ناڕاستەوخۆ[3]، جا کە پەروەردگار دەفەرموێت: ﴿وَٱلَّذِينَ يَرۡمُونَ ٱلۡمُحۡصَنَٰتِ ثُمَّ لَمۡ يَأۡتُواْ بِأَرۡبَعَةِ شُهَدَآءَ فَٱجۡلِدُوهُمۡ ثَمَٰنِينَ جَلۡدَةٗ وَلَا تَقۡبَلُواْ لَهُمۡ شَهَٰدَةً أَبَدٗاۚ وَأُوْلَٰٓئِكَ هُمُ ٱلۡفَٰسِقُونَ﴾[4].

ئەمە گوزارشت لەسەر کۆی هەرسێ سزاکە دەکات، بەشێوەی گوزارشتکردنی هاوڕێك، وتە: ڕێك و پڕاوپڕ دەلالەت و گوزارشت لەسەر ئەو مانایانە دەکات، و لە چوارچێوەی هەموویاندا، و لە ئاستی هەریەکەیاندا، بەشێوەی لەخۆگرتن، گوزارشت لە سەرهەریەکەیان دەکات.

٢- دەربڕدراوی ناڕاشکاو (المنطوق غیر الصریح):

ئەوەیە کە دەقەکە گوزارشتی لەسەر دەکات، بەشێوەی گوزارشت کردنی عەقڵی پابەندکارانە، وتە عەقڵ پابەندت دەکات، کە ئەو مانایەی لێوە فام بکەیت، جا ئەمەیان عەقڵیە، چونکە ئەوەی کە هەست بەو پەیوەندی و کۆنتاکتەی نێوان گوزارشتکارو گوزارشت لێکراوەکە دەکات، بریتییە لە عەقڵ، و هەروەها پابەندکارانەیە، چونکە پێویستە بۆ بێژراوە ڕاشکاوەکە، و پابەندە بە بوونییەوە، و

---

[1] ئەم بابەتی گوزارشتکردنی بێژراوی ڕاشکاو (دلالة المنطوق الصریح) لە لای زانا ئوصولییەکانی مەزهەبی حەنەفی، بە (دلالة العبارة) یاخود (عبارة النص) ناوزەدکراوە، هەروەك گوزارشتکردنی چەمکیی (دلالة المفهوم) بە (دلالە النصّ) ناوزەد کراوە، و دابەشکردنی ئەم بابەتە بۆ (منطوق) و (مفهوم) زیاتر واقیعییە و لە جێگای خۆیدایە، و پێوانەکێکی وردەکارانەترە و نزیکترینەو ڕوونترینە بۆ یاساکان، هەم لە ڕووی تێگەیشتنەوە، و هەم لە ڕووی لەخۆگرتنەوە.

[2] بە دەستەواژەیەکی تر، ئەوەی کە هەر لە ئەسڵدا دەقەکە بەو مەبەستەو بەو مانایە دانراوێت، بە (مەنطوقی صەریح: دەربڕدراوی ڕاشکاو) ناوزەدکراوە، چونکە بەڕاشکاوی و ڕاستەوخۆیی دەربڕینی بۆکراوە، و ئەوەیش کە دەقەکە بەپاشکۆیەتی، ماناکەی تیادا فامراوەتەوە، و یان هەر لە ڕووی عەقڵەوە واپێویست دەکات، کە پابەندبین، بە و مانایەوە کە تیایدا هەیە، ئەمەیان بە (مەنطوقی غەیرە صەریح) دەربڕدراوی ناڕاشکاو) ناوزەدکراوە.

[3] بۆ درێژە باسی ئەم پرسە، بڕوانە پەرتووکی (مختصر المنتهی الأصولي وَشرحه) ب٢، ل١٧١.

[4] سورة النور: ٤.

لەهەرجێگایەکدا ئەو بونی هەبوو، ئەمیش بوونی هەیە، و هەموو ئەوانەی کە پسپۆڕن لەم بابەتەدا، هەست بەم حاڵەتە دەکەن و پەی پێ دەبەن.

- بێژراوی ناراشکاوی سێ بەشە :

أ- ئاماژەی دەق (إشارة النص) و یاخود گوزارشتکردنی ئامارژەیی (دلالـة الأشـارة) کە ئەمەیش گوزارشتکردنێکی عەقڵی پێویست و پابەندکارانەیە بۆ دەقەکە لەسەر حوکمێکی وا کە شوێنکەوتەی دەربڕدراوە ڕاشکاوەکەیە و پابەندە پێیەوە[1].

ب- گوزارشتکردنی داواکردن و وا خواستن (دلالة الأقتضاء) کە بریتییە لەو گوزارشتکردنەی کە عەقڵی و پابەندکارانەیە بۆ دەقەکە، لە سەر ئەوەی کە تیایدا ووشەیەك، و یاخود دەستەواژەیەك هەیە، کە خوازیاری ئەوەیە کە دەقەکە گوزارشت بکات، لە سەر ماناو حوکمێکی وا[2]، کە ڕەچاوکردنی مەبەستەو ئامانجە لە دەستەواژەکەدا.

ج- گوزارشتکردنی درکاندن و ولگەیاندن، (دلالة الأیماء) کە بریتییە لە گوزارشتکردنی عەقڵی و پێویست و پابەندکارانەی دەقەکە لەسەر ئەوەی کە ئەو حوکمەی کە هەڵیگرتووە، بارگاوییە بەهۆکارو عیللەتێکی وا، کە بەبوونی ئەو عیللەتە حوکمەکەیش هەیە، و بەنەبوونی حوکمەکەیش نامێنێ[3].

---

[1]- وەگ گوزارشتکردنی گشتگیرانەی، ئەم ئایەتە پیرۆزە کە دەفەرموێت:﴿ وَحَمْلُهُۥ وَفِصَٰلُهُۥ ثَلَٰثُونَ شَهْرًا ﴾الأحقاف: ١٥، وهەروەها دەفەرموێت:﴿ وَفِصَٰلُهُۥ فِى عَامَيْنِ ﴾لقمان: ١٤، کە ئەمە گوزارشت لە سەرە ئەوە دەکات، کە لای کەمی ماوەی سکپڕی شەش مانگە، ئەویش بە دەرکردنی ماوەی دووەم، کە دوو ساڵەکەیە، لەماوەی یەکەم، کە (٣٠) مانگە، و دەرەنجام دەکاتە شەش مانگ.

٢- وەك گوزارشتکردنی ئەو فەرموودەیەی پێغەمبەرﷺ کە دەفەرموێت: رُفِعَ عَنْ أُمَّتِي الْخَطَأَ، وَالنِّسْيَانَ، وَمَا اسْتُكْرِهُوا عَلَيْهِ: (کردەوەی هەڵەو لەبیر چوونەوە زۆر لێکراو لە سەر گەلەکەم هەژمار ناکرێت) کە لەم کەلامەدا ووشەیەکی نەدرکێنراو هەیە، کە ڕەچاوکردنی پێویستە، کە ئەویش، (بەرپرسیارێتی) و (سزادان) و ئەوانەیە واتە: کارو کردەوە ئەنجامدان بەو حاڵەتانەوە سزای لەسەر نییە.

٣- وەك گوزارشتکردنی، ئایەتی: ﴿ إِنَّ ٱلَّذِينَ يَأْكُلُونَ أَمْوَٰلَ ٱلْيَتَٰمَىٰ ظُلْمًا إِنَّمَا يَأْكُلُونَ فِى بُطُونِهِمْ نَارًا ۖ وَسَيَصْلَوْنَ سَعِيرًا ﴾النساء: ١٠.

لەسەر ئەوەی کە هۆکارو عیللەتی حەرامکردنی خواردنیماڵی هەتیو، بریتییە لە پاراستنی ماڵو سامانەکەی.

٣- چەمکی تەبا (مفهوم الموافقة)[1]:

ئەمیش ئەو حوکمەیە کە لە ڕۆحی دەقەکانەوە وەردەگیرێت، نەوەك لە دەستەواژە و ڕێژگەکانەوە، وهەروەها لەو مەبەست و ئامانجە وەردەگیرێت، کە لە کاتی بە شەرعکردنیدا لە گەڵیدا بووە، و هەوێنی دەرچوونی بووە، و پابەندنییە بە ئەو پیتانەوە کە پەیکەرەکەی پێکهێناوە، و بەڵکو ڕۆحەکەی و ئامانجەکەی لامەبەستە.

٤- چەمکی پێچەوانە (المفهوم المخالفة):

کە بریتییە لەو حوکمەی کە پێچەوانەی دەربڕراوی دەقەکەیە کە ئەم حوکمەیش لە کۆت (قەید)ێکی، هاتووی ناو دەقەکەدا وەردەگیرێت کە لە حوکمەکەدا دانپیادانراوە[2].

و لەم پێشەکییەوە، کەم و کوڕی داڕشتنی بڕگەی یەکەم، لە ماددەی یەکەمی یاسای مەدەنی عێراقی[3]، و یاسای مەدەنی میصری[4]، و هەروەها هەموو یاسایەکی هاوێنەی ئەم دووانەمان[5]، بۆ

١– هەروەها بە دلالة المفهوم: گوزارشتکردنی چەمك)یش، ناوبراوە، هەروەك حەنەفییەکان بە (دلالة النص: گوزارشتی دەق) ناویان ناوە، وەکگوزارشتکردنی ئایەتی: ﴿فَلَا تَقُل لَّهُمَا أُفٍّ﴾ الإسراء: ٢٣ .
کە ئەمە گوزارشتە لە سەر تەواوی ئازاردانەکان، لە لێدان و جنێوپێدان و هتد... کە ئەم ئایەتە بە دەربڕراوی ڕاشکاوانەی خۆی گوزارشت دەکات، لەسەر حەرامێتی ئۆف کردن، و بە چەمکی تەبا (مفهوم الموافقة)یش، گوزارشت دەکات، لە سەر حەرامی ئەو ئازاردانانە.

٢– وەك گوزارشتکردنی ئەم ئایەتە پیرۆزە، کە دەفەرموێت: ﴿وَرَبَٰٓئِبُكُمُ ٱلَّٰتِي فِي حُجُورِكُم مِّن نِّسَآئِكُمُ ٱلَّٰتِي دَخَلۡتُم بِهِنَّ﴾ النساء: ٢٣.
ئەم ئایەتە بە دەربڕراوی ڕاشکاوی خۆی گوزارشت دەکات، لە سەر حەرامی مارەکردنی کچی (کوڵەبەس) لەلایەن باوەپیارەکەیەوە، لە دوای جوتبوون لەگەڵ دایکیدا، و بەپێی چەمکی پێچەوانەی دەقەکە گوزارشت دەکات، لە سەر حەرام نەبوونی ئەگەر دایکەکەیت تەڵاق دابوو، یان مردبوو، پێش ئەوەی بیگوازێتەوە و لەگەڵی جووت ببێت، کە لەئایەتەکەدا هاتووە، کە دەفەرموێت: ﴿ٱلَّٰتِي دَخَلۡتُم بِهِنَّ﴾ النساء: ٢٣.
کە ئەمە کۆتێکی دانپیانراوە لە حوکمەکەدا، کە حەرام بوونی مارەکردنی ئەو کچە کوڵە بەسەیە، لە لایەن باوە پیارە (زڕباوکەکەیەوە).

٣– ژمارە (٤٠) ساڵی (١٩٥١).

٤– ژمارە (١٣١) ی ساڵی (١٩٤٨).

٥– وەك بڕگەی یەکەمی ماددەی یەکەمی یاسای باری کەسیتی عێراقی، ژمارە (١٨٨) ی ساڵی (١٩٥٩).

دەردەکەوێت، بەوەی کە بەم جۆرە برگەکەی داڕشتووە، کە دەڵێت: (تسري النصوص التشريعية على جَميع المَسائل التي تتناولها هذه النصوص في لفظها أو في فحواها):(دەقە یاساییەکان، بەسەر هەموو ئەو پرسانەدا پراکتیزە دەکرێن، کە ئەو دەقانە گرتوویانەتەخۆ، هەم لەفز و هەم لەناوەڕۆکدا)، چونکە ئەوەی کە لە لەفزەکانیان وەردەگیرێت، ئەوە (دەربڕدراوی ڕاشکاو: المنطوقالصریح)ە، و ئەوەی کە لە ناوەڕۆکەکەی وەردەگیرێت، ئەو (چەمکی تەبا: المفهومالموافقة)یە، و بەم پێیە بێت، دادوەر سەرپشک نییە، بەوەی کە ناتوانێت حوکم دەربهێنێت، تەنها لەم دوو کەناڵەوە نەبێت.

و لەبەر کەموکوڕی ئەم بەشەرع و یاساکردنە، پێشنیار دەکەین، بە هەموارکردنەوەی ئەو برگەیە بەم شێوازە: (تسري النصوص التشريعية على جَميع المسائل التي تتناولها هذه النصوص بـمنطوقها أومفهومها): (دەقە یاساییەکان ، بە سەر هەموو ئەو پرسانەدا پراکتیزە دەکرێت، کە ئەو دەقانە لە خۆیان گرتووە، هەم لە ڕووی دەربڕین (منطوق) و هەم لەڕووی چەمك (مفهوم)ـەوە، چونکە (منطوق)ـەکە، هەم ڕاشکاوەکە دەگرێتەوە و هەم ناڕاشکاوەکەیش هەر سێ بەشەکەی دەگرێتەوە، و چەمك (مەفهومەکەیش) هەم (مفهوم الموافقة) و هەم (مفهوم المخالفة)یش، دەگرێتەوە.

و لەبەر گرنگیی ئەم شێوازانە لەگوزارشت و دەلالەتکردنی دەقەکاندا، بۆ ئەو کەسانەی کە مامەڵە دەکەن لە گەڵ دەقەکاندا بۆباس و توێژینەوەی هەریەکە لە(المنطوق: بێژراو) و (المفهوم: چەمك) بەشە باسێکی سەربەخۆ تەرخان دەکەین.

(بەشە باسی یەکەم)
بێژراو دەربڕدراوی دەقەکان
(منطوق النصوص)

وەك پێشتریش باسکرا (المنطوق: بێژراو) یان ڕاشکاوانەیە، و یان ناڕاشکاوانەیە، و ڕاشکاو ئەوەیە کە دەقەکە حوکمەکەی هەر لە لەفزەکەدا قاو داوە و دەری بڕیوە، و ئیتر دەرهێنانی ئەو حوکمە هەر لەو دەقەدا هەیە، و پێویستی بەهەڵهێنجانی لە جێگای ترەوە نییە، و گوزاشتکردنیشی لەسەر حوکمەکە یەکلایی (قەطعي)یە، ئەگەر گوزارشتی لەسەر حوکمێکی واکردبوو، کە تەنها هەڵگری ئەو مانایە بوو، کە دەری بڕیوە و ئەگەری بە دەستەوەدانی مانای تری نەبوو، و ئەگەر هەڵگری مانای تریش بوو، ئەوە گوزارشتکردنەکەی گوماناوی و نایەکلایی (ظني الدلالة)یە، کە درێژەباسی ئەم بابەتە، پشت بەخودا لە جێگای خۆیدا دێت.

و دەربڕدراوەی ناڕاشکاو، ئەوەیە کە لەفزەکە شێوەی ئاماژە کردن و یان (داخوازتن) و یان دركاندنی ژێرلێو، حوکمەکەی گرتووەتە خۆی، و بۆ زیاتر ڕوونکردنەوە، توێژینەوەی ئەم سێ بەشەی دەربڕدراوی ناڕاشکاو (المنطوق غيْر الصريح) بۆ سێ بەش و مەبەست دابەش دەکەین[1] .

١- ڕەهەندی بایەخدان و جەختکردنەوە لەسەر توێژینەوەی دەربڕدراوی ناڕاشکاو، ئەوەیە کە دەربڕدراوی ڕاشکاوانە پێویست و کاڵکەرە، و (ناڕاشکاوەکە) حەوجێی بەو هەیە، و پابەندە پێوەی، جا لەهەر دەقێکدا کە دەربڕدراوی ناڕاشکاو هاتەدی، ئەوا (دەربڕدراوی ڕاشکاو)یش، لەگەڵیدا دێتەدی، چونکە ئەوەی کە پێویستە ئەگەر هاوشان بوو، لەگەڵ ئەو شتەیدا کە پێویستی بەم هەیە، ئەوا بێ ئەو پێویستییەی خۆی نایەتەدی، واتە (لازم) و (ملزوم)ی، یەکترن.

(مەبەستی یەکەم)
باسی ئاماژەی دەق و جێبەجێکردنی
(إشارة النص و تطبيقاتها)

پێشتر زانیمان، کە (إشارة النص: ئاماژەی دەق) و یان (دلالة الأشارة: گوزارشتکردنی ئاماژەیی) بریتییە لەو گوزارشتکردنە عەقڵی و پابەندکارانەیەی دەق، لەسەر حوکمێکی وا کە پاشکۆو شوێنکەوتەی دەربڕراوی ڕاشکاوانەی دەقەکەیە، و حەوجێی پێی هەیە، و ئەو شتەیش کە پێویستی بە شتێکی تر هەیە، و هاوشانییەتی و پابەندە بە هاتنەدی ئەو شتەی کە لازمیەتی و وا دەکات، کە ئەم هەرکات هاتەدی، ئەوا شتە پێویستیەکەیش لە گەڵ ئەم دێتە دی، و بەپێی ئەمە بێت، ئەو دەقەی کە گوزارشت دەکات، لە سەر حوکمێك بە شێوەی گوزارشتی ئاماژە، ئەوە دەربڕراوی ڕاشکاوانەیە، و بەشێوەی گوزارشتکردنی لەفزی و دانراو (وضعي) ئیتر یان ڕاوڕاو یان بەشێوەی شوێنکەوتن دەلالەتی لێدەکات.

و ئەم جیاکردنەوەیەش دەقەکانی بە ڕەهایی پێ جیا دەکرێتەوە، ئیتر چونیەکە دەقی شەرعی بن، یان دەقی یاسایی، و ئەوەی لای خوارەوە هاتووە، ژمارەیەکە لە حاڵەتە پراکتیکییەکانی ئەم دەقە شەرعی و یاساییانە:

أ- نمونە گەلێک لەو دەقە شەرعییانەی کە گوزارشت دەکەن، لەسەر حوکمەکان، بەشێوەی گوزارشت و دەلالەت کردن بە ئاماژە:

﴿ وَالْوَالِدَاتُ يُرْضِعْنَ أَوْلاَدَهُنَّ حَوْلَيْنِ كَامِلَيْنِ لِمَنْ أَرَادَ أَن يُتِمَّ الرَّضَاعَةَ وَعلَى الْمَوْلُودِ لَهُ[1] رِزْقُهُنَّ وَكِسْوَتُهُنَّ[2] بِالْمَعْرُوفِ لاَ تُكَلَّفُ نَفْسٌ إِلاَّ وُسْعَهَا لاَ تُضَآرَّ[3] وَالِدَةٌ بِوَلَدِهَا وَلاَ مَوْلُودٌ لَّهُ بِوَلَدِهِ وَعَلَى الْوَارِثِ

---

[1] أي الأب- والهاء يعود إلى (ال) الموصولة وهي بمعنى الذي أي وعلى الذي يولد له.

[2] أي دفع الرزق بمعنى الأجرة التي يتحصل بها الطعام والشراب والكسوة على الإرضاع.

[3] برفع التاء عند بعض على أساس أنه جملة خبرية معناها النهي، وهو يحتمل البناء للفاعل والمفعول، وأن يكون الأصل تضارِر – بكسر الراء الأولى – أو تضارَر – بفتحها – وعلى الأول تكون المرأة هي الفاعلة للضرار وتضر الأب عن طريق إضرار الولد، وعلى الثاني الأب يضرها عن طريقه.

مثْلُ ذَلِكَ فَإِنْ أَرَادَا فِصَالاً[1] عَن تَرَاضٍ مِّنْهُمَا وَتَشَاوُرٍ فَلاَ جُنَاحَ عَلَيْهِمَا وَإِنْ أَرَدتُّمْ[2] أَن تَسْتَرْضِعُواْ أَوْلاَدَكُمْ فَلاَ جُنَاحَ عَلَيْكُمْ إِذَا سَلَّمْتُم مَّا آتَيْتُم بِالْمَعْرُوفِ وَاتَّقُواْ اللّهَ وَاعْلَمُواْ أَنَّ اللّهَ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ ﴾[3].

ئەم ئایەتە پیرۆزە، گوزارشت لەسەر ژمارەیەك حوكمی شەرعی دەكات، كە هەیانە دەربڕپراوی ڕاشكاوانەیە، و هەیانە كە بە شێوەی گوزارشتی ئاماژە (دلالة الأشارة) دەلالەتی لەسەردەكات، كە درێژە باسەكەی بەم شێوەیەی لای خوارەوەیە:

یەكەم: ئەو حوكمانەی كە بە ڕاشكاوی و ڕاستەوخۆیی دەربڕدراون:

١- پێویستە و یان سوننەتە، و واجوان و باشە، كە دایكان شیر بە منداڵەكانیان بدەن، و لە سەریانە ئەم ئەركە جێبەجێ بكەن، ئەم كارە واجبە لە كاتی بەرپابوونی پرۆسەی هاوسەرگیریدا، ئەگەر هیچ پاساوێك لە ئارادا نەبوو، و لە دوای جیابوونەوەی ژن و مێردەكە لە یەكتری، شیر پێدانەكە سوننەتە (مندوب)ـە، بە پێی نیشانەی ئایەتی: ﴿فَإِنْ أَرْضَعْنَ لَكُمْ فَـَٔاتُوهُنَّ أُجُورَهُنَّ﴾[4].

چونكە (كردن) لەسەر كاری پێویست (واجب) نابێت و ئەم حوكمەیش دەربڕینێكی ڕاشكاوانەیە، بۆ ئەم فەرمایشتەی پەروەردگار كە فەرمویەتی: ﴿وَٱلْوَٰلِدَٰتُ يُرْضِعْنَ أَوْلَٰدَهُنَّ﴾[5].

چونكە ئەم ڕستەیە داواخوازانەیە (طلبي)[6]یە، لە ڕووی ماناوە، هەرچەندە لە لەفزدا ڕستەیەكی هەواڵی (خەبەر)یە.

٢- وا سووننەتە، كە ماوەی شیرپێدان دوو ساڵی تەواوبێت، واتە دوو ساڵەكە بەتەواوی شیری پێ بدرێت، نەوەك ئەوەی كە نزیكەی دووساڵ شیری پێ بدات، و بەڵام ئەم دیاریكردنە، بەشێوەی تۆپزی و پابەندكاری نییە، چونكە دەربڕپراوی ڕاشكاوی ئایەتەكە، ئەوەیە كە فەرموویەتی: ﴿حَوْلَيْنِ كَامِلَيْنِ لِمَنْ

---

[1] أي فطاما قبل الحولين وإنما سمي فصالا لان الولد ينفصل عن الإغتناء بلبن أمه إلى غيره من الأقوات.

[2] الخطاب للآباء.

[3] سورة البقرة/ ٢٣٣.

٤- سورة الطلاق: ٦.

٥- سورة البقرة: ٢٣٣.

٦- ڕۆژنامەی (الجمهورية)ی، عێراق، لە ژمارە (٨٤٣٧) لە بەرواری (١٩٩٥/٢/٢٩) لە ژێر ناونیشانی: (پسپۆڕان جەخت دەكەنەوە، لە سەر بایەخی شیرپێدانی سروشتی) ئەوەی نوسیبوو، كە ئەو توێژینەوە و ڕاپۆرتانەی كە ڕێكخراوی یونسێف بڵاوی كردونەتەوە ئەوەیان چەسپاندووە، كە شیر پێدانی سروشتی (دایك)، منداڵ لە تووشبوون بە زۆر نەخۆشی دەپارێزێت.

أَرَادَ أَن يُتِمَّ ٱلرَّضَاعَةَ ﴾[1].

ئەمە بۆ کەسێکە کە بیەوێت، ماوەی شیر پێدانەکە تەواو بکات، جا لێرەدا تەواوکردنەکەی هەڵپەساردووە بە ویستی دایک و باوکەوە، بەپێی نیشانەی ناو ئایەتی: ﴿فَإِنْ أَرَادَا فِصَالًا ﴾[2].

لە پێش دوو ساڵەکەدا، واتە دایک و باوکەکە ویستیان ئەمە مافی خۆیانە، بە مەرجێك زیان بە منداڵەکە نەگەیەنێت، کەواتە حوکمی ماوەکە حوکمێکی سووننەتە، و وا باشە و جوانە.

٣- لەسەر باوکی منداڵەکە پێویستە ئەرکی بژێوی و جل و بەرگی منداڵ شیرەخۆرەکە دابین بکات، یان بەخودی جل و پێداویستییەکان و یان بە پارەدان لە جیاتیاندا، و ئەمەیش لە جیاتی ئەوەیە کە ئەو دایکە هەڵدەستێت بە شیر پێدانی منداڵەکەو دایەنی کردنی، و ئەم حوکمەیش، دەربڕدراوی ڕاشکاوانەی ئایەتەکەیە، کە دەفەرموێت: ﴿وَعَلَى ٱلْمَوْلُودِ لَهُۥ رِزْقُهُنَّ وَكِسْوَتُهُنَّ ﴾[3].

چونکە پیتی (على: لەسەریەتی) بۆ پابەندکردنە، و مەبەستی لە دایکەکان، ئەو ژنە تەڵاق دراوانەن کە منداڵیان لەو پیاوانە هەیە، کە تەڵاقیان داوون، بە پێی ئەم بەڵگە گەلەی لای خوارەوە:

أ- ئەم ئایەتە پیرۆزە، لە دوای ئایەتەکانی پەیوەست بە ئەحکامەکانی تەڵاق هاتووە، و تەواوکاری ئەو ئەحکامانەیە، و لە شوێنەوارەکانی تەڵاق، بریتییە لە پێویستی بژێوی کێشانی ئافرەتی تەڵاقدراو، لەجیاتی ئەو شیر پێدانەی کە دەیدات بە منداڵ شیرە خۆرەکەی، و بەڵام لە کاتی بەردەوامی پرۆسەی هاوسەرایەتی ژن و پیاوەکەدا، ئەمەیان پێویست (واجب)ـە، لەسەر دایکەکە ئەم کارە بکات، چونکە هەم ژنی پیاوەکەیە و هەم دایکی منداڵەکەیە، و بژێوی کێشانیشی واجبە لەسەر باوکی منداڵەکە، چونکە پیاوی ماڵەو هاوسەری ژنەکەیە و بژێوی کێشانەکە لەم حاڵەتەدا، لە بەرحاڵەتی هاوسەرایەتی نێوانیانە نەوەك لەسەر شیرپێدانەکە.

ب- شتێکی ئاساییە کە ڕق و دوژمنایەتی و گرفت و کێشە لە نێوان ژن و پیاودا لە دوای جیابونەوە بێتە ئاراوە و دروست بن، کە ئەمە جاری وا هەیە، کە دەبێتە هۆکاری ئەوەی کە ژنەکە منداڵەکەی ئازار بدات، چونکە ئەمە بەشێوەیەکی ناڕاستەوخۆ ئازاردانی پیاوەکەیە، و یان جاری وا هەیە، کە ژنەکە حەزدەکات، شوو بکاتەوە بەکابرایەکی تر و ئەمە وادەکات، کە منداڵەکەی

١- سورة البقرة: ٢٣٣.

٢- سورة البقرة: ٢٣٣.

٣- سورة البقرة: ٢٣٣.

پشتگوێ بخات، جا لەبەر ئەم فاکتەرانەو هی تریش، خوای پەروەردگار فەرمانی کردووە بەوباوکانەی کە بە تەڵاقی ئاشکرا و دیار(بائن)[1] تەڵاق دراون، کە شیر بدەن بە منداڵەکانیان لەبەرامبەر کرێیەکی ماڵینە یان نەختینەدا، تا بە باشی پێی بژێت، بەڵام ئەو ژنەی کە بە تەڵاقی ریجعی، تەڵاقدراوە ئەمە وەك ژنی راستینەی کابرا وایە، چونکە مافی گەڕانەوەی راستەوخۆی بۆ لای پیاوەکەی هەیە، و لەسەری واجبە کە شیر بدات بەو منداڵەی.

٤- واجبێتی بژێوی و پۆشتەکردن بەپێی ئاستی توانای ماڵی پیاوەکە دەبێت، ئەگەر کەمدەست بوو بەپێی خۆی، ئەگەر دەسەڵاتدار بوو، بەپێی خۆی چونکە کارێکی باش و دادگەرانە نییە، کە کابرای کەمدەست بە تۆبزی زۆر لێ بکەیت، کە زیاتر لەوە بکات کە لە توانایدا هەیە و بۆی هەڵدەسێت و ئەم حوکمەیش، دەر بڕدراوی راستەوخۆی ئایەتی ﴿بِٱلْمَعْرُوفِ ۚ لَا تُكَلَّفُ نَفْسٌ إِلَّا وُسْعَهَا ﴾[2].

٥- حەرامە هەریەکە لە دایك و باوك، کە زیان لە یەکتری بدەن، بە هۆی منداڵە شیرە خۆرەکەیانەوە، لە کاتی پەیرەوکردنی یاساکانی شیر پێداندا، و نابێت دایك شیر نەدات بەو منداڵەی، تا بە هۆیەوە زیان لە باوکەکەی بدات، و هەروەها نابێت داوای کرێی زیاتر لە ئەندازەی پێویست بکات، و هەروەها دروست نییە، بۆ باوکیش کە ئەگەر ژنەکە حەزی لە شیر پێدان بەو منداڵە هەبوو، قەدەغەی لێ بکات، و هەروەها نابێت پیاوەکە رژدی و چرووکی لە بەرامبەر ژنەکەدا بەکاربهێنێت، لەوەیدا کە پێویستە لەسەر شانی کە بەرامبەری ئەنجامی بدات، هەروەك چۆن نابێت کە ئەرکی زیادە بخرێتە سەر شانی پیاوەکەیش، کە جۆرێك لە دەستبڵاوی تیادابێت، و لە توانایدانەبێت، و بەڵکو دەبێت لە تەواوی

١- تەڵاقی (بائین: تەڵاقدانی جیابووەوە) ئەوەیە کە مێرد مافی گێڕانەوە (رجعة)ی، ژنەتەڵاقدراوەکەی نییە، و ئەمیش دوو جۆرە.

أ- تەڵاقدانی جیابوونەوەی گچکە (الطلاق البائن بینونة صغرى).

ب- تەڵاقدانی جیابونەوەی گەورە (الطلاق البائن بینونة كبرى).

یەکەمیان: مێردەکە ناتوانێ ژنە تەڵاقدراوەکەی بگێڕێتەوە لای خۆی، مەگەر بە مارەکردنێکی تازەو مارەییەکی تازە، و چونیەکە ئەوەی لە کاتی عیدەدیا بێت، و یان دوای کۆتایی هاتنی عیدەدی.

دووەمیشیان: ئەوەیە کە مێرد بۆی نییە، نەلە کاتی عیدەدا و نە لەدوای عیدەدیش ژنە تەڵاقدراوەکەی بگێڕێتەوە، مەگەر بەگرێبەستی مارەکردنێکی تازەو مارەییەکی تازە، و دوای ئەوەی کە شوویەکی تر دەکات، و ئەو مێردە تازەیەش دەچێتە لای و پاشان بە مردنی و یان تەڵاقدانی لێی جیا دەبێتەوە و عیدەدی بەسەر دەچێت، جا کابرای یەکەم دەتوانێت، بیهێنێتەوە، و بیکاتەوە بەژنی خۆی.

٢- سورةالبقرة: ٢٣٣.

ئەم پرۆسەیەدا هاوسەنگیی و چاکەکاری ڕەچاو بکرێت، و هەروەها پیاوەکە مافی ئەوەیشی نییە، کە بە بێ بوونی پاساوێکی شەرعی، ئەو منداڵە لە دایکەکەی بسەنێتەوە، و هەر ئەمەیش دەربڕدراوی ڕاشکاوانەی ئەم ئایەتەیە کە فەرموویەتی: ﴿لَا تُضَآرَّ وَٰلِدَةُۢ بِوَلَدِهَا﴾[1].

٦- ئەگەر باوکەکە مرد، و یان توانای بژێوی کێشانی ژنە تەڵاقدراوە شیردەرەکەی نەبوو، ئەوا پێویستی کێشانی ئەم ئەرکە دەگوازرێتەوە، بۆ سەرشانی کەسوکاری منداڵە شیرە خۆرەکە و هەر ئەمەیش بێژراوی ڕاشکاوانەی ئەم ئایەتەیە: ﴿وَعَلَى ٱلْوَارِثِ مِثْلُ ذَٰلِكَ﴾[2]، واتە: (ئەگەر باوکەکە مرد) لەسەر میراتگرەکانییەتی ئەوەی پێشوو ڕاپەڕێنن[3].

٧- دروستە کە ژن و پیاوەکە ڕێك بکەون لەسەر ئەوەی کە کۆتایی بەشیرپێدانی منداڵەکە بهێنن، پێش تەواو کردنی دوو ساڵەکە، ئەگەر ئەم کارە زیانی نەدەگەیاند، بە منداڵەکە، چونکە دیاریکردنی تەواوکردنی دوو ساڵەکە، سوننەتە، و فەرمانێکی توێژیکارانەو جەخت لەسەر کراوە نییە، و ئەمەیش دەربڕدراوی ڕاشکاوانەی ئایەتەکەیە کە فەرمووی: ﴿فَإِنْ أَرَادَا فِصَالًا﴾[4].

٨- دروستە بۆ باوکان، کە دایەن بگرن بۆ منداڵەکانیان، کە شیر بە منداڵەکانیان بدەن (جیالە دایکی خۆیان) بەو مەرجەی ئەو مافەی کە لەسەری ڕێك دەکەون، و یان بەشێوەی نەریت دیاریان کردووە، بەبێ دواکەوتن و کەموکوڕی ڕاست بیدەن بەو ئافرەتانە کە دایەنی منداڵەکانیان دەکەن، چونکە نەدانی ئەم کرێیە، دەبێتە هۆی گوێنەدان بە منداڵەکە و بەزایەدانی مافەکانی لە بەخێوکردنیدا، و هەروەها لەم حاڵەتەدا، کە دایەن دەگیرێت بۆ منداڵەکە ئەوەیش بەمەرجگیراوە کە نابێت زیان بە دایکی منداڵەکە بگەیەنرێت، لەبەر ئەو فەرمانەی کە لە ئایەتەکەدا هاتووە، کە فەرموویەتی: ﴿لَا تُضَآرَّ وَٰلِدَةُۢ

١- سورة البقرة: ٢٣٣.

٢- سورة البقرة: ٢٣٣.

٣- هەندێ لە ڕاڤەکارانی قورئانی پیرۆز، وەك پێشەوا فەخرەدینی ڕازی لە تەفسیرەکەیدا، بـ٦، ل١٣٦، دەڵێت: مەبەستی لە میراتگران، میراتگری بوکەکەیە، کە لە دوای مردنی باوکەکە لەسەریان پێویستە ئەوە بە ئەنجام بگەیەنن، کە لە سەرشانی باوکەکە بووە، و بەڵام ئەو قسەیە پێچەوانەی ڕواڵەتی ئایەتەکەیە، کە ئاماژە بەوەدەکات، کەئەمە سەر بە بابەتی بنچینەی (الغُنْمُ بالغُرْم)ە، کەواتە، هەر کارێك چەندێ تیایدا بەشدارییت، لەزیان و قازانج، ئەوەندەت بەردەکەوێت، بۆیە بژێوی منداڵەکە لەسەر ئەو کەسانەیە کە میراتی لێ دەبەن، ئەگەر کابرای میراتدەر مرد و سامانی هەبوو.

٤- سورة البقرة: ٢٣٣.

بِوَلَدِهَا ﴾[1]، واتە: با زیان نەگەیەندرێ بـە هـیچ دایکێـك بـە هـۆی منداڵەکەیـەوە، و هـەروەها حـوکمی شیردانی ژنانی تر، غەیری دایك بە منداڵی شیرە خۆرە، دەربڕدراوی ڕاشکاوی، ئەم ئایەتە پیرۆزەیە، کە دەفەرموێت: ﴿وَإِنْ أَرَدتُّمْ أَن تَسْتَرْضِعُوٓا۟ أَوْلَٰدَكُمْ ﴾[2].

دووەم: ئەو حوکمانەی کە بەشێوی گوزارشتکردنی ئاماژەیی (دلالة الأشـارة) گوزارشتیان لەسەر کراوە

١- ڕەچەڵەکی منداڵان لە باوکیانەوەیە، نەوەك لە دایکیانەوە، و ڕووی گوزارشتکردنی، پیتی (لام) لە (لَهُ) دا بۆ حەقیقەتی خاوەندارێتییە، و لە بەر ئەوەی کە ناکرێـت بـەپێی مانـا حەقیقییەکـەی لێکـی بدەینەوە، ئەوا دەیخەینە سەر نزیکترین مانای نزیك لە خاوەندارێتی، کە ئەویش ڕەچـەڵەکە و پاشـان پیتی (ئەلف و لام) لە (المولود له) دا، بە مانـای (الـذي[3]: ئـەوەی) هـاتووە، و تەقدیرکردنەکـەی بـەم جۆرەیە:

(وعلى الذين يولد له: لەسەر ئەوەی کە منداڵەکەی بۆ بینراوە) و ئەم دەستەواژەیە بـە ئامـاژەکردن گوزارشت لە سەر ئەوە دەکات، کە دایکان منـداڵیان بـۆ ئـەو پیاوانـەیان دیـوە، و هەربۆئەمـەیش نهێنـی بەکارهێنان و هەڵبژاردنی دەستەواژەی (المولودله) یە لە جیاتی (الوالد) کـە مانـای ئەوەیـە منـداڵی بـۆ بینراوە.

٢- تەنها لەسەر باوکە، ئەگەر لە ژیاندا مابێت، و توانای دابینکردنی بژێوی ژیانی هەبێت، کە منداڵـە پێنەگەیشتووەکانی هەم کوڕ، هەم کچ بژیەنێت، و هەروەها لە ماوەی شیرخۆریدا ئەرکی بژێوی دایکی منداڵە شیرە خۆرەکانیشی لە ئەستۆ بگرێت، کە ئەمە بەشێوەیەکی ناڕاستەوخۆ ئەرکی بژێوی کێشانی منداڵە شیرە خۆرەکەیشە، کە لەسەر شانی پێویستە.

ڕەهەندی گوزارشتکردنی ئەم حوکمە ئەوەیە کـە تـەنها بـاوك تایبەتمەنـدی ڕەچـەڵەکی پـێ جیـا دەکرێتەوە، و لە بەرامبەری ئەم سوودەدا کە پێی گەیشتووە، ئەرکی بژێویشی دەکەوێتە سەرشان، بە

١- سورة البقرة: ٢٣٣.

٢- سورة البقرة: ٢٣٣، و بڕوانە: التفسير الكبير للرازي ١٢٤/٦ وما بعدها. تفسير النسفي ١١٧/٢ وما بعدها، تفسير القرطبي ١٦٠/٣ وما بعدها، أحكام القرآن للجصاص ١٠٤/٢ وما بعدها، أحكام القرآن لابن العربي ٢٠٢/١ وما بعدها.

[3] لأن (أل) إذا دخلت على اسم الفاعل أو اسم المفعول تكون موصولة بمعنى الذي أو التي، ويستوي فيه المذكر والمؤنث والمفرد والجمع، قال ابن مالك في ألفيته:

وَمَن وما وأل تساوي ما ذكر ... وهكذا ذو عند طيّء شهر

پێی بنچینەی (الغُنْمُ بِالْغُرْمِ)[1] واتە: هەركەس سوودی شتێكی پێ گەیشت، دەبێت باجی زیانەكەیشی بدات، و وەریگرێت.

٣- شیری دایك باشترە و لەپێشترە لە شیری تر، لەبەر ئەوەی كە كاریگەری تەواوی هەیە لە سەر تەندروستی منداڵەكەو تەنانەت هەڵسوكەوت و رەوشتیشی.

رەهەندی گوزارشتكردنی ئەم حوكمە ئەوەیە كە، خوای گەورە یەكەمجار فەرمانی شیرپێدانی ئاراستەی دایكان كردووە، و دواتر لەم ئەسڵەدا، بابەتێكی هەڵاوێر كردووە، كە ئەویش دروستی پشت بەستنە بە غەیری دایكان، ئەگەر پێویستی كرد، ئەمەیش بۆ رەچاوكردنی بەرژەوەندی منداڵەكەیە، وەك دەفەرموێت: ﴿وَإِنۡ أَرَدتُّمۡ أَن تَسۡتَرۡضِعُوٓاْ أَوۡلَٰدَكُمۡ﴾[2].

٤- تەنها باوكەكە مافی هەڵسوكەوتكردنی هەیە، لە سامانی منداڵەكەیدا، بە بێ پرسی ئەو منداڵەی و ئەم حوكمە هەڵاوێركراوە، لەو بنچینەیەی كە خواردنی سامانی كەسانی تر بە بێ رازی بوون و حەزی خۆیان حەرام كردووە، وەك پەروەردگار فەرموویەتی: ﴿يَٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُواْ لَا تَأۡكُلُوٓاْ أَمۡوَٰلَكُم بَيۡنَكُم بِٱلۡبَٰطِلِ إِلَّآ أَن تَكُونَ تِجَٰرَةً عَن تَرَاضٖ مِّنكُمۡ﴾[3]، و پێغەمبەر ﷺ فەرموویەتی: (لا يحل مال امرئ إلا بطيبة من نفسه)[4] واتە: سامانی كەس بۆ كەسی تر حەڵاڵ نییە، مەگەر كابرا بە حەز و رازی بوونی خۆی بیداتێ، رەهەند و رووی بە بەڵگە كردن و گوزارشتی ئەم حوكمە ئەوەیە كە باوك رەچەڵەك یەكلایی دەكاتەوە، و بژێوی دابین كردنیشی لەسەر ئەوە، و هەروەها سەرجەمی پێداویستییەكانی ئەو منداڵەی لەسەر شانە، تا ئەو كاتەی كە پێدەگات، و توانا پەیدا دەكات، كە پشت بەخۆی ببەستێت.

٥- ئەگەر باوك بە تایبەتی و دوژمنكارانە كوڕەكەی خۆی كوشت، ئەوا كوشتنەوەی لەسەر نییە، و بەڵكو بە سزای تەمێكارانە سزا دەدرێت، وەك، زیندانیكردن.

رووی گوزارشتی ئەم حوكمە ئەوەیە كە باوك هۆكاری بەدیهاتنی كوڕەكەیە، بۆیە نابێت كوڕەكەی و یان كوشتنی كوڕەكەی ببێتە هۆكاری نەمانی ئەو، و لەسەر ئەم بنەمایەیە كە زانایانی زانستی ئوصولی

١- گۆڤاری (الأحكام العدلية) ماددەی (٨٧).

٢- گۆڤاری (الأحكام العدليّة) ماددەی (٨٧).

٣- سورة البقرة: ٢٩.

٤- رواه مسلم.

فیقهـ گوتویانە: (الأبوّة مانعة من القصاص: باوکایەتی رێگرە لەو کوشتنەوەی!)، و هـەروەها ئەگـەر بوختانی بۆ کوڕەکەی خۆی کـرد، ئـەوا سـزای بوختانکـاری لەسـەر جێبـەجێ ناکرێـت، کـە بـە دەق لەشەریعەتدا دیاریکراوە، و بەڵکو تەمێ دەکرێت.

٦- پێویستی کێشانی ئەرکی بژێوی کەس و کارو خزمان، تەنها لەسەر ئەو خزمانە واجب نییە، کە لە باوکەوە خزمن وەك هەندێ لە زانایان ئەمە رایانـە[١]، و تـەنها لەسـەر ئـەو میـراتگرانەیش نییـە، کـە میـراتبەر و خزمی نزیکن، وەك هەندێکی تر لە زانایان ئەمە رایانە، و بەڵکو ئەم ئەرکە ئەرکی سەرشـانی هەموو خزمێکی میـراتگرەکەیە کە ئەنجامی بدات.

رووی بە بەڵگە کردنی ئەم بابەتە، ئەوەیە کە لەفزی (الوارث: میراتگـر) لـە ئایـەتی: ﴿وَعَلَى ٱلْوَارِثِ مِثْلُ ذَٰلِكَ﴾[٢].

بـە هـۆی ئـەلفـو لامـی سـەرلەپاگیری (إستغراق)ـەوە، بووەتـە نـاوێکی ناسـراو (معرفـة) و هـیچ بەڵگەیەکیش نەچەسپاوە، کە هاتبێت و تایبەت (تخصیص)ـی، کردبێت، و دواتریش حوکمی واجبێتی بـژێوی کێشـان، هەڵواسـراوە، بـە وەسـفی (الـوارث: میراتگر)ـەوە، و هەڵواسـرانی هـەرحوکمێکیش بەشتێکەوە کە لێوەی هاتبێت، بەڵگەیە لەسەر هۆکار بوون (سببیة)ـی[٣]، سەرچاوەی لێوە هاتنەکە.

لێرەدا هۆکـار و سـەبەبەکە (میراتگرەکەیـە) و دواجـار بـە بـوون و نـەبوونی لـە گـەڵ حوکمەکـەدا دەخولێتەوە، واتە ئەگەر (وارث: میراتگر) هەبوو، ئەوا لە سەریەتی ئەرکی بژێوییەکەی بگرێتە ئەستۆ، و ئەگەر نەبوو، ئیتر لە سەر لایەنی ترە.

٧- دایك هەرە خاوەن مافترین کەسە کە منداڵەکەی خۆی دایەنی بکات، و رووی گوزارشـتکردنی ئەم حوکمە، ئەوەیە کـە خـوای گـەورە فـەرمانی پێکـردووە، کـە شـیربدات بـە منداڵەکـەی، و کـاری

١- وەك شافیعییەکان، کە دەڵێن: ئەرکی کێشانی بژێوی لەسەر غەیری دایك و باوك و ئەو دوانەی کە منداڵەکەیان بۆ بینراوە نییە، واتە: بەس لەسەر ئەوانە ئەو ئەرکە رایەڕێنن، بڕوانە پەرتووکی (کشف الأسرار، ب٢، ل٥٣٢).

٢- وەك حەنەفییەکان، بڕوانە سەرچاوەی پێشوو، کە (إبـن أبـي لیلـی) دەڵێـت: ئـەرکی کێشـانی بـژێوی لەسـەر هـەموو میراتگرێ واجبە، لەبەر رووکەشی ئەم ئایەتە پیرۆزە کە دەفەرموێت: ﴿وَعَلَى ٱلْوَارِثِ مِثْلُ ذَٰلِكَ﴾ البقرە: ٢٣٣.

٣- لە لای زانایانی زانستی ئوصولی فیقهـ باوە کە (سـەبەب) یـان بـە (عیلـلـەت) نـاو بـردووە، و لـە ڕاسـتیدا ئـەم ناونانـە وردەکارانە نییە، چونکە (عیلـلەت) زاراوەیەکی فەلسەفییە، و لە دوای وەرگێڕانی فەلسەفەو (مەنطیق: لۆژیـك) بـۆ سـەر زمانی عەرەبی، هاتووەتە ناو زانستە ئیسلامییەکانەوە.

شیرپێدانیش بەشێکە لە پرۆسەی دایەنی کردن[1]، و بەخێوکردن و دایەنی کردنیش وەك شیر پێدان خاوەنی خەسڵەتێکی دووانەیە، و هەردووکیان هەم مافن و هەم ئەرك.

لەو رووەوە لەسەر دایکەکە ئەرکە، چونکە مافی ئەوەی نییە کە بە بێ پاساو دەست لە هیچکامیان هەڵبگرێت، ئەگەر ئەو دەستهەڵگرتنە زیانی دەگەیاند بە بەرژەوەندی منداڵەکە، و هەروەها بۆی نییە، کە خۆی دوور بگرێت، لە شیردان بەو منداڵە، ئەگەر کەسێکی نەبوو کە برژێوی بۆ دابین بکات، هەروەك چۆن پابەندبوونی بە (عیدە)ـەوە، ئەگەر کەسێك نەبوو، لە ماوەی عیدەیەدا برژێوی بۆ دابین بکات، ئەم بیانووە نابێتە هۆکار بۆ ئەوەی کە عیدەکەی تەواو نەکات، کەواتە لە شیر پێدانەکەیشدا تەنانەت ئەگەر کەس نەبوو، برژێوی بۆ دابین بکات، ئەوا هەر لەسەریەتی، کە بەو ئەرکی شیر پێدانەوە پابەند بێت، و حیکمەت و هونەری لە پێشینەبوونی دایك لە مافی دایەنی کردنی منداڵەکەیدا ئەوەیە، کە هەر ئەو دایکە سۆزو بەزەیی و دڵنیایی رۆحی هەیە سەبارەت بەو منداڵە، کە ئەمەیش کاریگەری دەبێت، لەسەر رەوشتی منداڵەکە، ئەگەر خودی دایکەکە راستەوخۆ سەرپەشتی پەروەردەکردنی منداڵەکەی کرد.

٨- لە سەر ئافرەتی دەوڵەمەند پێویستە، کە برژێوی مێردەکەی (ئەگەر هەژار بوو) بکێشێت.

رووی گوزارشتکردنی ئەم حوکمە ئەوەیە کە ئەو ژنە میراتگری ئەو پیاوەیە[2]، و خوای پەروەردگار (برژێوی دان) و (میراتبردن)ـی، بەستۆتەوە بە یەکەوە، کە فەرموویەتی: ﴿وَعَلَى ٱلْوَارِثِ مِثْلُ ذَٰلِكَ﴾[3].

کە ئەمە گوزارشت لە سەر ئەوە دەکات، کە بەرپرسیارێتی مرۆڤ بە کێشانی ئەرکی برژێوی کەسانی تر، لەسەر ئەو بنەمایە دامەزراوە کە میراتگرییەتی، و هەر بۆیەش لە بەرئەوەی کە ژن میراتگری پیاوەکەیەتی، ئەگەر پیاوەکەی لە پێشییەوە مرد، بۆیە ئەگەر پیاوەکەی هەژاربوو، و ژنەکە دەوڵەمەندبوو، ئەوە ئەرکی کێشانی برژێوی ئەو پیاوەی لە سەر شانە، و هەر بەم پێیەش بێت، رێژەی ئەرکەو پابەندبوونەکەی بەدابینکردنی برژێوییەوە، بەپێی رێژەی ئەو بەشە دەبێت کە بەری دەکەوێت، لە میراتە بەجێماوەکەی ئەو کەسە، ئەمە ئەگەر میراتگرەکان زۆر بوون بۆیە ئەو هەژارەی کە خوشك و برای دایك و باوکی هەبوون، و یان هەر باوکی بوون، ئەمان برژێوی کێشانەکەیان بەرێژەی (سێ یەك) لە

١- بۆ درێژە باسی ئەم بابەتە بروانە (أحكام القرآن)ـی، (إبن العربي) ب١، ل٢٠٤.

٢-بۆ درێژە باسی ئەم بابەتە بروانە پەرتووکی (المحلى) ی ئیبن حەزم، ب١٠/ ل٩٢.

٣- سورة البقرة: ٢٣٣.

سەرشانە، چونکە لە کەلەپوری بەجێماو، سێیەکیان بەردەکەوێت[1]، بەگوێرەی بنچینەی ﴿لِلذَّكَرِ مِثْلُ حَظِّ الْأُنثَيَيْنِ﴾[2][3]، واتە: نموونەی ئایەتی تری قورئانی پیرۆز، کە گوزارشت دەکەن، لە سەر حوکمەکان، بە شێوەی (گوزارشتکردنی ئاماژە: دلالـة الأشـارة) وەك پـەروەردگار دەفـەرموێت: ﴿لَّا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ إِن طَلَّقْتُمُ النِّسَاءَ مَا لَمْ تَمَسُّوهُنَّ أَوْ تَفْرِضُوا لَهُنَّ فَرِيضَةً﴾[4]، واتە: گوناهتـان لەسـەر نییـە ئەگـەر ژنانێك تەڵاق بدەن کە هێشتا نەچووینە لایان یا مارەییتان بۆ دانەنابن.

کە بە شێوەی ئاماژە گوزارشت دەکات، لەسەر دروستی هاوسـەرگیری بـەبێ باسـکردنی مـارەیی تیایدا.

و هەروەها دەفەرموێت: ﴿أُحِلَّ لَكُمْ لَيْلَةَ الصِّيَامِ الرَّفَثُ إِلَىٰ نِسَائِكُمْ﴾[5].

کـە ئەمـە بـە ئامـاژە گوزارشـت دەکـات، لەسـەر دروسـتی ڕۆژووی ڕەمـەزان، هەرچـەندە کـابرا لەشگرانیش بێت، چونکە ڕێگا بە ژن و پیاو دراوە کە تـا دواسـاتی شـەو، ئەگـەر ویسـتیان پرۆسـەی سێکسـی ئـەنجام بـدەن، و شـتێکی ڕوونیشـە کـە خۆشـۆردن لـە نێـوان کۆتـایی شـەو و سـەرەتای ڕۆژبوونەوەدا سەختە.

١- بە پێچەوانەی ظاهیرییەکانەوە، بۆ درێژە باسەکەی بڕوانە (المحلی) ب١٠، ل ١٠٧.

٢- سورة النساء: ١١.

٣- لە پەرتوکی (کشف الأسرار، ب٢، ل٥٣٢)دا، هاتووە کە دەڵێت: ئەم ئایەتە ئاماژەی ئەوەی تیادایـە، کـە بـڕتێوی دابـین کردن بەپێی ئەندازەی میراتبردن پێویستە، چونکە میراتبردن هۆکارو عیللەتی پێویست بوونی بڕتێوی دابین کردنەکەیە، بۆیـە بنیاتنـانی حوکمەکـە لـە سـەر مانـای (مـیرات بردنەکـە) دەبێـت، و حـوکمیش بـەپێی ئەنـدازەی عیللەتەکـە دەچەسپێنرێت، چونکە مرۆڤ لە شتێ چەن سوودمەند بوو، ئەوەندە ئەرکیشی دەکەوێتە سەرو هـەر ئەوەنـدەمیش لـە زیانەکەی بەشدار دەبێت، واتە بەپێی ئەندازەکاری، و کە پەروەردگار دەفـەرموێت: ﴿لَّا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ إِن طَلَّقْتُمُ النِّسَاءَ مَا لَمْ تَمَسُّوهُنَّ﴾البقرە: ٢٣٥ _ ٢٣٦.

کە بە گوزارشتی ئاماژە (دلالة الأشارة) ئاماژە دەکات، بەدروسـتی هاوسـەرگیری کـردن، بـە پێـی بـوونی مـارەیی، و هەروەها پـەروەردگار دەفـەرموێت: ﴿أُحِلَّ لَكُمْ لَيْلَةَ الصِّيَامِ الرَّفَثُ إِلَىٰ نِسَائِكُمْ﴾البقرە: ١٨٧. کـە ئـەم ئایەتـە پیرۆزە گوزارشتە لەسەر دروستی ڕۆژووەکە هەرچەندە کابرا لە دوای جووتبوونەکە خۆی نەشۆردبێت، و بە لەشـگرانی ڕۆژی کردبێتەوە، لەبەر دروستی ئەنجامدانی ئەو جووتبوونە لـە دواسـاتی کۆتـایی شـەودا، کە بێگومـان کـابرا فریـای خۆشۆردن ناکەوێت.

٤- سورة البقرة:٢٣٦.

٥- سورة البقرة: ١٨٧.

ب- چەند نموونەیەک لە تێکستە یاساییەکان، کە بە شێوەی (گوزارشتکردنی ئاماژە: دلالة الأشارة) گوزارش دەکەن لەسەر حوکمەکان:

١- ماددەی (١/٣٧٨)[1] لە یاسای سزادانی عێراقی دەڵێت: جوڵاندنی دەعوا دژی ژن و پیاو، (سەبارەت بە کاری بەدڕەوشتی) و یان گرتنەبەری هیچ جۆرە ڕێکارێك، کارێکی دروست نییە، مەگەر لەسەر بنەمای سکاڵای یەکێکیان بێت، لە سەر ئەوی تریان.

جادەربڕراوی ڕاشکاوی برگەی یەکەمی ئەم ماددەیە، ئەوەیە کە یەکێك لەو دوو هاوسەرە، ئەگەر کاری داوێن پیسی ئەنجامدا، ئەوا کەسی تر بۆی نییە، کە دەوای لە دژتۆمار بکات، مەگەر هاوسەرەکەی کە بێ سووچە و تاوانی لە هەمبەر کراوە، واتە بەس ئەم مافی تۆمارکردنی دەوای هەیە لەسەری، و دەبێت ئەوەیش بزانرێت کە دەوالکاری گشتی، تەنها ئاڕاستەیەکە، کە بەهۆیەوە دەتوانرێت دەوای سزاییەکان بجوڵێندرێن و ڕاستەوخۆ ئاڕاستە بکرێن، و بەبەڵگەی ئاماژە گوزارشت لەسەر ئەوە دەکات، کە تاوانی داوێن پیسی کردنی یەکێك لە هاوسەرەکان دەستدرێژی کردنە سەر مافی تایبەتی ئەوی تریان، و بەم پێیەبێت، ئەو هاوسەرەیان کە دەستدرێژی کراوەتە سەر مافەکەی، مافی ڕەهایی هەیە، لەوەیدا کە دەوا یاساییەکەی لەسەر ئەوی تریان بجوڵێنێت، و یان وێڵی بکات، و هەروەها مافی ڕەهای هەیە لەوەی کە دەست لە مافی خۆی هەڵبگرێت، پێش دەولەکە و یان دوای دەولەکە، و هەروەها پێش

١- و هەر بەم شێوازەیش لە ماددەی (٣/أ١ف١) لە یاسای بنەماکانی دادوەری سزایی، عێراقیدا هاتووە کە جوڵاندنی دەوای سزایی دروست نییە، مەگەر لەسەر بنەمای سکاڵای دەستدرێژی لەسەرکراوەکە، و یان بریکارەکەی، کە بە پێی یاسا بریکارییەتی، لەم تاوانەدا:

١- داوێن پیسی یەکێك لە دوو هاوسەرەکان، و یان فرەژنی کردن بە پێچەوانەی یاسای باری کەسێتییەوە، و لە ماددەی (٢٧٤) لە یاسای سزادانی میصری دەڵێت: ئەو ژنەی کە شووی کردووە، و دواتر دەچەسپێت کە داوێن پیسی کردووە، ئەوا بەزیندانیکردن سزا دەدرێت، بە ماوەیەك کە لە دوو ساڵ زیاتر نەبێت، و بەڵام مێردەکەی مافی ئەوەی هەیە کە جێبەجێ کردنی ئەوسزایە ڕابگرێت، ئەگەر ڕازی بوو، کە لە گەڵی وەك جاران ژیان بەسەر بەرێت، و هەروەها ماددەی (١/٣٧٨) لە یاسای سزادانی عێراقی، ئەمە لای خوارەوەیشی لەخۆ گرتووە، کە سکاڵا لەم حاڵەتانەی خوارەوەدا وەرناگیرێت:

أ- ئەگەر سکاڵاکە لە دوای تێپەڕبوونی سێ مانگ تۆمارکرابوو، بەسەر ئەو ڕۆژەیدا کە کابرای سکاڵاکار زانیبووی بەتاوانەکە.

ب- ئەگەر سکاڵاکار ڕازی بوو، بە دەسپێکردنەوەی ژیانی هاوسەرایەتی سەرەڕای ئەوەی کە بە تاوانەکەی زانیبوو.

ج- ئەگەر ئەوە چەسپا کە داوێن پیسی کردنەکە، بە ڕازی بوونی سکاڵاکار ئەنجامدراوە.

دەرچوون یان دوای دەرچوونی حوکمی سزادانەکە، و لە کاتی دەست هەلگرتن لەو مافەدا دادگا مافی سزادانی نییە، و هەروەها لایەنی جێبەجێ کار بۆی نییە کە سزاکە جێبەجێ بکات.

کاری داوێن پیسی لە شەریعەتی ئیسلامیدا، بە دەستدرێژی کردن هەژمار دەکرێت، لەسەر مافی گشتی، واتە: لە سەر بەهاکانی کۆمەڵگە و رەوشت و شەرەف و رەچەڵەکەکەی، و هەروەها دژایەتییە لەگەڵ حوکمی خوای پەروەردگاردا، کە لە زۆر ئایەتدا هاتووە، هەروەك دەفەرموێت: ﴿ وَلَا تَقْرَبُوا الزِّنَىٰٓ إِنَّهُۥ كَانَ فَٰحِشَةً وَسَآءَ سَبِيلًا ﴾[1].

ئەم شەریعەتە پیرۆزە جیاوازی نەخستۆتە نێوان بە تاوان دانان و حەرامکردنی داوێن پیسی کردنی یەکێك لە دوو هاوسەرەکان و غەیری ئەوان، هەروەك چۆن هەر بەم شێوازەیش، بەردبارانکردن (رەجم) لە قورئانی پیرۆزدا بوونی نییە[2]، و شەریعەت لەم پرسەدا تەنها مافی تایبەتی یەکێك لە دوو هاوسەرەکەی نەپاراستووە، چونکە بۆی هەیە، کە داوێن پیسییەکەی بە مۆڵەتی مێردەکەی ئەنجام دابێت، (یان بە پێچەوانەوە) و یان هەمان تاوان ئەنجام بدات، و چاوپۆشی بکات، لەوی تریان، کە هەمان تاوان بکات، و هەروەها مەبەستی پاراستنی مافی داوێن پیسی لەگەڵ کراو نییە، چونکە بۆی هەیە کە بەحەزی خۆی کردبێتی و بەڵکو مافی گشتی و سیستمی گشتی و هەڵسوکەوتی گشتی دەپارێزێت.

و هەروەها سزای داوێن پیسی کردن، سزای شەلاقدانی هەیە کە مافی خودایە، و لە مافە گشتییەکانە و هیچ کەسێك دەسەڵاتی لێخۆشبوون، و پشتگوێ خستن و هەموارکردنەوەی نییە، (لا يملك أحد سلطة العفو أو التنازل عنها أو تعديلها) و بەم پێیە بێت، لەسەر هەموو کەسێك بالغبووی ژیر پێویستە کە بەشداربێت لە قەڵاچۆکردنی ئەم تاوانە قێزەونەدا، هەم بەخۆی و یان بە رێگەپێدانی لایەنە پسپۆرەکانی ئەم بوارە، چونکە ئەم بابەتە سەرپەرسی فەرمانکردن بە چاکە و رێگری کردن لە خراپەیە.

٢- لە ماددەی (١٦٣) لە یاسای مەدەنی عێراقی دا، هاتووە کە: (المعروف عرفاً كالمشروط شرطاً: ئەو شتەی کە بووەتە نەریت، وەك ئەو شتە وایە، کە لە هەر پرسێکدا بە مەرج گیراوە)[3]، کە ئەم دەقە بە دەربڕینی راشکاوی خۆی گوزارشت دەکات، لەسەر ئەوەی کە نەریت (عورف) لە کۆتکردنی

١- سورة الأسراء: ٣٢.

٢- ئەم پرسەمان بە بەڵگەی عەقڵی و نەقڵی چەسپاندووە لەو پەرتووکەماندا کە ناومان ناوە (لا رجم في القرآن).

٣- ماددەی (٤٣) لە گۆڤاری (الأحكام العدلية).

گرێبەستەکاندا، هێزی ئەو (مەرج)ـە، دروستەی هەیە کە وابەستەیە پێوەی، و بە گوزارشتی ئاماژەیش دەلالەت دەکات، لەسەر ئەوەی کە کەسی گرێبەستکار ئەرکە لە سەری کە پابەندبێت، بەو شتانەی کە خراونەتە سەرشانی بەپێی نەریت، جا ئەگەر بەم پابەندبوونە نەریتییەوە وابەستە نەبوو، ئەوا لایەنی بەرامبەری بۆی هەیە، کە داوای هەڵوەشاندنەوەی گرێبەستەکە بکات.

٣- هەرکەس وەسیەتی کرد، بەوەی کە سوودی زەوی و زارو یان خانووبەرەکەی بۆ کەسێك بێت، لە غەیری میراتگرەکانی، ئەم کارەی گوزارشت دەکات، بە پێی دەربڕدراوە ڕاشکاوانەکەی لە سەر ئەوەی کە کابرای وەسیەت بۆکراو ئەو سوودەی شتە وەسیەت بۆ کراوەکە وەردەگرێت، و لێی سوودمەند و بەهرەمەند دەبێت لە دوای مردنی کابرای وەسیەتکار، مادام لە ژیاندایە، ئەگەر بەو مەرجەی کە وەسیەتەکە بەکاتەوە نەبەسترابوویەوە، و بەپێی گوزارشتی ئامـاژەکردن (دلالـة الأشـارة) دەلالەت دەکات، لەسەر ئەوەی کە کەسایەتی کابرای وەسیەت بۆ کراو لەبەر چاو دەگیرێت، لە لای وەسیەتکارەکە، بە جۆرێك کە ئەگەر مرد، ئەو وەسیەتە ناگوازرێتەوە بۆ سەر میراتگرەکانی، و بەڵکو سوودی شتە بەوەسیەت کراوەکە دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی کە لە ئەستۆیدایە، لە میـراتگرەکانی، ئەمە ئەگەر بەڵگەیەك نەهاتە ئاراوە، کە ئەم حوکمە پێچەوانە بکاتەوە.

٤- هەرکەس سامانەکەی دا بە کەسێك، و هەموو مەرجەکانی ئەو بەخەڵاتدانەی هاتنەدی، ئەوا ئەو گرێبەستی خەڵاتەی بەپێی دەربڕدراوی ڕاشکاوی گوزارشت دەکات لەسەر ئەوەی کە بەخشندەکە ئەو سامانەی کردۆتە موڵکی کابرای خەڵاتکراو، هەر لە ژیانی خۆیدا بە شێوەی بەخشین، و بەگوزارشتی ئامـاژە، دەلالەت دەکات، لەسەر مۆڵەتدانی بەوەرگرتنی ئەو سامانە، جا ئەگەر کابرای خـەڵاتکراو بـەبێ مۆڵەتی کابرای بەخشندە سامانەکەی برد، ئـەوە ئـەو وەرگرتنـە و بردنـەی دروسـت بـووە، و هـەموو شوێنەوارە شەرعیی و یاساییەکانی لەسەر بـەرپابووە، و هـەموو شـوێنەوارە شـەرعیی و یاساییەکانی لەسەر بەرپا دەکرێن، ئەمە ئەگەر بە ڕاشکاوی دەقێك بوونی نەبوو، کە ڕێگری بکات، لەو وەرگرتنەی بە بێ مۆڵەتی کابرای بەخشندە، و ئەگەر نا ئیتر کار بەو گوزارشتی ئامـاژەیە ناکرێت، بە پێی مـاددەی (١٥٧) لە یاسای ناوبراو، کە دەڵێت: (لا عبْرة بالدلالة فِي مقابلة التصريح)، واتە: کار بە دەلالەت ناکرێت لە بەرامبەر ڕاشکاویدا.

(مەبەستی دووەم)

گوزارشتی پێویستی و وا خواستن (دلالة الأقتضاء) و حاڵەتەکانی جێبەجێکردنی

جاری وا هەیە، کە شەرعدانەر ووشەیەك یان دەستەواژەیەك لە دەقێکدا واز لێ دەهێنێت، کە گوزارشتکردنی لەسەر مانا مەبەستەکە خوازیاری ڕەچاوکردن و دانپیادانانی ئەو شتەیە، وەك بەشێك لەو دەقە، و ڕەچاوکردنی، وەك مەرجێك وایە، بۆ پراکتیزەکردنی دەربڕدراوی (منطوق)ی، دەقەکە.

و نهێنی وازهێنان و پشت گوێ خستنی ئەو ووشە، یان دەستەواژەیە، سەرەڕای بابەخدارییەکەی دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی کە زۆر ئاشکرا و ڕوونە و دەکرێت بە کەمترین سەرنجدان پەی پێ ببرێت و بزانرێت، و یان لەبەر هێشتنەوەی دەقەکەیە لەباری گشتگیری (عموم)ی، خۆیدا سەبارەت بەو شتە وازلێهێنراوە، تا دادگاو دادوەر دەرفەتێکی بەرفراوانی وای لەبەردەستدابێت، کە بۆ هەموو پێشهات و بۆ هەموو سەر دەمێك تایبەتمەندی خۆی بهێڵێتەوە، و بەو شێوەیەی کە گونجاوە لەگەڵیدا مامەڵەی لە گەڵدا بکات و ئەندازەگیری بۆ بکات، و هەروەها دەکرێت کە ئەو واز لێهێنانە لەبەر هۆکاری تر بن، سەبارەت بەو کەسەی کە ئەرکی ئامادەکردنی پرۆژە یاسای دەسکردی خراوەتە سەرشان، وەك نەزانینی گرنگی و بایەخی ئەو کۆتە قوتدراو و وازلێهێنراوە، و یان وەك ئەوەی لەبیری چووە، یان هەڵەی کردووە، کە باسی نەکردووە، و یان...

جا لەبەر هەر هۆکارێك لەم هۆکارانەی باسەکرینەکە بێت، بێگومان کە ئەرکی پەی بردن بەوشتە، و حساب بۆ کردنی لە کاتی هەڵهێنجانی حوکم لە دەقەکانەوە، لەسەر موجتەهید و دادوەر، و یان هەرکەسێك کە مەبەستیەتی مەبەستی دەقەکە بزانێت[1]، لە ئەستۆیدایە و پێویست دەکات، لەسەری کە بیدۆزێتەوە و بە (المقتضِي) بە کەسرەی پیتی ضاد، واتە (خوازیار) ناودەبرێت، و گوزارشتکردنی خواستن (دلالة الأقتضاء) لە زۆر دەقی شەرعی و یاساییدا بوونی هەیە.

١– بۆ درێژە باسی ئەم پرسە بڕوانە پەرتووکی (تسهيل الوصول إلى علم الأصول) ل١٠٥.

أ- لەو دەقە شەرعیانەی کە خوازیاری بوونی پاشکۆ و یان بوونی پەیوەستییەکن لەناوخۆیاندا، تا بە هۆی ئەو پەیوەستییەوە هەڵگری مانا و مەبەستەکە بن، وەك ئەم نموونانەی لای خوارەوە:

یەکەم: ئەگەر حوکمەکە پەیوەست بوو، بە خودی شتێکەوە، ئەوە لەم حاڵەتەدا پێویستە کە کردەوەیەك لە کردەوەکانی مرۆڤـ تیایدا بە تەقدیر بگرین کە شیاو بێت بۆ شوێنەکە و بۆ حوکمەکە، چونکە ئەو شتانەی کە پەیوەستن بە حوکمە وەك ئەرك لەسەر شانی داناراوەکانەوە (الأحكام التكليفيّة) هەموویان سەر بە پرۆسەی کردەوەکانی هەڵسوکەوتی مرۆڤەکانن، بۆیە زانایانی زانستی ئوصولی فیقه (حوکم)یان، بەوە پێناسە کردووە، کە بریتییە لەو فەرمایشتەی پەروەردگار کەپەیوەستە بە کاروکردەوەی مرۆڤە ئەرك لەسەر شانەکان، لە ڕووی داواکردنەوە بێت، یان لەڕووی سەرپشك کردنەوە و یان لە ڕووی دانانەوە بێت، و نمونەی ئەم بابەتەیش وەك:

١- پەروەردگار دەفەرموێت: ﴿ حُرِّمَتْ عَلَيْكُمْ أُمَّهَٰتُكُمْ وَبَنَاتُكُمْ وَأَخَوَٰتُكُمْ وَعَمَّٰتُكُمْ وَخَٰلَٰتُكُمْ وَبَنَاتُ ٱلْأَخِ وَبَنَاتُ ٱلْأُخْتِ وَأُمَّهَٰتُكُمُ ٱلَّٰتِىٓ أَرْضَعْنَكُمْ وَأَخَوَٰتُكُم ﴾[1].

بێگومان پرۆسەی هاوسەرگیریش کردەوەی مرۆڤە.

٢- پەروەدگار دەفەرموێت: ﴿حُرِّمَتْ عَلَيْكُمُ ٱلْمَيْتَةُ وَٱلدَّمُ وَلَحْمُ ٱلْخِنزِيرِ﴾[2].

چونکە حەرام بوونەکە پەیوەستە بەم کردەوانەوە، و بەم هەڵسوکەوتانەوە، نەوەك بەخودی مرداره‌وو بوو، یان خوێن و یان گۆشتی بەراز.

٣- پەروەردگار دەفەرموێت: ﴿وَطَعَامُ ٱلَّذِينَ أُوتُوا۟ ٱلْكِتَٰبَ حِلٌّ لَّكُمْ وَطَعَامُكُمْ حِلٌّ لَّهُمْ ﴾[3].

و هەربەم شێوازەیش لە هەموو دەقێکدا کە حوکمەکەی پەیوەست بێت، بە خودی شتەکەوە، ئەوا پێویستە کە کردەوەیەك لە کردەوەکانی مرۆڤـی تیادا بە تەقدیر بگرین.

دووەم: ئەگەر لە دەقێکدا لادانی شتێك یاخود نکوڵی کردن لە بوونی شتێك، هات لە کاتێکدا کە بوونی ئەو شتە هەر لە خودی خۆیدا پێویست بوو کە هەبێت، جا لەم حاڵەتەدا ئەگەر دەقەکە ڕاست و

١- سورة النساء: ٢٣.

٢- سورة المائدة: ٣.

٣- سورة المائدة: ٥.

دروست بوو، ئەوا لەسەر ئەوە دەوەستین، کە ئەو شتەی ئەو دژیەکییە ڕووکەشەی نێوان ڕووداني ئەو شتە لە واقیعدا، و ڕوونەدانی لە دەقەکەدا لا دەبات ئەو شتە بە تەقدیر دەگرین، تا ناکۆکییەکە لاببات، و نموونەی ئەم بابەتەیش وەك:

١- پێغەمبەرﷺ دەفەرموێت: (رُفِعَ عَنْ أُمَّتِي الْخَطَأ، وَالنِّسْيَان[١]، وَمَا اسْتُكْرِهُوا عَلَيْه[٢]: کاری بەهەڵە و لەبیرچوونەوە و بەزۆرپێکردن تاوانیان لەسەرگەلەکەم نییە، و لەسەری بەرپرسیار نابن، و شتێکی ڕوونە کە هەموو مرۆڤێك بۆی هەیە، و دەگونجێت کە کاری بەهەڵە بکات، و بەهۆی لەبیرچونەوەو زۆرلێکردن کاری بەدی پێ بکرێت، جا خودی ئەم سێ حاڵەتە نە لەسەر گەلی پێغەمبەرمحمد ﷺلابراون، و نە لە سەر هیچ گەلێکی تر، بۆیە پێویستە لێرەدا شتێك تەقدیر بکەین، کە شیاو بێت و بگونجێت لەگەڵ ئەم حاڵەتەدا، جا هەندێ دەڵێن ئەو زیادەیە و تەقدیری ڕستەکە بەم شێوازە دەبێت: سزا و تاوان، و یان لێپرسینەوە لەسەر ئەم حاڵەتانە لابراوە، لەسەر بنەمای ئەوەی کە ئەم پاساوانە ڕێگرن لەوەی کە بەرپرسیارێتی تاوان لە سەریان وەربگیرێت، جا ئەگەر مرۆڤ تاوانێکی ئەنجامدا، لە حاڵەتی لەبیر چوونەوە، و یان بە هەڵەکردنیدا و یان لە ژێر فشاردا پێی کرا، و مەبەستی تاوانکاری تیایدا نەبووبێت، ئەوە لە ڕووی تاوانبارییەوە بەرپرسیارنییە، وە بەڵام لە ڕووی سیڤیلییەوە (مەدەنییەوە) بەرپرسیارە، و هەر زیانێکی ماددی دابێت، دەبێت بیبژێرێت، کە بە هۆی ئەو کردەوە و هەڵسوکەوتە ناشەرعییەی ئەوەوە بەری کەوتبێت، چونکە بابەتی بژاردن و قەرەبووکردنەوە، سەر بە پرسی فەرمایشتی دارێستەکراو و دانراو (خطاب الوضع)ـە، واتە بەستنەوەی سەبەبکارەکان بەهۆکارەکانەوە، بە بێ ڕەچاوکردنی ئەوەی کە سەبەبکارەکە نیازی خراپ بووە، و یان باش بووە، و هەندێك دەڵێن: حوکمی هەڵسوکەوتی کەسێ لەبیری چوبێت، و یان بەهەڵە کردبێتی و یان زۆری لێ کرابێت، لابراوە و شتێکی زانراویشە کە حوکم گشتگیرترە، و هەموو شوێنەوارە ئەو هەڵسوکەوتە دەگرێتەوە، و ئەوەی لەم بابەتەدا شارەزایانەترە ئەوەیە کە یەکەمیان بە تەقدیر بگرین، چونکە ئەم پاساوانە لە لای جەماوەری شەرعزانان، پاساوی ڕێگرن لە بەرپرسیارێتی لە تاوان.

---

[١] السهو زوال الصورة عن المدركة مع بقائها في الحافظة، والنسيان زوالها عنهما مما تحتاج في حصولها إلى سبب جديد. ابن عابدين ٧٠٩/٣.

[٢] وفي رواية دفع الله عن هذه الأمة ثلاثا: الخطأ والنسيان والأمر يكرهون عليه. وعن ابن عباس عن النبيﷺ قال: (ان الله وضع عن أمتي الخطأ والنسيان وما استكرهوا عليه). راجع المعتبر في تخريج أحاديث المنهاج والمختصر للزركشي، تحقيق الأستاذ حمدي السلفي، ص١٥٤.

٢- پێغەمبەرﷺدەفەرموێت: (لانكاح إلا بولي)[١] واتـە: مـارەكردنی ئـافرەت بـەبێ ئامـادەبوونی سەرپەرشـتيارەكەی دروسـت نييـەو دڵنامـەزرێت، و شـتێكی بەڵگـە نەويسـتە كـە مـارەكردن بـەبێ سەرپەرشتيار جاری وا هەيە، ڕوويـداوە، و چـەندەها جـاری بـێ سـنووريش ڕوودەدات، بـەم پێيـەبێت هەركەس وابزانێت كە مۆڵەتدانی سەرپەرشتيار مەرجی دروستی هاوسـەرگيرييەكەيە ئـەوا ووشـەی (لا صحة: دروست نييە)ی، لە فەرموودەكەدا بەتەقدير گرتووە، واتە ئەو هاوسەرگيرييەی كـە بـە مۆڵـەتی سەرپەرشتياری تايبەت، يان سەرپەرشتياری گشتی، وەك دادوەر ئەنجام نەدرابێت، دروسـت نييـە، و ئەوەی كە ڕای وايە، هاوسەرگيرييەكە، هەردروستە ئەگـەر چـی بـەبێ مۆڵـەتی سەرپەرشـتيارەكەيش كرابێت، ئەوە ووشەی (كمال: تەواوی) لە فەرمودەكەدا بە تەقدير گرتووە، واتە: ئەو هاوسـەرگيرييەی كە بە بێ مۆڵەتی سەپەرشتيار ئەنجام دراوە تەواو نييە.

سێيەم: هەر هۆكارێكی تر لە دەقەكەدا، وا بخوازێت، كـە شـتێكی تـری بدرێتـە پـاڵ، و پێـوەی پەيوەست بكرێت، تا گوزارشت لە مانا مەبەستەكە، ياخود حوكمە مەبەستەكەی بكات:

ب- لە دەقە ياساييەكاندا:

١- ماددەی (٩٥) لە ياسای چاودێری پێنەگەيشتووانی عێراقی، كە دەڵێت: (مێژووی دەرچـوونی بڕياری مردنی كەسـی وونبـوو، دادەنرێت بـەڕۆژی مردنەكـەی) كەئـەم دەقـە وادەخوازێت، كـە ئـەم دەستەواژەيەی بۆ زيادبكرێت: (ئەگەر مێژوويەكی تری لەپێشدا بۆ دانەنرابوو).

٢- ماددەی (٨٧٥) لە پرۆژە ياسای مـەدەنی عێراقـی دەڵێت: (يەكـەم: كەسـی دانـەری بريكـار بۆخۆی، مافی ئەوەی هەيە كە ئەو بريكارەی لە هەركاتێكدا ويسـتی لاببـات، و يـان كۆت و پەيوەنـد لەسەر بريكارييەكەی دابنێت، و هەروەها بريكار مافی ئەوەی هەيە كە لە بريكاربوون وازبهێنێت)، كە ئەم دەقەيش وادەخوازێت كە ئەم برگەيەی بۆ زيـاد بكرێت: (لـە كاتێكدا كـە مـافی كەسـی تـری پێـوە پەيوەست نەبێت)، چونكە ئەگەر ئەو بريكارێتييە مافی كەسی تری پێـوە بـوو، ئـەوا هـيچ بريكـارگر و بريكارێك بۆيان دروست نييە، كە كۆتايی بەو پرۆسەی بريكارێتييە بهێنن، مەگەر بەمۆڵەتی ئەو كەسەی تريش كە لەگەڵيان پەيوەستە[٢].

١- رواه أحمد والأربعة، سبل السلام، ب٣، ل١٥٣.

٢- بۆ نموونە: ئەگەر ئافرەت لە كاتی هاوسەرگيريدا ئەوەی لەسەر مێردەكەی بەمەرج گرت، كە بيكاتە بريكـار بـەوەی كـە خۆی تەڵاق بدات، هەر كات ژنێكی تری بەسەردا هێنا، و ئەويش لەم بابەتەدا كرديە بريكار، ئەوا پياوەكە ناتوانێت، كـە لێی جيا ببێتەوە بە قسە، لەبەرئەوەی كە مافی ژنەكە پەيوەستە بە بريكارێتييەكەوە، و بەڵام دەتوانێت كە بە كردەوە ←

ج- لەو بنچینە گشتییانەی کە دەقەکانیان وا دەخوازن، بڕگەیەکیان تیادا بە تەقدیر بگیرێت:

١- بنچینەی (لا تركة ألاّ بعد سداد الديون)، واتە: لە دوای دانەوەی قەرزەکانی سەر کابرای مردوو، جا هەڵسوکەوت بە میراتەکەیەوە دەکرێت، و دابەش دەکرێت، کە ئەم دەستەواژەیە دەخوازێت، بڕگەی (هەڵسوکەوت پێوەکردن)ی، بۆ زیاد بکرێت، واتە: نابێت هەڵسوکەوت بکرێت، بەو میراتەی لە دابەشکردنی و یان هەرچی تر، مەگەر پاش دانەوەی قەرزەکانی کابرای مردوو لەسەری، کە پەیوەستە پێوەی، و یان مەگەر کابرای قەرزدەر مۆڵەت بدات، لەبەر ئەوەی میرات مافی موڵکایەتییەکەی دەگوازرێتەوە بۆ میراتگرەکان، لە کاتی مەرگی کابرای میراتدەردا، ئەمە لەسەر ڕای لەپێشی شەرعزانان، کە کاریان بەگشتگیری (عموم)ی، ئایەتەکانی باسی میراتبردن کردووە، و بەڵام لەبەرپاراستنی مافی قەرزدەرەکان، هەڵسوکەوتی میراتبەران لە میراتەکەدا، و یان لە بەشێکی میراتەکەدا دەوەستێنرێت، لەسەر ئەو ئەندازەیەی هاوتای قەرزەکەیە، ئەگەر میراتەکە بەشی قەرزەکەی نەدەکرد، ویان لەسامانی میراتبەرەکە، و یان لە هەر لایەنێکی تر، مەگەر ئەو هەڵسوکەوتە بەمۆڵەتی ئەو قەرزدەرە بوو، کە خۆی لە کەسانی بەخشندە بوو.

٢- بنچینەی (لا مساغ للأجتهاد في مورد النص) واتە: ئیجتیهادکردن، لە کاتی بوونی دەقی وادا، کە گوزارشت و دەلالەت کردنەکەی لەسەر حوکمەکە یەکلایی (قەطعی)بێت، وەرگیراو نییە، و گوێی بۆناگیرێت، و بەڵام ئەگەر گوزارشتکردنەکەی گوماناوی (ظني) بێت، کە زیاتر لە مانایەك یان زیاتر لە حوکمێك هەڵبگرێت، ئەوا لەمەیاندا ئیجتیهاد کردنەکە بۆ ئەوە واجب دەبێت، کە مانای مەبەست لەناو ئەو ماناگەلەیدا کە هەلگریەتی دیاری بکات و یەکلایی بکاتەوە.

٣- بنچینەی (الجواز لشرعي، ينافي الضمان) واتە: ئەو شتەی کە ڕەوایەتی شەرعی هەیە، ئیتر بژاردن و قەرەبوو کردنەوەی پێویست نییە، و ئەم دەقە دەخوازێت کە لەفزی (الأصلي) بخرێتە سەر (الجواز لشرعي) و بکرێتە (الجواز الشرعي الأصلي) واتە: ئەو شتەی کە هەر لە بنەڕەتدا ڕەوایەتی شەرعی وەرگرتووە، ئەمەیان بژاردن و قەرەبووکردنەوەی پێویست نییە، وەك ئەوەی کە کەسێك

لێی جیا بێتەوە، بەوەی کە تەلاقی بدات، و پێش ئەوەی کە ژنەکە خۆی خۆی تەلاق بدات، و ئەگەر قەرزاری بارمتەکار (الراهن) کابرایەکی کردە بریکاری خۆی، لەسەر داوای قەرزدەرەکە کە شتی ئەمی بە بارمتە گرتووە، بەوەی کە سامانە ڕەهن (بارمتە) کراوەکە بفرۆشێت، و لە نرخەکەی قەرزەکە بداتەوە و ئەگەر پێش هاتنی کاتەکەی نەیتوانی ئەم کارە جێبەجێ بکات، ئەوە بۆی نییە کە لە بریکارێتی بخات، هەروەك بریکارەکەیش مافی ئەوەی نییە کە واز لەو بریکاربوونەی بهێنێت، مەگەر بەمۆڵەتی قەرزدەرەکە، چونکە زیان بەبەرژەوەندییەکەی دەگەیەنێت.

بیرێکی ئاوەڵبکەنێت، لە باخچەی ماڵەوەیدا و یان لـە باخەکەیـدا و بـەبێ سووچـی ئـەم شـتێکی تـێ بکەوێت، ئەم بژاردنی لەسەر نییە، چونکە هەڵسوکەوتەکەی شەرعیی بووە، لە ئەسڵدا، بـە پێچـەوانەی ئەوەی کە ئەگەر رەوایەتییە شەرعییەکە لەسەر بنەمای بوونی پاساوێکی شەرعی بنیـات نرابێـت، وەك ئەو کەسە برسییەی کە لە ناچاریدا ماڵی کەسێکی تر دەخوات، بەبێ مۆڵـەتی خاوەنەکـەی، تـا ژیـانی خۆی لەمەرگ بپارێزێت، ئەمە تاوانبار نییە، و بەڵام بژاردنی لەسەرە، و هەروەها ئەو شۆفێرەی کـە بـە کتوپڕی ئاراستەی لێخوڕینەکەی دەگۆڕێت، کاتێك کە لە بەردەمیدا لە شەقامێك یان ڕێگایەکی گشـتیدا مرۆڤێك دەبینێت، و ئەمە دەبێتە هۆی خراپکردنی ماڵی خـەڵکی وەك ڕوخانـدنی دیـواری باخچـەیەك، ئەمەیشیان دیسان بەرپرسیارێتی تاوانی لەسەر نییە، و بەڵام بژاردن و قەرەبووکردنەوەی لە ئەستۆدایە، وەك کارکردنێك بە بنچینەی (الأضطرار لا یبطل حق الغیْـر) واتـە: ناچـاری مـافی خـەڵکی تـر پـووچ ناکاتەوە.

(مەبەستی سێیەم)

گوزارشتکردنی درکاندن، یان شێوە ئاماژە (دلالة الأیماء) و حاڵەتەکانی جێبەجێکردنی:

شتێکی بەڵگە نەویستە کەهەموو بڕیارێکی شەرعی، یان یاسایی، بۆ هەڵسوکەوتەکانی مرۆڤ و یـان بۆ پێشهاتەکان هۆکار و عیللەتـە، و بریتییـە لـەو مەبەسـتە ماددییـەی یـان مەعنەوییـەی کـە هاتنـەدی بڕیارەکەی لەسەر جێبەجێ دەبێت، و هۆکاری پێویستکارە بۆ بـە شـەرعکردنی ئـەو بڕیـارە، و هۆکـار (السبب) لە هەموو ڕووداو و پێشهاتێکدا، کە پێش بڕیارەکە بوونی هەبووە، وەك دزیکردن، کە هۆکـارە بۆ سزادان، و کوشتن هۆکارە بۆ کوشتنەوەی بکوژ، و خراپکردنی کاڵای کەسێك هۆکـارە بـۆ بـژاردن و قەرەبووکردنەوەی، و بەڵام عیللەتی بڕیارەکە، بریتییە لەو مەبەست و ئامانجـەی کـە هـەر لـەکاتی بـە شەرعکردنی بڕیارەکەوە لەگەڵیدابووە، و پێشتر لەبیرکردنەوەدا هەبووە، و دواتر لکاوە بەحوکمەکەوە، و لەهاتنەدیدا بەرجەستە بووەو جێبەجێ کراوە، وەك ئەوەی کە پاراستنی ئاین هۆکارە بۆ پێویسـتی تێکۆشان لە ڕێی خوادا، و پاراستنی سامان هۆکار و عیللەتە بۆ پێویستی سزادانی دزەکان، و پاراستنی گیانی خەڵکی هۆکارە بۆ واجبێتی کوشتنەوەی بکوژەکان، و پاراسـتنی شـەرەف و ناموسـی خـەڵکی هۆکارە بۆ پێویستی سزادانی کەسانی داوێن پیس و بوختانکار.

جا سەبەب (هۆکار) و عیللەتی حوکم لەحەقیقەت و کرۆکدا دوو شتی جیاوازن، و بەلام پەیوەستیشن بە یەکەوە، تا ئاستی ئەوەی کە پابەندن پێکەوە، و هاوسازی لەنێوانیاندا هەیە، کە هەریەکەیان تەواوکەری ئەوی تریانە، لە بایەخدان بە حوکمەکەدا لە رووی بە شەرعکردنی، و تا پراکتیزە و جێبەجێکردنی و ئەم هاوئاهەنگییە، وای لە هەندێ لە زانایانی زانستی ئوصولی فیقه کردووە کە تێکەڵیان بکەن، و وەك یەك شت تەماشای هەردووکیان بکەن، و یان بڵێن (سەبەب) گشتی ترە و (عیللەت) تایبەتترە، بە رەهایی، لەسەر بنەمای ئەوەی کە عەقڵ، ئەگەر هەست بە پەیوەندی نێوان سەبەبەکەو حوکمەکەی کرد، ئەوە عیللەتە و سەبەبیشە و ئەگەر وانەبوو، ئەوە تەنها سەبەبە، و بەپێی ئەوە بێت کە باسمان کرد هەموو حوکمێك عیللەتێکی هەیە، ئیتر چونیەکە عەقڵ هەستی پێ کردبێت، یان نا.. و بابەتەکەی ئێمەیش باسی گوزارشتکردنی دەرکاندن، و شێوەیەك لە ئامارە کردنە (دلالة الأیماء) و بواری جێبەجێکردنی لەناو ئەو دەقانەدایە کە بە شێوەی نارِاستەوخۆ و ناوەکی (ضمني) گوزارشت لەسەر عیللەتی حوکمەکانیان دەکەن، و عیللەتی حوکمیش جاری وا هەیە، کە دەقەکە گوزارشتی لەسەر دەکات، بەشێوەی راشکاوانە، وەك پەروەردگار دەفەرموێت: ﴿ وَلَكُمۡ فِي ٱلۡقِصَاصِ حَيَوٰةٞ ﴾[1].

بەلام ئەوەی کە زیاتر زاڵەو زۆرە و بڵاوە لە دەقە شەرعیی و یاساییەکاندا[2]، ئەوەیە کە

١– سورة البقرة: ١٧٩.

[2] عەرەبەکان لە پێش هاتنی ئیسلامدا سەبارەت بە هۆکاری کوشتنەوەی بکوژ، دەیانگوت: (القتل أنفی للقتل) واتە: کوشتنەوەی بکوژ و تۆڵە سەندنەوە لێی هۆکارە بۆ قەلاچۆکردنی کوشتن، کە ئەمە لە بەرامبەری ئایەتی ﴿ وَلَكُمۡ فِي ٱلۡقِصَاصِ حَيَوٰةٞ ﴾البقرة: ١٧٩.

بەلام فەرمایشتەکەی پەروەردگار زۆر رەوانبێژانەترە، لەو قسەیەی عەرەبەکان، لە چەندەها رەهەندەوە:

١– ئایەتە پیرۆزەکە، پیتەکانی کەمترن.

٢– بەدەق عیللەتی حوکمەکەی هێناوە، و راشکاوانە دەری بڕیوە، کە ئەویش پاراستنی ژیانە.

٣– بەکار هێنانی حاڵەتی (نەناسراوێتی: نەکیرەبوون) لە لەفزی (حیاة)دا، و لە ئایەتەکەدا بۆ بەگەورە زانینە، واتە ژیان گەورەو مەزنە.

٤– حاڵەتی رەوانبێژی (استطراد)ی، تیادایە، کە لادانە لە مانا مەبەستەکە بۆ مانایەکی تر، بەهۆی بوونی پەیوەندی لەنێوانیاندا، چونکە (کوشتنەوە: قصاص) بەردەوام بەمەبەستی پاراستنی گیانی خەڵکییە، و پاراستنی ئاسایشیانە لەکاتێکدا کە (کوشتن: قتل) جاری وا هەیە، کە ستەمکردنە و دەبێتە هۆکاری بەفراوانکردنی مەودای دوژمنایەتی و لەم حاڵەتەدا و دوو بەرابەرکردنی خراپەکە نابێتە هۆکاری قەلاچۆکردنی کوشتن.

گوزارشتکردنی دەقەکان لەسەر عیللەتی حوکمەکانیان، شێوەگوزارشتکردنێکی ژێر لێو و ناوەکییە–ئاماژەییە، و لە ڕێی درکاندنی ناڕاستەوخۆ و شێوە ئاماژەکردنێکی ناڕاشکاوانەیە.

أ- گوزارشتی شێوە ئاماژە (دلالة الأيماء) لە دەقە شەرعییەکاندا:

أ– خوای پەروەردگار دەفەرموێت: ﴿ يُوصِيكُمُ اللَّهُ فِي أَوْلَادِكُمْ لِلذَّكَرِ مِثْلُ حَظِّ الْأُنْثَيَيْنِ ﴾[1].

ئەم دەقە پیرۆزە بەدەربڕینێکی ڕاشکاوی خۆی گوزارشت دەکات، لەسەر ئەوەی کە بەشی نێرینە (برا) لە کاتی کۆبوونەوەی لەگەڵ مێینە (خوشکدا) و برا لەگەڵ خوشکانیدا (کە دایکیان جیایی) لە بەشەمیرات، دوو ئەوەندە دەبات، و بە شێوەی ئاماژە گوزارشت دەکا، لەسەر ئەوەی کەهۆکاری ئەم جیاکارییە لە میرات بریتییە لەپاراستنی مافەکان و ڕەچاوکردنی ڕێژەی بەشداریکردن لە نێوان مافەکانی کە سەکەو ئەرکەکانیدا، چونکە هەرکات ئەرکەکانی زیادیان کرد، بە هەمان ڕێژە ئەوا مافەکەیش زیاد دەبێت، و ئەگەر وانەبێت تەرازوی دادگەری گرفتی تێدەکەوێت.

و ئەگەر دەستورە دەستکردەکانی دەوڵەتانی جیهانی شارستانی ئەمڕۆ، هەوڵدەدن بۆ ڕەچاوکردنی نێوان مافەکان و ئەرکەکانی هاوڵاتیان، ئەوا دەستوری خوای پەروەردگار لە پێشترە کە ڕەچاوی ئەو حاڵەتەبکات، و خودای مەزنیش فەرموویەتی: ﴿ اللَّهُ يَعْلَمُ مَا تَحْمِلُ كُلُّ أُنْثَىٰ وَمَا تَغِيضُ الْأَرْحَامُ وَمَا تَزْدَادُ وَكُلُّ شَيْءٍ عِنْدَهُ بِمِقْدَارٍ ﴾[2].

٥– لەئایەتەکەدا دووبارە بوونەوە رووی نەداوە، بەڵام لە دەستەواژەی عەرەبەکاندا، دووجار وشەی (قتل) دووبارە بووەتەوە.

٦– ئایەتەکە پێویستی بە تەقدیرگرتنی ووشەیەك نییە، کە تیایدا حەزف کرابێت، لەکاتێکدا کە دەستەواژەی عەرەبەکان پێویستی بە تەقدیر کردنی ووشە هەیە، بەم جۆرە (القتل أنفى للقتل من تركه).

٧– کۆکردنەوەی دووشتی دژبەیەك لە یەك کەلامدا، کە ئەوانیش (قصاص: کوشتنەوە) و (حياة: ژیان)ن، ئەم کارە (الطباق: دژیەك) دروست دەکات، و لە دیاردەکانی ڕاستی ڕەوانبێژییە لە گفتوگۆدا.

٨– لەناو بردنی ژیانی کردووەتە دەرفەتێك بۆ ژیانێکی تر کە ئەمەیشیان هەر سەر بە ڕەوانبێژییە لە کەلامدا، بۆ درێژە باسی ئەم پرسە، بروانە پەرتووکی (المطوّل) لە ڕاستی ڕەوان بێژیدا، دانراوی عەللامە سعدالدین تەفتازانی (ڕەحمەتی خوای لێبێت) ل٦٦+ ٤٨٤+ ٤٨٥ چاپی (دار الكتب العلمية) –٢٠٠٧ ز – ١٤٢٨ك) چاپی دووەم، بەیروت.

١– سورة النساء: ١١.

٢– سورة الرعد: ٨.

بۆیە هەموو کەسێکی نێرینەی باڵغبووی ژیر، تێکۆشانی لەسەرە لەکاتێکدا کە ئایینەکەی و یان شەرەفی و یان گیانی و یان سامانەکەی ڕوویەڕووی دەستدرێژی بوویەوە، وەك خودا دەفەرموێت: ﴿الشَّهْرُ الْحَرَامُ بِالشَّهْرِ الْحَرَامِ وَالْحُرُمَاتُ قِصَاصٌ فَمَنِ اعْتَدَىٰ عَلَيْكُمْ﴾[1].

و بەڵام مێینە بەرپرسیار نییە، لەم ئەرکە لەبەر ئەو پێکهاتە تایبەتە خوییەی کە هەیەتی، و توانای بەرگەگرتنی سەختییەکانی جەنگی نییە، و لەسەر پیاو (نەوەك ژن) پێویستە، کە بژێوی ژن و منداڵەکانی دابین بکات، و هەروەها ئەرکەکانی و بژێوییەکانی ژیانی هاوسەرگیری لەسەر شانە، و چەندەها ئەرکی تریشی لەسەرن، کە ڕەگەزی مێ لەسەری نین، نە لەڕووی شەرعەوە نە لەڕووی یاساوە.

٢- هەروەها ئەم فەرمایشتەی پێغەمبەرﷺکە دەفەرموێت: (لايقضي القاضي و هو غضبان)[2]:(نابێت دادوەر لەکاتی تووڕەییدا بڕیار بدات) کە هۆکارەکەی ئەوەیە عەقڵ شێرزە دەکات، تا نەتوانێت بەشێوەی دروست و تێرو تەسەل بیر بکاتەوە.

٣- پێغەمبەرﷺدەفەرموێت: (لا يرث القاتل) بکوژ میرات لەوکەسە نابات کە کوشتویەتی، کە ئەم فەرموودەیە بە دەربڕراوی ڕاشکاوانەی خۆی گوزارشت لەسەر ئەوە دەکات، کە هەرکەس میراتدەرەکەی خۆی کوشت، لەبەشە میراتیەکەی بێ بەش دەبێت، و بە هیچ میراتی لێ نابات، و بە ئاماژەی (تیل نیشان: دلالة الأيماء) گوزارشت دەکات لەسەر ئەوەی کە هۆکاری بێ بەشبوونی ئەو کەسە لەو میراتییە ئەوەیە کە گیانی کەسانی بێ تاوان بپارێزرێت، چونکە میراتبەر کە زانی کوشتنی میراتدەرەکە بێ بەشی دەکات، لەمیراتبردن ئیتر بە ڕۆری توخنی تاوانی لەو شێوەیە ناکەوێت.

٤- پێغەمبەرﷺ دەفەرموێت: (من غشنا فليس منّا)[3]:(ئەوەی ساختەکاری وفێڵ و فەرمز بکات لە ئێمە نییە) کە بە دەربڕراوی ڕاشکاوی خۆی گوزارشت دەکات، لەسەر حەرامی فێڵ و ساختەکاری و درۆکردن و گزی و بە شێوەی ئاماژەیش (دلالة الأيماء) گوزارشت دەکات، لەسەر ئەوەی کە عیللەتی

١- سورة البقرة: ١٩٤.

[2] أخرجه البيهقي، كتاب آداب القاضي ١٠٥/١٠ (والمراد بالغضب كل عرض يؤثر على تفكير القاضي وبالتالي إلى الحكم بغير عدل).

[3] عن أبي هريرة ﷺ : (أن الرسول ﷺ مر على صبرة من طعام فأدخل يده فيها فنالت أصابعه بللا فقال: ما هذا يا صاحب الطعام؟، قال أصابته السماء يا رسول الله قال ﷺ : أفلا جعلته فوق الطعام كي يراه الناس، من غش فليس مني)، رواه مسلم. سبل السلام ٣٧/٣.

حەرامی ساختەکاری و گزی بریتییە لە پاراستنی مافی بەکاربەران و ڕێگرتن لە خواردنی ماڵی خەڵکی بە ناهەق.

ب- گوزارشتی شێوە ئاماژە (دلالة الأيماء) لە دەقە یاساییەکاندا:

١- ماددەی (٤٠٦) لە یاسای سزادانی عێراقی، بە دەربڕینی ڕاشکاوانەی خۆی گوزارشت دەکات، لەسەر ئەوەی کە سزای تاوانی کوشتن، بریتییە لە (لەسێدارەدان) ئەگەر پەیوەست بوو بە باروبۆخێکەوە لەو باروبۆخە یاساییە توندکەرەوانەی کە لەسەری هاتوون، و بەشێوەی گوزارشتی تیلە ئاماژە (دلالة الأيماء) گوزارشت دەکات، لەسەر ئەوەی کە عیللەتی حوکمەکە ئەوەیە کە ترسناکی مانەوەی تاوانبارەکەیە و ئاستی مەترسییەتی لەسەر کۆمەڵگە و ئەم ئاستی مەترسییەش لەو باروبۆخەوە وەردەگیرێت، کە پەیوەستە بە کوشتنەوە.

٢- ماددەی (٢٨٧) لە یاسای بنەماکانی دادوەری سزایی عێراقی[1] (إذا وجدت المرأة المحكوم عليها بالإعدام حاملاً فلا تنفذ العقوبة قبل وضع الحَمْل، وقبل مضي أربعة أشهر على تأريخ الولادة): بە دەربڕینی ڕاشکاوانەی خۆی گوزارشت دەکات، لە سەر ئەوەی کە ئەگەر ئەو ئافرەتەی کە حوکمی لەسێدارەدانی بەسەردا سەپێنراوە، سك پڕ بوو، ئەوا سزاکەی لە سەر جێبەجێ ناکرێت، پێش دانانی سکەکەی و پێش تێپەڕبوونی چوار مانگ بەسەر لەدایك بوونی کۆرپەکەیدا، و بە شێوەی تیل ئاماژە گوزارشت دەکات، لەسەر ئەوەی کە عیللەتی نادروستی پراکتیزەکردنی حوکمەکە بریتییە لە پاراستنی کۆرپەکە لە مردن، کە بە هۆی لەسێدارەدانەکەی دایکەکەوە تووشی دەبێت، کە ئەو کۆرپەیە سەرەڕای ئەوەی کە لە سکی ئەو دایکەدایە و بەشێکە لێی، بەڵام ئەو کۆرپەیە ئەو سزایە نایگرێتەوە، چونکە ئەو سزایە تاکە کەسییە، و تەنها بە سەرخودی کەسە تاوانبارەکەدا دەسەپێنرێت، و بەم پێیە بێت ئەگەر بە ڕێگەی زانستی چەسپێنرا کە منداڵەکە لەسکی دایکیدا مردووە، و یان لەسکی دایکیدا نییە، ئەوا جێبەجێ کردنی بڕیاری لە سێدارە دانەکە دواناخرێت، لەسەر بنەمای ئەوەی حوکم لەگەڵ عیللەتی خۆیدا دەسوڕێتەوە، هەرکات عیللەتەکە هەبوو، حوکمەکەیش دەبێت، و هەرکات عیللەتەکە نەبوو، حوکمەکەیش بوونی نابێت، و جێبەجێ ناکرێت.

١- أصول المحاكمات الجزائية العراقي.

وهەر بەم شێوازەیش هۆکاری جێبەجێ کردنی سزاکە پێش تێپەڕ بوونی چوار مانگ بەسەر لەدایك بوونی کۆرپەکەدا، ئەمیش بۆ پارلستنی سەلامەتی ئەو منداڵەیە، کە بۆی هەیە ئەگەر ڕاستەوخۆ دایکەکەی لە دەست بدات، یان لە ماوەی ئەو چوار مانگەدا لە دەستی بدات توشی مەترسی ببێت.

شایەنی باسە کە پێغەمبەرﷺ فەرمانی کردووە، بە دواخستنی سزای کوشتنی (غامدیـة) بۆ دوای لەدایکبوونی منداڵەکەی، وتەنانەت تادوای شیر پێدانی بۆ ماوەی دوو ساڵی تەواو، سزای کوشتنەکەیشی لەبەر ئەوە بوو، کە شوودار بوو، کەچی تووشی داوێن پیسی بوو بوو، بەڵام (بەردباران کردن: ڕەجم) کە بە پێی بڕیاری پێغەمبەرﷺ جێبەجێ کرا دواتر بە ئایەتی ﴿ ٱلزَّانِيَةُ وَٱلزَّانِى فَٱجْلِدُوا۟ كُلَّ وَٰحِدٍ مِّنْهُمَا مِا۟ئَةَ جَلْدَةٍ وَلَا تَأْخُذْكُم بِهِمَا رَأْفَةٌ فِى دِينِ ٱللَّهِ إِن كُنتُمْ تُؤْمِنُونَ بِٱللَّهِ وَٱلْيَوْمِ ٱلْءَاخِرِ وَلْيَشْهَدْ عَذَابَهُمَا طَآئِفَةٌ مِّنَ ٱلْمُؤْمِنِينَ ﴾[1].

- گرنگی و بایەخی پەی بردنی دادوەر بە هۆکاری بڕیارەکە (علة الحكم):

هەستکردن و پەی بردنی قازی (دادوەر) بە عیللەتی ئەو حوکمەی کە لەو دەقەدا هاتووە، کە بەنیازە پراکتیزەی بکات، بەسەر ئەو پرسەیدا کە خراوەتە بەردەمی، گرنگی و بایەخێکی مەزنی هەیە، بۆ بەدیهێنانی دادگەریی تیایدا، و هەروەها تا هەموو خاوەن مافێك، مافی تەواوی خۆی وەربگرێتەوە، چونکە حوکم لە گەڵ عیللەتەکەیدا، بەبوون و نەبوون دەخولێتەوە، واتە: هەرکات عیللەتەکە هەبوو، حوکمەکەیش هەیە، و هەرکات عیللەتەکە نەبوو، حوکمەکەیش بوونی نییە.

جا هەرکات باوەڕی هێنا، بەوەی کە عیللەتەکە ڕێکاوڕێك لە حوکمە دەق لەسەر هاتووەکەدا، هاتووەتەدی، ئەوە پەی بردووە بە پرسەکە و ئەگەر نا.. پەی نەبردووە بە هاتنەدی عیللەتەکە، و لە نموونەی حاڵەتی پراکتیزەکردنی خولانەوەی حوکمەکە لە گەڵ عیللەتەکەیدا، ئەم نموونە گەلەی لای خوارەوەن:

١– ئەوەی کە پێغەمبەرﷺ ڕێگری لە خۆی کردووە کە فەرمان بدات بە نرخ دانان، و شەرعزانانی شوێنکەوتووان کە بڕیاریان لەسەر داوە، ئەمە وەك شوێنکەوتنێك بووە، لە جیاوازی عیللەتەکە، لە ڕووی بوون و نەبوونەوە، عن انس ﷺ قال غلا السعر في المدينة على عهد رسول اللهﷺفقال الناس يارسول الله غلا السعرفسعرلنا، فقال رسول اللهﷺ : (إن الله هو المسعر القابض الباسط الرزاق ، وإني لأرجو أن ألقى

١– سورة النور: ٢.

ربي وليس أحد منكم يطلبني بمظلمة في دم ولا مال)[1]، واتە: نرخی شتومەك بەرزبۆتەوە و گران بـووە، نرخمان بۆ دابنێ، پێغەمبەریش ﷺ لەوەڵامـدا فـەرمووی: بەڕاسـتی هـەرخوا دانـەری نـرخ و ڕۆزی گـرو فراوانکەر و ڕۆزیدەرە، و من هیوادارم کە بگەمەوە بە زاتی پەروەردگار و کەس لە ئێوە شتێکی لەسەرم نەبێت، کە داوام لێ بکاتەوە، نە لە خوێن و نە لە موڵك و سامان.

سەرەڕای ئەمەیش شەرعزانانی شوێنەکەوتوان، فەتوایان داوە بە دانانی نرخ، جا هۆکارو عیللـەتی مۆڵەتنەدانی پێغەمبەرﷺ بە نرخدانان، بریتی بووە لە پاراسـتنی مـافی بازرگـان و فرۆشـیاران، چـونکە گرانی بە هۆی مۆنۆپۆڵ کردن و تەماعکارییەوە نییە، بەڵکو لەبەر کەمی بەرهەمهێنانە، و لەسەر بنەمای یاسـای خسـتنەڕوو و داخوازییـە، و شـەرعزانانی شـوێنکەوتووان کـە بڕیاریانـداوە لەسـەر نرخـدانان، هۆکارەکەی پاراستنی مافی بەکاربەران بووە، لە دوای ئەوەی کـە دیـاردەی دەسـت بەرسـەرداگرتن و تەماعکاری بڵاو بووبوویەوە.

٢- خەلیفە ڕاشیدینەکان بڕیاریاندا لەسـەر وەسـتاندنی پێـدانی زەکـات، بـەو کەسـانەی کـە تـازە موسوڵمان بوون، بەمەبەستی دڵنەوایی کردنیان، لەبەر ئەوەی کە عیللەتەکەی نەمابوو، بۆیـە کـارکردن بەو بڕیارەیان هەڵپەسارد، کە ئەویش پاراستنی ئایین و بڵاو کردنەوەی پەیامی ئیسـلامەتی لەخراپـەی ئەو تازە موسوڵمانبووانە، و بەڵام دوای ئەوەی کە سەنتەری ئیسلامەتی بەهێز بوو، و مەترسی خراپەی ئەوانە نەما، بۆیە کارکردنیان بە ئایەتی ﴿وَٱلۡمُؤَلَّفَةِ قُلُوبُهُمۡ﴾[2]، ڕاگرت، و دەبینیـن کـە کـارکردن بـەم بڕیارە ڕاگیـرا و گەڕانەوە بۆ کارکردن بە قورئانی پیـرۆز، و دەستیان پێکردەوە، لەبەر گەڕانەوەی هەمان بارودۆخ لەم سەردەمەدا.

٣- خەلیفەکانی ڕاشیدین بڕیاریانـدا بەوەسـتاندنی کـارکردن و جێبـەجێکردنی ئەوسـزایەی بڕینـی دەسـتی دز کـە لـەم ئایەتـە پـیرۆزەدا هـاتووە، کـە دەفـەرموێت: ﴿وَٱلسَّارِقُ وَٱلسَّارِقَةُ فَٱقۡطَعُوٓاْ أَيۡدِيَهُمَا﴾[3].

لە ساڵی برسێتی و گرانیدا، کە ئەم سزایە لە سەر ئەوکەسانە جێبەجێ نەدەکرا، کە دزییان دەکرد، تا گیانی خۆیان لە مەرگ ڕزگار بکەن، چونکە هەرکەسێك کە تووشی مەترسی مـردن ببێتـەوە، لەبـەر برسێتی دووڵی ناکات، لە دزینی سامانی خەڵکی تر، تا ژیانی خۆیی پێ بپارێزێت، سـەرەڕای ئـەوەی

[1] سنن الترمذي ١٣١٤.
[2] ٢- سورة التوبة: ٦٠.
[3] ٣- سورة المائدة: ٣٨.

کە دەزانێت ئەو سزایە دەدرێت، کە دانراوە بۆ ئەو تاوانە، جا لەم کاتـە ناچـارییەدا عیللـەتی حوکمەکـە نایەتەدی، کە پاراستنی سامانی خەڵکییە، و پاشان سزاکەیش سامانەکان دەپارێزێت، و دزیـش ژیـانی کابرای ناچار ڕزگار دەکات، و ڕەچاو کردنی پاراستنی ژیانیش لەپێشتـرە لـە ڕەچـاوکردنی پاراسـتنی ماڵو سامان.

جا لەم حاڵەتە کردارییو جێبەجێکردنانە و هی تریش ئەوەمان دەست دەکـەوێت، کـە سـزا تـەمێ کارانەکان، کە سەرپەرشتیاری کاروفەرمانی مسوڵمانان (سەرۆکی دەوڵـەت) دانیـان پیـادا دەنێـت، بـە هاوکاری کۆمیتەی ڕاوێژ و یان پەرلـەمان، بـۆ پاراسـتنی ئـاینو گیـان و شـەرەف و سـامان و عـەقڵی خەڵکی، و ئەو بەرژەوەندییانەی تر، کە هەموارکردنەوەیان و یان گۆڕینیان پێویستە، ئەگەر زانرا کە ئەو سزایانە سوودیان نییە وعیلەتەکانیان ناهێننەدی، چـونکە مەبەسـت و ئامانجـەکان هاوشـانن، و هـەر لەکاتی بەشەرعکردنی یاساکەوە لە گەڵیدا هەن.

٤– لە ماددەی (٢٨٧)ـی، یاسکراودا، هاتووە کە: جێبەجێکردنی سزای ئەو ئافرەتەی کە سکپڕەو حوکمی بەسەردا دراوە دوادەخرێت، بـۆ دوای دانـانی سـکەکەی، ئەگـەر بـەڕێگای زانسـتی چەسـپێنرا، بەشێوەیەکی یەکلایی (قەطعي) کە کۆرپەکەی پێش لە دایکبوونی مردووە، و هەروەها جێبەجێ کردنی ئەو سزایە دوادەخرێت، بۆ دوای چوار مانگ لە دایکبوونی کۆرپەکە ئەگەر منداڵەکە لەدوای لـەدایك بـوون ڕاسـتەوخۆ مردبـوو، چـونکە حـوکمی دواخسـتنی جێبـەجێ کردنەکـە، لەگـەڵ عیللەتەکـەی خۆیـدا دەخولێتەوە، کەپاراستنی ژیانی منداڵەکەیە، بە بوونو نەبوون، ئەگەر منداڵەکە لـەدایکبوو، و ژیـا ئـەوا حوکمەکە دوا دەخرێت، و ئەگەر مردبوو، ئەوا سزاکە جێبەجێ دەکرێت[1].

١– بۆ درێژە باسی ئەم پرسە بڕوانە پەرتووکی (أصول الشاشي)، ل٣٠.

(بەشە باسی دووەم)
چەمكی دەقەكان (مفهوم النصوص)

زانایانی زانستی ئوصولی فیقه: (مفهوم: چەمك) یان بۆ دوویەش دابەشكردووە، (چەمكی كۆك و تەبا: مفهوم الموافقة) و (چەمكی پێچەوانە: مفهوم المخالفة) و بۆ جیاكردنەوەی هەریەكە لەمانە، بە رەگەزو حوكمی تایبەت بە خۆیان و سەرەڕای ئەو گرنگی و بایەخەی كە هەیانە بۆ دادوەر، و راڤیارانی یاساكان، توێژینەوەی هەردووكیان بۆ دووباس و مەبەست دابەش دەكەین.

(مەبەستی یەكەم)
(چەمكی كۆك و تەبا: مفهوم الموافقة)

ئەم بابەتە لەو پرسە بەڵگە نەویستانەیە كە پێویستی بە توێژینەوە نییە، و یان پێویستە كە توێژینەوەی لەسەر كرێت، چونكە دەقەكان چ دەقی شەرعی بن، یان دەقی یاسایی خودی خۆیان ئامانج نین و هەڵگری مەبەستەكە نین، و بەڵكو مەبەست لە بەشەرعكردنیان ئەو بەرهەمەیە كە لە پراكتیزە كردنیاندا، و لەكاتی جێبەجێ كردنی حوكمەكانیاندا، دێتە دی، لەو بەرژەوەندییانەی كە لە رێكخستنی ژیانی مرۆڤدا بەرجەستە دەبن، لەگەیاندنی سوود پێیان و لادانی زیان لێیان، ئەم ئامانجو مەبەستانە هەمیشە بەدەستگرتن بە پیت بە پیتی دەقەكانەوە دەرناكەون، و نایەنەدی و بەڵكو جاری وا هەیە، كە پابەندبوون، بەو پیتانەوە و بەو شێوە ووشكە دەبێتە هۆكاری روودانی گرفت لە هاوسەنگی نێوان ئەو مافو ئەركانەی كە دەقەكان بەسەر هەڵسوكەوتو پێشهاتەكاندا دەیان چەسپێنن، و دواجار دەبێتە هۆكاری بە لایەكدا خستنی یەكێك لە لاكانی تەرازووەكەی دادگەری بەسەر لایەكەی تریدا، و بۆ بەرژەوەندی یەكێك لە لایەنە پەیوەندیدارەكان لەسەر حسابی ئەوی تریان، و شتی لەم جۆرەیش دەستوری خودایی كە قورئانی پیرۆزە رەتی دەكاتەوە، كە لە زۆر ئایەتدا دەق، و بریار، و دادگەری وتەرازوو، و هەقی پێكەوە پەیوەست كردووە، لەوانە كە دەفەرموێت: ﴿وَإِذَا حَكَمْتُم بَيْنَ النَّاسِ أَن تَحْكُمُوا

بِٱلۡعَدۡلِ﴾[1]، و هەروەها دەفەرموێت: ﴿فَٱحۡكُم بَيۡنَهُمۡ أَوۡ أَعۡرِضۡ عَنۡهُمۡۖ وَإِن تُعۡرِضۡ عَنۡهُمۡ فَلَن يَضُرُّوكَ شَيۡـٔٗاۖ وَإِنۡ حَكَمۡتَ فَٱحۡكُم بَيۡنَهُم بِٱلۡقِسۡطِۚ إِنَّ ٱللَّهَ يُحِبُّ ٱلۡمُقۡسِطِينَ﴾[2]، و هەروەها دەفەرموێت: ﴿فَٱحۡكُم بَيۡنَ ٱلنَّاسِ بِٱلۡحَقِّ وَلَا تَتَّبِعِ ٱلۡهَوَىٰ﴾[3]، و هەروەها دەفەرموێت: ﴿ٱللَّهُ ٱلَّذِيٓ أَنزَلَ ٱلۡكِتَٰبَ بِٱلۡحَقِّ وَٱلۡمِيزَانَ﴾[4]، و هەروەها ﴿لَقَدۡ أَرۡسَلۡنَا رُسُلَنَا بِٱلۡبَيِّنَٰتِ وَأَنزَلۡنَا مَعَهُمُ ٱلۡكِتَٰبَ وَٱلۡمِيزَانَ لِيَقُومَ ٱلنَّاسُ بِٱلۡقِسۡطِ﴾[5].

چەندەها ئایەتی پیرۆزی تر، كە جەخت دەكەنەوە لەسەر پێویستی ڕەچاوكردنی دادوەرەكان بۆ چەسپاندنی هەق، و دادوەری، لەپێش ڕەچاوكردنی دەقەكان بەوشكی و لە پێش دەستگرتن بە و مانایەوە كە بۆی دانراوە، و لەسەریەتی كەهەموو بڕیارێك بەتەرازوی دادوەری پێوانە بكات و بكێشێت، لە پێش دەربڕینو دەركردنی بڕیارەكەدا، تا بەم هۆیەوە هاوسەنگی نێوان ئەركو مافەكان بێنێتە دی، هەم بۆ بڕیار لەسەر دراو، هەروەها سەبارەت بە بڕیار بۆ دراوەكەیش.

و سەرەڕای ئەمانە هەموویش قورئانی پیرۆز لە بەرئەوەی كە دەستورە، و بێگومان خەسڵەتی دەستوریش وایە، كە باس لە بابەتە گشتی و پوختو كورتەكان دەكات، بۆیە نەچووەتە سەر درێژە باسو یاسا لاوەكییەكان، مەگەر زۆر بەكەمی، بەڵكو زیاتر بەخەستی جەختی كردۆتەوە، لەسەر بنەما گشتی و بنچینە گشتگیرەكان، تا پراكتیزەی بكەن، بەسەر هەموو بابەتێكی لاوەكیدا، كە لە ژێر ئەو بنچینانەدا بوونی هەیە، لەگەڵ ڕەچاوكردنی ئەو بارودۆخ و ئەم دیو ئەو دیوو پێشو پاشی هەموو یەكێك لەو بابەتە لاوەكییانە، و ئەم ڕەچاوكردنە، ئەوەیە كە لە زانستی تاواندا بە (التفريد: گۆشەگیری كردن-تەكخستن) ناوزەد كراوە، كە ئەم بابەتەیش هاوكارە بۆ بە دیهێنانی دادوەری، و پێدانی ماف بۆ هەموو خاوەن مافێك، و بەپێی ئەمە بێت كە باسمان كرد شەرعزان یاخود دادوەر هەروەك چۆن حوكم و یاساو

١- سورة النساء: ٥٨.

٢- سورة المائدة: ٤٢.

٣- سورة ص: ٢٦.

٤- سورة الشورى: ١٧.

٥- سورة الحديد: ٢٥.

بڕیارەكان وەردەگیرێت، لەدەستەواژەكان و بێژەی دەقەكان، كە ئەمەیش بە (منطوق النص: دەربڕدراوی دەق) ناو زەد كراوە هەر بەم شێوازەیش جاری وا هەیە، كە لە ڕۆح و ناواخنی دەقەكان حوكمەكە وەردەگیرێت، و هەروەها لەو عیللەتەی كە بەشەرع كردنی حوكمەكەی پێویست كردووە، حوكمەكە وەردەگیرێت، و لەم كاتەدا، پرۆسەكە بە (مفهوم النص: چەمكی دەق) ناوزەد دەكرێت، و شایەنی باسە، كە هەمیشە چەمكی دەق زیاتر بەرفراوانترە لە دەربڕدراوی دەق، چونكە ئەویش دەگرێتەوە، و هەروەها ئەو شتانەیش دەگرێتەوە، كە بێدەنگیان لێكراوە.

نموونەی ئەم بابەتە:

حەرامێتی كۆكردنەوەو لەسەر یەكەوە نانی زێڕ و زیو، وەك خوای پەروەردگار دەفەرموێت:

﴿يَٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُوٓاْ إِنَّ كَثِيرًا مِّنَ ٱلۡأَحۡبَارِ وَٱلرُّهۡبَانِ لَيَأۡكُلُونَ أَمۡوَٰلَ ٱلنَّاسِ بِٱلۡبَٰطِلِ وَيَصُدُّونَ عَن سَبِيلِ ٱللَّهِۗ وَٱلَّذِينَ يَكۡنِزُونَ ٱلذَّهَبَ وَٱلۡفِضَّةَ وَلَا يُنفِقُونَهَا فِي سَبِيلِ ٱللَّهِ فَبَشِّرۡهُم بِعَذَابٍ أَلِيمٖ﴾[1].

كە دەبڕدراوی ئەم دەقە ئەوەیە كە گوتویەتی و دەری بڕیوە، ئینجا حەرامی كۆكردنەوەو لەسەر یەكنانی هەموو دراوێكی كاغەز، و یان كانزایی جێگای زێڕو زیو دەگرێتەوە لەمامەڵەكردن و دەستاو دەست كردن پێوەی بریتییە لە (چەمكی دەق) و حەرامێتی (خواردن) بە واتا زمانەوانییەكەی، لەم ئایەتە پیرۆزەدا كە دەفەرموێت:

﴿لَا يَرۡقُبُونَ فِي مُؤۡمِنٍ إِلّٗا وَلَا ذِمَّةٗۚ وَأُوْلَٰٓئِكَ هُمُ ٱلۡمُعۡتَدُونَ﴾[2].

ئەمە دەربڕدراوی دەقەكەیە، و حەرامێتی هەموو جۆرە لەناوبردن و خراپكردنێكی تر، بۆ سامانی كەسانی پێنەگەیشتوو بە شێوەی ستەمكاری، ئیتر بە سووتاندن بێت، یان بە بەكارهێنان، و یان هەرچیتر... ئەمە (چەمكی دەق)ە، و حەرامێتی (ئۆف كردن) لە ئایەتی ﴿فَلَا تَقُل لَّهُمَآ أُفّٖ﴾[3].

١- سورة التوبة: ٣٤.
٢- سورة التوبة: ١٠.
٣- سورة الإسراء: ٢٣.

چونکە ئازاری دڵیان دەدات، ئەمە دەربڕدراوی دەقەکەیە، و حەرامێتی هەموو جۆرە ئازار دڵنێکی تری دایک و باوک، و یان یەکێکیان بەهەر جۆرە گوفتار یان کردارێك بێت، کە سووکایەتی و بێ ڕێزی تیادابێت، ئەمە (چەمکی دەق)ـە، و هەر بەم شێوازەیش هەموو حوکمێکی تر حوکمەکەی بارگاوییە بە عیللەتێکەوە کە بەدەربڕین بێت، یان لە چەمکدا ئەو عیللەتە هەستی پێ دەکرێت و پەی پێ دەبرێت.

و ئەم دوو زاراوەیە کە بەزۆری بەکار دەهێنرێن بۆ (حوکم) جاری وا هەیە کە مەبەست پێیان جێگای حوکمەکەیە، و ئەو زانیارییانەیە کە پێوەی هەن، لەکات و شوێن و زانیاری تر، وەك زێڕو زیوو هەموو دراوێکی تر کە جێگای ئەو دوانە بگرێتەوە لە ئایەتی حەرامکردنی کۆکردنەوە و لەسەریەکەوەناندا، و لەسەر بەکارهێنانی یەکەم، ئەگەر هاتوو هەردوو دەربڕدراو و چەمکەکە (المنطوق والمفهوم) لە یەك جۆر بوون، وەك حەرامکردن لەو ئایەتە پیرۆزانەدا کە باسکران، ئەوا چەمکەکەیان ناو دەبرێت بە (موافقة) یان (مفهوم موافقة) و یان (مفهوم الموافقة) و هەروەك بە (مفهوم الخطاب: ناوکرۆکی گوتار) و (لحن الخطاب[1]) و (دلالة النص)[2]، یش، ناو براون، و بە بەکارهێنانی دووەم، ئەو شوێنەی کە لەدەقەکەدا باسکراوە، وەك (خواردنی ماڵی هەتیو)[3] بە

١- واتە: ماناکەی وەك پەروەردگار دەفەرموێت: ﴿وَلَتَعۡرِفَنَّهُمۡ فِي لَحۡنِ ٱلۡقَوۡلِ﴾ محمد: ٣٠.
وە بێگومان بە شێوازی قسەیشیاندا دەیان ناسیت، و ئەم زاراوەیە ئەو کاتە بەکاردەهێنرێت کە ئەوەی حوکمەکەی پێویست کردووە، هەم لە دەربڕدراوەکەدا، و هەم لە بێدەنگی لێکراوەکەدا یەکسان بێت، وەك زیادان لە خواردنی سامانی هەتیو و یان بە لەناوبردنی بە شێوازێکی تر.

٢- زانایانی زانستی ئوصولی فیقه، سەر بە مەزهەبی حەنەفی، زاراوەی (دلالةالنص: گوزارشتی دەق) بەکار دەهێنن لە جیاتی (مفهوم النص: چەمکی دەق) هەروەك (عبارة النص: دەستەواژەی دەق) بەکاردەهێنن، لە جیاتی (منطوق النص: دەربڕدراوی دەق) لەپەرتوکی (أصول الشاشي)، ل٣٠، دەڵێت: (دلالة النص) بریتییە لەوەی کە عیللەت و هۆکاری حوکمە دەق لەسەر هاتووەکە زانراوە لەڕووی زمانەوە نەوەك لە ڕووی ئیجتیهادکردن و هەڵهێنجانەوە، جا کە پەروەردگار دەفەرموێت: ﴿فَلَا تَقُل لَّهُمَآ أُفّٖ﴾ الأسراء: ٢٣.
ووشەی ئۆف لە بەرامبەریاندا بەکارمەهێنن، زانای زمانەوان بە یەکەم بیستنی ئەمە دەزانێت، کە حەرامی ئۆف کردن لەبەر هۆکاری ئازارنەدانیانە، و حوکمی ئەم جۆرەیشی ئەوەیە کە لەبەر گشتگیری عیللەتەکە، ئیتر حوکمە دەق لەسەر هاتووەکەیش گشتگیرە، و هەر لەبەر ئەم مانایەیشە کە لێدان و جنێودانەکەیش هەر حەرامە.

٣- واتە لەم ئایەتە پیرۆزەدا: ﴿إِنَّ ٱلَّذِينَ يَأۡكُلُونَ أَمۡوَٰلَ ٱلۡيَتَٰمَىٰ ظُلۡمًا إِنَّمَا يَأۡكُلُونَ فِي بُطُونِهِمۡ نَارٗاۖ وَسَيَصۡلَوۡنَ سَعِيرٗا﴾ النساء: ١٠.

(منطوق بە: دەر بڕدراو) ناوزەد دەکرێتو، شوێنە باسنەکراوەکەیش وەك (لەناو بردنی ماڵی هەتیو) بە (مسکوت عنه: بێدەنگ لێکراو) لو دەبرێت.

لە نموونەی ئەو دەقە یاساییانەی کە گوزارشت دەکەن، لە سەر حوکمەکان، هەم بە دەربڕدراوی و هەم لە ڕووی چەمکەوە، وەك ماددەی (٢٣٧) لە یاسای سزادانی میصری، کە دەڵێت: (من فاجأ زوجته حال تلبسها بالزنا وقتلها في الحال هي ومن زنى بها يعاقب بالحبس بدلا من العقوبات المقررة في م ٢٣٤ و ٢٣٦): هەر پیاوێك بە کتوپڕی ژنەکەی لەکاتی داوێن پیسییدا گرتو چاوی پێی کەوت، و لە هەمان کاتدا هەم ژنەکەی کوشت، و هەم کابرای دەستدرێژیکار، ئەوا بە بەندکردن سزا دەدرێت، لەجیاتی ئەو سزایانەی کە لە ماددەکانی (٢٣٤) و (٢٣٦) دا، هاتوون، و پێشتر بڕیاریان لەسەر دراوە، جا ئەم یاسایە بە شێوەی دەربڕین گوزارشت دەکات، لەسەر ئەوەی کە سزای ئەو بکوژە لەبەر حاڵەتی کوشتنەکە سزاکەی سووك کراوە، و لەو سزا هەمیشەیی و یان کاتی و یان زیندانی کردنەی کە هەیە، بۆی گۆڕیوە بۆ بەندکردن، بەهۆی ئەو باروبۆخە سوککەرەی سزاکە، کە پەیوەندی بە تاوانەکەوە هەیە.

و بە پێی چەمکەکەی گوزارشت لەسەر ئەوە دەکات، کە ئەگەر هاتوو پیاوەکە ژنە بەدکارەکەی و پیاوە بەدکارەکەی لێدانو بریندارکردن، بە کارەساتو بریندار یی هەمیشەیی، بەڵام لەم حاڵەتەی بریندارکردن و یان لێدانەدا ژنە بەدکارەکە و کابرای خراپەکار نەمردن، بەڵام کەوتە کاری هەمیشەیی بوون، ئەوا لەم حاڵەتەدا سووك کردنی سزاکە لەسەری، کارێکی لە پێشترە، و بەڵام ماددەی (٤٠٩) لە یاسای سزادانی عێراقی، بە پێی دەربڕدراوی ڕاشکاوانەی خۆی دەڵێت: کە لە هەردوو حاڵەتی کوشتن و حاڵەتی تووشکردنیان بە کەوتەکاری و برینداری هەمیشەییدا، هەر سووککردنی سزاکە بوونی هەیە.

گونجانی گوزارشتکردنی چەمك: (تكييف دلالة المفهوم):

زانایانی زانستی ئوصولی فیقه ڕاجیاییان هەیە، سەبارەت بە گونجاندنی گوزارشتی دەق لەگەڵ چەمکەکەیدا، و بەسەر حوکمەکەوە، بە گوێرەی ئەم درێژە باسەی لای خوارەوە:

أ- هەندێك لە زانایان دەڵێن[1]: گوزارشتکردنی چەمك گوزارشتێکی عەقڵی قیاسیە، لەسەر بنەمای ئەوەی کە شەرعزان، یاخود دانەر، ئەگەر پەی نەبات، بە ئەو عیللەتی حوکمەی کە هاوبەشە لەنێوان دەربڕدراوەکە و بێدەنگی لێکراوەکەدا، ئەوا ناتوانێت، کە لە حوکمەکەدا دووەمینیان بە یەکەمینیانەوە ببەستێتەوە، و قیاسکردنیش هەر بەپرۆسەیەکی لەم جۆرە دەگوترێت، و لەسەر ئەم رایە بێت گشتگیری چەمکەکە بە عەقڵی دادەنرێت.

ب- هەندێکی تر لە زانایان دەڵێن: کە ئەم گوزارشتکردنە شێوە گوزارشتکردنێکی لەفزی مەجازییە و لە بابەتی باسکردنی هەرە تایبەت ترینە، لە کاتێکدا کە مەبەست گشتی ترینیانە[2].

بۆ نموونە: ناو هێنانی (خواردن) لە ئایەتی حەرامکردنی خواردنی سامانی هەتیواندا بە ستەمکاری، کە مەبەستی پێی هەموو جۆرە لەناوبردنێکی سامانەکانیانە، بە بێ پاساو، و نیشانە لەسەر ئەمە ئەوەیە کە دەقەکە بۆ ئەوە هاتووە، کە مافی کەسانی پێنەگەیشتووی تیادا بپارێزرێت، چونکە ئەوانە بە خۆیان ناتوانن بەرگری لەو مافەیان بکەن، و لەفزی (ئوف) لە ئایەتی: ﴿فَلَا تَقُل لَّهُمَآ أُفٍّ﴾[3].

تەنانەت ووشەی (ئوف)یش، بەرامبەر دایك و باوکتان بەکار مەهێنن، مەبەستی پێی هەموو جۆرە ئازاردانێکی ماددی و مەعنەوییە، بەنیشانەی پێویستی ڕێزگرتنی دایك و باوکان، بۆیە بەمەجاز (خوازەیەکی) زمانەوانی گشتی دانراوە.

١- لە پەرتووکی (جمع الجوامع وشرحه) ب١، ل٢٤٢، دەڵێت: پێشەوا شافیعی و پێشەوا حەرەمەین و پێشەوا رازی گوتویانە کە ئەو گوزارشتە لەفزییەی کە دەلالەت دەکات لە سەر (مەفهومی موافقة) ئەم گوزارشت و دەلالەتە، دەلالەتێکی قیاسییە، نەوەك لەفزی، جا کە قیاس بوو، ئیتر پێویستی بە (قیاسکار) و (قیاس لەسەر کراو) و (عیللەت) هەیە، جا عیللەت لە نموونەی یەکەمدا، واتە لە ئایەتی ﴿فَلَا تَقُل لَّهُمَآ أُفٍّ﴾دا، ئازاردانە، و لە نموونەی دووەمدا، ئایەتی حەرامێتی خواردنی ماڵی هەتیوە، ﴿إِنَّ ٱلَّذِينَ يَأْكُلُونَ أَمْوَٰلَ ٱلْيَتَٰمَىٰ ظُلْمًا إِنَّمَا يَأْكُلُونَ فِى بُطُونِهِمْ نَارًا ۖ وَسَيَصْلَوْنَ سَعِيرًا﴾النساء: ١٠.

عیللەتی حەرامییەکەی (لەناوبردنە) و مەبەستیش لە عیللەت لێرەدا، هۆکارە گونجاو و شیاوەکەیە، و ئەگەرنا عیللەتی راستەقینە بریتییە لە پاراستنی کەسایەتی و شکۆمەندی (دایە و بابە) لە نموونەی یەکەمدا، و پاراستنی سامانی هەتیو لە نموونەی دووەمدا.

٢- بۆ درێژە باسی ئەم بابەتە بڕوانە پەرتووکی (جمع الجوامع و شرحه) ب١، ل٢٤٣.

٣- سورة الإسراء: ٢٣.

ج- كۆمەڵێك لە زانایان دەڵێن: گوزارشتكردنەكە گوزارشت كردنێكی لەفزی ڕاستەقینەی نەریتییە، و ئەوانەی كە بایەخ بە نەریت دەدەن مانای ئەو شتەی كە پەیوەندی بە حوكمەكەوە هەیە، وەك (خواردن) لەو ئایەتەیدا كە باسمانكرد، لە مانای زمانەوانی تایبەتەوە، گواستویانەتەوە بۆ مانای نەریتی گشتی، كە ئەویش (لەناوبردنە) و مانا ئەسڵییە زمانەوانییەكەیان تۆراندووە، بەجۆرێك كە لەفزەكە بووەتە لەفزێكی ڕاستەقینەی نەریتی (حقيقة عرفية) لە مانا نوێ گشتییەكەدا، و شەرعدانەر بەم مانا نوێیە بەكاریهێناوە، و بۆیە مانای نەریتی زێڕو زیو، لە ئێستادا دراوە، و بۆ (خواردن) (لەناوبردن) بەكارهاتووە، لەنەریتدا، و هەروەها مانای نەریتی (تۆف كردن) بووەتە (ئازاردان).

د- هەندێ لە زانایان دەڵێن: گوزارشتكردنەكەی گوزارشتی لەفزی گواستراوەیە، بەتەنها پەی بردن بە لەفزەكەو تێگەیشتن لە مانا دەربڕدراوەكەی، بیرو هزری مرۆڤ لە دەربڕین دەگوازێتەوە بۆ سەر مانا چەمكییەكەی.

جا بەكارهێنانەكە لە یەكەمیاندا عەقڵییە، و لەدووەمیاندا (مەجازی: خوازەیە) و لە سێیەمیاندا (حقيقي: ڕاستەقینەیە) و لە چوارەمیاندا (إلتزامي: ئەرك و پابەندییە).

بەرهەمی ئەم ڕاجیاییە:

ژمارەیەكی زۆر لە زانایانی زانستی ئوصولی فیقهـ ئەم ڕاجیاییە بە ڕاستەقینە دەبینن، و هەندێ دەرەنجامیان لە سەر بنیات ناوە لەوانە[1]، ئەوەیە كە گوزارشتكردنی چەمك ئەگەر گوزارشتكردنێكی قیاسی بوو، تاوان و سزاكانی نە لەشەریعەت و نە لە یاسادا پێ ناچەسپێت، بە پێی میتۆدی (لا جريمة ولا عقوبة إلا بناء على النَصّ) واتە: تەنها بە پێی دەق تاوان و سزا دیاری دەكرێن و جێبەجێ دەكرێن، و ئەم قسەیە وا تاووتوێ دەكرێت، كە لەسەر ئەو بنەمایە كراوە كە قیاسكردن بەڵگەیەكە و سەرچاوەیەكی بەدیهێنەرە، سەرەڕای ئەوەی كە سەرچاوەیەكی

١- لەو دەرئەنجامانەیش: وەك ئەوەی كە بێدەنگی لێكراوەكە لەسەر هەردوو ڕای دووەم و سێیەم، بە دەربڕدراو دادەنرێت، چونكە لەفزەكە گوزارشتی لەسەر دەكات، ئیتر چونیەكە گوزارشتكردنەكە خوازە (مەجازی) بێت، یان ڕاستەقینەی نەریتی (حقيقة عرفية) و هەر لە سەر ئەم بنەمایەش بە بەڵگەیەكی پابەندكار دادەنرێت، سەبارەت بەوانەی كە كار بە (چەمك: مفهوم) ناكەن، وەك ظاهیرییەكان، و ئەمە ئەو تاووتوێكردنەیشی دەوێت، كە ظاهیرییەكان ناتوانن بڵێن، ئۆفكردن حەرامە و لێدان حەڵاڵە، و خواردنی ماڵی هەتیو حەرامەو سووتاندنی ڕێگە پێدراوە، ئیتر چونیەكە گوزارشتكردنەكەی شێوەی دەربڕین (منطوق) بێت، یان هەرچەمك (مەفهوم) شێوە بێت.

دەرخەرو ئاشكرلكاریشە، جا ئەو تاوانە و یان ئەو سزایەی کە لە ڕێی قیاسەوە دەگات بە دەستی دادوەر، ئەوا بە پێی دەقی تایبەت دەچەسپێت، بە حوكمی قیاس لەسەركراوەكە، نەوەك بەخودی قیاسەكە، و بەڵام من وای دەبینم كە ڕاجیاییەكە لەفزییە و ڕواڵەتییە، و هیچ كاریگەری و ڕێ و شوێنێكی لەسەر بنیات نانرێت، بۆیە ئەو حوكمەی كە بێدەنگی لێكراوە، لە ڕۆح و كرۆكی دەقەكەوە دەزانرێت، و لێی تێ دەگەین، و هەركەسێك كە پەی بردبێت بەو مەبەست و ئامانجەی كە پێویستكاری بە شەرعیكردنی حوكمەكە بووە، بە بێ ڕەچاوكردنی سروشتی گوزارشتكردنەكەیش، كە ئایا گوزارشتكردنێكی قیاسییە، و یان زمانەوانییە،و یان نەریتییە ویان پابەندكارەو ئەركە ؟!

وە یان حەقیقییە و یان مەجازییە (خوازەیە)؟ و بە بیروڕای من، گشتگیری لە چەمكەكەدا عەقڵییە، ئەگەر نەریتی (عورفی) نەبوو.

(مەبەستی دووەم)
(چەمکی پێچەوانە: مفهوم المخالفة)

ئەوەی کە لەباسی پێشووتردا رابوردو روونکرایەوە، سەبارەت بە (المفهوم الموافقة) بریتی بوو لەو حوکمەی کە لە رۆحی دەق، و ئەوەی عەقڵ دەیگرێت، لێیەوە هەڵهێنجرابوو، و هەمیشەیش لەگەڵ دەربڕدراو (منطوق)ـەکەدا، کۆك و تەبایە، بەڵام چەمکی پێچەوانە (المفهوم المخالفة) لە دوو ڕەهەندەوە لە (المفهوم الموافقة) جیاوازە:

یەکەم: (المفهوم المخالفة) لەگەڵ دەربڕدراوی دەقەکەدا دوو حوکمی دژیەکن، و لە ژێر یەك جۆری ناو حوکمە شەرعییە تەکلیفی، و وەضعییە جۆر بە جۆرەکاندا جێگایان نابێتەوە.

ئەگەر یەکێکیان ڕێگە پێدراو بوو، بکرێت ئەوا ئەوی تریان قەدەغەو یاساغە، و ئەگەر یەکێکیان دروستبوو، ئەوا ئەوی تریان نادروستە و پوچە، و ئیتر بەم شێوەیە.. لە کاتێکدا کە دەربڕدراوەکە و چەمکە کۆك و تەباکە هەردووکیان بەهەمیشەیی یەکجۆرن، هەروەك باسمانکرد.

دووەم: لە بنچینەدا جیاوازن، جا ئەو بنچینەیەی کە چەمکی کۆك و تەبای لێ هەڵدەهێنجرێت، ئەو رۆح و کرۆك و عەقلگیری دەقەکەیە، و بەڵام ئەو بنچینەیەی کە چەمکی پێچەوانەی لێ دەردەهێنرێت، ئەوەیە کە کۆتێکی دڵنییادانراو لە دەربڕینەکەدا بە جێ دەهێڵێت، و هەر ئەمەیش ئەو لایەنە گرنگەیە کە لەم باسەدا مەبەستمانە توێژینەوەی لەسەر بکەین و بایەخ بە شرۆڤەکردنی بدەین.

- بنچینەی چەمکی پێچەوانە: (أساس مفهوم المخالفة):

ئەو کۆتـو بەندانەی کە لە دەستەواژەی دەقەکان و لەناو ڕستەکاندا دێن، هەیانە کە تەنها بۆ بەستنەوەی دەستەواژەکان و ڕستەکانە پێکەوە، و هەیانە کە وەك مەرج وایە، بۆ پراکتیزەکردنی حوکمەکە، (شتە دەر بڕدراوەکە) کە دەقەکە بە لەفزی خۆی گوزارشتی لەسەر دەکات، بەجۆرێك کە ئەگەر هاتەدی، ئەوا حوکمەکە جێبەجێ دەکرێت و ئەگەر نەهاتەدی، ئەوا ئەو حوکمەی کە پێویستە جێبەجێ بکرێت، ئەوەیە کە دژی دەر بڕدراوەکەیە، و یاخود بەلایەنی کەمەوە ئەو حوکمەیە کە پێچەوانەیەتی.

بۆ نمونە کە خوای پەروەردگار دەفەرموێت: ﴿وَإِن طَلَّقْتُمُوهُنَّ مِن قَبْلِ أَن تَمَسُّوهُنَّ وَقَدْ فَرَضْتُمْ لَهُنَّ فَرِيضَةً فَنِصْفُ مَا فَرَضْتُمْ﴾[1]، واتە: وە ئەگەر ژنانتان تەڵاقدا پێش ئەوەی بچنە لایان، وە مارەییتان بۆ دلنابوون، نیوەی مارەییەکەیان ئەکەوێ، کە کۆت و بەندی (مِن قَبْلِ أَن تَمَسُّوهُنَّ: پێش ئەوەی بچنە لایان) کۆت و بەندێکی دلنیپادلنرلوە، لە حوکمە دەربڕدرلوەکەدا، کە ئەویش (فَنِصْفُ مَا فَرَضْتُمْ: ئەوە نیوەی مارەییەکەیان دەکەوێت) پڕاکتیزە دەکات، ئەگەر حاڵەتەکە بەو شێوازە بوو، بۆیە مارەیی لە دوای تەڵاقدان و پێش چوونە لای ئافرەتەکە، نیوەی دەکەوێت، و نیوەکەی تری دەگەڕێتەوە بۆ پیاوەکە، چونکە چێژی لەو ئافرەتە نەبردووە، و ئافرەتەکە نیوەی دەکەوێت و تەنها مافی ئەو نیوەیەی هەیە، وەك قەرەبوویەك بۆ ئەو زیانە مەعنەوییەی کە بە هۆی تەڵاقدانەکەوە بەری کەوتووە، کە هەر ئەمەیش دەربڕدرلوی دەقەکەیە، بەڵام چەمکی پێچەوانەکەی ئەوەیە کە پێدانی هەموو مارەییە ناوبرلوەکە و دیاریکرلوەکە پێویستە، لە حاڵەتی تەڵاقدانی دوای سەرجێیی لەگەڵ کردندا.

هەروەها وەك ئەوەی کە لەماددەی (١/١٢٩) لە یاسای مەدەنی عێراقیدا هاتووە، کە دەڵێت: (یجوز ان یکون محل الألتزام معدوماً وقت التعاقد اذا کان ممکن الحصول في المستقبل، و عین تعییناً نافیا للجهالة والغرر): دروستە و ڕێگە پێدرلوەکە شوێنی پابەندبوون نادیار بێت، لە کاتی گرێبەستو ڕێککەوتندا، ئەگەر دەکرا لە ئایندەدا بهێنرێتە دی، هەروەها شێوەدیاریکردنێکی وا هاتە ئارلوە کە هەموو نەزانینو تەڵەکەبازییەك لە پرۆسەکەدا بڕەوێنێتەوە.

بە پێی ئەم ماددەیە بێت، ئاستی دروستی و ڕەوایەتی نادیاریی شوێن گرێبەستەکە لەکاتی بنیاتنانی گرێبەستەکەدا، دوو کۆتی پێوە بەندکرلوە، کە دەبێت تیایدا بێنەدی:

یەکەم: دەبێت ئەو شوێنە بگونجێت لە ئایندەدا بێتەدی.

دووەم: دەبێت شێوە دیاریکردنێکی وابێتە ئارلوە، کە هەموو جۆرە نەزانین و گزی بازییەك بسڕێتەوە.

جا ئەگەر ئەم دوو کۆتە یان یەکێکیان نەهاتنەدی، ئەوا حوکمەکە نارەوایەتی و نادروستی ئەو کارە دەگەیەنێت، و بۆیە ڕەوایەتی و دروستی دەربڕدرلوی دەقەکەیە، و نارەوایەتی و

١- سورة البقرة: ٢٣٧.

تر بێت[1]، بۆیە هەمیشە لەسەر بریکارەکە پێویستە کە پابەندبێت، بەوکوتو بەندانەوە کە لە بریکارنامە تایبەتەکەدا هاتوون، و هەروەها بەو کوتو بەندە دڵنیاانرلوانەوەی کە لە بریکارنامەی گشتیدا هاتوون، بە پێی ئەوەی کە نەریتی بڵاوی ناو خەڵك دەیخوازێت، هەرچەندە باسیش نەکرابن، چونکە ئەو شتەی کە بووەتە نەریت (عورف) و بڵاوبۆتەوە، وەك ئەو مەرجە وایە، کە لە هەر پرۆسەیەکدا بەمەرج گیراوە.

لە نموونەی ئەو دەقە شەرعییانەی کە باسی سیفەتێکی دڵنیادانراویان لە حوکمەکەدا گرتۆتەخۆ، وەك ئەم فەرمایشتەی پەروەردگار کە دەفەرموێت: ﴿إِنِ امْرُؤٌا هَلَكَ لَيْسَ لَهُ وَلَدٌ وَلَهُ أُخْتٌ فَلَهَا نِصْفُ مَا تَرَكَ﴾[2].

کە دەربڕدراوی ئەم دەقە ئەوەیە کە خوشکی کابرای مردوو نیوەی میراتی براکەی دەبات، ئەگەر براکەی وەجاخ کوێر (بێ منداڵ) بوو، و ڕستەی (لیس لە ولد: ئەگەر منداڵی نەبوو) چەمکی پێچەوانەکەی ئەوەیە کە ئەگەر منداڵی هەبوو ئەوا نیوەی میراتەکەی نابات، لەگەڵ ئەم درێژە باسەی لای خوارەوە:

أ- ئەگەر منداڵەکان نێرینە بوون، ئەوا خوشکەکە هیچ میرات نابات، ئەمە بە کۆڕای شەرعزانان.

ب- ئەگەر منداڵەکانی مێینە بوون، ئەوا زانایان لە سەر بڕی ئەو میراتەی کە ئەو خوشکە دەیبات، کە لە گەڵیان کۆبووەتەوە، ڕاجیاییان هەیە، بەم جۆرە:

١- جەماوەری زانایان دەڵێن: کۆبونەوەی ئەو خوشکە لەگەڵ کچەکانی کابرای مردوو، و یان لەگەڵ کچەکانی کوڕی کابرای مردوو، ئەوە بە (پشت بوونە :عەصەبەگەرلیەتی)، بە هۆی کۆبوونەوەی لە گەڵ کەسێکی تردا، (عصبة مع الغير) پاشماوەی کەلەپورەکەی بەردەکەوێت،

١- لەبەر توکی (التمهید)ی، (الأسنوي) دا، ل٢٥٩، هاتووە، کە چەمکی کات و شوێن لە لای پێشەوا شافیعی و جەماوەری زانایان دەبێتە بەڵگە، جا ئەگەر کابرا گوتی، بە بریکارەکەی فلان شت بکە، و پاشان گوتی: لەمڕۆدا بیکە، و یان گوتی: لەم شوێنەدا بیکە، ئەوا بە قیاسکردن لەسەر ئەو گوتەیەی کە پێشەوا شافیعی فەرموویەتی، دەبێت، ئیتر لەغەیری ئەوکات و شوێنەیدا کە کابرای بۆی دیاریکردووە، نەیکات، و ڕێگیری لێ بکرێت.

٢- سورة النساء: ١٧٦.

لە دوای وەرگرتنی بەشی لەلایەن کچەکە و کچی کوڕەکە و میراتبەرەکانی تر ئەگەر هەبوون، و جەماوەری زانایان لەفزی (ولد[1])یان، بە (نێرینە) لێکداوەتەوە.

٢- (ئیبن عەبباس)[2] (خوا لێی ڕازی بێت) دەفەرموێت: هەرکات خوشکی کابرای مردوو، لەگەڵ کوڕ یان کچی کابرا دا کۆبوویەوە، ئەوا هیچ میرات نابات، چونکە (الولد) لە زمانی عەرەبیدا هەم نێرینەو هەم مێینە دەگرێتەوە، و شەرعزانانی مەزهەبی جەعفەریش هەر کاریان بەم ڕایەکردووە.

لە نموونەی ئەو دەقە یاساییانەی کە دانپیانراویان لە حوکمدا گرتۆتەخۆ، وەك ماددەی (٣/٦) لە یاسای باری کەسێتی عێراقی کە دەڵێت: ئەو مەرجە شەرعیی و ڕەوایانەی کە بە مەرج گیراون، لە گرێبەستی هاوسەرگیریدا دانپیادانراون، و پێویستە پێیانەوە پابەندبن.

جا دەربڕراوی ئەم دەقە ئەوەیە کە پابەندبوون بەو مەرجانەوە پێویستە، کە لە ناو گرێبەستی هاوسەرگیرییەکەدا بە مەرج گیراون، ئەگەر ئەو مەرجانە شەرعیی بن، و چەمکی پێچەوانەی ئەم حوکمە ئەوەیە کە پابەندی پێویست نییە، بەو مەرجانەی کە لە گرێبەستەکەدا هەن، و ناشەرعین.

---

[1] وسندهم هو ما روي عن هزيل بن شرحبيل من انه قال (سئل ابو موسى عن ابنة وابنة ابن واخت فقال: للابنة النصف وللاخت النصف، وائت ابن مسعود. فسئل ابن مسعود، واخبر بقول ابي موسى فقال: لقد ضللت اذن وما انا من المهتدين اقضي فيها بما قضى النبي ﷺ للبنت النصف ولابنة الابن السدس تكملة الثلثين وما بقي فللاخت). وعن الاسود (ان معاذ بن جبل ورث اختا وابنة جعل لكل واحد منهما النصف وهو باليمن، والنبي ﷺ يومئذ حي)، اخرجه البخاري، كتاب الفرائض، باب ميراث ابنة ابن مع ابنة، فتح الباري ١٢/١٧. وابو داود كتاب الفرائض ٣/١٢٠.

٢- لە پەرتووکی (التبصرة)ی، (أبو إسحاق الشيرازي)، ل ٢١٩دا، هاتووە، کە ئەوە گێڕدراوەتەوە، کە ئیبن عەبباس پێچەوانەی هاوەڵان بووەتەوە، لە میراتبردنی خوشك لەکاتی کۆبوونەوەی لە گەڵ کچەکانی کابرای مردوودا، و ئەم ئایەتەی کردۆتە بەڵگە دەفەرموێت: ﴿يَسْتَفْتُونَكَ قُلِ اللَّهُ يُفْتِيكُمْ فِي الْكَلَالَةِ إِنِ امْرُؤٌ هَلَكَ لَيْسَ لَهُ وَلَدٌ وَلَهُ أُخْتٌ فَلَهَا نِصْفُ مَا تَرَكَ وَهُوَ يَرِثُهَا إِنْ لَمْ يَكُنْ لَهَا وَلَدٌ فَإِنْ كَانَتَا اثْنَتَيْنِ فَلَهُمَا الثُّلُثَانِ مِمَّا تَرَكَ وَإِنْ كَانُوا إِخْوَةً رِجَالًا وَنِسَاءً فَلِلذَّكَرِ مِثْلُ حَظِّ الْأُنْثَيَيْنِ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ أَنْ تَضِلُّوا وَاللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ﴾ النساء: ١٧٦. لەسەر بنەمای ئەوەی کە ووشەی (الولد) هەم کوڕ دەگرێتەوە و هەم کچ.

دووەم: (الشرط: مەرج):

مەبەست لە (مەرج: الشرط) ئەوەیە کە بەکۆتو بەندی دڵنیادانراو دادەنرێت، لە حوکمەکەدا، و چەمکی پێچەوانەیشی هەیە، کە ئەو مەرجە زمانەوانییەیە کە دەردەکەوێت، واتە هەموو رستەیەك کە بە یەکێك لە ئامرازەکانی (شرط) دەستی پێکردبێت، وەك ئامرازی (إن) و (إذا) و بۆیە پەیوەندی بە پرۆسەکەوە و تەنانەت حوکمەکە بە گشتی بە مەرجێکەوە، گوزارشت دەکات لە سەر نەبوونی حوکمەکە، ئەگەر مەرجەکە نەبوو و نەهاتبووەدی، و هەر ئەم رایەش رای هەڵبژێردراوی زۆرینەی توێژەرانی ئەم بابەتەیە.

لە نموونەی ئەو دەقە شەرعییانەی کە هەڵگری (مەرج)ی، دڵنیادانراون، لە حوکمەکەدا وەك ئەوەی کە پەروەردگار دەفەرموێت: ﴿ فَإِن طَلَّقَهَا فَلَا تَحِلُّ لَهُۥ مِنۢ بَعۡدُ حَتَّىٰ تَنكِحَ زَوۡجًا غَيۡرَهُۥۗ فَإِن طَلَّقَهَا فَلَا جُنَاحَ عَلَيۡهِمَآ أَن يَتَرَاجَعَآ إِن ظَنَّآ أَن يُقِيمَا حُدُودَ ٱللَّهِۗ وَتِلۡكَ حُدُودُ ٱللَّهِ ﴾[1].

کە دەربڕدراوی ئەم دەقە ئەوەیە کە لە دوای ئەوەی ژنێك تەڵاقدراو چوو شووی کرد بەکەسێکی تر، ئەویش تەڵاقیدا، لە دوای بەسەرچوونی عیدەکەی بۆی هەیە کە ژیانی هاوسەرێتی لە گەڵ کابرای یەکەم دەست پێبکاتەوە، بە مەرجی ئەوەی کە ئەو دوو ژن و پیاوە گومانی ئەوەیان لادروست بوویێت، کە لەم جارەدا دەتوانن سنورەکانی خودا بپارێزن، واتە هەردووکیان توانای ئەوەیان هەیە کە بە ئەرك و کارەکانی پرۆسەی هاوسەرگیری هەڵبستن، و هەروەها دەتوانن ئەو مافانەبدەن کە لەسەر یەکتری هەیانە، و چەمکی پێچەوانەی ئەم دەقە ئەوە دەگەیەنێت، کە ئەم (مەرج)ە، نیشانەی ئەوەیە کە دروست نییە سەر لەنوێ دەست بەو پرۆسەی هاوسەرگیرییە بکرێتەوە، ئەگەر پێشبینی ئەوەیان کرد، کە دیسان توشی گرفت و کێشە و ناتێگەیشتن و راجیایی و ئەولە دەبنەوە، و دەچنەوە سەر بەزمی جارانی خۆیان، و دولجار هەردووکیان توشی هەڵنەستان دەبن بەئەرك و مافەکانیان لەبەرامبەر یەکتریدا، وئیتر لە سنوری خوای پەروەردگار لادەدەن، و لەنموونەی ئەو دەقە یاساییانەی کە (مەرجی دڵنیادانراو)ی، لە حوکمەکەدا هەڵگرتووە، وەك ماددە (٢١٣/ج) لە بنەماکانی دادوەری سزایی عێراقی، کە دەڵێت: (دادگا بۆی هەیە کە دڵنیادانانی تاکلایەنەی کەسێك وەرگرێت، ئەگەر دڵنیا بوو لێی، و بەبەڵگەی تر درۆکردنی لەسەر نەچەسپا)، واتە دادوەر بۆی هەیە کە بە دڵنیادانانی

١- سورة البقرة: ٢٣٠.

تاکلایەنە ڕازی ببێت، لە نێوان ئامرازەکانی چەسپاندندا، و بە پێی ئەم دلنیاداڵانە تاکلایەنەیە حوکم دەریکات، ئەگەر بڕوای کرد کە ڕاستە، و بەڵگەیەکی پێچەوانەی نەهاتە ئاراوە، کە دژی بێت و بە درۆی بخاتەوە، و چەمکی پێچەوانەی ئەم حوکمە ئەوەیە، کە ئەم (شرط)ـە، وای کردووە کە کارکردن بە دڵنیایانی تاکلایەنە دروست نییە، و دواجار نابێت حوکمی لەسەر بنیات بنرێت، لەکاتی ئەوەیدا کە دڵنیادا نەنانە تاکلایەنەکە بڕوا پێهێنەر نەبوو، و یان بەڵگەیەك هەبوو کە بە درۆی دەخستەوە و پێچەوانەکەی دەچەسپاند.

سێیەم (الغاية: مەبەست و ئامانج):

دوا مەبەست و ئامانجی هەرشتێك، بریتییە لە کۆتایی و دەرەنجامەکەی، و لەباسی تایبەتکردنی عامدا، ئەوە ڕابورد کە ئەو پیتانەی کە گوزارشت دەکەن لەسەر (الغاية: ئامانج) بریتیین لە (حتى) و (إلى) بۆیە وابەستە بوون بە مەبەستو ئامانج (غاية)ـەوە، گوزارشت دەکات، لەسەر پێچەوانەبوونەوەی حوکمی بڕگەی دوای ئەو غایەتە، لە حوکمی بڕگەی پێشتری لە نموونەی ئەو دەقە شەرعییانەی کە هەڵگری کۆتو بەندی ئامانجو مەبەست (غاية)ـی، دڵنیادانراون، لە حوکمدا، وەك ئەم فەرمایشتەی پێغەمبەرﷺ کە دەفەرموێت:(رفع القلم عن ثلاثة: عن النائم حتى يستيقظ، وعن الصبي حتى يبلغ (أو يحتلم) وعن المجنون حتى يفيق)[1]، واتە: سێ جۆر کەس تاوانیان لەسەر نییە، و لەو حاڵەتەیاندا لەسەر کردەوەکانیان سزا نادرێن، کەسی خەوتوو، تا بەخەبەر دەبێتەوەو، منداڵ تا باڵغ دەبێت، و شێت تا چاك دەبێتەوە، کە دەربڕدراوی ئەم دەقە ئەوە دەگەیەنێت، کە بەرپرسیارێتی لە تاوان لەسەر کردەوە ناشەرعییەکان، جا ئەگەر منداڵ یان خەوتوو، یان شێت ئەنجامی دابن، لەسەریان نییە، مادام پاساوەکە، کە (شێتیو خەو و منداڵییە)، هێشتا لەسەریان لانەچووە، و ماوە چونکە ئەم پاساوانە لەوانەن کە ڕێگرن لە بەرپرسیارێتی لەتاوان، بەڵام بەرپرسیارێتی مەدەنی هەر دەیانگرێتەوە، و دەبێت ئەو زیانەی کە لە کردەوە ناشەرعییەکانیان بەدی هاتووە، قەرەبووی بکەنەوە و بیبژێرن، و بەرپرسیارن لەسەری، چونکە بژاردن و قەرەبوو کردنەوە، لەسەر بنەمای (خطاب الوضع: بەستنەوەی بەدیهێنەری هۆکار بە هۆکارەکانەوە) هاتووەتەدی، و بەرپرسیارێتی لە تاوانیش سەر بە بابەتی ئەو فەرمایشتەیە کە ئەرك لەسەر شانی کەسەکان

[1] رواه النسائي، السنن الكبرى ٧٣٠٧، والسنن الصغرى للبيهقي ١١٦/٢.

دادەنێت، (خطاب التكليف) و مەرجەکانی بریتین لە عاقڵی و باڵغ بوون و هەستکردن، جا چەمکی پێچەوانەی ئەم ئامانج و مەبەستە ئەوەیە کە بەرپرسیارێتی لە دوای لاچوونی بیانوو، و پاساوەکە دیسان دێتەوە، بۆ نموونە ئەگەر لە دوای باڵغ بوون و بەسەرچوونی منداڵی، و یان بە ئاگا هاتنەوەی دوای خەوتن، و دوای چاکبوونەوە لە شێتی، کردەوە خراپەکانی کردن، بەرپرسیارە.

و لە نموونەی ئەو دەقە یاساییانەی کە گوزارشت دەکەن، لەسەر چەمکی مەبەست (مفهوم الغاية)، وەك ماددەی (١٦٠/أ) لە بنەماکانی دادوەری سزایی عێراقی کە دەڵێت: (ئەگەر جیاکردنەوە لە داخوازی سزاییدا، وەستابوو لەسەر دەرەنجامی جیاکردنەوە لە داخوازی سزایی لە بابەتێکی تردا، ئەوا پێویستە کارکردن بە جیاکردنەوە لە یەکەمدا بوەستێنرێت، تا جیاکردنەوەکە لە دووەمدا بە تەواوی بە کۆتا دەگات)، کە چەمکی پێچەوانەکەی ئەوەیە کە وەستاندنی جیاکردنەوە لە یەکەمدا دروست نییە، لە دوای تەواوکردنی جیاکردنەوەکە لە دووەمدا، واتە ئەگەر رێگری تر بوونی نەبوو.

و هەروەها لەماددە (١٥٤/ب) لە بنەماکانی دادوەریدا، هاتووە کە دەڵێت: دادگای چاوپیاداخشاندنەوە، ئەو گەڵاڵە نامانە هەڵدەگرێت، کە لەلایەن تۆمەتبارانەوە و هەروەها لە لایەن ئەو کەسانەوەی کە پەیوەندی دارن دەخرێنە بەردەمی تاپێش دەرکردنی بریاری دادگا لەسەر داواکە، کە ئەو چەمکە پێچەوانەیەی کە لێرەدا پەیوەندیدارە بە ئامانج و مەبەستەکەوە، ئەم برگەیەیە (تا پێش دەرکردنی بریاری دادگا لەسەر داواکە) کەواتە ئەو گەڵاڵەنامانە ئەگەر لەدوای دەرچوونی بریاری دادگا ئاراستەکران، ئیتر وەرناگیرێن.

چوارەم: (ژمارە: العدد):

ئەگەر حوکمێك لە دەقێکدا، بە ژمارەیەکی دیاریکراو سنوردارکرا، ئەوا چەمکی پێچەوانەی ئەو ژمارەیە، ئەوەیە کە ئیتر ئەگەر لەو حوکمەدا لەو ژمارەیە زیاتر یان کەمتر هات، ئەو حوکمە جێبەجێ ناکرێت، لە نموونەی ئەو دەقە شەرعییانەی ئەم بابەتەیش، وەك ئەوەی کە

پــەروەردگار دەفــەرموێت: ﴿ ٱلزَّانِيَةُ وَٱلزَّانِي فَٱجۡلِدُواْ كُلَّ وَٰحِدٖ مِّنۡهُمَا مِاْئَةَ جَلۡدَةٖ ﴾[1]، و هــەروەها پــەروەردگار دەفەرموێت: ﴿ وَٱلَّذِينَ يَرۡمُونَ ٱلۡمُحۡصَنَٰتِ ثُمَّ لَمۡ يَأۡتُواْ بِأَرۡبَعَةِ شُهَدَآءَ فَٱجۡلِدُوهُمۡ ثَمَٰنِينَ ﴾[2].

کە ئەوەی دەربڕدراوە لەم دەقانەدا ئەوەیە کە سزای داوێن پیسی بە سەد شەلاق دیاری کراوە و سزای بوختان کردن لە هەشتا شەلاقەدا دیاریکراوە، و چەمکی پێچەوانەی ئەم دوو ژمارەیە بریتییە لەوەی کە گۆڕین و هەموارکردنەوە، یان جێگۆڕکێ پێکردنی ئەم سزای دوو تاوانە دروست نییە، کە لەکاتی هاتنەدی بارودۆخێکدا کە قورسکەری سزاکەبێت، شەلاقەکان زیاد بکرێن، و یا لە کاتی هاتنەدی دۆخێکی وادا کە سزاکە ئاسان و سووك بکات، شەلاقەکان کەمبکرێنەوە، نابێت کاری لەم جۆرە ڕوو بدات، و سزاکان دیاریکراون و بە هیچ شێوەیەك دەسکاری ناکرێن، و ئەوەی شایانی ئاماژە بۆکردنە ئەوەیە کە لە تایبەتمەندییەکانی سزاکانی تاوانەکان ئەوەیە کە نەئاسانکاری کردن تیایاندا دەبێت و نەقورسکردن و ڕێکەوتن و لێخۆشبوون لە لایەن سەرپەرشتیار (سەرۆکی دەوڵەتەوە) و یان لە لایەن کەسانی پەیوەندیدار، و یان هەرکەسی ترەوە، تیایاندا ناکرێت.

لە نموونەی دەقە یاساییەکانی ئەم بوارە، وەك ماددەی (٢٤٣/أ) لە بنەماکانی دادوەری سزایی کە دەڵێت: ئەو کەسەی کە حوکمەکەی بە سەردا دراوە، ڕێك وەك ئەوەی کە لە ماددەی (١٤) دا بە دەق هاتووە، حوکمەکەی پێ ڕادەگەیەندرێت، جا ئەگەر هاتوو سی ڕۆژ (مانگێك) تێپەڕی کرد، بەسەر پێڕاگەیاندنی حوکمە دەرچووەکەدا، سەبارەت بە سەرپێچی کردنی، و یان سێ مانگ تێپەڕی کرد، بە سەر پێڕاگەیاندنی حوکمە دەرچووەکەدا کە تاوان و کەتنی کردووە، و شەش مانگ تێپەڕی کرد، بە سەر تاوانکردنەکەیدا، بێ ئەوەی کە خۆی ڕادەستی ئەو دادگایەبکات، کە حوکمەکەی لەسەری دەرکردووە، ویان خۆی ڕادەستی هەر سەنتەرێکی پۆلیس بکات، و بە بێ ئەوەی کە لەو ماوەیەدا کە باسکرا، ڕەخنە لەو حوکمە بگرێت، کە لەسەری دەرچووە، ئەوا حوکمەکە بەسەر کۆنە (پرۆتستۆ) کردن و سزا ئەسڵییەکان و لاوەکییەکان جێبەجێ دەکرێت، و وەك حوکمدانی ڕوویەڕوو وایە، وەك ئەوە وایە کە کابرای تۆمەتبار لەوێ ئامادەبوویێت، و لە کاتی دەرچوونی حوکمەکەدا نا ئامادە (غائب) نەبوویێت، جا

١- سورة النور: ٢.

٢- سورة النور: ٤.

چەمکی پێچەوانەی ئەم دەقە ئەوەیە کە ماوەی باسکراو و دیاریکراو لەم دەقەدا ئەوەیە کە ئەگەر کابرای حوکم بەسەردا دراو خۆی ڕادەستی پۆلیس کرد، و یان ڕەخنەی لەحوکمەکەگرت، لەو کاتە دیاریکراوەدا، ئەوا حوکم بەسەردا دانەکە، وەك حوکمدانی ڕوویەڕوو حسابی بۆ ناکرێت، بەوەی کە وا دابنرێت تۆمەتبار لەوێ ئامادە بووە، کە حوکمەکەی بە سەردا دراوە.

مەرجەکانی کارکردن بە چەمکی پێچەوانە (المفهوم المخالفة):

بۆ کارکردن بە چەمکی پێچەوانە ئەوە بەمەرج گیراوە، کە بە پێی ئەو کۆتو بەندەی کە لە دەقەکەدا هاتووە، نابێت ئەو کۆتو بەندە سوودێکی تری هەبێت، جگە لەوەی کە وەك مەرجێك دانی پیادا نرابێت، بۆ پراکتیزەکردنی حوکمە دەربڕدراوەکە، بە جۆرێك کە کاتێك جێبەجێ دەکرێت، کە ئەو کۆتوبەندە بێتەدی و هەبێت، و چەمکە پێچەوانەکەیشی بە کۆمەڵێك مەرج جێبەجێ دەکرێت، کە گرنگترینی ئەو مەرجانە ئەمانەن:

١- نابێت لایەنە بێدەنگی لێکراوەکە لەپێشتر بێت، لە حوکمەکەدا لەلایەنە دەربڕدراوەکە، و ئەگەر لەم حاڵەتەدا بوار و دەرفەتێك نەبوو، بۆ پراکتیزەکردنی چەمکی پێچەوانەکەی، و بەڵکو حوکمی بێدەنگی لێکراوەکەیان چەمکێکی تەباو کۆك بوو لە گەڵیدا ئەمەیان لە پێشتر و پەسەندترە.

بۆ نموونە ماددەی (١١٠٧) لە یاسای مەدەنی عێراقی دەڵێت:

١- بۆ ئەو کەسە ئاسایانەی کە قەرزیان داوەتە کابرایەك و کابرا مردووە، و ماڵە قەرزەکە بووەتە میراتی، و هەروەها ئەو کەسەی کە کابرا وەسیەتی بۆ کردووە، هەندێ لەو سامانە بدات، بەو، ئەم دوو لایەنە هەردووکیان مافی ئەوەیان هەیە، کە دوای مافی خۆیان بکەون، تا تەواوی مافی خۆیان لەو میراتییە وەردەگرنەوە، هەرچەندە کە میراتەکە کەوتۆتە لای میراتبەرەکانی کابرای مردوو، یان مافی نەختینەی لەسەر بنیات نراوە.

٢- و لەدوای تێپەڕبوونی سێ ساڵ بەسەر مردنی کابرای قەرزدار، ئیتر ئەگەر داوایان نەکردبێت، ئەوا ئەو مافی داواکردنەیان نامێنێت، و کەمیراتبەرەکان بەشی خۆیان بردبوو، لە پێش داواکردنی خاوەن قەرزو وەسیەت بۆ کراوەکانەوە، ئیتر تازە کاری خۆیانیان کردووە و مافی خۆیانە، مەگەر لە کاتێکدا ئەمە دروست نییە، کە ئەو میراتبەرانە بۆیە وا لەنێوان خۆیاندا ڕێك کەوتبن تازیان بەوان بگەیەنن، لەم حاڵەتەدا کارەکەیان لێ قەبوڵ ناکرێت) جا ئاوەڵناوی

(نائاسایی بوون) کە لەدەقەکەدا هاتبوو، چەمکی پێچەوانەی نییە، و چونکە خاوەن قەرزی نائاسایی‌یش مافی ئەو پەیگیری و بەدواداچوونەی هەیە، و زۆر لە پێشتریشە کە بیکات، وەك خاوەن قەرزی ڕەهندەر، کە ئەگەر میراتبەرەکان ماڵە ڕەهنکراوەکەیان فرۆشت لە دوای مردنی کابرای قەرزاری ڕەهنوەرگر، و هەروەها وەك ئەو خاوەن قەرزانەی کە قەرزی نایابیان داوە، کە پەیوەستە بە ماڵە میراتەکەوە، وەك قەرزی دەوڵەت، و هەروەها ئەرکی بژێوی کێشانی ژن لەلایەن مێردەکەیەوە، ئەگەر لە پێش مردنیدا، کەوتبووە ئەستۆی، و بە سەریدا کەوتبوو، و هێشتا نەیدابوو.

٢- نابێت ئەو کۆتو بەندە ڕوونکردنەوەی واقیعبێت، وەك لەم ئایەتەدا دەفەرموێت:﴿ يَٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُواْ لَا تَأۡكُلُواْ ٱلرِّبَوٰٓاْ أَضۡعَٰفٗا مُّضَٰعَفَةٗ ﴾[1].

(أَضۡعَٰفٗا مُّضَٰعَفَةٗ : بە چەند بەرامبەری) چەمکی پێچەوانەی بۆ نییە، و گوزارشت ناکات لەسەر ڕێگەدان بەسوو خۆری، ئەگەر چەند بەرامبەر نەبوو، چونکە ئەم برگەیە بۆ ڕوونکردنەوە و نومایان کردنی ئەو واقیعەیە کە کۆمەڵگەی ئەو سەردەمە لەسەری بووە؛ و هەروەها لەبەر ئایەتی:﴿ فَإِن لَّمۡ تَفۡعَلُواْ فَأۡذَنُواْ بِحَرۡبٖ مِّنَ ٱللَّهِ وَرَسُولِهِۦۖ وَإِن تُبۡتُمۡ فَلَكُمۡ رُءُوسُ أَمۡوَٰلِكُمۡ لَا تَظۡلِمُونَ وَلَا تُظۡلَمُونَ ﴾[2].

٣- نابێت ئەو کۆتو بەندە لە بارنەی فرەیی و فراوانی چوویێتە دەرەوە، وەك کۆتو بەندی: (اللاتی فی حجورکم) واتە: ئەوانەی کە لە ماڵی ئێوەدا دەژین، لە ناو ئایەتی:﴿ وَرَبَٰٓئِبُكُمُ ٱلَّٰتِي فِي حُجُورِكُم مِّن نِّسَآئِكُمُ ٱلَّٰتِي دَخَلۡتُم بِهِنَّ ﴾[3].

بەڵام ئەگەر نەچووینە لای دایکەکانیان ئەوە گوناهبار نابن ژنەکانتان تەڵاق بدەن و کچەکانیان مارە بکەن بۆ خۆتان.

ئەم حوکمە چەمکی پێچەوانەی نییە، و سەرجەمی شەرعزانان و زانایانی زانستی ئوصولی فیقه جگە لە ظاهیرییەکان، دەڵێن کە ئەم کۆتو بەندە چەمکی پێچەوانەی بۆ نییە، لەبەر دووشت:

١- سورة آل عمران: ١٣٠.

٢- سورة البقرة: ٢٧٩.

٣- سورة النساء: ٢٣.

یەکەم: ئەم کۆتو بەندە لەسەر بنەمای فراوانی و فرەیی بنیات نراوە، کە بریتییە لەوەی کە بەزۆری و بەرفراوانی حاڵەتەکە وایە، کە کچ لەدوای ئەوەی باوکی مرد، یان دایکی تەڵاقدرا، ئەوا لەگەڵ دایکییدا دەڕوات و دەگوێزرێتەوە، بۆ ماڵی پیاوە تازەکەی دایکی، کە دەکاتە (باوە پیارەی).

دووەم: کە پەروەردگار دەفەرموێت: ﴿فَإِن لَّمۡ تَكُونُواْ دَخَلۡتُم بِهِنَّ فَلَا جُنَاحَ عَلَيۡكُمۡ﴾[1].

کە ئەمە دەقێکی ڕاشکاوە لە سەر ئەوەی کە تەنها کۆت و بەندی دڵنیادانراو لە حوکمەکەدا، ئەم برگەیەی ئایەتە پیرۆزەکەیە کە دەفەرموێت: ﴿ٱلَّٰتِي دَخَلۡتُم بِهِنَّ﴾، و نیشانەی حەرامێتی ئەم کارە لەو کاتەدایە، کە دایکی کچەکە لەلایەن زڕ باوکەکەیەوە سەرجێیی لەگەڵدا کرابێت، واتە، هەرکات ئەم کۆتو بەندە ڕوویدا، حوکمەکەیش هەیە، و کۆتەکە نەبوو، ئەوا حوکمەکەیش جێبەجێ ناکرێت[2].

٤- نابێت چەمکە پێچەوانەکە، ناکۆک بێت، لەگەڵ دەربڕدراوی ڕاشکاوانەی بەڵگەیەکی تردا، هەروەك لێرەدا کە پەروەردگار دەفەرموێت: ﴿وَحَلَٰٓئِلُ أَبۡنَآئِكُمُ ٱلَّذِينَ مِنۡ أَصۡلَٰبِكُمۡ﴾[3].

واتە، هاوسەرگیری لەم جۆرە بۆ هەمیشەیی حەرام کراوە، و نابێت بووکی ڕاستەقینە مارەبکرێتەوە، لەلایەن خەزوورەوە، کە کۆتو بەندی (مِنۡ أَصۡلَٰبِكُمۡ) لە پشتی خۆتان، و ڕاستەقینەبوونی بەمەرج گیراوە، کە ئەمە چەمکی پێچەوانەی بۆ نییە، و هەروەك چۆن ژنی کوڕی ڕاستەقینە (بووك) حەرامە لە سەر خەزوور کە مارەیان بکات، تەنانەت لە دوای ئەوەیش کە کوڕەکەی تەڵاقی بدات، و یان بمرێت، و هەروەها چونیەکە گواستبێتییەوە، یان نا.. هەر بەهەمیشەیی بۆی حەرامە، هەر بەم شێوەیەش حوکمەکە سەبارەت بەو بووکانەیش هەروایە، کە مێردەکانیان بەشیرخواردن بوونەتە کوڕی کابرا، ئەمانیش هەر حەرامن و خەزووری حەڕامە

١- سورة النساء: ٢٣.

٢- جمع الجوامع وشرحه، ب١، ل٢٤٦.

٣- سورة النساء: ٢٣.

لەسەری، لەبەر ئەم فەرموودەیەی پێغەمبەرﷺ کە دەفەرموێت: (يحرم من الرضاع ما يحرم من النسب)[1] واتە: ئەوەی کە بە ڕەچەڵەك حەرام دەبێت، بەشیر خواردنیش هەر حەرام دەبێت.

بە هەرحاڵ لەم پرۆسەیەدا ئەوە بەمەرج گیراوە، کە ئەو کۆتو بەندە نابێت سوودێکی تری لێ دەربکەوێت، جگە لە سوودی نەهێشتنی حوکمەکە، و ئەگەر وانەبێت گوزارشت ناکات لەسەر ئەو نەهێشتنو (نەفی)کردنە[2].

بە بەڵگە بوونی چەمکی پێچەوانە[3] (حُجيّة مفهوم المخالفة):

شەرعزانان و زانایانی زانستی ئوصولی فیقھـ ڕاجیاییان هەیە لەسەر بەبەڵگە بوونی چەمکی پێچەوانە (مفهوم المخالفة) و دواجار ئەمە بووەتە هۆی ڕاجیایی سەبارەت بە ئاستی پابەندبوونی شەرعزان، یاخود دادوەر، بۆکار کردن بەپێی ئەو چەمکە پێچەوانەیە:

أ- جەماوەری زانایان، دەڵێن: بەڵگەیە و لەسەر شەرعزان یاخود دادوەر پێویستە کە دەربڕراوی دەقەکە وەربگرێت و کاری پێ بکات، لەکاتی هاتنەدی کۆتو بەندەکەی ناودەقەکەدا، و بەڵام لە حاڵەتی نەبوونی کۆتو بەندەکەدا، پێویستە کە چەمکە پێچەوانەکە، واتە ئەو حوکمەی کە پێچەوانەی دەربڕدراوەکەیە، وەربگیرێت و کاری پێ بکرێت، و لەم بڕیارەیشیاندا پشتیان بە چەند بەڵگەیەك بەستووە لەوانە:

١- ئەوەی کە بەهزری مرۆڤدا دێت، شێوازو دەستەواژە عەرەبییەکان و نەریتیان لە بەکارهێنانی ڕێژگە و دەستەواژەکاندا و ڕستەکاندا، ئەوەیە کە بەستنەوەی حوکمێك بەمەرجێکەوە، و یان بە وەسفێکەوە ویان سنوردارکردنی بە ئامانجو مەبەستێکەوە و یان بە ژمارەیەکەوە، بریتییە لەوەی کە ئەو حوکمە لەجێگای خۆیدا دەچەسپێنرێت، هەرکات ئەو کۆتو بەندەی لەگەڵدا هاتەدی، و هەرکاتیش لەگەڵیدا نەبوو، ئەوا حوکمەکەیش جێگیر ناکرێت، و نییە.

١- أخرجه الأمام أحمد في مسنده، بـ٦، ل١٠٢.

٢- قواعد العلائي، بـ١، ل١٢١.

٣- بۆ ئاگادار بوون لەسەر بەڵگە نەقڵی و عەقڵییەکان، سەبارەت بە بەڵگەبوونی چەمکی پێچەوانە (المفهوم المخالفة) تەماشای (الأحكام في أصول الأحكام)ی، ئامیدی، ب٢، ل٢١٥ ٢٢٠بکە.

٢- ئەگەر شەرعدانەر دڵنی بەوەدا نا کە لە دەقێکدا کۆتو بەندێك بوونی هەیە، و لەگەڵ ئەوەیشدا چەمکی پێچەوانەی نەبوو، ئەوە کارێکی پووچ و بێهودەیە، و دەقە شەرعییەکانیش (پەنابەخوا) لە بێهودەیی و پوچی بەدوورن، و پێویستیشە کە دەقە یاسایییەکانیش هەر لەم حاڵەتی درێژدادڕی بێ مانا و بێهودەییە بە دوور بن.

ب- هەندێك لەزانایان، لەوانە حەنەفییەکان دەڵێن: کەوا دەقی شەرعی و هەروەها دەقی یاساییش، کە گوزارشت بکات، لەسەر حوکمی پێشهاتێك و یان حوکمی هەڵسوکەوت و مامەڵەیەك، ئەگەر بە مەرجێك یان وەصفێك یان هەرکۆتێکی تر کۆت و بەندی خرابوویە سەر نابێتە بەڵگە، مەگەر تەنها لەسەر ئەو حوکمەدەبێت بەبەڵگە ئەویش لەو جێگایەیدا کە بۆی هاتووە، و کۆتو بەندەکەی تیادایە، وبەڵام لەو وشوێنەیدا کە ئەو کۆتو بەندەی تیادا نەهاتووەتەدی، ئەوا دەقەکە هیچ لەبارەیەوە ناڵێت، و بەلکو لە ڕوونکردنەوەی حوکمەکەی بێدەنگە، و بۆیە لە سەر موجتەهید، یاخود دادوەر پێویستە کە بچێت بگەڕێت بەدوای بەڵگەی تردا، بۆ گەیشتن بە حوکمەکەی و دۆزینەوەی و ئەو بەڵگانەیش، وەك ئەوەی کە حوکمی موباح بوونی ئەسڵیی هاوڕێیەتی ئەو شتەیە و لەگەڵیدایە، ولتە ئەو شتە و حەڵاڵبوونەکەی و دروستییەکەی دەقی پێویست نییە، و هەر خۆی ولیە، و چەند بەڵگەیەکیان لەم بارەیەوە هێناوە، لەوانە:

١- لە ڕێژگە و شێوازی زمانی عەرەبیدا، هەیە کە بەستنەوەی حوکمێك بە کۆتو بەندی وەسفێکەوە و یان بەمەرجێکەوە، و یان هەر کۆتێکی ترەوە، گوزارشت دەکات لەسەر چەسپاندنی حوکمەکە، هەر کات کۆتو بەندەکە بوونی هەبوو، و هەرکات بوونی نەبوو، ئەوا حوکمەکەیش بوونی نییە، و شتێکی لەم بابەتە لە زمانی عەرەبیدا ناوازە نییە.

٢- بێگومان زۆرینەی دەقە شەرعییەکان و هەروەها یاساییەکانیش کە حوکمیان لە خۆگرتووە، و کۆتو بەندیان تیادا هاتوون، ئەوا سەرەڕای نەهاتنەدی کۆتو بەندەکانییان هەر جێبەجێ و پڕاکتیزەدەکرێن.

هەڵسەنگاندنی ئەم ڕاجیاییە:

بە تێڕوانینی من، ئەم ڕاجیاییە لەفزی و ڕواڵەتییە، و لەسەر بنەمای ئەو ڕاجیاییە بەدیهاتووە، کە سەبارەت بە ئاستی دڵنیادانان، و دڵنیادانەنانی کۆتو بەندەکە هەیە، ولتە ئایا شەرعدانەر ئەو کۆتو بەندەی لەحوکمەکەدا بە دڵنیادانراو داناوە، یا نا... بۆیە هیچ لە شەرعزانان و زانایانی

زانستی ئوصولی فیقهـ نەیانگوتووە، کە هەرکەس ژنێکی مارەکرد، پاشان سەرجێی لەگەڵدا کرد، و دوایی تەڵاقیدا و یان مرد ئەوا دروستە بۆی کە کچەکەی لە کابرای پێشووی، مارەبکا، چونکە هەموو زانایان کۆکن لەسەر ئەوەی کە کۆتو بەندی: ﴿ٱلَّٰتِي دَخَلۡتُم بِهِنَّ﴾[1].

لەو ژنانەی کە چوونەتە لایان کۆتو بەندێکی دڵنیادانراوە لە حوکمەکەدا، واتە مارەکردنی کچی ئەو ژنەی کە کابرای دووەم مارەی کردووە، لە دوای چونە لای دایکەکەی ئیتر بە هەمیشەیی لەو پیاوە (زڕ باوکەکەی) حەرامەو نابێت وەك هاوسەری ژیانی هەڵیبژێرێت.

هەروەها زانایەکی وابوونی نییە، کە متمانە بە قسەکەی بکرێت، ئەگەر سوو بەمەرجی ئەوەی کە چەندبەرامبەر نەبێت، بە حەڵاڵ بزانێت، چونکە کۆڕای زانایانی لەسەرە کە کۆت و بەندی(أضعافاً مضاعفة) واتە: چەند بەرامبەر، دڵنیادانەنراوە لە حوکمەکەدا، و لە ئایەتی: ﴿يَٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُواْ لَا تَأۡكُلُواْ ٱلرِّبَوٰٓاْ أَضۡعَٰفٗا مُّضَٰعَفَةٗ﴾[2].

بەڵام لەو کاتەیدا کە ڕاجیاییان هەیە، سەبارەت بە دڵنیادانان و دڵنیادانەنانی کۆتو بەندی (إنكن أولات حمل: ئەگەر دووگیان بوون) لە ئایەتی: ﴿وَإِن كُنَّ أُوْلَٰتِ حَمۡلٖ فَأَنفِقُواْ عَلَيۡهِنَّ حَتَّىٰ يَضَعۡنَ حَمۡلَهُنَّ﴾[3].

زانایان ڕاجیاییان هەیە سەبارەت بە ئەندازەی بژێوی ئەو ژنەی کە لە عیدەدایە، ئەگەر بە تەڵاقی جیابووەوە (الطلاق البائن) تەڵاقدرابوو، و تەڵاقدراوەکەیش سکپڕ نەبوو:

أ- حەنەفییەکان و هاوڕێکانیان گوتویانە، ئەو مەرجەی کەلە ئایەتەکەدا هاتووە، کۆتو بەندێکی دڵنیادانراو نییە، لە حوکمەکەدا، بۆیە پێویستە بژێوی ئەو ئافرەتەی کە لە عیدەدایە، و تەڵاقدراو، دابین بکرێت ئیتر تەڵاقی گێڕانەوە (الطلاق الرجعي) بێت، یان تەڵاقی جیابووەوە (الطلاق البائن) چونیەکە، و هەروەها چوونیەکە ژنە تەڵاقدراوەکە سکپڕ بێت، یان نا.... چونکە هۆکاری واجبی بژێوی دانەکەی بریتییە لە دەست بەسەرکردنی و نەتوانینی شووکردنەوەی[4]، و

١- سورة النساء: ٢٣.

٢- سورة آل عمران: ١٣٠.

٣- سورة الطلاق: ٦.

٤- لە پەرتووکی (بدائع الصنائع)ی، (کاسانی) ب٥، ل٢١٩٧، دا هاتووە کە دەڵێت: زانایان ڕاجیاییان هەیە، سەبارەت بەهۆکاری پێویست بوونی کێشانی خەرجی و بژێوی ژنان، زانایانی ئێمەی حەنەفی ڕایان وایە، کە هۆکاری واجب بوونی ئەو بژێوی کێشانە ئەوەیە کە پیاوەکە بەهۆی ئەوەوە کە بووەتە مێردی و ئەو ژنەی کردووەتە ژنیی، جۆرێ لە ←

ئەم هۆکارەیش تا کۆتایی بەسەرچوونی عیددەکەی هەر بەردەوامە، بۆیە هەر لە کاتو ساتی عیددەکەیەوە، تا کۆتاییەکەی خەرجیی و بژێوی کێشانی واجبە، و هەروەها گوتویانە، کە ئایەتەکە بۆ ئەوە هاتووە، کە جەخت بکاتەوە، لەسەر پێویستی بژێوی کێشانی ئافرەتی سکپڕ، چونکە زۆری عیددەکەی درێژترە لە عیددەی ژنێك کەسکی پڕ نەبێت، و هەروەها لەبەر ئەوەی کە ماوەی دەستبەسەرییەکەی بەردەوامە تا دانانی سکەکەی، و پێشتریش ئەوە ڕوونکرایەوە کە یاسای عێراقی ئەم ڕایەی پەسەندکردووە[1].

ب- جەماوەری زانایان دەڵێن: ئەگەر تەڵاقدانەکە، تەڵاقی جیابوونەوە بوو، ئەوا ژنە تەڵاقدراوەکە لەماوەی عیددەکێشاندا، ئەگەر سکپڕ نەبوو، بژێوی بۆ دابین ناکرێت، ئەمە بەپێی چەمکی پێچەوانەی مەرجی ناو ئایەتەکە، ﴿وَإِن كُنَّ أُوْلَٰتِ حَمْلٍ﴾، و هەروەها لەبەر ئەوەی کە پەیوەندی هاوسەرایەتی تەنها بە تەڵاقدان، ئەگەر تەڵاقی جیابوەوە (بائن) بوو، دەپچڕێت و ئەو پەیوەندییەیش هۆکار بووە بۆ واجبی بژێوی کێشانەکە، و کەهۆکارەکە نەما، ئەوا ئەوەی کە هۆکارو سەبەبەکە دروستی دەکات ئەویش نامێنێت.

دەستبەسەری بۆ ژنەکە دروست بووە، بۆیە پێویستە لەسەری کە بژێوی بکێشێت، و پێشەوا شافیعی دەفەرموێت: هۆکارەکەی ئەوەیە کە هاوسەرایەتی لەنێوانیاندا هەیە، و لەبەر ئەوەی کە ئەوژنە ژنی کابرایە، بۆیە بژێوی کێشانی لەسەری پێویستە، و زانایان ڕاجیایی خۆیشیان لەسەر ئەم ڕاجیاییە بنیات ناوە، سەبارەت بە واجبی کێشانی خەرجی بژێوی ئافرەتی تەڵاقدراو، بە تەڵاقی جیابووەوە، کە لە عیددەدایێت، بۆیە لەم بارەیەوە حەنەفییەکان و هاوڕاکانیان دەڵێن: تاعیددەکەی تەواو دەبێت واجبە کە ئەرکی بژێوی بکێشرێت، چونکە هێشتا (هۆکارەکە) بوونی ماوە، کە ماوەی دەستبەسەری ژنەکەیە و هێشتا تەواو نەبووە، کە لەعیددەدا بوو، و شافیعییەکان و هاوڕاکانیان دەڵێن، ئەرکی بژێوی ژنەکە لەسەر پیاوەکە نییە، چونکە (هۆکارەکە) کە پەیوەندی هاوسەرێتییەکەیە، لە نێوانیاندا نەماوە.

١- لەماددەی (٥٠) لە یاسای باری کەسێتی جێبەجێکراودا.

گوزارشتکردنی دەقەکان، لە ڕووی ڕوونی و ناڕوونی گوزارشتکردنەکەوە

اللفظ من حيث الوضوح وعدمه

- التقسيم الثنائي
  - واضح
    - النص
    - الظاهر
  - غير الواضح
    - المجمل
    - المتشابه
- التقسيم الرباعي
  - الواضح
    - الظاهر
    - النص
    - المفسر
    - المحكم
  - غير الواضح
    - الخفي
    - المشكل
    - المجمل
    - المتشابه

زانایانی زانستی ئوصولی فیقهـ سەبارەت بە دابەشکردنی دەقەکان، لە ڕووی ڕوون و ئاشکرایی گوزارشتکردنیان، و ناڕوونی و لێڵی گوزارشتکردنیانەوە، ڕاجیاییان هەیە، هەیانە کە هەم گوزارشتە ڕوونەکە (واضح الدلالة) و هەم گوزارشتە ناڕوونەکە (خفي الدلالة)ـی، دابەش کردووە بۆ چوار بەش، و ئەم ئاراستەیەش زانایانی ئوصولزانی مەزهەبی حەنەفـی[1] بەرجەستەی دەکەن، و هەیە لە زانایانیش کە میتۆدی دابەشکردنی دووانەیی (جووت)ـی، پەیڕەو کردووە، و ئەم ئاراستەیەشیان زانایانی ئەهلی کەلام[2] پەیڕەوییان لێوە کردووە.

دابەشکردنی چواری:

أ- ئەوەیان کە گوزارشتکردنەکەی ڕوون و ئاشکرایە، (واضح الدلالة) یە، بە پێی ڕیزبەندی زنجیرەیی بەرەو ژوور لە ڕووی ئاشکرایی و ڕوونی و جێگیربییەوە دابەش دەبێت، بۆ (الظاهر: ئاشکراو دیار) و (النص: دەق) و (المفسَّر: ڕاڤەکراو) و (المحکم: کارپێکراو)[3].

---

[1] لمزيد من التفصيل يراجع أصول البزدوي مع كشف الاسرار ٤٦/١ ومابعدها.
اصول السرخسي ١٦١/١ ومابعدها المعتمد ٣١٧/١ ومابعدها.
شرح العضد على مختصر المنتهى ٣٠٢/٢.

[2] لمزيد من التفصيل يراجع المحصول للرازي ج١ ق ٣ ص٢٢٦ ومابعدها. البرهان لأمام الحرمين ٥١١/١ ومابعدها. جمع الجوامع ٣٤/٢ ومابعدها.

[3] ڕەهەندی کورت و پوختکردنەوەی بەشەکانی (واضح الدلالة: گوزارشتی ڕوون) لەم چوار بەشەدا، ئەوەیە کە ئەم بە ڕوون و ئاشکرا گوزارشت کردنە، یان ئەوەیە کە دەکرێت مانای دوورەوەدا (تأویل)ـی، بۆ بکرێت و یان دەکرێت (تایبەت: تەخصیص) بکرێت، و یان ناکرێت، جا ئەگەر ئەوەی بۆ کرا، و ڕوونبوونەکەیشی تەنها لەبەر دەستەواژەو ڕێزگە و شێوازەکەی (صیغة)کەی بوو، و لە بنەمادا وا نەبوو، ئەوە (ظاهر)ە، و ئەگەر هەر لەبنەما (أصل)دا، ڕوون بوو، ئەوە (دەق: نص)ە، و ئەگەر نە مانای دوورەوەدا (تأویل) دەکرا، و نە تەخصیص دەکرا، و دەکرا نەسخیش بکرێتەوە، و هەڵبوەشێنرێتەوە، ئەوە (ڕاڤەکراو: مفسَّر)ـە، و ئەگەر نەدەکرا نەسخ بکرێتەوە و بسڕدرێتەوە، ئەوە کارپێکراو (محکم)ە.

١- (الظاهر، دیارو ئاشکرا)[١]

بریتییە لەو لەفز یاخود کەلامەی کە هەر لە دەستەواژەکەیەوە، پەی دەبرێت بە ئامانجو مەبەستەکەی، و گوزارشت دەکات، لە سەر حوکمێك کە لە خودی خۆیدا ئەو حوکمە مەبەست نەبووە، بەشێوەی گوزارشتکردنێکی روون وئاشکرا، سەرەڕای ئەوەی کە هەم لێکدانەوەی مانای دوور (التأویل) هەڵدەگرێت، و هەم تایبەتکردن (التخصیص) و هەم (سڕینەوە: النسخ)[٢] وەك ئەوەی کە پەروەردگار دەفەرموێت: ﴿وَأَحَلَّ ٱللَّهُ ٱلۡبَيۡعَ وَحَرَّمَ ٱلرِّبَوٰاْ﴾[٣].

کە ئەم دەقە ئاشکرا و روونە لەوەیدا کە هەموو جۆرە مامەڵەیەکی حەڵاڵ کردووە، و هەموجۆرە سوویەکیشی حەرامو یاساغ کردووە، سەرەڕای ئەوەی کە هاتووە بۆ نەهێشتنی لێکچوون لەنێوان ئەو دوو جۆرە مامەڵەیەدا، وەك بەرپەرچدانەوەیەك بۆ هاوەڵ بڕیاردەرەکان، کە دەیانگوت جیاوازی لەنێوان مامەڵەی کڕینو فرۆشتنو مامەڵەی سووخۆریدا نییە، کە هەر پەروەردگار ئەمەی دركاندووە و فەرمویەتی: ﴿ذَٰلِكَ بِأَنَّهُمۡ قَالُوٓاْ إِنَّمَا ٱلۡبَيۡعُ مِثۡلُ ٱلرِّبَوٰاْۗ وَأَحَلَّ ٱللَّهُ ٱلۡبَيۡعَ وَحَرَّمَ ٱلرِّبَوٰاْ﴾[٤].

حوکمەکەیشی ئەوەیە کە کار بەو شتە دەکرێت، کە ئەو دەقە دیارو ئاشکرایە، دەلوای دەکات، و خوازیاریەتی مەگەر بەڵگەیەك پەیدابیێت، کە پێچەوانەی بکاتەوە.

---

[١] (الظاهر) لە (الظهور: دەرکەوتن)وەرگیراوە کە مانای روونی وئاشکرا بوونی هەیە، و پێناسەکەی ئەوەیە کە بریتییە لەو لەفزەی کە ماناکەی ئاشکرا و دیارە، و ئەو کەسانەی کە بەو زمانی ئەو قسەیەی کەدەربڕدراوە، قسە دەکەن، کاتێك گوێیان لێی بوو، هەر بە بیستنی ئیتر لێی تێدەگەن.

[٢] بەکارهێنانی ووشەو زاراوەی (نەسخ: سڕینەوە) لەو پێناسانەی بەندەدا، تەنها شوێنکەوتن و لاسایی کردنەوەی زانایانی زانستی ئوصولی فیقهە، و ئەگەرنا شتی لەو جۆرە لەدوای کۆچی دوایی پێغەمبەرﷺ هەرگیز رووی نەداوە، و شتی لەوە نەبووە، نە لە قورئانو نە لە غەیری قورئان و هەروەها لە پێش کۆچی دوایی ئەویشەوە سەبارەت بە قورئان هەر شتی وا رووی نەداوە، و نەسخ نەبووە، و بەڵام بابەتی نەسخ سەبارەت بە دەقە یاساییەکان بوونی هەیە، چونکە نەسخ لە شەریعەتدا هەوشان و هەومانای هەڵوەشاندنەوە (الغاء)ە، لە یاسادا.

[٣] سورة البقرة: ٢٧٥.

٤- سورة البقرة: ٢٧٥.

٢- (النص: دەق تێکست)[١]:

بریتییە لەو لەفزە یاخود کەلامەی کە لە (الظاهر) زیاتر روون وئاشکرایە، لەگوزارشتکردن لە مانای مەبەستەکە، ئەمەیش لە بەر ئەوەی کە لەبنەڕەتدا بۆ گەیاندنی ئەو مانایە دانراوە، سەرەڕای ئەوەی کە لێکدانەوەی مانای دوور مەودا (تأویل) هەڵدەگرێت، و هەروەها تایبەتکردن (تەخصیص) هەڵدەگرێت، و لەوانەیە نەسخیش ببێتەوە، وەك پەروەردگار دەفەرموێت: ﴿وَإِنْ خِفْتُمْ أَلَّا تُقْسِطُوا فِي الْيَتَامَىٰ فَانكِحُوا مَا طَابَ لَكُم مِّنَ النِّسَاءِ مَثْنَىٰ وَثُلَاثَ وَرُبَاعَ﴾[٢].

کە ئەم دەقە پیرۆزە، ئاشکرا (ظاهر)ـە، سەبارەت بە وەی کە لە بنەڕەتدا پرۆسەی هاوسەرگیری بە رێگە پێدراو و حەڵاڵ دانراوە، و دەق (نص) یشە، بۆ ئەو مانایەی کە دوا سنووری ژمارەی ژنەکانی یەك کەسی براندۆتەوە، لە چوار ژندا، چونکە یاساکە بۆ ئەم مەبەست و ئامانجەیان دەرکراوە، کە پیاو لەیەك کاتدا تەنها تا چوار ئافرەت دەتوانێت بکاتە هاوسەری ژیانی خۆی.

حوکمی ئەم بابەتی (نصّ: دەق)ـەیش، بریتییە لە واجبێتی کارکردن بە و حوکمەی کە دەیخوازێت و داوای دەکات[٣].

٣- (المُفَسَّر: راڤەکراو):

بریتییە لەوەی کە روونییەکەی لە روونی (دەق) زیاترە، لەبەر ئەوەی کە ئەگەری تایبەتکردن (تەخصیص) هەڵناگرێت ئەگەر هاتوو (عام) بوو، و ئەگەر (خاص: تایبەت)یش بوو، ئەگەری ماناکردنی بە مانای دوورمەودا (تەئویل) هەڵناگرێت، بەهۆی ئەوەوە کە شەرعدانەر راڤەی کردووە، وەك ئەم ئایەتەی پەروەردگار کە دەفەرموێت: ﴿إِنَّ الْإِنسَانَ خُلِقَ هَلُوعًا ﴿١٩﴾ إِذَا مَسَّهُ الشَّرُّ جَزُوعًا ﴿٢٠﴾ وَإِذَا مَسَّهُ الْخَيْرُ مَنُوعًا﴾[٤].

١- بریتییە لەو لەفزە دیارو ئاشکرایەی، کە رستە و کەلامەکەی لە پێناویدا گوتراوە، تا بدرێت بە گوێی گوێگردا.

٢- سورة النساء: ٣.

٣- سەرەڕای ئەوەی کە ئەگەر (تایبەت: خاص)یش، بێت، ئەگەری ماناکردنی بە مانای دوورمەودا (تأویل)ی، هەیە، و ئەگەر (عام) بێت، ئەگەری تەخصیص کردنی هەیە، و لەکاتی بوونی نیشانەیشدا دەکرێت، بە مانای خوازە (مەجازی) مانا بکرێت، واتە هەموو ئەم ئەگەرانە هەڵدەگرێت.

٤- سورة المعارج: ١٩ – ٢١.

کە زاتی پەروەردگار خۆی لەم ئایەتە پیرۆزەدا مانای ووشەی (هلوع)ی، ڕاڤەکردووە، بەوەی کە کەسێکە تووشی هەژاری و ئاتاج و نەخۆش و هاوێنەی ئەمانە بووبێت، جا ئەم جۆرە کەسانە هاوار و ناڵەناڵیان زۆرە، و بەلاَم کە تووشی خێر هاتن و فراوانی و فرەیی بەخششەکانی بەرکەوت، ئیتر دەست دەگرێتەوە لەخێرۆمەندی و زۆر چاوچنۆك و تەنگەتیلکەیە.

حوکمەکەیشی ئەوەیە کە واجبە، بە شێوەیەکی یەکلایی کار بە ماناکەی و ئەوەی کە خوازیاریەتی بکرێت، چونکە گوزارشتکردنەکەیشی لەسەر حوکمەکە یەکلایی (قەطعي)یە.

٤- (المُحْكَمُ: کارپێکراو):

ئەوەیە کە لە ڕوونی و چەسپاویدا هێزی لە (المفسر: ڕاڤەرکراو) زیاترە، بەوەی کە سڕینەوەو هەڵوەشاندنەوە (نەسخ –الألغاء) هەڵناگرێت، سەرەڕای ئەوەی کە لە پێشترە بۆ ئەوەی کە تەخصیص و تەئویلیش هەڵنەگرێت، چونکە حوکمەکەی لە شتە هەرە پێویستییەکانی ژیانە، هەروەك پەروەردگار لەم ئایەتە پیرۆزەدا دەفەرموێت: ﴿ وَلَا تَقْتُلُوا۟ ٱلنَّفْسَ ٱلَّتِى حَرَّمَ ٱللَّهُ إِلَّا بِٱلْحَقِّ ﴾[1]، حوکمەکەیشی ئەوەیە کە واجبە کار بکرێت، بەو شتەی کە داوای دەکات و خوازیارییەتی، بە شێوەیەکی قەطعي، چونکە دەلالەت و گوزارشتکردنەکەی لەسەر حوکمەکە یەکلایی و قەطعییە.

ب- گوزارشتکاری ناڕوون (غيْر واضح الدلالـة): بەپێی ڕیزبەندییە هەڵکشاوەکەی، لەڕووی شاراوەیی و نادیارییەوە، دابەش دەبێت، بۆ (الخفي: شاراوە) و (المشكل: گرفتاوی) و (المجمل: کورت و پوخت) ، و (المتشابه: لێکچوو)[2].

١- سورة الإسراء: ٣٣.

٢- ڕەهەندی یەکلاکردنەوەی ئەم (غيْر واضح الدلالة) یە لەم چوار بەشەدا ئەوەیە کە شاراوەییەکەی یان لەبەر خودی ڕێزگەو دەستەواژەکەیە، واتە صیغەکەی، و یان لەبەر حاڵەتێکی دەرەکییە، کە ناومیان بە (خەفي: شاراوە، وپەنهان) ناوزەدکراوە، و یەکەمیشیان ئەگەر عەقڵ بە سەرنجدان و ئیجتیهادکردن پەی برد بە مانا مەبەستەکەی ئەمە (مشكل: گرفتاوی) یە، و ئەگەر پەی نەبرد پێی مەگەر بە هۆی لێکدانەوەی شەریعەتەوە بۆی، ئەوە (مجمل: کورت و پوخت)ـە کەیانە، و ئەگەر هەر بە هیچ جۆر پەی پێ نەبرد، و نەیزانی ئەوە (لێکچوو: متشابه)ـە.

١- (الخفي: شاراوە):

بریتییە لەو لەفز، یاخود کەلامەی کە مانا مەبەستەکەی لە ئاستی هەندیّ لەتاکە پێکهێنەرەکانیدا شارلوەیە، ئەمەیش لەبەر (ڕێژگە: صیغة)کەی، نییەو بەڵکو لەبەر حاڵەتو هۆکارێکی لابەلاییە، وەك پەنهانی و نادیاری ئەوەی کە ئایا کفنەز و گۆڕهەڵکەنە، بە مەبەستی دزینی کەلوپەلی مردووەکە، بە (دز) هەژمار دەکرێت، یان نا؟ و هەروەها گیرفانبڕ، سەرەڕای ئەوەی کە لە کاتی دزییەکەدا، کابرای دزی لێکراو بە ئاگایە، ئایا ئەمیش هەر بە (دز) هەژمار دەکرێت، یان نا؟ جا ئەم ناونانە تایبەتە بووەتە هۆکار بۆ ئەوەی کە ئەم پەنهانی و شارلوەییە بیگرێتەوە، و باڵی بەسەردا بکێشێت.

حوکمەکەیشی ئەوەیە، کە ولجبە لەمە بابەتەدا ئیجتیهاد بکرێت، و سەرنج و تێڕامانی تیادا بکرێت، تا ئەو پەنهانیو شارلوەییە لادەبرێت.

٢- (المشكل: گرفتاوی):

بریتییە لەو لەفز، یاخود کەلامەی کە هەڵگری زیاتر لە مانایەکە و نیشانەیەکی وای تیادا نییە، کە گوزارشت بکات لەسەر دیاریکردنی یەکێك لەو مانایانە، وەك ئەو لەفزەی کە بە هاویەشی بۆ چەند شتێك بەکار دەهێنرێت، و حوکمەکەیشی، بریتییە لەولجبی و پێویستی ئیجتیهادکردن، و تێڕامان و سەرنجدان بۆ دیاریکردنی ئەو مانایەی کە مەبەستە و ئامانجە لەناو ئەو چەند مانایەدا.

٣- (المُجْمَل: کورت و پوخت):

بریتییە لەو لەفزەی کە شەرعدانەر، لە مانا زمانەولنییەکەیەوە گولستویەتییەوە بۆ سەر مانایەکی نویّ، و لە دەقەکانیشدا بەکاری هێناوە، وبۆیە دواجار بە پەنهانی و شارلوەیی لەو مانا زلرلوەییەدا دەردەکەوێت، ئەگەر ڕوون نەکرێتەوە، وەك وشەی (الصلاة: نوێژ) کە لەمانا زمانەولنییەکەیەوە، کە بە مانای (نزاکردن) هاتووە، گولزرلوەتەوە بۆ مانایەکی شەرعییانەی ناسرلو، کە بەرپاکردنی ئەو نوێژەیە کە ڕۆژانە ئەنجامی دەدەین.

حوکمەکەیشی لە لای ئەوانەی کە پشتیوانی لەم دابەشکردنە چوارینەیە دەکەن، ئەوەیە کە بوەستین لە کارپێکردنیدا، تا بە پێی ڕاڤەکردنی شەریعەت مانا و مەبەستەکەی ڕوون دەبێتەوە بۆمان.

٤- (المُتشابە: لێکچوو):

بریتییە لەوەی کە مەبەستەکەی نازانرێت، و تەنها ئەوەی کە کردویەتییە شەرع، خۆی دەزانێت، کە مەبەستی چییە، وەك پیتەکانی سەرەتای هەندێ لە سوورەتەکانی قورئانی پیرۆز، وەك پیتی (ص: صاد) لە ئایەتی: ﴿صٓۚ وَٱلۡقُرۡءَانِ ذِي ٱلذِّكۡرِ﴾[1]، و هەروەها وەك پیتی (قاف) لە ئایەتی ﴿قٓۚ وَٱلۡقُرۡءَانِ ٱلۡمَجِيدِ﴾[2]، واتە:کە ئەمیش هەر خودا زانایە، بەوەی کە مەبەستی بەو پیتی قافە چییە ! و هەروەها وەك پیتەکانی (ألف، لام، میم) (ألم) لە ئایەتی ﴿الٓمٓ ۝١ ذَٰلِكَ ٱلۡكِتَٰبُ لَا رَيۡبَۛ فِيهِۛ هُدٗى لِّلۡمُتَّقِينَ﴾[3]، و هەروەها نموونەیەکی تری ئەم بابەتە وەك نهێنی شەوانە لە سوپادا، و جفرە لێدان لە کاتی شەڕدا، وەهان، و شایەنی باسە کە ئەم (المتشابە: لێکچوو)ە، لە دەقەکانی ئەحکامی تەکلیفیدا، واتە: ئەو بابەتانەی کە پەیوەندیدارن بە ئەرکەکانی سەرشانی مرۆڤەکاندا، بوونی نییە، چونکە مەرجی ئەرك لەسەرشان بوون (التکلیف) ئەوەیە کە ئەو کەسەی کە ئەرکەکەی دەکەوێتە سەرشان، زانیاری هەبێت، بەو شتەی کە خراوەتە سەرشانی[4]، و بێگومان لە (المتشابە)دا، زانیاری نییە، و بۆیە لەم بابەتە تەکلیفییانەدا بوونی نییە، و دانەنراوە.

حوکمەکەی: بریتییە لەوەستان لە کارپێکردنی، و هەروەها هەوڵدان لە ڕێی ئیجتیهادکردنەوە، بۆ زانینی مەبەستەکەی، چونکە ناگونجێت کە مرۆڤ لە ڕێی ئیجتیهادکردنەوە بگاتە مەبەستەکەی و ئامانجەکەی، و تەنها شەرعدانەر خۆی دەیزانێت.

١- سورة ص: ١.

٢- سورة ق: ١.

٣- سورة البقرة: ١-٢.

٤- ئەم چوار دانەیە، دژی ئەو چوارەی پێشوون، (الخفي: پەنهان) دژی (الظاهر: ئاشکرا) یە ، (المشکل: گرفتاوی) دژی (النص: دەق)ە، و (المجمل: کورت و پوخت) پێچەوانەی (المفسر: ڕاڤەکراو)ە، و(المتشابە: لێکچوو) پێچەوانەی (المحکم: کارپێکراو)ە، بۆ نموونە کە پەروەردگار دەفەرموێت: ﴿وَٱلسَّارِقُ وَٱلسَّارِقَةُ فَٱقۡطَعُوٓاْ أَيۡدِيَهُمَا﴾ المائدة: ٣٨، کە ئەم ئایەتە سەبارەت بە (دز) ئاشکرا، (ظاهر)ە، و سەبارەت بە (گیرفان بڕ) پەنهان (خفي)یە، و هەروەها کە پەروەردگار دەفەرموێت: ﴿ٱلزَّانِيَةُ وَٱلزَّانِي فَٱجۡلِدُواْ كُلَّ وَٰحِدٖ مِّنۡهُمَا مِاْئَةَ جَلۡدَةٖ﴾ النور: ٢، کە ئەم دەقە پیرۆزەیش سەبارەت بە سزای (داوێن پیسی) (ئاشکرا: ظاهر)ە، و سەبارەت بە کاری نێربازی (پەنهان: خفي)یە.

دابەشکردنی دووانەیی: التقسیم الثنائي:

أ– ئەوەی کە گوزارشتکردنەکەی ڕوونە(واضح الدلالة) دەبێتە دوو بەشەوە: (النص: دەق) و (الظاهر: ئاشکرا)[1]:

١- (**النص: دەق: تێکست**)

بریتییە لەوەی کە تەنها مانایەکو حوکمێك زیاتر هەڵناگرێت، وەك گوزارشتکردنی ئایەتی: ﴿ٱلزَّانِيَةُ وَٱلزَّانِي فَٱجۡلِدُواْ كُلَّ وَٰحِدٖ مِّنۡهُمَا مِاْئَةَ جَلۡدَةٖ﴾[2]، کە سەبارەت بە سزای کردەوەی داوێن پیسییە، کە بە سەد شەلاق دیاریکراوە، و مەبەست لە دەقەکە ئەوەیە کە لە بەرامبەر (ئاشکرا: الظاهر)دایە، نەوەك ئەوەی کە لە بەرامبەری کۆڕاو قیاسدایە، چونکە بەپێی مانای دووەم لە قورئان و سوننەتدا، وە بەپێی گوزراشتکردنەکەی، جاری واهەیە، کە یەکلایی (قەطعي)ییە، و جاری واهەیە کە گوماناوی نایەکلایی (ظنيّ)یە.

حوکمەکەیش، بریتییە لەواجبی کارکردن بە وەی کە داوای دەکات و دەیخوازێت، ئەگەر بەڵگەیەك پەیدا نەبێت، کە پێچەوانەی بکاتەوە و پڕۆسەکە بگۆڕێت، و دەقیش بەم مانایە بریتییە لەو مەبەستەی کە لەم بنچینەیەدا هاتووە، کە دەڵێت: (لا مساغ للاجتهاد في مورد النص: لە کاتی بوونی دەقدا، دەرفەت بۆ ئیجتیهاد کردن نییە و نامێنێتەوە)[3].

٢- (**الظاهر: ئاشکراو دیار**):

بریتییە لەو لەفز، یاخود کەلامەی کە گوزارشت دەکات، لە سەر مانایەکی لەپێشتر (الراجح) سەرەڕای ئەوەی کە ئەگەری هەڵگرتنی مانایەکی تری لە پاشتریشی (مەرجوح)ـی، هەیە، کە بەپێی وەرگرتنی مانا لەپێشتر (راجح)ـەکە، بە (الظاهر: ئاشکرا) دادەنرێت، و ئەگەر مانا لە پاشترەکە (مەرجوح)ـەکە، وەرگیرا، ئەوە بە (المؤول: مانالادراو) دادەنرێت، کە مانایەکی دوورەودا تری بۆ دانراوە، وەك ئەم ئایەتە پیرۆزە، کە دەفەرموێت: ﴿وَلَا تَنكِحُواْ مَا نَكَحَ

---

[1] – هۆکاری دیاریکردنی لەم سنورە دیاریکراوەدا ئەوەیە کە لەفز ئەگەر تەنها هەڵگری یەك مانا یاخود حوکم بوو، ئەوە بە (نص: دەق) دادەنرێت، و ئەگەر وانەبوو، ئەوە بە (الظاهر: ئاشکرا) هەژمار دەکرێت.

[2] – سورة النور: ٢.

[3] – ماددەی (٢) لە یاسای شارستانی عێراقی پەیڕەوکراو.

ءَابَآؤُكُم ﴾[1]، كە ووشەی (النكاح) لە مدەقەدا، ڕووە ئاشكراكەی ئەوەیە كە مەبەستی پێی گرێبەستی هاوسەرێتییە، وە هەروەها دەكرێت مانای كاروكردەوەی سێكسییش بگرێتە خۆی، لەسەر بنەمای ئەوەی كە لە مانای یەكەمدا حەقیقەتە، و لە مانای دووەمدا، خوازە (مەجاز)ـە، و هەندێكیش لە زانایان پێچەوانەی ئەمە دەڵێن، و هەندێكی تریش دەڵێن، هاوبەشە لە نێوان هەردووكیاندا، و بڕیاری چەسپاندنی بوونە خزمی زاوایەتی وخەزوورایەتی بە هۆی كاری دواوێن پیسییەوە، لە سەر ئەم بنەمایە دەركراوە.

حوكمەكەیشی بریتییە لە كاركردن بە وەی كە مانا لە پێشترەكە (ڕاجیح)ـەكە، دەیخوازێت، ئەگەر نیشانەیەك پەیدا نەبێت، كە گوزارشت لەسەر ئەوە بكات، كە مەبەست پێی مانا لە پاشترەكەیانە (مەرجوح)ـەكەیە.

ب- ئەوەی كە گوزارشتكردنەكەی ناڕوونە (غیر واضح الدلالە) دابەش دەبێت، بۆ (موجمەل: كورتو پوخت) و (المتشابە: لێكچوو)[2]:

١- (**المجمل: كورت و پوخت**) بریتییە لەوەی كە گوزارشتكردنەكەی ناڕوونە[3]، و ئەمیش (الخفي: پەنهان) و (المجمل: كورتو پوخت) و (المشكل: گرفتاوی) دەگرێتەوە، لە دابەشكردنە چوارییەكەدا.

٢- (**المتشابە: لێكچوو**) ئەمیش بریتییە لەهەمان ئەو موتەشابیهەی (لێكچووەی) كە لە دابەشكردنی چوارییەكەدا هێنامان، هەم لە ڕووی ناوەڕۆك و هەم لەڕووی حوكمەوە.

- كۆككردنی نێوان هەردوو ڕەوتی زانایانی كەلام و حەنەفییەكان، لەم پرسەدا:

ڕەوگەی بەسوود، لەتوێژینەوەی لایەنی ڕوون (وضوح) و لایەنی پەنهان (خفاء)ـی، گوزارشتكردنەكاندا، بریتییە لەدابەشكردنی سێ دانەیی، كە لە دەرەنجامی ئەو بەشانەوە دەستم كەوتوون، كە باسمان كردن لە (واضح الدلالة: گوزارشت ڕوون) و (خفي الدلالة: گوزارشت پەنهان) كە ئەم دابەشكردنەیشیان بریتییە لە دابەشكردنی ڕوونی و ناڕوونی بەپێی

١- سورة النساء: ٢٢.

٢- ڕەهەندی دیاریكردنی سنووری دابەشكردنی ئەم بابەتە، لەم دوو بەشەدا ئەوەیە كە لەفزی گوزارشتكاری ناڕوون، ئەگەر بە ئیجتیهاد كردن و یان ڕاڤەی شەرعی دەماستوانی بگەین بە مانا مەبەستەكە، ئەوە بە (موجمەل: كورت و پوخت) دادەنرێت، و ئەگەر نەماستوانی بگەین بە مەبەستەكەی، ئەوە بە (المتشابە: لێكچوو) هەژمار دەكرێت.

٣- مختصر المنتهى، لأبن حاجب الكوردي، وشرحه للعضد، ٢٨٧/٢.

گوزارشتەکانی (قەطعي: یەکلایی) و (گوماناوی: ظني) و (غامض: گرێناوی و لێڵ) و ئەمەیش لەبەر ئەم هۆکارانەی لای خوارەوە:

(١). ئەمەیان دابەشکردنێکی ئەکادیمیانەیە، و لە جیهانبینی کردارییەوە نزیکترە، و زیاتریش گونجاوە لەگەڵ ڕاهێنانە فیقهی و دادوەرییەکاندا.

(٢). سەرلاپای بەشەکانی دابەشکردنی چواری و دوانی دەگرێتەوە، هەرچەندە کورتیشە، و هەروەها هەوڵدانی تیادایە بۆ نزیك کردنەوەیان پێکەوە، و هەروەها کۆکردنەوەی بەرهەمەکانی هەموویان لە ژێر یەك ناونیشاندا.

(٣). ئەمەیان ڕۆشن ترە بۆ تێگەیشتن لێی، و ئاسانتریش وەردەگیرێت، و بەتایبەتی بۆ کەسانی یاسایی.

جا لەبەر ئەم هۆکارانەو هی تریش، هەریەکە لە گوزارشتی یەکلایی (الدلالـة القطعيـة) و گوزارشتی گوماناوی و نایەکلایی (الدلالة الظنية) و گوزارشتی لێڵ و ناڕوون (الدلالة الغامضة)ـم، لە بەشە باسی سەریەخۆدا دایە بەر باس و لێکۆڵینەوە، تا هەم لایەنی ڕوونی و هەم سوودمەندی زیاتر و زۆرتر بێت.

(بەشە باسی یەکەم)
(گوزارشتکردنی یەکلایی)

(الدلالة القطعية)

زانایانی شەریعەتی ئیسلامی حوکمە گشتییە ئەسڵی و فەرعییەکانیان بە پێی ئەو بەڵگانەی کە چەسپێنەریانن، دابەش دەکەن، بۆ ئەم سێ بەشەی لای خوارەوە:

١- ئەو حوکمانەی کە تەنها بە بەڵگەی عەقڵی و یەکلایی (قەطعي) دەچەسپێنرێن: وەك پێویستی باوەڕ بوون بە خودای مەزن، و بەڕاستدانانی پێغەمبەران و پەیامەکانیان، کە لە خوداوە بۆ مرۆڤەکان هێناویانە، ئەم حوکمانە بە بەڵگەی نەقڵی و بە بێ بەڵگەی عەقڵی جێگیر نابن، چونکە بەڵگە نەقڵییەکان، کە دەقەکانی شەریعەتن، ئەمانە بۆ مرۆڤ ناچەسپێن، مەگەر لە دوای بڕواهێنانی بەخوداو پەیامبەرەکانی، جا ئەگەر کابرا بڕوای بەو دوانە هێنا، لە ڕێی ئەو دەقانەوە، ئەوا لێرەدا ئەو حاڵەتە نەخوازراو دژە لۆژیکە دێتە ئاراوە، کە بریتییە لە هەڵپەساردنی شتێك لە لایەن مرۆڤەوە لەسەر خودی خۆی و شتی لەم بابەتەیش دەبێتە هۆکاری ئەوەی کە شتەکە پێش بخات بەسەر خۆیدا، و شتی پێویستکاری لەم جۆرەیش پوچ و بەتاڵ و ڕوونادات، و بۆیە ئەو شتەیش کە ئەم پێویستی دەکات، ئەویش هەروا پوچ و بێ مانایە، و ئەم بابەتەیش لە جێگای خۆیدا ڕوونکراوەتەوە، و سەرەڕای ئەوەیش شەرعدانەر، ئەو لایەنەیە کە ڕێنماییان دەکات، بۆ ئەوەی کە بە عەقڵ بەڵگە هێنانەوە بە ئەنجام بگەیەنن، بۆ ئەم حوکمانە کە لە چەندەها ئایەتدا داوامان لێدەکات، کە وردبینەوە و ڕابمێنین لە خۆمان، و لە ئاسۆکان، و لەدروستکردنی ئاسمانەکان و زەوی و جیاوازی شەو و ڕۆژ.

٢- ئەو حوکمانەی کە تەنها بە بەڵگەی نەقڵی (گوازراوە بۆ ئێمە) دەچەسپێن، وەك حوکمەکانی پەیوەست بە بیروباوەڕەوە وەك بابەتەکانی پەیوەندیدار بە نادیارەوە (الغيب) لە

بابەتی بەهەشت و دۆزەخ، و لێپرسینەوە لە مرۆڤ لەبەردەم خوای پەروەردگاردا، و گەیشتن بە پاداشتی خودا لەسەر کردەوەی چاك و سزا وەرگرتن لەسەر خراپەکاری لە ڕۆژی پەسلاندا، وەك پەروەردگار دەفەرموێت: ﴿فَمَن يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْرًا يَرَهُ ۝٧ وَمَن يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ شَرًّا يَرَهُ﴾[1].

هەروەها وەك حوکمە کردارییەکانی پەیوەندیدار بە پەرستشەکانەوە، ئەوانەی کە وەك ئەرك خراونەتە سەرشانی مرۆڤ لە ژیانیدا، وەهەروەها کراونەتە ئامرازێك بۆ پاکژکردنەوەی ڕەوشتو هەڵسوکەوتو ڕێکخستنەوەی بیرو هزر، تا کەسەکە ببێتە ئەندامێکی شیاو و دەربخوازدووی کۆمەڵگە، بە جۆرێك کە چاکە پەخش بکاتەوە، و خراپەیان لیّ وە دوور بخاتەوە.

٣- ئەو حوکمانەی کە هەم بە بەڵگەی نەقڵی و هەم بەبەڵگەی عەقڵی دەچەسپێنرێن: کە ئەمانەیش ئەو حوکمانە دەگرێتەوە کە لە غەیری ئەو دوو بەشە حوکمەی پێشوون کە هێنامانن، و لەو حوکمانەن کە کاروباری ژیان ڕێك دەخەن، و بەڵگەکانی بەشی دووەم و سێیەم لە ڕووی جێگیر بوونو گوزارشتکردنەوە، جاری وا هەیە، کە یەکلایی (قەطعي)ن، و جاری وا هەیە کە گوماناوی (ظني)ن، و جا ئەو بەشانەی کە لێی دەبنەوە، و لە هزری ئێمەدا وێنا دەکرێن، چوارن کە ئەمانەی لای خوارەوەن:

١- ئەوەی کە لە ڕووی چەسپان و جێگیر بوونەوە، و هەم لەڕووی گوزارشتکردنیشەوە یەکلایی (قەطعي)یە:

وەك ئەو دەقەی کە بە فرەگێڕانەوە (موتەواتیر)ی، گێڕدراوەتەوە و گوزارشت بکات، لە سەر مانایەك (حوکمێك) و تەنها گوزارشت لە و حوکمەیش بکات، وەك پەروەردگار لەم ئایەتە پیرۆزەدا دەفەرموێت: ﴿وَلَكُمْ نِصْفُ مَا تَرَكَ أَزْوَاجُكُمْ إِن لَّمْ يَكُن لَّهُنَّ وَلَدٌ﴾[2]، و هەروەها وەك دەفەرموێت: ﴿الزَّانِيَةُ وَالزَّانِي فَاجْلِدُوا كُلَّ وَاحِدٍ مِّنْهُمَا مِائَةَ جَلْدَةٍ﴾[3].

و چەندەها ئایەتی قورئانی تر لەم جۆرە، کە هەریەکەیان تەنها یەك حوکم گوزارشت لێدەکەن و مانای یەك حوکم هەڵدەگرن.

١- سورة الزلزلة: ٧ - ٨.

٢- سورة النساء: ١٢.

٣- سورة النور: ٢.

٢- ئەوەی کە بە گوماناوی جێگیر بووەو گوزارشتکردنیشی هەر گوماناوی (ظني)یە:

وەك ئەو فەرموودە ئاحادەی کە گوزارشت لەسەر زیاتر لە مانایەك (حوکمێك) دەکات، وەك ئەم فەرموودەیەی پێغەمبەرﷺ کە دەفەرموێت: (اذا اشتريت شيئاً فلا تبعه حتى تقبضه)[1]، (ئەگەر شتێکت کڕی، تا نەگاتە دەستت مەیفرۆشەرەوە)، ئەم فەرموودە پیرۆزە جێگیر بوون و چەسپاندنەکەی گوماناوی (ظني)یە، و نا یەکلاییە، چونکە بە رێگەی موتەواتیر نەگەیشتۆتە لای ئێمە، و سەر بە فەرمودە ئاحادەکانە، و هەروەها گوزارشتکردنەکەیشی گوماناوی (ظني)یە، کە جۆری ئەو شتە فرۆشراوەی کە پێش وەرگرتنی، فرۆشتنەوەی بە نادروست دانراوە دیاری نەکردووە، کە شەرعزانان سەبارەت بە مانای ئەو شتەی کە گوزارشتی لێوە دەکات ڕاجیاییان هەیە، هەیانە کە گوتویەتی: لەفزی (شيئاً: هەرشتێك) کە لە فەرموودەکەدا هاتووە، هەم خواردن دەگرێتەوە، و هەم غەیری خواردن، لە سامانە گواستراوەکان و زەویوزار و خانووبەرە، چونکە لەفزەکە رەهایە، و دەبێت ئەو رەهایەتییەی وەربگرین، ئەگەر کۆتویەند لەسەر دانانیان بۆ نەچەسپا، و یاخود لەبەر ئەوەی کە گشتی (عام)ـە، چونکە نەناسراوە و لە قەڵەمڕەوی حاڵەتی مەرجداناندا هاتووە، و بۆیە دەست بە (عام) بوونەکەیەوە دەگرین، و هەندێکی تر لە زانایان ڕایان وایە کە مەبەست پێی تەنها خواردنە، بە بەڵگەی ئەو فەرمودەیەی (ئەبو هورەیرە) (خوای لێ ڕازی بێت) دەیگێڕێتەوە، کە پێغەمبەرﷺ فەرموویەتی: (من اشترى طعاما فلا يبعه حتى يكتاله) ، (هەرکەس خواردنێکی کڕی بانەیفرۆشێتەوە، تا ئەندازەکەی دەکاتە دەستی، و لەگێڕانەوەیەکی تردا، دەڵێت : (حتى يستوفيه و يقبضه)[2]، (تا لەکابرای فرۆشیاری وەردەگرێت) واتە: لە دوای دەرهاویشتنی[3]،جادروستە بفرۆشرێت، و چەمکی پێچەوانەی (خواردن) ئەوەیە کە غەیری خۆی پێچەوانەیەتی، پێشەوا (ئەبو حەنیفە) و هاوڕاکانی (رەحمەتی خوا لە هەموویانبێت) فەرموویانە، کە مەبەست پێی سامانی گواستراوەی وەك خواردن وهی تریشە، و زەوی و زارو خانوبەرەناگرێتەوە، بە بەڵگەی ئەو فەرموودەیەی کە (زەیدی کوڕی ثابیت) لە پێغەمبەرەوەﷺ دەیگێڕێتەوە، کە ڕێگری کردووە، لەوەی کە کاڵایەك

---

[1] اخرجه الامام احمد في مسنده ٤٠٣/٣.

[2] البخاري، هامش الفتح ٢٣٩/٤.

[3] - چونکە خاوەندارێتی ئەو سامانانەی کە هاوشێوەیان هەیە، تەنها بەگرێبەستەکە کاریان تەواو نابێت، و بەڵکو بە دەرهاویشتنی جیا پرۆسەکە تەواو دەبێت.

بفرۆشرێت، پێش ئەوەی کە بگاتە دەستی کابرای کڕیاری بازرگان[1]، و لـە ئـیبن عەبباسیشـەوە سەبارەت بە ڕاڤـەی فەرمایشـتەکەی پێغەمبـەرﷺ(مـن ابتـاع طعامـا فـلا يبعـه حتـى يسـتوفيه) گێڕدراوەتـەوە کـە گوتویـەتی: تـەنها ئـەو شـتانەی لـە سـەر هەژماردەکـەم، کـە وەك ئـەون و لەبەرگوماناوی بوونی گوزارشتکردنی ئەو فـەرمووده باسـکراوە، لەسـەر مانـا مەبەسـتەکەی، لـە لەفزی (شيئاً: هەرشتێکدا) بەم هۆیەوە ئەو ڕاجیاییە دروست بووە، کە هەیانە گوتوویـەتی هـەمو شتێك دەگرێتـەوە، و هەیانـە کـە گوتویـەتی، تـەنها سـامانی گواسـتـراوە دەگرێتـەوە، سـامانی نەگوازستراوەی، وەك خانوویەرەو زەوی و زار ناگرێتەوە، و هەیانە ڕای وایـە کـە مەبەسـت پێـی تەنها خوراددەمەنییە، چونکە زوو خراپ دەبێت.

٣- ئەوەی کە بە یەکلایی (قەطعي) چەسپاوە، و گوزارشتکردنەکەی گوماناوی (ظنـي)یە:

وەك پەروەردگار دەفەرموێت: ﴿فَإِن كَانَ لَهُۥٓ إِخۡوَةٞ فَلِأُمِّهِ ٱلسُّدُسُ﴾[2].

ئەم ئایەتە پیـرۆزە لە ڕووی جێگیـربوونەوە قەطعییە، چونکە وەك ئایەتەکانی تـری قورئـان، بە موتـەواتیری گەیشـتۆتە دەسـتمان، بـەڵام لـە ڕووی گوزارشـت کردنـەوە لـەو ژمارەیـەی کـە مەبەستە، لە سەرژمێری براکاندا (ظـني)یـە، کـە ئـەو ژمارەیـە دەبێتـە هۆکـاری کەمکردنـەوەی بەشی دایك، لە بەشە زۆرەکەوە کەسێ یەکە، بۆ شەش یەك، کە ئایا مەبەسـت لـە ژمـارەی ئـەو برایانـەی (سـێ بـرا) بـەرەوژووترە؟ هـەروەك ئیبـن عـەبباس دەفـەرموێت: چـونکە لای کـەمی (جەمع: کۆ) سێ دانەیە، و یـا دوولنـە کـوڕ یـان کـچ، و یـان هـەر کـوڕ، و کـچ هـەردووکیان، کـە ئەمەیش ڕای جەماوەری شەرعزانانە، چونکە لای کەمی جەمع، دوولنە و یان دووان لـە نێرینـە، و یان هاوشێوەی ئەم ئەندازەیە لە مێینەیە، هەروەك شەرعزانانی مەزهەبی جەعفەری وا دەڵێن.

و بەڵگەیشیان ئەوەیە کە لای کەمی جەمع (دوودانەیە) و مەبەسـتیش لـە (الأخـوة: براکـان) دوو برایە، و هاوئەندازەی ئەوانە لەمێینە، وەك چوار خوشـك بـەرەو ژوورتـر، ویـان برایـەك و دوو خوشك.

[1] اخرجه الامام احمد في مسنده ٥/١٥١، و أبوداود،كتاب البيوع ٣/٢٨٠.

[2] سورة النساء: ١١.

٤- ئەوەی كە بە گوماناوی و تەمو مژاوی (ظني) جێگیر بووە، بەڵام گوزارشتكردنەكەی یەكلایی (قەطعی)یە، و جگە لەو حوكمەی كە دەری بڕیوە شتی تر ناگرێتەوە:

وەك سەرجەمی ئەو فەرموودە ئاحادانەی كە هەن، و گوزارشتكردنیان لە سەر حوكمەكە قەطعییە ، و یەكلاییە، و جگە لەو حوكمەی كە دەری بڕیوە شتی تر ناگرێتەوە، وەك ئەو فەرموودەیەی كە عەبدوڵڵای كوڕی عومەر (خوای لێ ڕازی بێت) دەیگێڕێتەوە، كە(أنّ امرأة قالت: يارسول الله انا بني هذا كانت بطني له وعاء و ثديي له سقاء، و حجري له حواء[1]، و ان اباه طلقني، و اراد ان ينتزعه مني، فقال لها رسول الله ﷺ : (انت احق به مالم تنكحي)[2]: ئافرەتێك عەرزی پێغەمبەری خوای ﷺ كرد، و گوتی: ئەی پەیامبەری خوا، ئەم منداڵەی كە سكم بووەتە دەفری هەڵگرتنی و بە شیری مەمكەكانم تینوێتی و برسێتی دەشكێت، و لە ژێر ڕكێفو چاودێری خۆمدایە، و باوكیشی تەڵاقی داوم، و دەیەوێت لێمی بسەنێت، جا پێغەمبەرﷺ پێی فەرموو: مافی تۆیە كە منداڵەكەت لەلا بێت، ئەگەر شوو نەكەیتەوە.

كە ئەم فەرموودەیە لە ڕووی چەسپاندنەوە (ظني: تەمومژاوی)یە، چونكە بە موتەواتیری نەگەیشتۆتە دەست ئێمە، و بەڵام گوزارشتكردن لەسەر ئەوەی كە دایك زیاتر خاوەن مافە لەكەسانی تر كە دایەنی منداڵی خۆی بكات، و لەم پرسەدا بە قەطعی هیچ ڕێگرێك بوونی نییە، و ئەم حوكمە یەكلایی بۆتەوە[3].

---

[1] بكسر الحاء هو المكان الذي يحوي الشيء أي يضم هو يجمعه.

[2] أخرجه الامام احمد في مسنده ١٨٢/٢ و ابوداود في كتاب الطلاق باب من احق بالولد ١٩٢/٢.

[3] والقطعية قد تكون ذاتية و قد تكون عرضية، لمزيد من التفصيل يراجع مؤلفنا أصول الفقه في نسيجه الجديد ٤٣٩/٢ و مايليها.

(بەشە باسی دووەم)
(گوزارشتکردنی تەموومژاوی)

(الدلالة الظنية)

جاری وابەیە، کە گوزارشتکردنی دەقەکان، و ڕێژگەی گرێبەستەکان، و ئامرازەکانی چەسپاندن گوماناوی (ظني) دەبن، ئەگەر هاتوو گوزارشتکارەکە هەڵگری زیاتر لە مانایەك، یاخود حوکمێك بوو، هەرچەندە ئەم گوزارشتکردنانەیش لە ڕووی ڕوونی و پەنهانییەوە، لە ئاستی جیاوازدابن، و زانایانی زانستی ئوصولی فیقهـ و شەرعزانەکان کۆڕان لەسەر ئەوەی کە لە بابەتە لاوەکییەکانی وەك حوکمە فیقهییەکان، یاخود داوەرییەکاندا، ئەم گوزارشتکردنە گوماناوییە وەردەگیرێت و بەس! و گوزارشتی یەکلایی و دڵنیاکەرەوە، لە بابەتەکانی بیرو باوەڕ و بنەماکانی ئاییندا پێویستە، و داواکراوە، و ئەگەر ئەم حاڵەتی گوزارشتی یەکلایی و دڵنیاییە لە شەرعزان داوابکرایە لە پرۆسەی دەرهێنانی حوکمەکاندا و یان لە داوەر داوابکرایە، لە یەکلاکردنەوەی کێشەکاندا، ئەوا زۆر بەرژەوەندیی لە کار دەکەوتن و مافی داراییی و ناداراییی زۆر بەفیڕۆ دەڕۆیشتن، چونکە بێگومان ئەو شتانەی کە لایەنە ناکۆکەکان دەیڵێن، و ئەو شایەتییانەی کە دەدرێن، هەموویان هەواڵن و هەموو هەواڵێکیش ئەگەری ڕاستو درۆی تیادایە، و دواجار بابەتەکە بابەتێکی گوماناوی و تەمومژاوییە، و هەر بەم شێوازەیش زۆر لە دەقەکان گوماناوین، لە گوزارشتکردندا، ئیتر چونیەکە کە دەقی شەرعیی بن یان دەقی یاسایی، چونکە یان ئەوەیە کە هەڵگری زیاتر لە حوکمێکن، و یان سروشتیان وایە، کە دەگونجێن، لە گەڵ زۆر باروبۆخ و حاڵەتدا و لاستیکین، و یان حوکمەکانیان لە ژێر کاریگەری باروبۆخ و کاردانەوەو پاشخانی پرسێکی دیاریکراوی پەیوەست بە حوکمەکەوەن، و بە بۆخی یەکلایی کردنەوەی کێشەکە تیایدا.

سەرەڕای ئەمەیش بێگومان کە شەرعزان، یاخود موفتی و یان دادوەر، وەك چۆن پابەند نەکراوە، کە بەردەوام کار بە بەڵگە و گوزارشتی یەکلایی و دڵنیایی بکات، و بەڵکو تەنها هاتنەدی گومانەکە، بە لایەنی زۆرینەیدا لە کاتی نەبوونی حاڵەتی بەسە بۆی، هەر بەم شێوازەیش بۆی دروست نییە، کە کار بە (گومان) بکات، و یان کار بە دڕنۆنگی و وەهم و خەیاڵات بکات، و بەڵکو بە کۆڕای شەرعزانان و یاساناسان، کارکردن بە (گومان) لایەنی لای کەمی ئەم پڕۆسەیەیە.

شایانی باسە کە هەستکردن و پەی پێ بردنەکانی مرۆڤ یان ئەوەیە کە بیر کردنەوەن، و کەسەکە وا بیری لێدەکاتەوە، یان بڕوا پێهێنانن، و هەموو ئەو شتەی کە دەیزانێت، سەبارەت بە یەك دەستەواژە، یان یەك بابەتو یەك پرس، لە نێوان دوو حاڵەتدا دەخولێتەوە، یان ڕوودەدات، یان ڕوونادات، و ئەمەیش ئەم حاڵەتانەی لای خوارەوە بەدەرنییە:

١- ئەگەر (ڕوودان) و (ڕوونەدان) یەکسان بوون، لە عەقڵدا و هیچکامیان پێش نەدەخران بەسەر ئەوی تریاندا، ئەوا ئەو هەستەی کە پەیوەستە پێیانەوە، بە (الشك: گومان) ناوزەد دەکرێت.

٢- ئەگەر لای ئەو کەسەی کە پەی پێ بردووە و هەستی پێکردووە، یەکێکیانی پێش خست بەسەر ئەوی تریاندا، بە شێوەی دانپیانان و ملکەچکردن و وەرگرتن، ئەمە بە (بەڕاستدانان: تصديق) ناوزەد دەکرێت.

٣- ئەگەر بڕوا بوون نەگەیشتە پلەی دڵنیایانی تەواو (جزم) ئەوە بە (ظن: گومان) ناوزەد دەکرێت، و لایەنی بەرامبەریش بە (وهم: بیری پووچ) ناوزەد دەکرێت.

٤- بڕوا بوونی تەواو ئەگەر نەچەسپاو بۆی هەبوو لابچێت، ئەگەر کەسێك گومانی لەسەر بۆ دروستکردی، ئەمە بە (لاسایی کردنەوە: تەقلید) ناوزەد کراوە، و لایەنی بەرامبەریشی بە (خەیاڵکردنەوە) ناونراوە.

٥- بڕوابوونی تەواوی چەسپاو، ئەگەر هاوتای جیهانبینی (واقیع) نەبوو، ئەمە بە نەزانینی ئاوێتە (جهل مركب) ناو دەبرێت.

٦- بڕوابوونی تەواوی چەسپاو ئەگەر هاوتا و هاوڕێکی واقیع بوو، ئەوە بە (یەقین: دڵنیایی) ناوزەد دەکرێت، و لە م بارەیشەوە بنچینەی گشتی لەسەر ئەوەیە کە (اليقين لاترتفع ألاّ باليقين: دڵنیایی تەنها بە شتێکی خاوەن دڵنیایی تری وەك خۆی لادەچێت).

و (بیری پوچ: وەهم) (الشكّ: گومان و وردە گومـان) و (خەیاڵکردنـەوە: التخیـل) سـەر بـە بەشەکانی (تصور: وازانین)ـن، چونکە دڵنیاییانیان تیادا نییە، و کابرای قسـە لەگەڵکراوتەسـلیمی بڕوابوون بە زانیارییەکە نەبووە، و بۆیە دروست نییـە، کـە بـە پێـی دڵخـوازی و دواکارییـەکانیان بڕیار بدەین، و (الظن: گومان) و (التقلید: لاسایی کردنەوە) و (الجهل المرکب: نەزانینی ئاوێتـە) و (الیقین: دڵنیایی) سەر بە بابەتە بڕوا پێهێنراوەکانن (التصدیقات)، جا حوکم دەبێت، ئەگـەر کـرا، بە پێی (دڵنیایی: یەقین) دەربکرێت، و ئەگەر نەکرا، ئەوا بەپێی گومانی زاڵ (الظـن الغالـب) بڕیـار دەدەین.

- گومانـاوی بوونی گوزارشتکردنی دەقەکان، و راجیایی بوون لە حوکمەکانیاندا:

گومانـاوی بـوونی گوزارشـتکردنی دەقـەکان، بـە گـرنگترین هۆکارەکـانی ڕاجیـایی نێـوان شەرعزانان دادەنرێت، لە حوکمە شەرعییەکاندا، و پێشتریش ڕوونکردنەوەی هەندێك لە و دەقانە ڕابورد، و بەشێوەیەکی کورتـو بۆ بیر خستنەوە هەندێکیان دوبارە دەکەمەوە:

١- خوای پەروەردگار سەبارەت بە حوکمی ئەو سوێند خواردنەی کە کەسێك دەیخوات، بـە مەبەستی ئەوەی کە لە گەڵ ژنەکەی جووت نـەبێت، (إیـلاء) دەفـەرموێت ﴿لِّلَّذِينَ يُؤْلُونَ مِن نِّسَآئِهِمْ تَرَبُّصُ أَرْبَعَةِ أَشْهُرٍ فَإِن فَآءُو فَإِنَّ ٱللَّهَ غَفُورٌ رَّحِيمٌ ﴿٢٢٦﴾ وَإِنْ عَزَمُواْ ٱلطَّلَٰقَ فَإِنَّ ٱللَّهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ﴾[1].

لەبـەر گومانـاوی بـوونی گوزارشـتکردنی ئـەم ئایەتـە پـیرۆزە، لەسـەر ئەوحوکمـەی کـە پەیوەندیدارە، بەم بابەتی سوێند خواردنەوە، شەرعزانان ڕاجیایـان تێکـەوتووە، بـەم شـێوازەی لای خوارەوە:

أ- جەماوەری زانایان دەڵێن: ژنەکە لە دوای ئەو ماوەی چـوار مانگـە، بـۆی هەیـە سـەردانی دادگا بکات، و داوابکات، کە پیاوەکەی یان بە شێوەیەکی تەندروست مامەڵەی لە گـەڵ بکـات، و یان تەڵاقی بدات، جا دادوەر کابرا بە توبزی ناچار دەکات، کە مـل بـدات بـۆ یـەکێك لـەو دووانـە، ئەگەر هەر ملی نەدا، و سەرپێچی کرد، ئەوا لە جیاتی کابرا دادوەر خۆی ژنەکـەی تـەڵاق دەدات، و بڕیاری جیابوونەوە دەردەکات.

١- سورة البقرة: ٢٢٦ - ٢٢٧.

ب- جەعفەری و ظاهیرییەکان دەڵێن: دادوەر کابرا بەزۆر ناچار دەکات، لەسەر کردنی یەکێکیان، ئەگەر ملی نەدا، ئەوا دادوەر جێگای ناگرێتەوە، لە تەڵاقدانەکەدا، و بەڵکو دەست بەسەری دەکات، و یان سزاو ئەشکەنجەی دەدات، تا یەکێکیان قبوڵ بکات، و یان لە زیندان و دەست بەسەریدا بمرێت.

ج- حەنەفی و ئیباضییەکان دەڵێن: هەر بە تەواو بوونی ماوەکە، تەڵاقەکە دەکەوێت، چونکە ئەمە هەمان مانای ئەم برگەیەی ئایەتەکەیە، کە فەرموویەتی: ﴿ وَإِنْ عَزَمُواْ ٱلطَّلَٰقَ فَإِنَّ ٱللَّهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ ﴾[1][2].

و مالیکییەکان دەڵێن: لەم بابەتی سوێند خواردن (إیلاء) دا بەمەرج نەگیراوە، کە هەر هەبێت سوێندی خواردبێت، کە کاری سێکسی لە گەڵ ژنەکەیدا نەکات، چونکە هەر بەوازهێنان لەم کارە، ئەوە ستەمی کردووە، و لادانی ستەمیش لەسەر دادوەرە، و ئەوەی کە لە جێگایدا دادەنیشێت، کارێکی پێویستە

٢- پەروەردگار سەبارەت بە میراتبردنی دایک، دەفەرموێت: ﴿فَإِن كَانَ لَهُۥٓ إِخۡوَةٞ فَلِأُمِّهِ ٱلسُّدُسُ﴾[3].

واتە: ئەگەریش مردووەکە دایکی لێ بەجێمابێ و چەند براو خوشکێکی هەبێ، واتە دوو برا یا دوو خوشك یا براو خوشکێ یا زیاتر، ئەوە لەو حاڵەتانەدا دایکەکە شەش یەکی میراتەکە ئەبات.

کە لەبەر گوماناوی و تەمومژاوی بوونی گوزارشتکردنی ئەم ئایەتە لەسەر ئەندازەی ئەو ژمارەی برایانە، کە مەبەستە تیایدا، شەرعزانان راجیاییان تێکەوتووە:

أ- جەماوەری زانایان دەڵێن: (دووان بەرەو ژوورە لە نێرو مێ، یان هەردووکیان).

ب- جەعفەرییەکان دەڵێن: (مەبەست دوو نێرینەیە، و یان ئەوەی کە لەبەرامبەری ئەم دووانەدا هەیە، وەك چوار کچ، و یان برایەك و دوو خوشك، بەرەو ژوورتر).

١- سورة البقرة: ٢٢٧.

٢- بۆ درێژە باسی ئەم بابەتە بڕوانە، پەرتووکەکەمان (مدی سلطان الأرادة في الطلاق، خلال أربعة آلاف سنة) ب٢، ل٧٥ – ٩٠.

٣- سورة النساء: ١١.

ج- ئیبن عەبباس (خوای لێ ڕازی بێت) دەڵێت: لە نێرو لە مێ سێ کەس بەرەو ژوورترە، چونکە لای کەمی (جەمع: کۆ) سێ دانەیە.

٣- پەروەردگار سەبارەت بە میراتبردنی خوشك دەفەرموێت: ﴿إِنِ امْرُؤٌا هَلَكَ لَيْسَ لَهُ وَلَدٌ وَلَهُ أُخْتٌ فَلَهَا نِصْفُ مَا تَرَكَ﴾[١].

جا لەبەر ئەوەی کە گوزارشت کردنی ئەم ئایەتە پیرۆزە، تەمومژاوییە، لەسەر مانای مەبەست، لە لەفزی (ولد) لە تێکستەکەدا، شەرعزانان ڕاجیاییان تێکەوتووە، بەم شێوازەی لای خوارەوە:

أ- (ئیبن عەبباس) و شەرعزانانی مەزهەبی جەعفەری دەڵێن: مەبەست تیایدا ئەوەیە کە هەموو ئەو منداڵانە دەگرێتەوە، چ نێر، چ مێ، چونکە هەر ئەمە مانا زمانەوانییەکەیەتی، و بۆیە خوشك، لەگەڵ بوونی کچ، یان بوونی کچی کوڕدا ئیتر میرات نابات.

ب- جەماوەری زانایان دەڵێن: قورئانی پیرۆز مەبەستی مانا نەریتی (عورفییە)کەی بووە، واتە مەبەست (نێرینە) بووە، و بۆیە خوشکی باوکی و دایکی و یان خوشکی باوکی لە دوای بەشی کچەکە، ویان بەشی کچی کوڕەکە ئەوەی مایەوە دەیبات، چونکە لەم کاتەدا کۆبووەتەوە لە گەڵ کەسێکی تردا، و (عصبة مع الغیر)ـە[٢].

١- سورة النساء: ١٧٦.

٢- بۆ درێژە باسی ئەم پرسە بڕوانە ئەم پەرتووکەمان (أحکام المیراث والوصیة- شرح قانون الأحوال الشخصیة) ل ١٥٤ و دواتر.

(بەشە باسی سێیەم)
(گوزارشتکردنی ئاڵۆز)

(الدلالة الغامضة)

(الغامض: ئاڵۆز):

ئەو لەفز، یاخود کەلامەیە کە گوزارشتکردنەکەی لەسەر مانا مەبەستەکە یاخود حوکمە مەبەستەکە، ڕوون نییە، و هەرچوار بەشەکەی (غیْر واضح الدلالة: گوزارشتی ناڕوون) دەگرێتەوە، کە بریتی بوون لە (الخفي : پەنهان) و (المشكل: گرفتاوی) و (المجمل: کورت و پوخت) و (المتشابه: لێکچوو) لە دابەشکردنە چوارییەکەدا، و لەدابەشکردنە دووانییەکەدا بریتیی بوون لە (المجمل: کورت و پوخت) و (المتشابه: لێکچوو).

ئەوەی لە لای ئێمە گرنگە لەم توێژنەوەیەدا، بریتییە لە ناسین و زانینی گرنگترین هۆکارەکانی ئاڵۆزی و ئامرازەکانی لابردنی، کە بە پێی جیاوازی دەقەکان و پرسەکانی ژێر ڕکێفی دەگۆڕدرێن، هەروەك بە پێی جیاوازی و گۆڕانی ڕاڤەکاران و شرۆڤەکاران و دادوەران و هەموو ئەوانەی کە مامەڵە لەگەڵ دەقەکاندا دەکەن، دەگۆڕدرێن، و زۆر بە کەمی دەقێکی ئاڵۆز بوونی هەیە، کە لە لای کەسێك ئاڵۆز بێت، و کەچی لە لای کەسێکی تر ڕوون بێت، چونکە لە ڕووی ئامادەیی تێگەیشتن و بیرتیژی و فراوانی هۆشیاری و خولیای فیقهی و عەقڵی یاساییەوە مرۆڤەکان جیاوازن،

و زیاتر لەمانەیش کە باسمانکردن، بێگومان کە زانایانی زانستی ئوصولی فیقه، و شەرعزانان و یاساناسان، نەیانتوانیوە کە بەدواداچوون و سەرژمێرییەکی تەواو ئەنجام بدەن، بۆ ئاشکراکردنی هۆکارەکانی ئاڵۆزی لە دەقەکاندا، و هۆکاری ئەمەیش گشتگیری و پەتیی بنچینە شەرعیی و یاساییەکان بووە، و هەروەها بایەخنەدان بەوورده‌کارییەکان و درێژەی بابەتە لاوەکییەکان، تا شەرعزان، یاخود موفتی و دادوەر پابەند و وابەستە نەبن

بەوەوە کە لە سەرجەمی بارودۆخەکاندا ببەسترێنەوە، بە دەقە ووشەکانەوە، و بواری گونجاندنیان نەبێت، لەگەڵ دۆخە جیاوازەکاندا، و هەروەها هۆکاری تریش ئەوەیە کە یاسای کۆنترۆڵکار لەم بارەیەوە نین، کە هۆکارەکانی ئاڵۆزی دەقەکان کۆنترۆڵ بکەن، و هەروەها پێودانگی ووردیش بوونی نییە، کە ئامرازەکانی لابردنی ئەو ئاڵۆزییانە دیاری بکات، چونکە بۆ هەموو ئاڵۆزییەك، ئامرازێکی تایبەت هەیە، تا ئەوەی کە مەبەستە تیایدا ئاشکرای بکات، و بەم پێیە بێت، ئەم بابەتە لە کورتیدا دەبڕینەوە و چەند نموونەیەك لە هۆکارەکانی ئاڵۆزی و ئامرازەکانی لابردنی بە کورتی دەخەینە ڕوو.

- **هۆکارە کانی ئاڵۆزی (الغموض):**

یەکەم: ئەو ئاڵۆزییەی کە دروست دەبێت، لەو کاتەیدا کە دەقەکە هەندێ لەو شتانەی کە لەژێر ڕکێفیدان، دەگرێتەوە و دەیانتەنێتەوە[1]**:**

لەبەر ئەوەی کە ئەم هێندەی کەئەم دەقە دەیگرێتەوە و ئاڵۆزی تیادا دروست دەکات، ناوێکی تایبەتی نییە، و سروشتێکی جیاکراوەی نییە، بەم شێوازەی لای خوارەوە:

أ- لە نموونەی ئەو ئاڵۆزییانەی کە دروست دەبن، لەکاتی تەنینەوەی دەقە شەرعییەکان، بۆ بابەت و شتی تری ژێر ڕکێفی، وەك ئەم ئایەتە پیرۆزەی قورئانی پیرۆز کە دەفەرموێت: ﴿وَٱلسَّارِقُ وَٱلسَّارِقَةُ فَٱقْطَعُوٓاْ أَيْدِيَهُمَا جَزَآءًۢ بِمَا كَسَبَا نَكَٰلًا مِّنَ ٱللَّهِ﴾[2].

کە هەندێ لە زانایانی زانستی ئوصولی فیقهـ، و شەرعزانەکان ڕایان وایە کە گرتنەوەی حوکمی ئەم ئایەتە بۆ کەسی گیرفانبڕ و کفن دز، ئاڵۆزە و ناڕوونە، چونکە هەندێ لە ڕەگەزەکانی دزی لەم دوو حاڵەتەدانین، چونکە کفن دز و گۆڕ هەڵکەنە، سامانی کەسێك دەبات کە خاوەنێکی دیاریکراوی نییە، و ئەو کەسەی لەگۆڕێکدا دزی دەکات، خۆ ئەوە سامانی کابرای مردوو نییە، چونکە مردوو ناتوانێت ببێتە خاوەنی شت، و شیاوی ئەم بابەتەی نییە، و هەروەها ئەو شتە موڵکی میراتبەرەکانیش نییە، چونکە دەستیان هێڵاوە، سەرەڕای ئەوەی کە گۆڕ بەو شوێنە پارێزراوە دانانرێت، چونکە مەرجی دزین ئەوەیە، کە

---

[1]- واتە: لە ڕووی ماناوە لە ژێر ڕکێفیدایەو بەلەفزیش بەسەریدا جێبەجێ و پراکتیزە دەکرێت.

[2]- سورة المائدة: ٣٨.

ئەو سامانە لە شوێنی شیاوی خۆیدا پارێزرابێت، و بۆیە دەستگرتن بە سەریدا، بە (دزی) هەژمار ناکرێت، و بێگومان گیرفانبڕیش لە حاڵەتی بێداری کابرادا، گیرفانی دەبڕێت، لەکاتێکدا کە دزیکردن بریتییە لەدزینی ماڵی کەسێك بە نهێنی، و لەجێگای شیاوی خۆیدا، و لە پارێزراویدا، و بە مەبەستی خراپەیش ئەم کاری دزییە ئەنجام بدات.

پاشان بوونی ناوی تایبەتو سەربەخۆ، بۆئەو دوو جۆرە کارە، لەناو پرۆسەی دزیکردندا، گومانی دروست کردووە، کە ناوی دزیکردنیان بەسەردا ببڕدرێت، و بۆیە شەرع و دادگا ناچار بوون کە پێویستیان بە توێژینەوەو ئیجتیهادکردن هەبێت، بۆ لادانی ئەو ناڕوونی و ئاڵۆزییە، لە ڕێگای هەڵسەنگاندنی هۆکاری بەشەرعکردنی حوکمەکەوە، هەم لەو ڕووەوە کە بە تاوان دانراوە، و هەم لەو ڕووەوە کە سزای لەسەر دانراوە، کە ئایا دواجار بەدزیکردن هەژمار دەبێت، یان نا... و ئیجتیهادی شەرعزانان بەوە گەیشتووە کە هۆکار (عیللەت) لە دزیکردندا بریتییە لە پاراستنی سامانی خەڵکی، و ئەم عیللەتەیش هەم بۆ کفنەدز و هەم بۆ گیرفان بڕ، بوونی هەیە، چونکە دەستدرێژییان کردووەتە سەر سامانی کەسانی تر، و پاشان هۆکاری ناونانی کفنەدزو گیرفان بڕیش بەم ناوە تایبەتە.

لەبەر ئەوەیە کە ئەمانە زیاد لە حاڵەتی دزیکردنیان لەخۆ گرتووە، و نەك هەر دزن، بەڵکو لەدز دزترن، چونکە دز لە کاتی شەو و خەوتندا دزی دەکات، و بەڵام گیرفانبڕ بە فرزی و بە زانایی و لێزانی خۆی لە کاتی بێداری بەرامبەرەکەیدا دزییەکە ئەنجام دەدات، وبۆیە بەم هۆیەوە لەدزی ئاسایی ترسناکترە لەسەر کۆمەڵگە، و شیاوی سزای توندتر و زیاترە لەدزی ئاسایی، و هیچ ڕاڕاییەك لەوەدا بوونی نییە، کە ئەو ئایەتەی باسی حوکمی دزی دەیگرێتەوە، و شەرعزانانیش هەر لەسەر ئەم ڕایە جێگیربوون.

بەڵام سەبارەت بە گۆڕهەڵکەنە و کفنەدز، هەندێ لە زانایان ڕایان وایە کە بە سزای تەمێ کردن، سزادەدرێت، چونکە ئەو شتەی کە دزیویەتی، بێ خاوەنە، و گۆڕیش بە جێگای شیاوی پاراستنی کەلو پەل دانانرێت، و ئەم ڕایەش دراوەتە پاڵ پێشەوا (ئەبو حەنیفە) (خوا لێی ڕازی بێت) و بەڵام جەماوەری زانایان[1]، دەڵێن: حوکمەکانی دزیکردن گۆڕهەڵکەنە و کفنەدزیش دەگرێتەوە، و بەدزی ڕاستەقینەیش دادەنرێت، سەرەڕای ئەوەی کە تاوانی

---

[1]- بۆ درێژە باسی ئەم پرسە، بڕوانە: فتح القدیر ٤/٣٤، و دواتر، و هەروەها تەفسیری قورطوبی، ب٦، ل١٦٠، و دواتر.

سوکایەتی کردن بە پیرۆزی مردووی ئەنجامداوە، و بێگومان کە سامانی شاراوە لەگەڵ مردوودا، جاری وا هەیە کە سامانی گرانبەهایە، کە لە گەڵیدا و لەگۆڕەکەیدا وەك ڕێزێك بۆی، خراوەتە پاڵی و شاراوەتەوە، وەك ئەم کارە لە نەریتی هەندێ لە گەلاندا هەیە، و بە تایبەتی لە سەردەمەکانی پێشوودا، و جاری وا هەیە کە شتە دزراوەکە ئەندامێکی دەستکردە، و لە کانزای گرانبەها دروستکراوە، کە لە لاشەی مردووەکەدا بووە.

شایەنی باسە، کە ئەم ڕاجیاییە، لە لای یاساناسانیش هەیە، و زۆرینەی ڕاڤەکارانی یاسای تاوان ڕایان وایە کە ئەو شتانەی کە لەگەڵ مردوودا شاراونەتەوە، وەك گلکەوانە و ددان و ئەندامی دەستکرد، و هتد.. بە وازلێهێنراو هەژمار ناکرێن، و بەڵکو بە موڵك‌و سامانی میراتبەرانی مردووەکە و یان ئەو هاوڕێیانەی کە داویانە پێی دادەنرێت، کە ئەم کارە مانای ڕێز و نەمری و خۆشەویستی تیادایە، بۆیە بۆیان کردووە، بۆیە دەستگرتن بە سەریدا، دزیکردنە، و یاسای فەڕەنسایش[1] هەر ئەم ڕایەی پەسەند کردووە، و هەندێ لە یاساناسانیش گوتویانە، کە بەدزی دانانرێت، چونکە ئەو شتانەی کە لە گەڵ مردوودا شاراونەتەوە، بەواز لێهێنراو هەژمار دەکرێن، کەخاوەنەکانیان وازیان لێ هێناون.

ب- نموونەی تری ئاڵۆزی لە دەقدا، کە لەکاتی تەنینەوەیدا بۆ ئەوەی بابەتی تریش لە خۆبگرێت، دروست دەبێت، لەناو دەقە یاساییەکاندا، وەك ماددەی (٣١١) لە یاسای سزادانی میصری[2]، کە دەڵێت: هەرکەس سامانێکی گواستراوەی کەسێکی تری برد، ئەوە دزە.

ڕەهەندی ئاڵۆزی لەم تێکستەدا ئەوەیە کە ووشەی (گواستراوە) لەم ماددەیەدا، پەنهانی‌و ناڕوونی تیادایە، سەبارەت بەوشتانەی کە لکاوون بە زەوییەوە، وەك بەرهەمە کشتوکاڵییەکان و دارو درەخت و بەرهەمەکان و تەزووی کارەبا و ئاو و هەموو ووزەیەك، یان هێزێکی تری بەرهەمهێنەر، و یاسادانەری عێراقی هەستی بەم ناڕوونی‌و ئاڵۆزییە کردووە، و بەڕاشکاوی لە ماددەی (٤٣٩) لە یاسای سزادانda، ئەوەی هێناوە کە ئەو شتانە چین، کە

---

[1] - ڕاڤەی ماددە (٢٧٩) بەندی (٥٣٨) لە یاسای سزادانی فەڕەنسی، کە لە پەرتووکی (شرح قانون العقوبات النافذ)ی د. حەمید سەعدی، ب٢، ل١٤١ وەرمگرتووە.

[2] - ژمارە (٥٨)ی، ساڵی (١٩٣٧)ی، هەموارکراو.

بەسامانی (گواستراوە) دادەنرێن، و دەڵێن: دزیکردن بریتییە لە بردنی سامانی گواستراوە، کە ئەو سامانە کابرای تاوانبار خاوەنی نەبێت، و بەڵکو هی کەسێکی تربێت، و بەدەست ئەنقەستیش ئەم کارە بکات، ئەوەی بە سامانی گواستراوەیش دادەنرێت، بۆ جێبەجێکردنی بڕیارەکانی دزیکردن بەسەر ئەمانەدا، وەك ڕووەکەکان و سەرجەمی ئەو شتانەی کە لکاون بە زەوییەوە، و یان لەزەوییدا چێنراون، و بەتەنها هەڵکێشانیان لە زەوی و بەرهەمەکانی دارو درەختیش بە تەنها لێکردنەوەیان، و ووزەی کارەبا و ئاو، و هەموو ووزەیەك و یان هەر ووزەیەکی بەرهەمهێنی تر، ئەمانە هەموو حوکمی دزی دەیانگرێتەوە، و بەم ڕاڤەیەی سامانی (گواستراوە) بێت ئەو ئاڵۆزییە لاچوو، کە لە کاتی گرتنەوەی دەقەکەدا بۆ ئەم شتانە هاتبوویە ئاراوە.

دووەم: ئاڵۆزی لەدەقدا، بە هۆی شلەقاوی دارشتنەکەیەوە:

وەك لە ماددەکانی (٩) و (٨٩) و (٩١) لە یاسای باری کەسایەتی عێراقی پەیڕەوکراودا هاتووە[1]:

أ- ماددەی (١/٩) دەڵێت: گرێبەستی هاوسەرگیری کە بە زۆرداری ئەنجام درابێت، بە پوچ و بەتاڵ دادەنرێت، ئەگەر کابرا نەچووبێتە لای ئافرەتەکە.

ڕووی ئاڵۆزی ئەم ماددەیە لەوەدایە کە لەفزی (باطل: پوچ)ـی، بەکارهێناوە، بۆ ڕوونکردنەوەی خەسڵەتی گرێبەستی بە زۆرکراو، لەگەڵ زیادکردنی دەستەواژەی (ئەگەر کابرا نەچووبێتە لای ئافرەتەکە)، چونکە لەفزی (باطل: بەتاڵ) لە یاساعێراقییەکاندا[2]، مەبەستی پێی بەتاڵبوونی ڕەهایە، و شتی لەمەیش بوونی نییە، و شتی نەبوویش نایێتە جیهانی (بوون) بەو مۆڵەتە زێرلێوییەی کە پرۆسەی سەرجێیی کردنەکە (چوونەلاکە) گوزارشتی لەسەر دەکات، و ئامرازی لابردنی ئاڵۆزی لەسەر ئەم دەقە بریتییە لەهەموارکردنەوەی بەوەی کە ووشەی (بەتاڵ: باطل) بگۆڕێن بۆ (الموقوف: وەستێنراو) یاخود (الفاسد: خراپ بوو)، چونکە زاراوەی گرێبەستی خراپ بوو، هەرچەندە کە یاسا

[1] – ژمارە (١٨٨)ـی، ساڵی (١٩٥٩)ـی، هەموارکراو.

[2] – لە یاساکانی میصردا، جاری وا هەیە کە مەبەستی لەو پووچ و بەتاڵ بوونە، بەتاڵییەکی ڕێژەییە، ئەوەك ڕەها و گشتی، کە لەگەڵ ماناى (ناپێویست: غیر اللازم) یەکدەگرنەوە و موڕادیفن.

دانەری عێراقی، لە یاسای باری شارستانیدا کاری پێنەکردووە، و بەڵام هەر لە یاسای باری کەسایەتیدا[1] دانی پیادا ناوە، و شایەنی باسە، کە خراپ بوون (فاسد) لە پرۆسەی بە زۆرکراندا، دەگۆڕێت، بۆ (دروستی) ئەگەر مۆڵەتی لەسەر وەرگیرا، وەك گرێبەستی وەستێنرلو، بە پێچەوانەی گرێبەستی خراپەوە، کە بە هۆکاری تر (خراپ: فاسد) بووبێت، ئەمەیان ناگۆڕێت، بۆ (دروستی: صحیح) مەگەر بە لابردنی ئەو خراپەیە.

ب- ماددەی (٨٩) دەڵێت: ئەو کەسانەی کە میرات دەبەن، بە هۆی خزمایەتی و نزیکایەتییەوە، و چۆنییەتی میرات بردنەکەیان:

١- باوك و دایك و منداڵەکانیان، و تا وەچەکانیشیان، کە نێرینە تیایاندا، دوو بەشی مێینە دەبات.

٢- باپیرە و داپیرەکان، و برا و خوشکەکان، و برازا و خوشکەزاکان.

٣- مام و پورەکان (خوشکی باوك) و خاڵ و پورەکان (خوشکی دایك) و (خزمان: ذوي الأرحام).

٤- لە بێ بەشبوون، لە میراتبردندا، خوشکی دایکی و باوکی، حوکمی وەك هی برای دایکی و باوکی وایە.

ڕووی ئاڵۆزی لەم تێکستەدا ئەوەیە کە ئەم ماددەیە بە هۆی شلەقاوی لەدارشتنەکەیدا، بە ڕاشکاوی گوزارشت ناکات، لەسەر ئەو ئاراستەیەی کە یاسادانەری عێراقی گرتوویەتییە بەر، کە ئایا کاری بە فیقهی سوونتی کردووە؟ و یان بە فیقهی جەعفەری؟ لە ڕیزبەندکردنی میراتبەرەکاندا، و لەو بەشەیدا کە لە میرات بەریان دەکەوێت[2]؟! و بەم هۆیەوە ناڕێکی

---

[1]- لە ماددەی (٢٢) دا دەڵێت: ئەگەر لەگرێبەستێکی نادروست (فاسد)دا، سەرجێیی کردن ڕوویدا بوو، و دواتر جیابوونەوە، ئەگەر بڕی مارەییەکەی دیاریکرابوو، ئەوا لە مارەیی دیارکراوەکە و مارەیی هاوشێوە (مهر المثل) کامیان کەمترە، ئەوەیانی بەردەکەوێت، وئەگەر بڕی مارەیی هەردیاری نەکرابوو، ئەوا مارەیی هاوشێوەی خزمانی پێ دەدرێت.

[2]- لە فیقهی سوونتیدا، میراتگرەکان سێ بەشن:

١- ئەوانەی کە بەشیان بۆ دیاری کراوە، کە بە (أصحاب الفروض: خاوەن پشك) ناوزەد کراون، و دەق هەیە، لەسەر بەشەکانیان.

٢- ئەوانەی کە خزمی پشتن (عصبة) کە بریتین لەو نێرینانەی کە ڕاستەوخۆ یاخود لە ڕێی نێرینەی ترەوە، سەر بەمردووەکەن.

٣- (ذوالأرحام) ئەوانەن کە خزمن، بەڵام لە و دوو بەشە نین کە باسمان کردن.

←

پەیدا بووە، لە ڕاڤەکردنەکانی دادگای پێداچوونەوەی عێراقیدا، بۆ ئەم ماددەیە، و بە بڕیاری ژمارە (١١)ـی، (باری کەسێتی ٩٦٤) لە (١٩٦٤/٣/٢٨) ڕاڤەی کردووە، بەوەی کە لە فیقهی سووننی وەری گرتووە، و کاری بە سیستمی پلەبەندی نەکردووە، لە کاتێکدا کە لە ساڵی (١٩٨٥)[1] ڕاڤەی کردۆتەوە و گوتوویەتی: لە فیقهی جەعفەری وەریگرتووە، و سیستمی پلەبەندیشی دان پیاداناوە، و هەموو میراتبەرێك لە بڕگەی یەکەم نێر بێت، یان مێینە، ئەوانە بێبەش دەکات، لە میرات کە لە هەردوو بڕگەی دووەم و سێیەمدا هاتوون و میراتگرانی بڕگەی دووەم، ئەوانەی بڕگەی سێیەم لە میراتبردن بێبەش دەکەن، جائەم ناڕێکی و بێ سەروبەرییە لە ڕاڤەکردنی ئەم ماددەیەدا، دەرەنجامی ئاڵۆزی خودی ماددەکە بوو، و ڕاڤەی یەکەمیش دروستە، لەبەر ئەم شتانە:

١- بەکارهێنانی زاراوەی (ذوي الأرحام: خزمان) لە بڕگەی دووەمدا، لە فیقهی جەعفەریدا بوونی نییە.

٢- بەکار هێنانی لەفزی (جَدّ: باپیرە) بەتەنهایی و تاکی لە بڕگەی دووەمدا، واتە باپیرە لە باوکەوە چونکە لە ئاڕاستەی دایکەوە، بە (ذوي الأرحام: خزمان) دادەنرێت، و شتی لەم جۆرەیش لە فیقهی جەعفەریدا نەهاتووە، کە خۆی بەپێی نەریت لە بڕگەی دووەمدا، دەستەواژەی (الأجداد: باپیرەکان) بەکار دەهێنرێت، واتە باپیرە هەم لە باوکەوە هەم لە دایکەوە.

٣- زیادکردنی بڕگەی چوارەم[2]، بۆ ماددەی (٨٩) و بڕگەی دووەم[1]، و بۆماددەی

لە (فیقهی جەعفەری) دیا میراتبەران، سێ پلە یاخود سێ چینن:

پلەی یەکەم: ئەوانەن کە لە بڕگەی یەکەم، لەماددەی (٨٩) دا، هاتوون.

پلەی دووەم: ئەوانەن کە لە بڕگەی دووەمدا هاتوون.

پلەی سێیەم: ئەوانەن کە لە بڕگەی سێیەمدا هاتوون.

وە دەڵێن: ئەگەر کەسێك لە پلەی یەکەمدا بینرا، ئەوا کەسی پلەی دووەم و سێیەم ئیتر میرات نابەن، و ئەگەر کەسێك لە پلەی دووەمدا هەبوو، ئیتر ئەوا کەسی پلەی سێیەم میرات نابات.

[1] - وەك لە بڕیاری ژمارە (٢٩٤) دەفتەری یەکەم (٨٤ — ٨٥) لە بەرواری (١٩٨٥/٦/٢٦) و بڕیاری ژمارە (١٩٨٣) لە دەفتەری یەکەم (٨٦ — ٨٧) لەبەرواری (١٩٨٧/٥/٦).

[2] - ئەو بڕگەیەی بەپێی ماددەی یەکەمی یاسای ژمارە (٣٤)ـی، ساڵی (١٩٨٣) بۆ زیادکراوە، لە هەموارکردنەوەی هەشتەم، لە یاسای باری کەسێتی.

(٩١) لە ڕاستیدا ئەمە کاری هەوانتەیی و درێژدادڕی بێ مانایە، ئەگەر بڕیارەکانی ماددەی (٨٩) لە فیقهی جەعفەری[٢] وەرگیرابن، چونکە ئەم زیادکردنە، سەبارەت بە فیقهی جەعفەری زیادکردنی شتێکی ناپێویستە، کە خۆی بوونی هەیە و دوو بارەکردنەوەی ناوێت.

ج- ماددە (٢/٩١) دەڵێت: لەکاتێکدا کابرایەك مردو کوڕی نەبوو، و ئەگەر کچێك یان چەند کچێکی هەبوون، ئەوا لە دوای بەشی میراتی دیاریکراوی دایكو باوكو ژنی تری کابرا، ئەوەی مایەوە دەیبەن، و ئەگەر ئەمانەیش بوونیان نەبوو، ئەوا هەموو میراتییەکە دەبەن، و مافی خۆیانە.

- ڕەهەندی ئاڵۆزی و ناڕوونی ئەم دەقە، لەوەدایە، کە ئەم بڕگەیە دوو بڕیاری نامۆی لە خۆ گرتووە:

یەکەمیان: لە جیهانی ئیسلامیی و نائیسلامیدا ئەوەبوونی نییە، کە لە میراتبردندا کچ بەهێزتر بێت لە کوڕ، بۆ نموونە ئەگەر کابرایەکی سوونی مرد، و باپیرو داپیرە و کچێکی لێ بەجێما، ئەوا بە پێی ئەم بڕگەیە بێت، هەموو میراتییەکەی بۆ کچەکەیەتی، چونکە هەموو میراتگرەکان بێ بەش دەکات لە میراتبردن، جگە لەدایكو باوك، و دوو هاوسەرەکە و کوڕی مردووەکە، و ئەگەر کابرا مردو، باپیرەو داپیرەو کوڕێکی لە پاش بەجێما ئەوا باپیرە وداپیرەکە شەش یەك دەبەن، و ئەوەی مایەوە بۆ کوڕەکەیە.

دووەمیان: پێچەوانەی کۆڕای شەرعزانانی ئیسلامە، هەم لە سوونە و هەم لە شیعە، چونکە ئەگەر کابرایەك مرد، و باوك و دایك و کچێکی لە دوا مایەوە، ئەوا مەسەلەی میراتیەکەی لێرەدا لە (٦) دایە، و لە لای ئەهلی سوونەت، کچەکە نیوە (٦/٣) دەبات، و دایکەکە شەش یەك (٦/١) دەبات، و باوکەکەیش هەر شەش یەك (٦/١) دەبات، ئەمە بە فەرزی بۆی دیاری کراوە، و ئەوەی کە مایەوە، بە عەصەبەیی کەسانی تر دەیبەن، و لەلای شیعەکان دایكو باوکەکە شەش یەك دەبەن، و کچەکەیش نیوە دەبات، و ئەوەی کە مایەوە دیسان دابەش دەکرێتەوە بەسەریاندا، و هەریەکە بەپێی بەشەکەی بەری دەکەوێت، و

---

[١]- ئەم بڕگەیەی بەپێی ماددەی هەشتەم لە یاسای ژمارە (٧١)ی، ساڵی (١٩٧٨) بۆ زیادکراوە، لە هەموارکردنەوەی دووەم، لە یاسای باری کەسێتی.

[٢]- چونکە لەم فیقهەدا، لەکاتی نەبوونیدا، کچ وەك کوڕ وایە، و خوشکی دایکی و باوکی، وەك برای دایك و باوکی وایە، لەکاتی نەبوونیدا، و بۆیە پێویستی بەو دوو هەموارکردنەوەیە نییە.

مەسەلەکە لە (٦) دادەبەزێنرێت بۆ (٥) لەکاتێکدا کە دەبێت ئەوەی مایەوە بۆ کچەکە بێت، سەرەڕای بەشەکەی خۆی کە بۆی دانراوە، و ئەمەیش بەپێی ئەو بڕگەیەی کە لە ماددەی پێشوودا هاتووە[٩١].

و ئامرازی لابردن و لادانی ئەم ئاڵۆزییە، بە هەموارکردنەوەی ئەو بڕگەیە دەبێت، کە باسمانکرد، بەم شێوازەی لای خوارەوە: (کچ لە پرۆسەی بێبەشکردنی کەسانی تر لە میراتدا (حەجب) وەك کوڕ دادەنرێت، و ئەمەیش بە چاو لێکردنی بڕگەی چوار لە ماددەی (٨٩)یە، کە لە فیقهی جەعفەری وەرگیراوە، چونکە بێگومان هەر ئەمە مەبەستی یاسادانەر بووە، لە هەموارکردنەوەی ماددەکەدا، و بەڵام داڕشتنەکەی ناسەرکەوتوو بووە.

سێیەم: ئاڵۆزی بەهۆی هاوبەشییەوە:

ئیتر چونیەکە ئەم هاوبەشییە لەفزی بێت وەك لەفزی (قُرْء) لە ئایەتی ﴿ وَٱلْمُطَلَّقَٰتُ يَتَرَبَّصْنَ بِأَنفُسِهِنَّ ثَلَٰثَةَ قُرُوٓءٍ ﴾[١].

ئیتر ئەم سێ (قورء)ـە، ڕاجیایی دروست بووە، کە ئایا مەبەست ماوەی بێ نوێژی (حیض)ـە، یان مەبەست پاکبوونەوە (طهر)ـە، چونکە لەفزەکە لە نێوان هەردوو حاڵەتەکەدا هاوبەشە، یان جاری وا هەیە کە هاوبەشییەکە مەعنەوییە، وەك لەفزی (قاتل: بکوژ) لە فەرمودەی (لایرثالقاتل: بکوژ میرات نابات) و پێشتریش ئەم باسە ڕوونکرایەوە، لەبەشە باسی (المشترك: هاوبەش) دا و هەروەها وەك لەفزی (تمام: تەواو) کە ئەگەر ئەوەی هەیە، مەبەستی پێی دامەزراندنی گرێبەستێك بێت، و یان دروستی و یان جێبەجێکرانی، و یان پابەند بوون بێت، پێوەی، واتە لەفزەکە هاوبەشە لە نێوان هەموو ئەو حاڵەتانەدا، و بۆیە ڕاڤیارانی یاسای شارستانی عێراقی، لە نێوان ئەو ئەگەرانەدا، دوو دڵیان بۆ دروست بووە، سەبارەت بە (وەرگرتن: القبض) لە گرێبەستە نەختینەییەکاندا هەروەك، لە ماددە (٦٠٣) لە یاسای شارستانی عێراقیدا، هاتووە، و بەڵام لەواقیعدا مانای دروست بۆ دەستەواژەی (تتم: تەواو دەبێت) لەو ماددەیەدا، کە دەڵێت: (وتتمّ الهبة بالقبض: بەخەڵات و دیاریدانی سامانە گوێزرلوەکە بە وەرگرتن تەواو دەبێت) ماناکەی وا دروستە، کە بگوترێت (تتم آثارها: شوێنەوارو ئەرکەکانی تەواو دەبن) چونکە گرێبەستی نەختینەیی، ئەرکو

---

[١]– سورة البقرة: ٢٢٨.

پابەندبوون دروست دەکات و بەرهەم دەهێنێت، و بەڵام لە دوای وەرگرتن و ڕادەستکردنی، جا ماف بەرهەم دەهێنێت.

چوارەم: دووبارە بوونەوەی لەفزێك یان كەلامێك لەنێوان دوو ئەگەر یان زیاتردا:

بۆ ئەم حاڵەتەیش نموونەی جێبەجێکراوی زۆر هەن، لەوانە:

أ- جاری وا هەیە، کە کۆتو بەندێك لە دوای ژمارەیەك ڕستەوە دێت، کە ئەو ڕستانە عەطف کراونەتە سەر یەکتر و پەیوەندییان بە یەکترییەوە هەیە، کە لێرەدا ئەوە دێتە پێشەوە کە ئایا ئەو کۆتو بەندە بۆ هەموویان دووبارە دەبێتەوە، و یان تەنها دوایینەکەیان دەگرێتەوە، ئەمە لەکاتێکدا کە نیشانەیەك بوونی نییە، کە ئەوە دیاری بکات، کە کۆتو بەندەکە، بۆ کامیان دەگەڕێتەوە، هەروەك ئەم بابەتەمان سەبارەت بە (الأستثناء: هەڵاوێکردن) لە بەشەباسی (تەخصیص: تایبەتکردن)دا، باسکرد.

ب- وەك ئەوەی کە ڕستە، یاخود کەلامێك، لە نێوان دوو ناوەڕۆکدا ئەملاو ئەولا بکات، بۆ هەردووکیان دوو بارە ببێتەوە، و ئەگەری ئەوەی هەبێت کە هەردووکیان بگرێتەوە، وەك لەم ئایەتە پیرۆزەدا کە پەروەردگار دەفەرموێت: ﴿وَإِن طَلَّقْتُمُوهُنَّ مِن قَبْلِ أَن تَمَسُّوهُنَّ وَقَدْ فَرَضْتُمْ لَهُنَّ فَرِيضَةً فَنِصْفُ مَا فَرَضْتُمْ إِلَّآ أَن يَعْفُونَ أَوْ يَعْفُوَا۟ ٱلَّذِى بِيَدِهِۦ عُقْدَةُ ٱلنِّكَاحِ ۚ وَأَن تَعْفُوٓا۟ أَقْرَبُ لِلتَّقْوَىٰ ۚ وَلَا تَنسَوُا۟ ٱلْفَضْلَ بَيْنَكُمْ﴾[1].

ڕەهەندی ناڕوونی و ئاڵۆزی لەم ئایەتە پیرۆزەدا ئەوەیە کە ڕستەی (ٱلَّذِى بِيَدِهِۦ عُقْدَةُ ٱلنِّكَاحِ: یان ئەو کەسەی کە مارەبڕینەکەی بە دەستە)، دوو ئەگەری هەیە لە نێوان ئەو پیاوەی کە بەردەوامێتی و پارێزراوی پەیوەندی پرۆسەی هاوسەرگیرییەکەی بەدەستەوەیە، لە گەڵ ئەوە سەرپەرشتیارەکەی چاودێری پرۆسەکەی لەسەرە، واتە ئەگەری ئەم دووانە هەردووکیانی هەیە، و هەریەکەیان لەبەر هۆکارێك، و بەم هۆیەوە ڕاجیایی لە نێوان زانایان لەسەر ئەم پرسە دروست بووە، و هەیانە کە گوتوویەتی[2]:

---

[1]- سورة البقرة: ٢٣٧.

[2] كعلي بن أبي طالب رضي الله عنه من الخلفاء الراشدين، وسعيد بن المسيب من التابعين وأبي حنيفة والشافعي في قوله الجديد، والإمام أحمد على الراجح في مذهبه من أئمة المذاهب الفقهية.

مەبەست مێردەکەیە، چونکە ئەو ئافرەتە تەڵاقدراوە کە نەگوازراوەتەوە، نیوەی ئەو مارەییەی دەدرێتێ کە بۆی دیاری کراوە، وەك قەرەبووکردنەوەیەك بۆ ئەو زیانە مەعنەوییەی کە بەهۆی تەڵاقدانەکەوە بەری کەوتووە، ئەمە ئەگەر ئافرەتەکە لەمافی خۆی خۆش نەبوو، و نیوەکەی تری کە مایەوە دەدرێتەوە بە پیاوەکە، چونکە چێژی لەو ئافرەتە نەبردووە، ئەمیش لە کاتێکدا کە ئەگەر پیاوەکە خۆش نەبوو لە ونیوەیە واتە ئەگەر خۆش بوو، ئەوا ئەو نیوەیەش هەر دەدرێت بە ئافرەتەکە، و لەم پرسەیشدا لێخۆشبوون لە مافو دەسبەرداربوونی تەنها ئەو کەسە دەتوانێت ئەنجامی بدات، کە خاوەنی سامانەکەیە، چونکە بێگومان کەسێك کە هیچی نەبوو، ناتوانێت بیبەخشێت، و مارەییش موڵکی سەرپەرشتیار نییە، تا دەسبەرداری بێت و پاشانیش سەرپەرشتیار ئەگەر کابرای مێردی ئافرەتەکەی لە ژێرباری ئەو قەرزەدا لابرد پێش تەڵاقدانی کچەکەی، کارێکی لەم جۆرە پوچو بەتاڵە بۆیە لە دوای تەڵاقدانەکەیش هەر پوچو بەتاڵە و کاری پێ ناکرێت، و هەیانە وا ڕاڤەی کردووە[1]، کە مەبەستی سەرپەرشتیار (ولي)یە، چونکە مارەبڕینەکەی بەدەستە، و پیاو لە دوای تەڵاقدان هیچ دەسەڵاتێکی بەسەر ژنەکەدا نامێنێت، چونکە ئەگەر خوای گەورە مەبەستی پێی مێردبوایە، ئەوا دەیفەرموو: (إلا أن تعفو أو تعفون) واتە: ئامرازی مێینەی بەکاردەهێنا و لێخۆشبوونەکەی ئاڕاستەی ژنان دەکرد.

بۆیە لادان لە ڕێڕگەو دەستەواژەی قسە لەگەڵ کرلو (المخاطب) لە سەرەتای ئایەتەکەدا، بۆدەستەواژەی نا ئامادە (الغائب)، بەڵگەیە لەسەر ئەوەی کە قسەکە ئاڕاستەی غەیری مێرد کراوە.

ئامرازی لادانی ئەم ناڕوونیو ئاڵۆزییە، ئیجتیهادکردنە، لەگەڵ تێڕامان لەسەر ئەوەی کەئایا کام لەو مانایانە لە پێشترە بۆ ئەوەی برگەی ئایەتەکەی پێ ڕاڤە بکرێت، و ئەوەی بۆ ئێمە دەرکەوتووە ئەوەیە کە ڕاڤەی یەکەمیان لە پێشترە، بەنیشانەی ئەوەی کە لێخۆشبوون مافی کەسێکە کە خاوەنی شتەکەیە، کە مێردەکەیە، و هەروەها لەبەر ئەوەی

---

[1] کابن عباس من فقهاء الصحابة وطاووس وعطاء والشعبي من فقهاء التابعين والإمام مالك وفقهاء الجعفرية من أئمة المذاهب في كنز العرفان في فقه القرآن للمحقق الحلي ٢/٦٤: (كما يجوز للمرأة العفو عن حقها كذلك يجوز لوليها وهو المشار إليه بقوله: ﴿بِيَدِهِ عُقْدَةُ النِّكَاحِ﴾ البقرة/ ٢٣٧).

کە ئەو ڕێزو شکۆیەی کە لە کۆتایی ئایەتەکەدا، نەهی کراوە، کە لە بیربکرێت، ئەمیش هەر دیسان بۆ ئەو کەسەیە کە خاوەنی سامانەکەیە، کە دوو هاوسەرەکەن، و پاشانیش بێگومان کە تەڵاقدان و هێنانەوەی ئافرەتەکەیش لەدوای ئەو تەڵاقدانەی کە مافی گێڕانەوەی ژنەکەی تیادا ماوە، هەر بۆ دوای پرۆسەی هاوسەرگیرییە، و مەبەستیش لە لێخۆشبوون، بۆ ئەوەیە کە کەسەکە خاوەنی موڵکەکە بێت، ئەگەر مارەییەکە نەختینە بوو، و ئەگەر قەرزیش بوو، ئەوا لە سەر ئەستۆی کابرا پاکی دەکاتەوە و لایدەبات[1].

پێنجەم: هەر هۆکارێك کە لە ناو خودی دەقەکەدا هاتبێت، دەبێتە هۆی ناڕوونی گوزارشتکردنەکەی:

هەموو زیادەیەك لە ناو دەقدا، کە سودێکی دیار و ئەوتۆی نەبێت، و هەروەها هەموو کەمو کورتییەك کە زیان بە ئامانجو مەبەستەکە بگەیەنێت، و هەموو بەتەقدیرگرتنێك کە دەقەکە وا بخوازێت، ئەو ئامرازە، یان هەرشتێکی تیادا بەتەقدیر بگیرێت، واتە بە شاراوەیی تیایدا هەبێت، ئەمەیش بە مەبەستی گوزارشتکردن لە سەر ئەو حوکمەی کە مەبەستیەتی، و هەروەها هەموو هۆکارێکی تر، لەناو دەقەکەدا، دەبێتە هۆی ناڕوونی گوزارشتکردنی دەقەکە، و هەرچەندە ئەم حاڵەتە، جاری وا هەیە کە هەندێکیان دەگرێتەوە، و هەندێکی تریان ناگرێتەوە واتە: حاڵەتەکە سەراسەری نییە.

– لە نموونەی ئەم هۆکارانەیش: ئەمانەی لای خوارەوەن:

أ– ماددەی (٢٠٤) لە یاسای دادخوازی عێراقی، ژمارە (٨٣)ـی،ساڵی (١٩٦٩) دەڵێت: ماوەی تانەدان، بە برگەی چاوپێداگێڕانەوە سێ ڕۆژە، سەبارەت بە بڕیارەکانی دادگای بەرایی، و دادگای تێهەڵچوونەوە، و ماوەکە سەبارەت بە بڕیارەکانی دادگای بەرایی و دادگای باری کەسێتی، تەنها (دە) ڕۆژە.

ڕەهەندی ئاڵۆزی ئەم دەقە، لەوەدایە کە یەکێك لەو دوو ماوەیە بۆ تانەدان، بە ڕێگای چاوپێداخشانەوە، لە بڕیارەکانی دادگای بەرایی، شتێکی زیادەیە، چونکە جارێك بە (سێ = ٣) ڕۆژی دیاریکراوە، و جارێکی تریش بە (دە) ڕۆژ دیاری کراوە، و ئەمەیش دەبێتە هۆی سەر لێشێواندنی دادگا، کە ئایا کاتەکەی یەکەم دانپیانراوە، یان کاتە دووەمینەکەیان؟!

---

[1]– بۆ درێژە باس ئەم پرسە بڕوانە، (أحكام القرآن)ـی، پێشەوا جەصاص، ب١، ل٢٠٠، و (أحكام القرآن)ـی، پێشەوا ئیبن عەرەبی، ب١، ل٢١٩، و (الجامع لأحكام القرآن)ـی، پێشەوا قورطوبی، ب٣، ل٢٠٤.

وە ئامرازی لادانی ئەم ئالۆزییە بریتییە لە پێداچوونەوە بە ماددەکەدلو رامان لێی و لابردنی یەکێك لەو دوو ماددەیە.

ب– ماددەی (١/٧٤)[1] لە یاسای باری کەسێتی عێراقی، ژمارە (١٨٨)ـی، ساڵی (١٩٥٩) دەڵێت: ئەگەر کور یان کچ پێش مردنی باوکی یان دایکی مرد، ئەوا وەك زیندوو دادەنرێت، کە باوكو دایکی مابن، و بەشەمیراتەکەی دەگوازرێتەوە بۆ منداڵەکانی، چ کور بن، چ کچ، بە پێی بڕیارەکانی شەریعەت، و ئەمەیش وەك وەسیەتێکی پێویستکراو دادەنرێت، بەڵام بەو مەرجەی کە لە سێیەکی میراتەکە زیاتر نەبێت.

جا لەم ماددەیەدا، ئاڵۆزییەك پەیدا بووە، بە هۆی ئەوەی کە کەمو کوری تیادایە، چونکە وەچەکان ئەو وەسیەتەی کە پێویست کراوە، ئەگەر مردووەکە پێش مردنی پێی دابن، بەئەندازەی ئەوەی کە پێویستە بیاندرێتی، و یان برێکی، ئەوا بەریان ناکەوێت و نایاندرێتێ، و لە حاڵەتی یەکەمدا هیچ لەوەسیەتە پێویستکراوەکەیان نادرێتێ، و لە حاڵەتی دووەمیشدا ئەو برەیان بۆ تەواو دەکرێت، تا دەگاتە ئاستی ئەو برەی کە وا دابنرێت، باوکیان یان دایکیان هێشتا لە ژیاندایە، و نابێت لە سێیەکی کەلەپورەکەیش زیاتر بێت.

ئامراز و رێبازی لادانی ئەم ئاڵۆزییە، بریتییە لە زیادکردنی برگەیەکی نوێ بۆ ماددەکە بەم شێوازە: [2] ئەو وەچانە، ئەگەر باپیرو داپیرە لە سەردەمی ژیانیاندا، ئەندازەی ئەوەندەی کە دەیانکەوێت، یان زیاتر، شتیان بێ بەرامبەر پێدابن، ئەوا نایاندرێتێ، و ئەگەر سامانەکەیان لەو برە کەمتر بوو، ئەوا بۆیان تەواو دەکرێت، و پاشان ئەم دەقە چینەکانی تریش ناگرێتەوە، وەك منداڵی منداڵی منداڵ، واتە چینی سێیەم، ئەگەر لەگەڵ منداڵی منداڵ، واتە چینی دووەم کۆببوونەوە، هەر چەندە کە وەسیەتی پێویستکراویان بەردەکەوێت و بەش دەدرێت.

ج– ماددەی (٨٧٥/ یەکەم) لە پرۆژەیاسای شارستانی عێراقی، ساڵی (١٩٨٦) دەڵێت: بریکاردەر بۆی هەیە، کە لە هەرکاتێکدا دەیەوێت، بریکارەکەی لە کار بخات و یان بریکارییەکەی سنوردار بکات، و هەروەها بریکارەکەیش بۆی هەیە کە دەست لە و بریکاریبونە هەڵبگرێت، و هیچ رێکەوتنێکی پێچەوانەی ئەوە، بەهەند وەرناگیرێت، جا لەم

---

[1] – ئەم ماددەیە، بە یاسای ژمارە (٧٢)ی، ساڵی (١٩٧٩) بۆ جاری سێیەم هەموارکراوەتەوە.

ماددەیەدا، ئاڵۆزیو ناڕوونی هەیە، کە بە هۆی شـارنەوەی بڕگەیەکـەوە کـە ڕەچـاوکردنی پێویستە لەناو ماددەکەدا، ئەو ئاڵۆزییە دروست بووە، کە ئەو بڕگە شارلوەیەش بریتییـە لـە (مالم يتعلق بها حق الغير: ئەگـەر مـاف و پشـکی کەسـی تـری بەسـەرەوە نـەبوو)، و ئـەم ئاڵۆزییە لە ماددە (٩٤٧)ـی، یاسـای شارسـتانی ئێسـتای عێراقـدا بـەدی ناکـەین، چـونکە بەڕاشکاوی ئەو کۆتو بەندەی هێناوە، واتە هەموارکراوەتەوە، و ئاڵۆزییەکەی لابراوە[1].

شەشەم: ئەو ئاڵۆزییەی کە بەهۆی کورتی دەقەکەوە، دێتە ئاراوە و دروست دەبێت:

وەك پـەروەردگار دەفـەرموێت: ﴿ وَأَقِيمُوا۟ ٱلصَّلَوٰةَ وَءَاتُوا۟ ٱلزَّكَوٰةَ وَٱرْكَعُوا۟ مَعَ ٱلرَّٰكِعِينَ ﴾[2]، و هەروەها دەفەرموێت: ﴿وَلِلَّهِ عَلَى ٱلنَّاسِ حِجُّ ٱلْبَيْتِ مَنِ ٱسْتَطَاعَ إِلَيْهِ سَبِيلًا ﴾[3].

بەڵام ئەم ئایەتانە بـە ڕاشـکاوی، باسـی پایـەو مەرجـەکانی نوێـژکردن و حـەجکردنیان نەکردووە، و هەروەها باسی ئەو سامانەی نەکردووە، کە زەکاتی تیادا واجبە، چ جۆرەکەی، چ بڕەکـەی، و پێغەمبـەرﷺ ڕوونکردنـەوەی ئەمانـەی گرتۆتـە ئەسـتۆ، هـەروەك لەباسـی ئەرکەکانی سووننەتدا، ئەم بابەتە ڕابورد، و بـەم ڕوونکردنەوەیـەی پێغەمبـەرﷺ بێـت ئـەو ئاڵۆزیو کورتبڕی و ناڕوونییەی کە لە دەقەکانـدا هـەن، پـێش نومایـان کردنـی مەبەسـتو ئامانجەکانیان، لابراونو ڕوونکراونەتەوە، و لێڵی و ئاڵۆزییان نەماوە.

---

[1] م ١/٩٧٤ ﴿للموكل أن يعزل الوكيل أو أنْ يقيد من وكالته، وللوكيل أنْ يعزل نفسه، ولا عبرة بأي إتفاق يخالف ذلك، لكن إذا تعلق بالوكالة حق الغير فلا يجوز العزل أو التقييد دون رضاء هذا الغير: واتە: بریکارگر بۆی هەیە کە کابرای بریکار لە کار بخات، و لای ببات، و یان بریکارییەتییەکەی سنووردار بکات، و هەروەها کابرای بریکار بۆی هەیە کە خۆی لەو ئەرکە لاببات، و ئەو کاری بریکارییەتییە نەکات، و خۆیی لێ لا ببات، و دواجار کار بە هیچ ڕێکەوتنێك ناکرێت، کە پێچەوانەی ئەمە بێت، و بەڵام ئەگەر ئەم پرۆسەی بریکارییەتییە مافی کەسانی تری پێوە بوو، ئەوا خۆ لێ دزینەوە و وازلێهێنان و سنووردارکردنی بە بێ ڕازی بوونی ئەو کەسە یان کەسانەی کە لەو مافەدا بەشدارن، دروست نییە و نابێت، و دەبێت ئەوانیش بەم حاڵەتە ڕازی و ئاگادار بن﴾.

[2] سورة البقرة: ٤٣.

[3] سورة آل عمران: ٩٧.

حەوتەم: یەكلایی نەبوونەوەی لەفزێك لە نێوان هەردوو مانای زمانەوانیی و شەرعییەكەیدا، و یان لە نێوان مانا زمانەوانی و یاساییەكەیدا:

وەك لەفزی (نكاح) لە ئایەتی ﴿ وَلَا تَنكِحُوا۟ مَا نَكَحَ ءَابَآؤُكُم مِّنَ ٱلنِّسَآءِ إِلَّا مَا قَدْ سَلَفَ ﴾[1].

كە مانا زمانەوانییەكەی (نیكاح) لێرەدا بە مانای (سەرجێیی كردن – جوتبوون) هاتووە و مانای شەرعییەكەیشی گرێبەستی هاوسەرگیرییە، و جەماوەری زانایان بڕیویانە بەسەر مانا شەرعییەكەیدا، ئەمەیش بە پێی بنچینەی ئەوەی كە لەفزەكان لە دەقە شەرعییەكاندا، ئەگەر لە نێوان مانای زمانەوانیی و مانای شەرعیدا یەكلا نەبووبوویەوە، ئەوا دەبڕدرێت بەسەر مانا شەرعییەكەدا، و هەروەها لە دەقە یاساییەكانیشدا هەروایە ئەمە ئەگەر بەلگەیەك بەرپا نەبوو، كە پرۆسەكە ئاوەژوو بكاتەوە، و بەڵام هەندێ لە زانایان وەك حەنەفییەكان، بە مانا زمانەوانییەكەی ڕاڤەیان كردووە، و یاخود بە هەردوو جۆرە ماناكەی لێكیان داوەتەوە، و هەر لەسەر ئەم بنەمایەشە كە تەنانەت بەهۆی كاری داوێن پیسییەوە، خزمایەتی ژن و ژنخوازییان لە زاوا و خەزورایەتی و هتد.. چەسپاندووە، و هەروەها وەك لە فزی (الركوع: چەمانەوە) و (السجود: كڕنوش بردن) لە ئایەتی ﴿يَـٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُوا۟ ٱرْكَعُوا۟ وَٱسْجُدُوا۟ وَٱعْبُدُوا۟ ﴾[2].

كە حەنەفییەكان بە پێی مانا زمانەوانییەكەی ڕاڤەیان كردووە، و (ڕكوع) یان بە چەمینەوە لێك داوەتەوە، و (سوجدە)یان بە سەر یاخود تەوێڵ خستنە سەر زەوی داناوە، و جەماوەری زانایان بڕیویانە بەسەر مانا شەرعییەكەیدا، و گوتویانە كە (ڕكوع) بریتییە لە چەمانەوەی دوای ڕێكی وكەمێك مانەوە تیایدا، و (سوجدە) یش دانانی سەرە لەسەر زەوی، و كەمێك مانەوە تیایدا، چونكە پێغەمبەرﷺ فەرموویەتی: (اركع حتى تطمئن راكعا ثم ارفع حتى تعتدل قائما ثم اسجد حتى تطمئن ساجدا)[3]: ڕكوع بەرە، و تیایدا بمێنەرەوە، و پاشان هەڵسەرەوە، تا ڕاست دەبیتەوە، دواتر سوجدە بەرە، و لەسوجدەیشدا بمێنەرەوە،

١– سورة النساء: ٢٢.

٢– سورة الحج: ٧٧.

[3] نيل الأوطار ٢/٢٩٤ لمزيد من التفصيل راجع شرح المنار لابن ملك، ص: ٣٧٧ وما بعدها. الحديث أخرجه البخاري، كتاب الاذان، باب امر النبي ﷺ الذي لا يتم ركوعه بالاعادة فتح الباري ٢/٣٥٢.

و من وای دەبینم کە کۆڕای زانایان پێکاویانە، سەبارەت بە ڕاڤەی ڕکوع و سوجدە بردن، چونکە شەریعەت، لە مانا زمانەوانییەکەیانەوە گواستونیەتییەوە بۆ سەر مانا شەرعییەکەیان، سەرەڕای ئەوەی کە مانەوە تیایاندا پێویستە، جا ئەمانە کورت و پوخت بوون، و ناڕوون بوون، بۆیە پێغەمبەرﷺ بەو فەرموودەیە ڕوونی کردنەوە، چونکە ڕوون کردنەوە ئەرکی سەرشانی پێغەمبەرەﷺ بەپێی ئایەتی: ﴿ بِٱلۡبَيِّنَٰتِ وَٱلزُّبُرِۗ وَأَنزَلۡنَآ إِلَيۡكَ ٱلذِّكۡرَ لِتُبَيِّنَ لِلنَّاسِ مَا نُزِّلَ إِلَيۡهِمۡ وَلَعَلَّهُمۡ يَتَفَكَّرُونَ ﴾[1].

هەشتەم: نەگونجاوی ناوەرۆکی دەق، لە گەڵ حیکمەتێك لە حیکمەتەکانیدا:

هەروەك لە مادەی (١/٤٤٠) لە یاسای سزادانی عێراقیدا هاتووە، کە دەڵێت: سزای زیندانی هەمیشەیی، و یان زیندانی کاتیٚ دەدرێت بەسەر کەسێکدا کە دزی کردبێت، لە باروبۆخی شەودا، واتە لەنێوان ئاوابوونی خۆر تا هەڵهاتنی[2]، کە شەو لە شرۆڤەی گەردووناسیدا، بریتییە لەو کاتە دیاریکراوەی نێوان ئاوابوونی خۆر تا هەڵهاتنەوەی، و ڕەهەندی ئاڵۆزی ئەم دەقە یاساییە لەوەدایە کە ئەو کاتەی دەکەوێتە پێش هەڵهاتنی خۆرەوە تا کەمێك دوای ئاوابوونی خۆر، هەر حوکمی ڕۆژی هەیە، و لە و دووماوەیەدا حیکمەتی ئەو سەختگیرییە نایەتەدی، تا لەسەر دزەکەیش سزاکە سەخت بگیرێت، بۆیە سەختگیری لە سەر دزەکە پیادەناکرێت، و نایەتە دی، چونکە حیکمەتی سەختگیری شەو ئەوەیە کە ئەو تاریکییەی ترس لە دەروونی خەڵکیدا دروست دەکات، ئەمە لە لایەکەوە، و لە لایەکی تریشەوە، تاوانکردن لە شەودا ئاسانترە، و لەبەر ڕەچاوکردنی ئەو حیکمەتە لەسەر دادوەر پێویستە کە (شەو) بەمانای گەردووناسیو کەشکەڵانییەکەی لێك نەداتەوە، و بەڵکو بەپێی مانا زمانەوانیی و یاخود نەریتییەکەی ڕاڤەی بکا، واتە بە مانا تاریکییەکەی.

---

[1] سورة النحل: ٤٤.

[2] لەم بابەتەدا یاسادانەری میصری، لە ماددەی (٣١٣)ی یاسای سزادانا، سەرکەوتووانەتر یاساکەی داڕشتووە، کە دەڵێت: بەکارپێکردنی قورسی هەمیشەیی سزا دەدرێت، ئەو کەسەی کە دزی کردبێت، و ئەم پێنج مەرجە لە پرۆسەی دزی کردنەکەیدا هاتبنەدی، یەکێك لەوانە دەبێت دزیکردنەکە لە شەودا ئەنجام درابێت.

(بەشی شەشەم)

نارێکی و دژایەتی نێوان دەقەکان و چۆنییەتی لادانی دژایەتی و پێچەوانەبوونەوەی نێوان دوو شت

له زاراوەدا بریتییە لەوەی کە ڕووکەشی دەرەوەی هەریەکێك لەو دوو شتە شتێکی جیاواز لەوی تریان بخوازێت.

هەروەو وشەو دەستەواژەی (التعارض: نـارێکی – دژیـەتی) و (التنـاقض: هـاودژی – نـارێکی و پێچەوانەگەری) رایەڵەی پەیوەندی نێوانیان ئەوەیە کە گشتگیری و تایبەتمەنـدیی رەهـا سـەبارەت بـە یەکتری لە نێوانیاندا هەیە، واتە، بوونی هەموو (تناقض: نارێکییەك) ئەوا (تعارض: دژایەتییە) و بەڵام بە پێچەوانەوە وانییە، و مەرج نییە هەموو (تعارض)ێك (تناقض) بێت، و جاری وا هەیە کە لە نێـوان دوو شتدا (دژایەتی: تعارض) هەیـە، و دەکرێت، بـە کۆکردنـەوەی هـەردووکیان پێکـەوە، ئـەو دژایەتییـە لابرێـت، و یـاخود یـەکێکیان پـێش بخرێـت بەسـەر ئـەوی تریانـدا، ئەمـە بـە پێچـەوانەی (نـارێکی: التناقض)ـەوە، وایە، چونکە دوو شـتی (متنـاقض) کۆنابنـەوە پێکـەوە، و هـەروەها هەردووکیشـیان پێکەوە لانابرێن، ئەمە بە کۆڕای نێـوان کەسـانی ژیـر و فەیلەسـوفەکان وایـە، و بـۆ لادانـی دژیـەتی و پێچەوانەگەری نێوان شتەکان، هەم لە دەقەکان و بەڵگەکان و بەرژەوەندییەکان، و هتد..

سێ رێگای سەرەکی هەن، بەپێی ئەم ریزبەندییەی لای خوارەوە:

١– کۆکردنەوەی دوو شتە دژ بە یەکەکە پێکەوە و کارکردن بە هەردووکیان، هەر یەکەو لە سنوری خۆیدا.

٢– پێشخستنی یەکێك لەو دوو دژ بەیەکترە، بەسەر ئـەوی تریانـدا، ئەمـەیش بـە پێـی بەڵگەیـەك دەبێت کە ئەو یەکەیان پێش بخات، بەسەر ئـەوی تریانـدا، و دواتـر کـار بـە پێشـخراو (الراجـح)ـەکە، دەکرێت، و لە پاشخراوەکە (مرجوح)ـەکە دەهێنین.

٣– ئەگەر پێکەوە کۆنەدەکرانەوە، و نەشدەکرا کە یەکێکیان پێش بخرێت بەسەر ئـەوی تریانـدا، ئەوا ئەوەیان کە دواتر هاتووە، وازی لێ دەهێـنین، بـۆ یەکـەمیان، یـان هـەردووکیان پێکـەوە لـە کـار دەخەین.

جا توێژینەوەی کرداری ئەم سێ رێبازە، بە سەر سێ بەشە باسدا دابەش دەکەین.

(بەشە باسی یەکەم)
لادانی دژایەتی بەکۆکردنەوەی دوو دەقەکە پێکەوە

لادانی دژایـەتی بـە کۆکردنـەوەی دوو دەقەکـە پێکـەوە بـە لابردنـی پێچـەوانەگەری و دژایەتی لە نێوان دوو دەقدا و یان هەرشتێکی تری دژ بەیەکدا، ئیتر سروشتیان هەر جۆرێك بێت، پێویستە هەوڵ بدرێت، پێکەوە کۆ بکرێنـەوە، و کـار بـە هـەردووکیان بکرێـت و هـەر یەکەیان لە سنوری کارپێکردنی خۆیدا، و ئەمەیش بەپێی ئەو بنچینە گشـتییە شـەرعییەی کە دەڵێت: (إعمال الکلام أولـی من أهمالـه: کـارکردن بـە دەسـتەواژەو کەلامـەکان باشـترو لەپێشترە لە پشتگوێ خستنیان)[1] و لە نموونەی کرداری کۆکردنەوەی دووشتی دژ بە یەك پێکەوە، و کارکردن بە هەردووکیان و هەریەکە لە سنوری خۆیـدا، ئـەم چـەن زانیارییـەی لا خوارەوە هەن، کە پێویستە لەبەرچاو بگیرێت، کە بریتییـن لە:

- **یەکەم:** ئەگەر دژایەتییەکە لە نێوان (عام: گشتی) و (خـاص: تایبـەت)دا، بـوو، ئـەوا کۆدەکرێنەوە پێکەوە، و بۆ لادانی ئەو دژایەتییەی نێوانیان، ئەمیش لە ڕێگای تایبەتکردنی گشتییەکە (تخصیص العام) بەهۆی تایبەتەکەیانـەوە، و دواتـر کـارکردن بـە عامەکـە، لـەو ئەندازەیەدا، کە لەدوای تەخصیصکردنەکە ماوەتەوە، سـەبارەت بـەو تاکـە پێکهێنەرانـەی عامـە، کـە لـە دوای تەخصـیص ماونەتـەوە، و ئینجـا کـار بـە (خـاص: تایبەت)ـەکەیش، دەکرێت، لە ئەندازەی ئەو تاکە پێکهێنەرانەی عامەکـە، کـە لـەو گشـتی بوونـە هێنراونەتـە دەرەوەو تەخصـیص کـراون، واتـە لـە هـەردوو حاڵەتەکـەدا، لـە سـنوری خۆیانـدا کاریـان پێدەکرێت، هـەم عامەکـەو هـەم حاصـەکە ئـەم بابەتـەیش بـە درێـژی لـە جێگـای خۆیـدا

---

[1] - گۆڤاری (الأحکام العدلیّة).

(تخصیص العام: تایبەتکردنی گشتی) باسکراوە، و ڕابوورد و پێویست بە دووبارە کردنەوە ناکات.

– بەڵام بە سوودمەندی دەزانم کە ئاماژە بەم دوو خاڵەی لای خوارەوەیش بکەم:

یەکەمیان: ئەوەیە کە ئەو گوتەیەی باوە، کە گوایا لادانی دژایەتی و پێچەوانەگەری لە نێوان (عام) و(خاص)دان، بە تەرجیحدانی خاصەکە دەبێت، بەسەر عامەکەدا، قسەیەکی ناتەندروستە، و چونکە تەخصیصکردنی عام، بە هۆی خاصەوە، بە مەبەستی لادانی دژایەتی نێوانیان، سەر بە بابەتی (تەرجیح کردن) نییە، و بەڵکو سەر بە بابەتی کۆکردنەوەی نێوان دوو شتی دژ بە یەکە، چونکە (تەرجیح) واتە کارکردن بە پێشخراو (ڕاجیح)ەکە، و واز هێنان لە دواخراو (مەرجوح)ەکە، و شتی لەم بابەتەیش لە تەخصیصکردنی عامدا نەهاتووە.

دووەمیشیان: ئەوەیە کە ئەو ڕاجیاییەی کە هەیە، و بڵاوە لەسەرچاوەکانی زانستی ئوصولی فیقهدا[1]، سەبارەت بەوەی کە ئەو پاشماوەیە کە ماوەتەوە لە دوای تەخصیصکردن، ئایا کاری پێ دەکرێت، یان نا؟! وە هەروەها سەبارەت بە بەکارهێنانی دەستەواژەی (عام) لەو پاشماوەیەی دوای تەخصیصکردندا، ئایا بەکارهێنانێکی حەقیقییە، یان خوازە (مەجازی)یە، و ڕاجیایی لەم جۆرەیش لۆژیکی ساغ ڕەتی دەکاتەوە، و چونکە (عام) لە دوای تەخصیصکردن، کاری پێدەکرێت، لە سنوری ئەوەیدا کە بۆی ماوەتەوە، و بەکارهێنانی ڕێژگەو دەستەواژەکەیشی بۆ ئەو تاکە پێکهێنەرانەی کە ماونەتەوە، لە دوای تەخصیص کردنەکە، سەر بە بابەتی (خوازە: مەجاز)نییە، چونکە خوازە بریتییە لە بەکارهێنانی لەفز لە غەیری ئەو جێگایەیدا کە بۆی دانراوە، واتە بەکارهێنانێك لە جێگای خۆیدا نەبێت، لەبەر بوونی پەیوەندی لە گەڵ نیشانەیەکی ڕێگر لە بەردەمیدا، کە ڕێگری بکات لەوەی کە لە جێگای شیاوی خۆیدا بەکارهێنرێت، کە بۆی دانراوە، لە زاراوەی ئەو شوێنەی کە لە قسەکردندا بەکاریان هێناوە، ئەم پێناسەیەش بەسەر دەستەواژەی عامدا لە دوای تەخصیصکردن ناچەسپێندرێت، چونکە تەخصیصکردن تاکە پێکهێنەرەکانی عامەکە ناکاتە دەرەوە، لەبەر ئەوەی کە ئەو تاکانە

---

[1] – وەك پەرتووکی (جمع الجوامع) و ڕاڤەکەی جلال الدین محلی، لەسەری ب٢، ل٤ و دواتر.

لە ژێر رکێفی دەستەواژەو رێژگەکەیدان، و بەڵکو لەبەر ئەوە دەیانکاتە دەرەوە، کە ئەو حوکمەی کە لە عامەکەدا هاتووە ئەمان ناگرێتەوە، و بۆیە جیاوازی زۆر هەیە، لە نێوان دەرکردنەکە لە رێژگە (صیغة) کەدا، و دەرکردن لە حوکمەکەدا، و بۆ نموونە، پێغەمبەرﷺ دەفەرموێت: (لا یرث القاتل) بکوژ میرات نابات، جا ئەم فەرموودەیە، بکوژ ناکاتە دەرەوە، لەبەر ئەوەی کە نێرینەیەکە، و ئەم ئایەتە دەیگرێتەوە کە دەفەرموێت: ﴿لِّلرِّجَالِ نَصِيبٌ مِّمَّا تَرَكَ الْوَالِدَانِ وَالْأَقْرَبُونَ وَلِلنِّسَاءِ نَصِيبٌ مِّمَّا تَرَكَ الْوَالِدَانِ وَالْأَقْرَبُونَ مِمَّا قَلَّ مِنْهُ أَوْ كَثُرَ نَصِيبًا مَّفْرُوضًا﴾[1].

بەڵکو لەبەر ئەوە دەیکاتە دەرەوە لە بەر ئەوەی کە حوکمی میراتبردن دەیگرێتەوە، و بەدەستەواژەیەکی تر لە حوکمەکە دەیکاتە دەرەوە، نەوەك لە (رێژگە: صیغة)ـەکە، و (إبن السبکي) (رەحمەتی خوای لێ بێت) ئاماژەی بەم قسەیە کردووە، و گوتوویەتی: (ومتعلقة، أي: متعلق التخصیص هو الحکم) واتە: ئەوەی کە پەیوەستە بە تەخصیصکردنەکەوە ئەوە حوکمەکەیە، و ئەوەی لێرەدا ناوازەیە ئەوەیە کە لە دوای ئەم قسەیە ئەو راجیاییانەی هێناوە، کە سەبارەت بە ئاستی (عام) بوون، لە دوای پرۆسەی تەخصیصکردن هەیە کە ئایا عام بوونەکە لە پاشماوەکەدا حەقیقییە، یان مەجازییە.

دووەم: ئەگەر دژایەتییەکە لە نێوان (موتڵەق: رەها) و (موقەییەد: کۆتو بەندکراو) دا بوو ئەوا بە کۆتکردنی رەهاکە ئەو دژایەتییە لادەبەین، و لەم حاڵەتەدا کارکردن بە رەهاکە، لەو پاشماوەیەیدا کە لە دوای کۆتکردنی ماوەتەوە، کۆ دەکەینەوە، لە گەڵ کارکردن بە کۆتکراوەکە، لەسنوری کۆتو بەندکراوی خۆیدا، و درێژەی ئەم باسەیش، لە بابەتی (براندنی موتڵەق بە سەر موقەییەد) دا رابورد و شایەنی باسە کە هەم تایبەتکردنی عام و هەم کۆتکردنی رەها، واتە تەبا و کۆك دەکرێن، کە ئەو پرۆسەیە بۆ روون کردنەوەیە، چونکە عامەکە لە پێش تەخصیص کرانییەوە، لەلایەن شەرعدانەرەوە، ئەو عام بوونە مەبەست نەبووە تیایدا، هەروەك چۆن رەهایەتی موتڵەقەکە پێش کۆتکردنی دیسان مەبەست نەبووە، بۆیە تایبەتکردنو کۆتکردن، بۆ ئەو دێن کە ئەم ئامانجو مەبەستە روون بکەنەوە، و ئەم روونکردنەوەیەش لە دەقەکانی شەریعەتی ئیسلامیدا، جاری وا هەیە کە بە

[1]- سورة النساء: ٧.

قورئان دەکرێت، و جاری وا هەیە کە بە سووننەت دەکرێت، بە پێی ئەو سەرپشك کردنەی کە خودا، دلویەتییە دەست پەیامبەرەکەیﷺ وەك لەم ئایەتە پیرۆزەدا دەفەرموێت: ﴿ بِٱلۡبَيِّنَٰتِ وَٱلزُّبُرِۗ وَأَنزَلۡنَآ إِلَيۡكَ ٱلذِّكۡرَ لِتُبَيِّنَ لِلنَّاسِ مَا نُزِّلَ إِلَيۡهِمۡ وَلَعَلَّهُمۡ يَتَفَكَّرُونَ ﴾[1].

سێیەم: ئەگەر دژایەتی نێوان دوو دەق بە شێوەیەك بوو، کە هەردووکیان لە ڕوویەکەوە (عام)بوون، و لە ڕوویەکی تریشەوە (خاص) بوون، ئەوا پێکەوە کۆدەکرێنەوە، و نموونەی کرداری ئەم حاڵەتەیش وەك ئەوەی کە لە قورئانی پیرۆزدا هاتووە، سەبارەت بە ڕوونکردنەوەی عیددەی ئافرەتی مێرد مردوو، کە دەفەرموێت: ﴿وَٱلَّذِينَ يُتَوَفَّوۡنَ مِنكُمۡ وَيَذَرُونَ أَزۡوَٰجٗا يَتَرَبَّصۡنَ بِأَنفُسِهِنَّ أَرۡبَعَةَ أَشۡهُرٖ وَعَشۡرٗا ﴾[2]، واتە: ئەوانەی کە ئەمرن لە ئێوەو ژنان جێدێڵن، چوارمانگو دە شەو چاوەڕوانیی ئەکەن، و هەروەها سەبارەت بە عیددەی ئافرەتی دووگیان، کە دەفەرموێت: ﴿وَأُوْلَٰتُ ٱلۡأَحۡمَالِ أَجَلُهُنَّ أَن يَضَعۡنَ حَمۡلَهُنَّ ﴾[3].

کە ئایەتی یەکەم تایبەتە بە عیددەی ئافرەتی مێرد مردوو، بەڵام گشتی و عامە، و هەم ژنی مێرد مردوو دەگرێتەوە، کە سکی پڕنەبێت، و هەم ژنی مێرد مردوو دەگرێتەوە، کە سکپڕبێت، و هەروەها ئایەتی دووەمیش تایبەتە بە عیددەی ژنی دووگیان (سکپڕ) و بەڵام دەقێکی عامە، کە هەم ژنی تەڵاقدراو دەگرێتەوە، و هەروەها ئافرەتی مێرد مردوویش دەگرێتەوە، بۆیە هەر دوو دەقەکە کۆدەکرێنەوە پێکەوە، تا ئەو دژایەتییە ڕووکەشەی کە لە نێوانیاندا هەیە، لابرێت، بۆیە عیددەی ئەو ژنەی کە مێردەکەی مردووە و دوو گیانە، ماوە دوورەکەیانە، واتە کامیان ماوەکەی دووتر بوو ئەوەی بە عیددە بۆ دادەنرێت، بۆیە ئەگەر سکەکەیی لە ماوەی چوار مانگ و دە ڕۆژدا دانا، چاوەڕوان دەکرێت، تا ئەو ماوەیە تەواو دەکات، چونکە عیددەکەی لەم حاڵەتەدا بە تەنها دانانی سکەکەی کۆتایی نایەت، و ئەگەر ماوەی چوار مانگ و دە ڕۆژی بەسەردامات، و هێشتا منداڵەکە نەبوو بوو، چاوەڕوان دەکرێت تا سکەکەی دادەنێت، هەر بەم منداڵ بوونەیش عیددەکەی تەواو دەبێت، و ئەم کۆکردنەوەیش زۆرینەی شەرعزانانی ئیسلام، هەر لە سەرەتای ئیسلامەوە ڕایان لە سەری

---

[1]- سورة النحل: ٤٤.

[2]- سورة البقرة: ٢٣٤.

[3]- سورة الطلاق: ٤.

بووە، و لە پێش هەموویانەوە پێشەوا عەلـی کـوڕی ئـەبو تاڵیـب (خـوای لـێ ڕازی بێـت) و یاسادانەری عێراقیش، لە یاسای باری کەسێتی عێراقیدا، کـاری هـەر بـەم کۆکردنەوەیـەی نێوان دوو دەقەکە کردووە[1].

چوارەم: ئەگەر هاتوو دژایەتییەکە لەبەر ناڕوونی مانا مەبەستەکە بوو، لە هەردوو دەقـە دژ بە یەکەکەدا، و یـان لـە یەکێکیاندا،ئـەوا ئـەم دژایەتییـە بـەوە لادەبرێـت، کـە نـاڕوون و ئاڵۆزەکە ڕاڤە بکەین، و حاڵەتی کرداری ئەم بابەتەیش وەك ئەو دژایەتییـەی کـە هەیـە، لـە نێوان ماددەی حەوتەم لە یاسای باری کەسێتی عێراقی، کە دەڵێت: (بۆتەواو بوونی شیاوی کەسێك بۆ ئەوەی کە هاوسەرگیری ئەنجام بدات، ئەوە بە مەرج گیـراوە کـە عاقـڵ بێـت، و هەژدە ساڵی تەواو کردبێت) لەگەڵ ماددەی (٣٩٨) لە یاسای سزادانی عێراقی کـە دەڵێـت: (ئەگەر گرێبەستی هاوسەریگرییەکە دروست کرا لە نێوان بکەری یەکێك لەو تاوانانەی کە لەم بەشەدا هاتووە[2]، لە گەڵ تاوان لەگەڵ کراوێکدا، ئەمـە بـە پاسـاوێکی یاسـایی بارسـوککار دادەنرێت بە مەبەستی جێبەجێکردنی بڕیارەکانی هەردوو ماددەی (١٣٠ — ١٣١) لە یاسـای سزادان[3]، ڕووی ئاڵۆزی ئەم دوو ماددەیـە لەوەدایـە کـە ئافرەتـە تـاوان لەگەڵدا کراوەکـە،

---

[1] — ژمارە (١٨٨)ـی، ساڵی (١٩٥٩) ماددەی (٣/٤٧) کە دەقەکە ئەوەیە کە عیدەی ئافرەتی مێرد مردوو چوار مـانگـو دە ڕۆژ، ئەگەر دووگیان نەبوو، و بەڵام ئافرەتی مێرد مـردووی سـکپڕ، دوو ماوەکـە بـۆ عیـدە، کامیـان دوورتـر بـوو ئـەوا ئەومیانی بۆ هەژمار دەکرێت، یان سك دانانەکە، و یان چوار مانگو دە ڕۆژەکە.

[2] — تاوانەکانی دەستدرێژی سێکسی و نێربازی، و شەرەف شکاندن، لە ماددەکانی (٣٩٣ — ٣٩٧).

[3] — ماددەی (١٣٠) دەڵێت: ئەگەر پاساوێکی واهاتە ئاراوە، لە تاوانێکدا کە سزاکەی لەسێدارەدان بوو، و پاساوەکە سـزاکەی سووك کرد، ئەوا ئەو لە سێدارەدانە دەبێتە سزای زیندانی هەمیشەیی، و یان زیندانیکردنی کاتی، و یان دەستگیرکردنێك کە ماوەکەی لە سـاڵێك کەمتـر نـەبێت، و ئەگـەر سـزاکەی زینـدانی هەمیشـەیی یـان کـاتی بـوو، ئـەوا دەگۆڕێـت بـۆ دەستگیرکردنی بۆماوەیەك، کە لە شەش مانگ کەمتر نەبێت، ئەمەی کە باسکرا، هەموو کاتێك جێبەجێ دەکرێت کـە دەقی یاسایی نەبێ لەسەر ئەوەی کە ڕەتی بکەنەوە.

ماددە (٣١) دەڵێت: ئەگەر کابرا کەتنێکی کـرد، و دواتـر پاسـاوێکی بۆپەیـدابوو، کـە سـزاکەی لەسـەر سـووك بکـات، ئـەوا سوککردنی سزاکەی بەم شێوازەی لای خوارەوە دەبێت:

— ئەگەر سزاکە سنوری نزمەو لای خوارووی هەبوو، ئیتر دادگا لە ئەندازەگیری سزاکەدا پێوەی پابەندنابێت.

— و ئەگەر سزاکە دەستگیرکردن بوو، و یان غەرامەکردن بوو، لەگەڵ دەستگیرکردن، ئەوا دادگا تەنها بە یەك سـزایان سـزای دەدات، و ئەگەر سزاکە زیندانی کردنی بوو، و لای کەمییەکەی دیاری نەکرابوو، ئەوا دادگا بڕیار دەدات، لـە جیـاتی ئـەم دەستگیرکردنە، غەرامەی بکات.

ئەگەر هەژدە ساڵی تەولو نەکردبوو، ئەوە شیاوی ئەوەی تیادا نەهاتووەتەدی، کە هاوسەرگیری بکات، ئیتر چۆن هاوسەرگیری دروست ئەنجام دەدرێت، لە نێوان ئەم ئافرەتە کەم تەمەنەو کابرای تاوانکاردا، و بەڵام ئەم دژایەتییە لادەبرێت بە هۆی ڕاڤەکردنی ئەو مەرجەوە کە لە ماددەی باسکراوی پێشوودا هات، بەوەی کە مەبەست پێی مەرجی پابەندبوونە، و مەبەست مەرجی دروستیی و یان دامەزرانی گرێبەستەکە نییە، هەروەك لەو مەرجانەدا هاتووە، کە لە مادده (٦)ـی، ئەم یاسایەدا هاتوون کە گرێبەستەکە بە دروست و دامەزراوی دادەنێت، و بەڵام پابەندکارنییە، واتە ئەوەی کە هەژدە ساڵی تەولو نەکردبێت ئەگەر گەیشتە ئەو تەمەنە مافی سەرپشکی هەیە لە نێوان ئەوەیدا کە درێژە بەو پرۆسەی هاوسەرگیرییە بدات، و یان داوای هەڵوەشاندنەوەی گرێبەستەکە بکات، لە دادگادا و بە هۆی ئەم ڕاڤەیەشەوە، ئەو دژایەتییەی کە لە نێوان ماددەکانی (٧) و (٣٩٨)دا، هەیە، لادەبرێت و کار بە هەردووکیان دەکرێت.

(بەشە باسی دووەم)
لادانی دژایەتیی نێوان دوو دەق، بە پێشخستنی یەکێکیان، بەسەر ئەوی تریاندا

بـواری ڕەواندنـەوەی پێچـەوانەگەری بـە پێشخسـتنی یـەکێکیان بەسـەر ئەویتریانـدا فراوانترە، و لە کاتی دژایەتی نێـوان دەقەکانـدا و لـەنێوان بەرژەوەندییەکانـدا، و لـە نێـوان بنچینە فیقهییەکاندا پیادە دەکرێت، و نموونەی کرداری ئەم بابەتەیش وەك ئەم نموونانەی لای خوارەوە:

١- ئەگەر بەرژەوەندییەکی بەدیهاتوو، دژایەتی هەبوو لەگەڵ بەرژەوەندییەکی وادا، کـە ئەگەری هەبوو، لە مەودوا بێتەدی، ئەوا یەکەمیان پێش دەخرێت، بەسەر ئـەمی تریانـدا، و بۆ نموونە بڕیاری دادوەر بە مردنی پیاوی ونبوو، لە بەرژەوەندی ئەو پیاوەدا نییـە، چـونکە بۆی هەیە، کە هێشتا لە ژیاندا بێت، و ڕۆژێك لە ڕۆژان بگەڕێتـەوە بـۆ نـاو خانەوادەکـەی، و بەڵام لە بەرژەوەندی ژنەکەیدایە، چونکە ئەم دەیەوێت ژیانی هاوسەرایەتی درێژە پێ بدات، و لەبەرئەوەی کە بەرژەوەندی یەکەمیان ئەگەری تیادایە، چونکە ئەگـەری هەیـە، کـابرا لـە ژیانـدا بێـت و ئەگەریشـی هەیـە، کـە مردبێـت، و لەملایشـەوە بەرژەوەنـدی ژنەکـە بەدیهاتووەکەیە و هەڵگری ئەگەر نییە، بۆیـە بەرژەوەنـدی ژنەکـە پـێش دەخرێت، بەسـەر بەژەوەندی ئەگەراوی مێردەکەدا، کەواتە دادوەر بڕیـار دەدات، بـە مردنـی کـابرای ونبـوو، ئەگەر مەرجەکانی حوکمەکە هاتبنە دی، و لەو مەرجانە وەك تێپـەڕبوونی دووسـاڵ بەسـەر ونبوون و بێ سەروشوێن بوونی کابرادا، و ئەگەر لە بـارودۆخێکی نالـەبار و هـەڵاوێرکراودا وون بوو بوو، و ئەگەر لە بارو دۆخێکی ئاسـاییدا وون بوبـوو، ئـەوا پێویسـتە چـوار سـاڵی بەسەردا تێپەڕ بووبێت[1].

---

[1] - یاسای چاودێری کردنی پێنەگەیشتووان لە عێراق، ماددەی (٩٣) دەڵێت: دادگا مافی ئەوەی هەیە کە بڕیاربدات بە مردنی کەسی وون بوو، لە یەکێك لەم حاڵەتانەی لای خوارەوە:

٢- ئەگەر بەرژەوەندییەکی بەدیهاتوو دژایەتی هەبوو، لەگەڵ بەرژەوەندییەکی لەبەرچاو گیراو، واتە هێشتا بەدینەهاتبوو، و ئەگەری هەبوو، بۆبەدیهاتن، ئەوا یەکەمیان پێش دەخرێت، و بۆ نموونە: ئەگەر لیژنەی پزیشکی پسپۆڕ ئەوەی چەسپاند، کە کۆرپەی سکی دایك، مەترسی دروست دەكات، لەسەر ژیانی دایکەکەی، ئەگەر پێش لە دایك بوون لەبار نەبرێت، ئەوا بەرژەوەندی پاراستنی ژیانی دایکەکە بەدیهاتووە، و هەڵگری ئەگەر نییە، پێش دەخرێت بەسەر بەرژەوەندی ژیانی کۆرپەکەدا، چونکە ژیانی کۆرپەکە لەبەر چاوگیرلوە، و بەدیهاتوو نییە، و ئەگەرلوییە.

٣- ئەگەر بەرژەوەندی گشتی لەگەڵ بەرژەوەندی تایبەتیدا پێچەوانە بوویەوە، ئەوا یەکەمیان پێش دەخرێت، و لە نمونەی ئەو بنچینە شەرعییە گشتییانەی کە پاڵپشتی ئەم پێشخستن (تەرجیح)ـە، دەکەن، وەك ئەوەی کە لە ماددەی (٢٦) لە گۆڤاری (الأحكام العدلية)دا، هاتووە، کە دەڵێت: (يتحمل الضرر الخاص لدفع الضرر العام : ئەگەر زیانێکی گشتی بەهۆی زیانێکی تایبەتەوە لادەدرا، ئەوا دەبێت زیانە تایبەتەکە وەربگیرێت، و پێش بخرێت، تا زیانە گشتییەکە لا بدرێت)، و هەروەها نموونەیەکی تر وەك ئەوەی کە بەرژەوەندی وولاتان ئەوەیە کە هەموو وڵاتێك بەرگری هاوڵاتی خۆی دەكات، ئەگەر ڕووبەڕووی دەستدرێژی دەرەکی بوویەوە، هەرچەندە ئەم بەرگری کردنە ببێتە هۆکاری کوژرانی بەرگریکارەکە، و یان بێ سەروشوێن بوونی و یان بە دیلگیرانی، چونکە بەرگریکردن لە وولات، بەرژەوەندییە گشتییەکەیە، بۆیە پێش دەخرێت، بەسەر بەرژەوەندیی کابرای بەرگریکاردا، کە پاراستنی ژیانی تایبەتی، و بەرژەوەندییەکی تاکەکەسی و تایبەتە، ئەمە ئەگەر ئەو بەرگریکردنە بەرژەوەندی وولاتی بەدی دەهێنا، و دوژمنایەتی دەرەکی پێش ڕوودانی دووردەخستنەوە، و یان تەنانەت دوای ڕوودانی دەیڕەواندەوە.

یەکەم: ئەگەر بەڵگەیەکی یەکلایی و چەسپاو هەبوو، لەسەر مردنی.
دووەم: ئەگەر چوار ساڵ تێپەڕی بوو، بەسەر ڕاگەیاندنی وون بوونیدا.
سێیەم: ئەگەر لە بارودۆخێکی وادا وون بوویوو، کە لایەنی گریمانەیی مردنی زیاتر زاڵ بوو، بەسەر لایەنی ئەگەراوی ملنەوەیدا، و لەگەڵ ئەمەیشدا دوو ساڵ بەسەر ڕاگەیاندنی وون بوونیدا تێپەڕی کردبێت.

٤- ئەگەر دوو شتی خراپ پێچەوانەی یەکتری بوونەوە، و بە ئەنجامدانی ئەوەیان کە زیان و خراپەکەی کەم و سوکترە، و خۆدەبوێردرا لەوەیان کە زیان و خراپەکەی زیاتر و مەزنترە، ئەوا زیان کەمەکەیان پێش دەخرێت[1]، چونکە زیانی گەورەتر لادەدرێت بە زیانی سوکتر و بچوکتر[2].

و هەروەها بۆ نموونە ئەگەر یەکێك لە ئەندامەکانی لاشەی مرۆڤێك، توشی نەخۆشی شێرپەنجە هات، ئەوا برینەوەی ئەو ئەندامە دروستە، بۆ ڕێگرتن لە بڵاوبوونەوەی بە تەواوی لاشەدا، چونکە زیانی برینەوەکە سوکترە لە زیانی بڵاوبوونەوەی بە تەواوی لاشەدا، کە دواجار بە زۆری دەبێتە هۆی مردنی کابرا نەخۆشەکە.

٥- ئەگەر ئەو شتەی کە ڕێگرە لە کردن یان بوونی شتێك لەگەڵ ئەو شتەیدا کە دلواکار و هۆکارە بۆ بەدیهاتنی ئەو شتە، ئەم دووانە دژی یەك بوونەوە، ئەوا ڕێگرەکەیان پێش دەخرێت[3]، و پێشخستنی ڕێگرەکە بەسەر خوازیارەکەدا، لەبەر بوونی حیکمەتێکە کە ئەگەر پێش نەخرایە، ئەوا ئەو حیکمەتە لە دەست دەردەچوو، و بۆ نموونە ئەگەر کوڕێك باوکی خۆی کوشت، کە کوڕایەتی هۆکارێکی خوازیارە بۆ میراتبردنی ئەو کوڕە لەو باوکەی، و کوشتنەکەیش ڕێگرە لە میراتبردنی، بۆیە دووەمیان پێش دەخرێت، و لە میراتبردن بێبەش دەکرێت، لەبەر بوونی حیکمەتێك کە بریتییە لە پاراستنی گیانی کەسانی بێ تاوان، چونکە ئەم کردەوەیە وا ڕاڤەدەکرێت کە کوڕەکە پەلەی کردووە، لە کوشتنی باوکیدا تا بگات بە میراتەکەی و بنچینەی گشتی وا دەخوازێت، و دەڵێت: هەرکەس پەلە بکات لە کردنی کارێکدا، پێش هاتنی وەختی ئاسایی خۆی، ئەوا سزا دەدرێت، بەوەی کە لە بەهرەکانی ئەو کردەوەیە بێبەش دەکرێت[4].

٦- ئەگەر خراپەیەك و بەرژەوەندییەك پێچەوانەی یەکتری بوونەوە، ئەوا کارکردن بەبەرژەوەندییەکە پێش دەخرێت، بەسەر خراپەکەدا، چونکە لادانی خراپەکان لەپێشترە

---

[1]- گۆڤاری (الأحكام العدلية) ماددەی (٢٨).

[2]- گۆڤاری (الأحكام العدلية) ماددەی (٢٧).

[3]- گۆڤاری (الأحكام العدلية) ماددەی (٤٦).

[4]- گۆڤاری (الأحكام العدلية) ماددەی (٩٩).

بەسەر بەدەستهێنانی بەرژەوەندییەکاندا[1]، و بۆ نموونە: لە هاوردەکردنی ماددە سەرخۆشکەرەکان و هۆشبەرەکان بەرژەوەندی ئابوری هەیە، بۆ وڵات، لە رووی وەرگرتنی باجی گومرگ لەسەری، و بەڵام ئەم هاوردانە دەبنە هۆکاری تێکدانی رەوشتی گەنجانی وڵاتو لادانیان لە بەها بەرزەکان، بۆیە ئەم خراپەیە لادەدرێت، بە وازهێنان لە دەسکەوتنی ئەو بەرژەوەندییە.

٧- لەکاتی بوونی پێچەوانەگەری لەنێوان دەق لەگەڵ گرێبەستی کۆکبوونی نێوان دوو لایەنی مامەڵە کاردا، ئەوا گرێبەستەکە پێش دەخرێت، بەسەر دەقەکەدا، بەڵام بەو مەرجەی کە دەقەکە لەو دەقانە نەبێت، کە فەرمانکارن، واتە بەفەرمان دەربڕدراون[2]، ئەگەر بەم شێوازە بوو، ئەوا دەقەکە پێش دەخرێت.

٨- لەدژایەتی نێوان دەق، و نەریت (عورف) دا، ئەوا عورف پێش دەخرێت، ئەگەر دەقەکە لە دەقە فەرمانکارەکان نەبوو، و ئەگەر وابوو ئەوا دەقەکە پێش دەخرێت.

٩- ئەگەر نەریت پێچەوانە بوویەوە، لەگەڵ کۆکبوون و رێکەوتنێکدا کە بە پێچەوانەی نەریتەوە کرابوو، ئەوا کار بەرێکەوتنەکە دەکرێت، و بۆ نموونە ئەگەر نەریتی ووڵات وابوو، کە هەندێ لە مارەیی لە پرۆسەی هاوسەرگیریدا پێش بخرێت، و هەندێکیشی دوابخرێت، بۆ دواتر وەك لە عێراقدا نەریتە، بەڵام ژن و مێردەکە وا رێککەوتن کە هەموو مارەییەکە لە پێشەوە پێشکەش بکرێت، و یاخود هەمووی دوابخرێت ئەوا کار بەرێکەوتنەکە دەکرێت، و پێش دەخرێت، بەسەر نەریتدا.

١٠- لە دژایەتی نێوان ویستی ناوەکیو ویستی دەرەکی و رووکەشدا، واتە دەرخستن و شێوازی رووکەشی دەرەکی کە دەرخەری ویستی ناوەکی بێت، ئەوا لە فیقهی مالیکی و حەنبەلی و یاسا لاتینییەکاندا ویستی ناوەکی پێش دەخرێت، و لەفیقهی شافیعی و هاورێکانیدا، و لەیاسا ئەڵمانییەکاندا ویستی دەرەوە و رووکەشی پێش دەخرێت، ئەمەیش لەبەر رەچاوکردنی چەسپاندن و سەقامگیرکردنی مامەڵەکان، وەك ئەوەی کە ئەگەر گرێبەستێکی چاپکراو واژۆکرا، و مەرجێکی تیادا هاتبوو، کە کابرا پەسەندی نەدەکرد،

---

[1]- گۆڤاری (الأحكام العدلية) ماددەی (٣٠).

[2]- دەقە فەرمانكارەكان (النصوص الآمرة) ئەوانەن كە پەیوەستن بە سیستەم رەوشە گشتییەكان.

ئەگەر ئاگادارکرایەوە لێی[1]، و سەبارەت بە (مارە بەجاش) پێشەوا شافیعی (ڕەحمەتی خوای لێبێت) دەفەرموێت: ئەگەر مەرجی تەڵاقدانی ژنەکە، لە دوای چوونەلای لە لایەن کابرای مارە بەجاشکارەوە، ئەم مەرجەی لە دڵی خۆیدا شاردەوە، کە دوای سەرجێیی لەگەڵکردنی تەڵاقی دەداتەوە، و بە ڕاشکاوی لە گرێبەستەکەدا باسی نەکرا، ئەوا ئەم مەرجە کاریگەری نابێت، لەسەر ئاستی دروستی پرۆسەی هاوسەرگیرییەکە، و زانایانی تر گوتویانە کە ئەو مەرجە پوچو بەتاڵ کەرەوەیە، و ئیتر چونییەکە باسی کرابێت، و یاخود شارابێتەوە، و ئیجتیهادی پێشەوا شافیعی و ڕاویارانی ئەم ڕەوتەی پێچەوانەی ئەم ئایەتە پیرۆزەیە کە دەفەرموێت: ﴿وَإِن تُبْدُوا مَا فِي أَنفُسِكُمْ أَوْ تُخْفُوهُ يُحَاسِبْكُم بِهِ اللَّهُ﴾[2].

هەروەها پێچەوانەی ئەم فەرمودە پیرۆزەیە کە دەفەرموێت: (إنما الأعمال بالنيات: بێگومان هەموو کارو کردەوەیەك بە پێی نیازو نییەتە).

و بە پێی ڕای خاکییانەی ئێمە، ئەوەیە کە ئەگەر داڕشتنو دەستەواژەکە ڕاشکاوانەبوو، ئەوا کار بە ویستی ڕووکەش دەکرێت، و ئەگەر بە شێوەی دوورنیازی (كناية) دەربڕدرابوو، ئەوا کار بە ویستی ناوەکی دەکرێت، و هەر لەم پەڕتووکەیشدا درێژە باسی ئەم پرسە رابوورد.

١١- لە دژایەتی نێوان گرێبەستی حەقیقی و گرێبەستی سەرزاریدا، ئەوا حەقیقی و ڕاستەقینەکەیان پێش دەخرێت، وەك ئەوەی کەسێك خانووەکەی ببەخشێت بە یەکێك لە میراتبەرەکانی و بەناوی ئەوەوە لە بەڕێوەبەرایەتی تۆماری خانووبەرەدا تۆماری بکات، لە ژێر ناونیشانی ئەوەدا کە گرێبەستی ئەم مامەڵەیە کرا، لەبەرامبەر نرخێکدا کە نزیك بێت لە نرخە ڕاستەقینەکەی، و بە نهێنی لەسەر ئەوە ڕێکەوتبوون کە بێ بەرامبەر بیداتێ، و یان بەنرخێکی کەم بیداتێ، و دواتر میراتگرەکانی تر بەوەیان زانی کە گرێبەستەکە سەرزاری بووە، ئەوا لە سەر دادوەر پێویستە کە کار بەناواخنی گرێبەستە حەقیقییەکە بکات، لە پراکتیزەکردنی حوکمەکاندا[3].

---

[1]- مصادر الحق في الفقه الأسلامي، دراسة مقارنة بالفقه الغربي، للسنهوري، ب٤، ل٣٤.

[2]- سورة البقرة: ٢٨٤.

[3]- ماددە (٢٤٥) لە یاسای شارستانی میصری ڕای لەسەر ئەوەیە کە "ئەگەر هەردوو لای گرێبەستکاری گرێبەستی ڕاستەقینە، ئەم گرێبەستەیان شاردەوە بە هۆی گرێبەستێکی ڕووکەشەوە، ئەوا ئەو گرێبەستەی کە پەیڕەوی لێوە
←

١٢- دادوەری ئەو بابەتە دەسەڵاتی تەواوی هەیە، لەوەدا کە لە دواوی یاساییدا تێگەیشتنی تەواو لە واقیع و جیهانبینی پرسەکە بهێنێتە دی، و بگەڕێت بە دوای بەڵگەکاندا، و ئەو دۆکیۆمێنتانەدا کە لەو بارەیەوە خراونەتە بەردەمی و هەندێکیان بگرێت بە بەر هەندێکی تریاندا، و ئەوەیان کە دڵی لەسەری دڵنیایی وەرگرت، پێشبخات، بەسەر ئەوانی تردا، بەو مەرجەی کە لە بازنەی قسەی شایەتەکان، و ئەو بەڵگانەی کە دەگونجێت لەگەڵ بابەتە گوزارشت لێکراوەکاندا نەچێتە دەرەوە.

شایەنی باسە ئەم ئەندازەگیرییەی دادوەر و پێشخستنی یەکێك لە ڕاکان بەسەر ئەوی تردا، (تەرجیحکردنی) ناچێتە ژێر بار و ڕکێفی چاودێری دەسەڵاتی دادوەریی باڵاوە، هەرکات دادوەری بابەتەکە دادوەرایەتییەکەی لەسەر کۆمەڵێك هۆکاری وەرگیراو بنیات نا، چونکە تاووتوێکردنی ئاستی ئەندازەگیری کردنی بەڵگەکان، دەمەقاڵەیەکی بابەتییانەیە، و ورووژاندنی دروست نییە، لە بەردەم دادگای باڵادا، وەك دادگای جیاکاری لە عێراق، و دادگای پێداچوونەوە لە وڵاتی میصر[1].

دەکرێت لە نێوان دوو لایەنە گرێبەستکارەکەدا، پاشکەوتە گشتییەکەیانە (واتە میراتگر و یان وەسیەت بۆ کراو، ئەمەیان گرێبەستە ڕاستەقینەکەیە"، و ئەم یاسایە لە گەڵ یاسای شارستانی سوریا ماددەی (٢٤٦)، و یاسای لیبیا ماددەی (٢٤٨)، و یاسای سودان، ماددەی (١٤٨) هاوڕێکە.

[1] - أصول الأثبات و إجراءاته في المواد المدنية في القانون المصري مقارناً بتقنيات سائر البلاد العربية، د.سليمان مرقس، ل٦٥٩.

(بەشە باسی سێیەم)
لادانی دژایەتی لە ڕێی لادان و سڕینەوە، و هەڵوەشاندنەوەی دەقەکان و یان لەڕێی لەکار خستنیانەوە

ئەگەر دوو شتی دژ بەیەك كۆنەدەكرانەوە، و یەكێكیشیان پێش نەدەخرا بەسەر ئەوەی تریاندا، ئەوا ئیتر پرسێكی لەم جۆرە، لەم دوو حاڵەتەی لای خوارەوە بەدەر نییە:

حاڵەتی یەكەم: ئەوەیە كە نەكرێت هەر دووكیان پێكەوە لابدرێن، و یان لەبەر ئەوەی كە دژی یەكترین، و لەگەڵ یەكتریدا نەسازن، بۆیە نەكرێت پێكەوە كۆ بكرێنەوە، و نەسازییەكەیش هەموو ئەو مەرجانەی پێكەو نەگونجانی تیادا هاتبنەدی، كە پێشتر بە درێژی لە باسی نەسخدا لێیان دواین، جا ئەوا لەم حاڵەتەدا دژایەتییەكەی نێوانیان بەو شێوزاە لا دەدرێت، كە وا دادەنرێت بڕگە دووەمینەكەیان كە كراوەتە شەرع بە نەسخكەرەوەو هەڵوەشێنەرەوەی پێشینەكەی خۆی دادەنرێت، و نەسخیش لە زاراوەی شەرعدا، هەروەك باسمانكرد، هاومانای ووشەی (إلغاء: هەڵوەشاندنەوە)یە، لە یاسادا و (إلغاء)یش، لە یاسادا یان ڕاشكاوانەیە و یان لە ژێر لێوەوەیە، و ناڕاشكاوانەیە، واتە (ضمني)یە:

أ- الألغاءالصريح: هەڵوەشاندنەوەی ڕاشكاوانە: بریتییە لەوەی كە یاسا نوێیەكە لە یەكێك لە ماددەكانیدا بە ڕاشكاوی هەڵوەشاندنەوەی یاسا پێشووەكەی ڕاگەیاندبێت.

هەروەك بڕگەی (ئەلف) لە ماددەی (٣٧١) لەیاسای بنەماكانی دادوەری سزای عێراقی ژمارە (٢٣) ساڵی (١٩٧١)ی، هەمواركراو كە دەڵێت: یاسای بنەماكانی دادوەری سزای بەغداو هەموو پاشكۆ و هەمواركراوەكانی..... تا دێت، هەڵوەشێنراونەتەوە.

ب- (الألغاءالضمني: هەڵوەشاندنەوەی ناڕاشکاوانە): بریتییە لەوەی کە دوو دەق لە یەك یاسادا و یان لە دوو یاسادا دژی یەکتربن، بەبێ ئەوەی کە یاسا دواییینەکەیان بەڕاشکاوی هەڵوەشاندنەوەی یەکەمی ڕاگەیاندبێت، و بەڵام لە بەر ئەوەی کە نەدەکرا پێکەوە کۆبکرێنەوە، وا دادەنرێت، کەدوایینەکەیان بە شێوەی ناڕاشکاوانە و لە ژێرلێوەوە یەکەمینەکەی هەڵوەشاندۆتەوە و لە کاری خستووە، و بۆ نموونە، ماددەی سێیەم، لە یاسای بە کرێدانی زەوی و خانووبەرەی عێراقی، ژمارە (٨٧) ساڵی (١٩٧٩) دا دەڵێت: گرێبەستی بەکرێدان بە بڕیاری یاسا لە دوای تەواو بوونی کاتەکەی درێژەی پێ دەدرێت، مادام کابرای کرێچی هەر سەرقاڵی بەکارهێنانی زەوی و خانووەکەیە، و بەردەوامە لە کرێدان بە پێی بڕیارەکانی ئەم یاسایە، و ئەم ماددەیە پێچەوانە گەری هەیە، لە گەڵ ماددەی (١/٧٧١) لە یاسای شارستانی عێراقی، کە دەڵێت: ئەگەر گرێبەستی بەکرێدان بەسەر چوو، پێویستە لە سەر بەکرێگر لەو شوێنەی کە بەکرێدراوەکەی لێی وەرگرتووە، دەسبەرداری بەکرێدراو ببێت، بۆ بەکرێدەر ئەگەر بە پێی ڕێکەوتن، و یان دابونەریت شوێنێکی تر دیاری نەکرابێت.

شایەنی باسە کە هەڵوەشاندنەوەی ڕاشکاوانە لە قورئانی پیرۆز دا بوونی نییە، هەروەك پێشتریش باسمانکرد، و ئەو قسەیەی کە دەڵێت: فلان ئایەت، بەفلان ئایەت نەسخ کراوەتەوە، قسەیەکی نالۆژیکییە، ئەگەر بەڵگەی یەکلایی نەچەسپێنرێت، کە لەنێوان ئەو دوو ئایەتەی سڕیار (ناسخ) و سڕاوە (مەنسوخ)ـەکەدا، دژایەتی هەیە، و درێژە باسی ئەم بابەتەیش، پێشتر لە بابەتی (التخصیص: تایبەتکردن) و (النسخ: سڕینەوە) دا، ڕابورد.

- **حاڵەتی دووەم:** ئەوەی کە هەر دوو دەقە دژ بە یەکەکە پێکەوە لەکار بخرێن، ئەگەر هاتوو ئەوەندە دژ بەیەك بوون، کە نەدەکرا پێکەوە لە جێگایەکدا کۆ بکرێنەوە، و یان لە بابەتێکدا کۆبکرێنەوە، و نموونەی کرداری لەکارخستنی دوو شتی دژ بە یەك لەشەرع و لە یاسادا، وەك دژایەتی نێوان داخوازی تاوان، یان داخوازی شارستانی

(مەدەنی)[1] و هەروەها وەك دژایەتی نێوان بەڵگەکانی چەسپاندن و دۆکیۆمێنتە ڕوونکەرەوەکان، وەك ئەمانەی لای خوارەوە:

أ- ئەگەر دژایەتییەکە لە نێوان داواکارییەکانی لایەنە دژ بەیەکەکاندا بوو، بەجۆرێك کە نەدەکرا پێکەوە کۆ بکرێنەوە، و سازش لە نێوانیاندا بکرێت، و نەیشدەکرا داوای یەکێك لە لایەنە دژ بە یەکەکان پێش بخرێت، بەسەر لایەنێکی تردا، واتە (تەرجیح) بدرێت، و بە جۆرێك بوون، کە لە هێزی چەسپاندن، و نەچەسپاندندا یەکسان بوون، ئەوا لەم حاڵەتەدا هەردووکیان لەکاردەخرێن.

ب- ئەگەر هاتوو دژایەتییەکە لە نێوان دۆکیۆمێنتی ڕوونکردنەوەی هەردوولایەنە دژ بە یەکەکەدا بوو، و لەپلەی چەسپاندن و نەچەسپاندنیشدا یەکسان بوون، بەجۆرێك کە نەدەکرا پێکەوە کۆ بکرێنەوە، و نەیشدەکرا یەکێکیان پێش بخرێت بەسەر ئەوی تریاندا، ئەوا هەردووکیان لەکار دەخرێن، و لەسەر دادوەر پێویستە داوا لە داواکار بکات کە داواکە بچەسپێنێت، و یان لە لایەن داوا لەسەرکراوەوە بە بەڵگەیەکی ڕوونکەرەوەی نوێ ڕەت بکرێتەوە، جا ئەگەر ئەم بەڵگە ڕوونکەرەوەیەش دەست نەکەوت بەئاسانی، ئەوا دادوەر لەسەری پێویستە کە کار بەم بنچینەیە بکات کە دەڵێت: (المتهم بريء حتىّ تثبت إدانته: تۆمەتبار بێ تاوان هەژمار دەکرێت، تا کاتێك کە تاوانەکەی لەسەر دەچەسپێت).

ئەمە لە پرسە سزادراوەکاندا، و هەروەها کاریکات، بەم بنچینەیە کە دەڵێت: (يفسر الشك في مصلحة المدين: گومان دەبێت لە بەرژەوەندی قەرزارەکەدا ڕاڤە بکرێت و لێك بدرێتەوە)[2] ئەمەیش لە بابەتە مەدەنییەکاندا، وەك مامەڵە داراییەکان.

ئەو چاوگەی کە ئەم دوو بنچینەیە لێوەی سەرچاوە دەگرن، بنچینەی ئیستصحابە، کە ئەویش لەم بنچینەیەدا، بەرجەستە دەبێت، کە دەڵێت: (الأصل براءة الذمّة: ئەسڵ

---

[1]- (دعوى مدنية: داخوازی مەدەنی -شارستانی - برژاردن): لەم داواکارییەدا داواکار داوای برژاردنی ئەو زیانانە دەکات، کە بە هۆی تاوانێکەوە لێی کەوتووە، وکە ئەم داوایە لە یاسای ڕۆمانیدا بە ناوی (داوای شارستانیەت) ناودەبرا، بەڵام ئەمڕۆ بە داوای برژاردن ناوزەد کراوە، چونکە مەبەست داواکردنی ئەو زیانانەیە لە کەسێك، یان لە چەند کەسێك کەوتوون، بە هۆی ئەنجامدانی تاوانێکەوە. (وەرگێڕ- فەرهەنگی قانونی- د. نوری تاڵەبانی، ل١٤٥ - چاپی شەشەم - ٢٠١٤).

[2]- ماددەی (١٦٦) لە یاسای مەدەنی عێراقی.

ئەستۆ پاکییە لەسەر مرۆڤ)، چونکە مرۆڤ بە بێتاوان و ئەستۆپاکی لەدایك دەبێت، و هیچ ئەرك و پابەندبوونێکی لە تاوانە سزا لەسەرەکان و لەپرسە مەدەنییەکان (بژاردن) لەسەر نییە، و لەم بارەیەوە ئەستۆ پاکە، بۆیە لەسەر دادوەر پێویستە، کاتێك کە تۆمەتێکی سزادراوی ئاراستەکرد، و یان داوای لێکرد، کە مافێکی تاکە کەسی لەگەردندایە، و دەبێت بیگێڕێتەوە بۆ خاوەنەکەی، و یان مافێکی نەختینە لە ژێر رکێفیدایە، ئەوا دەبێت ئەوکەسە بە بەردەوامی بە ئەستۆپاك دابنێت و هەژمار بکات، هەر لە رۆژی لەدایك بوونییەوە، تا ئەو کاتەی کە پرسەکە پێچەوانە دەبێتەوە و بەڵگە پەیدا دەبن، لەسەر سەلماندنی تاوانبارییەکە.

لەم سێ بەشە باسەوە کە باسکران، ئەوەمان دەست دەکەوێت کە سەبارەت بە پێچەوانەگەری (التَّعارُض) و رێگاکانی لادانی ئەو قسەیەی کە لە پرسی دژایەتی نێوان بەڵگەکاندا، کە دەڵێت[1]: نابێ و قەدەغەیە کە دوو بەڵگەی بێگومان و یەکلایی هاوتای یەك بن، و بەرامبەر بە یەك بووەستن، بەم شێوە کە هەر یەکێکیان گوزارشت بکات، لە سەر شتێك کە دژی ئەوەبێت ئەوی تریان گوزارشتی لەسەر دەکات، لەسەر بنەمای ئەوەی کە ئەگەر ئەوە دروست بووایە، ئەوا دەبوو ماناو گوزارشت لەسەرکراوی هەردووکیان چەسپاو بووایە، ئەوکاتە دوو شتی دژ بەیەك کۆ دەبنەوە، و خۆ شتێکی یەکلایی و بێگومانیشە کە دوو بەڵگەی یەکلایی دژ بە یەك کۆ دەبنەوە، هیچ جۆرە بوونێکیان نییە و نابن، وەك شتێك گوزارشت بکات، لەسەر دروستکراوی جیهان، و شتێکی تریش گوزارشت بکات، لەسەر هەربوونی و دێرینی جیهان و گەردوون، و هەروەها نابێت و ناکرێت، دوونیشانە و بەڵگەی گوماناوی بەرامبەری یەك بکرێن، و بە بەریەکتریدا بگیرێن، بێ ئەوەی کە لەواقیعدا شتێك بوونی هەبێت، کە تەرجیحی یەکێکیان بدات بەسەر ئەوی تریاندا، لە هەمان شتدا بۆیە ئەوە نابێت تا خۆی بپارێزێت

---

[1] - وەك زانا تاج الدين ابن السبكي (رەحمەتی خوای لێ بێت) دەیڵێت، و هەروەها راڤیاری پەرتووکەکەی سویکی وتە، جلال الدين المحلي، دەیڵێت لە شەرحی (جمع الجوامع)دا، پەرتووکی شەشەم، باسی (التعادل والترجيح)، ب٢، ل٣٦٦ و دواتر وە هەروەها بڕوانە، تەحقیقی (جمع الجوامع) عقيلة حسين، ل٤٥٤، چاپی یەکەم (٢٠١١)، (دار ابن حزم- بيروت)، و هەروەها پەرتووکی البدر الطالع في حل ألفاظ جمع الجوامع، للخطيب الشربيني، تەحقیقکردنی: سيد بن شلتوت الشافعي، ب٢، ل٤٠١، چاپی یەکەم/ ٢٠١٣، (دار الرّسالة-قاهيرە).

لەوەی کە لە فەرمایشتی شەرع دانەردا، دووشت هەبن، کە دژی یەکتری بن و بچن بە گژ یەکتریدا، و نەیاری یەك بن.

ڕەهەندەکانی نادروستی ئەو قسەیەی کە دەڵێت، دژایەتی دروست نابێت، لە نێوان دوو بەڵگەی یەکلای یان نایەکلایی و وگومانلاویدا، ئەمانەی لای خوارەوەیە:

١- قەدەغەبوونەکەی لە بەر ئەوەیە کە وادابنێین پێکەوە کۆدەبنەوە، و لەهەمان کات و شوێنیشدا دژایەتییەکە بوونی هەیە، و ئەم قسەیەش بەرپەرچدراوەیە، لەبەر ئەم هۆکارانەی لای خوارەوە:

أ- پشتیوانانی ئەم ڕایە دەڵێن، نەسخ بوونەوە لە قورئانی پیرۆزدا بوونی هەیە، و نەسخیش هۆکارێکی لاوەکییە بۆ بەرپابوونی دژایەتیو ناڕێکی لە نێوان دوو ئایەتدا، کە یەکێکیان سڕیار (ناسخ)ەکەیە، ئەوی تریان سڕراوە (منسوخ)ەکەیە، تا ئەوەیان کە دواتر هاتووەتە خوارەوە، بەسروشتی سڕیار دادەنرێت بۆ یەکەمینەکەیان، ئەمەیش تا ئەو دژایەتیی و ناڕێکییەی کە لە نێوانیاندا هەیە، لابدرێت.

ب- دژایەتی نێوان بەڵگە گومانلاوییەکان، لەواقیعدا و لە هەمان ئەو کاتو شوێنەیدا کە هەن، وانین و دژی یەك نین، و بەڵکو هەمیشە لە هزری موجتەهیدەکەدا وان بۆیە دژایەتی نێوان (عام: گشتی) و (خاص: تایبەت) لا دەدرێت، بە تایبەتکردنی ئەو سەراپاگیرییەی کە گشتییەکەیان هەیانە، ئەمەیش لە سنوری تایبەتمەندی تایبەتەکەیاندا دەبێت، واتە بە پێی سنوری خۆی، چونکە حاڵەتی گشتگیر بوون لەو (عام)ەدا، لای شەرعدانەر مەبەست نەبووە، و تایبەتەکە (خاص)ەکە، بۆیە هاتووە، تا تایبەتی بکات، و هەروەها دژایەتی نێوان (مطلق: ڕەها) و (مقید: کۆت و بەند)کراویش، هەر وایە، کە ئەو ڕەهابوونە لە موتڵەقەکەدا و لە خودی خۆیدا، لە لایەن شەرعدانەرەوە مەبەست نەبووە، و موقەییەدەکە بۆیە هاتووە تا کۆت و بەندی لەسەر دابنێت، و مەبەستەکەی ڕوون بکاتەوە، چونکە هەم تایبەتکردنی گشتییەکە (تخصیص العام) و کۆتکردنی ڕەهاکە (تقییدالمطلق) ڕوونکەرەوەن بۆ مەبەست وئامانجی شەرعدانەر کە خودا و پەیامبەرەکەیین.

٢- قەدەغەبوونو نەسازانی کۆکردنەوەی دوو شتی دژ بەیەك، بکرێتە بەڵگە بۆ چەسپاندنی یەکسانی و بەرامبەری دوو شتی بێگومان و یەکلایی، بە ڕاستی ئەمە

بەبەڵگەکردنێکی پڕ لە کەمو کورییە، چونکە دژایەتی نێوان دوو شتی یەکلایی (قاطع)، لە واقیعدا مانای کۆبوونەوەیان پێکەوە و کارکردن بە داخوازییەکانیان نییە، و بەڵکو مەبەست ئەوەیە کە لێرەدا دەقێکی یەکلایی هەیە، کە لە شەرعدانەرەوە هاتووە، و دواتر لە دوایەوە دەقێکی تر هاتووە، و ئەمەیان بۆ ئەوە نەهاتووە، کە لە کارکردن بەداخوازییەکەی لەیەك کاتدا لەگەڵی کۆ ببێتەوە، و بەڵکو بۆ ئەوە هاتووە، تایەکەمیان هەڵبووەشێنێتەوە، و لە کارپێکردندا جێگای بگرێتەوە، هەروەك ئەم حاڵەتە بە کرداری لە هەڵوەشاندنەوەی یاسا یەکلاییە پێشووەکاندا بونی هەیە، کە بەیاسای دواتر هەڵدەوەشێنرێنەوە، و هەڵوەشاندنەوەکەشی بە شێوەی ناڕاستەوخۆ و ژێرلێوی و ناڕاشکاوانەیە، و تەنانەت ڕاشکاوانەیش نییە، چونکە لە حاڵەتی هەڵوەشاندنەوەی ڕاشکاوانەدا، هیچ دژایەتییەك لە نێوان ئەو پێشووەیدا کە لابراوە، و ئەو دوایینەدا کە جێگای گرتۆتەوە لە کارپێکراندا، بوونی نییە.

(بەشی حەوتەم)

باسی (التفسير: ڕاڤە و لێکدانەوە) و (التأويل: لێکدانەوە بە مانای دوورمەودا)

توێژینەوەی ئەم بابەتانە، بۆ دوو بەشە باس دابەش دەکەین، کە بەشە باسی یەکەمیان تایبەت دەبێت، بە باسی (تەفسیر: ڕاڤە) و بەشە باسی دووەمیش تەرخان کراوە، بۆ بابەتی (تەئویل: ڕاڤەو لێکدانەوە، بە مانایەکی دوور مەودا):

(بەشە باسی یەکەم)
باسی تەفسیر: ڕاڤەو لێکدانەوە

تەفسیر لە زمانی عەرەبیدا، بە مانای (تەئویل: لێکدانەوە بە مانای دوور مەودا) و بەمانای (ئاشکراکردن) و (ڕوونکردنەوە) و (ئاوەڵاکردن و ڕۆشنکردنەوە) و (ڕاڤەکردن)[1] هاتووە.

و لە زاراوەدا بە چەندها شێواز پێناسە کراوە، کە سەرجەمیان لە کەم و کورتی و زیادەو کەمو کوڕی تر بەدەر نین، بۆیە وا پێشنیار دەکەم، کە بەم شێوازە پێناسە بکرێت: بریتییە لە ڕوونکردنەوەی ئەو بڕیارەی کە پێویستکراوە پراکتیزە بکرێت، ئەگەر ڕوون و ڕۆشن نەبوو.

پاشان لە ڕووی ئەو ئاراستەوەی کە وەری گرتووە، دابەش دەبێت، بۆ ئەم چوار بەشە:

١- التفسیر التشریعي: ڕاڤە کردنی شەرعیی.

٢- التفسیر الفقهي: ڕاڤە کردنی فیقهی.

٣- التفسیر القضائي: ڕاڤە کردنی دادوەری.

٤- التفسیر العلمي: ڕاڤە کردنی ئەکادیمی - زانستی.

و شرۆڤەی ئەم چوار جۆرە تەفسیرە، لە چوار باسو مەبەستدا، دەخەینە ڕوو.

شایەنی باسە کە تەفسیر کردارێکە دەدرێتە پاڵ بکەرێك، کە ئەویش شەرعدانەرە، کە خودا و پەیامبەرەکەیین، ئەگەر تەفسیرەکە سەر بە بابەتی شەرع بوو، و لە تەفسیری فیقهیشدا بکەرەکە شەرعزانەکەیە، و لە تەفسیری ئەکادیمیدا بکەرەکە ئەو زانایەیە کە ڕاڤەکەی کردووە، و لە تەفسیری دادوەریشدا، بکەرەکە دادوەرەکەیە، و دانە پاڵی بکەر لە سەرجەمی ئەم جۆرانەدا، بۆلای شەرع و فیقهـ دادگاو ئەکادیمیا، دانەپاڵێکی خوازەو مەجازییە.

---

[1] - فەرهەنگی (اللسان العرب) بەشی (فاء) و پیتی (ڕاء) و (مونجید) ماددەی (فسّر).

(مەبەستی یەکەم)
تەفسیری شەرعییانە

ڕاڤەی شەرعی: بریتییە لەوەی کە شەرعدانەر، و یان یاسادانەر،[1] و یان ئەوانەی کە بریکارن و سەرپشك کراون، لە لایەن ئەمانەوە پێی هەڵدەستن، و لە نمونەی تەفسیری شەرعییانە، وەك تایبەتکردنی دەقی گشتی (تخصیص النصّ العام) و کۆت و بەندکردنی دەقی ڕەها (تقیید النص المطلق) و ڕوون کردنەوەی دەقی کورت و پوخت (بیان النصّ لمجمل) بەم شێوەیەی لای خوارەوە:

- یەکەم: تایبەتکردنی دەقی گشتی (تخصیص النصّ العام):

ئەم تایبەتکردنە، ڕاڤەو ڕوون کردنەوەیە[2]، چونکە لە ئەسڵدا ئەو عامە عام بوون تیایدا مەبەست نەبووە، و ئەم مەبەست و ئامانجە نەزانراو و نادیار و ناڕوون بووە، بۆ کەسە ئەرك لەسەر شانەکە، چونکە ئەگەر تایبەت نەکرایە، ئەوا بە پێی دلخوازی گشتی بوونەکە کاری دەکرد، بۆیە (تەخصیص: تایبەت کردن) سەبارەت بە کەسی موکەللەف، بەو ڕاڤە و تەفسیرە هەژمار دەکرێت، کە شەرع مەبەستی بووە، تا کەسەکە بەرچاو ڕوون بێت تیایدا، و کار بە خودی ئامانج و مەبەستەکە بکات، و نموونەی کردلری (عام) وەك ئەم ئایەتە پیرۆزە کە دەفەرموێت: ﴿ وَٱلْمُطَلَّقَٰتُ يَتَرَبَّصْنَ بِأَنفُسِهِنَّ ثَلَٰثَةَ قُرُوٓءٍ ﴾[3].

و سەرەڕای ئەوەی کە لەفزی (المطلقات) جەمعی مؤنثی سالمە، و ئەلف و لامی سەرلپاگیری (إستغراق)ـی، پێوەیە، مانای ئەوە دەگەیەنێت، کە هەموو ئافرەتێکی تەڵاقدراو،

---

[1] – (الشارع: شەرعدانەر) زاراوەیەکە کە سەبارەت بە شەریعەتی ئیسلامی بە کار دەهێنرێت، چونکە دەستەواژەیەکە ئاسانەو سەختی و زۆر لە خۆکردنی تیادانییە، بە پێچەوانەی (المشرّع: شەرعدانەری یاسایی: یاسادانەر) کە گوزارشت دەکات، لە سەر زۆر لە خۆ کردن، و هەلگرتنی سەختی و دژواری، بۆیە لە یاسادا بە کار دەهێنرێت.

[2] – هەندێك لە مالکییەکان ئەم پرۆسەی تایبەتکردنەی عامیان، بە (تەئویل) داناوە، نەوەك (تەفسیر) و هەندێکی تریش وەك حەنەفییەکان بە (نەسخ) یان، داناوە، و هەر دوو ئاراستەکەیش نەیانپێکاوە، و وردەکارانە بیریان نەکردووەتەوە، و ڕای ڕاست ئەوەیە کە ئەم پرۆسەی تایبەتکردنی عامە، ڕاڤەو ڕوونکردنەوەیە، و تەئویلکردن نییە.

[3] – سورةالبقرة: ٢٨٨.

ماوەی عیددەکەی سێ (قورء)ـە، ئیتر بە لێکداهوەی خوێنی بێ نوێژی بێت، یان پاکبوونەوە، هەرچەندە کە ئەم مانا ڕووکەشە، مەبەستو ئامانجی شەرعدانەر نەبووە، بۆیە مەبەستەکە وا ڕاڤەکراوە، کە عیددەکەی سێ قورئە، ئەگەر گوزرابوویەوە و سەرجێیی لە گەڵدا کرابوو، و دوو گیان نەبوو، و لەو ئافرەتانەیش بوو کە پرسی بێ نوێژی و پاکبوونەوە دەیگرتەوە، و ئەمەیش بە پێی ئەم ئایەتانەی لای خوارەوە:

أ- خودای مەزن ئەوەی ڕوون کردۆتەوە، کە ئافرەتی تەڵاقدراو پێش گواستنەوەی و سەرجێیی لە گەڵکردنی، بە هیچ جۆرێك، عیددەی لەسەر نییە، کە دەفەرموێت: ﴿يَٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُوٓاْ إِذَا نَكَحۡتُمُ ٱلۡمُؤۡمِنَٰتِ ثُمَّ طَلَّقۡتُمُوهُنَّ مِن قَبۡلِ أَن تَمَسُّوهُنَّ فَمَا لَكُمۡ عَلَيۡهِنَّ مِنۡ عِدَّةٖ تَعۡتَدُّونَهَاۖ فَمَتِّعُوهُنَّ وَسَرِّحُوهُنَّ سَرَاحٗا جَمِيلٗا﴾[1].

کە (تَمَسُّوهُنَّ) بە مانای جووتبوون لەگەڵیاندا هاتووە.

ب- پەروەردگار فەرموویەتی، کە عیددەی ئافرەتی تەڵاقدراوی دووگیان، بە دانانی سکەکەیەتی، وەك دەفەرموێت: ﴿وَأُوْلَٰتُ ٱلۡأَحۡمَالِ أَجَلُهُنَّ أَن يَضَعۡنَ حَمۡلَهُنَّ﴾[2].

ج- پەروەردگار ڕوونی کردۆتەوە، کە ئەو ئافرەتە تەڵاقدراوەی کە چووەتە تەمەنی نائومێدییەوە، و ئیتر خوێنی بێ نوێژی نەماوە، و یان منداڵەو نەگەیشتۆتە تەمەنی باڵغبوونەوە، عیددەکەی سێ مانگە، وەك دەفەرموێت: ﴿وَٱلَّٰٓـِٔي يَئِسۡنَ مِنَ ٱلۡمَحِيضِ مِن نِّسَآئِكُمۡ إِنِ ٱرۡتَبۡتُمۡ فَعِدَّتُهُنَّ ثَلَٰثَةُ أَشۡهُرٖ وَٱلَّٰٓـِٔي لَمۡ يَحِضۡنَۚ﴾[3].

و شایەنی باسە کە تەمەنی نائومێدی، لە نێوان (٤٥) بۆ (٦٠) ساڵیدایە، و بەزۆری بە پێی ئافرەت و ژینگەکەی دەگۆڕێت.

١- سورة الأحزاب: ٤٩.

٢- سورة الطلاق: ٤.

٣- سورة الطلاق: ٤.

- دووەم: کۆتکردنی ڕەها (تقیید المطلق):

کە ئەمەیش بریتییە لە ڕاڤەکردنی موتڵەقەکەو ڕوونکردنەوەی لەبەر ئەوەی کە ئەو ڕەهابوونە، لە بنەڕەتدا مەبەست نەبووە، لە لای شەرعدانەر، و جائەم مەبەست نەبوونە لە موتڵەقەکەدا، ناڕوون و لێڵ و تەمومژاویی و نەزانراوە سەبارەت بە کەسی ئەرك لەسەر شان، و پێویستی بە بەرچاوڕوونی هەیە، بۆیە ئەم کۆتو بەندکردنەی بە ڕاڤە و ڕوونکردنەوەی مەبەستەکە دادەنرێت، و لە نموونەی پڕاکتیکی ئەم بابەتە، وەك:

أ- پەروەردگار لەم ئایەتە پیرۆزەدا کە دەفەرموێت: ﴿حُرِّمَتْ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةُ وَالدَّمُ وَلَحْمُ الْخِنْزِيرِ﴾[1].

و کە خوای پەروەردگار لەم ئایەتە پیرۆزەدا بە ڕەهایی (خوێن)ـی، حەرام کردووە، و بەڵام ئەم ڕەهابوونە مەبەستی خودای مەزن نەبووە، و ئەم بێ مەبەستییەیش بۆ کەسی موکەللەف ناڕوونە، بۆیە خودای گەورە خۆی ڕوونی کردۆتەوە و ڕاڤەی کردووە، کە مەبەست لە (الدم: خوێن)ـی، -حەرام- خوێنە ڕژاوەکەیە، وەك دەفەرموێت: ﴿قُل لَّا أَجِدُ فِي مَا أُوحِيَ إِلَيَّ مُحَرَّمًا عَلَىٰ طَاعِمٍ يَطْعَمُهُ إِلَّا أَن يَكُونَ مَيْتَةً أَوْ دَمًا مَّسْفُوحًا أَوْ لَحْمَ خِنزِيرٍ فَإِنَّهُ رِجْسٌ أَوْ فِسْقًا أُهِلَّ لِغَيْرِ اللَّهِ بِهِ ۚ فَمَنِ اضْطُرَّ غَيْرَ بَاغٍ وَلَا عَادٍ فَإِنَّ رَبَّكَ غَفُورٌ رَّحِيمٌ﴾[2].

مەبەستیش لە (المسفوح) ئەو خوێنە ڕژاوەیە کە لە جێگا بنەڕەتییەکەی خۆیەوە ڕۆیشتووە بۆ جێگایەکی تر کە کاتێك لە غەیری جێگا بنەڕەتییەکەی خۆیدا، هەوای بەردەکەوێت، زیان دەدات لە تەندروستی ئەو کەسەی کە دەیخواتەوە، چونکە لەم حاڵەتەدا، شیاوترین جێگایە بۆ گەشە کردنی میکرۆبەکان[3].

ب- پەروەردگار لەم ئایەتە پیرۆزەدا کە دەفەرموێت: ﴿كُتِبَ عَلَيْكُمْ إِذَا حَضَرَ أَحَدَكُمُ الْمَوْتُ إِن تَرَكَ خَيْرًا الْوَصِيَّةُ لِلْوَالِدَيْنِ وَالْأَقْرَبِينَ بِالْمَعْرُوفِ ۖ حَقًّا عَلَى الْمُتَّقِينَ﴾[4].

1- سورة المائدة: ٣.

٢- سورة الأنعام: ١٤٥.

3- الأسلام والطب الحديث: د.عبدالعزيز إسماعيل - أصول الفقه الأسلامي، زكي الدين شعبان، ل٣٦.

4- سورةالبقرة: ١٨٠.

لەفزی (وەسیەتی) بەڕەهایی هێناوە، کە ئەم موتڵەق و ڕەهابوونە، لە رووکەشدا ئەوە دەگەیەنێت، کە وەسیەتەکە هەرچەندبێت، هەر دروستە، هەموو سامانەکەی بکاتە وەسیەت، و یان دوو سێیەکی، و یان نیوەی و یان سێیەکی، و یان هەرچەندی بەوەسیەت بدات، هەردروستە لە کاتێکدا کە ئەم ڕەهابوونە شەرعدانەر مەبەستی نەبووە، و بەڵکو مەبەستی سێیەك، و کەمتر لە سێیەك بووە، و کە ئەم ئەندازەیەش نەزانراو و ناڕوون و ئاڵۆز بووە، لەلای کەسی ئەرك لە سەر شان (موکەللەف) و پێغەمبەر ﷺ سەرپشك کراوە، کە ئەم ڕەهایەتییە کۆت و بەند بکات، و بەسێیەك، یان کەمتر لە سێیەك دیاری بکات، و ئەمەیش لە دوای لێدەرکردنی تێچووەکانی، گواستنەوەی مردووەکە تا دوا مەنزڵگەی لە گۆڕستان، و هەروەها لە دوای لێدەرکردنی قەرزەکانی ئەگەر قەرزار بوو، ئەمەیش لە بەر ئەم فەرموودەیەی سەعدی کوڕی ئەبی وەقاص (خوای لێ ڕازی بێت):(قلت یا رسول الله أنا ذو مال (أي صاحب مال) وفي رواية أنا كثير مال ولا يرثني إلا ابنة لي واحدة، أفأتصدق بثلثي مالي؟ قال ﷺ لا. قلت افأتصدق بشطره ـ نصفه ـ؟ قال لا. افأتصدق بثلثه؟ قال الثلث والثلث كثير، انك إن تذر ورثتك أغنياء خير من تذرهم عالة يتكففون الناس)).[1] واتە: سەعدی کوڕی ئەبی وەقاص (خوای لێ ڕازی بێت) بە پێغەمبەری ﷺ فەرموو، من کابرایەکم موڵکو سامانم زۆرە، و تەنها کچێکم هەیە، کە میراتم لێدەبات، ئایا دوو سێیەکی ماڵەکەم و سامانەکەم بکەمە خێر؟ پێغەمبەرﷺ فەرمووی: نەخێر، جا گوتم: ئەی ئایا نیوەی بکەم بە خێر؟ فەرمووی، نەخێر، جا گوتم: ئەی ئایا سێیەکی بکەم بە خێر؟ فەرمووی: سێیەك باشە و زۆریشە، لە ڕاستیدا تۆ ئەگەر کەسوکارەکەت لە دوای خۆت بە دەوڵەمەندی بە جێبهێڵیت زۆر باشترە لەوەی کە بەهەژاری جێیان بهێڵیت، و تا دەست لە خەڵکی پان بکەنەوە.

و سەرجەمی ئەوەی کە باسمان کرد سەبارەت بە گونجاندنی تایبەتکردنی دەقی گشتیو کۆتکردنی دەقی ڕەها، بەوەی کە ئەمانە ڕاڤەی شەرعییانەن، ئەمانە جێبەجێ دەکرێن بەسەر تایبەتکردنی گشتی و کۆتکردنی ڕەها لە دەقە یاساییەکانیشدا، و پێشتر نموونەی ئەمەیش ڕابورد، لە باسی تایبەتکردنی گشتی و کۆتکردنی ڕەها لە شەریعەتو یاسادا.

[1] متفق عليه اخرجه البخاري في كتاب الوصايا باب الوصية بالثلث ينظر شرح فتح الباري. ٢٤٦٤/٥ والنسائي في باب الوصية بالثلث ٢٤١/٦

سێیەم: راڤەکردنی دەقی کورت و پوخت: تفسير النص المجمل:

(المُجمَل: دەقی کورتو پوخت) بریتییە لەو لەفزەی کە گوزارشتکردنەکەی لەسەر ئەو حوکمەی کە مەبەستییەتی گوزارشتێکی ڕوون نییە، جا ئەمەیش یان لە بەر ئەوەیە کە لەمانا زمانەوانییەکەیەوە گواستراوەتەوە بۆ مانایەکی شەرعیی، یان یاسایی بەبێ ئەوەی کە مانا تازە زاراوەییەکەی ڕوون بکرێتەوە، و یاخود ئەو کورت و پوخت بوونەی لە ئاڵۆزی دەقەکەوە، و ناڕوونی دەستەواژەکانییەوە سەرچاوەی گرتووە و هاتوتە ئاراوە.

و لە نێوان زانایانی ئیسلامدا، ڕاجیایی لەسەر ئەوە نییە، کە دەقی کورت و پوخت (موجمەل) لە مانای یەکەمیاندا، لەسەر ئەو حاڵەتی کورتو پوخت بوونەی نامێنێتەوە، و نەماوەتەوە، و بەڵکو پێغەمبەر ڕوونی کردۆتەوە، و لە پێش کۆچی دواییدا ڕاڤەی کردووە، بەبەڵگەی ئایەتی:

﴿ بِٱلۡبَيِّنَٰتِ وَٱلزُّبُرِۗ وَأَنزَلۡنَآ إِلَيۡكَ ٱلذِّكۡرَ لِتُبَيِّنَ لِلنَّاسِ مَا نُزِّلَ إِلَيۡهِمۡ وَلَعَلَّهُمۡ يَتَفَكَّرُونَ ﴾[1].

بە مانا دووەمینەکەیان، ئەوا تەنانەت لە دوای کۆچی دوایی پێغەمبەر ﷺ هەر لە سەر ناڕوونی و ئاڵۆزییەکی خۆی ماوەتەوە، و مانەوەی ئەم ئاڵۆزییە بۆ هەندێ لە موجتەهیدەکانە، نەوەك هەموویان، بۆیە لە سەر کەسی موجتەهید پێویستە کە خۆی ماندوو بکات، تا ڕاڤە و ڕوونکردنەوەیی دەست دەکەوێت، و ئاڵۆزییەکەی لادەبات.

جا لە نموونەی ڕوونکردنەوەکانی پێغەمبەر ﷺ و ڕاڤە کردنی بۆ دەقە کورتو پوختەکان، واتە موجمەل، لەسەر مانا یەکەمینەکەی وەك ئەم نموونە گەلەی لای خوارەوە:

أ- ڕاڤەکردنی زاراوەی (الصلاة: نوێژ) لەو ئایەتانەیدا کە فەرمان دەکەن بە نوێژکردن، کە پێغەمبەر ﷺ بە گوفتار و کردارەکانی لە بەردەم هاوەڵانیدا، ڕاڤەی کردووە، و لێکی داوەتەوە، و پاشان پێی فەرموون:(صلوا كما رأيتموني أصلي[2] - بەو شێوازە نوێژ بکەن، کە من دەبینن دەیکەم).

ب- ڕاڤەی (حەجکردن: سەردانکردنی ماڵی پەروەردگار) لەو ئایەتەیدا کە فەرمانی کردووە بەم ئەرکە پیرۆزە، کە پێغەمبەر ﷺ پایەو مەرج و سوننەت و یاساو دەستور و کردار و

---

[1]- سورةالنحل: ٤٤.

[2] متفق عليه. أخرجه أصحاب السنن بسند صحيح.

گوفتارەکانی لە بەردەم هاوەڵانیدا (خوالێیان ڕازی بێت) ئەنجام دەدا، و پاشان دەیفەرموو پێیان: (خذوا عني مناسككم)[1] – (یاساو دەستوورو کردار و گوفتارەکانی حەجکردن، لەمنەوە وەربگرن و فێریان ببن).

ج– ڕوونکردنەوەو ڕاڤەکردنی بۆ شێوەو چۆنییەتی و ئەندازەی زەکاتدان لەو ئایەتانەیدا کە فەرمان دەکەن پێی، کە ئەو سامانانەی کە زەکاتدان تیایاندا پێویستە ڕوونی دەکردنەوە و ئەو ئاستەی کە زەکاتدانی تیادا پێویست دەبێت، دیاری دەکرد[2]، و ئەو ئەندازەیەی کە پێویستە لەسامانەکەدا دەربکرێت، و بدرێت بەوانەی کە شایستەی زەکات پێدانن، ڕوونی دەکردەوە[3].

د– ڕوونکردنەوەی ئەوەی کە حەجکردن تەنها یەك جارە، و بەڵام فەرمانکردن بە نوێژکردن و ڕۆژوو گرتن دووبارە بوونەوەی تیادایە، و بۆیە تەواوی ئەوەی کە لە قورئانی پیرۆزدا هاتووە، و ڕاڤەکردنی خراوەتە سەرشانی پێغەمبەر ﷺ و ئەویش پێی هەستاوە، و ئەمەیش بە تەفسیری شەرعییانە دادەنرێت، واتە ئەو تەفسیرو ڕاڤەیەی کە شەریعەت دەیخوازێت.

- تایبەتمەندییەکانی تەفسیری تەشریعی:

تەفسیر و ڕاڤەی شەرع ڕەنگ، هەم لە بوارە فیقهی و هەم لە بوارە دادوەرییەکەدا، بە کۆمەڵێك تایبەتمەندی جیادەکرێتەوە، کە گرنگترینیان ئەمانەن:

١– لە ڕوانگەی پابەندکردنەوە، هێزی دەقە ڕاڤەکراوەکەی هەیە، و بۆ هەر کەسێك کەکار بەدەقە ڕاڤەکراوەکە بکات، پێویستە بەو ڕاڤەیەشەوە پابەند بێت.

٢– هەمیشە سروشتی وایە، کە ئامانجەکەی پێکاوە، و هەڵە کردن هەڵناگرێت، چونکە ڕاڤەی شەرعدانەرە، کە خودلو پەیامبەرەکەیین و ئەم دوو زاتەیش لە هەڵە دوورن.

لەبەر ئەوەی کە ئەم ڕاڤەیە، هەمان حوکمی دەقە ڕاڤەکراوەکەیشی هەیە، بۆیە شوێنەوار و کاریگەری گەڕانەوە بۆ سەر ئەو دەقەی پێوە دیارە.

---

[1] رواه مسلم من حديث جابر.

[2] النصاب: المقدار الذي تجب فيه الزكاة من النقود والحبوب والحيوانات وغيرها كعشرين مثقالا من الذهب واربعين شاةً من الغنم ونحو ذلك

[3] كقوله ﷺ في اربعين شاة شاة وقوله ليس فيما دون خمسة اوسق زكاة

(مەبەستی دووەم)
ڕاڤە و لێکدانەوەی فیقهی

بریتییە لەو ڕاڤەو لێکدانەوەیەی کە شەرعزان دەیگرێتە ئەستۆ، ئیتر چونیەکە شەرعزانی بواری فیقهی شەریعەت بێت، و یان یاساناسی بواری یاسا بێت، بۆیە هەوڵە ئیجتیهادییەکانی شەرعزانانی ئیسلام بۆ هەڵهێنجانی حوکمە شەرعییەکان لە دەقەکانەوە، ئەوە ڕاڤەکردنی ئەو دەقانەیە، چونکە حوکم لە دەقەکان دەرناهێنرێت، مەگەر لە دوای ڕوونکردنەوە و ئاشکراکردنی مەبەستی سەرچاوەکەی، و پێشتریش باسمانکرد، کە سەرچاوە پاشکۆییەکانی فیقهی ئیسلامی، سەرچاوەی ئاشکرا کارن، و سەرچاوەی بەدیهێنان، و هێنانە ئاراوەنین، بۆیە بەو ئامرازانە هەژمار دەکرێن، کە کەسی موجتەهید پشتیان پێ دەبەستێت، بۆ ڕاڤەکردنی دەقە گشتییەکان، و گێڕانەوەی بابەتە لاوەکییەکان بۆ سەریان، لە بڕیار و یاساکاندا، و بۆ نموونە (قیاسکردن: بەبەردالگرتن) ئامرازێکە بۆ ڕاڤەکردنی ئەو دەقەی کە سەرچاوەی حوکمی شتە قیاس لە سەر کراوەکەیە، و بۆیە موجتەهید بە کاری دەهێنێت، بۆ فراوانکردنی ئەو دەقە، تەنانەت قیاسکراوەکەیش بگرێتەوە، و بەم پێیە بێت سەرچاوەی حوکمی قیاس کراوەکە، ئەو دەقەیە کە گوزارشت دەکات لە سەر قیاس لە سەر کراوەکە، بۆیە پرۆسەی قیاسکردن، بریتییە لە ڕاڤەکردنێك لە پێناو فەراهەمکردنی گشتگیری و سەرلاپاگیری دەقەکەدا، بەس ئەوەندە هەیە کە ئەم پرۆسەی فەراهەمکاری و فراوانکارییە لە ڕێگای قیاسەوە دەکرێت، و دروست نییە، کە سەبارەت بە بابەتە لاوەکییەکان، دادوەر یان موجتەهید پێی هەڵبسێت، و تا دواجار ئەم پرۆسەی قیاسکردنە ببێتە هۆی ئەفراندنی سزایەك، و یان تاوانێکی وا کە دەقی لەسەر نەهاتبێت، ئەمەیش بە پێی بنچینەی: (لا جریمة ولا عقوبة إلا بالنص: تەنها دەق دەتوانێت شتێك بە تاوان دابنێت، و یان سزای لەسەر دابنێت).

و هەروەها کارکردن بە بەرژەوەندی، لە پرسێکی دیاریکراودا، بە مەبەستی دۆزینەوە و زانینی حوکمەکەی، بە ڕاڤەکردنی ئەو دەقە دەبێت، کە فەرمانی کردووە بە ڕەچاوکردنی ئەو بەرژەوەندییە، و بەرژەوەندی مرۆڤیش لە ئامانجەکانی شەریعەتن، هەروەك پەروەردگار بەدەق ئەمەی فەرمووە:

﴿وَمَآ أَرۡسَلۡنَٰكَ إِلَّا رَحۡمَةً لِّلۡعَٰلَمِينَ﴾[1].

و پێشتریش ئەوەمان ڕوونکردەوە، کە مەبەست لە ڕەحمەت و میهرەبانی لەم ئایەتە پیرۆزەدا، بریتییە لە بەرژەوەندی مرۆڤەکان، لەو سودانەی کە پێویستە بۆی فەراهەم بکرێت، و لەو زیانانەی کە پێویستە پێش ڕوودانیان لێی لابدرێت، و تەنانەت دوای ڕوودانیشیان لێی دوور بخرێتەوە و لەسەری لاببرێت، و بەم پێیە بێت، بێگومان کە سەرجەمی بیروڕا و ئیجتیهادەکانی شەرعزانانی ئیسلام، لە هەموو مەزهەبەکاندا بە ڕاڤە و لێکدانەوە دادەنرێت، بۆ سەرچاوە شەرعییەکان جا چ سەرچاوەی ڕاستەوخۆ بن، واتە سەرچاوەی بەدیهێنەرین، و یان سەرچاوەی ناڕاستەوخۆ بن، واتە سەرچاوەی ئاشکراکار و دەرخەر بن، و هەروەها سەرجەمی ڕاڤە و شرۆڤەکانی یاسا بە هەموو ئەو بابەتانەی کە لێوەی دەبنەوە، و یاساناسان هەستاون بە ڕاڤەکردنیان، و هەریەکە لە پسپۆڕیی تایبەتی خۆیدا، ئەمانە ڕاڤەی فیقهین بۆ دەقە یاساییەکان، بۆیە ڕاڤەی هەموو ماددەیەك لەماددە یاساییەکان، ئەوە تەفسیرێکی فیقهییە بۆی، ئیتر ئامرازی بەکارهاتوو، بۆ ڕوونکردنەوەی ئەو ماددەیە، لە لایەن ڕاڤیارەوە هەر چۆنێك بێت و هەرچی بێت، چوونییەکە.

جا لەم ڕوانگەیەوە، دەبینین کە هیچ پاساوێك لە ئارادا نییە بۆ پەخشکردنی هۆکارەکانی تەفسیرکردن و ئامرازەکانی لەیاسادا، و یان ڕوونکردنەوەی ئەو ئاڵۆزی و کەمو کورتییەی کە بووەتە هۆکاری پێویستکردنی ئەو تەفسیرکردنە، و هەروەها پشت بەستن بەو ئامرازانەی کە بۆ ڕوونکردنەوە بەکار دەهێنرێت، لەو نمونانەیدا کە هەموو توێژینەوەیەکدا، لە هەموو پەرتوکێکدا دووبارە دەبنەوە، کە ڕاڤەکردنی دەقەکانی گرتبێتە خۆ، چونکە هۆکارەکانی تەفسیرکردن و ئەو ئامرازانەی کە پشتیان پێ دەبەسترێت لەو تەفسیرکردنەدا، و ئەو نموونانەی کە هەندێك دەیانگوازنەوە و وەریان دەگرن لە هەندێکی تر بەمەبەستی ڕوونکردنەوە، ئەمانە چەسپاوین و هەروەها بۆ هەموو یاسایەکیش بەزۆری گونجاوین، و بەڵکو بە پێی گۆڕانی یاساو بەرژەوەندی و نەریتەکان، ئەوانیش گۆڕانیان بەسەردانایەت، لە هەموو یاسایەکدا، و لە هەموو کاتو شوێنێکدا بۆیە دەبینین کە ڕاڤە یاساییەکان هەر یاسا ناسێك کردبنی، و بیکات پێویستی بە جۆرێك لە توانا و لێوەشاوەیی هەیە، تا ئەرکی ئەو ڕاڤەکردنە بگرێتە ئەستۆ، و پرۆسەیەکی لەم جۆرەیش

---

[1] - سورةالأنبياء: ١٠٧.

بە تەفسیری فیقهی دادەنرێت، و دەستگرتن بە گواستنەوەو توێژینەوەی هەندێك لە هۆکارەکانی لێڵی و ئاڵۆزی و ئامرازەکانی لادانی ئەم ئاڵۆزییە لە گشت توێژینـەوە و پەرتوکێکدا کـارێکی بـێ بەرنامەو هەوڵتەپیـە و کـاتو تەمـەن بـە فیرۆدانـە، چـونکە دیـاریکردنی هۆکارەکـانی ئـاڵۆزی و ئامرازەکانی لادانی لە هـەموو یاسـایەکدا، و لـە گشـت سـەردەم و شـوێنێکدا، کـارێکی مـەحاڵو نەگونجاوە.

- تایبەتمەندییەکانی تەفسیری فیقهی:

١- تەفسیری فیقهی پابەندکارنییە، نەبۆ خودی شەرعزان (فەقیهەکە) و نـەبۆ کەسـی تـر، و بەڵام هەم لە ڕووی شەرعی و هەم لە ڕووی یاساییەوە کارپێکردنی دروستە، ئەگەر نەچەسپابوو، کە تەفسیرێکی هەڵەیە.

٢- تەفسیری فیقهی، دەگونجێت وابێت و پێکـابێتی و دەگونجێـت هەڵـەیش بێـت، چـونکە کەسی ڕاڤیار موجتەهیدە، و لە ڕاڤەکردنەکەیدا ئیجتیهاد دەکات، و هەموو موجتەهیدێکیش وەك چۆن دەگونجێت، ڕاست بکاتو بیپێکێت، هەر بەو شێوازەیش دەگونجێت کە بکەوێتە هەڵـەوە، چونکە مرۆڤە و تەنها خودای مەزن لە هەڵە پارێزاوە و کامڵە.

٣- تەفسـیری فیقهـی: سـەبارەت بەیاسـا، یارمەتیـدەری یاسـادانەرە، چـونکە ڕاڤیـار لـە ڕاڤەکردنەکەیدا، کەمو کورتی یان زیادە و ئاڵۆزی لە ماددەکـەدا دەرخسـتووە، کـە بـەم هۆیـەوە یاسادانەرەکە سوود لەو تەفسیرکردنە وەردەگرێت، لە کـاتی پێداچـوونەوەی ماددەکـەدا، و یـان لەکاتی گۆڕینو هەموارکردنەوەیدا.

٤- تەفسـیری فیقهـی، چ شـەرعیی و چ یاسـاییەکەی، بـە یارمەتیـدەر هـەژماردەکرێت، بـۆ دادوەر لـە کـاتی پڕاکتیزەکردنـی دەقەکانـدا، چـونکە جـاری وا هەیـە، کـە دادوەر بـە ئیجتیهـاد کردنەکەی ناگاتە ئەو خاڵەی کە موجتەهیدەکە لـە تەفسـیر کردنەکەیـدا پێـی گەیشـتووە، بۆیـە لەسەر دادوەر (قاضي) پێویستە کـە بـەردەوام لەپەیوەندیـدا بێـت، لەگـەڵ تەفسـیری فیقهیـدا، بەمەبەستی دیاریکردنی ئەو دەقەی کە پێویستە بکرێتە کـرداری و پڕاکتیزەبکرێـت، بـەڵام ئـەوە هەیـە کـە تەفسـیری فیقهـی هـەروەك چـۆن پابەندکارنییـە، بـۆ شـەرعزانی ڕاڤیـار، و یـان هەرشەرعزانێکی تر، هەر بەو شێوازەیش پابەندکارنییە، بۆ دادوەرەکەیش، و دەتوانێت کە واز لە ڕاڤەکردنێك بهێنێت، و کار بە ڕاڤەیەکی تر بکات، ئەگەر بەشیاوترو دروستتری دانا.

(مەبەستی سێیەم)

(ڕاڤەکردنی دادوەری: التفسیرالقضائي)

ئەو ئەرکەی کە لە ڕاڤەکردندا، لە ئەستۆی دادوەردایە مەترسیدارترە لەو ئەرکەی کە لەگەڕدنی شەرعزاندایە، چونکە دادوەر (قاضي) ئەگەر دەقەکەی ڕاڤەکرد، و هەڵەی کرد، بەپێی ڕاڤە هەڵەکەی بڕیاردا، ئەوا زیان دەگەیەنێت بەلایەنە ماف خوراو و ستەملێکراوەکە، و دواجار لە بڕیارەکەیدا دادگەر نەبووە، و جاری وایش هەیە هەر هەست ناکات، بەوەی کە بەهەڵە بڕیارەکەی دەرکردووە، بۆ وێنە کەبڕیاردات، لەسەر لە سێدارەدان، و جێبەجێیش کرابێت، و یان کردەوەیەکی ناپەسەندی حەڵاڵ کردبێت، و کاریشی پێکرابێت، ئەمە بەپێچەوانەی ڕاڤەی شەرعزانەوەیە، کە هەر لە خودی ڕاڤیارەکەوە دەکرێت، بزانرێت کە هەڵەیە، و یاخود لە ڕێی ڕاڤیارێکی ترەوە پێی بزانرێت، و پاشانیش بێگومان کە ڕاڤەی دادوەر تەنها کورت هەڵناهێنرێت، لەسەر ئەودەقەی کە نیازوایە پراکتیزەبکرێت، و بەڵکو یەکەم شتێك کە پێویستە لەسەری، بریتییە لە گونجانی ئەو پێشهاتەی کە خراوەتە بەردەمی، و یاخود گونجاندنی ئەو هەڵسوکەوتو مامەڵەیەی کە داواکراوە حوکمەکەی ڕوون بکرێتەوە، چونکە دادوەر ناتوانێت، ئەو دەقە دیاری بکات کە پێویستە پراکتیزە بکرێت، مەگەر لەدوای گونجاندنی ئەو پێشهاتە، یان ئەو هەڵسوکەوتو مامەڵەیە، چونکە گونجاندن لە واقیع و جیهانبینیدا بریتییە لە ڕامکردنی ڕوودلو و پێشهاتەکە بۆ ئەو یاسایەی کە دانراوە، بۆ چارەسەرکردنی حوکمەکەی، و هەر بەم شێوازەیش لە تەفسیری ئیجتیهادیدا، لەسەر دادوەر پێویستە کە ئەو بارۆدۆخانەی کە پەیوەستن بە پێشهاتەکەوە و یان بە هەڵسوکەوتەکەوە و یان بە ڕابردوویەکی دادوەرییەوە بگونجێنێت، تا بۆی دەربکەوێت و بە دڵنیایی بزانێت کە ئەو بارودۆخ و هەڵسوکەوتانە شیاوی سزای توندن، و یان شیاوی ئەوەن سزا لەسەریان سووك بکرێت، چونکە لە دۆخی تایبەتیدا ڕوویان داوە، و ئەم دوو دڵنییە لە ئاستی توندترینەوە یان سووککردنەوەی سزای کردەوەکەدا لە حاڵەتی سێیەمدا لە بەرژەوەندی تۆمەتباردا و لە بابەتە سزا لەسەرەکاندا، ڕاڤەدەکرێت ئەمەیش بە پێی بنچینەی (الشك يفسر لصالح المدين: دوو دڵی و گومان لە بەرژەوەندی قەرزاردا

ڕاڤەدەکرێت) هەروەك لە سەر دادوەر پێویستە کە بەڵگە و دۆکیۆمێنتەکان لەو دۆلیانەدا کە خراونەتە بەردەمی ڕاڤەبکات، و هەروەها ڕاڤەی ئەو قسانە بکات، کە هەردوولای لە یەکترناکۆکی دۆاکە لەو بارەیەوە کردوویانە، تا دواجار بگات بە پلەی بڕواهێنان و دڵنیایی لەسەر دروستی ئەو بڕیارەی کە لەو بارەیەوە دەری دەکات و هەروەها لەسەری پێویستە کە پشت بە ڕاڤەی شەرعزانان و پسپۆڕان ببەستێت، هەروەك لە سەریشی پێویستە کە لە ڕاڤەی دەقی پەیوەندیدار بە سزادانەوە فراوانکاری بەکارنەهێنێت، هەروەك ئەمەمان لە ڕاڤەکردن بەقیاسدا باسکرد، تا وەکو ئەم ڕاڤە فراوانخوازەی نەبێتە هۆکاری ئەفراندنی تاوانێك و یان سزایەك.

- تایبەتمەندییەکانی تەفسیری دادوەری:

١- تەفسیر و ڕاڤەی دادوەری بۆ خودی دادوەر پابەندکارنییە لە پرسێکی هاوشێوەدا، ئەگەر دووبارە بوویەوە و هاتەوە بەردەمی، و هەروەها بۆ دادوەرێکی تریش پابەندکار نییە، چونکە بۆی هەیە کە لە ڕاڤەکردنەکەیدا تووشی هەڵە بوو بێت.

٢- دادوەر لە ڕاڤەکردنەکەیدا، بۆی هەیە پێکابێتی، و بۆیشی هەیە کە هەڵەی کردبێت، و بەم پێیەبێت، ئەگەر شیاو نەبوو، بۆ دادوەری کردن و ئیجتیهادو ڕاڤەکردن، و یان شیاو بوو، بەڵام هەوڵەکانی لە ڕاڤەکردندا نەخستبووە گەڕ، ئەوە بە کەمتەرخەم دادەنرێت، و ئەو دەرهاویشتانەی کە لە بڕیارو حوکمەکەی ئەو دەکەونەوە: کە لە ڕاڤە هەڵەکەی ئەوەوە سەرچاوەیان گرتووە، لە ئەستۆو گەردنیدان، و بۆیە بەرپرسیارێتی تاوانی لە بابەتی تاوانکارییەکاندا لەسەرەو هەروەها بەرپرسیارێتی مەدەنی لەو بابەتانەدا لەسەرە، کە سزایان لە سەر نییە، وەك بژاردن، و هیچ جیاوازیش لەوەدا نییە کە هەڵەکە لە لایەن دادوەری بابەتەکەوە کرابێت، و یان لە لایەن دەسەڵاتی باڵای دادوەرییەوە کرابێت، کە بڕیارەکانی دادوەری بابەتەکەیش هەر لە ژێر چاودێری و ڕکێفی ئەو دەسەڵاتەدان.

٣- ئەگەر دادوەر لە ڕاڤەکردنەکەیدا پێکابێتی، ئەوا ئەو بڕیارەی بە پێشینەیەکی دادوەری تەماشا دەکرێت و دادەنرێت، و دەبێت دادوەرانی تری سەردەمەکەی خۆی یان دوای خۆی پشت بەو بڕیارە دروستەی ببەستن، و بەتایبەتی ئەگەر ڕاڤەکردنەکە لە دادگایەکی باڵا دەرچووبێت، و ڕاڤەکرابێت، وەك دادگای پێداچوونەوە، یان دادگای چاودێری دەستوری و پێشینە دادوەرییەکان، و بەتایبەتی لە دادگای بەریتانیادا.

(مەبەستی چوارەم)
(ڕاڤەی ئەکادیمییانە - زانستی: التفسیر العِلمي)

قورئانی پیرۆز بوونەوەر و پێکهاتێکی مەعنەوی هەیە، کە لە بوونەوەر و پێکهاتە مادییەکە دەچێت، لە ڕووی سەختی و دژواری ڕاڤەکردنی هەردوو پێکهاتەکەوە، بەجۆرە ڕاڤەکردنێکی وا کە سەرجەمی ڕوانگەکان و کونو قوشبنەکانیان بگرێتەوە، و هەروەك چۆن پێکهاتەی ماددی ئاسمان و زەوی لە خۆگرتووە، بەسەرجەمی ئەو شتانەوەی کە تیایدان، و لە نێوانیدا هەیە، و تا ئێستایش زانایانی گەردوونناسی سەرسامن کە ئەم پێکهاتە مادییە، لە کوێدا دەست پێدەکات، و لە کوێدا کۆتایی دێت، و هەر بەم شێوازەیش پێکهاتە مەعنەوییەکەی (قورئانی پیرۆز) فەیلەسوفەکان و شەرعزانان و زانا ڕاڤیارەکان بۆیان نەگونجاوە کە ڕاڤەیەکی ڕاستەقینەی واقیعیی لێوە بکەن، و کە سەرلەپای یاسا لاوەکی و بیرو باوەڕەییەکان و ڕەوشتی و پەند ئامێزەکانی و ڕاستییە گەردوونییەکان بگرێتەوە، و جا ڕاڤەکردنی لەم شێوەیە لە توانای هیچ ڕاڤیارێکدا نییە، کەپێی هەڵبسێت و بەڵکو پێشکەوتنی زانست و تەکنەلۆجیا لە ئایندەدا ڕاڤەی هەندێ لەم نیشانە و ئایەتانەی پێکهاتەی بوونەوەری دەکەوێتە ئەستۆ، و بۆیە ئایەتەکانی بواری بوونەوەر لە قورئانی پیرۆزدا، ڕاڤیارەکان لە سەردەمە پێشووەکاندا ڕاڤەیان کردووە، لە سەر بنەمای پشت بەستن بە مانا زمانەوانییەکان، و یان بە پاڵپشتی چیرۆك گەلێك کە لەسەر بنەمایەکی زانستی و ئەکادیمی چەسپاو بنیات نەنراون، و بەڵام لە دوای دۆزینەوە زانستییەکانی بواری گەردوون و زەوی ناسی، هەندێك ڕاڤەی زانستی بۆ هەندێ لە ئایەتەکانی بواری بوونەوەرناسی دەرکەوتن، کە ژمارەیشیان زۆرە،و بەڵام بەکورتی هەندێکیان لێدەهێنم و دەیانخەمە ڕوو، چونکە ئەم توێژینەوەیەی ئێمە پەیوەستە بە بنچینەکانی زانستی ئوصولی فیقهەوە، جا لەو نموونانەیش، ئەمانەی لای خوارەوەن:

١- کاریگەری (با) لە نێوان شەپۆلی پۆزەتیف و نێگەتیفی کارەباییدا، و لەسەر هەورەکان کە قورئانی پیرۆز پێش سەدان ساڵ ئاماژەیەی بەم حاڵەتە کردووە، و تەنانەت پێش دۆزینەوەی کارەبایش، لە چەندەها ئایەتدا وەك ئەوەی کەدەفەرموێت: ﴿ وَأَرْسَلْنَا ٱلرِّيَـٰحَ لَوَٰقِحَ فَأَنزَلْنَا مِنَ

ٱلسَّمَآءِ مَآءً فَأَسْقَيْنَٰكُمُوهُ وَمَآ أَنتُمْ لَهُۥ بِخَٰزِنِينَ ﴾[1] ، واتـە: باکانیشـمان نـاردن بـۆ متوریـەکردنی هەورەکان، واتە: (با) هەورەکان بەسەریەکا ئەکوتیٚ و ئـەوجا ئاویـان لیٚ پەیـدا ئـەبێت، هـەروەك وشتری میٚ بەنێرەکەی متوریە دەکریٚ، هەورەکانیش بە باکان (موتوریـە) دەکـرێن ، ئینجا لـەو ئاسمانەوە ئاوێکمان نارده خوارەوە و کردمانـە ئـاوی خواردنـەوەتان و پێتـانی دەنۆشـین، خـۆ ئێوە ناشتوانن لەلای خۆتان ڕایگرن لە ناو دەریاو ڕووبارو کانیاو و شـیوو دۆڵەکانـدا، بـەڵکو ئێمـە ڕایدەگرین و کۆیدەکەینـەوە لـەناو کانیـاوو گـۆم و گۆلاوەکـان و.. هتـد .. و ڕاڤـەکارانی قورئـان پێشتر (لواقح: پیتاندن) یان بۆ پیتاندنی کشـتوکاڵ و دارو درەخـت ڕاڤـە کـردووە، و بـەڵام ئـەو دەرەنجامە کە قورئانی پیرۆز پەیوەستی کردووە، بەو پرۆسەی پیتاندنـەوە لەگـەڵ ئـەم جـۆرە ڕاڤەیەدا پێچەوانەیە، چونکە ئەگەر ئەم ڕاڤەیە دروست بێت، ئەوا ڕووان و بەرهەمهاتنی کشـتوکاڵ و دەرکەوتنی بەروبوومەکەی بۆ خەڵکی، لەسەر بنیات دەنرێت، نەوەك هاتنەخوارەوەی ئـاو لـە ئاسمانەوە، و پاشان ڕاڤەی زانستی سـەردەم هاتـە ئـاراوە، و ئـەوەی بـۆ ڕوون کردینـەوە، کـە مەبەست لـە (اللـواقح: پیتانـدن) ئـەو مانایـە نییـە، کـە بـۆ پیتانـدنی کشـتوکاڵ بـەکاردێت، کـە ئەندامەکانی نێرینە و هێلکەی مێینـەکان تیایـدا کۆدەکرێنـەوە و بـەڵکو مەبەسـت لـەو پرۆسـەیە هەروەك زانستی نویٚ، و دۆزینەوە زانستی و تەکنەلۆجییەکان چەسپاندوویانە، ئەوەیە کە بریتیە لە کاریگەری (با) لەسەر کۆکردنەوەی هێزەکارەباییە بارگاوییە پۆزەتیفـەکان و نێگەتیفـەکان لـە هەوردا، بۆیە ئەو پیتاندنە لەنێوان تنۆکەکاندایـە و یـان لـە نێـوان هەورەکاندایـە، کـە بارگاوییـان دەکات، نەوەك لە نێوان گوڵەکاندا و لە گەڵ ئەوەیشدا کـە لـەم بابەتـەدا لێکچـونێکی زۆر گـەورە هەیە لە نێوان پیتاندنی ڕووەکی و پیتاندنی کارەباییدا.

چونکە لە هەردوو حاڵەتەکەدا بریتییە لە یەکگرتنێکی تـەواو لـە نێـوان دوو شـتی دژ بەیـەکی پێکەوە نووساودا، کە یەکتری ڕادەکێشن و تایبەتمەندی، دوو شتی تیادا بەرجەستەیە، و دواجار لە جێگای ئەم دووانەدا، پێکهاتی سێیەم دێتـە ئـاراوە، و لـە پیتانـدنی ڕووەکیـدا، لـە نێـوان دوو خانەدا پرۆسەکە ئەنجام دەدرێت، کە هەرخانەیـەکیان کۆمـەڵێك تایبەتمەنـدی هەیـە، کـە لـەوی تریاندا نییە، و لە پیتاندنی کارەباییدا لە نێوان دوو جۆر کارەبای جیاوازدا کە بارگاوین، پرۆسـەکە ڕوودەدات، کە هەورەتریشقە و هەورە بروسکەیە، کـە خـاوەنی کۆمـەڵێك تایبەتمەنـدین، لـەوانی

---

[1] - سورة الحجرات: ٢٢.

تردا نییە، جا ئەم ئایەتە پیرۆزە، نیشانەیە لە نیشـانەو دەرکەوتـەکانی ئیعجـازی نـوێی قورئـانی پیرۆز، چونکە پێتاندنی نێوان هەورەکان و کاریگەرییەکـەی لـە سـەر بارانبـارین، شـتێکە مرۆڤـ نەیزانیوە، تا زانستی نوێ ئاشکرای کردووە کە ئەمەیش نموونەیـەکی جوانـە بـۆ کـۆك و تـەبایی تەواوی نێوان زانستو قورئانی پیرۆز[1].

٢- یاسای ڕاکێشان لە نێوان هەسارەکانی گەردونـدا، قورئـانی پـیرۆز پـێش سـەدان سـاڵو پێش دۆزینەوەی هێزی ڕاکێشانی نێوان ئەستێرەکانی گەردوون ئامـاژەی پێـداوە، لـە چـەندەها ئایەتـدا لـە وانـە: پـەروەردگار دەفـەرموێت: ﴿ٱللَّهُ ٱلَّذِي رَفَعَ ٱلسَّمَٰوَٰتِ بِغَيۡرِ عَمَدٖ تَرَوۡنَهَاۖ ثُمَّ ٱسۡتَوَىٰ عَلَى ٱلۡعَرۡشِۖ وَسَخَّرَ ٱلشَّمۡسَ وَٱلۡقَمَرَۖ كُلّٞ يَجۡرِي لِأَجَلٖ مُّسَمّٗىۚ يُدَبِّرُ ٱلۡأَمۡرَ يُفَصِّلُ ٱلۡأٓيَٰتِ لَعَلَّكُم بِلِقَآءِ رَبِّكُمۡ تُوقِنُونَ﴾[2].

هـەروەها فەرموویـەتی: ﴿خَلَقَ ٱلسَّمَٰوَٰتِ بِغَيۡرِ عَمَدٖ تَرَوۡنَهَاۖ وَأَلۡقَىٰ فِي ٱلۡأَرۡضِ رَوَٰسِيَ أَن تَمِيدَ بِكُمۡ وَبَثَّ فِيهَا مِن كُلِّ دَآبَّةٖۚ وَأَنزَلۡنَا مِنَ ٱلسَّمَآءِ مَآءٗ فَأَنۢبَتۡنَا فِيهَا مِن كُلِّ زَوۡجٖ كَرِيمٍ﴾[3].

هـەروەها دەفـەرموێت: ﴿إِنَّ ٱللَّهَ يُمۡسِكُ ٱلسَّمَٰوَٰتِ وَٱلۡأَرۡضَ أَن تَزُولَاۚ وَلَئِن زَالَتَآ إِنۡ أَمۡسَكَهُمَا مِنۡ أَحَدٖ مِّنۢ بَعۡدِهِۦٓۚ إِنَّهُۥ كَانَ حَلِيمًا غَفُورٗا﴾[4].

هـــەروەها دەفـــەرموێت: ﴿أَلَمۡ تَرَ أَنَّ ٱللَّهَ سَخَّرَ لَكُم مَّا فِي ٱلۡأَرۡضِ وَٱلۡفُلۡكَ تَجۡرِي فِي ٱلۡبَحۡرِ بِأَمۡرِهِۦ وَيُمۡسِكُ ٱلسَّمَآءَ أَن تَقَعَ عَلَى ٱلۡأَرۡضِ إِلَّا بِإِذۡنِهِۦٓۚ إِنَّ ٱللَّهَ بِٱلنَّاسِ لَرَءُوفٞ رَّحِيمٞ﴾[5].

کە ئەم ئایەتە پیرۆزانە و هاو وێنەکانیان گوزارشت دەکەن لە سەر بوونی چـەندەها کۆڵەکـە، کە ئەویش هێزی ڕاکێشانە و بەڵام نابینرێت، و ڕاڤیارانی قورئان (ڕەحمەتی خوایان لێبێـت) ئـەم ئایەتانە و هاو وێنەکانیان، وا ڕاڤە کردووە، کە وەستانی ئەسـتێرەکان لـە ئاسمـان و گەردوونـدا، هیچ هۆکارێك نییە، کە بە هۆیەوە ئەو وەستاندنە ئـەنجام درابێـت، و تـەنها ویسـتو دەسـەڵاتی خودایە، و ئەوەیان لە بیرچووە کە ئەم گەردوونـە، هـەموو جیهـانی هۆکـار و سـەبەبکارەکانە، و

---

[1]- نظرات في القرآن-محمد الغزالي، چاپی سێیەم، ل١٤٣.
[2]- سورة الرعد: ٢.
[3]- سورة لقمان: ١٠.
[4]- سورة فاطر: ٤١.
[5]- سورة الحج: ٦٥.

گشت دیاردەیەکی هۆکارێکی بینراو یان نەبینراوی هەیە، و بۆی دروست کراوە، و زانستی نوێیش ئەوەی چەسپاندووە کە هۆکاری زانستی بەر یەککەوتن لە نێوان ئەستێرەکانی ئاسماندا، و سوڕانەوەی هەندێکیان بە دەوری هەندێکی تریاندا، بریتییە لەو هێزی ڕاکێشانەی کە لە نێوانیاندا هەیە، لە دوای دیاریکردنی ئەو ماوەو ئەندازەیەی کە گونجاوە لەگەڵ کارکردنی ئەم ڕاکێشانەدا، بە دیاریکردنێکی وردەکارانەو ئەندازە گیرییەکی ئەندازیارانە، و ئەوەندە ورد ڕێکخراوە، کە هاوکاریان بێت، لەوەیدا کە بەریەکتری نەکەونو نەکەونە خوارەوە، هەروەك پەروەردگار دەفەرموێت: ﴿إِنَّا كُلَّ شَيْءٍ خَلَقْنَاهُ بِقَدَرٍ﴾[1]، و هەروەها دەفەرموێت: ﴿اللَّهُ يَعْلَمُ مَا تَحْمِلُ كُلُّ أُنثَىٰ وَمَا تَغِيضُ الْأَرْحَامُ وَمَا تَزْدَادُ وَكُلُّ شَيْءٍ عِندَهُ بِمِقْدَارٍ﴾[2].

هەروەها بەردەوامی بزاوتنیان و خولانەوەیی هەندێکیان بە دەوری هەندێکی تریاندا، لە گەردووندا، سەرچاوەکەی دەگەڕێتەوە بۆ ئەو هێزی ڕاکێشانە ڕێکخراوە کە تەنانەت ماوەو ئەندازەی نێوانیانیشی بەوردی دیاریکردووە، و ئەمەیش بووەتە هۆکاری ئەوەی کە بەریەکتری نەکەون، و هاوکاریان بێت بۆ ئەوەی کە لە خولانەوە بەردەوام بن، هەروەك پەروەردگار دەفەرموێت:

﴿وَهُوَ الَّذِي خَلَقَ اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ وَالشَّمْسَ وَالْقَمَرَ كُلٌّ فِي فَلَكٍ يَسْبَحُونَ﴾[3].

کە بێگومان دووری ئەستێرەکانی ئاسمان بەو ئەندازەیە لە یەکترییەوە، ڕاستەوخۆ ئەو دوورییە، ئەندازەی دوورییەی گونجاوە لە نێوان خودی ئەستێرەکان خۆیاندا، و پێکهاتەکەیاندا، کە هەر ئەمەیش دەبێتە هۆکاری ڕێکخستنی بنەمای هاوسەنگی نێوانیان، بۆیە هەرکات ئەستێرەکان لە یەکتری دووریکەونەوە، هێزی ڕاکێشانی نێوانیان لاواز و کەم دەبێتەوە، و هەرکات زیاتر لە یەکتری نزیك بکەونەوە، ئەو هێزی ڕاکێشانەی نێوانیشیان بە هێزتر دەبێت، هەروەك دیاردەی بەرزی و نزمی دەریاکان گوزارشت لەم حاڵەتەدەکات، کە بە هۆی نزیکی مانگ لە زەوی یاخود دوورییەکەیەوە ڕوودەدات، و شتێکی بەڵگە نەویستە کە نزیك بوونەوەی نەگونجاو لە نێوان دوو ئەستێرەی ئاسماندا، بێگومان کە دەبێتە هۆی پێکدادانیان، و ملدان بۆ

١- سورة القمر: ٤٩.

٢- سورة الرعد: ٨.

٣- سورة الأنبياء: ٣٣.

ئەو هاوسەنگییە، مەرجی بنەڕەتییە، بۆ ڕوونەدانی تێکچوون و شڵەقانی سیستەمی گەردوون و بوونەوەر[1].

٣- چەسپاندنی توێکڵی زەوی بە شاخەکانەوە، کە زانستی سەردەم ئەوەی چەسپاندووە کە ئەو شێوازەی کە شاخەکانی لە سەر دروستکراوە، گونجاوو لەبارە بۆ سەقامگیربیان، و ئەم حاڵەتەیش بە تەواوی کۆکە لەگەڵ زانیاری و دەرەنجامە دەسکەوتووەکانی زانستی زەوی ناسیدا، و قورئانی پیرۆزیش لە چەندەها ئایەتدا ئاماژەی بەم ڕاستییە کردووە، لەوانە کە دەفەرموێت:

﴿أَلَمْ نَجْعَلِ الْأَرْضَ مِهَادًا ﴿٦﴾ وَالْجِبَالَ أَوْتَادًا﴾[2].

هەروەها فەرموویەتی: ﴿خَلَقَ السَّمَاوَاتِ بِغَيْرِ عَمَدٍ تَرَوْنَهَا وَأَلْقَىٰ فِي الْأَرْضِ رَوَاسِيَ أَن تَمِيدَ بِكُمْ وَبَثَّ فِيهَا مِن كُلِّ دَابَّةٍ وَأَنزَلْنَا مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَنبَتْنَا فِيهَا مِن كُلِّ زَوْجٍ كَرِيمٍ﴾[3].

و خودای مەزن کێوەکانی لەم دوو ئایەتە پیرۆزەدا و لە ئایەتەکانی تریشدا بەوردترین شێواز وەسف و وێنا کردووە، بەوەی کە مێخی داکوتراون و چێنراون لە ناو زەویدا، کە درێژییان چەندەقاتە، و ئەمانە شاخی لەنگەرداکوتراون، و تا توێکڵی زەوی سەقامگیر و چەسپاو بکەن، تا زەوی نەلەرزێت و لەناو نەچێت، و ئەو گەرمایەی کە لە ناولخنیدا هەیە کە بورکانەکانن و جاروبار دەتەقنەوە، ڕوونەدەن!

٤- فراوانبوونی گەردوون و بونەوەر، گەورەترین دیاردەیە کە زانستی نوێ ئاشکرای کردووە، و قورئانی پیرۆز بە سەدان ساڵ پێش ئەو دۆزینەوەیە، ئاماژەی بەم ڕاستییە داوە، هەروەك دەفەرموێت: ﴿وَالسَّمَاءَ بَنَيْنَاهَا بِأَيْدٍ وَإِنَّا لَمُوسِعُونَ﴾[4].

و فراوانبوونی بوونەوەر، لە سەر بنەمای چەند دەرهاویشتەیەکی ماددی بنیات نراوە، و ئەمەیش لە ڕێگای شەبەنگی ڕووناکی کاکێشانەکانەوە، و ئەمەیش زانای سروشتناس (هابل[1])

١- الظاهرة القرآنية والعقل، علاء الدين شمس الدين المدرّس، ل٢٣٦.

٢- سورة النبأ: ٦- ٧.

٣- سورة لقمان: ١٠.

٤- سورة الذاريات: ٤٧.

دۆزینــەوە، بــەوەی کــە ئــەو ئەســتێرە تەومومژاوییانــە، لــەو حاڵــەتی لێڵــی و تــەمو مژاوییــە دووردەکەونەوە، هەروەك زانای بیرکـاری (لـومتر) لـەم بـیردۆزەوە، دریـژ بوونـەوەی گـەردوونی دەرهێنا[٢]، و بۆ دۆزینەوەی ئەم فراوان بوونە گرنگییەکی گـەورەی هەیـە، سـەبارەت بـە نزیکـی نێوان زانستو قورئان، و بەتایبەتی سەبارەت بەو کاکێشانانەی کە بەخێراییەکی زۆر کە نزیکە لە خێرایی رووناکی لە ئێمە دوور دەکەونەوە.

٥- بانگەشەی رۆشتنە دەرەوەی بونەوەر، لە چوونە سـەر مـانگ و مـەریخ و هەسـارەکانی تر، لە رێگای دەسەڵاتی زانستو تەکنەلۆجیاوە، قورئانی پیرۆزیش سەدان ساڵ لە پێش ئـەوەی کە رۆژئاوا و رۆژهەڵات خەونی پێوە ببینن، ئامـاژەی پێـداوە، وەك دەفـەرموێت: ﴿ يَٰمَعۡشَرَ ٱلۡجِنِّ وَٱلۡإِنسِ إِنِ ٱسۡتَطَعۡتُمۡ أَن تَنفُذُواْ مِنۡ أَقۡطَارِ ٱلسَّمَٰوَٰتِ وَٱلۡأَرۡضِ فَٱنفُذُواْۚ لَا تَنفُذُونَ إِلَّا بِسُلۡطَٰنٖ ﴾[٣].

و ئەگەر مسوڵمانان بە دلخوازییەکانی ئەم ئایەتە پیرۆزە کاریان بکردایە، و عـەقڵێ زانسـتیان لەگەڵ گێڕانەوە قورئانییەکاندا بـەکار بهێنایـە، ئـەوا ئـەو کەشـتییە ئاسمانییـەی کـە دەگەیشـتە دەرەوەی زەوی، کەشتییەکی ئیسـلامیی دەبـوو، نـەوەك رۆژ ئـاوایی و رۆژ هـەڵاتی، جـا باسـی پراکتیزەکردنــی راڤــەی زانســتو ئــەکادیمی لــە دۆزینــەوە زانســتییە ســەردەمییەکاندا، بــەم ئەندازەیەی کە باسمانکرد، کۆتایی پیێ دێنیـن.

- تایبەتمەندییەکانی راڤەی زانستیانە:

١- چەسپاندنی ئەو راستییەی کە زانستو قورئان کۆك و تەبان.

٢- قورئانی پیرۆز دەستوری سیستمەکانی ژیانی مرۆڤە لە جیهانـدا، سـەرەڕای ئـەوەی کـە رێکخەری کاروبارەکانی دوارۆژیشییەتی.

---

[١] إدوين بويل هابل (Edwin Powell Hubble) (١٨٨٩-١٩٥٣)، فلكي أمريكي أثبت وجود مجرات أخرى عدا المجرة اللبنية. ولد في مارشفيلد بولاية ميسوري بالولايات المتحدة الأمريكية، اشتغل ما بين عامي ١٩١٤-١٩١٧ في مرصد يوركس بجامعة شيكاغو ثم بمرصد جبل ويلسون سنة ١٩١٩ وأخيراً بمرصد جبل بالومرْ (Mart-Paloner) سنة ١٩٤٨ وفيه قام بتوجيه الأبحاث الجارية بواسطة التلسكوب.

[٢]- الظاهرة القرآنية والعقل: ل ٢٢٩.

[٣]- سورة الرحمن: ٣٣.

٣- لە گرنگترین سودەکانی تەفسیری زانستی و ئەکادیمی بۆ قورئانی پیرۆز، ئەوەیە کە ئەو مرۆڤەی کە ئاگادار دەبێت، لەو دۆزینەوە زانستیانەی کە قورئان ئاماژەی پێداون، ئیتر باوەڕدارێکی لاسایی کەرەوە دەگۆڕێت، بۆ باوەڕدارێکی زانستی، کە بڕواکەی لە سەر زانست بنیات ناوە، نەوەك لاسایی کردنەوەی کوێرانە، چونکە ئەگەر لاسایی کردنەوە لە بابەتە لاوەکییەکانی شەریعەتی ئیسلامیدا ڕێگە پێدراوبێت، ئەوا لە بنەماکانی ئاییندا و لە بابەتە بیرو باوەڕییەکاندا بە تەواوی بەرپەرچ دراوەتەوە، و بۆیە لەسەر هەموو مرۆڤێك پێویستە کە بە بەڵگەی عەقڵی لە سەر بوونی خودا خۆی پڕچەك بکات، و هەروەها سەبارەت بەو پرسە لاوەکییانەی کە پەیوەندیدارن بەم بوونەوەرەوە، لە بابەتە غەیبییەکان (نادیارەکان) دیسان لەوانیش دەبێت، مسوڵمان بەبەڵگەی عەقڵی خۆی قایل بکات، و کوێرانە لاساییکەرەوە نەبێت، تا ئەو باوەڕەی کە هەیەتی لەرزۆك نەبێت، و گومانی گوماندارەکان تەموومژ نەیگرێت، و بەڵام جێگای نیگەرانییە کە زۆرینەی ئەم قەرە باڵغییەی موسوڵمانان بڕواکەیان بڕوایەکی لاسایی کەرەوەیە، وەك لاسایی کردنەوەی باو باپیرانیان ئیسلامیان وەرگرتووە، و بۆیە دەبینین کە هەڵسوکەوتی زۆرینەیان پێچەوانەیە لەگەڵ پەیامی ئیسلامەتیدا و میتۆدی شەریعەتدا، کە بەڕواڵەت وەریان گرتووە، و وا بەستەی بوون.

(بەشە باسی دووەم)

(باسی تەئویل: لێکدانەوەی مانای دوور مەودا)

(تەئویل) لە زمانی عەرەبیدا، ڕوونکردنەوەی ئەو شتەیە کە کار و فرمانەکەی دەدرێتە پاڵ، و هەروەها بە مانای (ڕاڤەکردن: تەفسیـر) و (سەرچـاوەی گەڕانـەوە بـۆ لای شـتێك: مەرجـەع) و (چارەنووس)[1]، هاتووە، و لە قورئانی پیرۆزیشدا، بـەم مانـا دوانیـە هـاتووە، کـە دەفەرموێـت: ﴿يَٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُوٓاْ أَطِيعُواْ ٱللَّهَ وَأَطِيعُواْ ٱلرَّسُولَ وَأُوْلِي ٱلۡأَمۡرِ مِنكُمۡۖ فَإِن تَنَٰزَعۡتُمۡ فِي شَيۡءٖ فَرُدُّوهُ إِلَى ٱللَّهِ وَٱلرَّسُولِ إِن كُنتُمۡ تُؤۡمِنُونَ بِٱللَّهِ وَٱلۡيَوۡمِ ٱلۡأٓخِرِۚ ذَٰلِكَ خَيۡرٞ وَأَحۡسَنُ تَأۡوِيلًا﴾[2].

و لە زاراوەی شەرعیی و یاساییدا، بە چەندەها جۆر پێناسە کراوە، و مـن وا پێشـنیاردەکەم، کە بەم شێوازە پێناسە بکرێت، کە:

تەئویل: بریتییـە لـە گۆڕانـدنی مانـای لـەفزێك لـە مانـا دیـارە لـە پێشـترەکەیەوە، بـۆ مانـا پاشخراوە ئەگەرلوییەکەی و ئەم گۆڕینەیش لە بەر پێویستی یان بەرژەوەندی و یـان دالـگەری و یان هەرچییەکی تر کراوە.

و بنەڕەتیش لە کەلامدا، لەسەر ئەوەیە کە نابێت تـەئویل بکرێـت، و بـەڵام ئەگـەر پێویسـتی یان بەرژەوەندی و یان دالگـەری وای خواسـت، ئـەوا پەنادەبەینـە بـەری هەرچـەند پێچـەولنەی بنەڕەتەکەیشە.

- بواری تەئویلکردن:

سەرجەمی ئـەو ڕسـتە و کەلامانـەی کـە ئەگـەری هـەڵگرتنی زیـاتر لـە مانایـەکیان هـەبێت، گونجاون بۆ ئـەوەی کـە تـەئویل بکـرێن، و بواریـان بـۆ تـەئویلکردن هەیـە، واتـە بـەجۆرێك کـە گوزارشتکردنەکەی گوماناوی (ظني)بێت، بەڵام ئەوەی کە ئەگـەری زیـاتر لـە مانایـەك (زیـاتر لـە

---

[1] – فەرهەنگی (لسان العرب)، بەشی پیتی ئەلف لەگەڵ لام.
[2] – سورة النساء: ٥٩.

حوکمێك)ی، نییە، و گوزارشتکردنەکەی لە سەر حوکمەکە یەکلایی (قطعي) بێت، ئەمەیان تەئویلکردنی دروست نییە، و هەندێك لە زانایان، وەك مالکییەکان[1]، ڕایان وایە کە تەخصیصکردنی عام و کۆتکردنی ڕەها (تقييد المطلق) وا هەژمار دەکرێن و دەگونجێندرێن، کە ئەمە تەئویلکردنیانە، و بەڵام لە ڕاستیدا ئەم تێڕوانینەیان پێچەوانە دەبێتەوە لە گەڵ جیهانبینی و واقیعدا.

چونکە تەئویلکردن کاری موجتەهید و دادوەرو موفتییە، لە کاتێکدا کە (تایبەتکردن: التخصيص) و (التقييد: کۆتو بەندکردن) کاری شەرعدانەرو یاسا دانەرن، و لەوانەوە سەرچاوە دەگرێت.

- ئاستی دروستیی و ڕێگە پێدان بە تەئویلکردن:

شەریعەتی ئیسلام، بۆ هێنانەدی بەرژەوەندییەکانی مرۆڤ هاتووە، چونکە قورئانی پیرۆز ئامانجی ناردنی پەیامی موحەممەد (ﷺ) لەهێنانەدی بەرژەوەندی مرۆڤەکاندا زەق کردۆتەوە، کە دەفەرموێت: ﴿وَمَآ أَرۡسَلۡنَٰكَ إِلَّا رَحۡمَةٗ لِّلۡعَٰلَمِينَ﴾[2].

پێشتریش ئەوە ڕوونکرایەوە کە مانای ڕەحمەت لەم ئایەتە پیرۆزەدا، بریتییە لە بەرژەوەندییەکی پۆزەتیڤ، واتە سوودێکی وا کە هەوڵی بەدەست هێنانی بدرێت، و یان مەبەست بەرژەوەندییەکی نێگەتیڤە، واتە خراپەیەك کە لە سەر مرۆڤ لابدرێت، و بەم پێیە بێت، هەرکات بەرژەوەندییەکی شەرعی و تەندروست ئەوەی خواست کە دەقێکی شەرعیی، یان یاسایی تەئویل بکەین، و دەگونجا بۆ ئەوەی کە تەئویل بکرێت، ئەوا لەسەر موجتەهید یان دادوەر پێویستە کە پەنابباتە بەر ئەو تەئویلکردنە بەمەبەستی هێنانەدی ئەو بەرژەوەندییە، و شتێکی ڕوونیشە کە هەموو یاسایەك لە وڵاتانی جیهاندا، بەپێی بەرژەوەندییە گشتییەکان دەکرێتە یاسا و یان هەڵدەوەشێنرێتەوە، و یان هەمواردەکرێتەوە.

---

[1] مفتاح الاصول الى علم الاصول للتلمساني المالكي. التأويل السابع التخصيص والتأويل الثامن التقييد ص١٠٧.

[2] - سورة الأنبياء: ١٠٧.

جا لە دوای ئەم پێشەکییە، توێژینەوەی باسی تەئویل، لە ڕووی ڕواڵەتەوە، دابەش دەکەین بۆ سێ باس و مەبەست، کە یەکەمیان باسی مەرجەکانی تەئویلکردنەو دووەمیان باسی جۆرەکانی تەئویلکردن و مەبەستی سێیەمیش باسی بەراوردکردنی تەئویل لەگەڵ تەفسیر.

(مەبەستی یەکەم)
مەرجەکانی تەئویلکردن

بۆ دروستی پرۆسەی تەئویلکردن، چەند شتێك بەمەرج گیراوە کە دەبێت بێتەدی، کە گرنگترینیان ئەمانەن:

١- شیاوی لەفزەکە، یاخود کەلامەکە بۆ ئەوەی کە بگونجێت تەئویل بکرێت، بە جۆرێك کە هەڵگری زیاتر لە مانایەك (حوکمێك) بێت، و بۆیە ئەگەر دەلالەتکردنەکەی یەکلایی (قەطعي) بوو، و تەنها یەك مانا یاخود یەك حوکمی هەڵدەگرت، ئەوا بوار بۆ تەئویلکردن نییە، بۆ نموونە ئەم ئایەتە پیرۆزە کە دەفەرموێت: ﴿يُوصِيكُمُ اللَّهُ فِي أَوْلَادِكُمْ لِلذَّكَرِ مِثْلُ حَظِّ الْأُنثَيَيْنِ﴾[1].

ئەمە تەئویلکردن هەڵناگرێت، و لادان لەم جیاوازیو یەکسانییە لە میراتبردنی نێوان نێرینەو مێینەدا، بە بیانووی ئەوەی کە لە ژیانی ئاسایی و ڕۆژانەدا و لە هەڵسوکەوتی ناوکۆمەڵگەدا یەکسانن، ئەمە پاساو نییە، چونکە ئەم دەقە قورئانییە گوزارشتکردنەکەی یەکلایی و قەطعي یە، بۆیە تەئویلکردن و گۆڕانکاری هەڵناگرێت، و پاشان ئەم جیاکارییەی نێوان نێرینە و مێینە لە میراتبردندا، بە مەبەستی هێنانەدی یەکسانییە لە نێوانیاندا، کە ئەویش پاراستنی هاوسەنگییە لە نێوان ئەرك و مافەکاندا، بۆیە ژیان هەرچەندە پێش بکەوێت، هەرگیز ئەرکەکانی سەرشانی ئافرەت لە چاو ئەرکەکانی پیاودا هاوسەنگو یەکسان ناکاتەوە، چونکە سروشتی جەستەو پێکهاتەی ئافرەت وا ناخوازێت، و بەرپەرچی یەکسانی لە ئەرکدا دەداتەوە، هەروەك ڕاستییەکی

[1]- سورة النساء: ١١.

لەم شێوازە لە لای هەموو کەسێکی خاوەن عەقڵی ساغ روون و ئاشکرایە[1]، و هەروەها ئەم ئایەتە پیرۆزە کە دەفەرموێت: ﴿ يَٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُواْ كُتِبَ عَلَيۡكُمُ ٱلصِّيَامُ كَمَا كُتِبَ عَلَى ٱلَّذِينَ مِن قَبۡلِكُمۡ لَعَلَّكُمۡ تَتَّقُونَ ﴾[2].

کە ئەمەیش تەئویلکردن هەڵناگرێت، بە جۆرێك کە کرێکاری کارگەکان و پیشەسازییەکان بە بیانووی سەختی کارەکەیان، لە ڕۆژووگرتن ببوردرێن، وەك حاڵەتەکانی نەخۆش و سەفەرکردن، چونکە لەم دوو حاڵەتەیاندا بواری گرتنەوەی ڕۆژوەکە هەیە، بە پێچەوانەی ئەو کرێکارەوەی کە بەردەوام سەرقاڵی کارکردنە، و هەروەها دروست نییە، کە مانگی ڕەمەزان بگۆڕدرێت بە مانگێکی تر بۆ ڕۆژووگرتن، چونکە لەفزی (شهر رمضان: مانگی ڕەمەزان) گوزارشتکردنەکەی یەکلاییە لە سەر ئەو مانگەی کە تایبەتکراوە بە ڕۆژووگرتن.

٢- دەبێت لەفزەکە کۆك بێت، لەگەڵ ئەو دلالەی کە لەزماندا بۆی دانراوە، و یان لە نەریتی بەکارهێناندا هەیەتی، سەبارەت بەو زاراوە شەرعییەی کە دواجار بۆی بەکارهێنراوە، و بەو جۆرەی کە ئەو مانایەی کە تەئویلەکەی بۆلاکراوە، لەو مانایانە بێت کە ئەو لەفزە هەڵگری بێت و گوزارشتی لە سەر بکات، هەرچەندە شێوازی گوزارشتکردنەکەیشی مەجازی (خوازە) بێت.

بەڵام ئەگەر لەو مانایانە بوو، کە لەفزەکە یاخود کەلامەکە هەڵگری نەبوو، و بەلایدا نەدەچوو، و بەشێوەیەك لە شێوەکان گوزارشتی نەدەکرد لەسەری و ئەوا لەم حاڵەتەدا تەئویلکردنی دروست نییە، و نموونەی پراکتیزەکراوی ئەم مەرجە وەك، ئەوەی کە کەسێك سامانەکەی بەوەسیەتکردن ببەخشێتە برازاکانی، و لە دوای مردنی کابرای وەسیەتکار دادوەر بەوە بزانێت، کە ئەو برایەی کابرا وەسیەتەکەی کردووە، سامانەکەی بدرێت بە کوڕەکانی، ئەو برایە منداڵی نین، و بەڵام کوڕی کوڕی هەن، ئەوا لەسەر دادوەر پێویستە کە بڕیار بدات، بە بەخشینی ئەو سامانە بەو وەچانەی و وشەی (أولاد: کوڕەکان: برازاکان) تەئویل بکات، بە کوڕی کوڕەکان، واتە کوڕی برازاکان چونکە خودی برازاکان نەماون، ئەمەیش بە پێی بنچینەی

---

[1]- بۆ درێژە باسی ئەم بابەتە، بڕوانە ئەو پەرتووکەمان (حكمُ أحكام القرآن)، ل١١٩ - ١٢٣.

[2]- سورة البقرة: ١٨٣.

(إذا تعذرت الحقيقة يصار إلى المجاز[1] : هەرکات نەدەکرا ڕاستەقینەکە جێبەجێ بکەین، ئەوا پەنا دەبەینە بەر خوازەکە).

٣–دەبێت بەڵگەیەك لە قورئانی پیرۆز، یان سوونەتی پێغەمبەری دڵسۆز ﷺ، و یان کۆڕای زانایان هەبێت، لە سەر ئەوەی کە شەرعدانەر مەبەستی لەو دەقە ئەو مانا تەئویلکراوە بووە، کە هەیە، چونکە پێویستە کە تەئویلکردن لەسەر بنەمای بەڵگەی شەرعیی وا بنیات نرابێت، کە بگونجێت بۆ ئەوەی کە ئەو لەفزە بگۆڕین لە مانا دیارەکەیەوە، بۆ مانا پاشخراو (مەرجوح) و دوور مەودلکەی، ئیتر چونیەکە ئەو بەڵگە شەرعییە، دەقێکی شەرعیی بێت، و یان ئیجماع بێت، و یان قیاسکردن بێت، و یان هەر میتۆدێك بێت، لە میتۆدەکانی شەریعەت و یاسا، بۆ نموونە ئەگەر گرێبەستێك پوچ و بەتاڵ بوو، بەڵام ڕەگەزەکانی مامەڵەیەکی تری تیادا بەرجەستە بوو بێت، ئەوا پوچ و بەتاڵییەکە دەبڕین بە سەر ئەو مامەڵەی تریشدا، ئەمەیش بە پێی بنچینەی(إِذَا بَطَلَ الْأَصْلُ يُصَارُ إِلَى الْبَدَلِ)[2]، (هەرکات ئەسڵەکە پوچ و بەتاڵ بوو، پەنا دەبرێتە بەر جێگرەوەی)[3]، و هەروەها بنچینەی(إِعْمَالُ الْكَلَامِ أَوْلَى مِنْ إِهْمَالِهِ)[4]، (کارکردن بە قسە و کەلامێك، باشترە لە پشتگوێخستنی)[5].

و بەم پێیە بێت، هەرکەس بەڵێنی دا، بە کەسێکی تر کە بیکاتە میراتگری خۆی، و هیچ پەیوەندییەکی هاوسەرایەتی و خزمایەتی و نزیکایەتیش لە نێوانیاندا نەبوو، ئەوا ئەو بەڵێندانە پوچ و بەتاڵ دەکرێتەوە، و دەگۆڕدرێت بۆ وەسیەت، و لە دوای مردنی کابرای بەڵێندەر، بەشە میراتی یەکێك لە میراتگرانی کابرا لە سەر بنەمای وەسیەت، نەوەك لەسەر بنەمای میراتبردن، دەدرێت بەو کەسە بەڵێن پێدراوە.

٤– **پێش و دواخستن**[6] : کە ئەسڵ لەمەیشدا پابەندبوونە، بەو ڕیزبەندییەوە کە دەقەکەی پێ هاتووە، و پێش و دواخستنیشی بە پێچەوانەی ئەسڵەکەو تەئویلکردن دادەنرێت، و نموونەی

[1]– گۆڤاری الأحكام العدلية، ماددەی (٦١).
(٢) مجلة المجلة المادة (٥٣)
[3]– گۆڤاری (الأحكام العدلية) ماددەی (٥٣).
(٤) المجلة المادة (٦٠)
[5]– گۆڤاری (الأحكام العدلية)، ماددەی (٦٠).
(٦) انظر: مفتاح الوصول في علم الأصول٠١٠، أصول التشريع الإسلامي علي حسب الله. ط/٤ ص١٤٤.

ئەم بابەتەیش وەك ئەو فەتوایەی كە شـەرعزان (یـەحیای كـوڕی یـەحیای لـەیثـی) كـە قوتـابی پێشەوا مالیك بووە، (ڕەحمەتی خوایان لێبێت) فەرموویەتی: كە فەتوای بۆیـەكێك لـە پاشـاكانی وڵاتی مەغریب دا، بەوەی كە لەسەریەتی كەفارەت بە ڕۆژوگرتن لەسەر خۆی لاببات، كە لـەڕۆژی ڕەمەزاندا و بە زمانی بەڕۆژووەوە، و بە دەست ئەنقەست لەگـەڵ هاوسـەرەكەی جـووت بـووە، و كەفارەتەكەی لە سەر پێویست كرد، بەوەی كە دوو مانگ لەسەر یەك ڕۆژوو بگرێت، كە ئەمە بـۆ پاشا كەفارەتە سەختەكەیانە، و فەتوای بۆ نەدا كە بەندە ئازاد بكات، كە بۆ ئەو كارێكی ئاسانە، و سەبارەت بە پاشا سزاكە لە ئاستی تاوانەكەدا نییـە، هەرچـەندە كـە ئـەو ڕیزبەندییـەی كـە لـە دەقەكەدا هاتووە، بەندە ئازادكردنی پێش خستووە بەسەر ڕۆژووەكەدا، هەروەك لە فـەرموودەدا هاتووە، كە:(حَدَّثَنَا أَبُو الْيَمَانِ، أَخْبَرَنَا شُعَيْبٌ، عَنِ الزُّهْرِيِّ، قَالَ: أَخْبَرَنِي حُمَيْدُ بْنُ عَبْدِ الرَّحْمَنِ، أَنَّ أَبَا هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: بَيْنَمَا نَحْنُ جُلُوسٌ عِنْدَ النَّبِيِّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، إِذْ جَاءَهُ رَجُلٌ فَقَالَ: يَا رَسُولَ اللَّهِ هَلَكْتُ. قَالَ: «مَا لَكَ؟» قَالَ: وَقَعْتُ عَلَى امْرَأَتِي وَأَنَا صَائِمٌ، فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «هَلْ تَجِدُ رَقَبَةً تُعْتِقُهَا؟» قَالَ: لاَ، قَالَ: «فَهَلْ تَسْتَطِيعُ أَنْ تَصُومَ شَهْرَيْنِ مُتَتَابِعَيْنِ» ، قَالَ: لاَ، فَقَالَ: «فَهَلْ تَجِدُ إِطْعَامَ سِتِّينَ مِسْكِينًا» . قَالَ: لاَ، قَالَ: فَمَكَثَ النَّبِيُّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَبَيْنَا نَحْنُ عَلَى ذَلِكَ أُتِيَ النَّبِيُّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بِعَرَقٍ فِيهَا تَمْرٌ - وَالعَرَقُ المِكْتَلُ - قَالَ: «أَيْنَ السَّائِلُ؟» فَقَالَ: أَنَا، قَالَ: «خُذْهَا، فَتَصَدَّقْ بِهِ» فَقَالَ الرَّجُلُ: أَعَلَى أَفْقَرَ مِنِّي يَا رَسُولَ اللَّهِ؟ فَوَاللَّهِ مَا بَيْنَ لاَبَتَيْهَا - يُرِيدُ الحَرَّتَيْنِ - أَهْلُ بَيْتٍ أَفْقَرُ مِنْ أَهْلِ بَيْتِي، فَضَحِكَ النَّبِيُّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ حَتَّى بَدَتْ أَنْيَابُهُ، ثُمَّ قَالَ: «أَطْعِمْهُ أَهْلَكَ»[1])،واتـە: ئـەبوهورەیرە (خـوا لێـی ڕازی بێـت)، گێڕاویەتییـەوە كـە لـە خزمـەتی پێغەمبـەردا(صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ)دانیشـتبووین، كابرایەك هات و گـوتی ئـەی پێغەمبـەری خـودا(صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ)ـماڵوێران بـووم، ئـەویش فـەرمووی: بۆچـی؟ گـوتی: بـە زمـانی بـەڕۆژووەوە لـە گـەڵ خێزانەكـەم جـووت بووم،جـا پێغەمبەر(صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ) فـەرمووی: دەتـوانی بەندەیـەك ئـازاد بكـەیت؟ گـوتی: نـەخێر! پاشان فەرمووی: دەتوانی دوو مانگ بە سـەر یەكـەوە بـە ڕۆژوو ببیـت؟ گـوتی: نەخێر!پاشـان فەرمووی: ئەی دەتوانی نانی شەست هەژار بدەیت؟ دیسانگوتی: نەخێر! جاپێغەمبەر(صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ)كەمێك دلما و پاشان وونبوو، تەشریفی برد، هەندێ خورمای هێنـا، و فـەرمووی: كـوا

---

[1] - رواه البخاري، ٣/٣٢، فەرموودەی ژمارە(١٩٣٦).

کابرای پرسیارکار؟ کابرا وەڵامی دایەوە، و پێغەمبەر(صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ)فـەرمووی: هـا بیگـرە بیبە بیکە بە خێر! جا کابرا گوتی: جا لـە خـۆم و مـاڵ و منـداڵی مـن هـەژارتر هـەن؟! بـە خـوا نین! !جا پێغەمبەر(صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ)پێکـەنی تـا ددانـە پیرۆزەکـانی دەرکـەوتن، و پاشـان فەرمووی:دەی بیبە بیدە بەماڵ و منداڵەکەت.

شایەنی باسە کە ئەم تەئویلکردنە هەرچـەندە لۆژیکیانەیـە سـەبارەت بـە هاتنـەدی ئامـانج و مەبەستی حوکمەکە، و شەرعیش هەربۆ ئەم مەبەستە دایناوە، و بـەڵام شـەرعزانان بـە دووریـان داناوە.

٥- دەبێت لەم پرۆسەیەدا، حاڵەتێك هەبێت کە خوازیاری ئەو تەئویلکردنە بێـت، و هـەروەها بخوازێت کە واز بهێنرێت لەکارکردن بە ڕووکەشی دیاری دەقەکە وەك ڕەچـاوکردنی پێویسـتی و ئاتاج، و یان دادگەری و یان بەرژەوەندیی و یان هەرپاساوێکی شەرعیتر، وەك ئەو نموونانەی کە لە برگەکانی (٢) و (٣) دا باسمانکردن.

٦- دەبێت ئەو کەسەی کە بەم کاری تەئویلکردنـە هەڵدەسـتێت، موجتەهیـد بێـت، چـونکە ئەم پرۆسەیە پرۆسەیەکی ئیجتیهادییە، و دەبێت ئەو کەسەی کە دەیگرێتە ئەستۆ، مەرجـەکانی ئیجتیهـادکردنی تیـادا هاتبنـەدی، و خـاوەنی خولیایـەکی فیقهـی بێـت، و بتوانێـت لـە نـاوەڕۆکی دەقەکان و شێوازی کارکردن بە داخوازییەکانیان تێ بگات، و دەست بە دادگەرییـەوە بگرێـت لـە بڕیارەکەیدا، نەوەك بە دەقە ووشکەکەوە، ئەگەر هاتوو لە گەڵ دادگەری و بەرژەوەنـدی گشـتیدا یەکی نەدەگرتـەوە، و بـۆ نموونـە کـە پـەروەردگار دەفـەرموێت: ﴿وَكَتَبْنَا عَلَيْهِمْ فِيهَا أَنَّ النَّفْسَ بِالنَّفْسِ﴾[1].

لـەم حاڵەتـەدا دروسـت نییـە، کـە دەسـت بگیرێـت بـەو مانایـەوە کـە پیتـەکانی دەقەکـە هەڵیدەگرن، واتە تێگەیشتنی ووشك لە دەقەکە، و بگوترێت کـە دەبێـت بکـوژ کـوژراو یەکسـان بن، چونکە ئەگەر کـار بـەم ڕواڵـەتی دەقـە بکـەین، ئـەوا ئیتر هەرکـەس بیـەوێت کەسـێکی تـر بکوژێـت، بـەهۆی کابرایـەکی تـرەوە کارەکـە ئـەنجام دەدات، تـا سـزای کوشـتنەوەی لەسـەر جێبەجێ نەکرێتەوە، بۆیە شەرعزانانی شەریعەتی ئیسلام کوڕان لە سەر ئـەوەی کـە نابێـت کـار بەمانای ووشك و ڕووکەشی ئەم ئایەتە بکرێت، و بڕیاریانداوە لەسەر ئەوەی کە ئەگەر لە کەسێك

---

[1]- سورة المائدة: ٤٥.

زیاتر بەشدارییان کرد لە کوشتنی کەسێکی تردا، ئەوا کوشتنەوە بەسەر هەموویاندا جێبەجێ دەکرێت، و ئەم بڕیارەیش لە پێناو پاراستنی کەسانی بێ تاوانیدا دەرکراوە.

(مەبەستی دووەم)
(جۆرەکانی تەئویلکردن)

تەئویل یان ساغ و تەندروست و وەرگیراوە، و یان نادروست و بەرپەرچدراوەیە، و تەئویلکردنی ساغ و دروست، شەرعزانان لە ڕووی ئاستی خوارکردنەوەی لەفزەکە بۆ لای ئەو مانایە دڵیەشیان کردووە، بۆ دوو جۆر: تەئویلکردنی نزیك و تەئویلکردنی دوور.

- جۆری یەکەم: تەئویلکردنی نزیک:

ئەو تەئویلەیە کە هزری مرۆڤ ڕاستەوخۆ بۆی دەڕوات، و غایەلەی بۆ دەکات، و بۆچەسپاندنیشی بچوکترین بەڵگەی شەرعیی بەسە، و نموونەی کرداریشی وەك ئەمانەی لای خوارەوە:

١- ئەوەی کە پێشەوا شافیعی (ڕەحمەتی خوای لێ بێت) لە ئایەتی: ﴿يَٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُواْ لَا تَتَّبِعُواْ خُطُوَٰتِ ٱلشَّيۡطَٰنِۚ وَمَن يَتَّبِعۡ خُطُوَٰتِ ٱلشَّيۡطَٰنِ فَإِنَّهُۥ يَأۡمُرُ بِٱلۡفَحۡشَآءِ وَٱلۡمُنكَرِۚ وَلَوۡلَا فَضۡلُ ٱللَّهِ عَلَيۡكُمۡ وَرَحۡمَتُهُۥ مَا زَكَىٰ مِنكُم مِّنۡ أَحَدٍ أَبَدٗا وَلَٰكِنَّ ٱللَّهَ يُزَكِّي مَن يَشَآءُۗ وَٱللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٞ﴾[1].

کە ئەو (إلا ما ظاهرمنها: ئەو بەشەی کە دەردەکەوێت لە لاشەی ئافرەت)، بەوە تەئویلی کردووە، کە مەبەست پێی دەموچاوو هەردوو دەستە، چونکە زیاتر ئەم دوو جێگایە، هی ئەوەن کە دەریکەون، کە ئەم تەئویلکردنە تەئویلکردنێکی نزیکە، وە هزرو فامی مرۆڤ بەلایدا دەچێت، چونکە دەمووچاو و دوو لەپی دەست، یەکەم شتێکن کە لە دەرخستنی جوانییەکاندا هەڵاوێرکراون، چونکە نەریت وایە کە لە دەرخستنیاندا، پێویستیان بەهەڵاوێرکردن نییە، و جیا ناکرێنەوە.

[1]- سورةالنور: ٣١.

٢- كه خوای پهروهردگار دهفهرموێت: ﴿يَٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُوٓاْ إِذَا قُمۡتُمۡ إِلَى ٱلصَّلَوٰةِ فَٱغۡسِلُواْ وُجُوهَكُمۡ وَأَيۡدِيَكُمۡ إِلَى ٱلۡمَرَافِقِ وَٱمۡسَحُواْ بِرُءُوسِكُمۡ وَأَرۡجُلَكُمۡ إِلَى ٱلۡكَعۡبَيۡنِۚ وَإِن كُنتُمۡ جُنُبٗا فَٱطَّهَّرُواْۚ وَإِن كُنتُم مَّرۡضَىٰٓ أَوۡ عَلَىٰ سَفَرٍ أَوۡ جَآءَ أَحَدٞ مِّنكُم مِّنَ ٱلۡغَآئِطِ أَوۡ لَٰمَسۡتُمُ ٱلنِّسَآءَ فَلَمۡ تَجِدُواْ مَآءٗ فَتَيَمَّمُواْ صَعِيدٗا طَيِّبٗا فَٱمۡسَحُواْ بِوُجُوهِكُمۡ وَأَيۡدِيكُم مِّنۡهُۚ مَا يُرِيدُ ٱللَّهُ لِيَجۡعَلَ عَلَيۡكُم مِّنۡ حَرَجٖ وَلَٰكِن يُرِيدُ لِيُطَهِّرَكُمۡ وَلِيُتِمَّ نِعۡمَتَهُۥ عَلَيۡكُمۡ لَعَلَّكُمۡ تَشۡكُرُونَ﴾[1].

لهم ئایهته پیرۆزهدا (ههڵسان بۆ نوێژكردن: القيام إلى الصلاة) تهئویلكراوه، به بوونی نیازی قایمو پتهو (العزم) لهسهركردنی، چونكه ههستان بۆ نوێژ، لهم ئایهتهدا مانا ڕووكهشهكهی ئاشكرا و دیاره، و بهڵام تهئویلكراوه به بوونی نیازی قایم و پتهو بۆ كردنی نوێژ، نهوهك بۆ ڕاستهوخۆ دهستپێكردنی.

چونكه خوای گهوره داوای له كهسی موكهللهف نهكردووه، كه له دوای دهستكردن به نوێژ جا دهستنوێژبگرێت، چونكه دهست نوێژگرتن لهمهرجهكانی نوێژه، و مهرجیش پێش دهكهوێت بهسهر بهمهرجگیراودا، بۆیه نابێت هاوشانی بێت، یان له دوایهوه بێت، كهواته مانای ئایهتهكه ئهوهیه كه ئهی باوهڕداران ئهگهر نیازتان ههبوو، نوێژبكهن، ئهوا دهستنوێژبگرن، جابیكهن.

٣- تهئویلكردنی برگهی(إذا حكم) به (إذا أراد أن يحكم: ههركات ویستی بڕیار و حوكم بدات)، له فهرموودهی(إذا حكم الحاكم فاجتهد فأصاب فله أجران، وإذا حكم وأخطأ فله أجر))[2]،واته: ئهگهر دادوهر ئیجتیهادی كرد و پێكای، ئهوه دوو پاداشتی بۆ ههیه، و ئهگهر ئیجتیهادی كرد و ههڵهی كرد، ئهوه یهك پاداشتی ههر ههیه. چونكه ئیجتیهادكردن پێش حوكمهكهیه، نه لهگهڵیدایه و نه له دواوهیهتی.

٤- تهئویلكردنی برگهی(رُفع عن أمّتي الخطأ) به (لادانی سزا و بهرپرسیارێتی تاوانبی) له فهرموودهی(رُفع عن أمّتي الخطأ والنسيان وماستكرهوا عليه)[3] واته: كاری بههههڵهكردن، و

---

[1]- سورة المائدة: ٦.

[2] صحيح مسلم،كتاب الأقضية، باب بيان أجر الحاكم إذا اجتهد فأصاب أو أخطأ.

٣- رواه إبن ماجه (٢٠٤٥) ورواه الحاكم (١٩٨/٢)، بۆ درێژهی باسی ئهم بابهته بڕوانه پهرتوكی (البرهان)ی، ئیمامی حهرهمهین، ب٢، ١٣٢٣.

لەبیرچوونەوە و کاری بەزۆرکردن، بەرپرسیارێتی لە سەر گەلەکەم لابردووە، و سزایان لە سەر دا نانرێت، چونکە هەڵە کردن لە ناو ئوممەتی پێغەمبەرﷺ لە شتە بەڵگە نەویستەکانە، و ناکرێت نکوڵی لێ بکرێت، بۆیە (رُفِعَ: لابراوە) لە تێکستەکەدا، بەوە تەئویلکراوە، کە بەرپرسیارێتی تاوانی، لە سەر لابراوە، و سزانادرێت، لە سەر تاوان لەو حاڵەتانەدا، و بەڵام بەرپرسیارێتی مەدەنی هەر لەسەرە، و بەوەی کە بەهەڵە کارەکەی کردووە، هەر لەسەری لاناچێت، بۆ نموونە بژاردنی لەسەرە ئەگەر بە هەڵە سامانی کابرایەکی تری خراپ کرد! بۆیە ئەگەر کاری زیانمەندی ناشەرعی لە لایەن کەسێکەوە ئەنجام درا، کە زیانی بۆ کەسێکی تر هەبوو، ئیتر کابرا ئاگای لە خۆی بوبێت، یان نا هەر بە بژاردن ئەرکەکەی لەسەرشان لادەچێت، لە بابەتی موڵك و ساماندا.

- **جۆری دووەم: تەئویلکردن دوور مەودا:**

بریتییە لەو جۆرە تەئویلەی کە هزری مرۆڤ بە لایدا ناچێت، و پێویستی بە ئامرازێك هەیە، کە پێشی بخات و تەرجیحی بدات، و نموونەی پراکتیزەییش وەك ئەمانەی لای خوارەوە:

١- خوای پەروەردگار دەفەرموێت: ﴿وَٱلَّذِينَ يُظَٰهِرُونَ مِن نِّسَآئِهِمْ ثُمَّ يَعُودُونَ لِمَا قَالُوا۟ فَتَحْرِيرُ رَقَبَةٍ مِّن قَبْلِ أَن يَتَمَآسَّا ۚ ذَٰلِكُمْ تُوعَظُونَ بِهِۦ ۚ وَٱللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرٌ ﴿٣﴾ فَمَن لَّمْ يَجِدْ فَصِيَامُ شَهْرَيْنِ مُتَتَابِعَيْنِ مِن قَبْلِ أَن يَتَمَآسَّا ۖ فَمَن لَّمْ يَسْتَطِعْ فَإِطْعَامُ سِتِّينَ مِسْكِينًا ۚ ذَٰلِكَ لِتُؤْمِنُوا۟ بِٱللَّهِ وَرَسُولِهِۦ ۚ وَتِلْكَ حُدُودُ ٱللَّهِ ۗ وَلِلْكَٰفِرِينَ عَذَابٌ أَلِيمٌ﴾[١].

کە حەنەفییەکان (پێدانی خواردن بە شەست هەژار) یان بەوە تەئویلکردووە، کە دەبێت هەر شەست هەژارەکە لە یەك رۆژدا خواردنەکە بخۆن، و یان خودی تەنها هەژارێك بیخوات لەماوەی شەست رۆژدا، بۆیە گوتویانە کە مەبەستی ئایەتەکە پێدانی خواردنە، بەشەست هەژار لە یەك رۆژدا، و یاخود پێدانی خواردنە بە یەك هەژار لە ماوەی شەست رۆژدا، چونکە حاڵەتی دووەمیان وەك پێداویستی شەست هەژار وایە، لە یەك رۆژدا، و غەیری حەنەفییەکان دەڵێن: بەراستی ئەمە تەئویلکردنێکی دوور مەودایە، چونکە لەم رایەدا لەفزێك دانراوە و زیادکراوە کە لە ئایەتەکەدا بوونی نییە، کە ئەویش لەفزی (إطعام)ە، و هەڵوەشاندنەوەی شتێکە کە دەقی لەسەر هاتووە،

---

[١]- سورة المجادلة: ٣ - ٤.

کە ئەویش (ژمارە شەستەکەیە)، و ئێمە وای دەبینین کە تەئویلی حەنەفییەکان ئاقڵانەتر و وەرگیراو و پەسەندترە، چونکە ئەو گۆڕانەی کە لە تەئویلکردنەکەیاندا، سەبارەت بە ئایەتەکە هاتووە، لە خودی خۆیدا مەبەست نەبووە، و بەڵکو لەبەر مەبەستی ئەو تەئویلەی کە بواری جێبەجێکردنی ئایەتەکەی سەرلەپاگرتووەتەوە، بۆیە تەئویلکراوە، ئەمەیش بە پێی بنەمای ئاتاج و پێداویستی هەژارەکەیە.

شایەنی باسە کە (ظیهارکردن) واتە ئەوەی کە پیاو هاوسەرەکەی بچوێنێت بە دایکی، و یان خوشکی و یان مەحرەمەکانی تری کە لە پێش هاتنی ئاینی پیرۆزی ئیسلامدا ئەمە تەڵاقدان بووە، و بەڵام ئیسلام هەڵیوەشاندەوەو وەك تەڵاق تەماشای نەکرد، بەڵام حەرامی کرد، چونکە کاری لەم جۆرە خراپەکارییە، بەرامبەر پرۆسەی هاوسەرایەتی، هەروەك کارویاری سێکسیی ژن و مێردایەتی پێش دانی کەفارەتەکەی نیسان حەرام کردووە، لەسەر بنەمای ڕیزبەندی و بەدوای یەکتریدا هاتنی ناو ئایەتەکە، کە یان ئازادکردنی کۆیلەیەکە، ئەگەر نەبوو گرتنی دوو مانگ ڕۆژووە، بە بێ پچڕان و بەشوێن یەکتریدا، و ئەگەر نەیتوانی دەبێت نانی شەست هەژار بدات.

٢- تەئویلکردنی حەنەفییەکانبۆ لەفزی(شاة:مەڕ)لە فەرموودەی پێغەمبەرﷺکە دەفەرموێت: ((في كل أربعين شاتاً شاة)) لە هەر چل سەر مەڕ، دانەیەکیان بدەن بە زەکات) کە هەم مەڕەکە دەگرێتەوە و هەم نرخەکەی، لای ئەوان،کە ئەمەیش خودی مەڕوو بزنەکە دەگرێتەوە، و یان نرخە ڕاستەقینەکەیان دەگرێتەوە، لە سەر بنەمای ئەوەی کە حیکمەتی واجبی زەکاتدان، پڕکردنەوەی کەلێنی نەبوونی هەژارانە، ئەوانەی کە شیاوی زەکات پێدانن، و ئەم پێویستییەیش وەك چۆن بە خودی مەڕو بزنەکە پڕدەکرێتەوە، ئاوا بە نرخەکەیشیان، واتە نرخی بازاڕی هەر پڕدەکرێتەوە.

بە ڕای من: حەنەفییەکان پێکاویانە، چونکە ئەوەی کە مەڕ و بزنی دەدرێتێ، بە زۆری خودی مەڕ و بزنەکەی ناوێت، و بەڵکو دەیەوێت بیفرۆشێت، و بەنرخەکەی پێداویستییەکانی خۆی پێ پڕ بکاتەوە، و ئەگەر نرخە ڕاستەقینەکەی ئەو مەڕ و بزنە درا بە کابرای هەژار، ئەوە ئەم زیاتر لە بەرژەوەندییدایە، چونکە گواستنەوەی مەڕو بزنەکە بۆ بازاڕ بە مەبەستی فرۆشتنی، تێچوونی پێویستە و ئەمەیش لەسەر شانی کابرای هەژار زۆر دەکەوێت.

نموونەی کرداریی تەئویلکردن لە یاسادا، وەك تەئویلکردنی ووشەی (الليل: شەو) بە تاریکی و ئەنگوستە چاوییەکەی، چونکە بە باروبۆخێکی گرانکەری سزای تاوانی دزیکردن دانراوە،

لەماددەی (٤٤٠) لە یاسای ئێستای سزادانی عێراقیدا[1]، کە شەو بە مانا گەردوونناسییەکەی، بریتییە لەو ماوەیەی نێوان ئاوابونی خۆر تا هەڵهاتنەوەی، و لە بەرئەوەی کە بەباروبۆخێکی سەختکاری سزا دانراوە، ئەگەر بێتو شەو بەو شەوە گەردوون ناسییە راڤەبکرێت، کە گوتمان هەروەك بەو شێوەیەش لە رووکەشی ئایەتەکەدا هاتووە، ئەگەر وا بێت، ئەم مانا کردنە ناگونجێت لەگەڵ حیکمەتی سەختو گرانکردنی سزاکەدا، کە ئەوەیش ترس و تۆقین و سامناکییە لە ماوەی شەودا، و ئەم حیکمەتەیش لە ماددەی (١٥) بۆ (٢٠) دەقیقەی پێش هەڵهاتنی رۆژو دوای ئاوابونیدا ناگونجێت و نایەتەدی چونکە ئەم ماوەیە ئەوەندە تاریك نییە، کە ترس و سامناکی بەدوای خۆیدا بهێنێت، و هەروەك رۆژ ولیە جا ئەگەر تاوانبارێك لەم کاتەدا تاوانی دزیکردنی ئەنجامدا، لەو ماوەکەمەی پێش هەڵهاتنی خۆر، و دوای ئاوابوونیدا، ئەوا ئەو حیکمەتی گرانکردنی سزایە لەسەری لەگەڵ نایەتەدی، و بەم پێیە بێت، پێویستە کە ئەم دەقە یاساییە وا تەئویل بکرێت کە مەبەست لە (شەو) تاریکایی و ئەنگوستە چاوی شەوە، نەوەك هەر شەوی ئاسایی بەمانا گەردوون ناسییەکەی، و لە هەمان ئەم شێوەیەشدا تەئویل و تەفسیر بە یەکتری دەگەنەوە.

---

[1] – دەقی ماددەکە دەڵێت: بە زیندانیکردنی هەتا هەتایی، و یان زیندانی کاتی سزا دەدرێت، هەرکەس تاوانی دزیکردنی ئەنجام دابێت، لە بۆخێکی وادا، کە ئەم خەسڵەتانەی تیادا هاتبێتە دی:
لە نێوان ئاوابوونی خۆ، تا هەڵهاتنەوەی پرۆسەی دیزیکردنەکەی ئەنجام دابێت،

(مەبەستی سێیەم)
بەراوردکردنی نێوان تەئویل و تەفسیر

تەئویل (مانا کردنی دوور مەودا) و تەفسیر (ڕاڤەکردن) لە چەند ڕەهەندێکەوە کۆکن و لە یەک دەچن و تەبان:

١- هەردووکیان پرۆسەیەکی ئیجتیهادین، جگە لە تەفسیری تەشریعی، و دەبێت ئەو کەسەی کە ئەرکی تەفسیرکردن و تەئویلکردن دەگرێتە ئەستۆ، کەسێکی شیاوبێت بۆ ئیجتیهادکردن و مەرج و خەسڵەتەکانی موجتەهیدی تیادا هاتبێتەدی.

٢- لە ڕووی گوزارشتکردنەوە، هەردووکیان بەڵگەی گوماناوین (الأدلـة الظنيـة) لـە بوارەکەیاندا کاردەکات، بۆیە ئەگەر دەقەکە گوزارشتی یەکلایی (قطعي الدلالة) بوو، لەسەر ئەو مانا و حوکمەی کە لەگەڵیدایە، ئەوا ئیتر بیانوویەك بۆ تەفسیرو تەئیولکردن نامێنێتەوە، چونکە ئەو دەقەی کە شیاوە بۆ تەفسیرو تەئویل، پێویستە کە هەمیشە گوزارشتی گوماناوی (ظني الدلالـة) بێـت، و ئیتر چونیەکە ئەو دەقە لە ڕووی چەسپاندنەوە بە قەطعی و یەکلایی چەسپابێت، وەك قورئـانی پـیرۆز یان بە گوماناوی (ظني) چەسپابێت، وەك فەرمودەی ئاحاد، هەروەك پێغەمبەر (ﷺ) دەفـەرموێت: (أعطوا الجدّة السدس: شەش یەك بدەن بە نەنکە، لە میراتدا) کە ئەم فەرمودە پیرۆزە لە پێش بوونی کۆڕای زانایان لەسەر کارپێکردنی، لە ڕووی چەسپاندنەوە گوماناوی بووە، و بەڵام گوزارشتکردنەکەی یەکلاییە و قەطعییە، هەم لە پێش کۆڕای زانایانەوە و هەم لە دوای کۆڕاکەوە، و بۆیە بواری تەئویلکردنی تیادا نییە.

٣- هەردووکیان پێویستیان بە بەڵگەیەکی شەرعی، یان پاساوی هەیە، کە ببێتە پاساو بۆیان، جا سەرەڕای کۆکی و تەبایان لەم خاڵانەیدا کە باسکران، بێگومان کە لە زۆر بابەتی بنەڕەتیشدا لە یەکتری جیاوازن، وەك ئەم جیاوازییانەی لای خوارەوە:

١- لە ڕووی ناخ و ناوەڕۆك (ماهیە)ـەوە: ناخ و ناوەڕۆکی تەفسیر بریتییە لە ڕوونکردنەوەی ئەو حوکمەی کە پێویستە پراکتیزەبکرێت، ئەگەر ڕوون نەبوو، لە کاتێکدا کە ناخ و ناوەڕۆکی تەئویل، بریتییە لە گۆڕاندنی لەفز لە مانا دیارو پەسەندو لە پێشترەکەیەوە، کە پشتڕاست کراوەتەوە بۆ لای مانایەکی پاشخراو و پەسەندنەکراو، کە ئەو لەفزە ئەگەری ئەوەی تیادا هەیە، کە

هەڵگری ئەو مانا دواخراو (مەرجوح)ـە، بێت، کە بانگەشەی بۆ دەکات.

٢- لەڕووی سەرچاوەوە: سنوری تەفسیر بەرفراوانترە لە سنور و قەڵەمڕەوی تەئویل، بۆیە تەئویلکردن تەنها لە شەرعزان و دادوەرو موفتییەوە سەرچاوە دەگرێت، و چاوەڕوان ناکرێت، کە شەرع دانەر و یاسادانەر دەری بکەن، چونکە عەقڵ نایبڕێت کە شـەرعدانەر، و یـان یاسـادانەر پـەنا ببەنـە بـەر تـەئویلکردنی قسـەی خۆیـان، و پاشانیش سەرچـاوەی تەفسـیرکردن بـۆی هەیـە کـە پێشـکەوتنی زانسـتو نۆزینـەوە تەکنەلۆجییـە نوێیـەکان بێـت، وەك لـە تەفسـیری زانسـتی و ئەکادیمیدا وایە، ئەمەیش بە پێچەوانەی تەئویلەوەیە.

٣- لە ڕووی ئامڕازەکانەوە: ئامڕازەکانی تەفسیر کردن جیاوازن لە ئامڕازەکانی تەئویلکردن، و بۆیە ڕاڤیار (المُفسِّر) جاری وا هەیە کە پشت دەبەستێت، بە دەقێکـی تـری نزیـك لـە دەقـە ڕاڤـە کراوەکـە، و جـاری وایـش هەیـە، کـە پشـت دەبەسـتێت بـە فاکتـەرە پۆزەتیڤـەکانو یاداشـتو بیرخەرەوە ڕۆشنکەرەوەکان، و یان بە سەرچاوە مێژووییەکان، و یان.. لە کاتێکدا کە لـە پرۆسـەی تەئویلکردندا، کابرای تەئویلکار تەنها ئەو پاساوە لەبەرچاو دەگرێت، کە دەیکاتە بیانوو بـۆ لادان لـە مانا پێشخراو و پشت ڕاست کراوەکە (راجیح) بۆ لای مانا دواخراوەکە (المَرجوُح).

٤- لـە ڕووی پاسـاوەکانەوە: پاسـاوی تەفسـیرکردن نـاڕوونی گوزارشـتی دەقەکەیـە، بـە گوزارشتێکی ڕوون و یەکلایی، لە سەر حوکمە مەبەستەکە، لـە کاتێکـدا کـە پاسـاوی تـەئویلکردن، بریتییە لە ڕەچاوکردنی بەرژەوەندیو یان پێداویستی و یان دادگەری وادەخوازێت، و یان..

٥- لە ڕووی پابەندکردنو ئەرکەوە: بێگومـان کـە دادوەر (قاضـي) دەبێـت فەرمانبـەردارو پابەندبێت بە پەنابردنە بەر تەفسـیرکردن، و بەتایبـەت لـە پرسـە شارسـتانی (مەدەنی)ییەکانـدا، و مافی ئەوەی نییە، کە ڕێگری بکات، لە پراکتیزەکردنـی دەق بـە بیـانوی ناڕوونییەکـەی، و یـان بـە پاساوی دیاری نەبوونی سنوری ئەو مانایەی کە مەبەستیەتی، ئەمەیش بە پێچەوانەی تـەئویلکردن، بۆیە ئەگەر ڕێگری کرد، لە خۆی لەوەی کـە تـەئویلبکات، ئـەوا بەرپرسـیار نییـە، و لێپرسینەوەی لەگـەڵ ناکرێـت، وەك چـۆن لەسـەر ڕێگـری لـەخۆکردن لـە تەفسـیرکردن، بەرپرسـیار دەبێـت و لێپرسینەوەی لەگەڵ دەکرێت.

٦- لـە ڕووی شـوێنەوار و کاریگەرییـەوە: تەفسـیری تەشـریعی شـوێنەوارێکی هەیـە، کـە دەگەڕێتەوە سەر ئەو مێژووەی کە دەقەڕاڤەکراوەکەی تیادا کراوە بە شـەرع، ئەمـە بەپێچـەوانەی تەئویلەوەیە، کە تەنها بۆ داهاتوو بەکاردەهێنرێت.

٧- لە ڕووی جۆرەکانییەوە: تەئویل دابەش دەکرێت بۆ تەئویلکردنی نزیکو تەئویلکردنی دوور، لە کاتێکدا کە تەفسیر دابەش دەکرێت، بۆ تەفسیری شەرعی، تەفسیری فیقهی، تەفسیری دادوەری، تەفسیری زانستی.

٨- لە ڕووی کارپێکردنەوە: لە تەفسیردا کار بە خودی دەقە ڕاڤە کراوەکە دەکرێت، بەڵام لە تەئویلدا مانا بنەڕەتییە پشت ڕاستکراوەکە واز لێ دەهێنرێت، و کار بە مانا هەڵاوێرکراوەکە دەکرێت، کە پشت ڕاست نەکراوەتەوە.

٩- لە ڕووی بەرفراوانییەوە: تەفسیر جاری وا هەیە کە دەبێتە هۆی بەرفراوانکردن و پانوپۆڕکردنی دەق، وەك ئەوەی کە لە حاڵەتێکدا قیاسکردن، یاخود بەرژەوەندی ئامرازی بەکارهاتوو بێت تیایدا، و بەڵام ئەم فراوانکارییە لە بابەتە مەدەنییەکاندا لەبەرچاو دەگیرێت، نەوەك لە بابەتە سزا لەسەرەکاندا، کە ئەمانەیان فراوانکاری تیایاندا دروست نییە، تا ئەم فراوانکارییە نەبێتە هۆی ئەفراندن و بەدیهێنانی تاوان یان سزایەکی نوێ، کە پێچەوانەی ئەم بنچینەیە بێت، کە دەڵێت: (لا جریمة وَ لا عقوبة إلاّ بالنَّص: تەنها دەق دەتوانێت، تاوان و سزا دیاری بکات) ئەمەیش بە پێچەوانەی تەئویلەوەیە، کە بەزۆری فراوانکاری تیادا ناکرێت، چونکە پێچەوانەی ئەسڵ دەبێتەوە.

١٠- لە ڕووی بوون و پێکهاتەوە: تەفسیر هەروەك چۆن بەگوفتاردەکرێت، بە کرداریش هەردەکرێت، وەك ئەوەی کە پێغەمبەر (صَلّى اللهُ عَلَيْه وَسَلَّمَ) نوێژکردنی تەفسیرکرد بۆ هاوەڵانی، هەم بەگوفتارو هەم بەکرداریش، کە بە بەرچاوی هاوەڵانەوە پایەو مەرجەکانی نوێژی ڕاڤە کرد، و پاشان فەرمووی پێیان: (صلوا كما رأيتموني أصلي): (بەو شێوازە نوێژ بکەن کە منتان بینی نوێژم کرد)، و هەروەها نموونەی ڕوونکردنەوەو تەفسیرکردن، بە کردەوە وەك ئاماژەکردنی کەسی بێ زمان، بە پێی ئەو بنچینە شەرعیی و یاساییە گشتییەی کە دەڵێت: (الْإِشَارَاتُ الْمَعْهُودَةُ لِلْأَخْرَسِ كَالْبَيَانِ بِاللِّسَانِ)[1]، (ئەو ئاماژانەی کەسی لاڵو بێ زمان کە هەن و بە کاریان دەهێنێت، وەك ڕوونکردنەوەو ڕاڤەکردن بەزمان وان) ئەمە بە پێچەوانەی تەئویلەوەیە، کە تەنها بە گوفتار دەکرێت.

١١- جاری وا هەیە، کە بێدەنگی ڕوونکردنەوەیەو ڕاڤەکردنە بۆ ئەو ماناو حوکمەی کە مەبەستە: هەروەك ئەم بنچینە شەرعیی و یاساییە، کە دەڵێت: (السُّكُوتَ فِي مَعْرِضِ الْحَاجَةِ

---

[1] مجلة الاحكام العدلية المادة (٧٠)

بَيَانٌ[1]: (بێدەنگی لە کاتی پێویستیدا، روونکردنەوەو ڕاڤەکردنە) و بۆ نموونە کەسی سەرپەرشتیار کە زانی ئەو نەوجەوانەی کە لە ژێر چاودێری ئەودایە و ژیرە و چاکو خراپ لە یەکتری جیا دەکاتەوە، کاری بازرگانی دەکات، و ئەم لێی بێدەنگ بوو، ئەوا ئەم بێدەنگییەی بەوە ڕاڤە دەکرێت، کە ڕازییە، بۆیە ئەو گرێبەستانەی کە لە ئاڵوگۆڕی مامەڵەکانیدا دەیانکات، دادەمەزرێن و کاریان لەسەر دەکرێت، و پێویست بە چاوەڕوانکردن ناکات، بۆ مۆڵەتدانی کابرای سەرپەرشتیاری[2].

١٢- لە ڕووی گوزارشتکردنەوە: تەفسیرکردن بە زۆری بۆ گوزارشتی کابرای گوزارشتکارەکەیە، لەسەر حوکمەکە، لە کاتێکدا کە تەئویلکردن بەزۆری سەبارەت بە گوزارشت بۆ کراوەکەیە، واتە یەکەمیان دەرهاویشتەی هزری ڕاڤەکارە، و دووەمیان لەپێناو ڕاڤەبۆکراودا کراوە.

١٣- لە ڕووی ئامانج و مەبەستەوە: مەبەست لە تەئویلکردن ڕەچاوکردنی بەرژەوەندی، و یان پێداویستی و ئاتاج و یان دانگەری وا دەخوازێت، یان.. لە کاتێکدا کە مەبەست لە تەفسیرکردن دیاریکردنی ئەو حوکمەیە کە پێویستە جێبەجێ بکرێت.

١٤- لە ڕووی ڕەسەنایەتییەوە: تەئویلکردن پێچەوانەی ڕەسەن و ئەسڵەکەیە، و ئەسڵ لە قسەدا کارکردنە بەو ئەسڵەی کە لەسەری هاتووە، لە کاتێکدا کە تەفسیرکردن کۆک و تەبایە لەگەڵ ئەسڵەکەدا.

١٥- تەئویلکردن تەنها لە دەق و کەلامەکاندا دەکرێت، و بەڵام تەفسیر وەك چۆن بۆ دەق دەکرێت، بۆشتی تریش دەکرێت، و بەتایبەتی تەفسیری دادوەری کە گونجاندنی پێشهات و مامەڵەکان دەگرێتەوە، و گونجاندنیش ڕاڤەکردنە بۆ ڕوونکردنەوەی سروشتی بابەتی داواکە (سکاڵاکە)، بە مەبەستی دیاریکردنی ئەو یاسایەی کە پێویستە جێبەجێ بکرێت.

---

[1] مجلة الاحكام العلية المادة (٦٧)

[2]- كشف الأسرار: ٣/١٥١، و أصول السرخسي، ٢/٥١.

(بەشی هەشتەم)

باسی ئیجتیهاد (خستنە گەڕی توانا، بۆ هەڵهێنجانی حوکم، و باسی تەقلید (لاسایی کردنەوە)

(بەشە باسی یەکەم)
(باسی ئیجتیهادکردن)

مەرجەکانی ئیجتیهاد -گرنگی و بابەخی ئیجتیهاد- بواری ئیجتیهادکردن

- پێناسەی ئیجتیهاد:

ئیجتهیادکردن: بریتییە لەوەی کە زانای شایستە و شیاو، توانای[1] زانایەتی خۆی بخاتە کار، بۆ ئاشکراکردنی ئەو بڕیارو یاسایانەی کە داواکراون و پێویستن، و ئیجتیهادیش تەنها کورت نەکراوەتەوە، لەسەر ئاشکرا کردن و دۆزینەوەی بڕیار و یاسا شەرعییەکان، و بەڵکو هەموو مرۆڤێك بۆی هەیە کە لە بورای پسپۆڕی خۆیدا ئیجتیهاد بکات، ئەگەر ئەو مەرج و خەسڵەتانەی تیادا هاتنەدی، کە کەسێکی شایستەو شیاوبێت، بۆ ئیجتیهادکردن.

شایەنی باسە کە خوای پەروەردگار سەبارەت بە هەموو هەڵسوکەوتێکی مرۆڤ و بۆ هەموو پێشهاتێکی پەیوەندیدار بە مرۆڤەوە، دوو جۆر حوکم (بڕیار و یاسای) هەیە:

یەکەم: بۆ بارودۆخە ئاساییەکانە، کە بە ناوی قایم و پتەو (عەزیمەت) ناوزەد کراوە.

دووەمیان: بۆ بارودۆخە هەڵاوێردکراوەکانە لە کاتی بەرپابوونی پاساوی شەرعیدا، کە بە بوارپێدان (ڕوخسەت) ناوزەد کراوە، و ڕوخسەتیش یان لە دوا کاتی جێبەجێکردنی کارەکەدایە،

---

[1] مەبەست تواناو وزەی هزریی، (مەعنەوی) و هەروەها توانای جەستەیی (ماددی)یە.

تا لا چوونی بیانوو، و پاساوەکە، وەك بوار پێدان بە ڕۆژووشکاندن لە سەفەردا[1]، و یان بە ئاڵوگۆرپێکردنی حوکمە ئەسڵییەکەیە، بە شتێکی ترکە جێگای بگرێتەوە، ئەگەر پاساوەکە لانەدەچوو، وەك نەخۆشی درێژخایەن و یان پیری، کە ڕۆژووەکەی بۆ جێگۆرکێ پێدەکرێت، و لە جیاتیدا کەفارەت دەدات، و لەسەر بنەمای ئەم ڕاستییە، ئەو پێناسەیەی هەندێ لە زانایانی زانستی ئوصولی فیقه[2]، کە ڕوخسەتیان بەوە پێناسە کردووە کە (بریتییە لە گۆڕینی حوکم لە سەختەوە بۆ ئاسانی، لە بەربوونی پاساوێك، لەگەڵ مانەوەی هۆکاری حوکمە ئەسڵییەکە)، کە بە ڕاستی ئەم پێناسەیە وردەکارانە نییە، چونکە حوکمی خودا گۆڕانکاری بەسەردا نایەت، و بەڵکو جێگۆرکێی پێدەکرێت، هەروەك باسمانکرد، و بۆیە دروستتر ئەوەیە کە بەم شێوازە پێناسە بکرێت کە بریتییە لە جێگۆرکێ کردنی حوکم، لە سەختییەوە بۆ ئاسانی لەبەر بوونی پاساوێك سەرەڕای مانەوەی هۆکاری حوکمە ئەسڵییەکە وەك خۆی.

- مەرجەکانی شیاوی ئەو کەسە بۆ ئیجتیهادکردن:

سەبارەت بە شایستەیی و شیاوی ئەو کەسە بۆ دۆزینەوەو ئاشکراکردنی حوکمە شەرعییەکان، چەند مەرجێکی تیادا بەمەرج گیراوە، کە گرنگترینیان سێ دانەن:

مەرجی یەکەم: تێگەیشتن لە ناوەڕۆك و ناوانخنی شەریعەتی ئیسلام، کە قورئانی پیرۆز و سوننەتی پێغەمبەری دڵسۆزەﷺ، و هەروەها حاڵی بوون لە ئامانجو مەبەستەکانی، بەتێگەیشتنێکی دوور لە لاسایی کردنەوە و ولەبەستە بوون بە رووکەش و توێکڵەکەیەوە، ولتە تێگەیشتن لە ناواخنەکەی، و ڕۆشتنە قوڵاییەکەی و ئەم تێگەیشتنەیش بە شێوەیەکی ئۆتۆماتیکی لە سەر توانا زانستییە زگماکیەکانی مرۆڤەکە وەستاوە، شان بە شانی ئەو زانست و توانایەی کە بەخوێندن و هەوڵدان بە دەستی هێناوە.

أ- توانستە خودی و زگماکییەکان: بریتییە لەوەی کە کەسەکە خاوەن عەقڵییەتێکی پێگەیشتوو بێت، و هەروەها خاوەنی ئامادە سازییەکی خودی و زگماکی بێت، و خۆی بە

[1] فالصيام اداءه واجب في شهر رمضان اذا لم يكن للمكلف عذر يبرر تأخير الاداء أو تبديله ببدل وذلك بمقتضى قوله تعالى (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُواْ كُتِبَ عَلَيْكُمُ الصِّيَامُ كَمَا كُتِبَ عَلَى الَّذِينَ مِن قَبْلِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ أَيَّاماً مَّعْدُودَاتٍ فَمَن كَانَ مِنكُم مَّرِيضاً أَوْ عَلَى سَفَرٍ فَعِدَّةٌ مِّنْ أَيَّامٍ أُخَرَ وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُ فِدْيَةٌ طَعَامُ مِسْكِينٍ... الاية) البقرة/١٨٣-١٨٤

[2] - وەك (إبن السبكي) لە پەرتوکەکەیدا (جمع الجوامع، ١/١١٩).

ڕەوشتە بەرزەکان ڕازاندبێتەوە، و دووربێت، لە ڕەوشتی نزمو خراپ، و کەسێکی ئازاو دلێربێت، لە ڕادەربڕیندا، و چەندەها خەسڵەتی پەسەندی تر.

ب- ئەو توانستانەی کە بە هەوڵدان بە دەستیان دەخات: وەك ئەزمون و لێزانینی زانستی کە لە خوێندن و فێربونی ئەو زانستە دەستی کەوتوون، کە ئامرازن بۆ حاڵی بوون، لە قورئان و سوننەت کە ئەو زانستانەیش بریتین لە (زانستی ئوصولی فیقهـ بنەماکانی نەحو، صەرف، واتە زانستی ڕێزمانی عەرەبی، زانستی لۆژیك (مە نطیق) ، زانستی فەلسەفە) ئەمە لە گەڵ بوونی ئەو هەستەیدا کە ئەم زانستانە ئامرازن، بۆ حاڵی بوون لەوانی تر، و خودی خۆیان ئامانج و مەبەست نین[1].

- مەرجی دووەم: تێگەشتن لە ناولخن و بنەڕەتی ژیان (ژیانناسی)، و حاڵی بوون لە دلخوازییەکان و ئەرکەکانی و پێداویستییەکانی زیندەگی، و هەروەها فامکردنی

---

[1] - لەساڵی (١٩٤٧) لە حوجرەی وانە وتنەوەکەی خۆم، لە مزگەوتی گوندی (سەرسییان) لەناوچەی پشدەر - ڕانیە، لە پارێزگای سلێمانی، وانەم دەگوتەوە، خوا لێخۆشبوو، (شێخ حسەینی بۆسکێنی) کە لەپیاو ماقوڵانی ناوچەی پشدەر بوو، هاتە سەردانم، و لەو کاتەیدا کە ئەو هات، من پەرتووکی (برهان الكلنبوي)م، لە زانستی لۆژیکدا دەگوتەوە، و ویستم وانەکە دوا بخەم، شێخ حسەین گوتی: بەردەوام بە، دەمەوێت گوێ بگرم، و لەوانەکەت سودمەندبم، و منیش لەو کاتەدا ڕاڤەی بابەتی (القضية)م دەکرد، کە دەبەش دەبێ بۆ (الحملية) و (الشرطية) لەگەڵ ڕاڤەکردنی لەسەر نووسین و پەراوێزەکانی پێنجوێنی و قەرەداغیدا، (ڕەحمەتی خوایان لێ بێت) و لە دوای کۆتایی هاتنی وانەکە شێخ حسەین گوتی: سوودی ئەم زانستە، بۆ ئیسلام و موسوڵمانان چییە؟! منیش گوتم: ئەم زانستە لەگەڵ زانستی ئوصولی فیقهـ و فەلسەفە و زانستی ڕێزمانی عەرەبی (نەحو - صەرف) دا زانستی ئامرازین، واتە: ئامرازن بۆ حاڵی بوون لە شەریعەتی ئیسلام، و وەك کلیل وان، بۆ کردنەوەی دەرگای قورئان و سوننەت، و دەرهێنانی گەنجینەکانیان، و بەرهەمدارکردنی ئەو گەنجینانە بۆ سوودگەیاندن بە ئیسلام و مسوڵمانان، جا شێخ حسەین، لە وەڵامدا گوتی: جەنابت و هاووێنەکانت، لە چوونتانەوە بۆ حوجرە و فێربونتان و فێرکردنتان، کۆششی خۆتان دەخەنە کار بۆ دروستکردنی ئەو کلیلە، و پاشان دەمرن و دەچنە گۆڕەوە، بەبێ ئەوەی کە دەرگایەك لە دەرگاکانی قورئان و سوننەتی پێ بکەنەوە، و حوکمێکی نوێی لێ دەربهێنن، کە لەگەڵ سەردەم و باروبۆخی خۆتاندا بگونجێت، و بەڵکو ئەوەی کە بۆسەردەمی ڕابردوو گوتراوە، هەر دووبارەی دەکەنەوە، ئیتر بگونجێت یان نەگونجێت، لەگەڵ ئێستادا، و یان لەگەڵ ئایندەدا، کەواتە بوون و نەبوونی ئەو کلیلە چونیەکە! جا منیش بۆ مێژوو دەڵێم: لە هیچ وانەیەکی ژیانم سوودم نەبینیوە، هێندەی سوودی ئەو وانەیەی کە لەم مامۆستایەوە فێری بووم، کە ئاستی زانستییەکەی ئەوەبوو کە تەنها پۆلی شەشەمی سەرەتایی تەواو کردبوو، و بەڵام ڕێژەی ژیرییەکەی لە سەرو ئاستو ڕێژەی هەموو ئەوانەوە بوو کە بە دەیان ساڵ زانستە ئامرازییەکانیان بەشێوەی وانە گوتۆتەوە، و هەستیان بەوە نەکردووە کە سەر قاڵبوون بەو ئامرازانەوە بە بێ ڕەچاوکردنی ئامانجەکانیان تەنها بەزایەدانی تەمەن و کوشتنی کاتە، کە ئەم دووانەیش هەرگیز ناگەڕێنەوە و لە دوای تیاچوونیان قەرەبوو ناکرێنەوە.

بەرژەوەندییەکانی و لایەنە خراپو نێگەتیڤەکانی، و تێگەیشتن لەوەی کە حوکمەکان و بڕیارو یاساکان لە سەر بنەمای نەریتی، و بەرژەوەندییەکان بنیات نراون، و بۆیە بەپێی گۆڕانی نەریتو بەرژەوەندییەکان، حوکمەکانیش لە هەموو سەردەمو شوێنێکدا گۆڕانیان بەسەردادێت، و هەروەها تێگەیشتن لەوەی کە هەموو هەڵسوکەوتو پێشهاتێك لە ژیاندا، بڕیار و حوکمی خوای پەروەردگارە، و لەسەر هەموو کەسێکی شایستە و بۆلولو و وشیار پێویستە کە ئاشکرای بکات و بیدۆزێتەوە.

– مەرجی سێیەم: تێگەیشتنێکی دروست لەو پەیوەندی و کۆنتاکتەی کە لەنێوان مەبەستەکانی شەریعەتی ئیسلامی – کە دواپەیامی خودلییە – هەیە لەگەڵ پێداویستییەکانو ئەرکەکانی ژیاندا، و هەروەها حاڵی بوون لەوەی کە ئەو ئایەتانەی قورئانی پیرۆز کە حوکمەکانی نوێژکردن، و ڕۆژووگرتن و زەکاتدان و حەجکردنیان گرتۆتە خۆ، ڕێژەی (٥٪) ی زیاتری قورئان نین و، بەڵکو (٩٥٪) ی قورئانی پیرۆز سیستەمە، و باسی ئابووریی، و ڕامیاریی، و بەڕێوەبردنو بەهاو ڕەوشت و زانستە، و هەروەها فەرمانکردنە بە هاوکاریو یەکگرتنو پێکەوە ژیان و لێبوردەیی، و بانگەوازکردنە بۆ بیرکردنەوە لە دروستکرانی ئاسمانەکانو زەویو جیاوازی نێوان شەوو ڕۆژو بیرکردنەوەو ڕامان لە هەورەکانو باکان[1]، و بوونەوەرە چەسپاوەکانی تر، و ئەو بونەوەرە زیندوولەی کە گۆڕانیان بەسەردا دێت، و یان ئەولەی کە بێ گیانن، ئەمەیش هەموو لە پێناوی ئەوە دایە تا بەرهەمو بەروبومیان لێ وەربگیرێت، و لێیان سوودمەند ببێت، هەروەك جیهانی نا ئیسلامی لێیان سوود مەندبووە، و هەروەها ڕێگری کردووە، لە مرۆڤ کە بەشی خۆی لە بیر بکات لەم جیهانەدا[2] لە ئاستی بوونەوەرە زیندو و نازیندووەکاندا، بەڵکو لەسەری پێویستە کە وا کار بۆ دونیای خۆی بکات، کە وا بزانێت کە بەهەمیشەیی دەژی، و واکار بکات بۆ دوارۆژیش کەوا بزانێت، سبەینێ دەمرێت، و هەروەها قورئان ئەوەی ڕوون کردۆتەوە، بۆ مرۆڤـ

---

[1] ﴿إِنَّ فِي خَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَاخْتِلَافِ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ وَالْفُلْكِ الَّتِي تَجْرِي فِي الْبَحْرِ بِمَا يَنفَعُ النَّاسَ وَمَا أَنزَلَ اللَّهُ مِنَ السَّمَاءِ مِن مَّاءٍ فَأَحْيَا بِهِ الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا وَبَثَّ فِيهَا مِن كُلِّ دَابَّةٍ وَتَصْرِيفِ الرِّيَاحِ وَالسَّحَابِ الْمُسَخَّرِ بَيْنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ لَآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يَعْقِلُونَ ﴿١٦٤﴾﴾ البقرة/١٦٤

[2] ﴿وَابْتَغِ فِيمَا آتَاكَ اللَّهُ الدَّارَ الْآخِرَةَ وَلَا تَنسَ نَصِيبَكَ مِنَ الدُّنْيَا وَأَحْسِن كَمَا أَحْسَنَ اللَّهُ إِلَيْكَ وَلَا تَبْغِ الْفَسَادَ فِي الْأَرْضِ إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْمُفْسِدِينَ﴾ سورة القصص/٧٧

کە بەندەی بۆ خودا سوڵحاو ئەوەیە کە زەوی بەرهەمدار بکات، و بەرهەم و بەرووبومە باشەکانی بچنێتەوە، تا خۆی و کەسانی تریش لێی سوودمەند ببن[1]، و هەروەها جەختی کردۆتەوە لە سەر ئەوەی کە مرۆڤ تەنها بەرهەمی کردەوەکانی خۆی دەچنێتەوە[2]، هەروەك پەروەردگار فەرموویەتی: ﴿وَٱبۡتَغِ فِيمَآ ءَاتَىٰكَ ٱللَّهُ ٱلدَّارَ ٱلۡأٓخِرَةَۖ وَلَا تَنسَ نَصِيبَكَ مِنَ ٱلدُّنۡيَاۖ وَأَحۡسِن كَمَآ أَحۡسَنَ ٱللَّهُ إِلَيۡكَۖ وَلَا تَبۡغِ ٱلۡفَسَادَ فِي ٱلۡأَرۡضِۖ إِنَّ ٱللَّهَ لَا يُحِبُّ ٱلۡمُفۡسِدِينَ﴾[3].

جا هەر لەم بابەتەدا سەرژمێری کردنی مەرجە تەقلیدییەکانی ئیجتیهادم واز لێ هێناوە، کە ئەوانیش بریتین لەوەی کە، کەسەکە نێرینە بێت، و ئازاد بێت، و دڵنگەرو مسوڵمان بێت، و مەرجەکانی تر.. بۆ ئەم سەردەمە و سەردەمەکانی داهاتوو ناشێن وگونجاو نین[4].

- گرنگی و بایەخی ئیجتیهادکردن:

ئیجتهیادکردن گرنگی و بایەخێکی زۆری هەیە، لە ژیانی مرۆڤدا، بە شێوەیەکی گشتی و لە ژیانی مسوڵماندا بەشێوەیەکی تایبەتی، لە بەرچەند هۆکارێك، کە گرنگترینیان ئەمانەی لای خوارەوەن:

— یەکەم: دەقەکانی شەریعەتی ئیسلامی سنوردارن، لە کاتێکدا کە هەڵسوکەوتەکانی مرۆڤ و پێشهاتە پەیوەندیدارەکان بە مرۆڤەوە بێ سنورن و کۆتاییان نییە، بۆیە ناتوانین کە یاساو ڕێسای بابەتە بێ سنورەکان، لە چوارچێوەی بابەتە سنوردارەکاندا جێگا بکەینەوە، و کۆنترۆڵی بکەین، و بۆیە پرۆسەیەکی لەم شێوازە، تەنها لە ڕێی ئیجتیهاد کردنەوە چارەسەر دەکرێت، کە بچین بابەتە لاوەکییەکان (جزئيات) ببەینەوە سەر بابەتە گشتییەکان (كلّيات) و لەبەر ڕۆشنایی ئەم هاوکێشەیەدا، چارەسەریان بۆ بدۆزینەوە.

---

(1) ﴿ وَلَقَدۡ كَتَبۡنَا فِي ٱلزَّبُورِ مِنۢ بَعۡدِ ٱلذِّكۡرِ أَنَّ ٱلۡأَرۡضَ يَرِثُهَا عِبَادِيَ ٱلصَّٰلِحُونَ ﴿١٠٥﴾ ﴾ الأنبياء/١٠٥

(2) قال تعالى (وَأَن لَّيۡسَ لِلۡإِنسَانِ إِلَّا مَا سَعَىٰ) سورة النجم/٣٩

3 — سورة القصص: ٧٧.

4 — جاری وا هەیە کە ئافرەت زۆر لە پیاو لێهاتووترە، دوای ئەوەی کە چووە ناوگۆڕەپانی ژیانەوە، و هەروەها دابەشکردنی مرۆڤ بۆ مرۆڤی ئازاد و مرۆڤی کۆیلە، قورئان هەڵیوەشاندۆتەوە، بەجۆرێك کە نابێت بگەڕێنەوە سەری، و ئیسلامیش سەبارەت بە کاروبارە ئاینییەکان، مەرجی بۆ ئیجتیهادکردن داناون، بەڵام سەبارەت بە کاروبارە دنیاییەکان، جاری وا هەیە کە کابرایەکی نامسوڵمان زۆر شیاوترو شایستەترە، و بەتواناترە، لەم پرۆسەی ئیجتیهادکردنە دنیاییانەدا.

— **دووەم:** هەروەك پێشتریش باسمان کرد قورئانی پیرۆز تەنها میتۆدە گشتیی و یاساو ڕێسا گشتییەکانی هێناوە، وعەقڵو بیری مرۆڤی سەرپشك کردووە، کە لە هەموو سەردەم و لە هەموو جێگایەکدا، بابەتە لاوەکییەکان بگەڕێنێتەوە سەربابەتە گشتییەکان و بە بەریاندا بیگرێت، بە پێی دڵخوازییەکانی ژیان، و شتێکی روونیشە کە پرۆسەی گێڕانەوەی بابەتی لاوەکی بۆ سەر بابەتی گشتی، ئەمە پرۆسەیەکی ئیجتیهادییە، و لە ڕێگای پشت بەستن بە سەرچاوە ئاشکراکارەکانی وەك (قیاس) و (ئیستیحسان) و (بەرژەوەندی: مصلحة) و ئەو سەرچاوانەی ترەوە دەبێت، کە پێشتر باسکران.

— **سێیەم:** هەندێك حوکمی شەرعی ئیجتیهادی لە فیقهی ئیسلامیدا پێشتر لە سەر بنەمای ڕەچاوکردنی نەریتو بەرژەوەندییەکانی ئەو سەردەمەی مرۆڤ بنیات نراون، و شتێکی بەڵگە نەویستە کە نەریت وبەرژەوەندییەکان کۆمەڵە بابەتێکی ناجێگیرن، و بەپێی گۆڕانی سەردەم و شوێن و بەرەو پێشچوونەکانی ژیان و شارستانیەتی مرۆڤایەتی دەگۆڕێن، بۆیە شتێکی پێویستە کە چاوپێداخشانەوە بکرێت، بەو یاساو بڕیارو ڕێسا فیقهییە پێشوولانەدا، هەروەك ئەم بنچینە شەرعییە، کە پێشتر و ئێستایش دانی پیادا نراوە، پشتڕاستی ئەم پێداچوونەوەیە دەکاتەوە، کە دەڵێت: (لا ينكر تغيرّ الأحكام بتغيّر الأزمان: نکوڵی لەوە ناکرێت، کە حوکمەکان بە پێی گۆڕانی سەردەمەکان، گۆڕانکاری دێت بەسەریاندا)[1].

— **چوارەم:** زانست لە بەرەو پێشچوونی بەردەوامدایە، و خەریکە بەرەو نۆژینەوەیی گۆڕانکارییە تازەکان لە هەردوو بواری پزیشکی و تەکنەلۆژیدا، و هەر لەسەر وەختی کۆتایی هاتنی جەنگی دووەمی جیهانییەوە گۆڕانکارییە تازەکان دەستیان پێکرد و نۆژینەوەی زانستی پزیشکی ڕۆژ لە دوای ڕۆژ زیاتر دەرکەوتنو نۆژرانەوە وەك، منداڵی بلوری و بابەتی خانە میراتییەکانی مرۆڤ لە رووی جەستەو مەنەوەییەوە کە لە باوانی بۆی دەمێنێتەوە، و هەروەها کۆپی کردنی مرۆڤ و مامەڵە کردن لە گەڵ بانکە جیهانییەکاندا، لە ڕێگای تۆڕی ئینتەرنێتەوە، و هەزارانی تر لەو گۆڕانکارییە تازەو نۆژینەوە زانستیو پزیشکیانەی تر کە هەن، و ئەفرێنراون، کە زۆرینەیان تا ئێستایش حوکمی شەرعییان لەسەر نییە، کە لە رووی ئاستی حەڵاڵی و حەرامییانەوە، لەبەر ئەوەی کە حوکمی ئەم شت گەلە لەسەر چاوە فیقهییە ئیسلامییەکاندا

---

[1]- گۆڤاری (الأحكام العدلية) ماددەی (٣٩).

نییە، چونکە ئەم سەرچاوانە پێش ئەفراندن و دلهێنانی ئەو شتانە نووسراون ئەمە لە لایەك، و لەلایەکی تریشەوە، لەبەر ئەوەیە کە ئیجتیهادکردن لە لایەن کەسانی پسپۆڕ و شیاوەوە لەم گۆڕەپانەدا بوونی نییە.

— **پێنجەم:** هەموو ئەو شتانەی کە لە ڕابردوودا ڕوویان داوە، و هەروەها لە ئایندەدا ڕوو دەدەن پەیوەندیدارن بە فاکتەرێکی دیاریکراوەوە، چونکە ئەو جیهانە کە مرۆڤی تیادا دەژی، جیهانی هۆکارەکان و فاکتەرەکانە، و شتێکی ڕوونیشە، کە هەر ڕوودلوێك کە هۆکارەکەو دەرەنجامەکەی نەزانرا، ئەوا حوکمەکەیشی نازانرێت، و لەسەر ئەم بنەمایە بێت، ئیجتیهادکردن کارێکی پێویستە، بۆ گونجاندنی هەموو ڕوودلو و پێشهاتێك و شیتەڵکردنی و دۆزینەوەی هۆکارەکانی، و وەرگرتنی دەرەنجامەکانی کارێکی پێویستە تا لەم ڕێگەیەوە، حوکمەکەی بدۆزرێتەوە، کە ئایا کارێکی شەرعییە و ڕێگە پێدراوە، و یان نا شەرعییە.

— **شەشەم:** بەرنامەی ئیسلام لەسەر هەموو کەسێکی بالغبووی ژیری پێویست کردووە، کە بەرژەوەندییە پێویستیەکانی خۆی و کەسانی تریش بپارێزێت، وەك بەرژەوەندی ئاین و شەرەف و ژیان سامان و ژیری، و ئەم پاراستنەیش تەنها لە ڕێگای فەراهەمکردن و بەکارهێنانی ئامرازەکانی بەرگریکردنەوە دەبێت، لە هەر کاتێکدا کە ئەو بەرژەوەندییانە کەوتنە بەرەمەترسی دەستدرێژی لەسەرکردن، و شتێکی ڕوونیشە کە ئەم بابەتانە بە پێی پێشکەوتنی سەردەم، ئەم ئامرازانەیش پێشکەوتوو بوون، و قورئانی پیرۆزیش زۆر شتی لە خۆ گرتووە، لەوانە پێویستی هاوکاری نێوان کۆمەڵگەی ئیسلامی لە بەدیهێنانو بەرەو پێشبردنی ئامرازەکانی بەرگریکردن، و پاراستنی بەرژەوەندییە ڕێگە پێدراوەکان، بە جۆرێك کە شیاو و گونجاو بێت، لەگەڵ ئەو دەستدرێژییەدا کە ئاوقەی بووە، هەم لە ڕووی چەندێتی و هەم لە ڕووی چۆنییەتییەوە، و نموونەی ئەو فەرمانکردنانەی قورئانی پیرۆزیش، کە لەسەر شانی مسوڵمانی پێویست کردووە، کە فەرمانبەرداری بن، وەك ئەم ئایەتە پیرۆزە کە دەفەرموێت: ﴿ٱلشَّهۡرُ ٱلۡحَرَامُ بِٱلشَّهۡرِ ٱلۡحَرَامِ وَٱلۡحُرُمَٰتُ قِصَاصٞۚ فَمَنِ ٱعۡتَدَىٰ عَلَيۡكُمۡ فَٱعۡتَدُواْ عَلَيۡهِ بِمِثۡلِ مَا ٱعۡتَدَىٰ عَلَيۡكُمۡۚ وَٱتَّقُواْ ٱللَّهَ وَٱعۡلَمُوٓاْ أَنَّ ٱللَّهَ مَعَ ٱلۡمُتَّقِينَ﴾[1].

و سەدان ساڵ و پێش سەردەمی بەرەو پێش چوونی ئامرازە سەربازییە هێرشبەرەکان و بەرگریکارەکان، لەلای گەلانی نامسوڵمان، خوای پەروەردگار فەرمایشتی ئاراستەی مسوڵمانان

---

[1] — سورة البقرة: ١٩٤

کـردووە، و فەرمویـــەتی: ﴿وَأَعِدُّواْ لَهُم مَّا ٱسۡتَطَعۡتُم مِّن قُوَّةٖ وَمِن رِّبَاطِ ٱلۡخَيۡلِ تُرۡهِبُونَ بِهِۦ عَدُوَّ ٱللَّهِ وَعَدُوَّكُمۡ وَءَاخَرِينَ مِن دُونِهِمۡ لَا تَعۡلَمُونَهُمُ ٱللَّهُ يَعۡلَمُهُمۡۚ وَمَا تُنفِقُواْ مِن شَيۡءٖ فِي سَبِيلِ ٱللَّهِ يُوَفَّ إِلَيۡكُمۡ وَأَنتُمۡ لَا تُظۡلَمُونَ﴾[1].

و شایەنی باسە کە مەبەسـتی لـە (الأرهـاب: ترسـاندن) لـەم ئایەتـە پـیرۆزەدا، ئـەو تـیرۆرو تۆقاندنە نییە کە ئەمڕۆ لە سیاسەتی نێـو دەوڵـەتی و ناوخۆییـدا بـاوە، و بـەڵکو مەبەسـت پێـی ترساندنی بەرگریکارانەیە، چونکە دوژمنەکەت هەرکات زانی کە تۆ ئەو چەکو شتانەت هەیە، کـە ئەو هەیەتی، ئیتر زات ناکات کـە دەسـتدرێژی بکاتـە سـەرت، و واقیعـی ئـەمڕۆی نێـو دەوڵـەتی شایەتی ئەم ڕاستییەیە.

- بواری ئیجتهیادکردن:

أ- ئەو حاڵەتانەی کە ئیجتیهاد کردن تیایاندا دروستە:

ئەو بوارانەی کە تیایاندا ئیجتیهادکردن دروستە، ئەم دوو حاڵەتەی لای خوارەوەن:

یەکەمیان: نەبوونی دەقێکی تایبەتی وا کە حوکمی هەڵسوکەوتەکە، یان پێشهاتەکە دیـاری بکات، جا لەم حاڵەتەدا موجتەهیدەکە سەرچـاوە دەرخـەرو ئاشـکراکارەکانی، وەك (قیـاس) و (المصلحة: بەرژەوەندی) و ئەوانی تر بەکاردەهێنێت، بۆ دۆزینەوە و ئاشکراکردنی ئەو حوکمـەی کە مەبەستەو داوالکراوە بدۆزرێتەوە.

دووەمیـان: ئەوەیـە کـە دەقـی لەسـەر هـەبێت، بـەڵام چەسـپاندنی ئـەو دەقـە و یـان گوزارشتکردنەکەی گوماناوی (ظني) بن، واتە ئەگەری زیاتر لە مانایەك (حوکمێکیان) هەبێت، جا لەم حاڵەتەدا ئیجتیهاد کردن پێویستە، بۆ چەسپاندنی دروستی دەقەکە، و یان نادروستییەکەی، و لـە حاڵـەتی گومانـاوی بـوونی گوزارشـتکردنەکەیدا، ئیجتیهـادکردن پێویسـتە، بەمەبەسـتی دیـاریکردنی ئـەو مانـاو حـوکمی دەقـەی کـە مەبەسـتە، و نموونـەی کـرداری (پراکتیکـی) ئـەم حاڵەتەیش، وەك لەفزی (قُرء) لە ئایەتی ﴿وَٱلۡمُطَلَّقَٰتُ يَتَرَبَّصۡنَ بِأَنفُسِهِنَّ ثَلَٰثَةَ قُرُوٓءٖ﴾[2].

١- سورة الأنفال: ٦٠.

٢- سورةالبقرة: ٢٢٨.

کە لێرەدا (قُرْء) هاوبەشێکی لەفزییە، لە نێوان ماوەی مانگانەی بێ نوێژی و پاکێتیدا، واتە: دەکرێت هەردووکیان بگرێتەوە، و جا شەرعزانەکان لەم بابەتەدا ئیجتیهادیان کردووە، بۆ دیاریکردنی مانا مەبەستەکە، لە نێوان ئەو دوو مانایەدا و هەندێکیان رایان لەسەر ئەوەیە کە مەبەست پێی ماوەی بێ نوێژییە، و گروپێکی تریان رایان وایە کە مەبەست پێی پاکبوونەوەیە لەو بێ نوێژییە، و پێشتریش لە جێگای خۆیدا، درێژە باسی ئەم پرسە رابوورد.

ب- حاڵەتەکانی نادروستی ئیجتیهادکردن:

حاڵەتی زۆر هەن، کە ناکرێت ئیجتیهادیان تیادا بکرێت، کە گرنگترینیان ئەمانەی لای خوارەوەن:

١- بابەتەکانی بیروباوەڕ و ئەو بابەتانەی کە تەنها خودای مەزن زانایە پێیان (غیبیات) وەك ئیجتیهادکردن لە ناسینی خودای مەزن و خەسڵەتەکانیدا، کە کاری لەم جۆرە تەنها دەرەنجامی نێگەتیڤی لێ دەکەوێتەوە، کە دەبێتە هۆی ئەوەی کە کابرای موجتەهید رێگای راستی لێ وون ببێت، چونکە عەقڵی مرۆڤ کەم و کورتە، و ناتوانێت پەی ببات بە راستییەکان و روانگەکانی ئەم جۆرە بیروباوەڕانە و کۆنترۆڵیان بکات.

بەڵام بەڵگە هێنانەوە بە بەڵگەی عەقڵی، و نەقڵی (گێڕانەوە) لەسەر بوونی خودا، لەسەر مرۆڤ پێویستە.

٢- ئەو حوکمانەی کە بەدەق و بەگوزارشتی دڵنیاکەرەوە و یەکلایی (دلالە قطعیة) هاتوون: بۆ نموونە، ئیجتیهادکردن دروست نییە، بۆ گۆڕینی رێژەی بەشە میراتی میراتبەران، لەوانەی کە پێویستە بەشە میرات بەرن، وەك بەشەکانی (نیوە) و (سێ یەك) و (چوار یەك) و (شەش یەك) و (هەشت یەك) و یان یەکسانی کردن لە نێوان کوڕو کچ و برا و خوشکدا، کە دلیکیان جیا بێت، لە میراتبردندا، ئەمەیش بە بیانوی ئەوەی ژیان پێشکەوتوو بووە، و مێینە چووەتە ناو هەموو ئەو بوارانەی کە نێرینەی تێچووە، و هەروەها ئافرەت لەگەڵ پیاو بەشدارە لە بوارە ئابوری و رامیاری و بەڕێوەبردن و هتددا.. چونکە ئەم رێژانەو بەشە جیاجیایانە قورئانی پیرۆز گوزارشتی لەسەر کردوون بە گوزارشتی یەکلایی، و بەجۆرێك کە هیچ بوارێکی بۆ ئیجتیهادکردن نەهێشتۆتەوە، لە گۆڕانکاری کردن تیایاندا، و یان هەموارکردنەوەیان، و پاشان ئەمانەیش لە راستیدا سەریە بابەتی یەکسانی نین، و بەڵکو سەر بە پرسی دادگەرین، بە مەبەستی پاراستنی هاوسەنگی لە نێوان ماف و ئەرکەکاندا.

بەڵام لێرەدا ئەوە هەیە، کە لەوەدا بواری ئیجتیهادکردن هەیە، کـە پەیوەسـتە بـە بابـەتێکی ترەوە، کە ئەویش ئەوەیە ئەگەر کچ وەك کوڕ بەشداری کردو هاویەش بـوو، لـە بەدەسـتهێنان و پێکەوەنانی ئەو کەلەپورەی باوکی کۆچکردووی و یان دایکی کۆچکردوویدا ئـەوا لـەم حاڵەتـەدا، شـتێکی پێویسـتە کـە دادوەر (قاضـي) ئیجتیهـاد بکـات، و لـە ئیجتیهادکردنەکەیشـدا پشـت بەستێت، بە کەسانی پسپۆڕو خاوەن ئەزمون تا ئەوەنـدەی کە مـافی خۆیـەتی لـە میراتـبردن دیاری بکات بۆ ئەو کچـە، بـەهۆی ئـەوەوە کـە هاوبەشـی و بەشـدار بـووە لـە پێکـەوەنانی ئـەو کەلەپورەدا، بۆیە دەبێت بەشی تایبەتی خۆیی تیایدا بۆ جیابکرێتەوە و پێی بدرێت، و پاشان بـە پێی بنچینەی (کوڕ دوو ئەوەندەی کچی دەدرێتێ) ئـەوەی کـە ماوەتـەوە، دابـەش بکرێـت، و هەروەها ئەو ژنەی کە بەشداری کردوە لە پێکەوەنانی کەلـەپورو میراتـی مێردەکەیـدا، ئەمـەیش هەر وایە، و لە حاڵەتەدا پێویستە کە ئیجتیهاد بکرێت بۆ دیـاریکردنی ئاسـتی بەشـداری کـردن و بەرخودانی لە پەیداکردنی سامانەکەدا، و ئاستی ئەوەندەیشی کە مافی خۆیـەتی لـەو کەلـەپورە کە بیدرێتێ، و لە ئاستی هەوڵدانەکەیدا بێت، چونکە میرات و کەلەپور لە حاڵەتی لەم جۆرانەدا بە سامانێکی رووتـو پوختی کابرای مردوو دانانرێت، سـەرەڕای ئـەوەیش کـە دەکرێـت قـەرەبووی مێینە بکرێتەوە بە رێگەی وەسیەتکردن، بەوەی کە کابرای مردوو وەسیەت بکـات بـۆ کچـەکەی لە پێش مردنیدا، و رێژەیەکی دیاریکراوی لەو کەلەپورەی خۆیی بداتێ، ئەمە جگـە لـەو بەشـەی کە لە قورئانی پیرۆزدا بۆی دیاریکراوە، و هەروەها مێرد وەسیەت بکات بۆ ژنەکـەی کـە هەنـدێك لە سامانەکەی وەك وەسیەت پێ بدات، ئەمەو سـەرەڕای بەشـە تایبەتـە دیاریکراوەکـەی خـۆی چونکە لەسەر رای پەسەندو پێشخراو لە شـەریعەتی ئیسـلامدا، وەسـیەتکردن بـۆ میراتگـرانیش هەردروستە، و هەروەها میراتبەرەکانیش بۆیان هەیـە کـە ئـەو کەلـەپورە بەیەکسـانی لـە نێـوان نێرینەو مێینەکاندا دابەش بکەن، و ئەم دابەشکردنەیش، وەك هەندێك دەڵێن پرۆسەی میراتبردن نییە، و بەڵکو هاوکارییە و بەخشینەو و هاوکاری و بەخشینیش کـە لـە پـێش مردنـدا کـرابن، بـە دیاری و خەڵات هەژماردەکرێن، و یاساو بڕیارەکانی دیاریدان و خەڵاتکردن بەسـەریاندا جێبـەجێ دەکرێت، و پاشان هاوکاری و بەخشینەکانی دوای مردن بە وەسیەت هەژمار دەکرێن، و یاسـا و حوکمـەکانی وەسـیەتکردنیان بەسـەردا جێبـەجێ دەکرێـت، و پاشـان قورئـانی پـیرۆز، بەرپرسیارێتی دنیایی لەسەر بنەمای شایستەیی دابەش کردووە، نەوەك لەسەر بنەمای نێرینـەیی و مێینەیی، وە ئافرەتیش بۆی هەیە کە هەموو ئـەو ئـەرك و بەرپرسـیارییەتانەی پیـاو هەیـەتی

ئەویش بیانکات و لە ئەستۆیان بگرێت و بچێتە ژێر باریان، وەك پەروەردگار دەفەرموێت:

﴿ وَٱلْمُؤْمِنُونَ وَٱلْمُؤْمِنَٰتُ بَعْضُهُمْ أَوْلِيَآءُ بَعْضٍ ۚ يَأْمُرُونَ بِٱلْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ ٱلْمُنكَرِ وَيُقِيمُونَ ٱلصَّلَوٰةَ وَيُؤْتُونَ ٱلزَّكَوٰةَ وَيُطِيعُونَ ٱللَّهَ وَرَسُولَهُۥٓ ۚ أُو۟لَٰٓئِكَ سَيَرْحَمُهُمُ ٱللَّهُ ۗ إِنَّ ٱللَّهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ ﴾[1].

جا بە پێی ئەم ئایەتە پیرۆزە بێت، ئافرەت بۆی هەیە کە تەنانەت پۆستی سەرۆکی وڵات و سەرۆکوەزیران و سەرۆکی پەرلەمان و دادوەرلیەتی و هی تریش وەربگرێت.

٣- تاوانەکان: نابێت ئەو جۆرە ئیجتیهادە لە بورای تاوانەکاندا ئەنجام بدرێت، کە ببێتە هۆکاری بەدیهێنانی تاوان و سزای نوێ، چونکە سەرجەمی دەستورەکانی جیهان لە سەر میتۆدی (لاجريمة ولا عقوبة الا بالنص: تەنها دەق تاوان و سزا دیاری دەکات) کۆکن و بەبنچینەیەکی شەرعی و رێگەپێدراویان داناوە، و شەریعەتی ئیسلامیش پێشی سەرجەم ئەو یاساو دەستورانە کەوتووە، لە دانپیادانان و چەسپاندنی ئەم میتۆدەدا، لە چەندەها ئایەتدا لەوانە:

﴿ مَّنِ ٱهْتَدَىٰ فَإِنَّمَا يَهْتَدِى لِنَفْسِهِۦ ۖ وَمَن ضَلَّ فَإِنَّمَا يَضِلُّ عَلَيْهَا ۚ وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَىٰ ۗ وَمَا كُنَّا مُعَذِّبِينَ حَتَّىٰ نَبْعَثَ رَسُولًا ﴾[2].

هەروەها فەرمویەتیی: ﴿ وَمَا كَانَ رَبُّكَ مُهْلِكَ ٱلْقُرَىٰ حَتَّىٰ يَبْعَثَ فِىٓ أُمِّهَا رَسُولًا يَتْلُوا۟ عَلَيْهِمْ ءَايَٰتِنَا ۚ وَمَا كُنَّا مُهْلِكِى ٱلْقُرَىٰٓ إِلَّا وَأَهْلُهَا ظَٰلِمُونَ ﴾[3].

بۆیە بۆ دادوەر دروست نییە کە لە بواری بەرفراوان کردنی دەقەکەدا ئیجتیهاد بکات، بەجۆرێك کە ئەو شتانەیش بگرێتەوە، کە بەراشکاوی گوزارشت ناکات لە سەریان، لەبابەتی تاوان و سزاو ئەوانەدا، و بەڵام بۆی هەیە کە ئیجتیهاد بکات، لە شێوازی گونجاندنی تاوانەکەدا، و لە دیاریکردنی قەبارەی مەترسییەکەیدا، و ئاستی مەترسی تاوانبارەکە، و بەستنەوەی دۆخی تاوانەکە، بە بارودۆخەکانی توندکردنی سزا لەسەر تاوانکار و یان سوك و کەمکردنەوەی سزا لەسەری، کە ئەم حاڵەتانە بەپێی بارو دۆخی تاوانەکە دەگۆرێت.

---

[1] - سورة التوبة: ٧١.

[2] - سورة الإسراء: ١٥.

[3] - سورة القصص: ٥٩.

- هه‌له کردن و دروستی پێکانی که‌سی موجته‌هید:

پێشینه چاکه‌کانمان له‌وه‌دا راجیاییان له‌نێوانیاندا دروست بووه، که ئایا حوکمی خودای مه‌زن، ئه‌وه‌یه که کابرای موجته‌هید پێی گه‌یشتووه، و ئه‌گه‌ر له‌سه‌ر ئه‌م بنه‌مایه بێت، ئایا هه‌موو موجته‌هیدێك له‌سه‌ر راستییه و پێكاویه‌تی؟ و یاخود ئه‌م بابه‌ته پێشتر لای په‌روه‌ردگار دلنی پیادا نراوه، و ئه‌گه‌ر موجته‌هیده‌كه گه‌یشت پێی، ئه‌وه له سه‌ر راستییه و پێكاویه‌تی، و ئه‌گه‌ر نا له‌سه‌ر هه‌ڵه‌یه و نه‌یپێكاوه، و رای په‌سه‌ند له‌م بابه‌ته‌دا، ئه‌و رایه‌ی ئاراسته‌ی دووه‌مه، له‌وه‌یدا كه حوكمی خودای مه‌زن یه‌ك حوكمه، و پێش ئیجتیهادكردنی كابرای موجته‌هیدیش لای خودا چه‌سپاوه، ئه‌مه سه‌باره‌ت به هه‌موو هه‌ڵس و كه‌وتو پێشهاتێكه جا ئه‌گه‌ر كابرای موجته‌هید پێكای ئه‌وه باشه پێكاویه‌تی، و له‌سه‌ر رای راسته‌یه، و ئه‌گه‌ر نه‌گه‌یشت به‌و حوكمه دروسته دلنیپیادانراوه، ئه‌وه هه‌ڵه‌ی كردووه، و نه‌ی پێكاوه، و ئه‌مه‌یش به‌پێی ئه‌م به‌ڵگه گه‌له عه‌قڵی و نه‌قڵییانی لای خواره‌وه:

أ- به‌ڵگه‌ی نه‌قڵیی وه‌ك ئه‌م فه‌رمایشته‌ی پێغه‌مبه‌رﷺ كه ده‌فه‌رموێت: (إذا حكمَ الحاكمُ فاجتهدَ ثم أصابَ، فله أجران. وإذا حكمَ فاجتهدَ ، ثم أخْطأَ ، فله أجرٌ)[1]، (هه‌ر دادوه‌رێك بڕیاری ده‌ركرد، و ئیجتیهادی كرد وپێكای، ئه‌وه دوو پاداشتی هه‌یه، و ئه‌گه‌ر له بڕیارێكدا ئیجتیهادی كرد، و نه‌یپێكا ئه‌وه ته‌نها یه‌ك پاداشتی هه‌یه)[2] و چه‌نده‌ها نمونه‌ی تری له‌م شێوازه، كه ئه‌م فه‌رموده پیرۆزه، به ڕاشكاوی ئه‌وه ده‌ردكێنێت، كه هه‌موو موجته‌هیدێك، له هه‌ر پله‌یه‌كی زانستیدا بێت، جاری وا هه‌یه، له‌سه‌ر راستییه و پێكایه‌تی، و جاری وا هه‌یه كه هه‌ڵه ده‌كات و نایپێكێت.

ب- له به‌ڵگه‌ی عه‌قڵیش ئه‌وه‌یه كه ئه‌گه‌ر دروست بێت، بگوترێت، كه حوكمی خودای مه‌زن، ئه‌وه‌یه كه كابرای موجته‌هید پێی گه‌یشتووه، ئه‌وا قسه‌ی له‌م جۆره بوونی ناته‌بایی له نێوان حوكمه‌كانی خودادا ده‌سه‌پێنێت، له كاتی بوونی راجیایی نێوان موجته‌هیده‌كاندا، (كه شتی له‌م بابه‌ته‌یش له خودای مه‌زن دووره) و بۆ نموونه كه فیقهی سوننی ده‌ڵێت: (برا) یاخود (مام) و یان (باپیره) كوڕی كچ بێبه‌ش ده‌كه‌ن له میراتبردن، چونكه سه‌ر به (ذوی‌الأرحام:

[1] صحیح مسلم ١٧١٦

٢- صحیح مسلم (١٧١٦).

خزمانە) و هەرکات یەکێك لەو کەسانەی کە بەشی بۆدیاری کراوە، لە قورئان و سوونەتدا، بوونی هەبوو و یان لە عەصەبەکان بوونی هەبوو، ئیتر کەسی سەریە (ذوي الأرحام) بێ بەش دەکات لە میراتبردن، نێرینێت یان مێینە، لە کاتێکدا کە فیقهی شیعەکان ڕای لەسەر ئەوەیە کە ئەم حوکمە پێچەوانەیە و منداڵەکانی کچی (کچەزاکان)ـی، وەك کوڕەزا دانراوە، و لە پلەی یەکەم دانیاون، تا بەرەو خواریش بچێ هەروا تەماشایان دەکات، جا ئەگەر یەکێکیان بوونی هەبوو، چ نێر چ مێ ئیتر میراتبەرەکانی پلەی دووەم میرات نابەن، وەك خوشکو براکان و باپیرەو داپیرەکان، و هەروەها پلەی سێیەمەکانیش میرات نابەن، وەك مامەکانو پورەکان لە خوشکانی باوکو خاڵەکانو پورەکان لە خوشکانی دایك و منداڵەکانیان، و شتێکی ڕوونیشە کە یەکێك لەم دوو ئیجتیهادەی سوننی و شیعەکان هەڵەیە، چونکە دژی یەکترن و دوو شتی دژ بەیەکیش کۆنابنەوە، و لایش نابرێن، ئەمە بەڕای کۆکی نێوان سەرجەمی کەسانی خاوەن ئاوەز.

(بەشە باسی دووەم)

باسی (تەقلید: لاسایی کردنەوە) و هۆکارەکانی تەقلید کردن، و لایەنە چاکەکانی و دیوە خراپەکانی

– **تەقلید: لاسایی کردنەوە:** لە زمانی عەرەبیدا، چاوگی (قَلَّدَ)ـەیە، و ئەم لەفزەیش بۆ چەندەها مانا هاتووە، لەوانە:

بۆ نمونە لەم ڕستەیەدا (قلّد السیف) واتە: ئەوەی کە هەڵی گرتووە بە دەستیەوەیەتی، کە مەبەستی (شمشێرەکە)یە، خستییە سەر گەردنی، و هەروەها لەم ڕستەیەدا، (قلّدَ القلادَة) واتە: گەردنبەند و ملوانکەکەی خستە گەردنییەوە، لە ڕستەی (قلّده العمل)دا، واتە: کارەکەی دایە پاڵ کەسێک، ویان دای بە دەستییەوە، و لە ڕستەی (قلّدَ الدَّین)دا، واتە: قەرزەکەی دایەوە بە کابرای خاوەنی، و لە ڕستەی (قَلّدَ فُلاناً القضاء فِي بلد کذا) واتە: فلانەکەس کرایە دادوەر لە فلان شاردا، و لە ڕستەی (قَلَّدَهُ في کذا) دا واتە: شوێنی کەسێک کەوت و لاسایی کردەوە، بە بێ تێڕامان و لێ وردبوونەوە[1].

کە ئەم مانا دواییەیان، گونجاوە لەگەڵ مانا زاراوەییەکەیدا، کە بریتییە لەوەی کە کەسێک شوێن کەسێکی تر بکەوێت، لە حوکم و بڕیار و یاسایەکدا، و یان لەڕایەکدا، بەبێ ئەوەی کە بەڵگەی ئەو حوکمەی کابرا پێ بزانێت، و بەڵام ئەگەر بەڵگەی حوکمەکە، و یان ڕایەکەی زانی، ئەوە بەلا سایەکەرەوە (مُقَلِّد) دانانرێت، چونکە لەسەر بنەمای بەڵگەکەی یاخود سەرچاوەکەی کاری پێدەکات، نەوەک لەسەر بنەمای ئەوەی کە تەنها پاڵپشتی لە بە گوێکردنیدا، تەقلید کردنەکەیەتی.

---

[1] لسان العرب، لابن منظور فصل القاف حرف الدال. الصحاح في العلوم واللغة مادة قلّد. المنجد مادة قلّد.

- سەرهەڵدانی مەزهەبە فیقهییەکان:

پێش سەرهەڵدانی مەزهەبە فیقهییەکان، فەتوا لە سەردەمی هاوەڵاندا (خوایان لێ ڕازی بێت) لە خوێنەرانی قورئان وەردەگیرا، کە بریتی بوون لەو کەسانەی کە قورئان لە سنگیاندا بوو، و گوزارشت و ماناکەیان بە باشی دەزانی، و بەڵام کە ئیدی سەردەمی هاوەڵان بەرەو کۆتایی هات، و شوێنکەوتوان (التابعین) لە دوایان بە جێمان، هەر خەڵکی شارێك و کەوتنە شوێن فەتوای ئەو هاوەڵەی کە لە شارەکەیاندا نیشتەجێ بووە، و بۆ نموونە خەڵکی شاری مەدینە، بەزۆری کەوتنە شوێن فەتواکانی عەبدوڵڵای کوڕی عومەر (خوای لێ ڕازی بێت) وە خەڵکی شاری مەککە کەوتنە شوێن فەرمایشت و فەتواکانی عەبدوڵڵای کوڕی عەبباس (خوای لێ ڕازی بێت) وە خەڵکی میصر کەوتنە شوێن فەتواکانی عەبدوڵڵای کوڕی عەمری کوڕی عاص (خوای لێ ڕازی بێت) و خەڵکی شاری کوفە کەوتنە شوێن فەتواکانی، عەبدوڵڵای کوڕی مەسعود (خوایان لێ ڕازی بێت).

و لە دوای شوێنکەوتووان، شەرعزانەکانی ناوچەکان وشارەکان پەیدا بوون، کە ئەویش پێشەوا سەر مەزهەبەکانن (خوایان لێ ڕازی بێت) کە هەریەکەیان قوتابخانەیەکی مەزهەبی بنیات نا، و قوتابییەکانیان شوێنیان کەوتن و قوتابخانەکانیان گەشەپێدان و پێشخست، کە ئیسلام بە سەردەمی زێرینی خۆیدا تێپەڕی کرد، هیچ مەزهەبێك بوونی نەبوو، و کەسیش بونی نەبوو، کە ولابەستەبێت بە مەزهەبێکی دیاریکراوەوە، کە بەمیراتگری بەجێ بمێنێت، بۆ منداڵەکانی و وەچەکانی، و تا ژیان بەردەوامە هەروا بگوێزرێتەوە و بمێنێتەوە، وەك لەم سەردەمەدا باوە، و بەڵکو لەو سەردەمەدا قوتابخانەی فیقهی هەبوون، وەك قوتابخانەی خاوەن ڕاکان، کە بارەگاکەی لە کوفە بوو، وپێشەوا (ئەبو حەنیفە) (ڕەحمەتی خوای لێبێت) ڕابەرایەتی دەکرد، و قوتابخانەی ئەهلی فەرموودە و فەرموودەناسی (أهل الحدیث)، کە بارەگاکەی لە شاری مەدینەی پیرۆز بوو، و پێشەوا (مالیك) "ڕەحمەتی خوای لێ بێت" ڕابەرایەتی دەکرد، و قوتابخانەی میانەڕەو و نێوەندگیری نێوان (بیروڕا:الرأي) و (فەرموودە) کە هەردووکیان پێکەوە کۆکردەوە، وەك قوتابخانەی پێشەوا شافیعی (ڕەحمەتی خوای لێ بێت) و دواتر ئەم قوتابخانانە گۆڕدرا بۆ مەزهەبەکان، ئەمەیش لە ڕێی دەسەڵاتدارانی عەرەب، و قوتابییەکانی ئەم قوتابخانانەوە، بە جۆرێك کە هەرکەس سەر بە هەر مەزهەبێك بووایە، وا گومانی دەبرد کە ئەو لەسەر ڕای ڕاستەوپێکاویەتی، و کەسانی تر نەیان پێکاوە، و ئەمەیش بووە هۆکاری وەستانی

پرۆسەی ئیجتیهاد کردن، و ئەو کەلە پوورەیش کە لەو قوتابخانانەوە بەجێما، دوو دڵی و ڕاڕایی و ڕاجیایی تێکەوت.

- گەشەسەندنی فیقهی ئیسلامی و تەقلیدکردنەوە:

فیقهـی ئیسـلامی لـە سـەرەتاکانی دەسـەڵاتی عەبباسـییەکاندا گەشـەی کـرد، بـەجۆرە گەشـەکردنێك کـە گەیشـتە لوتکـەی تـەولوکاری و پێگەیشـتن لـە چارەسـەرکردنی ئـەو کـارو فەرمانانەی کە لەژیاندا پێویستن، کە خەڵکی پێیانەوە پابەندبێت، ئەمەیش لە بەر چـەندەها هـۆ بوو، کە گرنگترینیان ئەمانەی لای خوارەوەن:

١- بایەخدانی خەلیفە عەبباسییەکان - بە پێچەوانەی خەلیفە ئەمەوییەکانەوە - بـە فیقهـ و شەرعزانەکان.

٢- دەرکەوتنی کەسایەتی شەرعزان، کە خاوەنی دوربینی و هزری قـوڵ بـوون، و هـەروەها بـە توانـا بـوون لەسـەر تێگەیشـتنی نـاولخنی شـەریعەت، و بەرهەمـدارکردنی بـە پێـی بەرژەوەندییەکانی خەڵکی، و ڕێکخستنی ژیانیان.

٣- زۆری ڕوودانی ئەو پێشهات و ڕوودلوانەی کە پێویستیان بـە ئیجتیهـاد کـردن هـەبوو، لـە دوای فراوان بوونی سنورە هەرێمییەکانی دەوڵەتی ئیسلامی.

٤- بەشداری کردنی مسوڵمانانی غەیرە عەرەب لە پرۆسەی ئیجتیهادکردنـدا، و لـە پـەڕتووك دانان، و لە گەشەپێدانی فیقهدا، و لە دوای ئـەوەی کـە مسـوڵمان بـوون، و خۆیشـیان خـاوەنی خوو، و نەریت، و فەرهەنگ وفەلسەفەیەك بوون، کە لە بۆتەی سیستمی ئیسلامیدا تولبوویەوە.

پاشان لە دوای ئەم گەشە کردنە، توشـی نوشسـتی و دۆگمـا بـوون و وەسـتان هـاتن و لـە جوڵە کەوتن، و لە گەڵ هێڵی پێشکەوتنە شارسـتانییەکانی مرۆڤـدا نەدەرۆیشـتن و دواکـەوتن، و ئەمەیش لەبەر چەندەها هۆکار بوو، کە گرنگترینیان ئەمانەی لای خوارەوەن:

١- لاوازی سیاسی دەوڵەتی ئیسلامی: هەر لە سەرەتای سـەدەی چـوارەمی کۆچـییەوە، و لە دوای ئەوەی کە دەوڵەتی ئیسلامی دابەش بوو، بۆ چـەندەها بەشـی جیـاواز، کـە هەنـدێکیان دژی هەندێکی تریان ڕاپەڕیبوون و لەسەر هەر بەشێك دەسەڵاتدارێك هەبوو، کە خـۆی نـاو نـابوو بە ڕابەری بڕوادلران (أمیرالمؤمنین)، و پـەرتبوون ڕوویـدا بـوو لـە نێولنیانـدا، و پەیوەندییـەکانیان پچڕابوون، و لە جیاتی بەهێزی، تووشی بێ هێزی ببوون، و ئەم حاڵەتەیش کاریگەری نێگـەتیڤی

زۆر گەورەی هەبوو، لەسەر چالاکییەکانی بزاڤی فیقهی، و ئیتر ڕۆحیەتی زانستی و ئەکادیمی لاواز بوو، و وورە و ووزە و چالاکییەکانی زانایانی شەریعەت تووشی ساردی و هێواشی بوونەوە هات، و ڕۆحیەتی سەربەخۆیی و بڕوا بەخۆبوون، تیایاندا مرد، و ڕۆشتن بەرەو پرۆسەی ئیجتیهادکردن لە لایان نەما.

٢- نووسین و نووسینەوە و تۆمارکردنی مەزهەبە فیقهییەکان: لە دوای ئەم پرۆسەی تۆمارکردن و نوسینەوەی مەزهەبانە، خەڵکی ئیتر سەریان لە سەرچاوە و پەرتووکە مەزنەکان دەرنەچوو، و لێیان بێ نیاز بوون، و بەهۆی ئەم حاڵەتەیشەوە لە توێژینەوەو پشکنینی نوێ کەوتن، و کاروباری زانایان کورت بوویەوە لەسەر کورتکردنەوەی ئەو بابەتانەی کە درێژن و ڕاڤەکردنی ئەو بابەتانەی کە کورتن لە پەرتووکە سەرچاوەییە مەزنەکان لە هەموو مەزهەبەکاندا.

٣- دەمارگیری مەزهەبی و ڕەچاوکردنی مەزهەبگەرایی: دواجار کارگەیشتە ئەوەی کە هەر شەرعزانێك کە سەر بە مەزهەبێکی دیاریکراو بوو، دەبووە پارێزەری مەزهەبەکەی، و ئەوەی کە لە توانایدا هەبوو، بەکاری دەهێنا بۆ بەرگری لێکردنی، و ئەوەی کە لەمەزهەبەکەی خۆیدا هەبوو، بە دروستی دەزانی و غەیری ئەوەی بەهەڵە دادەنا، و تادواجار دەمارگیری مەزهەبی گەیشتە ئاستێك کە هیچ جیاوازی نەدەکرا، لە نێوان دەقەکانی شەریعەت (لەقورئان و سووننەتی پێغەمبەر ﷺ، و لەگەڵ دەقە فیقهییەکاندا، واتە: دەقەکانی فیقهیان وەك قورئان و سوننەت بە پیرۆز تەماشا دەکرد، و باشترین شایەتیش لەسەر ئەم ڕاستییە، ئەوەیە کە خوا لێخۆشبوو شەرعزان ئەبولحەسەنی کەرخی حەنەفی[1]، دەڵێت: · بەوەی کە ئەسڵ لە مەزهەبی ئەواندا ئەوەیە کە هەر ئایەتێك کە پێچەوانە بێت لە گەڵ قسەی زانایانی مەزهەبەکەیاندا، ئەو ئایەتە بە نەسخ کراوە هەژمار دەکەن، و یان تەئویلی دەکەن و مانای دوور مەودای بۆهەڵدەبژێرن، و باشتر وایە کە تەئویل بکرێت، و بەئاراستەی کۆککردنی ئایەتەکە لەگەڵ ڕا مەزهەبییەکەدا کاربکرێت)، و ئەم قسەیە گوزارشت دەکات، لەسەر ئەوەی کە لە تێڕوانینی ئەودا پێویستە گوێڕایەڵی سەرجەمی ئەو بڕیار و قسانە بکرێت، کە لە مەزهەبی حەنەفیدا هاتووە، ئەگەر چی پێچەوانەی قورئانیش بن، ئەمە لە کاتێکدایە کە بنیاتنەری ئەم مەزهەبە کە پێشەوا ئەبو حەنیفەیە (ڕەحمەتی خوای لێ بێت) سەبارەت بە کەسایەتی زاناکانی پێش خۆی دەڵێت:

---

[1]- بڕوانە پاشکۆی (تأسیس النظر)، ل١١٦.

(هم رجال ونحن رجال ولي أن لجتهد كما لجتهدوا):(ئەوان مرۆڤـ بوون و ئێمەیش مرۆڤین و یان ئەوان پیاو بوون، ئێمەش پیاوین، و بۆمان هەیە، کە ئیجتیهاد بکەین، وەك چۆن ئەوان ئیجتیهادیان کردووە).

٤– بێ کەڵکی و دەرەنەخواردوویی، سیستەمی فێرکاری و فێرکردن لە دامەزراوە و قوتابخانە ئاینییەکاندا: لە راستیدا زانایانی شەریعەت لە بایەخدان بە زانستە ئامرازییەکاندا، زیادە رەوییان کرد، وەك زانستەکانی ئوصولی فیقهـ و زانستی لۆژیك، و فەلسەفە و زانستی رەوانبێژی، و زانستی رێزمانی عەرەبی (نەحو – صەرف) بەجۆرێك کە مەبەست و ئامانجە بنەرەتییەکەیان لە بیرکرد، کە سەرقاڵبوون بوو بە قورئانی پیرۆز و سوونەتی پێغەمبەری دڵسۆزمونە ﷺ، و هەروەها سەرقاڵی بە هەڵهێنجانی حوکمەکان، تا دوا جار وای لێهات کە ئامرازەکان جێگای مەبەستو ئامانجەکانیان گرتەوە، و ئامانجو مەبەستەکان وازلێهێنرانو لە کونجی لەبیر چوونەوەدا لەبیرکران.

شایەنی باسە، کە کۆلێژەکانی شەریعەت، و قوتابخانە ئاینییەکانی ئەم سەردەمەیش لە جیهانی ئیسلامیدا، و تەنانەت لەم سەردەمی شارستانییە پێشکەوتووەیشدا هەمان ئەو رەوشو شێوازەیان دلوەتە بەر، کە پێشتر هەبووە کە زیاتر بایەخ بە ئامرازەکان دەدەن، و جیایان کردوونەتەوە، لەئامانجو مەبەستەکان.

هـ– شەرعزانەکانی شوێنکەوتوان مەزهەبەکانی خۆیانیان قەرەباڵغ کردو کەوتنە مشتومڕ لە نێوان یەکتریدا، سەبارەت بە فەتواکانی نێوان خۆیان، و ئەمەیش بوویە هۆی بەدیهێنانی بێ سەروبەری لە فەتوای جۆرلو جۆری دژ بەیەکدا، هەروەك ئەم سەردەمەی خۆمان بە جۆرێك کە هەرکەسەو کە سەر بە مەزهەبێکی دیاریکراوبوو، بڕوای بەوە نەدەهێنا کە کەسی سەر بە مەزهەبێکی تر دەیگوت، تا کارگەیشتە ئەوەی کە ئەم هەڵەیە بە هەڵەیەکی تر راست کرایەوە، کە ئەویش بریتی بوو، لە داخستنی دەرگای ئیجتیهاد کردن، و دەستگرتن بە تەقلیدکردنی کەسانی ترەوە، ئیتر زیندووبن، یان مردوو، لە سەر راست بێ، یان هەڵە، و گونجاو بێت بۆ هەموو سەردەم و شوێنێك، یان نەگونجاو بێت، واتە: بێ رەچاوکردنی ئەمانە تەقلیدیان دەکرد.

- هۆکارەکانی تەشەنەسەندنی هەندێ لە مەزهەبەکان و لاواز بوون و کوێربوونەوەی هەندێکی تریان:

أ- چوار مەزهەبە فیقهییەکەی ئەهلی سوننەت تەشەنەیان کرد، کە بریتین لە مەزهەبەکانی حەنەفی و مالیکی و شافعی و حەنبەلی و هەروەها دوو مەزهەبی سەرەکیی شیعەکان، کە مەزهەبەکانی جەعفەری و زەیدین، سەرەڕای هەردوو مەزهەبی ظاهیری و ئیباضي، کە بەڕێژەیەکی کەمتر بڵاو بوونەوە.

و هۆکاری تەشەنەکردنی ئەم مەزهەبانە و بڵاوبوونەوەیان دەگەڕێتەوە بۆ چەندەها هۆکار، کە گرنگترینیان ئەمانەن:

١- هەوڵ و کۆششی قوتابییەکانیان: کە هەموو مەزهەبێك لەم مەزهەبانە ژمارەیەك قوتابییان هەبوون، کە ڕۆڵێکی ئەکتیڤیان دەبینی لە بزاوتو ڕاپەڕاندنی مەزهەبی پێشەواکەیاندا، و سەریان دەخست، تا تەشەنەی دەکرد، و پاشان بڵاو دەبوویەوە و ئیتر بە بەردەوامی دەمایەوە.

٢- هاوکاریکردنی دەسەڵاتی فەرمانڕەوا: ئەو فەرمانڕەوایەی کە وابەستەی مەزهەبێکی دیاریکراو بوو، لە ناو ئەو مەزهەبانەدا، ئیتر دەبووە پاڵپشتی ئەو مەزهەبەی، و فەرمانی دەکرد بە خەڵکی شوێنی ئەو مەزهەبە بکەون، و فەرمانی بە دادگایش دەکرد، کە بڕیارەکانی ئەو مەزهەبە جێبەجێ بکات، وەك بڵاو بوونەوەی مەزهەبی جەعفەری لە ئێران و مەزهەبی حەنەفی، لە هەردوو سەردەمی عەبباسی و عوسمانیدا، و مەزهەبی مالیکی و شافیعی لە میصر.

٣- نووسینەوەو تۆمارکردنی ئەو مەزهەبانەی کە باسکران کاریگەریی و ڕۆڵێکی دیاری هەبوو، لە تەشەنەپێکردنیاندا، و لە مانەوەو بڵاو بوونەوەیاندا، و هەروەها لەسەر کارکردن بە ڕێنماییەکانیان.

٤- دەزگای دادوەری: ئەم دەزگایە کە دەهاتو خۆی کوتو وابەستەدەکرد بە مەزهەبێکی دیاریکراوەوە، و یان دەسەڵاتی سەردەم داوای لێ دەکرد، کە وابەستە بێت، بە مەزهەبێکی دیاریکراوەوە، ئەمە ڕۆڵی گەورەی هەبوو، لەسەر مانەوەی ئەو مەزهەبانە و تەشەنەکردنیان و بڵاوبوونەوەیان.

- فەوتان و تیاچوونی هەندێک لە مەزهەبەکان:

لــە بەرامبــەر ئــەو مەزهەبــە فیقهییانەیــدا کــە باســکران، کــە تەشــەنە کــردوو بــوون، و بڵاوبوونەتەوە، مەزهەبی تریش هەن، کە لە ڕووی سوودو شکۆمەندی و بایەخەوە لەوانــە کــەمتر نین، بەڵام لاوازی و کوێربوونەوە و تیاچوون ڕووی تێکردن، چونکە هۆکارەکانی تەشــەنەکردن و مانەوەو بڵاوبوونەوەیان بۆ دەستەبەر نەبوو، و لەدوای کۆچــی دوایــی ڕابــەرەکانیان، بەماوەیــەك کارپێکردنیان وەستا، وەك مەزهەبی پێشەوا ئەوزاعی، کە لەوڵاتی ئەندەلوس و شــام تەشــەنەی کردوو بڵاوبویەوە، و پاشان لە سەدەی دووەمی کۆچیدا کۆتایی هــات، و دواتــریش کــارکردن بــە مەزهەبی (أبی ثور) لە دوای سەدەی سێیەم پەکی کەوت، و هەڵوەشایەوە، و هــەروەها لــە دوای سەدەی چوارەم، مەزهەبی ئیبن جەریری طەبەریش کۆتــایی هــات، و هــەر بــەم شــێوازەیش لــە ڕووی پراکتیکییەوە دەیان مەزهەبی فیقهی کوێر بوونــەوەو تیاچــوون، کــە لــەو مەزهەبانــەی کــە هەن‌و ماون، شکۆ و بایەخیان کەمتر نەبووە.

- ڕەهەندە جوان و باشەکانی تەقلیدکردن:

تەقلیدکردن سەرەڕای ئەوەی کە ڕووی خراپ و دەرئەنجامی خوارەوەیی زۆری هەیە، ڕووی بــاش و جوانیشی زۆرن، لەوانە:

١- کارێکی شەرعیی و ڕێگە پێدراوە، و تەنانەت پێویستیشە بۆ کەسی نەشارەزا، و نــەزان و ڕەشەخەڵك، سەبارەت بە و بڕیارو یاسایانەی کە پێویســتە فەرمانبــەرداری بکرێــت، و یــان لێیــان دوور بکەوینەوە، بۆیە لە قورئانی پــیرۆزدا فــەرمانی پێکــراوە، وەك دەفــەرموێت: ﴿وَمَآ أَرۡسَلۡنَا مِن قَبۡلِكَ إِلَّا رِجَالٗا نُّوحِيٓ إِلَيۡهِمۡۖ فَسۡـَٔلُوٓاْ أَهۡلَ ٱلذِّكۡرِ إِن كُنتُمۡ لَا تَعۡلَمُونَ﴾[1].

٢- تەقلیــدکردن، هۆکارێکــە بــۆ لاچــوونی بەرپرســیارێتی لەســەر شــانی ئــەو کەســەی کــە سروشتی ئەو حوکمە نازانێت، چــۆنە، کــە خراوەتــە ســەر شــانی و داوای لێکــراوە ڕایبپــەڕێنێت، لەکارە واجبەکان، یاخود داوای لێکراوە کە لێی دوور بکەوێتــەوە، و نــەیکات وەك کــارو کــردەوە یاســاغو حــەرامکراوەکان، و ئەســتۆپاکیش لــە بەرپرســیارێتییەکان لــە ســزایی - تاوانکــاری، و

---

[1]- سورة النحل: ٤٣.

بەرپرسیارێتی مەدەنی (شارستانی) کارێکی واجبە، و هەرشتێکیش واجب بوونی کارێکی تری لەسەر وەستابێت، دەبێتە واجب و ناچار تەقلیدکردن سەبارەت بە کەسی نەشارەزا و عەوام و ڕەشەخەڵك کارێکی واجبە.

٣- ئەگەر تەقلیدکردن نەبوایە، ئەوا پێویست دەبوو، لەسەر هەموو مرۆڤێك کە ئەو کۆششەی کەمەحاڵە و هەرگیز پێی ناکرێت بیخاتەکار، دەبوو ئەم کارە مەحاڵە بخاتە گەڕ تا بگات بە پلەی ئیجتیهادکردن، تا یاساو ڕێساکانی مامەڵەو هەڵسوکەوتەکانی خۆی بزانێت، و هەروەها حوکمەکانی ئەو پێشهاتانە بزانێت کە لە ژیانیدا ڕوویەڕووی دەبنەوە، ئەمەیش بەپێی بنچینەی (ما یتوقف علیه الواجب، فهو واجب) واتە، هەر شتێك حوکمی واجب بوونەکەی وەستابێت، لەسەر شتێکی تر، ئەوا ئەو شتەیش هەر دەبێتە واجب، و ئەرك دانان لەسەر شان بە شتی مەحاڵ پێچەوانەی ئەو پەیمانەی پەروەردگارە کە دەفەرموێت: ﴿لَا يُكَلِّفُ ٱللَّهُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا﴾[1].

و لەسەر ئەم بنەمایە بێت تەقلیدکردنی کەسی بازاڕی و نەشارەزا بۆ زانایان کارێکی واجبە، بەبێ وابەستە بوون، بە مەزهەبێکی دیاریکراوەوە، چونکە مەبەست لە تەقلیدکردن، بریتییە لە ناسینو زانینی حوکم ئیتر سەرچاوەی ئەو زانینە هەر جێگایەك بێت ئاساییە، و هەروەها لەبەر ئەوەی کە پێشخستن و بەشۆکمەند زانینی مەزهەبێك لە چاو مەزهەبێکی تردا، بە درێژایی ژیان، هەڵەیەکی مەزنە، و تاوانەکەی لە گەردنی زانایانی ئاینیدایە.

- ڕەهەندە خراپەکانی (تەقلید: لاسایی کردنەوە):

١- بە هۆی ئەو پرۆسەی تەقلیدکردنەوەیەی کە لە جیهانی ئیسلامیدا بڵاوە، هەر لە سەردەمی داخرانی دەرگای ئیجتیهاد کردنەوە، ئەمە دەرەنجامی نێگەتیڤ و خراپەی مەترسیداری لێکەوتەوە، لەوانە وابەستەبوون بە مەزهەبێکی دیاریکراوەوە، و دروستبوونی دەمارگیری بۆ گروپێکی دیاریکراو، ئەم دیاردەیەش بوویە پاڵپشتێکی ڕووخێنەر، بۆ کیانی کۆمەڵایەتی یەکگرتووی ناو جیهانی ئیسلامیی، و ناچار بوویە هۆکاری پەرتبوونی گەلی ئیسلام، و کۆمەڵگەی ئیسلامی، بەجۆرێك کە هەر ئەمەیش بوویە فاکتەری ڕاجیایی لە نێوان حوکمە

---

[1]- سورة البقرة: ٢٨٦.

شەرعییە جیاواز و جۆرلو جۆرەکادا، لە نێوان مەزهەبو گروپە جیاوازەکاندا، تا کارگەیشتە ئەوەی کە وایلێهات هەر مەزهەبەو وادەردەکەوت، کە لەسەر غەیری ئەو ئاینەیە کە مەزهەبەکەی تری لەسەرە، سەرەڕای ئەوەی کە یاسای ڕۆژئاوایی جێگای شەریعەتی ئیسلامی گرتەوە، لە سەرجەمی پرسە دلرلییەکان و بابەتەکانی تردا، و هەروەها لە بابەتەکانی تاوانکاریی – سزایی، و پرسە مەدەنییەکاندا، و یاساکان لە جیهانی نائیسلامدا بوونە سەرچاوەی یاسا لە وڵاتە ئیسلامییەکاندا.

٢– تەقلیدکردنی شەرعدانەر (کە خودا و پەیامبەرەکەیەتی ﷺ) تەقلیدکردنیان بە دروست زانیوە، لە حاڵەتە هەڵاوێردکراوەکاندا، و هەروەها لە بەر ناچاری و پێویستی، و بەڵام ئەمەیش بە ئەندازەی پێویست، و سەرەڕای ئەمەیش تەقلیدکردن بۆمەزهەبێکی دیاریکراو، و یان بۆ گروپێکی دیاریکراو، دواجار بوویە کارو پرۆسەیەکی بیرو باوەڕ[1] شێوە، کە بە شێوەیەکی سروشتی وەك میراتی لە وەچەیەکەوە دەگوازرایەوە بۆ وەچەیەکی تر.

٣– تەقلیدکردن ئەگەر سنورە پێویستەکانی خۆیی تێپەڕاند، ئەوا دەبێتە هۆکارێکی کاریگەر بۆ دواکەوتوویی و دۆگمایی، و نەمانی توانا بۆ ڕۆیشتن لە گەڵ ئاراستەی شارستانیەتی مرۆڤایەتیدا، و باشترین شایەتیش لەسەر ئەم ڕاستییە، بریتییە لە دواکەوتوویی مسوڵمانان لە چاو نامسوڵماناندا، و پێش دۆزینەوەی ئەمریکا، لە ساڵی (١٤٩٢)دا، جیهانی ئیسلامی لە لوتکەی شارستانیەتدا بوو، ئاڵای ئیسلام لە ئەندازەی چواریەکی ئەم سەرزەوییە ئاوەدانەدا

---

[1] – تەقلیدکردن وایلێهات کە وەك بەشێك لە بیروباوەڕی مسوڵمانی لێهات، و وەك پایەیەك لە پایەکانی ئاینەکەی تەماشای دەکرد، بە جۆرێك کەوا هەستی دەکرد، ئەگەر لەو مەزهەبە واز بهێنێ و بچێتە سەر مەزهەبێکی تر وەك ئەوە وایە، لە ئاینەکەی دەرچوویێت، و ئاینێکی تری وەرگرتبێت، و ئەم دیاردە مەترسیدارەیش، لە هەموو سەردەمێکدا، مسوڵمانان بەرهەمە ترسناکەکانی دەچننەوە، و لە نموونەی ئەو بەرهەم و دەرەنجامانەیش وەك حەڵاڵکردنی خوێنی یەکتری، و دەستدرێژی کردنە سەر گیانی یەکتریو غەیری گیانیش وەك دەستدرێژ کردنە سەر ئەندامەکانی لاشە لەدەست و قاچ شکاندن و چاو کوێرکردن و هتد... وە دەستدرێژکردنە سەر ناموس و سامان، لەلایەن گروپەکانەوە و لە نێوان یەکتریدا وەك کارێکی ئاسایی تەماشادەکرا، و بەحەڵاڵ دەزانرا، و کاری ناشەرعی لەم جۆرەیش تەنها لە ئاستی حەڵاڵ بووندا نەمایەوە، و بەڵکو تەنانەت ئەم دەستدرێژییە مەزهەبیانە بە جیهاد (جەنگی پیرۆز) تەماشا دەکران! ﴿و ئێستایش کە (٢٠١٥/٧/٩) یە، بەرامبەر بە (٢٢ی ڕەمەزانی ١٤٣٦)ی، کۆچی، و بەندە خەریکە لە وەرگێڕانی ئەم پەرتووکە ئایابەی شێخی زەلمیمان دەبمەوە، سەبارەت بەم دەمارگیرییە مەزهەبییە، ئاژانسەکانی هەواڵ ئەمڕۆ و دوێنێ باسی ئەوەیان کرد، کە مالکی مەزهەب و ئیباضي مەزهەبەکانی وڵاتی جەزائیر بوومتە شەڕیان و نزیکەی (٣٠) کەس لە نێوانیاندا کوژراوە ! !﴾.

دەشەکایەوە، و بەڵام بەستەڵەکی هزریی زاڵ بوو بەسەر عەقڵی مسوڵمانانداا، بە جۆرێك کـە دژی هەموو ئەو کەسانە وەستانەوە کە داوای بەکارهێنانی عەقڵیان دەکرد، و بانگەشـەی نوێگـەرییان دەکـرد، و بـە کـافرێتی و بـێ دینـی تۆمـەتباریان دەکـردن، هـەروەك فەیلەسـوفە موعتەزیلـە مسوڵمانەکانیان بەم حاڵەتانە تۆمەتبارکرد، و تا ئێستایشـی لەسـەر بێـت، هـەر تۆمـەتبارن بـەم شتانە.

٤- مەزهەب نابێتە بەڵگە، و هەروەها نابێتە سەرچاوەی حـوکمی شـەرعیی، و بـۆ دادوەر و موفتی دروست نییە، کە بڕیار بدات، و یان فەتوا دەربکات، بە پێـی ڕای یـەکێك لـە شـەرعزانانی مەزهەبەکـەی، و یـان بـەپێی ڕای ڕابـەر و بنیاتنـەری مەزهەبەکـەی، ئەگـەر ئـەو ڕایـە پشـت ئەسـتورنەبێت، بـە دەقێـك لـە قورئـانی پـیرۆز و یـان سـوننەتی پێغەمبـەر ﷺ و یـان کـۆڕای سەرجەمی شەرعزانان، و باشترین شایەتیش لەسەر ئەمـە، ئـەو فەرمایشـتەی پێشـەوا غەزالییـە (ڕەحمەتی خـوای لـێ بێـت) کـە لەپـەڕتووکی (المستصـفى)[1] سـەبارەت بـە بەڵگـە نـەبوونی فەرمایشتی چوار جێنشینە سەر ڕاستەکە لێدوانی داوە، و فەرمایشتی لەم بابەتەی فەرمووە، جـا ئەگەر ڕای شەرعزانێکی موجتەهیدی قوتابی قوتابخانـەی پێغەمبـەر ﷺ و لـە جێنشـینە ڕابـەر و پێگەیشتووەکان، سەرچاوە نەبێت، و بەڵگە نەبێت، بە پێی ئەو بەڵگە عەقڵی و لۆژیکییانـەی کـە پێشەوای مسوڵمانان (غـەزالی) "ڕەحمـەتی خـوای لـێ بێـت" باسـی کـردوون، ئـەوا ئـەوە زۆر پەسەندتر و لە پێشترە، کە ڕای یـەکێك لـە پێشـەوایانی هەشـت مەزهەبەکـە، و یـان یـەکێك لـە شەرعزانەکانیان بە بەڵگـە دانـەنرێت، و هـەروەها بـە سەرچـاوەی دادوەری و فـەتوادان تەماشـا نەکرێت[2].

جا بەم ئەندازەیە، سەبارەت بە خراپی و دەرئەنـەخواردوویی تەقلیـدکردن کۆتـا بـە باسـەکە دەهێنین، چونکە هەروەك گوتراوە، کەسی ژیر تەنها یەك ئاماژەی بەسە، هـەر خـوایش پشـت و پشتیوانە.

---

[1] المستصفى، للإمام أبو حامد مُحَمَّد بن مُحَمَّد الغزالي الطوسي (المتوفى: ٥٠٥هـ)، تحقيق: محمد عبدالسَّلام عبد الشافي، الناشر: دار الكتب العلمية، الطبعة الأولى،(١٤١٣هـ - ١٩٩٣م)، ل١٦٨ - ١٦٩ .

[2] - بۆدرێژە باسی ئەم پرسە، هـەر لـەم پەڕتووکەدا، بڕوانـە، بەشـی یەکـەم، مەبەسـتی چـوارەم، سەرچـاوە دەرخـەر و ئاشکراکارەکان، هەشتەمیان: (قول الصحابي: فەرمایشتی هاوەڵان)، کە تیایدا بە درێژی باس لە ئاستی بە بەڵگەبوونی فەرمایشتی هاوەڵان (خوایان لێ ڕازی بێت) کراوە.